P. I. LJAŠTŠENKO

NSV LIIDU RAHVAMAJANDUSE AJALUGU

II

A-21849 I

P. I. LJAŠTŠENKO

NSV LIIDU RAHVAMAJANDUSE AJALUGU

II

KÖIDE

KAPITALISM

★

Neljas väljaanne

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

33 N
L 66

П. И. Лященко
История народного хозяйства СССР
Том II
Капитализм
Издание четвертое
Госполитиздат, 1956 г.

Tõlkinud F. SAUKS

NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega
8. aprillist 1949 anti
PJOTR IVANOVITŠ LJAŠTŠENKOLE
NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeerivale liikmele, Ukraina NSV Teaduste Akadeemia tegevliikmele, aastail 1947 ja 1948 avaldatud teadusliku töö „NSV LIIDU RAHVAMAJANDUSE AJALUGU", I ja II köide, eest esimese järgu STALINI PREEMIA

LUBATUD
NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poolt õpikuna kõrgematele majanduslikele ja insener-majanduslikele õppeasutustele ja teaduskondadele

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
51264

ESIMENE OSA

TÖÖSTUSKAPITALISM

I PEATÜKK

TÖÖSTUSKAPITALISMI ARENEMISE EELDUSED JA ÜLDINE ISELOOM

Kapitalismi kujunemise üldised tingimused. Asudes käesolevas köites uurima NSV Liidu majanduse arenemise ajalugu kapitalismi ajastul, tuletame meelde, et esimeses köites, kus me uurisime majanduse arenemist kapitalismieelsetel formatsioonidel, pühendasime me kõige rohkem ruumi ja tähelepanu feodaal-pärisorjusliku majanduse uurimisele. Seda ei tinginud üksnes see, et feodaalajastu moodustas NSV Liidu rahvaste majandusajaloos pika, üle kaheksasaja-aastase perioodi, vaid ka see, et «kapitalistliku ühiskonna majanduslik struktuur on tekkinud feodaalse ühiskonna majanduslikust struktuurist. Feodaalse ühiskonna lagunemine vabastas kapitalistliku ühiskonna elemendid».[1] Teiste sõnadega, kapitalismi juuri tuleb otsida feodaal-pärisorjuslikus formatsioonis.

Tõepoolest, rohkem kui sada aastat enne feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi lõplikku lagunemist ja langust, juba XVIII sajandil, võisime selles majandussüsteemis leida uute, kapitalistlike suhete elementide algeid, «kapitalistliku sektori» kujunemise ja kasvamise esimesi võrseid. Venemaal oli selle «vana korra», feodaal-pärisorjusliku korra lagunemise ja uue, kodanlik-kapitalistlike suhete korraga asendamise protsessi iseärasuseks see, et sellal kui Läänes kukutati lagunev «vana kord» kodanliku revolutsiooniga, asendati see kord Venemaal formaalselt kodanliku reformi teel. «Vana korra» uute, kapitalistlike suhetega asendamise niisuguse vormi põhjustest ja tingimustest oli juttu esimeses köites. Kuid kapitalismi arenemise suhtes oli sellel asjaolul otsustav tähtsus, tingides pärisorjusliku korra likvideerimise ja kapitalistlike suhetega asendamise pika ja raske tee.

Seepärast võibki pärisorjuse süsteemi ametlikku kaotamist 1861. aastal lugeda üksnes tinglikuks piiriks, mis lahutab majandusliku arenemise kaht ajajärku — pärisorjusliku

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 622.

majanduse ajajärku kodanlikust tööstuskapitalismi ajajärgust.

«Kuid selline üleminek täiesti erinevale süsteemile,» kirjutab selle kohta Lenin, «ei saanud muidugi sündida järsku... polnud veel olemas kapitalistlikuks tootmiseks nõutavaid tingimusi.

... Niisiis ei võinud kapitalistlik majandus järsku tekkida ega teoorjus järsku kaduda.»[2]

See uuele süsteemile ülemineku iseloom avaldus niihästi pärisorjuslike majandusvormide ja ühiskondlike suhete jäänuste väljasuremise protsessis kui ka uute, tööstuskapitalismi vormide tärkamise ja arenemise protsessis. Seepärast esines pärisorjuslike vormide ja suhete ümberkujundatud jäänuseid palju aastaid pärast 1861. aastat, samuti nagu kodanlike suhete algeid esines mõnel majandusalal kaua aega enne 1861. aastat.

Vaatamata sellele arvame ikkagi, et see aasta lahutab kaht erinevat majanduslikku ajaloo-epohhi, sest just selleks ajaks kõrvaldati põhilised tööstuskapitalismi arenemise takistused lõplikult. 1861. a. reformiga valmistati ette pind tööstuskapitalismi arenemise jaoks vajalike tingimuste lõplikuks kindlustumiseks, kõrvaldati pärisorjuse kujul esinenud «mittemajandusliku sunduse» õiguslik pealisehitus, mis tervikuna oli oma majandusliku baasi arenemise juba üle elanud. Tsarismi absolutistliku poliitilise korra üldised feodaal-pärisorjuslikud alused koos mõisa-aadli ülevõimuga säilisid ka pärast reformi. Seetõttu osutusid vana majanduse üksikud osad niivõrd elujõulisteks ja nende sotsiaalne jõud nii mõjukaks, et tegelikult sai uus majandus pärisorjuselt pärandiks raske majandusliku ja sotsiaalse mineviku, mis jättis jälje tööstuskapitalismi iseloomule ja arenemise tempole.

Nagu teada, on tööstuskapitalismi põhiliseks eeltingimuseks kõigepealt see, et areneks kaubamajandus, mis tekib naturaalmajanduse lagunemise ning «kaubamajanduse ja kapitalismi arenemise protsessi aluseks» oleva ühiskondliku tööjaotuse pinnal. Tööstus eraldub üha rohkem põllumajandusest, tööstusrahvastik kasvab põllumajandusliku rahvastiku arvel, vahetu tootja lahutatakse tootmisvahenditest, endine iseseisev väiketootja proletariseerub, kapitalismile tekib siseturg, sealjuures mitte enam väike ega kohalik, vaid avar, «rahvusliku» ulatusega turg. Niisuguse turu tekkimiseks, eriti aga suure territooriumiga maal, on vaja tähtsaid tehnilisi tingimusi — täiuslikumaid liiklusteid, auru jõul töötavat raudtee- ja veetransporti, mis kapitalismi tingimustes arenevad eriti hoogsalt.

Edasi nõuab tööstuskapitalism võrdlemisi suurte rahavarandude ja -kapitalide esialgset moodustamist ja akumuleerimist. See akumulatsioon on vaid kaubamajanduse arenemise ja tootja tootmisvahenditest lahutamise protsessi teine külg, kusjuures tootmisvahendid muutuvad selles protsessis nende uue omaniku

---

[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 153—154.

käes kapitaliks. Marx, rääkides «niinimetatud esialgsest akumulatsioonist», õpetab, et «...kapitalistlikule akumulatsioonile eelnes «esialgne» akumulatsioon... selline akumulatsioon, mis ei ole kapitalistliku tootmisviisi tulemus, vaid lähtepunkt». «Niinimetatud esialgne akumulatsioon ei ole järelikult midagi muud kui ajalooline protsess, mille käigus tootja lahutatakse tootmisvahenditest. Ta esineb «esialgsena», sest ta on kapitali ja sellele vastava tootmisviisi eelajalugu.»[3]

Selles protsessis, kapitalistliku akumulatsiooni protsessis, kus tootja lahutatakse tootmisvahenditest ja need muunduvad kapitalistide käes kapitaliks, kujuneb välja tööstuskodanluse klass. Kapital ise kujuneb kapitalistliku ettevõtte materiaalseks substraadiks, tema tootmisvahenditeks, masinateks, hooneteks, keerukaks kapitalistlikuks tehnikaks.

Lõpuks, selles vahetu tootja ekspropriieerimise protsessis kujuneb välja ka kapitalistliku tootmise teine põhiline eeltingimus — tekib tootmisvahenditest ilma jäetud palgatööliste, proletaarlaste klass, kelle elatusvahendid «muutuvad nüüd muutuvkapitali ainelisteks elementideks»[4], s. o. tööliste palgaks.

Need kapitalistliku tootmise põhielemendid — 1) kaubamajandus, 2) kapitali akumulatsioon, 3) tööstuskodanlus ja 4) palgaliste tööstustööliste klass — kujunesid kapitalismi tärkamise ja arenemise protsessis välja juba feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi raamides. Kuid kapitalismi üksikud elemendid ei tärganud ega arenenud ühesuguselt ja ühtlaselt. Kapitalismi majandussüsteemi kujunemine tööstuses tegi läbi kolm põhistaadiumi: väikekaubatootmise kui «kapitalismi esimese staadiumi tööstuses», kapitalistliku manufaktuuri kui «vahepealse lüli» väikekaubatootmise ja mehhaniseeritud suurtööstuse vahel ja mehhaniseeritud vabriku-suurtööstuse kui «kapitalismi kõrgema astme tööstuses». Lenin, seletades selle kontseptsiooni alusel tööstuskapitalismi arenemist Venemaal[5], kriipsutab eriti alla, et kõige tähtsam selles protsessis on üleminek manufaktuurilt vabrikule, mis on kapitalistliku tootmise kõige selgem tunnus, «sellele tehnilisele pöördele järgneb aga paratamatult ühiskondlike tootmissuhete kõige järsem lammutamine... kõigi kapitalismi tumedate külgede teravnemine ja laienemine, ühes sellega aga ka töö massiline ühiskonnastamine kapitalismi poolt».[6]

Feodaal-pärisorjuslikku majandussüsteemi uurides võisime selles kapitalistliku sektori elementide võrsetena leida juba XVII sajandil väikekaubatootmist ja XVIII sajandil palgatööd kasutavat, kapitali mahutavat ja laia turu jaoks tootvat manufaktuurtööstust. Kuid vabriku-suurtööstus ei olnud isegi kuni pärisorjusliku süsteemi viimaste aastateni veel loodud. Tööstusliku pöör-

---

[3] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 621—622.
[4] Sealsamas, lk. 647.
[5] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 273—462.
[6] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 379.

dega, mille algeid me nägime juba XIX sajandi 30—40-ndatel aastatel, ei käinud pärisorjusliku korra tingimustes kaasas «järsku ühiskondlike suhete lammutamist».

Kapitalismi majandussüsteem algab meil 60-ndatel aastatel, varem, kui jõudis lõpule tööstuslik pööre manufaktuurilt kapitalistlikule vabrikule. Pärast reformi domineeris tööstuses vähemalt 10—20 aastat kapitalistlik manufaktuur ja mõnedes tööstusharudes koguni väikekaubatootmine, niinimetatud «kodutööndus». Seda väikekaubatootmist, kodutööndust, pidasidki meie narodnikud kapitalistliku tootmise «antiteesiks», kapitalismi pahedest vabaks «rahvalikuks tootmiseks». Tegelikult aga tunnistas see üksnes kapitalistliku tootmise kõrgemate vormide arenemise aeglustumist. Sellest aeglustumisest, mida tingisid Venemaa ühiskondliku arenemise ajaloolised iseärasused, saadi üle kapitalismi «ümberkujundava, progressiivse osa» kaudu, kapitalismi poolt «ühiskondlike suhete järsu lammutamise» kaudu.

Niisiis, kapitalismi ja tema ülalnimetatud põhielementide kujunemine — kapitali akumulatsioon, kodanluse ja tööstusproletariaadi tekkimine, tööstuslik pööre — kulges Venemaal mõnevõrra teistsugust teed kui Inglismaal, kelle majandusliku arenemise näite baasil Marx uuris kapitalistliku ühiskonna arenemise üldisi seaduspärasusi.

Selles peatükis vaatleme tööstuskapitalismi ja tema põhielementide kujunemise protsessi üldist iseloomu ja ajaloolisi iseärasusi Venemaal.

1. Esialgne akumulatsioon Venemaal

Niinimetatud «esialgse akumulatsiooni» probleemi, nagu Marx seda esitas, uuris ta Inglismaa näite varal. Õpetades, et «kapitalistliku ühiskonna majanduslik struktuur on tekkinud feodaalse ühiskonna majanduslikust struktuurist» ja et «feodaalse ühiskonna lagunemine vabastas kapitalistliku ühiskonna elemendid», kriipsutab Marx alla, et «kuigi ... võib juba XIV ja XV sajandil paiguti kohata kapitalistliku tootmise esimesi algeid, kuulub kapitalismiajastu algus siiski XVI sajandisse». Sealjuures õpetab Marx, et esialgse akumulatsiooni protsess «omandab mitmesugustes maades mitmesuguse värvingu, läbib mitmesuguseid faase mitmesuguses järjekorras ja mitmesugustel ajaloo-epohhidel».[7] Inglismaal, kus sellel esialgse akumulatsiooni protsessil oli «klassikaline vorm», toimus ta pärast seda, kui feodaalne sõltuvus ja pärisorjus olid juba XIV sajandil kaotatud. Seetõttu hõlmas see protsess juba vaba ja iseseisvat väiketootjat, kes, olles riigi-, kiriku- ja kogukonnamaade tormilise ja vägivaldse riisumise, «tarastamise», mõisate «puhastamise», põldude karjamaadeks muut-

[7] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 622 ja 623.

mise jne. teel kaotanud maa ja tootmisvahendid, muutus XVI ja XVII sajandil kiiresti proletaarlaseks. Samaaegselt käis teisel poolusel akumulatsiooni protsess, ilmusid kapitalismi kujunemise protsessi teise küljena kapitalistlik farmer põllumajanduses ja kapitalistlik ettevõtja tööstuses.

See esialgse akumulatsiooni protsess kulges Venemaa rahvamajanduse ajaloos niisuguseid teid mööda, mis olid erinevad «klassikalisest vormist», mille kohaselt see protsess Marxi kirjelduse järgi toimus Inglismaal. Võrreldes esialgse akumulatsiooni ja kapitalistlike suhete tekkimise algetappide klassikalise vormiga Inglismaal, esines Venemaal olulisi iseärasusi: pärisorjuslikud suhted domineerisid kauem, feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise vormid asendusid seetõttu kapitalistliku ekspluateerimise vormidega aeglasemalt ja kapitalistliku ühiskonna elementide «feodaalse ühiskonna lagunemisest» «vabanemise» protsess ei väljendunud nii selgesti. Sellega seoses ei «vabanenud» vahetu tootja nii täielikult maast ja tootmisvahenditest ega muutunud nii massiliselt proletaarlaseks.

Arusaadavalt ei tähenda see seda, nagu poleks Venemaal 1861. aastaks veel kapitalismi arenemiseks «tingimused valminud», nagu seda väitsid narodnikud. Ümberpöördult, nagu me eespool nägime, kapitalism juba arenes, õõnestades ja laostades pärisorjuslikku süsteemi. Seetõttu hakkas tööstuskapitalism Venemaal pärast pärisorjuse kaotamist arenema võrdlemisi kiiresti, hoolimata pärisorjuse jäänustest, mis seda arenemist ikka veel pidurdasid. Pärisorjuse negatiivne mõju avaldus selles, et ta ei võimaldanud kapitalistlike suhete täit arenemist — kapitali kiiret akumuleerumist, proletariaadi tekkimist, turu kujunemist jne. Pärisorjuse süsteemi lagunemine toimus Venemaal XIX sajandi keskel, kuna Inglismaal peab Marx kapitalistliku ajastu alguseks XVI sajandit, kui pärisorjus oli seal juba XIV sajandil kaotatud.

Selline pärisorjuse hiline kaotamine tingis ühtlasi kapitalismi arenemise üldise mahajäämise Venemaal ja seejärel pärisorjuse jäänuste aeglase kadumise juba kapitalismi ajastul. Ühtlasi käis Venemaal esialgse akumulatsiooni protsessiga kaasas talurahva hulkade suur aktiivsus nende võitluses pärisorjuse vastu.

Venemaal jättis see asjaolu kapitalismi arenemise algperioodil jälje ka klassijõudude vaheliste piiride kujunemisele. Talupoegadel ja ka talupoegade hulgast pärinevatel töölistel tuli sel perioodil võidelda mitte niivõrd kapitalistliku ekspluateerimisega, kuivõrd pärisorjusliku ekspluateerimise iganditega, mis olid säilinud nii põllumajanduses kui ka tööstuses. Iseenesest oli kapitalismi arenemine tol ajal pärisorjusega võrreldes progressiivne nähtus.

Venemaal olid esialgse akumulatsiooni allikateks:

a) Kogukonna- ja riigimaade riisumine. See esialgse akumulatsiooni ja proletariaadi tekkimise tormiline protsess, mis toimus Inglismaal XVI ja XVII sajandil kogukonna- ja

riigimaade massilise vägivaldse riisumise protsessi ja nendelt maadelt endiste iseseisvate väiketootjate äraajamise näol, kulges Venemaal aeglasemalt ja pärisorjuse alusel, s. o. riigimaade igasuguste «kinkimiste» ja nendel maadel asunud talupoegade pärisorjadeks muutmise näol. Ja ehkki «põlluharijate ekspropriieerimiseks pole vaja neid ära ajada nende maadelt...»[8], ei loonud ekspropriieerimise ja maade riisumise pärisorjuslik alus Venemaal kasel juhul veel otseseid tingimusi kapitalistlike tootmissuhete tekkimiseks nagu Inglismaal.

Vene riigis hakkasid pärisorjuslikus majanduses juba XVII sajandi lõpul ja eriti XVIII sajandil tekkima üsna suured maast ja tootmisvahenditest ilma jäänud elanike rühmad (igasugused end pärisorjusest lahtirebinud «jooksikud», «hulkurid» ja «jõudeinimesed», ettevõtetes palgatöölistena töötavad linnakehvikud jt.). Leidus koguni tehaste palgatöölisi, kes põlvest põlve töötasid tööstuses. Neid oli mõnes Moskva ettevõttes XVII sajandil kuni 10 protsenti. Need tööliste rühmad olid juba tööstusproletariaadi otsesed eelkäijad. Kuid siiski olid paljud tööstustöölised kas nii või teisiti seotud pärisorjuslike suhetega. Majanduse ja ühiskonna aluseks jäi pärisorjus: polnud veel toimunud orjastamise vormide asendumist, «mittemajandusliku» sunduse asendumist majandusliku sundusega, feodaalse ekspluateerimise muutumist kapitalistlikuks.

Alates XVIII sajandist tugevneb maade riisumise protsess kui niinimetatud «esialgse akumulatsiooni» otsene allikas järsult niihästi maa keskosades kui ka juurdevallutatud rahvuslikes «ääremaades».

Tööstuse arendamiseks Uraalis oli juba Peeter I kuulutanud riigiomandiks kõik varem baškiiride valduses olnud metsamaad, mis seejärel jaotati tehaseomanikele. Igasuguse edasise uute piirkondade vallutamisega käis kaasas vabade riigimaade ohjeldamatu riisumine, maade halastamatu äravõtmine «muulastelt», kes mõnikord aeti maalt hoopis minema. Slobodaa- ja Vasakkalda-Ukrainas haaravad mõisnikud XVIII sajandil endised kasakate ja talupoegade maad endi kätte, moodustades neist mitmekümne tuhande tiinu suurusi latifundiume. Kuid nende maade riisumise protsessil oli ikkagi veel feodaalne alus, see toimus pärisorjuslikus keskkonnas ega viinud veel tööstusproletariaadi otsesele kujunemisele.

Alles XIX sajandil hakkas, eriti mõnedes tööstusharudes, domineerima vabapalgaliste tööliste püsiv kaader. See näitas, et väiketootja ekspropriieerimise protsess, mis toimus samuti pärisorjusliku majanduse tingimustes, oli võtnud massilise iseloomu. Koos sellega muutusid ka palgatööliste ekspluateerimise vormid, omandades kapitalistliku ekspluateerimise iseloomu. Tööstuse etteotsa asus kapitalist-ettevõtja. Ikka märgatavamaks muutus tööstuse

[8] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVII, стр. 685.

eraldumine põllumajandusest kui kaubatootmise põhiline eeltingimus. Ehkki XIX sajandi esimesel poolel avaldusid kõik esialgse akumulatsiooni elemendid ja kapitalismi eeltingimused küllalt selgelt, säilitas pärisorjus oma jäljed veel kauaks ja pidurdas kapitalistlike suhete arenemise protsessi tööstuslikus tootmises mitte ainult kuni 1861. aastani, vaid ka pärast seda.

See talurahva ekspropriieerimise ja tema maade riisumise protsess lõppes 1861. a. reformi läbiviimisel üldise «maade puhastamisega», mis toimus vabastatud talupoegade «lahutamisega» suurest osast nende maadest, neilt «lõikemaade» äravõtmise, hingemaade vähendamise, talupoegadelt maa massilise äravõtmise jne. näol, millele järgnesid juba «vaba» põllumajandusliku tootja ekspropriieerimise puhtkapitalistlikud vormid. 1861. a. reform oli esimene «mõisniklik «maade puhastamine» kapitalismi jaoks».[9] See viis otsesele orjastamise vormide asendumisele, feodaalse ekspluateerimise muutumisele kapitalistlikuks, tööstusproletariaadi ja tema reservarmee kujunemisele, mis formeerus eeskätt külas.

b) Koloniaalpoliitika. Lääne-Euroopas tormilises tempos toimunud esialgse akumulatsiooni «idülliliste viiside» hulgast seab Marx esikohale koloniaalpoliitika koos sellega kaasas käinud asumaade riisumisega.

Nagu me nägime, olid XVII—XVIII sajandi Venemaa koloniaalpoliitikal needsamad, ehkki mitte ülemaailmse, vaid — eriti Moskva riigi ajajärgul — rohkem «kohaliku», kuid siiski suure ulatusega koloniaalsete «ääremaade» riisumise vormid. Seepärast oleks ekslik arvata, nagu oleks meil niihästi «esialgses» kui ka hiljem kapitalistlikus akumulatsioonis koloniaalsed allikad puudunud. Otsene riisumine, Siberi kohalike elanike purjujootmine, naturaalmaksu kogumine, vahetuskaubandus, kus hinnalisi karusnahku vahetati klaashelmeste ja muu tühja-tähja vastu, — niisuguste «idülliliste meetoditega» toimus XVI ja XVII sajandil kapitalide akumuleerimine Moskva suurbojaarkonna ja kaubanduskapitali poolt. Need esialgse akumulatsiooni meetodid panid aluse Romanovite, Stroganovite ning paljude teiste bojaaride ja töösturite rikkusele. Hiljem on samasuguste eesmärkide ja tulemustega koloniaalpoliitika nähtusteks Peetri-aegsed ja Peetrijärgsed sissetungid Kesk-Aasiasse, Nikolai-aegsed koloniaalsõjad ja lõpuks koloniaalsed vallutused Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias XIX sajandil. Kõik need koloniaalsed üritused olid ammendamatuks rikastumise allikaks. Samasuguste esialgse akumulatsiooni koloniaalsete allikate hulka tuleb otseselt lugeda näiteks Vene-Ameerika Kaubanduskompanii tegevus. See kompanii, nagu on öeldud tema aruannetes, «muretses isamaale saared ja maad», enesele aga — tohutud, kümnetesse miljonitesse rubladesse ulatuvad kasumid. Mitte väiksemaks rikastumise allikaks oli röövv-

[9] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 244.

poliitika niinimetatud «sisemistes asumaades», nagu Baškiiria, Kasahstan, Krimm, Kaukaasia jne.

c) Sõjad ja riiklikud hanked. Mitte väiksemateks rahakapitalide akumuleerimise allikateks olid sõjad, mida XVIII sajandil sageli peeti, ja riiklikud sõjalised hanked. Ega parun Frederiks, üks Katariina II aegne tituleeritud sõjamaterjalidega varustaja ja pankur, ei paigutanud ühel ametlikul vastuvõtul asjata oma söögituppa pealkirja: «Sõda toidab, rahu kurnab.» Sõdadega käisid kaasas elanike vara röövimised. Lõviosa sellest röövitud varast sattus kõrgema väejuhatuse kätte. Menšikov Poolas, feldmarssal Šeremetjev Liivimaal, Apraksin Rootsis kogusid endale miljonilised varandused. Falejevite, Jakovlevide, Šemjakinite ja paljude teiste töösturite ja kaupmeeste tohutute varanduste alg- ja peamiseks allikaks XVIII sajandil olid sõjad, sõjalised hanked ja riisumised.

d) Favoritism. XVIII sajandil oli Venemaal suurte varanduste soetamise levinud allikaks favoritism, mis oli seotud tollal sageli toimunud paleerevolutsioonidega. Need tõstsid esile ajutisi võimukandjaid ja favoriite, eriti keisrinnade Anna, Jelizaveta ja Katariina II ajal.[10] Ehkki see allikas rikastas võrdlemisi väikesearvulist isikute ringi, võib selle suurte varanduste allikana siiski asetada väljapaistvale kohale. Oma majandusliku vormi poolest oli sellel allikal XVIII sajandil enamasti puht pärisorjuslik alus — kingiti asustatud mõisaid ja tuhandeid pärisorje, lisaks mõnikord veel suuri summasid kullas jne. Peeter I esimesele favoriidile Menšikovile, keda peeti üheks rikkamaks inimeseks Euroopas (paljumiljoniline varandus ja üle 100 000 pärisorja), järgneb Anna, Jelizaveta ja Katariina II favoriitide pikk nimestik, kes mõnikord said mõne päevaga miljonilised varandused, kümned tuhanded tiinud maad ja pärisorje. Et sellel allikal oli mitte üksnes «mittemajanduslik» päritolu, vaid ka sügav majanduslik tähtsus ja tagajärjed, nähtub sellest, et paljud neist ajutistest võimukandjatest ja favoriitidest, nagu Menšikov, Vorontsovid, Potjomkin, Tšernõšovid, Rumjantsevid, Dmitrijevid-Mamonovid jt. olid juba siis väga suurte vabrikute, tehaste ja kaevanduste omanikud, riigivarustajad, riigitulude rentnikud, rääkimata kõige silmapaistvamast ja suuremast Peetri-aegsest ettevõtjast-töösturist, endisest Tuula sepast Demidovist. Hiljem, kapitalistlikul perioodil, olid nende järeltulijad privilegeeritud kont-

[10] Pole muidugi õige arvata, et see esialgse akumulatsiooni allikas kuulub mingisuguste Venemaa eriliste iseärasuste hulka. Marx, rääkides kolossaalsest riigimaade riisumisest Inglismaal, nende kinkimisest ja poolmuidu müümisest, viitab sellele, et see riisumine moodustab skandaalse peatüki Inglise ajaloos. Näiteks kinkis kuningas leedi Orkney'le laialdased maa-alad Iirimaal, mis oli tõendiks kuninga suurest armastusest ja leedi mõjust. (Vt. K. Marx, Kapital, I kd., lk. 629.)

sessionäärid, tööstürid, gründerid, tööstus- ja pangaaktsiate omanikud jne.

e) Väliskaubandus. Koloniaalsüsteemiga seotud väliskaubandus oli Lääne-Euroopa kapitalismile üheks tähtsamaks rikastumise allikaks juba alates XVI ja XVII sajandist ning eriti kapitalismi arenemise algperioodil. Moskva riigis hakkas väliskaubandus mõnevõrra ulatuslikumalt arenema alates XVI sajandist. Ta baseerus põllumajanduslike toorainete väljaveol ning kõrgemate klasside luksus- ja tarbeesemete sisseveol. Tööstuse materiaalse baasi arenemiseks andis ta vähe (tootmisvahendite, tooraine sissevedu), pealegi oli ta seotud monopolidega ega võinud soodustada Venemaa tootlike jõudude ulatuslikku arenemist. Sama iseloom säilis väljaveol (põllumajandusliku tooraine väljavedu) ja sisseveol (eranditult tarbeesemete sissevedu) ka Peetri ajal ja Peetri-järgsel ajajärgul. Sealjuures oli väliskaubanduse bilanss võrdlemisi vähe aktiivne: aastail 1710—1718 moodustas bilansi aktiivsus tolleaegse ainsa sadama Arhangelski osas 1—1,7 miljonit rubla ning 1726. aastal Peterburi ja Arhangelski osas 1,1 miljonit rubla, kõikudes selle arvu ümber kuni XVIII sajandi lõpuni. Alates XVIII sajandi lõpust väljavedu ja koos sellega ka bilansi aktiivsus suurenevad. Aastail 1791—1795 moodustas bilansi aktiivsus keskmiselt 9,5 miljonit rubla aastas, aastail 1836—1840 — 17,3 miljonit rubla ja lõpuks aastail 1856—1860 — 19,7 miljonit rubla aastas.[11]

Väliskaubanduse maht ja tema bilansi aktiivsus võivad olla vaid väliskaubanduse kui akumulatsiooniallika tähtsuse kaudseiks näitajaiks. Oleks vaja välja arvutada kaubanduslike kasumite suurus, mida aga ei saa olemasolevate andmete põhjal teha. Igatahes, nagu me nägime eespool, domineerisid väliskaubanduses XVII sajandil ja isegi XVIII sajandil sageli monopolid (tsaari- ja riigimonopolid) ning XVIII ja XIX sajandi Venemaa väliskaubandus oli võrreldes niisuguste maadega, nagu Inglismaa, Holland, Prantsusmaa, väike, mistõttu tolleaegne väliskaubandus oli võrdlemisi väikeseks akumulatsiooniallikaks.

f) Sisekaubandus. Kapitalide akumulatsiooni üheks allikaks oli sisekaubandus, millel pärisorjuse ajal oli suurem tähtsus kui väliskaubandusel. Kuid muidugi ei saanud ka sisekaubanduse käive pärisorjusliku naturaalmajanduse domineerimise tingimustes kuigi kiiresti suureneda. Vähegi täpsemaid andmeid tolleaegse sisekaubanduse suuruse kohta ei ole olemas. Üksikute ligikaudsete ja vähendatud arvestuste järgi suurenes sisekaubanduse käive ainuüksi XIX sajandi esimese veerandi jooksul peaaegu 4-kordseks, ulatudes 900 miljoni rublani, kaubanduslik puhaskasu aga moodustas nähtavasti vähemalt 200—250 miljonit rubla aastas. XIX sajandi 40-ndate aastate kaupmeestena nimetasid

[11] «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», 1902, стр. XXII—XXXIV.

kaasaegsed ja välismaised vaatlejad sageli suurkaupmehi, endisi pärisorje, kellel oli 4—5 miljonit rubla kapitali ja kes hoidsid monopolistidena enda käes terveid vilja- ja riidekaubanduse harusid laialdaste piirkondade ulatuses.[12]

g) Riikliku krediidi süsteem. Suurte rahavarandus te akumuleerimisel etendasid Venemaal juba pärisorjusliku majanduse perioodil tähtsat osa niisugused Marxi väljenduse järgi «manufaktuurse perioodi võrsed», nagu riigivõlad, maksud, protektsionism ja lõpuks riigitulude rentimine. Riigivõlg moodustas reformi eel 807 miljonit rubla, ja ehkki see võlg läks suurel määral mittetootlikeks, peamiselt sõjalisteks eesmärkideks, jäi ta siselaenude kujul riiki ja soodustas kapitali kontsentratsiooni.

Samasse akumulatsiooniallikate kategooriasse kuuluvad eraviisilised pangaoperatsioonid, mis hakkasid Venemaal arenema XVIII sajandi lõpul ja panid aluse paljudele suurtele varandustele. Üheks nendest oli Solovjov, üks esimesi (XVIII sajandil) vene pankureid välismaal (Amsterdamis), nendeks olid edaspidi Stieglitzi, Lazarevite, Frederiksi jt. suured tööstus- ja finantsfirmad.

h) Riigitulude rentimine ja monopolid. Suureks rahakapitalide esialgse akumulatsiooni sisemiseks allikaks tuleb lugeda riigitulude rentimiste ja monopolide süsteemi, millede hulgas viinamüügi rentimine oli üheks kõige suuremaks akumulatsiooniallikaks.

Kaubandusmonopolid ja osalt tööstusmonopolid, Moskva riigi vana pärand, arenesid eriti ulatuslikult Peeter I ja tema lähemate järeltulijate ajal. Nad hõlmasid peaaegu kõiki tähtsamaid kaubakäibe ja ekspordi artikleid: juhtnahka, tõkatit, rasva, rabarbrit, kalamarja, linaseemet, kanepiõli, potast jt. Ehkki need olid riigimonopolid, kogusid kaupmehed ja tsaari õukondlased nagu krahv Vorontsov, vürst Kurakin, Glebovid jt. nende kaudu endale miljonilised varandused. Veelgi suurem tähtsus oli sellistel suurtel monopolistlikel kaubandus- ja tööstuskompaniidel nagu Menšikovi, Šafirovi jt. Valge mere kalatööndus; Astrahani ja Kamtšatka kalatööndus; Šuvalovi raua- ja malmitehaste monopoolne kompanii; lõpuks aadlike üldseisuslik viinapõletamise monopol. Need monopolid olid XVIII sajandil üheks Menšikovi, Šuvalovi, Jevreinovite, Vorontsovide, Tšernõšovide jt. muinasjutuliste varanduste allikaks.

Kuid kõik need rikastumise ja kasusaamise allikad kahvatuvad riigitulude rentimiste ja eriti viinamüügi rentimiste süsteemi ees. Riikliku finants- ja maksustamise süsteemina levib riigitulude rentimise süsteem XVIII sajandil väga laialdaselt, hõlmates mitmesuguseid majandusharusid, alates tollimaksust kuni habeme-

---

[12] А. Гакстгаузен, Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. русский пер., 1870, стр. 35, 92, 288.

maksu ja «mittelubatud rõivastelt» võetava maksu rentimise projektideni.

Viinamüügi rentimine, mille kehtestas Peeter I 1712. aastal, kehtis kuni 1863. aastani ja oli üheks suuremaks kapitalide akumuleerimise allikaks Venemaal. Miljonite inimeste ohjeldamatule purjujootmisele rajatud viinamüügi rentimine oli üks tähtsamaid esialgse akumulatsiooni meetodeid. Rendisummad, s. o. riigitulud viinamüügi lubadelt, moodustasid 1781. aastal 10 miljonit rubla, aastail 1811—1815 juba 53 miljonit rubla ja aastail 1859—1863 — 128 miljonit rubla, andes kuni 40 protsenti kõigist riigituludest. Kui neljakümnekraadilise viina vabriku varumishind oli 40—45 kopikat ämber, siis rentimisel oli piirituse hinnaks 3—4 rubla. Piirituse üldine tarbimine moodustas 35—40 miljonit ämbrit. Viinamüügirentnikud ja kõrtsmikud müüsid puskarit 10—12 rubla, «kohapeal joomiseks» aga koguni kuni 20 rubla ämber. Viinamüügirentnike kasumid olid tohutud: mõnede autorite arvestuste järgi ulatusid üksnes viinamüügirentnike legaalsed tulud XIX sajandi keskel 600—780 miljoni assignaatrublani aastas.[13] Need tulud panid aluse pärastiste suurtöösturite Jakovlevide, Zlobinite, Sapožnikovide ja Kokorevite suurtele varandustele. Viinamüügi rentimisest rikastusid ka tituleeritud perekondade esindajad, näiteks vürstid Dolgorukid, Gagarinid, Potjomkin, Kurakin, krahv Šuvalov jt., kes ei pidanud põlastusväärseks kasutada niisugust mitte just «suursugust» tuluallikat, nagu kõrtsipidamine.

i) V ä l j a o s t u o p e r a t s i o o n. Reformijärgses majanduses mõned eespool nimetatud akumulatsiooniallikad kadusid, muuhulgas ka viinamüügi rentimise süsteem, kuid see-eest tekkis põllumajandusliku rahvastiku eksproprieerimise tulemusena üks uus akumulatsiooniallikas. Need olid väljaostumaksed, mida mõisnikud said talupoegade vabastamise eest.

Sellele vaatamata, et see akumulatsiooniallikas kuulub ajaliselt juba kapitalistlikku perioodi, võime selle arvata «esialgse» akumulatsiooni juurde, sest selle akumulatsiooniallika aluseks ei olnud kapitalistlik ekspluateerimine, vaid kapitalismieelsete, pärisorjuslike rentide kapitaliseerimine. Mõisnike poolt saadud väljaostumaksete suurus moodustas meie arvestuste järgi (miljonites rublades):

Aastad	
1863—1872	622,2
1873—1882	165,0
1883—1892	100,3
1893—1902	9,3

[13] З а к р е в с к и й, О возможности заменить все налоги выгодами от продажи вина городскими и сельскими обществами, 1866, vt. samuti П р ы ж о в, История кабаков в России, 1868, стр. 240—241, ja Д м и т р и е в, Критические исследования о потреблении алкоголя в России, 1911, стр. 35—39.

Kokku sai mõisnikkond 30 aasta jooksul 19. veebruari määruse kohaselt valitsuse kaudu väljaostulaenuna kuni 896 miljonit rubla. Kui siia juurde arvata veel niinimetatud «tipp» (20 protsenti väljaostu hindest), mida maksid mõisatalupojad ise, siis saame mõisnike kapitalismieelsete, pärisorjuslike rentide kapitaliseerimise tulemuseks üle 1 miljardi rubla suuruse summa, mida mõisnikud said tasuks «vabastamise» eest. Intressidega ja muude väljaostuoperatsioonidega seotud kuludega kokku aga maksis kogu talurahvas maa eest kuni 2 miljardit rubla. Osa sellest summast kulutasid mõisnikud äraelamiseks ja mittetootlikult, kuid suur osa läks neisse rahvuslikesse akumulatsioonifondidesse, mis selleks ajaks hakkasid kogunema pankadesse või realiseeruma raudteedes, tööstusettevõtetes ja aktsiakapitalides.

Sellised olid kapitali esialgse akumulatsiooni allikad ja meetodid Venemaal kapitalismi ajastu algul. Loomulikult pole ülalöelduga ammendatud kõik rahakapitalide vähem märgatava, massilise akumulatsiooni teed, nagu liigkasuvõtmine, spekulatsioon jne.

Peab ainult märkima, et kõigi nende esialgse akumulatsiooni allikate aluseks olid «mittemajanduslikud», puhtpärisorjuslikud elanikkonna paljaksriisumise legaliseeritud teed ja meetodid kastema purjujootmise, riigitulude rentimise ning maade ja pärisorjade «kinkimise» teel, või õueaadlile ja suurkaupmeeskonnale kaubandusmonopolide andmise teel, mõisnikele vabastamise eest tasutavate miljardiliste väljaostumaksete näol jne. Niisiis, kuigi esialgne akumulatsioon Venemaal erines oma teede ja tempo poolest tunduvalt teistest Lääne-Euroopa eesrindlikest maadest ja eriti Inglismaast, oli see ka siin «kõike muud, ainult mitte idülliline», ja selles etendasid suurt osa «vallutus, orjastamine, röövimine, ühe sõnaga vägivald».[14]

Statistiliste materjalide seisukord ei võimalda üldse saada mingisuguseid kokkuvõtteid kapitali akumulatsiooni ulatusest kapitalismi ajastu alguseks ega kindlaks teha tempot, millega see kapital muundus tootlikuks, lisaväärtuse tootmiseks vabrikutesse, tehastesse ja mujale paigutatud kapitaliks. Allpool peatume üksikasjalisemalt kapitalismi ajastul toimunud kapitalistliku akumulatsiooni üksikutel näitajatel. Esitame siinkohal ainult mõned neist, selleks et kui mitte välja selgitada kapitalismieelse ja kapitalismi ajastu akumulatsiooni ulatust, siis vähemalt võrrelda nende tempot.

Kapitalismi ajastul pole akumulatsiooniallikateks enam ülalnimetatud «esialgse» akumulatsiooni allikad, vaid peamiseks ja põhiliseks allikaks on lisaväärtuse tootmine ja akumulatsioon, kapitali laiendatud taastootmine kapitalistlikus ettevõttes.

Meie reformijärgne vabriku- ja tehasestatistika on kolme esimese aastakümne osas niivõrd ebatäpne, et ei võimalda mõne-

[14] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 621.

sugusegi usutavusega kindlaks määrata isegi ettevõtete arvu, rääkimata mingisugustest muudest andmetest. Lenin, kritiseerinud põhjalikult meie vabriku- ja tehasestatistika kõiki allikaid 1860.—1890. a. eest, tuli üldisele otsusele, et Euroopa-Venemaal oli 1866. aastal enam-vähem suuri töötleva tööstuse tehaseid (kaasa arvatud aktsiisialused ettevõtted, kuid ilma määtööstuseta) maksimaalselt 2500—3000, 1879. aastal oli neid umbes 4500, 1890. aastal — umbes 6000, 1894/95. aastal — umbes 6400, 1903. aastal — umbes 9000. «Järelikult,» ütleb lõpuks Lenin, «vabrikute arv Venemaal reformijärgsel ajastul suureneb ja suureneb pealegi üsna kiiresti.»[15]

Muidugi oli kapitalistlike vabrikute absoluutne arv ja nende toodangu ulatus 60-ndatel aastatel veel üsna väike. Piisab, kui ütelda, et niisugused kapitalistliku suurtööstuse juhtivad tootmisharud, nagu metallurgia-, kivisöe- ja naftatööstus, olid tollal veel algelises seisundis: 1860. aastal toodeti naftat üldse 1,8 miljonit puuda, rauamaaki Krivoi Rogi rajoonis — 1,3 miljonit puuda, kivisütt Donetsi basseinis — 6 miljonit puuda jne. See kõik tunnistas, et kapitalistlik suurtööstus oli alles loomisel. Töötlevas tööstuses domineeris kapitalistlik manufaktuur. Kapitali kontsentratsioon oli alles väike. Kui võtta tööstuskapitali kontsentratsiooni põhinäitajaiks tööstuslikud aktsiaseltsid, siis 1861. aastal oli neid Venemaal üldse 78, kapitaliga 72 miljonit rubla, s. o. vähem kui 1 miljon rubla aktsiaseltsi kohta. Ühiskondliku tööjaotuse taset ja kapitalistliku kaubakäibe ulatust iseloomustab see, et 1861. aastal oli Venemaal kõigest 1488 versta raudteid. Reformi eel (1859. a.) esindasid kogu kommertskrediiti Riikliku Kommertspanga portfellis olevad diskonteeritud vekslid 13,54 miljoni rubla suuruses summas ja laenud kaupade tagatisel 1,46 miljoni rubla suuruses summas, s. o. kokku 15 miljoni rubla suuruses summas. Samas krediidisüsteemis moodustas kogu akumulatsioon (kõik säästud ja hoiused) 1168,0 miljonit rubla, kusjuures hoiuseid oli kommertspangas kokku 198,1 miljonit rubla.[16]

Need faktid tunnistavad, et kapitalismi ajastu algul puudus vene tööstuskapitalismil veel küllaldane sisemine akumulatsioon, küllaldane tootmisaparaat, küllaldaselt arenenud kapitalistlik tehnika. Seepärast, rääkides «rahvusliku» kapitali akumulatsioonist kui vene kapitalismi arenemise peamisest eeltingimusest, ei saa vaikides mööda minna Venemaa kapitalistliku arenemise tähtsamast probleemist — väliskapitalide osast ja tähtsusest.

j) Väliskapitalid. Astunud kapitalistliku arenemise teele tunduvalt hiljem kui teised eesrindlikud Lääne-Euroopa maad, oli Venemaa 1861. a. reformi momendil majanduslikult ja tehniliselt mahajäänud maa, mis oli eelkõige tingitud kapitalismi arenemist pidurdavate pärisorjuslike jäänuste pikaajalisest säili-

[15] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 391.

[16] «Статистический временник», сер. II, вып. 9, 1872; И. И. Кауфман, Статистика русских банков, стр. 3—6.

misest. Väliskapitalile oli Venemaa väga avaraks ja soodsaks, kõrgeid kasumeid kindlustavaks tööstuskaupade turuks ja rahakapitalide paigutamise sfääriks. Seetõttu hakkab väliskapital vene kapitalismis aktiivset osa etendama juba tema arenemise algusest peale, eriti aga imperialismi perioodist alates, kui kapitalistlikes läänemaades hakkas domineerima mitte üksnes kaupade, vaid peamiselt kapitalide väljavedu.

Esmakordselt hakkas väliskapital vene rahvamajandusse võrdlemisi suures ulatuses sisse tungima XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel. Sel perioodil oli väliskapitali sissetungimise peamiseks sfääriks raudteede ehitus, pangad, krediit, kindlustus jms., kõige vähem aga tööstuslik tootmine. Neil aastail oli väliskapitali import oma absoluutse suuruse poolest võrdlemisi väike.

Kuid juba 90-ndateks aastateks ja, nagu me edaspidi näeme, arenenud imperialismi perioodil eriti, muutub olukord võrdlemisi järsult selles mõttes, et väliskapitali juurdevool tunduvalt suureneb. Ta ei suundu nüüd enam pankadesse ega raudteede ehitusse, vaid tööstuslikku tootmisse suurte tööstusettevõtete ja monopolide loomiseks. Tollal oli vene tööstuskapital ikka veel väike ega suutnud kapitalistliku tööstuse küllalt kiiret arengutempot ja oma kapitalistliku tehnika loomist tagada. Väliskapitali juurdevool 90-ndatel aastatel etendas rahvamajanduse tootlike jõudude arenemises ja tema tehnilise taseme tõstmises positiivset osa. Kuid riigile läks see väga kalliks. Väliskapital viis riigist välja tohutu lisaväärtuse, suured dividendid. Lisaks sellele püüdis väliskapital, eriti pärast seda, kui Venemaal moodustati väliskapitali alusel monopolid, arendada vene majandust ühekülgselt, muuta Venemaa imperialistlike maade koloniaalseks ripatsiks, odava tooraine ja odava tööjõu allikaks. Monopolistlik väliskapital pidurdas maa progressiivset arenemist, takistades kaugemate rikaste piirkondade tööstuslikku arenemist (nafta Volga taga, mustad ja värvilised metallid, kivisüsi Siberis jm.), et mitte tekitada konkurentsi monopolide poolt hõivatud harudele — Bakuu naftale, Donetsi basseini kivisöele, Krivoi Rogi rauamaagile. Kuid vaatamata sellele etendas väliskapitali sissevedu vene tööstuse ja eriti rasketööstuse (mäe-, kütuse-, metallurgiatööstus) arenemises suurt osa.

2. Tööstuskodanluse kui klassi kujunemine

Kiiresti rohkenevad ja laienevad kapitali akumulatsiooni teed ja allikad põhjustasid kapitalismi ajastu algul ühiskondlikus majanduses uue sotsiaalse jõu tekkimise, vene tööstuskodanluse kui uue ühiskondliku klassi kujunemise.

Juba Moskva riigis XVII sajandil ja Peetri ajal XVIII sajandil kohtasime suurmiljonäre, suurkaupmehi ja -tööstureid, kes sooritasid tohutuid kaubanduslikke operatsioone ja olid suurte tööstusettevõtete omanikud. Kuid need tööturid — Morozovid, Strogano-

vid, Odojevskid, Trubetskoid jt. — olid oma sotsiaalse aluse poolest eelkõige feodaalid-mõisnikud. Teised, «demokraatlikumad», feodaal-pärisorjusliku ühiskonna puht kaupmeeste kihid, kes omasid miljonilisi varandusi, olid samuti rohkem kaupmehed kui tööstu rid.

Peetri ajal ilmus esmakordselt tööstuskapitali esindajate rohkearvuline kiht, kes oma päritolult ei olnud enam feodaalmõisnikega seotud. Sellised olid näiteks Peetri-aegsed esimesed vabrikandid Štšegolinid, Mikljajevid, Maslovid, Solodovnikovid, Tsõnbalštšikovid, välismaalased Tames, Akema jt. Kuid paljud kõige suuremad tööstusettevõtted kuulusid tollal ja eriti järgneval XVIII sajandi lõpu perioodil kas privilegeeritud maaomanike klassi esindajatele, nagu krahvidele Šuvalovitele, Apraksinitele, Tolstoidele jne., või siis ühiskonna kõige madalamatest kihtidest põlvnevatele «tõusikutele», nagu Menšikov ja Tšernõšov (Peeter I tentsikud), Šafirov jt. Need rikastusid kiiresti, kuid lahkusid sama kiiresti lavalt ja hiljem ei olnud neil tulevase tööstuskodanluse klassi kujunemisel suurt tähtsust. Seetõttu ka Peetri ajajärgu kaubandus- ja tööstuskodanluse «demokraatlikud» esindajad, nagu paljud ülalnimetatutest, ligematel aastatel kas kaovad suuremalt jaolt tolleaegsest tööstuse kroonikast või muutuvad paruniteks ja krahvideks, saades maaomanikeks-mõisnikeks ja pärisorjusliku ühiskonna privilegeeritud liikmeteks. Niisugune oli mitte ainult taoliste vanade töösturperekondade nagu Stroganovide saatus, vaid ka nooremad töösturperekonnad — Demidovid, Maltsevid, Jakovlevid, Gontšarovid ja paljud teised — võeti vastu aadli-, krahvi- või muusse seisusse.

Ka Lääne-Euroopa kodanluse ajaloost võib näha, kui heameelega sulasid suurkodanluse esindajad kokku feodaalühiskonna ja tituleeritud aadli tippudega. Venemaal leidis see protsess eriti soodsa majandusliku pinna selles «pärisorjuslikus monopolis» tööle, mis oli privilegeeritud seisuse, aadli erandlikuks «omandiõiguseks». Kapitalist-tööstur, vajades tööjõudu, võis seda saada põhiliselt ainult pärisorjuslike suhete baasil. Selleks et saavutada seda õigust pärisorjuslikule tööle, vahetas ta eriti meelsasti oma «demokraatliku» kodanlase kesta aadliseisuse, krahvi- või paruniitiitli vastu. Lääne-Euroopas, nagu ütleb Marx, «tööstuskapitalistid, need uued võimumehed, pidid omakorda kõrvale tõrjuma mitte ainult tsunftimeistrid, vaid ka rikkuseallikaid omavad feodaalid ...

Selles arenemises, mis sünnitas nii palgatöölise kui ka kapitalisti, oli lähtepunktiks töölise orjus. See arenemine seisis orjuse vormi muutumises, feodaalse ekspluateerimise muutumises kapitalistlikuks ekspluateerimiseks».[17]

Venemaal toimus see kodanluse klassi kujunemise ja tema poolt «feodaalide-lordide» väljatõrjumise protsess pärisorjuslike suhete pikaajalise säilimise tõttu aeglasemas tempos.

---

[17] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 622—623.

Tööstuslik Uraal oli üks kõige tüüpilisemaid piirkondi, kus feodaalsete ekspluateerimisvormide kapitalistlike vormidega asendamise protsess toimus äärmiselt aeglaselt. Endiste kohalike suurnike, «feodaalide-landlordide» asemele, kelledele kuulusid tohutud kingitusena saadud ja hõivatud, kõige rikkamatest metsadest ja maaki sisaldavatest maadest koosnevad latifundiumid (krahvid Šuvalovid, Vorontsovid, Demidovid, Tšernõšovid jt.), ilmusid Uraalis kapitalismi ajastul tööstusliku suurkapitali esindajad (suurtööstur ja Uraali tehaseomanik Jakovlev, soolatööstur ja tehaseomanik Turtšaninov, Uraali tehaste ehitaja Tverdõšev jt.), kes kogusid selle kapitali Uraali muinasjutulistest rikkustest, ekspluateerides halastamatult, puhtpärisorjuslikul viisil Uraali töölist ja talupoega.

Selles suhtes on tööstusliku suurkapitali tekkimise ja «ühiskonna allkihtidest» tulnud uue tööstuskodanluse esindajate kätte kogunemise protsessis kõige tüüpilisemaks kujuks Jakovlev. Noor Savva Jakovlev, Tveri kubermangu väikekodanlane, tuli ta oma sõnade järgi Peterburi «poole rublaga taskus ja kaasas vanemate õnnistus». Alanud väikeviisilise ränd-kalakaubitsemisega, ajas ta hiljem riigitulude rentimise kaudu kokku palju miljoneid. 1762. aastal tõsteti Jakovlev «eriliste teenete eest» põlisaadli seisusse ja ta sai õiguse pärisorjusliku töö kasutamiseks. 1769. aastal suunas Jakovlev oma miljonid tööstusettevõtetesse. Ta ostis Demidovilt Uraalis 800 000 rubla eest 5 tehast, seejärel ostis ta Glebovilt Holunitsi tehased ja krahv Vorontsovilt Verhne-Isseti tehased. Jakovlev ostis ja ehitas üldse 22 mäe- ja metallurgiatehast ja ostis ära ka Bolšaja Jaroslavskaja manufaktuuri.

Jakovlevi tehastes Uraalis, nagu teistegi omanike tehastes, olid äärmiselt rasked töötingimused. Tööstusettevõtete omanikud, kasutades kõiki Uraalis püsima jäänud feodaal-pärisorjusliku korra igandite eeliseid, seadsid sisse veelgi karmima kapitalistliku ekspluatatsiooni. Suurimad ettevõtted olid ainuomanike, kohalike naabob-miljonäride käes, kes rikastusid tööliste halastamatu ekspluateerimise arvel, kasutades kõige algelisemat tootmistehnikat. Selliste töösturite-feodaalide tüüpe on eredates värvides kujutatud XIX sajandi alguse kirjanduses, eriti Mamin-Sibirjaki tuntud romaanides «Privalovite miljonid», «Mägipesa» jt.

Teine kõige rohkearvulisem ja kapitali poolest rikkam osa kodanlusest pärines Volgalt, Nižnist ja Moskvast. Ta koosnes kaubandusliku suurkapitali esindajatest, selle «Venemaa kaupmeeskonna» esindajatest — riigitulude rentnikest, viljakaupmeestest, Volga laevaomanikest jt. —, kelle tüüpe hiljem hiilgavalt kajastas oma teostes A. N. Ostrovski. Neile seltsisid kaubandusklassi madalamad, kapitali suuruselt väiksemad rühmad, kes olid seotud kaubandusliku vahetalitusega põllumajandus-, väikekodutööndusе ja käsitöösaaduste turustamise alal. Oma madala kultuuritaseme ja sotsiaalse seisundi tõttu ei saanud nad riigi ühiskondlik-poliitilises elus mingisugust suuremat osa etendada.

Tööstuse mõjuvõimas suurkodanlus koosnes XIX sajandi 60-ndatel aastatel peamiste tööstuspiirkondade, tööstusliku keskpiirkonna ja Uraali piirkonna suurkapitalistide suhteliselt väikesearvulisest ladvikust, kes tegutses peamiselt rauа- ja kergetööstuses. Tööstuskodanluse kui omaette klassi kujunemise protsess hakkas märgatavamalt avalduma alles XIX sajandi keskel. Vaatamata sellele ei saavutanud vene kodanlus kapitalismi ajastu alguseks suurt ühiskondlik-poliitilist kaalu.

Alates 1861. a. reformist hakkas kodanluse klass talurahva kiire diferentseerumise ja klassidesse kihinemise pinnal hoogsalt täienema altpoolt, ühiskonna alamkihtidest pärinevate vabastatud talupoegade, külakulakute, loomaparistajate, ülesostjate-kodutööndajate, maaga hangeldajate ja küla liigkasuvõtjatega. Loomulikult õnnestus ainult vähestel neist jõuda kodanluse mõnevõrra mõjukamate ringkondade hulka. Enamus jäi aga sageli vähese kirjaoskusega rikasteks ehk, nagu neid nimetati, «tšumaazõideks». Selline tüüp domineeris nende vene kodanluse uute esindajate hulgas esimesel paaril reformijärgsel aastakümnel. Uutes tingimustes kogusid ja kontsentreerisid nad kiiresti kapitale, saades mõnikord isegi «miljonärideks». Veelgi kiiremini kasvasid need kapitalistide rühmad arvuliselt. Kuid on arusaadav, et selline klass ei võinud mõelda mingisugusele suurele ühiskondlikule osale. Tema ülesandeks oli võimalikult hoogsam kapitali akumuleerimine, põlgamata sealjuures mitte mingisuguseid vahendeid. Selle akumulatsiooni allikaks ja ekspluateerimise objektiks oli neile peamiselt poolpärisorjuslik küla, orjastatav talupoeg, mõnikord ka linna väikekäsitööline. Küla diferentseerumise ja kihinemise pinnal tekkisid seal uued vene väikekodanluse kihid — küla liigkasuvõtja, maaga hangeldaja, kulak, väikeülesostja ja loomaparistaja. Neist kujunesid pärastpoole tehaste, manufaktuuride jne. rajajad. Nendesse kodanluse rühmadesse kuuluvaid tüüpe kirjeldasid tabavalt Uspenski, Saltõkov-Štšedrin ja Gorki.

Kuid kodanluse selle rühma tüüpilised ühiskondlikud jooned hakkavad tunduvalt muutuma juba 70-ndatel aastatel. Kuigi provintsis ta koosnes ikka veel «tšumaazõidest» Kolupajevitest ja Razuvajevitest, hakkas pealinnas elav ladvik teises-kolmandas põlves hiljutiselt loomadega hangeldamiselt, põllumajandusliku tooraine ülesostmiselt, külakulakluselt üle minema vabrikute ehitamisele, osa võtma raudteede ehitamisest ja tööstuslikust «gründertumist», pärastpoole aga ka pangandusest. Ühtlasi hakkas see kodanluse rühm osa saama kultuuri ja hariduse hüvedest. Nende neljandat generatsiooni esindasid aastail 1900—1910 juba euroopalikult haritud «metseenid», nagu suured tööstus- ja pangakapitali esindajad Morozovid, Krestovnikovid, Rjabušinskid.

Venemaa kodanlus hakkas oma klassi vormistamiseks ja oma klassihuvide kaitseks otsima uusi teid. Ilmuvad klassiorganisatsioonid kodanluse mitmesuguste esindusorganite näol. Tõsi küll, selliste organite loomise esimesi katseid, mis kuulusid veel refor-

mieelsesse aega (Manufaktuuride Nõukogu, Kommertsnõukogu jt.), ei saa lugeda küllalt õnnestunuks, sest nad olid riigihalduse puhtbürokraatlikud ripatsid.

Alles 60—70-ndatel aastatel hakkas tekkima tööstarite esindus- ja ühiskondlikke organisatsioone, mis saavutasid teatud erikaalu. Tekkis mitu ühingut, mis asusid juhtima vene tööstuskodanluse progressiivse osa otsinguid ja ideoloogiat: Tööstuse ja Kaubanduse Arengule Kaasaaitamise Ühing, mis arendas laialdast tegevust vene tööstusökonoomika tingimuste uurimisel; seejärel paljude osakondadega Vene Tehnika Ühing (asutatud aastal 1866) jt. Siia kuuluvad ka vabrikantide ja tehaseomanike ülevenemaalised kongressid (esimene toimus aastal 1870), ülevenemaalised tööstus- ja kaubanduskongressid (aastal 1896 Nižni Novgorodis) ja rida teisi. Veelgi suuremat tähtsust hakkasid omandama peaaegu samal ajal tekkinud üksikute tööstusharude tööstarite esindusorganid, nagu näiteks Lõuna-Venemaa mäetööstarite perioodilised kongressid (esimene toimus aastal 1874). Koos oma alatiste organitega kaitsesid need intensiivselt mäetööstarite huve tollipoliitika, raudtee veotariifide, raudteede ehituse, krediidi ja muudes küsimustes. Siia kuulub ka Rauatehaste Omanike Alalise Kontori (alates aastast 1887), naftatööstarite kongresside ja kontorite, tekstiilitööstuse organisatsioonide jt. tegevus, mis kujutas endast edaspidiste monopolistlike koondiste esimesi samme.[18]

Üheaegselt vene tööstuskodanluse ja vene rahvusliku kapitali kujunemise ja arenemise ülalkirjeldatud protsessiga hakkasid kujunema ja kasvama ka teiste, impeeriumi koosseisu kuuluvate ja kapitalistlikku arengusse kaasa tõmmatud rahvaste rahvuslike kapitalide ja rahvusliku kodanluse üksikud rühmad. See kodanluse rahvuslike rühmade kujunemine toimus üldiselt analoogiliselt vene kodanluse ülalkirjeldatud arenemisele, kuid tal oli ka iseärasusi, mis olid tingitud rahvuspiirkondade sotsiaalmajanduslikust ja klassistruktuurist.

Edaspidi vaatleme kodanluse üksikute rahvuslike rühmade vastastikuseid majanduslikke ja rahanduslikke suhteid Venemaa rahvamajanduses üksikasjalisemalt. Siinkohal üksnes märgime, et alates Venemaa kapitalismi ühtse süsteemi loomisest aastail 1890—1900 koos tööstuslike aktsiaseltside arenemisega ning pankade ja finantskapitali arenemisega need kodanluse üksikute rahvuslike rühmade rahvuslikud ja seisuslikud iseärasused hakkasid kaduma ja kodanlus kui tervik hakkas ühiselt oma klassihuvide kaitseks välja astuma, vaatamata üksikute rühmade ja piirkondade sisemistele vastuoludele.

Venemaa kodanlus kujutas endast XX sajandi algul paljurahvuselist ühiskondlikku rühmitust. Vene kaubanduse ja tööstuse

[18] Vene kodanluse kui klassi ajalugu ei ole veel üldse uuritud. Peaaegu ainsaks kokkuvõtlikuks tööks on Berlini raamat: «Русская буржуазия в старое и новое время», Москва 1922; vt. ka Ч. М. Иоксимович, Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем, 1915.

suurkapitali vanade esindajatega liitsid ühised huvid ka teisi rohkearvulisi ja mitmekesiseid kihte — vene ja ukraina kapitaliseeruva teenistusaadli esindajaid, ehitusinsenere ja äritsevaid ametnikke; armeenia ja tatari suurkapitali esindajaid, hangetega rikastunud, suurtööstur iteks ja pangategelasteks saanud juudi rahvusest komisjonäre, vene kulak-kaupmehi; börsispekulante ja riigitulude rentnikke; tööstuses spekuleerivaid poola suurnikke; väliskapitali esindajaid jt. Igaühel neist oli oma koht ühiskondlikus ja tööstuslik-finantsilises hierarhias, kuid kõik nad väljendasid — olgugi iga rühm omamoodi — kodanluse klassi-ihasid ja lootusi.

Selles suhtes oli suur mõju niihästi tööstuse arenemise uutel vormidel ja teedel pankade, raudteede ja aktsiaseltside näol kui ka väliskapitali vahetul osavõtul sellest. Endised väikesed tööettevõtjad, ehitajad, varustajad ja ametnikud-äritsejad muutusid «raudteede kuningateks», nagu näiteks Samuel Poljakov, kes oli endine väike tööettevõtja vaesest juudi perekonnast, kuid sai tööstuse ja pangategelaste dünastia esiisaks. Sama võib öelda ka inseneride-ehitajate, poolvälismaalaste Bliochi, Kerbedzi ja Mecki kohta. Tekkisid «tööstuse komandörid», nagu Putilov, pangategelased, nagu Lazar Poljakov (Samueli vend), rahaministri poeg Võšnegradski. Tatari-armeenia kaubanduslikust väikekodanlusest põlvnevad Lianozov ja Mantašev said «naftakuningateks»; endised juudi väikekapitalistid ja börsispekulandid — Soloveitšik, Manus jt. — asusid vene pankade ja nende rahvusvaheliste operatsioonide etteotsa. Taolisi näiteid võib tuua palju. Tööstuse tõus ja «gründertum» 70—90-ndatel aastatel olid mitte üksnes heaks kapitali akumulatsiooni ja kontsentratsiooni allikaks, vaid ka heaks kodanliku «kultuuri» kooliks vene kodanlusele.

Siiski oli vene kodanlus isevalitsusliku korra tingimustes isegi oma kõrgemates ringkondades, linna ja maa kesk- ja väikekodanlusest rääkimata, oma suures enamuses mitte liberaalsete ideede, kodanlike vabaduste ja progressiivsete ühiskondlike voolude kandja, vaid poliitiliselt reaktsiooniline klass. Kodanlus, eriti suurkodanlus, saades isevalitsuselt armuande ja oma klassi majanduslike ja tehniliste huvide mõnesugust kaitset, eelkõige aga kaitset tööliste revolutsiooniliste ja majanduslike nõudmiste vastu, oli tegelikult alati, isegi üldrahvalike revolutsiooniliste liikumiste aastail 1905—1906 ja 1917, reaktsiooniliste poliitiliste rühmade liitlane.

3. Tööstusproletariaadi kujunemine

Tööstusproletariaadi kujunemise protsess, mis Inglismaal toimus väga vara (XVI ja XVII sajandil) ja väga tormiliselt, kulges Venemaal pärisorjuslike suhete pikaajalise säilimise tõttu palju aeglasemalt. Oleks ekslik arvata, et pärisorjuslik majandus takistas hoopis tööstustööliste kaadri ettevalmistamist ja moodustamist.

Vastupidi, obrokisüsteemis ja pärisorjuslike talupoegade lubamises tööstustöödele avanes soodus võimalus tulude suurendamiseks. Kuid pärisorjuslik majandus pidurdas elukutseliste tööstustööliste kaadri väljakujunemist. Seetõttu ei saanud pärisorjuslikus majanduses kujunenud tööstustööliste kaader ei oma kvantiteedi ega kvaliteedi poolest rahuldada areneva kapitalistliku tööstuse nõudeid. Pärisorjuslik süsteem kajastus ka ühiskondlikes suhetes, mis valitsesid talupoja-töölise ja mõisniku-vabrikandi vahel. Talupoeg, muutunud vabrikutööliseks ning vabrikandi poolt ekspluateeritavaks, jäi samal ajal pärisorjuslikuks talupojaks.

Sellest tulenesid kaudselt ka tööstuskapitalisti ja pärisorjusliku mõisniku suhted: kapitalist pidi pärisorjusliku vabrikutöölise, obroki-talupoja töö eest maksma mõisnikule renti-obrokit. Mõisnik võis (kuni 1835. a. seaduseni) oma talupoja-töölise igal ajal vabrikust ära kutsuda. Muidugi mõista ei meeldinud niisugune olukord vabrikandile.

Pärisorja palk oli madalam kui vabapalgalisel, sest pärisorjusliku talupoja elatustase oli madal, ta kvalifikatsioon madal, töö mittepüsiv ja hooajaline jne. Kuid neis tingimustes ei andnud pärisorjusliku töö madal tootlikkus vabrikandile reaalset tulu ja raskendas tootmise kiiret arendamist.

Seetõttu pidi 1861. a. reform mitte ainult kõrvaldama kõik need takistused, vaid ühtlasi andma tugeva tõuke «vaba» vabrikuproletariaadi arvuka kaadri kujunemiseks. Järelikult polnud see reform mitte ainult «talupojareform», mis vabastas 10 miljonit pärisorjuslikku talupoega isiklikust sõltuvusest ja suurest osast neile kuuluvast maast, vaid ta lahendas sellega ka põhilise küsimuse kapitalismi jaoks, kapitalismile vajaliku «vaba» tööjõu küsimuse.

1861. a. reformiga loodi arvukas maata talurahva kiht, mis kujundati järgmistest endistest pärisorjuslikest talupojarühmadest. Esiteks mõisateenijatest ja kuumoonakatest, kelle arvuks reformi eelõhtul loeti kuni 1 461 000 mõlemast soost hinge. Neile tuleb lisada 12 000 maata mõisnikele kuulunud pärisorjuslikku talupoega ja üks osa väikemõisate talupoegadest, arvult 137 000 hinge, kes hingemaad ei saanud. Need olid juba täiesti proletariseerunud rahvastikurühmad. Teiseks samasuguseks rühmaks olid endised mõisate vabrikute pärisorjuslikud talupojad; vabastamise momendiks küündis nende arv 59 000-ni. Edasi järgnevad riigile kuulunud vabrikute ja tehaste talupojad, arvult 386 000 mõlemast soost hinge, ja lisaks sellele veel 230 000 riigile kuulunud mäetehaste töölist. Need olid juba tõelised proletaarlased ja kvalifitseeritud töölised. Lõpuks kuulusid siia ka eratehaste juurde possessioonioiguse alusel kinnistatud 519 000 mõlemast soost hinge. Kokku oli kõigis neis rühmades, kes 1861. a. hingemaad ei saanud või said seda tühisel hulgal, 2,8 miljonit mõlemast soost hinge, koos mõningate teiste maata vabastatud talupoegade rühmadega aga oli neid

kokku umbes 3 miljonit mõlemast soost hinge[19], arvestamata sellist kaadrit, nagu endised erusõdurid, kantonistid jt. Lohtini arvestuste järgi ulatus reformi läbi ilma maata jäänud elanike arv 2,6 miljoni meessoost hingeni ehk 11,4 protsendini kogu talurahvast.[20]

Kuid sellega ei ole 1861. aastal loodud maataproletariaadi kaader veel kõik hõlmatud. Mitte vähema ulatusega tegelikult proletariseerunud rahvastikurühmaks olid ka äärmiselt puudulikult maad saanud talupojad, kes kujutasid endast ainult «hingemaaga töölisi». Kui sellisteks lugeda talupoegi, kes said hingemaad vähem kui 1 tiin, siis oli neid 5,5 protsenti kõigist meessoost revisjonialustest hingedest ehk kuni 1 miljon mõlemast soost hinge.

Seega võib reformiga loodud maata talupoegade kaader ulatuda umbes 4 miljoni mõlemast soost inimeseni. See mass moodustaski selle reservi, mis hakkas arenevat linna ja tööstust toitma. Ja mida rohkem need kasvasid, seda enam ja täielikumalt proletariseerus see mass, kes olid «talupojad» üksnes nimepidi ja passi järgi. Seda tunnistab ka tööstusse pikemaks ajaks tööle minevatele talupoegadele niinimetatud «pikaajaliste passide» väljaandmise suurenemine. Selliste passide arv, mis aastail 1861—1870 ulatus 59 200 passini aastas, kasvas aastail 1891—1900 kuni 1 845 000-ni. Kuid vaatamata sellisele maata ja vähese maaga inimeste külast lahkumisele nende arv külas ei vähenenud: aastail 1893—1897 läbiviidud vaatlused näitasid maata külaelanike arvuks 7 protsenti, s. o. kuni 4,3 miljonit, kusjuures mõnes kubermangus nende arv ulatus 11—17 protsendini (Poltaava kubermangus — 11,4 protsenti, Nižni Novgorodi kubermangus — 11,6 protsenti, Kiievi kubermangus — 16,7 protsenti).

Kuid elanikkonna tegelik maatajäämine oli sellest maata elanike arvust palju suurem, sest suur osa «maaga» talunditest oma maad ei kasutanud. Külas oli laialdane «varjatud» ülerahvastuse kaader, kes oli alati valmis muutuma «tegutsevaks» linna proletariaadiks. Ta püsis maal üksnes eriliste, kunstlikult loodud tingimuste tõttu. Aastail 1880—1890 läbiviidud semstvo loendused kasutasid selle tegelikult maata elanikkonna mitmesuguste rühmade majandusliku seisundi äramärkimiseks talundite nimetusi — «ilma majandita», «ilma majata», «mittekülvaja». 1890-ndate aastate loenduse andmeil oli Euroopa-Venemaa 123 maakonnas selliseid «ilma majandita» talundeid kuni 10 protsenti ja «ilma majata» talundeid kuni 4,7 protsenti.[21] Lohtini andmeil moodustas iga liiki maata talupoegade üldarv (kaasa arvatud ka kuni

---

[19] П. И. Лященко, Крестьянское дело, стр. 6—8 и след.

[20] П. Лохтин, Безземельный пролетариат в России, 1905, стр. 30.

[21] Н. А. Благовещенский, Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям, М. 1893, стр. 133.

1 tiinu maaga varustatud talupojad) 1905. aastal kogu Euroopa-Venemaa talurahva tegelikust arvust 19,4 protsenti. Lenin luges vene küla sellese kunstliku agraarse ülerahvastuse suuruseks 13 miljonit hinge.[22]

See mass polnud kaugeltki kõik proletariseerunud rahvastikuks, sest sinna kuulus üks osa neist talupoegadest, kes olid põllutöö maha jätnud ja tegelesid kaubandusega, omasid ettevõtteid jne. Kuid neist arvudest siiski nähtub, et juba 80-ndatel aastatel tekkisid tööstuskapitalismi majanduses üsna suured peidetud ülerahvastuse reservid, mille arvel täienes tööstusproletariaadi kaader. Kui arvestada, et suurtööstuses oli XIX sajandi lõpul umbes 3 miljonit tööstustöölist (perekondadega kokku üle 7 miljoni), siis on ilmne, et kapitalismi reservarmee tagas teda töölistega umbes kolm korda suuremal määral kui tegevarmee.[23]

Esmajärjekorras kujunes sellest reservarmeest kapitalismile vajalik tööstusproletariaat, aga ka põllumajanduslike tööliste kaader, eriti lõunapoolsete kapitalistlike piirkondade jaoks. Küla proletariseerumine oli linnaelanikkonna kiire kasvu allikas ja tingis kapitalismile vajaliku turu kiiret kasvu. Seoses sellega kasvas linnaelanikkond pärast reformi kaks korda kiiremini kui elanike üldarv: kui 1863. aastal elas Euroopa-Venemaa 50 kubermangu 61,4 miljonist elanikust linnades 6,1 miljonit (9,9%), siis 1897. aastal elas 94 miljonist elanikust linnades 12 miljonit (12,8%); teiste sõnadega, maal suurenes elanikkond 48,5 protsenti, linnades — 97 protsenti.[24]

Linnade ja tööstuse kõrval neelas küla proletariseeruvat elanikkonda suurel määral ka kapitaliseeruv põllumajandus, eriti lõunapoolsetes stepipiirkondades. S. Korolenko andmeil ulatus 80-ndate aastate lõpul enamasti ülerahvastatud põllunduslikes keskkubermangudes töökäte ülejääk kohaliku nõudmisega võrreldes 6 360 000 inimeseni, seevastu lõunapoolsetes piirkondades moodustas töökäte puudujääk põllumajanduses kuni 2 173 000 inimest.[25]

Teiste andmete järgi, semstvostatistika andmeil, olid Euroopa-Venemaa 148 maakonnas töötavast 5,1 miljonist meessoost inimesest ligikaudu 2,8 miljonit inimest «tööstustöötajad» — s. t. olid palgalisel tööl tööstuses ja «põllumajanduslikus tööonduses» (s. t. põllutöödel). Viimaseid oli meestöötajate üldarvust mustmullavööndis umbes 25 protsenti ja mittemustmullavööndis umbes 10 protsenti. Kui laiendada seda protsenti kogu Euroopa-Vene-

---

[22] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 125.

[23] Vt. А. Г. Рашин, Формирование промышленного пролетариата в России, 1940.

[24] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 473.

[25] «Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев», вып. V, 1892.

maale, siis annab see kõige vähemalt 3,5 miljonit sulast.[26] Seega oli kapitalismil põllumajanduses juba suur põllumajandusliku proletariaadi armee.

Mõnedes piirkondades oli põllundusproletariaadi — sulaste, maatute, «hingemaaga tööliste» — liigne kaader eriti suur ja ei leidnud kohaliku kapitalistliku põllumajanduse poolt täielikku kasutamist. Nii näiteks oli ta võrdlemisi suur Baltimaadel, kus ta teenindas parunite ja kulakute suurmajandeid. Poolas, kus kapitalistlik põllumajandus oli vähem arenenud, siirdusid suured sulaste ja maatameeste liigsed massid iga aasta hooajatöödele piiri taha Ida-Preisimaale. Seal ekspluateeriti neid sakslaste mõisates ja kulakute majandites julmalt kui kõige odavamaid töökäsi.

Agraarne ülerahvastus kui kapitalismi mitteküllaldaselt kiire arenemise tulemus avaldus tugeval määral mitmel pool. Seetõttu algab juba 80-ndatel aastatel liigse tööjõu ümberasumine «ülerahvastatud» küladest Siberisse ja idapiirkondadesse. Ümberasujate peamass moodustus kui mitte hoopis hobuseta ja maata, siis igal juhul mitte üle ühe tiinu hingemaaga talupoegadest. Juba 1882. aastal, kui ümberasumine oli veel seaduslikult keelatud (et kohalikke mõisnikke odavast tööjõust mitte ilma jätta), arvestati «omavoliliselt» ümberasunute arvu 10 000-le; 1889. aastal küündis ümberasunute arv 37 700-ni, 1891. aastal — 82 100-ni, 1895. aastal — 108 300-ni, 1896. aastal — 202 300-ni ja 1899. aastal — 223 900-ni.

Tööstusproletariaadi kujunemises Venemaal, samuti nagu kodanluse kujunemiseski oli tööstusproletariaadi rahvuslike rühmade moodustamisel arenenud kapitalismi perioodil suur tähtsus. Üksikute piirkondade ja tööstusharude teatava eraldatuse juures omandas mõnes neist tööstustööliste rahvusliku kaadri kujunemine esmajärgulise tähtsuse (Poolas — poola ja juudi töölised, Donetsi basseinis ja Ukraina suhkrutehastes — ukrainlased, Bakuu naftatööstuses — armeenlased, tatarlased ja aserbaidžaanlased, Kesk-Aasias — usbekid jne.).

Kõigis neis piirkondades ja tööstusharudes töötas suurel arvul ka vene töölisi, peamiselt aga neil töödel, mis nõudsid kõrgemat kvalifikatsiooni. Kapitalistliku tööstuse nivelleeriv ja ühendav mõju avaldus eriti selles, et vene tööline kui kultuursem ja arenenum viis mahajäänud piirkondadesse töölisklassi vabadusvõitluse ja rahvusliku vabastamise eesrindlikud ideed. Sellega valmistati ette pind Venemaa kõigist rahvustest tööliste ühinemiseks, mille tõi endaga kaasa Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon.

Vaadeldes tööstusproletariaadi kujunemise protsessi Venemaal, me nägime, et tema kujunemise peamiseks fondiks niihästi päris-

[26] Н. Ф. Руднев, Промыслы крестьян Европейской России, «Сборник Саратовского земства», 1894.

Lenin peab seda Rudnevi arvu «minimaalseks» (vt. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 194).

orjusliku korra ajal kui ka kapitalismi ajastul oli talurahvas. Pärisorjuse ajal see kaader kujunes obroki-talupoegadest, riiklike ja possessioonimanufaktuuride juurde kinnistatud talupoegadest, mõisate ettevõtete töölistest jne. Kapitalismi ajastul ta täienes vahetult maata ja vähese maaga talupoegade arvel. Palju vähem võttis tööstusproletariaadi kujunemisest Venemaal osa linnakäsitöö. Veidi rohkem võttis sellest osa maakäsitöö, mis tegi selles suunas läbi «kodukäsitööndusliku» tootmise kui kapitalistliku manufaktuuri algetapi keeruka tee.

Neil tööstusproletariaadi klassi kujunemise iseärasustel Venemaal oli edaspidi suur poliitiline ja sotsiaalmajanduslik tähtsus. Nad avaldasid Venemaa kapitalismi sisemise struktuuri edasisele arenemisele ja tema vastuolude teravnemisele suurt mõju, viisid proletaarse revolutsioonini ja kapitalismi langemiseni. Tähtsamates kapitalistlikes maades, kus tööstusproletariaat kujunes alles pärast pärisorjuse langemist ja vabade väiketalupoegade peaaegu täielikku kadumist, olid tööstusproletariaadi kui revolutsioonilise klassi sotsiaalmajanduslikud ja poliitilised taotlused väiketalupoegade püüdlustega mõnikord järsus vastuolus (nagu näiteks prantsuse Vendée's). Seevastu Venemaal, kus tööstusproletariaadi kaader moodustus otseselt talurahvast, ühtusid nende kahe oma tekkelt lähedase rõhutud klassi sotsiaalmajanduslikud ja revolutsioonilis-poliitilised püüdlused sageli täielikult. Kuid talurahvas ei võinud oma sotsiaalse seisundi tõttu revolutsiooni juhtida ega selle hegemooniks saada. Kuigi vene tööstusproletariaadi kujunemine (nagu see oli 80—90-ndatel aastatel) sageli veel langes ühte talurahva rändtööga ja hooajalise teenistusega, ei võinud tööstusproletariaadi kui klassi teadlikud revolutsioonilised püüdlused talurahva hulgas veel kajastust leida. Tollal vene proletariaat veel ei küündinud oma ajaloolise missioonini — olla Venemaa revolutsiooni juhtiv klass ja rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise avangard. Alles siis, kui töölisliikumine oli ühendatud sotsialismiga, kui Lenin lõi proletariaadi revolutsioonilise klassipartei — rahva revolutsioonilise klassipartei — rahva revolutsiooni arenemise protsessis, seati päevakorda võitlus kodanluse ülevõimu kukutamise eest, s. o. proletaarne sotsialistlik revolutsioon. Alles esimeses vene revolutsioonis kujunes tööstusproletariaat oma tähtsuselt revolutsiooni hegemooniks, kes tõmbas endaga kaasa ka talurahva. Alles siis võis vene proletariaat täita oma ajaloolise missiooni kui Venemaal valmiva sotsialistliku revolutsiooni hegemoon, võites kätte proletariaadi diktatuuri kommunistliku partei lipu all ja liidus töötava talurahvaga.

4. Tööstuslik pööre

Lääne-Euroopas tõi tööstuslik revolutsioon XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul senise manufaktuurse käsitööstusliku tehnika

asemele kapitalistliku mehhaniseeritud tootmise vabrikutes. Kuid tööstuslik pööre ei piirdunud üksnes tootmistehnika muutmisega. «Üleminek manufaktuurilt vabrikule,» ütleb Lenin selle kohta, «tähistab täielikku tehnilist pööret... sellele tehnilisele pöördele järgneb aga paratamatult ühiskondlike tootmissuhete kõige järsem lammutamine, tootmisest osavõtvate isikute eri gruppide lõplik lõhenemine, täielik lahtiütlemine traditsioonist, kõigi kapitalismi tumedate külgede teravnemine ja laienemine, ühes sellega aga ka töö massiline ühiskonnastamine kapitalismi poolt.»[27]

Põhiliselt tõi see tootmisest osavõtvate isikute ühiskondlike rühmade vaheline «lõhe» ja «ühiskondlike tootmissuhete järsk lammutamine» endaga kaasa antagonistlike klasside — tööstuskodanluse ja tööstusproletariaadi — lõpliku väljakujunemise ning vanade feodaal-pärisorjuslike klasside ja korra revolutsioonilise kukutamise.

Venemaal see tööstuslik pööre toimus mõnevõrra teistes tingimustes, hilines tunduvalt ja kestis pikemat aega. Venemaa tööstusliku pöörde uusim uurija loeb, et Venemaal olid manufaktuuri vabrikuteks ümberkujundamise otsustavateks aastateks 1830—1860, Inglismaal aga olid selleks aastad 1770—1800.[28] Ehkki XVIII sajandi algul oli vene manufaktuur Inglismaa omast ees ning vene rauda ja lina veeti Venemaalt Inglismaale, jäi Venemaa oma tööstus-tehnilises arenemises pärisorjusliku korra lõpuks 50—60 aastat maha.

See mahajäämus oli tingitud Venemaal kaua aega valitsenud pärisorjuslikust korrast. Pärisorjuslik kord ja kogu pärisorjuslik majandussüsteem koos absolutismiga ei loonud soodsaid tingimusi «ühiskondlike suhete järsuks lammutamiseks». Pärisorjus takistas tööstuskodanluse ja tööstusproletariaadi kujunemist, ühiskondlikku tööjaotust ning laialdase turu moodustumist. Kuid ilma «ühiskondlike suhete järsu lammutamiseta» tööstuslik pööre aeglustus ja jäi lõpule viimata. Venemaa XVIII ja XIX sajandi pärisorjuslikus majanduses ei saanud rakendada kapitalistlikku mehhaniseeritud vabrikutootmist, mis Läänes hakkas kiiresti arenema juba alates XVIII sajandist. Ehkki mitmed välismaised masinad ja leiutised, nagu me eespool nägime,[29] ilmusid võrdlemisi ruttu ka Venemaal, ei leidnud nad siin massilist rakendamist. Kapitalistlik masinaline vabrikutehnika ei saanud pärisorjusliku majanduse raamides oma lõplikul kujul tekkida. Ja kuna tööstuslikus tehnikas oli XVIII sajandi lõpul niihästi Läänes kui ka Venemaal manufaktuur üldiselt ülekaalus, siis mõnes harus, nagu näiteks mustmetallurgias, oli Venemaa, nagu nägime, isegi kõige eesrindlikumast tööstusmaast, Inglismaast ees, sest pärisorjuslikul alusel oli võimalik organiseerida suuremaid ettevõtteid. Ent juba alates XIX sajandi

[27] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 379.
[28] С. Г. Струмилин, Промышленный переворот в России, 1944, стр. 12.
[29] Vt. käesoleva töö I kd., XXIV ptk.

algusest läheb Inglismaa oma tööstuslikus arenemises tänu kivisöe kasutamisele ja malmist rauasaamise uue viisi (pudeldamine) rakendamisele Venemaast kiiresti ette. XIX sajandi keskel on Venemaa juba üheks tööstuslikult mahajäänumaks maaks. Parimaks näiteks, et täielik tööstuslik revolutsioon on pärisorjusliku süsteemi raamides võimatu, on pärisorjuslik rauatööstus Uraalis, mida iseloomustas täielik tehniline stagnatsioon. Aurumasinaid seal ei tuntud ja kuni XIX sajandi keskpaigani toimus töö primitiivseil selituskolletel.

Ometi hakkasid tööstuskapitalismi tehnilised eeldused valmima ka pärisorjusliku süsteemi tingimustes. Kõige enne, juba XIX sajandi 40-ndatel aastatel, hakkab kapitalistlikule masinalisele tehnikale üle minema puuvillatööstus. Kodumaine kapitalistlik tööstus tekstiilimasinaid muidugi veel ei tootnud. Neid veeti sisse Inglismaalt, näiteks 50-ndatel aastatel 7,5 miljoni rubla väärtuses aastas. Kuid see fakt, et sisseveetavad masinad leidsid puuvillatööstuses laialdast rakendamist, tunnistab, et juba pärisorjuslikul perioodil hakati seal omandama kapitalistlikku masinalist vabrikutehnikat. Selles suhtes aga muututi sõltuvaks enamarenenud inglise kapitalismi süsteemist.

Kuigi kapitalistliku masinalise tehnika arenemine algas üksikutes tööstusharudes Venemaal juba ammu enne 1861. aastat, teistes harudes — 60—70-ndatel aastatel ja mõnedes veel hiljem, ei saabunud kapitalistliku, olgugi Lääne-Euroopa eesrindlikust tööstusest mahajääva tehnikaga vabriku lõplik võit kõigis tööstusharudes enne 90-ndaid aastaid.

Niisiis, ehkki *puuvillatööstus* hakkas esimesena juba 1830—40-ndatel aastatel täiuslikumatele masinatele üle minema, tõrjub mehhaaniline kudumine käsitsi kudumise lõplikult välja alles 70-ndate aastate keskel. Üldse oli Venemaa puuvillatööstuses 1866. aastal kõigest 42 mehhaniseeritud kudumisvabrikut, 1879. aastal aga — 92. Sealjuures oli 1866. aastal 94 600 vabrikutöölise kõrval 66 200 kodutöötajat; 1879. aastal oli see vahekord: 162 700 vabrikus ja 50 200 kodus, 1894/95. aastal aga — 242 100 vabrikus ja ainult 20 500 kodus. Tootmise kontsentratsiooni ulatust mehhaniseeritud vabrikutes näitab see, et 1866. aastal oli 42 mehhaniseeritud kudumisvabrikus, mis moodustasid 9,1 protsenti ettevõtete üldarvust, 20 700 kangrut, kes tootsid 3,3 miljonit rulli kangaskaupa ehk 62 protsenti üldisest toodangust, samal ajal 289 väikses kudumisettevõttes toodeti käsikangaspuudega kõigest 663 000 rulli. Tootmise kontsentratsiooni aste oli vene puuvillatööstuses isegi kõrgem kui Inglismaal. Näiteks värtnaid oli Venemaa ketrustöökodades keskmiselt 56 000, Inglismaal aga 40 000. Venemaal oli 1897. aastal juba 722 puuvillatöötlemisvabrikut, nendest 465 kudumis- ja 67 puuvillaketrusvabrikut, töölisi oli neis 325 000, s. t. keskmiselt 450 inimest ühes ettevõttes. Nende kapitalistlike vabrikute sisseseade üldmaksumust hinnati 246,8 miljonile rublale, millest välismaise päritoluga masinaid oli 181 miljoni rubla väärtuses

ehk 73 protsendi ulatuses kogu seadmestikust. Seega suures osas loodi puuvillavabrikud välismaalt sissetoodud tehnika baasil, mõnikord aga ka väliskapitali otsesel osavõtul. Vaatamata sellele kujutab puuvillatööstus ajalooliselt endast vene rahvusliku kapitali orgaaniliselt kujunenud loomingut. Seda tunnistab «jaotuskontorite» süsteem ja töötamine kodus, mis kapitalistliku manufaktuuri jäänusena säilis meil kaua aega.[30]

Teiste tekstiilitööstuse harude vallutamine suurkapitali poolt toimus palju aeglasemalt. Näiteks Moskva vabrikutest oli 70-ndate aastate lõpuks mehhaniseeritud: kalevi tootmise alal 75,7%, villase ja poolvillase riide tootmise alal — 33,3% ja siidriide tootmise alal — 1,5%.

Veelgi hiljem toimub meil kapitalistliku tehnika poolt teiste tööstusharude — maagi- ja metallurgiatööstuse — täielik vallutamine, kuigi teisest küljest toimub see siin väliskapitali kõige suurema osavõtu tõttu ka kõige kiiremas tempos. Näiteks maagitööstuses asendatakse meil käsitsi lahtiraiumine perforaatoriga (mehhaanilise puuriga) alles 70-ndate aastate lõpul, kuid kuni 1890. aastani töötas perforaator ikkagi veel töölise jõul. Alles XX sajandi algul hakati teda käitama mehhaanilise ja elektri jõu abil ning teraspuur asendati teemantpuuriga. Euroopas aga kasutati seda tehnikat juba 70-ndatel aastatel.

Väga iseloomulik on mahajäänud tehnika kauane säilimine vene *metallurgiale*. Üheks kapitalistliku tehnika tähtsaks tunnuseks on mineraalkütuse kasutamine puitkütuse asemel. Veel 90-ndatel aastatel toodeti Venemaal kaks kolmandikku malmist puitkütuse abil ja alles XX sajandi esimesel aastakümnel sulatati kuni 57 protsenti malmist mineraalkütuse abil. Täpselt samuti leidis meil 70—80-ndatel aastatel ikka veel rohket kasutamist selline kõrgahjutootmise iganenud tehniline viis, nagu töötamine külmaõhulõõtsaga. Lääne-Euroopa tööstuses hakati juba 30-ndatel aastatel kasutama kuuma õhuga läbipuhumist (mis seisneb sulatamisel tekkivate tuliste gaaside soojuse utiliseerimises, mistõttu saadakse tohutu suurt kütuse kokkuhoidu), mis tõrjus külma õhu kasutamise kiiresti välja. Kuid isegi 50 aastat hiljem ei kasutatud seda viisi Venemaal kaugeltki veel kõikjal. Nii kasutati 1885. aastal 195 kõrgahjust 88 ahju juures veel külma õhku, 1900. aastal oli neid 302 kõrgahjust 32; isegi 1910. aastal oli 165 tegutseva kõrgahju hulgas 11 taolist ahju. Rauatööstuses toimus iganenud selituskollete pudeldusahjudega asendamine aeglaselt; 1870. aastal oli meil 425 pudeldusahju kohta 924 selituskollet; alles 1893. aastal oli selituskollete arv (404) pudeldusahjude arvust (640) väiksem. Ka terasetööstuses levisid täiuslikumad universaalsed martäänahjud aeglaselt: 1876. aastal polnud Venemaal veel ühtki martäänahju ja bessemeriahje oli 8, kuid juba 1893. aastal oli martäänahje 105 ja bessemeriahje 15. Viimased on asendamatud ja kõige ratsionaal-

[30] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 394.

semad ainult fosforilis-ränilise malmi sulatamisel. 1885. aastal oli 11,8 miljoni puuda suurusest terase kogutoodangust martäänahjude toodangut 4,6 miljonit puuda, 1900. aastal 135 miljonist puudast — 92,7 miljonit puuda, 1910. aastal 202 miljonist puudast — 167,5 miljonit puuda. Mahajäänud tehnika asendati täiuslikumaga alles aastail 1890—1900.

Naftatööstus oli üheks eesrindlikku tehnikat kiiresti omandavaks tööstusharuks. Kuid ka siin säilisid kõige primitiivsemad, kaevudest ämbritega või puuraukudest mudapangedega nafta ammutamise viisid kohati peaaegu kuni XX sajandini. 1891. aastal saadi 274 miljoni puuda suurusest nafta kogutoodangust 39 miljonit puuda, s. o. kuni 15 protsenti, ja isegi veel 1910. aastal 484 miljoni puuda suurusest toodangust kuni 24 miljonit puuda fontaneerimise teel. Täiuslikumat, puurkangi abil puurimise viisi hakati Bakuus esmakordselt kasutama 1871. aastal. See puurimisviis domineeris siin kuni 1910. aastani, mil Ameerika Ühendriikides ta asendati hõõritus- ja turbiinpuurimisega. Hõõrituspuurimist katsetati Bakuus esmakordselt 1911. aastal. Kõige täiuslikumad ekspluateerimisviisid, kompressori ja pumba abil puurimise viisid leidsid siin kasutamist aga alles pärast Oktoobrirevolutsiooni.

Tööstuskapitalismi arenemises oli täiuslikuma masinalise tootmistehnika kõrval suur tähtsus ka täiuslikumal *transpordi* tehnikal aururaudtee ja veetranspordi näol. Nagu nägime, hakati Venemaal aurutransporti kasutama juba pärisorjuslikul perioodil, kuid tollal see kuigi laialt ei levinud. Aurulaevandusele anti vaba liiklemise luba kõigil Venemaa jõgedel juba 1843. aastal; kaubanduslik aurulaevaliiklus organiseeriti Mustal merel 1856. aastal. Kuid siiski alles pärast 60-ndaid aastaid hakkas aurulaevandus, näiteks Volgal, laevasõidu mahajäänud vorme, parvetamist lotjadel ja lotjade vedamist burlakkidega välja tõrjuma. Raudteede ehitamisega alustati küll juba 40—50-ndatel aastatel, kuid kuni 1861. aastani andis see väga väikseid tulemusi — ainult 1500 versta raudteid. Raudteede ehitamise esimene kapitalistlik tõus 70-ndatel aastatel toimus peaaegu eranditult ainult välismaalt imporditud vedurite, vagunite ja rööbaste arvel. Alles 90-ndatel aastatel, koos mustmetallurgia ja masinaehituse kasvuga, hakkas vene tööstuskapitalism vedurite, vagunite ja aurikute tootmist organiseerima ning kiiresti raudteede ehitamist laiendama.

Leiutustegevus Venemaal. Eriti hukatuslik oli pärisorjuse mõju iseseisva teaduslik-tehnilise mõtte arenemisele Venemaal. Tsarism ja pärisorjuslik kord surusid igasuguse isikliku initsiatiivi ja leidurluse maha ega valmistanud ette ning loonud kapitalismile vajalikku tehnilist kultuuri. Kuid tsarismi ja pärisorjusliku korra poolt igasuguse initsiatiivi mahasurumisele ning rahvahulkade madalale hariduslikule tasemele vaatamata tõusis vene rahva hulgast XVIII ja XIX sajandil esile rida andekaid ja koguni geniaalseid teaduse ja tehnika esindajaid, leidureid jt. Kuid ainult vähestel neist, nagu Lomonossovil (1711—1765), õnnestus oma suure tah-

tejõu abil rajada endale tee teaduse juurde. Kuid ka Lomonossovi tööd keemia, füüsika ja elektri alal, mis seisid temaaegse Euroopa teadusest kõrgemal, ei leidnud Venemaal kauemat aega rakendamist. Seega arenes tööstuskapitalismi täiuslikum tehnika Venemaal suure hilinemisega. Vene tööstурid eelistasid oma tööstuses välismaise tehnika ja masinate rakendamist vene leiutiste realiseerimisele. Väliskapital tuli Venemaale mitte ainult oma tehnika ja masinatega, vaid ka oma meistrite ja inseneridega.

Seepärast, vaatamata geniaalsete vene teadlaste mitmetele töödele loodusteaduse, füüsika, keemia, tehniliste teaduste jne. valdkonnas, eriti 60—90-ndatel aastatel, ei leidnud nende avastused ja leiutised Venemaal nagu varemgi sageli kasutamist. 1917. aastast pärit andmeil anti Venemaal kuni Oktoobrirevolutsioonini leiutistele üldse 24 992 patenti, s. o. 10 korda vähem kui Saksamaal (248 006) ja üle 40 korra vähem kui Ameerika Ühendriikides (1 034 227). Sealjuures ülemaailmse kuulsuse saanud vene leiutisi Venemaal tihtipeale ei rakendatudki, leidurid aga surid vaesuses.

Geniaalne matemaatik Lobatševski (1793—1856) tekitas oma tööga «Uued geomeetria alused koos rööpjoonte täieliku teooriaga» (1835—1838) pöörde matemaatikas, kuid Venemaal teda ei tunnustatud, vaid, vastupidi, kiusati taga.

Geniaalne mehhaanik ja leidur XVIII sajandil J. Kulibin (1735—1818) leiutas vigurkella, iseliikuva ekipaaži, masinaga varustatud iseliikuva veesõiduki ja optilise telegraafi ning koostas kaarsilla projekti.

Mäemeister I. Polzunov, Uraali mäeroodu soldati poeg, leiutas ja konstrueeris 1763. aastal, seega mõni aasta enne aurumasina leiutamist Watti poolt, «tulemasina» — sama tüüpi aurumasina nagu hiljem Watti omagi. Ehkki Polzunovi masin osutus katsetamisel kasutamiskõlblikuks, see hüljati ja leidur ise suri vaesuses.

Samasugune saatus tabas pärisorjuslikul Venemaal ka paljusid teisi vene teadlasi ja leidureid. Nende avastused tekitasid tehnikas pööret palju hiljem, tihtilugu teise autorluse all ja teistes maades.

Vene leiutised saavutasid eriti suurt edu sellistes juhtivates teaduse- ja tehnikaharudes nagu elekter, metallurgia, keemia, masinaehitus jm.

Nii näiteks sai Peterburi füüsika professor V. Petrov 1802. aastal helendava elektrikaare, mis leidis laialdast kasutamist.

1832. aastal leiutas vene teadlane P. Schilling elektromagnetilise telegraafi.

1806.—1809. a. leiutas ja ehitas vene leidur-insener Frolov esimesena (Ameerika Ühendriikidest ja Prantsusmaast 17 aastat varem) Zmeinogorski kaevanduses rööbasraudtee. Samasuguse raudtee jaoks ehitasid isa ja poeg Tšerepanovid 1833. aastal Nižni Tagilis esimese originaalse konstruktsiooniga veduri Venemaal. Kuid sellele vaatamata imporditi raudteede ehituse edasisel arenemisel Venemaal rööpaid ja vedureid kaua aega ainult välismaalt.

1842. aastal avastas Kaasani keemik Zinin esimesena aniliini — lähteaine aniliinvärvide saamiseks; mõni aasta hiljem «avastas» saksa keemik Hofmann selle uuesti ja võttis sellele patendi.

1838. aastal avastas vene teadlane, akadeemik ja elektrotehnik Jakobi esimesena galvanoplastika ja kasutas 1847. aastal selle alusel esmakordselt vase rafineerimise elektrilist meetodit. Ameerikas hakati seda meetodit kasutama alles 1865. aastal. Seesama Jakobi konstrueeris esimesena elektripaadi, millega 1839. aastal sõideti Neeva jõel. Alles ligikaudu 50 aastat hiljem ilmus selline paat Thames'i jõele Londonis ja kutsus esile kaasaegsete hämmastuse.

Kuulus vene leidur elektrivalgustuse alal P. Jablotškov kasutas esmakordselt elektrivalgust oma tähelepanuväärse «Jablotškovi küünlaga» paljudes Venemaa linnades ja välismaal (Prantsusmaal ja Inglismaal). 1876. aastal võttis leidur Prantsusmaal patendi oma valgustamisviisile, mida pariislased ja londonlased nimetasid «vene valguseks». Leiutise ekspluateerimiseks organiseeriti Venemaal ühing «Leidur Jablotškov ja Ko», kuid see ühing jäi varsti maksujõuetuks ja leidur suri vaesuses. «Jablotškovi küünal» võideti teise leiutise — ameeriklase Edisoni hõõglambi poolt.

Samadel aastatel leiutas teine vene elektrotehnik Lodõgin enne Edisoni oma hõõglambi. 1874. aastal asutati selle leiutise ekspluateerimiseks ühing, kuid see jäi maksujõuetuks. Leidur ise oli sunnitud sõitma Ameerikasse sealse firma Westinghouse'i teenistusse. 1906. aastal tuli leidur Venemaale tagasi, kuid siin võis ta tööd saada ainult ... tänavraudtee alajaama juhatajana. Lodõgin pöördus Ameerikasse tagasi ja suri seal vaesuses.

Kohe pärast uue rauatootmisviisi üldsusele teatavaks tegemist Bessemeri poolt püüdsid vene rauatöösturid seda metallurgias juba 1857. aastal rakendada (Vsevolodovilvenski tehases Uraalis), kuid need katsed ebaõnnestusid nagu edasisedki katsed Votkinski tehases aastail 1863 ja 1864. Samal ajal katsetati Obuhhovi tehases Peterburis silmapaistva vene inseneri D. K. Tšernovi (1839—1921) poolt konstrueeritud originaalset bessemeri tüüpi konvertorite seadeldist. Kuigi katsed õnnestusid, ei leidnud see «vene bessemeerimisviis» tsaaristlikul Venemaal rakendamist ja jäeti kõrvale.

1859. aastal leiutas vene leidur, Ižorski tehase meister V. S. Pjatov raskete soomusplaatide valtsimise tollal kogu maailmas kasutatava raudplaatide haamritega väljatagumise viisi asemel.

1895. aastal tegi vene füüsik Popov esimesena maailmas ühe XIX ja XX sajandi kõige silmapaistvama avastuse — ta leiutas traadita telegraafi — raadio. Sellele vaatamata läks see leiutis ülemaailmsesse tehnikasse itaallase Marconi nime all (1896. a.).

Teadlane ja leidur Tsiolkovski konstrueeris 1895. aastal juhitava, täismetalse õhulaeva, kuid tema töid ei tunnustatud kuni Oktoobrirevolutsioonini.

Niiviisi lämmatasid elutingimused tsaari-Venemaal teadusliku

ja leidurliku mõtte. Mendelejevi geniaalsed avastused keemias, Lebedevi tööd füüsikas, Timirjazevi tööd taimede toitumise alal, Mitšurini tööd geneetikas ja puuviljanduses, Metšnikovi, Butlerovi ja paljude teiste tööd leidsid välismaal suuremat tunnustust kui Venemaal.

Venemaa isevalitsuse tingimustes ei saanud vene eesrindlik teadus edukalt areneda, vene kapitalism aga ei püüdnudki kõrgel arenguastmel olevale ja progressiivsele kapitalismile luua vajalikku kõrget ja iseseisvat tehnilist kultuuri. Vene kapitalism sai tollimüüride varjus, välismaise konkurentsi eest kaitstuna läbi ka ilma kõrge tehnikata, sest ka madala tehnika juures olid tema kasumid ja akumulatsioon väga suured. See asjaolu põhjustaski vene kapitalismi mahajäänud iseloomu.

Kui väliskapital hakkas vene tööstusse tungima, siis hakkas ta kaasa tooma ka oma suhteliselt täiuslikumat tehnikat. Kuid suurte privileegidega kaitstud väliskapital polnud huvitatud ka esmaklassilise tehnika levitamisest Venemaal, vaid piirdus maa tootlike jõudude kiskjaliku ekspluateerimisega.

5. Ühiskondlik mõte kapitalismi arenemisest Venemaal

Niiviisi kujunesid Vene tööstuskapitalismi arenemise põhitingimused. Paljud neist tingimustest, nagu me eespool nägime, esinesid ja neid valmistati ette juba pärisorjusliku majanduse viimasel aastakümnel. Pärisorjuse ühiskondlikud suhted ja majandusvormid, millest olid huvitatud väljasurevad, kuid veel võimu juures olevad pärisorjuslikud valitsevad klassid, atrofeerusid aeglaselt. Samuti ei saanud uued tööstuskapitalismi vormid ja suhted kohe ühiskondlikku majandust vallutada.

1861. aasta reformi kodanlikule iseloomule vaatamata säilisid Venemaa ühiskondlikes suhetes ikka veel maaomanike klassi ja talurahva vaheliste pärisorjuslike suhete igandid. Esmajoones säilisid poolpärisorjuslik tegu mõisamajapidamises ja keskaegne kogukondlik maa valdamise vorm talumajapidamises koos viimasele omase naturaalse ja tarbijasliku iseloomuga. Kõige selle tõttu kaubalis-kapitalistlike suhete ja ühiskondliku tööjaotuse arenemine aeglustus. Samasugune puudulikult arenenud iseloom säilis teatud aja ka kapitalistlike ettevõtjate ja alles hiljuti poolpärisorjuslikust külast tulnud palgaliste tööstustööliste vahekorras. Tsaarivalitsus, olles rahva kõige kurjem vaenlane, toetas ja õigustas neid pärisorjuslikke igandeid igati.

Kuid reformijärgsel epohhil polnud majanduslikus ja ühiskondlikus arenemises ning klassivahekordades kõige tähtsamaks küsimuseks enam pärisorjuse küsimus, nagu see oli olnud XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel. Sel perioodil olid töö ja kapitali vahekorra küsimused, töö ja kapitali huvide vastuolude ning nende

vastuolude edasise arenemise ja lahendamise küsimused kõige tähtsamad.

Kui 70—90-ndatest aastatest alates hakkasid kapitalistlikud suhted kiirelt, mõnikord koguni tormilise tempoga arenema, kerkis küsimus töö ja kapitali huvide vastuolust ja koos sellega ka «kapitalismi saatusest» ning ühiskonna suhtumisest temasse üles täie jõuga. Kuid kapitalistlike majandussuhete «uudsus» oli hiljutise minevikuga võrreldes niivõrd suur, et Venemaa kodanliku arenemise kaitsjatele jäi märkamatuks see asjaolu, et nende suhete põhilised elemendid olid juba ammugi tekkinud. Kapitalismi kiire arenemine hävitas vanad kapitalismieelsed feodaalsed suhted. Väikekodanlike majandusteadlaste poolt võeti see ühiskondlike vormide vahetus vastu kui väljastpoolt sissetoodud kodanlike suhete «vägivaldne» juurutamine «rahvaliku tootmise» algupäraste suhete asemele. Nende väikekodanlike teooriate laialdane levik ja säilimine Venemaal on seletatav Venemaa mahajäämusega, talurahva ja väiketalumajandite domineerimisega.

Nii tekkis reaktsiooniline idee, et vene kapitalism on «kunstlik», et teda on Vene rahvamajanduse arenemises võimalik vältida, et «ajaloo ratast saab pöörata» vastassuunas.

Vene 70—80-ndate aastate ühiskondlikus mõttes ja kirjanduses tekivad ideoloogilised suunad, mis eitavad kapitalistliku arenemise otstarbekust, võimalust ja isegi fakti Venemaal. See antud ajajärgu suhtes oma olemuselt reaktsiooniline majanduslik ideoloogia toitus Vene mahajäänud poliitilise ja majandusliku tegelikkuse mitmesugustest allikatest. Feodaal-pärisorjuslik aadel püüdis ka pärast pärisorjuse langemist säilitada külas kapitalismieelseid suhteid ja oma ülevõimu «patriarhaalsete» suhete sildi all, sest need kindlustavat külas üldise heaolu ja kaitsvat proletariseerimise vastu. Vene tolleaegne kapitalistlik tööstus oli kõige rohkem arenenud kapitalistlike maade, eriti aga Inglismaa tööstusega võrreldes tehniliselt ja majanduslikult maha jäänud ning nõudis oma arenemiseks soodustusi ja kaitset. Kuid ühtlasi paljastas kapitalism oma tõelise näo, tuues kaasa väiketootja laostumise ja kerjuslikud elamistingimused oma töötu müüjatele, ettevõtjatele aga kiskjalikud rikastumisvõtted jne. Narodniklik väikekodanlik intelligents, nähes «proletariaatliku katku» arenemist, püüdis Venemaa majanduslikus arenemises leida «algupäraseid» teid ning «lepitada» töö ja kapitali oma sotsiaalselt olemuselt kokkusobimatuid huve.

Need ühiskondliku ja majandusliku mõtte suunad Venemaa kapitalismi olemuse ning tema oleviku ja tuleviku arenemisteede küsimustes polnud muidugi puht teoreetilised, kirjanduslikud suunad. Nad peegeldasid kindlate, Venemaa ühiskondlikus ja majanduslikus elus otsustavat osa etendavate klasside huve. Seepärast pole juhuslik, et kõige elavamad vaidlused tekkisid Venemaa ühiskondliku ja majandusliku arenemise kohta just 80—90-ndatel aastatel, kui klassivastuolud hakkasid eriti teravaks muutuma.

Aadellik-pärisorjuslikku suunda esindasid ajakirjanduses sellised häälekandjad nagu «Moskovskije Vedomosti», mille eesotsas oli mõõdukast liberaalist paadunud reaktsionääriks muutunud Katkov; ajakiri «Russki Vestnik», mis oli läbi teinud samasuguse evolutsiooni; Meštšerski ajaleht «Graždanin» jt. Ühiskonna laiades ringides polnud sellel suunal suuremat kaalu. Kuid seistes valitsuse ringkondadele lähedal, oli tal valitsuse reaktsioonilisele poliitikale suur mõju, eriti 80-ndatel aastatel. Aadellik reaktsioon, alustanud nende häälekandjate kaudu ja vahetult kõrgemate valitsusringkondade kaudu propagandat selle kohta, et on vaja «panna punkt 1861. a. reformile», avaldas 1880.—1890. aasta reaktsioonilisele seadusandlusele väga suurt mõju. See puudutas eriti küla (seadused maaülematest, talupoegade maa perekondlikust jagamisest, talupoegade hingemaa võõrandamatusest jne.). Reaktsiooni suurenedes hakkasid need häälekandjad nõudma 1861. aasta kodanliku reformi aluste üldist läbivaatamist, et need likvideerida.

Selle suuna tööstuspoliitika ja üldine majanduspoliitika nii püsivad ei olnud. Valitseva aadli liberaalse tiiva huvid läksid nii mõneski suhtes kodanluse huvidest järsult lahku (tööstuse soodustamise poliitika, väliskaubanduspoliitika, rahareform jne.). Kuid niihästi reaktsiooniline kui ka liberaalne aadel toetas kodanlust selle võitluses töölisliikumise ja vabrikuseadusandluse vastu.

Mis puutub kodanlusse endasse, siis oleks reformijärgse epohhi kapitalistlik ökonoomika pidanud esikohale tõstma tööstuskodanluse kui kindla ja laiaulatusliku poliitilise programmiga ning majandusliku ideoloogiaga juhtiva ühiskondliku jõu. Tegelikult aga, nagu me ülalpool näitasime, ei suutnud vene kodanlus 70—90-ndatel aastatel tollal kujunenud ajaloolistes tingimustes endale juhtivat ühiskondlikku kohta võita. Kapitalismi ajastu saabumisel vene kodanluse sõltuvus valitsusest ei nõrgenenud, vaid koguni suurenes. Tsaarivalitsus, säilitades oma feodaal-pärisorjusliku ja aadelliku iseloomu, oli sunnitud hoolitsema ka tööstuse arenemise eest. Ta näitas tööstuse organiseerimises ja soodustamises ise üles initsiatiivi, toetades suurtööstust ja suurkodanlust hästitasutavate riiklike tellimustega jne.

Üldmajanduslike abinõude rakendamise, s. o. krediidi, pankade, täiuslikumate liiklusteede jm. arendamise nõudmise kõrval olid tööstusliku suurkodanluse programmiliste nõudmiste tähtsamateks punktideks — tolliprotektsionismi tugevdamine, suurtööstusele (eriti metallurgiale) suurte ja soodsate riiklike tellimuste, toetuste jm. andmine. Üheks kõige tähtsamaks programmiliseks nõudmiseks oli — mitte lubada töölisliikumist, keelata streigid ja töölisorganisatsioonide võitlus oma klassihuvide eest.

90-ndate aastate lõpul ja eriti 1900-ndatest aastatest alates hakkab suurkodanlus intensiivselt oma majanduspoliitilist programmi arendama ja põhjendama. Seda refereeriti üldises ja erialases ajakirjanduses ning kaubandus-tööstuslikel kongressidel, kaitsti kodanluse esindusorganisatsioonides. Võšnegradski ja

Witte kui tsaarivalitsuse esindajad asuvad kodumaa kapitali kaitsma mitte ainult «kasvatusliku» protektsionismi abil, vaid otseselt keelutollide, riiklike tellimuste, abirahade, krediidi ja muude abinõude rakendamise teel. Kuid mingisuguseid laiaulatuslikke poliitilisi nõudmisi ega programme tolleaegne kodanlus ei esitanud. Ainult tsaarivalitsuse ilmne võimetus aastail 1905—1906 maad tabanud poliitilisest, sõjalisest ja sotsiaalmajanduslikust kriisist ülesaamiseks sundis kodanluse liberaalset osa esitama omapoolseid poliitilisi nõudmisi, mis olid äärmiselt tagasihoidlikud, kuid jäid sellegipoolest tagajärjeta.

Ajakirjanduses võttis tööstuskodanluse enda, sageli üldises ja erialases ajakirjanduses ning kongressidel programmiliste avaldustega esinevate liidrite (Krestovnikov, Morozovid, Rjabušinskid, Avdakov, Putilov jt.) kõrval laialdaselt sõna ka kodanlik intelligents: literaadid-ökonomistid, professorid, insenerid, rahandus- ja tööstusministeeriumi juhtivate organite eriteadlased-ametnikud. Finants- ja kaubandus-tööstusametkondade kõige silmapaistvamad juhid (Bunge, Võšnegradski, Witte, Timirjazev) olid ise pärit kodanlikest ringkondadest ja kirjutasid palju majanduslike küsimuste üle. Oma kaastöölisteks võtsid nad väljapaistvaid õpetlasi — eriteadlasi mitmesugustes rahvamajanduse küsimustes: tööstuse (V. J. Kovalevski), väliskapitalide juurdetõmbamise (B. F. Brandt), raharingluse (A. N. Gurjev), maksupoliitika (N. K. Brževski) ja tollisüsteemi alal (N. N. Pokrovski) ning paljusid teisi. Paljud insenerid ja professorid töötasid aktiivselt valitsusasutustes Venemaa loodusvarade ekspluateerimise küsimuste alal. Selles suhtes oli Witte ministeeriumis suur autoriteet kuulsal keemikul D. I. Mendelejevil, kes aitas tõhusalt kaasa meie maagi- ja naftatööstuse arenemisele ja oli ühtlasi «kasvatusliku» tolliprotektsionismi tuline kaitsja.

Tööstusliku suurkodanluse programm ja poliitika olid vastuolus mitte üksnes töötajate ja tööstusproletariaadi laiade hulkade huvidega, vaid ka väikekodanluse huvidega. See kajastub vene majanduslikus mõttes 70—90-ndatel aastatel, mil tekivad eriti elavad vaidlused Venemaa majandusliku arenemise teede ja sellega seoses olevate sotsiaalsete küsimuste üle — töö ja kapitali huvide vastuolu ja nende vastuolude lahendamise teede üle. Kuid samal ajal, kui tööstusproletariaadi ainsaks teeks töö ja kapitali vaheliste klassivastuolude lahendamisel oli revolutsiooniline võitlus oma klassi huvide eest, organiseerides selleks poliitilise partei, kapitali võimu kukutamine ja proletariaadi diktatuuri kättevõitmine, otsisid väikekodanluse ideoloogid, narodnikud seda teed kapitalismi ja kapitalistliku suurtööstuse asendamises «rahvaliku» väiketootmisega, väiketööstusega, s. o. ei kutsunud töötajaid edasi, sotsialismi poole, vaid tirisid tagasi, keskaja ja mahajäämuse poole.

Kui 70-ndatel aastatel tõusis Venemaal kaubalis-kapitalistlike suhete kiire kasvu tõttu teravalt üles töö ja kapitali vaheliste vastuolude küsimus, siis narodniklus reageeris sellele tõsiasjale. Kuid

ta ei peegeldanud seda proletaarsete rühmade laialdaste klassihuvide seisukohalt, vaid vene reaalelu poolpärisorjuslike tingimuste ja väiketootja, väikekodanlase huvide prisma läbi, «... peegeldas sellepärast moonutatult ja aralt, luues teooria, mis ei tõstnud esile ühiskondlike huvide vastuolusid, vaid viljatuid lootusi mõnele teisele arenemisteele...»[31]. Need maa ja linna väiketootja huvid leidsid ideoloogilise kajastuse narodnikute vaadetes, kes targutasid Venemaa majandusliku arenemise «omapärasusest» ja mittekapitalistliku «rahvaliku tootmise» domineerimisest Venemaal, seisukohas, et kogukond päästab kapitalismist, ühiskondliku tööjaotuse ja kapitalismi arenemise tähtsuse eitamises, talupoegade majapidamise «naturaal-tarbijasliku» iseloomu, «põllupidamise kodutööndusega ühendamise» jne. propageerimises. Majandusliku vooluna oli see suund sügavalt reaktsiooniline, sest vaatamata kõigile oma targutustele «rahva vaimust», «üleüldisest võrdsusest» jms., kiskus ta tegelikult tagasi, pärisorjusele.

Nagu me ülalpool näitasime, seati vene ühiskondliku ja majandusliku arenemise «omapärasuse» küsimus esmakordselt üles 30—40-ndatel aastatel slavofiilide poolt (Aksakov, Homjakov, Samarin jt.). Lähtudes oma idealistlikest vaadetest ühiskonna arenemisele kui «rahvavaimu» avaldusele, nad arvasid, et vene kogukond on selliseks ühiskondliku korralduse vormiks, mis võimaldab Venemaal kapitalistlikku arenemise teed vältida. Isegi Herzen, üks tolle aja kõige haritumaid inimesi, asetades küsimuse (kirjades Lincolnile) — «kas Venemaa peab läbima kõik Euroopa arenemise faasid või kulgeb tema elu teiste seaduste järgi» —, vastab sellele vene ühiskonna «omapärase» arenemise tunnistamise vaimus, väites, et tänu rahva kogukondlikule vaimule on võimalik «lagunev ühiskond ümber luua» sotsialismi vaimus.[32]

Küsimus töö ja kapitali huvide vastuolu ja selle revolutsioonilise lahendamise vajaduse kohta tõsteti revolutsioonilise narodnikluse poolt üles 60-ndatel aastatel. Kuid küsimus lahendati täiesti valesti. Narodnikluse vaadete ja programmi aluseks võeti mõte, et sotsialism saabub Venemaale mitte proletariaadi diktatuuri kaudu, vaid kogukonna ja talurahva kaudu. Revolutsiooniline narodniklus, arvates, et peamiseks revolutsioonilisekс jõuks pole mitte töölisklass, vaid talurahvas ja et kogukond on sotsialismi eoks, püüdis 60-ndatel aastatel talurahvast üles kihutada võitlusse tsarismiga, pärast nende katsete ebaõnnestumist aga läks üle individuaalsele terrorile. Enamik narodnikuid loobus pärast seda, kui partei «Rahva Tahe» tsaarivalitsuse poolt hävitati, revolutsioonilisest võitlusest ja asus lepitavale positsioonile.

Kõige viimistletuma vormi said Venemaa «erilise» arenemise, kapitalismi vältimise võimaluse ja selles kogukonna päästva osa

---

[31] V. I. Lenin. Teosed, 1. kd., lk. 366—367.
[32] А. И. Герцен. Соч., т. V, 1878, стр. 278.

ideed 80—90-ndate aastate niinimetatud «legaalses narodnikluses», mis oli kulakluse huvide otseseks väljenduseks.

80-ndate aastate narodnikud, need 60-ndate aastate revolutsioonilise narodnikluse epigoonid, muutsid vana revolutsioonilise narodnikluse ehkki eksliku ja utoopilise majandusprogrammi oportunistlikuks ja reaktsiooniliseks, küla kulakluse ja linna väikekodanluse huvisid väljendavaks programmiks. Kõige täielikumalt leidsid need niinimetatud «legaalse narodnikluse» majanduslikud ideed Venemaa majandusliku arenemise olemuse ja suuna küsimustes 80—90-ndatel aastatel käsitlemist V. V. (V. Vorontsovi) töös «Kapitalismi tulevik Venemaal» ja tema teistes arvukates töödes. V. V-le on lähtepunktiks Venemaa ühiskondliku ja majandusliku arenemise «omapärasuse» tunnistamine, kusjuures ta eitab kapitalismi arenemist Venemaal ja proletariaadi revolutsioonilist osa. Peamiseks tootlikuks jõuks vene rahvamajanduses on V. V. arvates talupojad. Raudteed, kapitalistlik tööstus, pangad — see kõik eksisteerib ja elab talurahva arvel ning talumajanduse jaoks. Kuid talupojad ei vaja raudteid, panku ega kapitalistlikku tööstust, sest nad «juhivad oma majapidamist mitte Euroopa poliitilise ökonoomia seaduste järgi», vaid oma tarvete rahuldamise eesmärgil. Põllupidamine ja teised majapidamisharud tagavad talupoegade tarvete rahuldamise. Üksnes maapuudus on V. V. arvates peamiseks põhjuseks, miks talumajanduses arenevad raha- ja turusuhted. Kui saaks kindlustada maaga täieliku varustamise, siis lakkaks ühtlasi äraminek vabrikutesse ja maata proletariaadi tekkimine. V. V. vaated idealiseerivad otseselt naturaalset talumajandust. V. V. eitab ühiskondliku tööjaotuse olemasolu kui kaubamajanduse ja kapitalismi arenemise eeltingimust. V. V. arvates on vene kapitalism «kunstlikult istutatud» ja «vägisi kaasatoodud külaline».

Kuid õnneks, ütleb V. V., kunstlikult ülalhoitav kapitalism Venemaal ei arene ega võigi areneda sel põhjusel, et kapitalismi arenemiseks on vaja välisturgu. Kuid Venemaa ei saa loota välisturgude vallutamisele, sest ta on Euroopa maadest tehniliselt kõige rohkem mahajäänud maa. Vaadeldes tegelikke andmeid tööliste arvu kohta Venemaa vabrikutööstuses, tuleb V. V. otsusele, et nende arv langeb.

Samasuguseid mõtteid väljendasid ka teised narodniklastest autorid. Nikolai -on (Danielson) arendab «Esseedes meie reformijärgsest ühiskondlikust majandusest» (1893. a.) üksikasjalikumalt V. V. mõtet, et vene kapitalism on ainult «ringluse kapitalism», et ta ei puuduta talurahva mittekapitalistliku tootmise aluseid ja on seetõttu «surnult sündinud».

Kõige suurem oli «legaalse narodnikluse» mõju 80—90-ndatel aastatel, s. o. just tööstuse seisaku ja languse ning ühiskondliku reaktsiooni perioodil. Narodnikluse juhid — V. V., Nikolai -on, Kablukov, Južakov, Mihhailovski — ning nende järglased — Pešehhonov, Tšernenkov, Kotšarovski jt., kes 90-ndatel aastatel

koondusid oma häälekandja «Russkoje Bogatstvo» ümber ja propageerisid oma vaateid Venemaa majandusliku arenemise «iseärasustest», astusid revolutsioonilise marksismi vastu energiliselt välja. Narodnikud asetasid vene majanduse arenemise etteotsa talumajanduse, arvates, et peamiseks revolutsiooniliseks jõuks ei ole mitte tööliisklass, vaid talurahvas.

Seepärast, kui Venemaal hakkasid levima revolutsioonilise marksismi ideed, oli selle esimeseks ülesandeks teoreetiliselt läbi uurida ja rajada revolutsioonilisele liikumisele õige tee, selleks aga tuli kõigepealt paljastada narodnikute vaadete ekslikkus.

Teadusliku sotsialismi rajajad Marx ja Engels asetasid oma revolutsioonilise võitluse teooria aluseks mitte utoopilised, subjektiivsed soovid, vaid ühiskondliku arenemise teadusliku teooria. Marx ja Engels, uurides ühiskonna arenemise seadusi, tõestasid, et ka kapitalistlik ühiskond on ainult üleminev ühiskondlik formatsioon ja peab oma sisemiste vastuolude tõttu paratamatult hukkuma. Proletariaadi kujul loobki kapitalism endale hauakaevaja. Kuid kapitalistliku ühiskonna hävitamine, kapitalistliku omandi ühiskonna omandiks muutmine, ühe inimese teise inimese poolt ekspluateerimise võimaluse likvideerimine rahulikul teel toimuda ei saa. See on võimalik üksnes revolutsioonilise proletariaadi kodanlusevastase klassivõitluse arendamise teel, proletaarse revolutsiooni teel, proletariaadi poolt oma poliitilise ülevõimu, proletariaadi diktatuuri kehtestamise teel. Proletariaadi diktatuur hävitab kodanluse võimutsemise ja loob klassideta kommunistliku ühiskonna.

Marxi ja Engelsi õpetuse järgi on üksnes tööstusproletariaat, kapitalistliku ühiskonna kõige eesrindlikum klass, võimeline seda ülesannet lahendama ja ühendama kõigi töötajate ühiskondlikud jõud tormijooksuks kapitalismi vastu. Selleks vajab proletariaat oma klassi poliitilist organisatsiooni, tööliste kommunistlikku parteid.

Siit nähtub, kui kaugel olid narodnikute ja isegi nende kõige revolutsioonilisemate rühmade ideed teaduslikust sotsialismist ja revolutsioonilisest marksismist. Seepärast võis marksism Venemaal üles kasvada ja tugevneda ainult võitluses narodnikluse vastu. See oli esimese, Plehhanovi poolt asutatud marksistliku rühma, «Töö Vabastuse» rühma tegevuse eesmärgiks. Kuid lõplikult purustas narodnikluse ideeliselt Lenin, kes kindlustas revolutsioonilise marksismi triumfi Venemaal. Kuid lisaks narodniklusele tuli Leninil ühtlasi võidelda ka kodanlike kirjandusvooludega. Venemaal marksismi laialdase levimise aastail hakkasid kodanlikud intelligendid «end ehtima marksistliku rüüga» ja said seetõttu kirjandusliku hüüdnime «legaalsed marksistid».

Oma olemuselt olid «legaalsed marksistid» vene areneva progressiivse kodanluse sotsiaalse tellimuse ideelisteks täitjateks. Kui arenev tööstuskapitalism hakkas 70—90-ndatel aastatel oma majanduslikke seisukohti kindlustama ja otsima teid «vabaks» arenemiseks, hakkas ta nõudma Venemaa majanduselu vabastamist selle

arenemist takistavatest poolpärisorjuslike vormide jäänustest. Selles suhtes tuli Venemaa kodanliku arenemise kaitsjatel samuti kõigepealt kokku põrgata narodnikutega, kes eitasid niihästi kapitalismi arenemise fakti kui ka nende seisukohalt selle arenemise «soovitatavust». Seepärast tuli Venemaa kapitalistliku arenemise ideoloogidel, kelleks olid «legaalsed marksistid», välja astuda narodnikute vastu. Nad tõestasid mitte üksnes kapitalismi ja kapitalistlike suhete arenemise fakti Venemaal (vabrikute arvu kasv, tööstustööliste arvu suurenemine, talurahva kodutööndusse langus jm.), vaid näitasid ka selliste nähtuste, nagu ühiskondlik töötajaotus, turu kasv, kapitalistliku tehnika arenemine jne., ajaloolist vältimatust ja progressiivsust, võrreldes mahajäänud poolpärisorjusliku «rahvaliku» tootmisega.

«Legaalsed marksistid», kes tõeliselt olid kodanluse ja Venemaa arenemise kapitalistliku tee kõige ehtsamad ideoloogid, maskeerisid end üksnes marksistliku fraseoloogiaga, kõrvaldades Marxi õpetusest kogu revolutsioonilise sisu. «Legaalsed marksistid», arvates, et nad uurivad seda küsimust «objektiivselt», eitasid selle küsimuse lahendamist klassihuvide seisukohalt ning asusid sellega kodanluse huvide poolele, kutsudes üles, nagu väljendas Struve, «minema kapitalismi juurde õppima». Võideldes narodnikluse reaktsiooniliste ideede vastu püüdsid nad töölisliikumist allutada ja kohandada kodanliku ühiskonna huvidele, kodanluse huvidele. Marxi õpetusest heitsid nad välja kõige tähtsama — õpetuse proletaarsest revolutsioonist, proletariaadi diktatuurist.

«Legaalsete marksistide» kirjanduslikud esinemised, mis näiliselt toimusid «marksismi» lipu all, leidsid kodanliku intelligentsi ja noorsoo mitmesugustes ringkondades teatud vastukaja. Tollal juhtus sageli, et kodanlik, kaupmeeste ajakirjandus, kaitstes kaupmeeskonna huve (nagu näiteks Moskva kaupmeeskonna ajaleht «Russki Kurjer»), toetus «suure mõtleja ja õpetlase K. Marxi» autoriteedile. Revolutsioonilise marksismi ideid propageeriva kirjanduse väljaandmine ja levitamine olid seotud suurte raskustega. Seepärast leidis Lenin, et teadusliku sotsialismi ideede propageerimiseks ja narodnikute paljastamiseks võib kasutada «legaalsete marksistide» perioodilisi trükitooteid, aga ka näiteks nendega ühiselt välja anda artiklite kogu. «Legaalsed marksistid» olid siiski ainult «ajutised teekaaslased» ja Lenin ei lakanud võitlemast nendega.

Üks revolutsioonilisest demokraatlikust liikumisest osavõtja ja 60—80-ndate aastate suurimaid publitsiste oli Šelgunov. Tema maailmavaade kujunes Herzeni ja Tšernõševski revolutsiooniliste ideede, narodniku-revolutsionääri Lavrovi, Dobroljubovi, Pissarevi jt. publitsistika mõjutusel. Šelgunovi maailmavaates peegeldus ebamääraselt ka mõningaid Marxi ja Engelsi ideid, milledega ta oli tuttav. Kuid orgaaniliselt ta revolutsioonilist marksistlikku maailmavaadet ei omandanud. Katsed seletada ühiskonna elunähtusi materialistlikult olid temal läbi põimitud idealistlike vaade-

tega. Rööbiti Venemaal kapitalismi arenemise paratamatuse ja progressiivsuse tunnustamisega uskus ta, et külakogukond on sotsialismi alus. Mõjustatuna Engelsist tõstis Šelgunov teravalt esile töölisküsimuse tähtsuse Venemaale ja tegi palju nende Engelsi ideede populariseerimiseks. Šelgunov tegi läbi pika tee narodniklik-talupoeglikest vaadetest kuni tööliskiassi huvide eest revolutsioonilise võitluse propageerimiseni, kuid ise ta jäigi eklektikuks.

Teiseks kirjanikuks ja üheks nendest silmapaistvatest majandusteadlastest, kes esmakordselt populariseerisid Venemaal Marxi, oli Sieber. Tema raamat «D. Ricardo ja K. Marxi ühiskondlik-majanduslikud uurimused» (1885) etendas Venemaal marksismi ideede levitamises tollal suurt osa. Kuid marksismi revolutsioonine külg oli Sieberile võõras. Tunnistades kapitalistliku arenemise vältimatust Venemaal, ta kinnitas, et «meie talumehel tuleb keeda vabrikukatlas». Kapitalismi arenemise ja Venemaa majandusliku olukorra uurimise suhtes oli suur tähtsus Flerovski (Bervi) tööl «Tööliskiassi seisund Venemaal» (1. väljaanne ilmus 1869. a.). Dementjevi tööl «Vabrik, mis ta elanikele annab ja mis ta neilt võtab» (1. väljaanne ilmus 1893. a.), aga ka Tugan-Baranovski tööl «Vene vabrik minevikus ja olevikus» (1898. a.). Need olid esimeseks väärtuslikuks katseks (vaatamata reale ekslikele teesidele ning mittemarksistlikele vaadetele Venemaa manufaktuuri olemuse ja tekkimise ning pärisorjusliku töö seisukorra jm. küsimustes) valgustada kapitalistliku tööstuse tekkimise küsimust Venemaal ja kummutada narodnikute arvamus vene tööstuskapitalismi «kunstlikkusest» ja «elujõuetusest». Edasi tuleb mainida J. A. Gurvitši raamatut «Vene küla majanduslik seisund» (1896. a.) kui üht esimest väärtuslikku katset marksistlikult valgustada olukorda vene külas 90-ndatel aastatel. Lõpuks on ka Struve raamatul «Kriitilised märkmed Venemaa majandusliku arenemise küsimuse kohta» (1894. a.) oma tähtsus poleemikas narodnikutega. Lenin, kritiseerides seda raamatut, kriipsutab alla Struve objektiivsust ja neid erilisi jooni, mis teevad ta raamatu üksnes marksismi moonutatud «peegelduseks» kodanlikus kirjanduses, mitte aga vene tõelikkuse kriitikaks revolutsioonilise marksismi poolt.

Lenin, iseloomustades «legaalse marksismi» esindajaid, ütles, et need olid «kodanlikud demokraadid, kelledele lahkulöömine narodniklusest tähendas üleminekut väikekodanlikult (või talupoeglikult) sotsialismilt mitte proletaarsele sotsialismile, nagu tähendas see meile, vaid kodanlikule liberalismile».[33] Seepärast astub revolutsiooniline marksism välja ühest küljest narodnikute, teisest küljest aga «legaalsete marksistide» vastu.

Isevalitsuse ja kapitalismi revolutsioonilise kukutamise vajalikkuse idee esines ebamääraselt juba 50—60-ndate aastate revolutsioonilises liikumises. Selles suhtes on N. G. Tšernõševskil vene 60—70-ndate aastate majandusteadlaste hulgas, kes kirjutasid

[33] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 79.

kapitalismi arenemisest Venemaal ja tema revolutsioonilise hukkumise võimalusest, eriline ja erandlik koht. Ta oli, Lenini sõnade järgi, «... oma utoopilisest sotsialismist hoolimata ... tähelepanuväärselt sügav kapitalismi arvustaja»,[34] kes unistas «... sotsialismile üleminekust vana, poolfeodaalse talurahva kogukonna kaudu ...»[35] Kuid kõige selle juures oli Tšernõševski niihästi kapitalismi arenemise küsimusse narodnikluse üldisest suhtumisest kui ka narodniklikust kogukonna idealiseerimisest kaugel. Ta arvas, et kogukond võib Venemaad kaitsta «proletariaatluse paise» eest, kuid näitas, et see võiks toimuda ainult teatud «garantiide» juures, s. o. Venemaa arenemise uutes poliitilistes ja ühiskondlik-majanduslikes tingimustes. Ta ei tunnistanud kogukondlikku maavaldamist ainuüksi vene rahva olustikuliseks iseärasuseks, vaid vaatas sellele kui «teatud perioodi üldinimlikule päraldisele iga rahva elus».

Me näeme, kirjutas Tšernõševski, milliseid kurbi tagajärgi tekitas kogukondliku maavalduse kaotamine Läänes, ja kui raske on seal seda taastada. Lääne eeskuju ei tohiks meile olla asjatu. «Sunnismaisusest vaba», «aasialikkusest» vabastatud kogukond võib ja peab meil olema aluseks ja üleminekuastmeks sotsialismile.[36]

Seoses sellega tunnistas Tšernõševski kapitalismi arenemise positiivset ja progressiivset osatähtsust Venemaal, kuna kapitalism soodustab suurtööstuse arenemist, tehnika tõusu, masinalise tootmise arenemist. Kuid kapitalistliku ühiskonna sotsialistlikuks ühiskonnaks edasise ümberkorraldamise teed ei näinud Tšernõševski mitte kapitalismi sisemiste vastuolude arenemises ega proletariaadi maailma-ajaloolises kapitalismi hauakaevaja osas, vaid selles, et külakogukonna ja selle poolt kõrgelt mehhaniseeritud põlluharimistehnika omandamise baasil peab arenema välja kollektiivne suurmajapidamine. Töö kollektiivsete vormide ja suurmajapidamise eelised põllunduses peavad mobiliseerima töötajaid kogu ühiskonna üldisele ümberkorraldamisele sotsialistlikel alustel.

Seega ei lubanud Tšernõševski utopism temal oma vasturääkivatest vaadetest kogukonna tähtsuse suhtes sotsialismile üleminekul täiel määral üle saada. Kuid ta jõudis narodniklusest siiski kaugele ette, mõistes revolutsioonilisi ülesandeid Venemaa sotsialistlikus ümberkujundamises õigesti.

Alates 80-ndatest aastatest hakkavad marksismi ideed Venemaal kiiresti levima. 1883. aastal loobub Plehhanov (kes varem ise oli narodnik) narodnikute vaadetest ja organiseerib piiri taga esimese vene marksistliku rühma «Töö Vabastus». Tuleb siiski kohe märkida, et niihästi «Töö Vabastuse» rühma programmis kui ka Plehhanovi enda töödes esinesid juba tol perioodil need ekslikud

[34] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 220.
[35] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 94.
[36] Vt. Н. Г. Чернышевский, Соч., т. IV и т. V.

vaated, mis hiljem osutusid tema menševistlike vaadete algidudeks (talurahva osa alahindamine talurahva ja proletariaadi vahelises liidus ning võitluses sotsialistliku revolutsiooni eest, kompromissside lubamine kodanlastega jm.).

Sellele vaatamata tegi Plehhanovi poolt organiseeritud «Töö Vabastuse» rühm suurt tööd marksismi levitamiseks Venemaal. Oma edaspidistes töödes narodnikute vastu näitas Plehhanov, et narodnikute vaadetel ei ole teadusliku sotsialismiga midagi ühist. Niisugused Plehhanovi tööd, nagu «Sotsialism ja poliitiline võitlus», «Meie lahkuminekud», «Monistliku ajaloovaate arengu küsimusest», valmistasid pinda revolutsioonilise marksismi võidule Venemaal.

Marksistlikust teooriast ning «väga keeruliste ja segaste ühiskondlike suhete analüüsimiseks antud teadusliku teooria rakendamise» meetodist lähtudes ning faktiliste statistiliste materjalide alusel (mis tol ajal olid väga piiratud) tõestas Plehhanov oma töös «Meie lahkuminekud», et narodnikute poolt on juba küsimuse enese — kas on Venemaal võimalik kapitalismi vältida — püstitamine ekslik, sest Venemaa on juba astunud kapitalistliku arenemise teele. Ta kummutas ka narodnikluse teise eksivaate, nagu oleks sotsialismi võimalik saavutada talurahva abil, keda juhib intelligents külakogukonna kaudu. Ta tõestas vastupidist, näidates, et revolutsioonilise töölispartei loomine on ainus vahend kaasaegse Venemaa majanduslike ja poliitiliste vastuolude lahendamiseks ning sotsialismi saavutamiseks proletaarse revolutsiooni kaudu. Lõpuks kummutas ta ka narodnikute üldised ekslikud vaated inimsoo ajaloolisest arenemisest. Plehhanovi (Beltovi) teisel tööl — «Monistliku ajaloovaate arengu küsimusest» (1895. a.), «...mis,» Lenini sõnade järgi, «kasvatas üles terve põlvkonna vene marksiste...»,[37] oli marksismi populariseerimisel ja filosoofilisel, üldsotsioloogilisel põhjendamisel ning narodnikluse «filosoofia» ümberlükkamisel suur tähtsus. Suur tähtsus oli ka tema tööl — «Narodnikluse põhjendamine hr. Vorontsovi (V. V.) töödes» (1896. a.), mis kritiseeris V. V. majanduslikke teooriaid.

Seega andis Plehhanov narodnikluse vaadete süsteemile otsustava hoobi, kuid ta ei viinud selle voolu ideelist kummutamist lõpule. Hiljem loobus Plehhanov tema poolt propageeritavatest revolutsioonilise marksismi vaadetest ja asus lepituspoliitika ja kompromisside teele, tunnistades sotsialistliku revolutsiooni võimatust Venemaal.

Lenin, kommunistliku partei asutaja, täitis narodnikluse lõpliku ideelise kummutamise ülesande juba oma esimeses selleteemalises töös «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» (1894. a.). See töö, mida paljundati hektograafil väiksel arvul ja mille levik oli kaua aega küll võrdlemisi piiratud, oli väga tähtsaks marksistlikuks tööks. Seal analüüsiti

[37] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 246, märkus.

mitte ainult vene marksistide ülesandeid sotsialistliku töölispartei organiseerimises, vaid formuleeriti esmakordselt ka tööliste ja talupoegade revolutsioonilise liidu kui tsarismi, mõisnike ja kodanluse kukutamise peamise vahendi idee. Juba siis näitas Lenin kätte proletaarse revolutsiooni tee, mis 23 aastat hiljem tema juhtimisel saigi teoks. Lenini narodnikluse kriitika, olles ainulaadne oma jõult ja järjekindluselt, purustas narodnikluse ideeliselt lõplikult.

Lenini teiseks silmapaistvaks (kaua aega käsikirja jäänud ja avastamata) tööks neil aastail (1893. a.) oli tema artikkel «Niinimetatud turgude küsimuse kohta». Äärmise selguse ja Leninile omase meisterlikkusega esitas ta selles marksistliku taastootmise teooria — küsimuse, mis samuti etendas narodnikute ekslike väidete paljastamisel suurt osa.

Lenin, purustanud narodnikluse ideeliselt lõplikult, astus samal ajal väga teravalt välja «legaalse marksismi» kodanliku sisu vastu. Seda revolutsioonilise klassi seisukohta «legaalsete marksistide» vaadete suhtes esitab Lenin oma kriitikas Struve raamatu kohta. Seal näitab ta Struve mõningate vigade kõrval tema vaadete peajoont — «... kitsas objektivism, mis piirdub protsessi vältimatuse ja paratamatuse tõestamisega ja mis ei püüa avastada igas selle protsessi konkreetses staadiumis temale omast klassiantagonismi vormi, — objektivism, mis iseloomustab seda protsessi üldse, mitte aga neid antagonistlikke klasse eraldi, millede võitlusest koosneb protsess».[38]

Lenini järgmine suur töö, mis ilmus tolleaegses legaalses väljaandes ja omas seetõttu Venemaa majandusliku arenemise olemuse kohta marksistlike vaadete levitamisel väga suurt tähtsust, oli narodnikluse teooriatele uueks tugevaks löögiks. See oli Lenini töö «Kapitalismi arenemine Venemaal» (1899. a.). Selles töös kasutatakse Venemaa ühiskondliku ja majandusliku arenemise analüüsimisel hiilgavalt marksistlikku teooriat.

Pärast seda Lenini raamatut võis vaidlust Venemaa majandusliku arenemise üldisest iseloomust lugeda lõplikult lahendatuks. Me pöördume edaspidi Venemaal kapitalismi arenemise konkreetsel ajaloolisel käsitlusel nende Lenini poolt tema selles suurepärases teoses valgustatud küsimuste juurde korduvalt tagasi.

Juba enne oma teose «Kapitalismi arenemine Venemaal» kirjutamist Šušenskoje külas, kus Lenin oli asumisel, asutas ta Peterburis revolutsioonilise marksismi eesotsas olles «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu» ja hakkas selle kaudu esmakordselt teostama «töölisliikumise sotsialismiga ühendamise» ideed. Liit kujunes algeks uut tüüpi revolutsioonilisele parteile, mis toetus töölisliikumisele.

Leninil tuli selles võitluses marksismi ja revolutsioonilise töölispartei eest pidada visa võitlust mitte ainult selliste ühiskondliku mõtte antimarksistlike ja liberaal-kodanlike suundadega, nagu

[38] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 453.

narodnikud ja legaalsed marksistid, vaid ka oportunistlike vooludega töölisliikumises endas, ökonomistide ja menševikega, ning hiljem — otzovistidega, likvidaatoritega jt. Oma töödes «Mis teha?» ja «Üks samm edasi, kaks sammu tagasi», aga ka «Iskras» ja mujal avaldatud artiklites sai Lenin hiilgavalt jagu niihästi ühiskondlike mõttevoolude ideelisest segadusest revolutsioonilise töölisliikumise ja sotsialismi küsimustes kui ka menševike, otzovistide ja likvidaatorite lõhestavast organisatsioonilisest poliitikast.

Pärast ühiskondliku liikumise mõnesugust tõusu uue sajandi esimestel ja 1905. a. revolutsiooni aastatel surus tsaarivalitsus maha mitte üksnes kõik massilised revolutsioonilised väljaastumised, vaid ka kõik esinemised ajakirjanduses, ühiskondlikes organisatsioonides ja «kolmanda juuni» Riigiduumas. Ühiskondlikus ideoloogias ja ühiskondliku mõtte vooludes algas järsk reaktsioon ja täielik segadus. Tsaarivalitsus, lämmatanud relvastatud jõu abil 1905.—1907. aasta revolutsiooni, hakkab teostama kontrrevolutsiooniliste pogrommiparteide ja -seltside asutamise ning soosimise poliitikat. Nende põhituumaks oli reaktsiooniline mõisa-aadel, kõrgem vaimulikkond, deklasseerunud linnaelanikud, kontrrevolutsiooniline töölisliikumisest ärahirmunud kodanlus. Niisugusteks organisatsioonideks olid «Ühinenud Aadli Nõukogu», «Vene Kogu», «Vene Rahva Liit», «Vene Monarhistlik Partei» jne. Nendega seltsisid reaktsioonilise kodanluse rühmad, mis tekkisid «õigusliku korra» parteis, «Kaubandus-tööstusgrupp» ja «17. Oktoobri Liit», kellede programmid tuginesid töölisliikumise mahasurumise, isevalitsuse ja natsionalismi printsiipidele.

Eriti suurenes moraalne ja poliitiline korralagedus ja lagunemine reaktsiooni perioodil intelligentsi ja nende «kaasajooksikute» hulgas, kes varem astusid välja «rahva kaitsjatena». «Legaalsed marksistid» ei kaotanud üksnes kogu oma näiliku «marksismi», vaid nad astusid täiesti selgesti välja revolutsioonilise marksismi teooria ja praktika vastu. Legaalse marksismi liidrid Tugan-Baranovski ja Struve loobusid marksismist, liitusid kadettidega ja hiljem otsese kontrrevolutsiooniga. Legaalse narodnikluse epigoonid, keda nende sümpaatias talurahva vastu võitis stolõpinlik reaktsioon, kuulutasid ennast «uusnarodnikuteks» (Kondratjev, Tšajanov, Oganovski jt.). Tegelikult olid nad ägedad kulakluse kaitsjad. Kõik need kõikuvad elemendid ja renegaadid eemaldusid reaktsioonipäevil liberaalsetest ühiskondlikest vooludest täielikult, lahkusid oma parteidest, astusid liitu isevalitsusega ja selle teenistusse, teotasid revolutsiooni, «kritiseerisid» marksismi, püüdsid oma kirjutistes proletariaati revolutsioonilselt teelt kõrvale juhtida ja diskrediteerida Lenini poolt loodud proletariaadi parteid.

Neil languse, ühiskondliku moraalse lagunemise, revolutsioonile ja revolutsioonilise marksismi parteile reaktsiooni pöörase kallaletungi aastail jätkas Lenin geniaalselt revolutsioonilise marksismi filosoofiliste aluste põhjendamist. Ta paljastas kapi-

talismi ja tema imperialistliku majanduse paiseid uuel arenguetapil, nähes ette kapitalistliku korra revolutsioonilise kukutamise paratamatust. Niisugusteks filosoofilise põhjenduse sügavuse ja ajaloolise ettenägelikkuse poolest geniaalseteks töödeks on Lenini tööd «Materialism ja empiriokritiitsism», «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium», «Riik ja revolutsioon».

Ühtlasi annab V. I. Lenin marksismi aluste ja ideede süvendamise alusel partei strateegiale ja taktikale uued geniaalsed suunad proletaarse revolutsiooni läbiviimiseks (kapitalismi ebaühtlase arenemise seadus, sotsialistliku revolutsiooni läbiviimise võimalikkusest ühel eraldi võetud maal, proletariaadi ja talurahva liidust revolutsioonis jne.). Marksistlik-leninlik ideeline karastus ja revolutsiooni perspektiivide mõistmine aitasid Lenini ümber koondunud bolševike peatuumal parteid ja tema revolutsioonilisi põhimõtteid kaitsta.

Seoses 70—90-ndatel aastatel vene kirjanduses arutatavate küsimustega Venemaa majandusliku arenemise iseloomust, kapitalismi arenemisest, külakogukonna tähtsusest selles protsessis jne. on vaja peatuda Marxi ja Engelsi arvamustel, kes valgustasid neid küsimusi väga põhjalikult ja andsid tähelepanuväärse prognoosi Venemaa edaspidise majandusliku arenemise kohta.

Nagu me juba nimetasime, uuris Marx väga tähelepanelikult Venemaa ajalugu ja majandust, õppides selleks ära vene keele. Ta avaldas sageli oma arvamust Venemaa ajaloo tähtsamates küsimustes — feodalismist, Peeter I reformide tähtsusest, külakogukonnast jne. Eriti köitis tema tähelepanu kapitalismi arenemise probleem, mida ta uuris algallikate järgi. Samuti oli Marx tõsiselt huvitatud juba Tšernõševski ja hiljem ka revolutsioonilise narodnikluse poolt ülestõstetud küsimusest selle kohta, missugune saab olema külakogukonna tähtsus sotsialistlikus ümberkorraldamises. Narodnikud pöördusid korduvalt Marxi poole mitmete küsimuste lahendamiseks. Nii tekkis Marxi kirjavahetus V. Zassulitšiga kogukonna küsimuses, aga ka Marxi ja Engelsi kirjavahetus «Kapitali» esimese vene keelde tõlkija N. Danielsoniga (Nik.-oniga), nende poleemika Tkatševiga jne.[39]

Juba 1877. aastal juhtis Marx üldtuntud kirjas, mille ta Mihhailovski artikli puhul saatis tolleaegse narodnikute häälekandja «Otetšestvennõje Zapiski» toimetusele, tähelepanu Mihhailovski ekslikule arusaamisele teaduslikust sotsialismist. Spetsiaalselt tegeldes Venemaa majandusküsimustega ja uurides neid algallikate järgi, tuli Marx otsusele, et «kui Venemaa jätkab seda teed, mida mööda ta on liikunud alates 1861. aastast, siis laseb ta mööda parima võimaluse, mida ajalugu kunagi on võimaldanud mingisugusele rahvale, siis kogeb ta kõiki kapitalistliku korra vintsutusi». Kuid, kirjutab edasi Marx, «kui Venemaa püüab saada kapitalistlikuks natsiooniks Lääne-Euroopa natsioonide eeskujul,

[39] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, XXVI, XXVII, XXVIII.

— ja viimaseil ... aastail ta ei ole vähe vaeva näinud selles suunas — ei saavuta ta seda muidu, kui muutes suure osa oma talupoegadest proletaarlasteks; pärast seda aga, sattudes kapitalistliku korra rüppe, ta hakkab alluma selle halastamatuile seadustele, nagu teisedki patused rahvad ...».[40]

Veelgi üksikasjalikumalt peatub Venemaa majandusliku arenemise küsimustel Engels reas oma kirjades Nikolai -onile, mis ta sellele saadab mõnede tema raamatus vene kapitalismi arenemise kohta püstitatud teeside puhul. Pärast seda, kui Venemaa 1861. aastast alates astus uude tööstusajastusse, jätkab ta kapitalistlikku arenemist, mis aga võib toimuda ainult kapitalistliku suurtootmise näol. Kuid sellega on seotud talurahva kodutöönduse langus, talupoegade jäämine ilma maata, suure tööliste reservarmee tekkimine, kapitalismi arenemise ebaühtlus, kapitalismi vastuolud, kriisid jne. Näidates teises kirjas narodnikute seisukohtade utoopilisust vene külakogukonnast kui uue ühiskondliku korra «võrsest», mis võiks «... Venemaa päästa kapitalistliku režiimi hädade läbimise paratamatusest», viitab Engels «Kommunistlikule Manifestile», kus on kirjutatud, et selle uue korra tingimuseks võib olla ainult Lääne-Euroopa majandusliku süsteemi muutmine ja kapitalistliku süsteemi hävitamine. Kuid kuna nende tingimuste arenemine alles käesoleval ajal algab, siis jääb ka Venemaale ainsaks teeks — kapitalistliku arenemise tee. Ühes teises kirjas näitab Engels ka, et «500 tuhande mõisniku ja umbes 80 miljoni talupoja asendamine uue, kodanlikku tüüpi maavaldajate klassiga ei saa toimuda ilma hirmsate kannatuste ja vapustusteta». Ühtlasi annab ta selles kirjas prognoosi vene kapitalismi tuleviku perspektiividele: «Kapitalistlik tootmine töötab pidevalt oma hävinguks, ja te võite olla kindlad, et sedasama teeb ta ka Venemaal. Ta võib teostada — ja kui ta kestab küllalt kaua, siis ta kahtlemata teostabki — põhjaliku agraarrevolutsiooni, — ma mõtlen selle all revolutsiooni maavalduse tingimustes, mis laostab niihästi mõisniku kui ka talumehe ja asendab nad uue, suurmaaomanike klassiga ... Igal juhul, ma olen veendunud, et Venemaal kapitalismi levitanud auväärsed konservaatorid ühel ilusal päeval kohutavalt imestavad nende oma tegude ootamatute tagajärgede üle.»[41]

Selline oli marksismi rajajate suurepärane prognoos Venemaa kapitalistliku arenemise teede ja kapitalismi tulevase hukkumise kohta.

Venemaa majanduslik arenemine 90-ndate aastate lõpul ja eriti uue sajandi esimestel aastatel tunnistab selgesti seda, et Venemaa mitte üksnes ei asunud kindlalt kodanlik-kapitalistliku arenemise teele, vaid et ta läbib selle kõrgemad etapid koos kõigi sellest tulenevate tagajärgedega. Küsimus ei saanud enam olla meie

---

[40] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стр. 376, 377.
[41] К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма, 1931, стр. 324.

arenemise põhilistes, kapitalistlikku arengustaadiumi mittevõimaldavates «iseärasustes», vaid ainult kapitalistliku tööstuse arenemise vormides ja tempos, samuti aga ka ühe või teise ühiskondliku rühma ja klassi seisundis ja osatähtsuses Venemaa kapitalistliku arenemise protsessis. Ühiskondlike jõudude ja klasside rühmitumine kulges teed mööda, mille Lenin näitas kätte juba siis (1894. a.), s. o. revolutsioonilise proletariaadi moodustamise, selle ideoloogia väikekodanlikest mõjutustest vabastamise ja revolutsioonilise töölispartei loomise teed mööda, kelle juhtimisel vene proletariaat 1917. aastal viis läbi proletaarse sotsialistliku revolutsiooni.

Läks täide Lenini geniaalne ettekuulutus selle kohta, et «vene TÖÖLINE, tõustes üles kõigi demokraatlike elementide eesotsas, kukutab absolutismi ja viib VENE PROLETARIAADI (KÕIGI MAADE proletariaadi kõrval) avaliku poliitilise võitluse sirgel teel VÕIDUKA KOMMUNISTLIKU REVOLUTSIOONINI».[42]

II PEATÜKK

PÕLLUMAJANDUS PÄRAST REFORMI

Põllumajanduse arenemise üldised tingimused. 1861. aasta reformiga ja pärisorjuse kaotamisega «õõnestati kõik selle süsteemi peamised alused: naturaalmajandus, feodaalmõisa omaette ning kinnine iseloom, tihe side selle üksikute elementide vahel, mõisniku võim talupoegade üle». Kuid nimelt õõnestati, ja ei hävitatud lõplikult. Lenin, näidates edasi, et «... selline üleminek täiesti erinevale süsteemile ei saanud muidugi sündida järsku ...», kriipsutab alla, et sellise aegluse põhjusteks oli esiteks see asjaolu, et põllumajanduses «... polnud veel olemas kapitalistlikuks tootmiseks nõutavaid tingimusi. Oli vaja inimeste klassi, kes oleks harjunud palgatööl käima, talupoegade inventar tuli asendada mõisniku inventariga; põllumajandus vajas samasugust organisatsiooni kui iga muugi kaubandus-tööstuslik ettevõte, aga mitte kui härraste tegevus».[1] Teiseks oli vana teoorjuse-süsteem üksnes õõnestatud, mitte aga täielikult hävitatud. Ka pärast reformi ei olnud talumajandus mõisamajandusest lõplikult eraldatud, sest mõisnike kätte jäid talupoegade hingemaade väga olulised osad: «lõikemaad», metsad, heinamaad, loomade jootmiskohad, karjamaad jne. Ilma nende maadeta ei saanud talupojad iseseisvat

[42] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 269.
[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 153.

majapidamist korraldada ja mõisnikud võisid jätkata vana majandussüsteemi teorendi näol. Lõpuks jäi ka veel mittemajandusliku sunduse võimalus (ajutine kohustatus, ihunuhtlus jm.). «Niisiis ei võinud kapitalistlik majandus järsku tekkida ega teoorjus järsku kaduda.»[2]

Järelikult peame me põllumajanduse reformijärgse ajaloo uurimisel vaatlema ühest küljest pärisorjusliku mõisamajanduse transformeerumist kodanlikuks, junkurlikuks majanduseks, teisest küljest aga — talurahva ekspropriieerimise ja orjastamise protsessi reformijärgsel epohhil.

Poolpärisorjuslike suhete jäänuste kadumise ja kapitalistlike suhete tekkimise tempo poolest erinevad üksikud piirkonnad üksteisest kaunis järsult. Mõnedes piirkondades (näiteks lõuna- ja edelapoolsetes, Ukrainas, mittemustmullavööndi suures osas), nagu me eespool nägime, esines isegi juba pärisorjuse ajal põllumajanduse kapitalistliku organiseerimise algeid masinate ja vabapalgalise töö kasutamisega, kapitalimahutusega jne. Seevastu teistes piirkondades (põllumajanduslik keskpiirkond) säilisid poolpärisorjuslikud suhted kõige kauem. Üldkokkuvõttes võib arvata, et nimetatud «üleminekuajajärk», millele on iseloomulik pärisorjusliku teorendisüsteemi ja järk-järgult võidule sammuva kapitalistliku süsteemi mitmesuguste vormide üheaegne esinemine, hõlmab perioodi 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate lõpuni. Lenin esitab selle küsimuse kohta Annenski poolt koostatud tabeli, mis näitab mõlema süsteemi levikut 80-ndate aastate lõpul:[3]

Kubermangude rühmad maaomanike juures domineeriva majandussüsteemi järgi	Kubermangude arv		
	mustmulla-vööndis	mittemustmulla-vööndis	kokku
I Kubermangud, kus domineerib kapitalistlik süsteem	9	10	19
II Kubermangud, kus domineerib segasüsteem	3	4	7
III Kubermangud, kus domineerib teorendisüsteem	12	5	17
Kokku	24	19	43

Sealjuures ütleb Lenin: «...kui puhtvene kubermangudes domineerib teorent, siis kogu Euroopa-Venemaa kohta üldse tuleb tunnistada, et mõisamajanduses domineerib tänapäeval kapitalistlik süsteem.»[4]

[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 154.

[3] «Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства», под ред. А. И. Чупрова и А. С. Посникова, 1897, т. I, ст. Анненского, Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах, стр. 170.

[4] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 156.

Teorendi- ja kapitalistliku süsteemi üheaegne esinemine, eriti aga neis piirkondades, kus mõni aeg oli ülekaalus teorendisüsteem, tingis siin väga aeglasi ja raskeid, kõige vähem progressiivseid talumajanduse arenemise viise. Pärast reformi, kui põllumajanduses toimus kapitalistlike suhete üldine arenemine, kerkisid ka mõisamajandite hulgast esile majanduslikult kõige tugevamad majandid, kes arendasid kapitalistlikku kaubatootmist, olid spetsialiseerunud mitmesugustele kaubalistele põllumajandusharudele, kasutasid masinaid ja palgalist tööjõudu. Kuid teine ja sealjuures suur osa mõisamajandeist kujutas endast tohutuid pärisorjuslikke latifundiume. Need ei rajanud oma tootmist kapitalistlikele alustele, vaid teorendile, pooleterarendile jne. Seepärast on talurahva võitlus selliste pärisorjuslike latifundiumide ja poolpärisorjuslike ekspluateerimisviiside vastu üheks iseloomulikuks jooneks, «naelaks» reformijärgses majanduses. Ja ehkki koos kapitalismi arenemisega põllumajanduse aadliseisuse maavaldus asendub pikkamööda kapitalistliku, kaupmeeste ja kulakutest talupoegade maavaldusega, jäid mõisnikud Venemaal siiski peamisteks maaomanikeks ja nende mõisates domineerisid pärisorjuslikud ekspluateerimisviisid. Seetõttu kestis võitlus pärisorjuslike igandite vastu kogu kapitalistliku epohhi vältel ja lõppes alles Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga.

Kaubamajanduse kasv. Kaubamajanduse arenemine ei lepi ei naturaalmajanduse riismetega ega ka teoorjuse-, teorendisüsteemi jäänustega. Endine põllumajandusliku väiketootja naturaalmajandus muutub kaubamajanduseks ning, alludes kapitalistlikule turule, hakkab spetsialiseeruma turusaaduste tootmisele.

Lenin ütleb, et «juba põllumajanduse loomuse tõttu toimub tema muutumine kaubatootmiseks erilisel teel, mis ei sarnane vastava protsessiga tööstuses... Põllumajanduslik tööstus aga ei lõhene täiesti eraldatud harudeks, vaid ainult spetsialiseerub ühel juhtumil ühe, teisel juhtumil teise turusaaduse tootmisele...».[5] Niisuguse spetsialiseerumisega põllunduses kaasneb tehnika muutumine, masinate rakendamine, toorainet ümbertöötavate tehniliste ettevõtete arenemine. See kõik tingib kapitali ja vahest küllaltki suure kapitali kasutamise paratamatuse. Nii tekivad ja arenevad hoogsalt sellised spetsialiseeritud harud nagu peedisuhkru tootmine, põllumajanduslik viinapõletamine, tärklise ja siirupi tootmine, või- ja juustuvalmistamine, linapuhastamine ja esialgne töötlemine jne. Need võrdlemisi suuri kapitalimahutusi nõudvad suunad polnud mitte üksnes talumajandusele, vaid ka paljudele mõisatele alati kättesaadavad. Seepärast kuulusid nad kas majanduslikult tugevamatele mõisamajanditele või mõnel juhul (näiteks võitööstus, linatöötlemine, tärklisetööstus) suurematele või koopereerunud talumajanditele. Selline kaubatootmise ja tema spetsialiseeritud harude kasv suurendas palgalise tööjõu kasutamist ning

[5] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 256.

lõi pinna kapitalistlike suhete arenemisele külas, suurendades talurahva kihinemist ja muutes talupoegadest ühe osa nende spetsialiseeritud kaubalis-kapitalistlike mõisamajandite või kulaklike talumajandite sulasteks.

Seega oli talumajanduse peamiste arenguprotsesside tulemuseks reformijärgsel epohhil kaubamajanduse areng koos kõigi nende vastuoludega, «... mis on omased igasugusele kaubamajandusele ja igasugusele kapitalismile...».[6] Üksikmajandid võitlevad oma majandusliku iseseisvuse eest, tootmisvahendid koonduvad vähemiku kätte ja enamik proletariseerub. See talurahva kihinemise («raskrestjanivanije») protsess, mis toimub kesktalurahva arvel, loob küla ühel poolusel külakodanluse ja teisel poolusel külaproletariaadi. Nagu ütles Lenin, oli esimene juba 80—90-ndatel aastatel kaasaegse küla isandaks. See majandite lagunemine lõi arenevale kapitalismile siseturu niihästi tööstuses kui ka põllumajanduses endas. Põllumajanduses väljendus siseturu arenemine põllumajandustoodangu üldises kasvus ja külvipindade laienemises, eriti aga spetsialiseeritud harude kasvus, spetsiaalsete kaubandusliku põllumajandusega piirkondade arenemises, masinate rakendamise ja palgalise tööjõu kasutamise suurenemises.

Kuid seda reformijärgset talurahva kihinemisprotsessi ja kapitalistlike suhete arenemist külas pidurdasid kaks asjaolu. Esiteks, nagu kirjutab Lenin, etendas külas ülisuurt osa kaubandus- ja liigkasukapital, mis pidurdas talurahva kihinemist. Teiseks tähtsaks talurahva kihinemist pidurdavaks nähteks olid teoorjuse jäänused ja teorent, mis «... rajaneb naturaal-töötasul, järelikult kaubamajanduse nõrgal arengul. Teorent eeldab ning nõuab nimelt kesktalupoega, kes poleks päris jõukas..., kuid kes samuti poleks ka proletaarlane...». Tänu nende nähtuste levikule, nagu kirjutab Lenin, «tegelikult pole tänapäeva küla tõelisteks isandateks tihti mitte maakodanluse esindajad, vaid küla-liigkasuvõtjad ja naabermaaomanikud».[7]

Külakogukond pärast reformi. Pärast reformi omandasid talumajanduse arenemises suure tähtsuse talurahva suhted maaga, mis avaldus ümberjaotatava maaga kogukonna arenemises ja tugevnemises.

Me näitasime, et juba pärisorjuse ajal ja eriti pearaha võtmise ja talumajanduses maakitsikuse suurenemise ajast alates hakkas tunduvalt suurenema maa ümberjaotamise ja ümberjaotatava maaga kogukonna tähtsus. Kuna maa ja maaharimine olid peamised ja tihti ainsad allikad kohustuste täitmiseks valitsuse (pearahamaks) ja mõisniku vastu (teoorjus ja obrok), siis pidid talupojad muidugi kindlustama seda, et igal maksumaksjal ja kohustustetäitjal oleks vastaval hulgal maad. Maksustuse repartitsioo-

[6] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 135.
[7] Sealsamas, lk. 147.

TRÜ Raamatukogu

nis muudatuste tegemine kohandati pärisorjuse ajal niinimetatud «revisjonidele», kui loendati igale mõisnikule kuuluvaid pärisorje. Seepärast jaotasid talupojad harilikult iga revisjoni järel oma hingemaa ümber vastavalt revisjoniga kindlaks tehtud «revisjonihingede» uuele arvule. Seda tehti võrdsustavalt vastavalt pearahale, mis oli kõigile revisjonihingedele ühesuurune. Niiviisi kindlustas pärisorjus maad võrdsustavalt ümberjaotava külakogukonna olemasolu.

1861. aasta reformiga kinnitati külakogukonna ümberjaotav ja võrdsustav funktsioon selliselt, et hingemaa määrati talupoegadele mitte üksikisikuliselt, vaid kogukonnale tervikuna. Sealjuures võis kogukond maad oma üksikliikmete vahel aeg-ajalt ümber jaotada. Viimased said kogukonna maid seega ainult ajutiseks kasutamiseks. Lõpuks, kohustused täideti kogukonna kollektiivse käenduse abil.

Selle tulemuseks oli, et pärast reformi, eriti aga 80—90-ndatest aastatest peale, kui «maakitsikus» muutus talumajanduses juba suureks, hakkab ilmnema talupoegade püüd võrdsustava ümberjaotuse rakendamiseks. Kuna revisjone enam ei toimunud, olemasolev rahvastik aga kasvas kiiresti, siis hakkasid kogukonnad maad ümber jaotama iga kord, kui üksikute perede koosseis tunduvalt muutus ja maa jagunemise ebaühtlus kujunes väga suureks. Sealjuures ei toimunud hingemaa jaotamine enam revisjonihingede, vaid olemasolevate inimeste arvu järgi, kas vastavalt perede töötavale koosseisule (töötajate järgi) või sööjate, s. o. perede üldsuuruse järgi, kaasa arvates alaealisi ja töövõimetuid. Tegelikult toimusid üldised ümberjaotamised mõnikord 5—10—12 aasta järel. Kuid lisaks neile üldistele ümberjaotamistele toimusid üksikute osade ja kõlvikute omaette ümberjaotamised, mõnikord aga peaaegu iga aasta «hingede» maha- ja juurdearvestamised, s. o. maa ja sellega seotud maksude ümberkorraldamised vastavalt perede töötava koosseisu muutumisele. Maa ümberjaotamisel võeti arvesse mitte üksnes maa suurust, vaid ka kvaliteeti, s. t. maakasutamist püüti täielikult võrdsustada. Seepärast jaotati erisuguse kvaliteediga või külast erisugusel kaugusel asuvad hingemaatükid harilikult igaüks eraldi hingede üldarvu järgi. Aga kolmeväljasüsteemi puhul jaotati iga tükk veel kolmeks põlluks ja iga kogukonna liige sai igast põllust vähemalt ühe riba.

Sellised maakasutustingimused ümberjaotavas ja võrdsustavas kogukonnas olid talumajandusele äärmiselt negatiivsed. Üksiktalundite hingemaad olid lapipõldudena laiali pillatud, koosnedes mitmekümnest maatükist (näiteks mõnes Moskva kubermangu kogukonnas koosnes hingemaa 33 maalapist). Ribade jaotamine läks niikaugele, et neid esines ainult mõne arssina laiusi. Lapipõllusüsteemiga seoses tekkis niinimetatud sunduslik külvikord, s. o. kõik maapidajad pidid paratamatult rakendama ühesugust kolmeväljasüsteemi. Sagedaste ümberjaotuste ja maakasutamise ajutisuse tõttu hariti põlde halvasti, neid ei väetatud jne.

Kõigi nende negatiivsete agrotehniliste tagajärgede juures ei saavutanud ümberjaotav kogukond maakasutamises ikkagi võrdsust, sest talurahva kiire kihinemise ja proletariseerumise tingimustes renditi linnadesse ja vabrikutesse läinud külakehvikute hingemaad kulakutele ja külarikastele. 90-ndateks aastateks oli ümberjaotav kogukond täieliku majandusliku lagunemise staadiumis. Vaatamata narodnikute väidetele külakogukonna võrdsustavast iseloomust leidis see asjaolu Lenini pöörettekitanud töös «Kapitalismi arenemine Venemaal» suurepärast paljastamist.

Sellised olid tähtsamad momendid reformijärgse talu- ja mõisamajanduse ökonoomika arenemises. Nende põhiliste sisemiste kihinemis- ja kapitaliseerumisprotsesside kõrval avaldasid vene reformijärgse põllumajanduse konkreetsetele arengutingimustele tähtsat mõju sellised asjaolud, nagu valitsuse majanduspoliitika (eriti aga maksupoliitika) talumajanduse ja üldine soodustamispoliitika mõisamajanduse suhtes. Lõpuks ka selline välistegur, nagu ülemaailmne põllumajanduskriis, mis aastail 1875—1894 hõlmas kogu maailma põllumajandust, avaldas välisturu jaoks tootma hakanud vene põllumajandusele suurt mõju.

Edaspidi peatume kõigil neil põllumajandusliku agraarse arenemise küsimustel üksikasjalikumalt.

Talumajanduse olukord pärast reformi. 1861. aasta reformi ajal oli vene põllumajandus äärmiselt madalal agrotehnilisel arenguastmel. Kolmeväljasüsteem oli valitsevaks niihästi mittemustmullavööndis kui ka palju rohkem asustatud mustmullavööndi osades. Lõunapoolsemates osades valitses ikka veel jäätmaade kasutamine koos ekstensiivse karjakasvatusega, sealhulgas lambakasvatusega eriti lõuna- ja kaguosas. Ainult väga vähestes kohtades põhjapoolsetes mittemustmullakubermangudes hakkasid ilmuma heina- ja erikultuurid. Et kuni 80-ndate aastateni ametlik põllumajandusstatistika puudus, tuleb kasutada üksikute uurijate andmeid. Prof. Jansoni andmeil oli 1875. aastal põllumajandusliku pinna üldine jagunemine järgmine: põllumaad — 98,2 miljonit tiinu (21,5%), heinamaad 54,6 miljonit tiinu (11,9%), metsamaad — 138,6 miljonit tiinu (30,2%), ülejäänud 167,4 miljonit tiinu (36,4%) oli kõlbmatu maa. See jagunemine oli muidugi üksikutes piirkondades erinev. Nii näiteks oli põllumajanduslikus keskpiirkonnas ja lääneosas põllumaad umbes 60% (kõlbmatuid maid arvestamata).[8]

Igal juhul polnud kolmeväljasüsteemi domineerimine, välja arvatud põllumajanduslik keskpiirkond, muutunud täiesti võimatuks ega oma kriisini jõudnud. Kesa moodustas üldisest põllupinnast umbes 32 miljonit tiinu, s. o. umbes 33%, ülejäänud pinnast oli kuni 63,5 miljonit tiinu teravilja all (sellest 51 miljonit tiinu toiduteravilja ja sellest omakorda 23,9 miljonit tiinu rukki all),

[8] Ю. Э. Янсон, Сравнительная статистика России и западноевропейских государств, 1880, т. II, отд. I, стр. 273, 277.

ülejäänud olid mitteteraviljad ja tööstus-tehnilised kultuurid, võttes enda alla tähtsusetu maa-ala. Kartulile kuulus umbes 1,5 miljonit, linale — 800 000, kanepile 500 000, peedile 212 000, tubakale — 41 000 tiinu jne.

Kariloomi loendati 1872. aastal: hobuseid 16,4 miljonit, veiseid 24,6 miljonit, lambaid 49,5 miljonit ja sigu 10,5 miljonit. Veisteks ümberarvestatuna moodustas kariloomade koguarv Euroopa-Venemaal 1851. aastal 49,2 miljonit, 1861. aastal — 47,9 miljonit ja 1871. aastal — 49,8 miljonit. Sellest loomade arvust ilmselt ei piisanud maa väetamiseks ja viljakuse säilitamiseks kolmeväljasüsteemi juures.

Põllunduses oli valdav enamus külvipinnast (kuni 97%) teravilja all ja mitteteraviljad ja spetsiaalsed tehnilised kultuurid moodustasid kokku ainult 3%. Teraviljadest oli kuni 36% külvipinnast rukki, umbes 17% nisu, 18% kaera ja 7% odra all; ülejäänud pind oli tatra, hirsi ja muude toiduteraviljade all. Järgnevatel aastatel intensiivistus maa üleskündmine ja ka teraviljamajandusega liialdamine veelgi. Äärmiselt madala tootmistehnika tõttu algab talumajanduses, mis oli igasuguste riigi- ja mõisamaksudega üle koormatud, juba esimesel aastakümnel pärast reformi suur langus.

Talumajanduse kriitiline olukord kui 1861. aasta reformist ning eriti maapuudusest ja suurest maksukoormast põhjustatud üldiste ebasoodsate tingimuste tulemus sai juba 70-ndateks aastateks selgeks isegi valitsusele. Viimasele oli maksuvõlgade kiire kasv küla «halva olukorra» peamiseks tundemärgiks. Seoses sellega asutab valitsus aastail 1872—1878 mõnedes kõige suurema maksuvõlaga kubermangudes kohalikud komiteed ja komandeerib sinna talumajanduse olukorra väljaselgitamiseks ametnikke. Mõisnikest ja ametnikest koosnevate komiteede spetsiifilisele iseloomule vaatamata avanes hirmuäratav pilt.

Tšernigovi kubermangus, nagu on märgitud sinna komandeeritud ametniku ettekandes, ei olnud talupoegadel tihtilugu «leiba mitte söögiks, vaid näljasurmast pääsemiseks», «leiba kasutatakse segatult umbrohu ja pressimisjäätetega, mida on vahest lisandatud kuni kaks kolmandikku», «toidus puukoore jms. tarvitamise tõttu on hakatud kannatama kogu keha paistetuse all». Simbirski kubermangus «ei anna talumaa oma alaväärtuse tõttu saaki» ja jäetakse maha. Samasuguseid nähtusi noteeritakse Pihkva, Tveri, Peterburi ja teistes kubermangudes.

Valitsuse poolt 1872. aastal «analoogiliselt kuninglikele komisjonidele Inglismaal» asutatud Valujevi komisjoni «ekspertide» (ka muidugi mõisnike, aadlimarssalite, ametnike) tunnistuste kaudu tehti kindlaks talumajanduse olukorra mitte vähem masendav pilt. Orjoli kubermangu Livnõ maakonna aadlimarssal kirjutab oma maanurga külamajandusest, et «igaüks, kes vaatab sellele kõrvalt, mõtleb, et see maakoht on rüüstatud vaenlase poolt. See pakub niivõrd haledat pilti». Kurski kubermangu kuberner

kirjutab, et põllumajandus «on jäänud niihästi mõisnike kui ka talupoegade juures samasugusesse metsikusse olukorda, nagu ta oli olnud varemgi». Talumajanduse sellise olukorra seletamiseks viitasid aadlimarssalid harilikult talupoegade joomisele ja laiskusele. Kuid enamus enam-vähem kainelt asjale vaatajaist mõisnikest tunnistasid, et talumajanduse ökonoomika on põhjalikult ruineeritud.

Üheks peamiseks majandamist takistavaks teguriks oli talumajanduse ülekoormamine maksudega. Talupoegade maad olid koormatud 10—12 ja isegi 40 korda suuremate maksudega kui mõisnike maad. Samal ajal kui mõisamajanduses moodustasid maksud 2—10% tulukusest, ületasid nad talumajanduses kõikjal 50% tulukusest. Üldisest 208 miljoni rubla suurusest maksukoormast, mis lasus põllumajandusel, maksid talupojad 195 miljonit rubla ja mõisnikud 13 miljonit rubla.[9]

Mõnes kubermangus olid maksud tihtilugu suuremad kui majandi tulukus, eriti aga vähese hingemaaga majandites. Nii moodustasid maksud kõige väiksema hingemaaga majandites 70-ndatel aastatel talumaade tulukusest protsentides: Samaara kubermangus — 129, Simbirski kubermangus — 189—240, Brjanski maakonnas — 400—456, Harkovi kubermangus — 139—226 jne., seega olid nad majandi tulukusest 2—4 korda suuremad.[10]

Sellised olid 1861. aasta reformi vahetud tulemused. Hingemaaga puuduliku varustatuse ja otsese maavähesuse tõttu ei olnud suures osas talumajandeis enam-vähem õigesti organiseeritud ja tulutoov põllundus võimalik.

Alljärgnevast tabelist võib näha maksukoorma mittevastavust talumajanduse maksevõimele ja selle pidevat suurenemist. Tabel näitab talupoegade maksuvõlgade suhet aastasesse maksukoormusse üksikutes kubermangudes rea aastate eest (ametlike andmete järgi protsentides).[11]

Kubermangud / Aastad	1871—1875	1876—1880	1881—1885	1886—1890	1891—1895	1896	1898
Simbirski	5	6	34	42	204	223	277
Tuula	3	5	16	35	124	151	244
Kaasani	4	31	101	170	370	334	418
Orenburgi	43	54	46	135	448	334	277
Samaara	48	59	152	210	433	315	363
Ufaa	25	40	77	208	336	360	397

[9] «Доклад Валуевской комиссии», стр. 35.

[10] П. И. Лященко, Крестьянское дело, стр. 638—639.

[11] «Исследование экономического положения центрально-черноземных губерний. Труды особого совещания 1899—1901 гг.», составил А. Поленов, 1901, стр. 8.

Talumajanduses tuli 30 aasta jooksul pärast «vabastamise» reformi ilmsiks täielik maksujõuetus järjest suurenevate riiklike, väljaostu- ja muude maksude alal. Talurahvas diferentseerus, tema põhiosa laostus, läks rändtöödele, asustus ümber, jättis hingemaad maha ja proletariseerus.

Kui juba võrdlemisi kõrge turukonjunktuuri aastail (1860—1870) oli talumajandus sattunud väga rasketesse tingimustesse, siis 80—90-ndatel aastatel toimunud hindade langus pidi temale mõjuma eriti laostavalt. Näiteks isegi põllumajanduslikus keskpiirkonnas, kus kõige rohkem olid levinud töötasu ja teorendi naturaalvormid, sai talumajandus peaaegu poole oma sissetulekutest rahas. Lenini arvestuste järgi olid Voroneži kubermangus keskmistel rühmadel kuni 41—46% ja äärmistel rühmadel (kõrgematel ja madalamatel) kuni 57—60% nende tuludest ja kuludest rahalised tulud ja kulud, olles seotud turuga ja saaduste realiseerimisega turul. Ekspordi jaoks tootvates lõuna- ja edelapoolsetes kubermangudes, samuti aga ka laialdasemalt turusaadusi tootvates mittemustmullakubermangudes pidi see protsent olema veelgi suurem. Seepärast esines 80—90-ndate aastate hindade alanemise tulemusena kohati talude künnimaa absoluutset vähenemist; põllumajanduslikus keskpiirkonnas näiteks vähenes talurahva hingemaade külvipind 12,6 miljonilt tiinult aastail 1861—1870 kuni 10—7 miljoni tiinuni aastail 1881—1890.

Vähenes ka loomade üldarv, talurahva majandusliku jõukuse peamine näitaja, kusjuures madalamates rühmades toimus täielik «hobuseta jäämine». Sõjaväehobuste loenduste andmeil oli 48 kubermangus aastail 1888—1891 hobuseta talundeid 27,3%, aastail 1896—1900 aga juba 29,2%. Hobuseta ja 1 hobusega talundite, s. o. külakehvikute absoluutarv kasvas sama aja jooksul 5,6 miljonilt 6,6 miljonile. Kuid ka mitmehobusega talundite arv vähenes 2,2 miljonilt 2 miljonile ehk 22%-lt 18,5%-le. «Talurahva vaesuse ja eksproprieerimise kasvus pole kahtlust,» ütleb nende arvude puhul Lenin.[12]

Kuid, nagu me edaspidi näeme, ei piirdu reformijärgse talumajanduse ökonoomika küsimus ainult tema vaesumise ja laostumisega. Protsessi olemus seisnes talurahva «kihinemises», kapitalistlike suhete arenemises, kapitalistliku turu tekkimises.

Teraviljamajandus ja kolmeväljasüsteemi kriis. Talumajanduse mahajäämus, tema madal tehniline tase, kogukondliku maavalduse keskaegsete vormide domineerimine ja rahaliste vahendite puudus talumajanduses pidid viima maaharimise laiendamisele. Seepärast iseloomustab reformijärgset talumajandust teravilja külvipinna forsseeritud laienemine. Kuid see laienemine ei olnud talumajanduse majandusliku kasvu tunnuseks. Teraviljakülvide forsseeritud kasvu põhjustas talumajanduse kaubalis-rahaliste tulude suurendamise vajadus, eriti keskpiirkonna põllumajanduslikes must-

[12] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 114.

mullakubermangudes. Tolleaegne põllumajandusstatistika ei anna küllaldasi andmeid külvipindade kohta pikemaks perioodiks, mistõttu tuleb leppida mitmesuguste (mitte alati ühtivate) katkendlike allikate kõrvutamisega.

Nii oli Euroopa-Venemaa 45 kubermangus 60-ndatel aastatel ja nendega võrreldes 1881. ja 1887. aastal põllupinna üldsuurus järgmine (tuhandetes tiinudes):[13]

	60-ndate aastate algul	1881. a.	1887. a.
Mustmullavöönd	49 034	65 483	73 164
Mittemustmullavöönd	33 499	28 782	30 629
Kokku 45 kubermangus	82 533	94 275	103 793

Seega esineb juba 80-ndate aastate keskel 60-ndate aastatega võrreldes põllupinna väga kiire kasv mustmullavööndi kubermangudes — 24 miljoni tiinu ulatuses, samal ajal aga külvipinna kasvu aeglustumine ja koguni vähenemine mittemustmullakubermangudes. Kui 60-ndatel aastatel olnud põllupind võrrutada 100-ga, siis 1881. ja 1887. aastal oli põllupinda järgmiselt (%):

	1881. a.	1887. a.
Mustmullavöönd	133,6	149,2
Mittemustmullavöönd	85,9	91,4
Kokku 45 kubermangus	114,2	125,8

Niisiis, kui mittemustmullakubermangudes põllupind väheneb peaaegu 10%, suurenes see mustmullakubermangudes peaaegu 50%. Teravilja tootmise suurenemine Venemaa lõuna- ja kaguääremaadel oli Lenini arvates otseselt sõltuv pärisorjuse langemisest ja kapitalistlike suhete kiirest kasvust.[14] Toimus piirkondade järsk eraldumine vastavalt nende tähtsusele põllunduses: põllunduse vähenemine tööstuslikes põhjakubermangudes ja laienemine põllunduslikes mustmullakubermangudes. Ja kuna mustmullakubermangudes kasvas põllupind palju kiiremini, kui ta vähenes mittemustmullakubermangudes, siis põllumajandussaaduste ja eriti teraviljade üldkogus suurenes. Ääremaadel suurendati põllumaad uudismaade ülesharimise, söödimaade vähendamise ja suurkapitalistliku ehk farmimajanduse arendamise teel. Keskpiirkondades

[13] «Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в.», Министерство земледелия и государственных имуществ, Спб. 1902, III, табл. 4, стр. 44—45.

[14] Vt V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 66—67.

toimus põllumaade suurendamine heina- ja karjamaade pindala vähendamise teel, mis põhjustas siin domineeriva vähetootliku kolmeväljasüsteemi edasise laienemise. Lõunas ja idas viis see põllumaade suurendamine nisu- ja kaerakultuuride, keskpiirkondades aga rukkikultuuride pindala laienemisele. Seetõttu teravilja külvipind suurenes. 1881. aastal moodustas külvipind Euroopa-Venemaal kogu põllupinnast 60,6%, teraviljade külvipind kogu külvipindalast aga 91,3%. Teiste sõnadega, teraviljasuund oli domineeriv. Sellises vormis avaldus kaubamajanduse ja kaubandusliku põllunduse arenemine teraviljapiirkondades.

Kui lõunapiirkonnas kasvatatava nisu jaoks oli olemas lähedalasuv lai eksportturg, siis talurahva «hallide teraviljade» forsseeritud tootmine põllunduslikus keskpiirkonnas sealse siseturu suhtelise kitsuse tingimustes asetas selle piirkonna põllunduse eriti ebasoodsasse olukorda. Juba 90-ndatel aastatel ilmneb paljudes kubermangudes, eriti aga põllunduslikus keskpiirkonnas teravilja külvipinna kasvu lakkamine, kohati isegi otsene vähenemine.

Kui võrrelda teravilja külvipindu 80-ndatel aastatel ja 1900-ndate aastate algul, siis ilmneb järgmine külvipinna vähenemine: põllunduslikus keskpiirkonnas 3—10% (Rjazani kubermangus 10%, Tuula kubermangus 10%, Orjoli kubermangus 5%, Kurski kubermangus 5%, Voroneži kubermangus 3%), mittemustmullakubermangudes 9—19% (Tveri kubermangus 9%, Nižni Novgorodi kubermangus 10%, Moskva kubermangus 19%). Lõuna-, kagu- ja läänepoolsetes kubermangudes seevastu suureneb külvipind samal ajal tugevasti (Bessaraabia kubermangus 41%, Jekaterinoslavi kubermangus 59%, Samaara kubermangus 57%, Tauria kubermangus 46%, Podoolia ja Volõõnia kubermangudes 18%, Mogiljovi kubermangus 30%, Vitebski kubermangus 25% jne.). Teraviljade külvipinna vähenemine mittemustmullakubermangudes tunnistas, et seal toimus üleminek karjakasvatuse ja heinaväljasüsteemi intensiivsematele vormidele ning erikultuuridele. Kuid põllunduslikus keskpiirkonnas tähendas selline külvipinna vähenemine seal valitseva teraviljamajanduse otsest kriisi. Ülesküntud maade osatähtsus moodustas siin juba 80-ndatel aastatel kuni 70—75%. Hindade langus, mida põhjustas ülemaailmne kriis, süvendas külvipinna vähenemist: ajavahemikul alates 60-ndatest aastatest kuni 90-ndate aastate lõpuni vähenes keskpiirkonna talumajanduses teravilja külvipind 12,6-lt miljonilt tiinult 10,4 miljoni tiinuni.

Seega oli mittemustmullavööndis põllupinna ja eriti teraviljakasvatuse suurenemise seisak märgatav juba 60—70-ndatest aastatest alates. Põllunduslikus keskpiirkonnas lakkab põllumaa ja teravilja külvipinna kasv 80—90-ndatel aastatel. Kuid lõunas, idas ja kagus oli teraviljakasvatuse ekspansioon ikkagi niivõrd suur ja kiire, et teravilja kogutoodang pidevalt kasvas. 1900-ndateks aastateks suurenes teravilja saak 2,5—3,3 miljardi puudani.

Teravilja tootmise suurenemine XX sajandi algaastateks. Põllumajandustoodangu üldist kasvu Euroopa-Venemaa 50 kubermangus illustreerib hästi järgmine Lenini poolt koostatud tabel:[15]

Ajajärgud	Mees- ja naissoost elanikke miljonites	Kõigi viljade, s. o. teraviljade pluss kartuli puhassaak (miljonites setvertides)	Ühe inimese kohta puhassaaki setvertides	
			teravilja	kartuleid
1864—1866	61,4	152,8	2,21	0,27
1883—1887	81,7	255,2	2,68	0,44
1900—1905	107,6	396,5	2,81	0,87

Seega kasvas elanike arv 40 aasta jooksul 75,2%, teravilja- ja kartulisaak 159%, sealjuures kartulisaak 452,3%; niisiis kasvas elanike arv 2 korda vähem kui kõigi teraviljade ja kartuli saak; teravilja- ja kartulisaak ühe inimese kohta kasvas 48,4%. Puhassaak, arvestatuna ühe inimese kohta, suurenes 1864—1866-ndatest aastatest kuni 1883—1887-ndate aastateni üksikutes piirkondades, näiteks lõunapoolses stepipiirkonnas 2,09-lt setverdilt 3,42 setverdini, Volga alamjooksul asuvates ja Volga-tagustes piirkondades — 2,12-lt setverdilt 3,35 setverdini.

Järelikult kogu maal tervikuna kasvas niihästi põllumajanduse tootlikkus kui ka tema üldine toodang. Näiteks teravilja osas võib hilisemate aastate eest, millede kohta on olemas täpsemad teraviljade külvipinna ja saagi statistilised andmed, Euroopa-Venemaa 50 kubermangu osas esitada alljärgnevad arvud:[16]

Aastad	Kokku teravilja	Sellest			
		nisu	rukis	oder	kaer
	Külvipind (miljonites tiinudes)				
1881	59,0	10,7	23,2	4,6	12,9
1883—1887	59,9	10,7	23,9	4,6	12,9
1893—1895	60,4	12,0	22,8	5,8	12,3
1896—1900	64,1	13,7	23,4	6,4	13,4
	Teraviljasaak (miljonites puudades)				
1886—1890	2243,9	351,8	970,5	183,0	519,4
1891—1895	2497,6	457,6	993,4	279,1	531,9
1896—1900	2734,9	500,8	1090,0	274,7	595,4

Niisiis suurenes kõigi teraviljade saak 50 kubermangus 15 aasta jooksul (1886—1900) 500 miljoni puuda võrra, sellest nisusaak 150 miljonit ja odrasaak 90 miljonit puuda. Kui neile 50 kuber-

[15] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 205.

[16] Koostatud statistiliste andmete «Viljasaagid» järgi, välja antud Statistika Keskkomitee poolt vastavate aastate kohta.

mangule juurde liita Euroopa- ja Aasia-Venemaa ülejäänud piirkonnad, siis on külvipindade ja kogusaakide üldine kasvutempo veel suurem. Viimasel viiel aastal, 1895.—1900. a., moodustas teraviljade üldine külvipind 75,7 miljonit tiinu ja saak — umbes 3,3 miljardit puuda. Seega 30 aasta jooksul pärast reformi suurendas Venemaa oma teraviljasaagi 2 miljardilt puudalt 3,3 miljardi puudani. See oli tolle aja kohta küllaltki suur kasvutempo. Kuid peamiselt suurenes teravilja tootmine lõuna- ja kagupoolsete piirkondade arvel, kus kapitalism arenes kiiremini, liginedes ameerika arengutüübile. Samal ajal põllunduslikes piirkondades ei suurenenud teravilja tootmine peaaegu üldse.

Vaatleme nüüd, kuidas arenesid põllumajanduse spetsialiseeritud, kaubalised harud, millede tähtsus oli enne reformi olnud väga väike.

Erikultuuride kasvatuse suurenemine. Põhjapoolsetes mittemustmullakubermangudes oli üleminek teraviljamajanduse suunalt erikultuuride külvile ja loomakasvatusele osaliselt ette valmistatud juba pärisorjuse epohhil. Nii oli mittemustmullakubermangude põllumajanduses üldse ja eriti pealinnalähedastes, läänepoolsetes kubermangudes juba pärisorjuse epohhil mitmevälja külvikordadele ja loomakasvatuse suunale üle mindud. Siin suureneb, seoses linnade arenemisega, piimamajandus — piima, juustu, või jm. saaduste tootmine müügiks linnadesse. Piimasaaduste kaubalist tootmist hinnati 1879. aastal 10 põhjapoolses kubermangus 3 370 700 rublale ja 7 tööstuskubermangus — 1 088 000 rublale, s. o. kokku 4,5 miljonile rublale. Piimasaaduste tootmine saavutas siin kaubalis-tööndusliku tähtsuse, kujundades ümber mitte üksnes mõisa- ja talumajanduse rutiinilise tehnika, vaid muutes ka selle sotsiaalsed alused — arendades masinate ja palgalise tööjõu kasutamist, nõudes kapitali mahutamist ja lagundades endised talupiimakarjanduse «tarbijasliku iseloomuga» alused.

Samasuguseid nähtusi esines ka teises erikultuuride ja linakasvatuse piirkonnas — Pihkva, Smolenski, Tveri ja teistes kubermangudes. See piirkond muutub üha tähtsamaks ja suuremaks linatootmise keskuseks. Kui kiiresti arenes linatootmine, seda näitavad järgmised andmed: 60-ndate aastate lõpul toodeti Euroopa-Venemaal 12 miljonit puuda lina, 80-ndate aastate algul suurenes lina kogutoodang 20 miljoni puudani ja aastail 1893—1897 keskmiselt 26 miljoni puudani.[17] Kasvas ka lina väljavedu, suurenedes 4,6 miljoni puuda suurusest aasta keskmisest väljaveost aastail 1857—1861 keskmiselt 13,3 miljoni puuda suuruse väljaveoni aastail 1894—1897. Ka siin tõrjus linakasvatuse areng teraviljakultuurid kohalikust põllumajandusest välja, suurendades nõudmist sisseveetava teravilja järele, laiendades lina turustamist omamaa tööstusele ja väljaveoks, ning muutis majanduse kogu ökonoomika

[17] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 231.

ja tehnika, tingides vajaduse üleminekuks täiuslikumatele süsteemidele, tehnika parandamiseks, turule tootmiseks jne.

Kõige revolutsioonilisemat mõju avaldas üksikute piirkondade põllumajandusele üleminek tööstus-tehniliste kultuuride kasvatamisele ja nende saaduste tehaselisele ümbertöötamisele. Selliseks kultuuriks oli näiteks põhja- ja läänepoolsetes kubermangudes kartul, mis muutis üldse kogu põllunduse ja külvikorra süsteemi ning suurendas nimetatud kohaliku tooraine ümbertöötamist tärklise- või viinavabrikutes. Pärast 60-ndaid aastaid suurenes kartuli tootmine niihästi tarbimise suurenemise kui ka tööstusliku ümbertöötamise laienemise arvel. Kartuli vajadus viinapõletamiseks suurenes 6,9 miljonilt puudalt 1867. aastal 102 miljoni puudani 1896/97. aastal.[18] Kartulitärklise tootmine suurenes ajavahemikul 1860.—1890. a. 270 000 rublalt 1 760 000 rublani.[19]

Lõpuks hakkas 60-ndatel aastatel hoogsalt arenema üks tähtsamaid tööstus-tehnilisi tootmisalasid põllumajanduses — suhkrupeedi tootmine. Suhkrupeedi külvipind, mis 60-ndatel aastatel moodustas umbes 100 000 ja 70-ndatel aastatel umbes 170 000 tiinu, ulatus aastail 1896—1898 juba 369 000 tiinuni. Ümbertöötatava suhkrupeedi hulk kasvas selle aja jooksul 4,1 miljonilt berkovetsilt 35 miljoni berkovetsini.[20] Suhkrupeedikasvatus ja peedisuhkru tootmine, mis nõudsid suuri kapitalimahutusi ja suure arvu palgatööliste kasutamist, olid suurkapitalistliku mõisamajanduse peavormiks edelapoolsetes ja osaliselt ka lääne- ja lõunapoolsetes kubermangudes.

Peale nende eriharude, mis olid mõnedes suurtes piirkondades kaubalise põllumajanduse peamisteks tehnilisteks suundadeks kujunenud, hakkas ka ülejäänud põllunduslikes piirkondades linnaelanike nõudmiste, tööstuse kasvu jm. mõjul teisi, väiksemaid põllumajandusharusid arenema. Taolisteks harudeks olid kaubaline köögivilja kasvatus, eriti näiteks Jaroslavli kubermangus, aiandus ja tubakakasvatus lõunapoolsetes kubermangudes, õlitööstus jm.[21]

Talurahva kihinemine 80—90-ndatel aastatel. Kaubamajanduse kiire arenemine tingis talurahva kiire kihinemise, s. o. tema hulgast külakodanluse, kulakluse eraldumise ning samal ajal tema vähese jõukusega rühmade proletariseerumise keskmiku «väljauhtumise» arvel. 80—90-ndate aastate põllumajanduskriis kiirendas ja tugevdas seda vastandlike majandusrühmade loomise protsessi veelgi. Seepärast oligi talurahva kihinemise protsess ja väiketootjate massi kapitalistlik ekspropriieerimine 80—90-ndatel aastatel kõige tormilisem.

---

[18] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 237.

[19] Sealsamas, lk. 241.

[20] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 238.
1 berkovets = 10 puuda = 163,8 kg. (Toimetus.)

[21] Üksikasjalisi andmeid kaubalise põllumajanduse kasvust ja spetsialiseerumisest vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 204—272.

Nagu me ülalpool näitasime, oli talurahva diferentseerumise küsimus omal ajal, 80—90-ndatel aastatel, üheks meie majandusalase kirjanduse ja ajakirjanduse võitlusküsimuseks marksistide ja narodnikute vahelistes vaidlustes «kapitalismi tuleviku üle Venemaal». Narodnikud-ökonomistid ei märganud tollal esinenud talumajanduse languse tõttu teist nähtust — talurahva majanduslikku kihinemist ja temast väikekapitalistlike rühmade eraldumist, kes hakkasid arendama oma kapitalistlikku majandust.

Ühes oma kõige varasemas töös (1893. a.) turu tekkimise küsimusest kapitalismi arenemise tingimustes näitas Lenin, et selles protsessis «... tähtsaimal kohal asub just meie väiketootjate k i h i n e m i n e. Võtame kas või talupojad-põlluharijad — selgub, et ühelt poolt jätavad talupojad massiliselt maa maha, kaotavad majandusliku iseseisvuse ja muutuvad proletaarlasteks, teiselt poolt talupojad kogu aeg suurendavad künnimaad ja siirduvad paremale põllukultuurile. Ühelt poolt kaotavad talupojad põllumajandusliku (elusa ja eluta) inventari, — teiselt poolt soetavad talupojad endale kvaliteedilt paremat inventari, hakkavad omandama masinaid jms. ... Ühelt poolt jätavad talupojad maa maha, müüvad ära hingemaad, annavad need rendile, — teiselt poolt aga rendivad talupojad hingemaid ja ostavad ahnelt kokku eraomanike maid.

... Kapitalism ja massi vaesumine mitte ainult ei eita, vaid, vastupidi, vastastikku tingivad teineteist...».[22]

Selle nähte kõige täielikuma, hiilgava klassikalise analüüsi andis Lenin oma töös «Kapitalismi arenemine Venemaal». Seal tõestas Lenin tohutu hulga faktidega, et aastail 1890—1900 toimus vene külas, samuti nagu kogu Venemaa majanduses, kapitalistlike suhete arenemise ja kapitalistliku turu tekkimise protsess. Sellega koos toimus iseseisvate väiketootjate kihinemine niihästi põllumajanduses kui ka tööstuses.

Meenutame ainult neid põhijäreldusi, millistele tuli Lenin talurahva diferentseerumise küsimuses peaaegu kõigi kubermangude semstvoüleskirjutuste laialdaste materjalide alusel.[23]

Kõrgematel rühmadel on üldse suuremaarvuline perekonna koosseis. Seetõttu 20% talundeid, mis kuuluvad majanduslikult kõrgematesse rühmadesse, hõlmavad elanike arvust 26—30%. Kuid ka see suur perekonna koosseis, nagu me edaspidi näeme, ei suutnud nende majandite tootlikke eesmärke rahuldada. Kõrgemad rühmad valdasid kogukondlikule «võrdsustavale» maavaldusele vaatamata hingemaast palju suurema osa, kui neil oleks võinud olla hingemaad saavate perekonnaliikmete arvu järgi.

Kuid hingemaa valdamine kajastas maakasutamise ebaühtlust väga nõrgalt. Selgema ettekujutuse mitmesuguste talurahvarühmade maavaldusest annab ostu- ja rendimaa jaotus. Nii oli ostu-

[22] V. I. L e n i n, Teosed, 1. kd., lk. 91—92.
[23] Vt. V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 45—148.

maa oma valdavas enamuses koondunud kõrgemate rühmade kätte. 20% talundite koguarvust omasid ostumaast 60, 70 ja isegi kuni 90%, kuna 50% talundeist (madalamad rühmad) omasid mitmesugustes kubermangudes ostumaast 0,4—12,8%, maksimaalselt 15%.

See maakasutamise ebaühtlus torkab veelgi rohkem silma maa rentimisel: 20%-st talundeist koosneva kõrgema rühma kätte oli koondunud 49—83,7% kogu rendimaast, seevastu vähese maaga rühmad rentisid maad palju vähem: poolte talundite kohta tuli rendimaast kõigest 5 kuni 16%. Rendile andmisel aga olid näitarvud vastupidised: peamisteks maa rendile andjateks olid madalamad rühmad (50%-le neist langes kogu rendile antud maast 63—98%). Seega teeb Lenin, hoolimata narodnikute väitest rendile andmise ja võtmise «töisest» iseloomust, vahet elatusotstarbelise ja ettevõtjaliku rentimise vahel. Rentimisel oli ettevõtjalik iseloom talurahva kõrgemais (jõukamais) rühmades ja elatav iseloom — kehvikute ja suure osa keskmike juures. Kehvtalurahvas, rentides mõisnikult 1—2 tiinu põllumaad, maksis selle eest pöörast raha, enamasti aga võttis seda «pooleterale» või «teorendile».

Maakasutamise niisuguste sisemiste ümberrühmituste tulemusena saame tõelisest maakasutamisest järgmise pildi: 20%-st talundeist koosnevad kõrgemad rühmad kasutavad 35—50% kogu maast, 50%-st talundeist koosnevad madalamad rühmad aga 20—30% kogu maast. Sealjuures külvide jaotumises avaldub see ebaühtlus veelgi rohkem kui maa kasutamises, sest madalamad rühmad ei kasutanud oma maad külviks täielikult ära: neile langes külvipinnast kõigest 16—31%, kuna aga kõrgemate rühmade 20% omas külvipinnast 34—56%.

Karja, eriti aga tööloomade järgi rühmitamisel ilmneb samasugune talundite suuruse kasvuga rööbiti kulgev jaotus.

Eriti näitlikuks momendiks kapitalistlike suhete arenemise iseloomustamiseks talurahva hulgas oli kaubanduslike ja tööstuslike ettevõtete olemasolu eri rühmades. Selle statistilise näitaja klassiline iseloom mätsiti semstvo uurimismaterjalides tihtipeale kinni. Üldnimetuse «tööndused» alla liideti ärilise iseloomuga kaubanduslik-tööstuslikud ettevõtted ühte rühma talurahva proletaarsete kihtide «kõrvalteenistusega», mis baseerus oma tööjõu müümisel. Diferentseerides selliseid nähteid, näitas Lenin, et viiendikule talundeist (jõukas rühm) kuulusid kaubanduslik-tööstuslikest ettevõtteist umbes pooled, kuna aga talundeist pooled — kehvikud — omasid neist ainult umbes ühe viiendiku. Seevastu proletaarse iseloomuga tööndusliku hooajatööd on koondunud vaeseisse talundeisse, pooltele neist talundeist kuulus sellistest «tööndustest» 60—90%.

Näeme, et ühest küljest «... järelikult investeerivad jõukad talupojad kapitali nii põllumajandusse (maa ostmine, rentimine, tööliste palkamine, paremate tööriistade kasutuselevõtmine jne.) kui tööstuslikesse ettevõtteisse, kaubandusse ja liigkasuvõtmisse ...». Teisest küljest madalamates, kehvikute rühmades domi-

neerib «. . . samuti «tööndusi», milledel on aga vastupidine tähendus ja mis näitavad talupoja muutumist proletaarlaseks».[24]

Tähtsaimaks talurahva kihinemise tunnuseks on ühest küljest talusulaste, teisest küljest aga peremeeste-kapitalistide eraldumine. Seda protsessi võib näiteks märgata sulaste palkamise leviku järgi mitmesugustes talundirühmades. Sulaseid palkavad talundid kuulusid suures enamuses jõukaile talupoegadele. Kõigist sulaseid palkavaist talundeist kuulusid 48—78% jõukasse rühma, mis hõlmas 20% kõigist talundeist.

Kõrgematel ja madalamatel rühmadel on erinev seisund ka majandi tulude ja kulude suuruse ning struktuuri poolest. Lenin, rühmitades talupoegade majandid loomapidamise tunnuse järgi, arvutas Voroneži kubermangu 1889. a. eelarveliste andmete alusel välja, et majandite madalamates rühmades (ilma tööloomadeta) moodustasid üldtulud majandi kohta 118 rbl. 10 kop., sellest tulud rahas 64 rbl. 57 kop. Kõrgemates rühmades (5 ja enam tööloomaga) moodustasid üldtulud 1766 rbl. 79 kop., sellest tulud rahas 1047 rbl. 26 kop. Kulude osas — madalamates rühmades olid üldkulud ühe majandi kohta 109 rbl. 8 kop., sellest rahalised kulud 62 rbl. 29 kop., seevastu kõrgemates rühmades olid vastavad arvud 1593 rbl. 77 kop. ja 959 rbl. 20 kop. Ostusaadustele kulutati pere toitmisel, arvestatuna ühe isiku kohta: madalamates rühmades 1 rbl. 43 kop. ja kõrgemates rühmades — 6 rbl. 41 kop. aastas. Rahaliste kulude kogusummast, arvestatuna ühe majandi kohta, kulutati madalamates rühmades 62,9% isiklikuks tarbimiseks, 12,3% majapidamiseks ja 24,8% maksudeks; kõrgemates rühmades — isiklikuks tarbimiseks ainult 19,6%, majapidamiseks 71,6% ja 8,8% maksudeks. «Järelikult loob talurahva muutumine maaproletariaadiks, — lõpetab Lenin, — turu peamiselt tarbimisesemeile, tema muutumine maakodanluseks aga loob turu peamiselt tootmisvahendeile.»[25]

Selliselt õnnestus V. I. Leninil semstvostatistika kõigile defektidele vaatamata avastada see talurahva kihinemise protsess, mille tulemusena tekkis külas ühest küljest maakodanlus, teisest küljest — maaproletariaat. Lenini ligikaudsete kokkuvõtete järgi omasid jõukad talupojad, kaubandus-tööstuslike ettevõtete valdajad, rahaliste liigkasukapitalide omanikud kõigist talundeist mitte rohkem kui ühe viiendiku ja moodustasid kogu elanikkonnast umbes kolm kümnendikku. Oma majandusliku võimsuse poolest aga oli see rühm tingimata «kaasaegse küla isandaks». Teisest küljest moodustasid maaproletariaat, hingemaaga palgatööliste klass, maata ja vähese maaga talurahvas, sulased, kes eksisteerisid peamiselt tööjõu müümisest, jt. talundite arvust umbes poole ja kogu elanikkonnast umbes neli kümnendikku. Nende vahepealne keskmiste talundite rühm, talundite ja elanike arvust umbes

[24] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 106.
[25] Sealsamas, lk. 130.

30%, moodustas ülemineva kihi, milline lagunedes andis ühest küljest kapitalistlikke, teisest küljest — proletaarseid elemente.[26]

Kas see talurahva kihinemise protsess arenes ja kui kiiresti? Selle küsimuse kohta puudusid 80—90-ndate aastate semstvo statistilistes uurimustes täpsed statistilised tõendid.[27] Kuid kõik üldised andmed näitasid, et see protsess intensiivistus 70—80-ndatest aastatest alates kuni 1900-ndate aastateni. 30 aastat pärast «vabastamist» oli küla ökonoomika sootuks teine, võrreldes pärisorjusliku küla ökonoomikaga. Ja kui isegi pärisorjuse epohhil lõi talurahva majanduslik kihinemine ennast pärisorjuslikust «võrdsustusest» läbi, siis «vabastamise» reform muidugi vabastas tõepoolest need tendentsid ja intensiivistas neid. Üldine tööstuse ja põllumajanduse tõus 90-ndate aastate lõpul lõi talumajanduse kihinemiseks veelgi soodsamad tingimused.

Seepärast näitavad semstvo korduvad statistilised uurimused 1900-ndate aastate majanduse kohta, samuti aga ka üldised statistilised andmed seda, et ka järgnevail aastail arenesid talumajanduses kõik ülalpool märgitud kapitalistlike suhete arenemise protsessid — tugevamate rühmade maakasutuspinna suurenemine maa juurdeostu ja rendile võtmise laiendamise teel, tööloomade enda kätte koondamine, põlluharimise parandamine masinate ja väetiste kasutusele võtmise teel, toodetavate saaduste kaubalisuse suurenemine, palgalise tööjõu kasutamise suurenemine.

Piisab kui esitada näide, et talurahva eramaavaldus suurenes kiiresti ja moodustas 90-ndate aastate lõpuks umbes 21 miljonit tiinu 5,6 miljoni tiinu vastu pärast reformi. Et need ostud toimusid võimsamate, kulaklike rühmade poolt, näitab kas või see fakt, et külakogukondade, s. o. kogu talurahva maaostud Talurahva Panga kaudu moodustasid kõikidest maaostudest ainult umbes ühe veerandi, kuna aga võimsamad rühmad ostsid üksikult ja ühistutesse ühinenult kuni kolm veerandit kogu maast. Seda kinnitab ka asjaolu, et suuremad, üle 100-tiinulised ostud moodustasid kuni 60%.

Niisama suur tähtsus oli põllunduse laiendamise suhtes ka eraomanike maade rentimisel. XX sajandi algul arenes orjastava, poolpärisorjusliku maarentimise, pooletera ja teorendi kõrval ikka rohkem raharent. Jõukamad rühmad rentisid peamiselt raha eest. «Kohalike komiteede» toimetiste ametlik vaatleja konstateerib oma kõnes Erilises Põllumajandusliku Tööstuse Vajaduste Uurimise Nõupidamises 1902. aastal, et «peaaegu pooled talumajandid ei võta maade rentimisest osa, sest puuduvad vajalikud vahendid ning rentimist kasutavad ainult teatud jõukusega talundid ... Vähemjõukad tõrjutakse jõukamate poolt maast eemale».[28]

---

[26] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 95—108.
[27] Sealsamas, lk. 143.
[28] «Свод трудов местных комитетов, Аренда», Спб. 1902.

Ka paljudes kubermangudes korduvalt läbiviidud semstvo uurimused kinnitavad seda fakti.

Esitame siin mõningad andmed põllundusliku keskpiirkonna kohta. Tuula kubermangus (1899. a.) näiteks oli väikemajandite (külvipinnaga kuni 1 tiin) rühmas rentivate talundite arvu osatähtsus kõigest 3,6%, suurtes, üle 10 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas — 95%, kusjuures talundi kohta renditi esimesel juhul 0,5 tiinu, teisel juhul aga 8,9 tiinu. Voroneži kubermangus (1900. a.) iseloomustavad seda vahekorda järgmised arvud: madalamas, külvipinnaga kuni 1 tiin, majandite rühmas oli rentivate talundite arvu osatähtsus 7,9%, renditava maa suurus talundi kohta 0,87 tiinu; kõrgemas, 20—40 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas oli rentivaid talundeid 87,4% ja renditava maa suurus talundi kohta 12,7 tiinu; üle 40 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas oli rentivaid talundeid 69,7% ja renditava maa suurus talundi kohta 112,9 tiinu. Poltaava kubermangus olid nendeks arvudeks: kuni 2 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas — 27,2% rentivaid talundeid, 0,9 tiinu suuruse rendimaaga talundi kohta; 15—50 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas oli rentivaid talundeid 42,8% ja 12,8 tiinu rendimaad talundi kohta.

Niiviisi kindlustasid kulakute majandid ja maakodanlus endale maad kehvikute ja keskmike majapidamistega võrreldes kümneid kordi intensiivsema rentimisega. Muidugi oli selleks vaja tootmisvahendeid. Seepärast näiteks tuli Poltaava kubermangus (1900. a.) madalamas, 1—2 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas majandi kohta keskmiselt 1,3 looma, kõrgemas, 50 tiinu ja enam külvipinda omavate majandite rühmas aga 28,2 looma. Voroneži kubermangus oli külvipinnata rühmas loomata talundeid 92,7% ja inventarita talundeid 92,5%. Kuni 1 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmades oli loomata talundeid 83,5% ja inventarita talundeid 84,2%, seevastu üle 40 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas oli 4 hobusega talundeid 79,2% ning inventarita talundeid oli nende hulgas ainult 0,2%. Jekaterinoslavi maakonnas (1899. a.) oli maata talundite hulgas 44,5% hobuseta, seevastu üle 25 tiinu suuruse külvipinnaga talundite hulgas oli 94% talundeist 4 hobusega. Samal ajal suure külvipinnaga talundeis tuli talundi kohta 5,73 masinat, vähese külvipinnaga talundeis aga 3,45 masinat. Suurmajandeil (32% majandite üldarvust) oli keskmiselt 3,5 palgatöölist majandi kohta. Tuula kubermangus (1910. a.) polnud kuni 5 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmas 100 majandi kohta ei sahku ega rehepeksumasinaid; üle 25 tiinu suuruse külvipinnaga majandite rühmades oli 100 majandi kohta 87 sahka ja 183 rehepeksumasinat. Arusaadavalt andis kulaklik suurmajand ka paremaid tootmistulemusi. Poltaava kubermangus oli nisusaak madalamates rühmades 86 puuda, kõrgemates aga 110 puuda tiinult. 4,2% kõige suuremaid majandeid omasid üle kolmandiku kõigist teravilja ülejääkidest ja 12,8%

jõukaid majandeid omasid kõigist teravilja ülejääkidest umbes kaks kolmandikku.[29]

Mõisamajandus pärast reformi. Vaatame nüüd, milline oli majanduslik olukord reformijärgses mõisamajanduses. Kõigepealt peatume mõisamajanduse sotsiaalse jõu põhielemendi — tema maavalduse — selgitamisel.

Pärast 1861. aasta reformi tehti 1877. aastal toimunud esimese maadeloenduse alusel kindlaks järgmine maajaotus.[30] 49 kubermangus arvele võetud 391 miljonist tiinust maast kuulus «talurahva hingemaade» kategooriasse 131,4 miljonit tiinu (33,6%), millest kõlblikku maad oli 116,8 miljonit tiinu; eravaldajaile kuulus 93,4 miljonit tiinu (23,8%) ja riigile 150,4 miljonit tiinu (38,5%). Kohe pärast reformi olid 93 miljoni tiinu eravaldusmaa peamisteks omanikeks muidugi mõisnikud. 60-ndatel aastatel kuulus sellest arvust mõisnikele 79,1 miljonit tiinu. Veel 70-ndatel aastatel kuulus neile 73,1 miljonit tiinu. Kuid juba 1887. a.[31] loenduse andmeil oli mõisnike arvel 65,3 miljonit tiinu ja 1905. aastal — 53,2 miljonit tiinu maad.[32] Seega ulatus aadli maamüük 45 aasta jooksul 26 miljoni tiinuni. Ametliku statistika järgi (mis arvestas eramaade jaotust seisuste, mitte sotsiaalsete rühmade järgi) saame üksikute rühmade seisusliku maavalduse muudatuste kohta järgmised arvud (%-des):

	1877. a.	1887. a.	1905. a.
Aadlikud	77,8	68,3	52,5
Talupojad	7,0	13,1	23,9
Kaupmehed ja linnakodanikud . .	14,2	16,3	20,2

Aadlike maavaldus tõrjuti kaupmeeste ja kulaklik-talupoeglike eraisikute maavalduse poolt välja, s. o. privilegeeritud seisuslik maavaldus asendus kapitalistlikuga. «Kapitalism likvideeris... maavalduse seisusliku iseloomu, muutes maa kaubaks.»[33]

Pärast reformi maavaldajate klassis toimunud sotsiaalsete muutuste iseloom sellega ei piirdunud. Üheks tähtsamaks näitajaks selles suhtes oli maade jagunemine maavalduse suuruse järgi. Sama 1877. a. statistika järgi on see järgmine:

[29] Talurahva diferentseerumisest 1900—1910-ndate aastate korduvate semstvo üleskirjutuste alusel vt. З. и Н. Свавицкие, Земские подворные переписи 1880—1913 гг., 1926. Vt. ka П. И. Лященко, Мобилизация землевладения в России и его статистика, «Русская мысль», 1905, кн. II.

[30] «Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России», вып. 8, 1880—1885; Ершов, Поземельная собственность Европейской России, 1877—1878 гг. «Статистический временник Российской империи», сер. III, вып. 10, 1886.

[31] «Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г.», вып. I—LX, 1892—1897.

[32] «Статистика землевладения 1905 г.», изд. Центрального статистического комитета, 50 выпусков, «Свод по 50 губерниям». Спб. 1907. Tuleb märkida, et maavaldusstatistika mitmesugused allikad annavad erineva arvestuse tõttu maavalduse liikumise kohta erinevaid arve.

[33] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 257.

Rühm	Valdajate arvu %	Kogu maa %	Põllumaa % igas rühmas
Kuni 10 tiinu	50,3	1,1	46,0
10 kuni 50 tiinu	27,3	3,5	43,8
50 „ 200 „	11,5	6,2	41,6
200 „ 500 „	5,0	8,7	39,3
500 „ 1000 „	2,7	10,1	35,8
üle 1000 tiinu	3,2	70,4	19,8

1877. a. loenduse üksikasjalikumatest tabelitest nähtub, et kogu maast oli kuni kolm neljandikku koondunud väikese arvu mõisnike (umbes 15 tuhat) kätte. Neist kuulus 924 valdajale (valdustega üle 10 tuhande tiinu) peaaegu üks kolmandik (29,7%) kogu maast. Seevastu 80%-le kõigist valdajaist kuulus maast vähem kui üks kahekümnendik. Seega oli maa kontsentreerunud väikese arvu isikute kätte, kes valdasid tohutuid latifundiume.

Lenin toob selles küsimuses 1905. a. kohta järgmise äärmiselt tähtsa ja iseloomuliku tabeli maavalduse jagunemisest valdajate sotsiaalse rühmituse järgi (arvud ümardatud).[34]

	Valduste arv (miljonites)	Maad miljonites tiinudes	Keskmiselt ühe valduse kohta tiinudes
a) laostunud talurahvas, keda rõhub pärisorjuslik ekspluatatsioon . . .	10,5	75,0	7,0
b) kesktalurahvas	1,0	15,0	15,0
c) maakodanlus ja kapitalistlik maavaldus	1,5	70,0	46,7
d) feodaalsed latifundiumid	0,03	70,0	2333,0
Kokku . .	13,03	230,0	17,6
Valduste järgi jaotamata	—	50,0	—
Kokku . .	13,03	280,0	21,4

Teises kohas[35] teeb Lenin kokkuvõtte: «Mõisnike suurmaavaldus: 30 t u h a t omanikku — 70 miljonit tiinu maad.

Talupoegade väikemaavaldus: k ü m m e j a p o o l m i l j o n i t omanikku — 75 miljonit tiinu maad.» Selline oli maakontsentratsioon mõisnikel ja maavähesus talurahval. On arusaadav, et niisugune maajaotus pidurdas põllumajanduse kapitalistlikku arengut. «Ainult karikatuursed marksistid, nagu marksiste püüd-

[34] Vt. V. I. L e n i n, Teosed, 15. kd., lk. 136.

[35] V. I. L e n i n, Teosed, 18. kd., lk. 18. Rühma «feodaalsed latifundiumid» võttis Lenin sisse 61,99 miljonit tiinu 28 tuhande «suurtsugu ja alamast seisusest landlordi» suurmaavaldust (üle 500 tiinu), 5,1 miljonit tiinu udellimaid ja 3,6 miljonit tiinu suurimate vabrikute ja tehaste ning kaubanduslike ja tööstuslike osaühingute maad. Vt. V. I. L e n i n, Teosed, 13. kd., lk. 200, märkus.

sid kujutada marksismi vastu võitlevad narodnikud, oleksid võinud pidada maa äravõtmist talupoegadelt 1861. a. kapitalistliku arenemise pandiks. Vastupidi, see oleks olnud — ja see osutuski tegelikult o r j a s t a v a, s. o. maa poolpärisorjusliku rentimise ja teorendile rajatud majapidamise, s. o. teoorjuse pandiks, mis erakordselt pidurdas kapitalismi arenemist ja tootlike jõudude kasvu vene põllumajanduses.»[36]

Oleks ekslik arvata, et mõisa-aadli suurmajandid pärast reformi ainult likvideerusid. Mõisa-aadel, müües hoogsalt maad, ostis teisal samal ajal maad juurde. Kolmekümne aasta jooksul pärast reformi mobiliseeritud maafondist, üldsuurusega 80,7 miljonit tiinu, ostis aadel 33 miljonit tiinu, s. o. umbes 40% kogu müüdud maast. Sealjuures oli keskmine maahulk aadli ühe müügitehingu puhul 224,9 tiinu, ostutehingu puhul aga keskmiselt 346 tiinu.[37]

Teiste sõnadega, mõisa-aadli hulgas selekteeris maa mobiliseerimisprotsess välja majanduslikult kõige tugevamad rühmad, millised ei realiseerinud maad, vaid, ümberpöördult, kontsentreerisid seda enda kätte, organiseerides majandamist kapitalistlikel alustel. Need mõisad, minnes pärast 1861. aastat üle vabapalgalisele tööle, suurendasid masinate ja kunstväetiste kasutamist, läksid üle intensiivsele majandamisele, karjakasvatamisele. Põllutöömasinate kasutamine, mis 70-ndate aastate lõpuks tugevasti suurenes, laienes peamiselt eramajandite arvel. Nii oli sisemaal 1862. aastal ainult 52 põllutöömasinaid tootvat tehast, 1879. aastal aga oli neid juba 340, toodangu suurusega 3,83 miljonit rubla. Põllutöömasinate sissevedu välismaalt kasvas 788 000 rublalt aastail 1869—1872 3 594 000 rublani aastail 1877—1880. Kasvab ka aurumasinate ja lokomobiilide kasutamine niihästi põllumajandusega seotud tööstusharudes kui ka vahetult põllumajanduses endas.[38]

Suurkapitalistliku põllumajanduse tehnilis-organisatsiooniliste vormidena tekkisid põllumajanduslikud peedisuhkru-, viina- ja tärklisevabrikud. Need arenesid eriti intensiivselt suurmõisates edelas, läänes ja osalt ka lõunas. Suurenevad ka nende saaduste (suhkrupeedi, kartuli) hanked taolistele puhttööstuslikele ettevõtetele. Nii suurenes suhkrupeedi ümbertöötamine edelapoolsetes piirkondades asuvates tehastes 5,5 miljonilt berkovetsilt 1860. aastal 22,9 miljoni berkovetsini aastail 1882—1883. Viinavabrikutes suurenes sama aja jooksul kartulite ümbertöötamine piirituseks 5,5 miljonilt puudalt 43 miljoni puudani. Lõunapoolsetes piirkondades loodi suurte (80—200 tuhat tiinu) laostuvate, ekstensiivse lambakasvatusega latifundiumide asemele 5—10 tuhande tiinu suurused turu jaoks tootvad teraviljakasvatuse majandid. Nendes hakati kasutama masinaid ja endised meriinolambad asendati eks-

[36] V. I. L e n i n, Teosed, 13. kd., lk. 212.
[37] П. И. Лященко, Мобилизация землевладения, ст. 15.
[38] Vt. V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 175—203.

portnisuga. Mittemustmullakubermangudes aga hakkasid linnade ja tööstuskeskuste läheduse tõttu tekkima piima- ja karjakasvatuse majandid. Kuid on arusaadav, et üleminek puhtkapitalistlikele alustele palgalise tööjõu, masinate jne. kasutamisega ei olnud kaugeltki kõigile majandeile kättesaadav, ega olnud igal pool ka kõige kasulikum. Kõige ebasoodsam oli lugu endises pärisorjuslikus põllunduslikus keskpiirkonnas. Et talupojad tundsid äärmist maapuudust ja mõisnikud samal ajal kapitalipuudust, siis kujunes maarentimine talupoegadele ja maaharimine taluinventariga siin kõige kasulikumaks. Niiviisi tekkis siin eramajanduse kõige mahajäänum tüüp — rutiinilise tehnikaga, kolmeväljasüsteemilise teraviljamajandusega, teorendiga ja poolpärisorjuslike suhetega. Põllunduslikus keskpiirkonnas arenes kapitalism Preisi eeskujul, säilitades ühel poolusel mõisamajandite võimu ja teisel poolusel vaese, õigusteta talupoja. Perioodilised näljahädad, tüüfus ja skorbuut viisid miljoneid taluelanikke hauda. Oma majandid asendusid siin maa pooleterale andmisega teotegemise, põllumajandussaaduste või mõnikord ka raha vastu. Selline rentimine läks talurahvale kallimaks kui harilik raharent, teiste sõnadega, talupoja tööd hinnati väga odavalt.

Alates 80-ndatest aastatest, kui teravilja hinnad hakkasid langema, halvenes olukord järsult. Isegi oma majandeid iseseisvalt majandavad mõisnikud hakkasid talupoegadele maad rentima ja pooleterale andma.

Juba osundatud ametlikus allikas on otseselt öeldud, et see nähtus, mida kõige rohkem esineb mustmullavööndis (kuid üldiselt igal pool), «on seletatav käibekapitali otsalõppemisega ning majandile rahaliste kulutuste tegemise kasutusega, sellal kui pooleterale andmine garanteerib vähemalt otseste kahjude mittesaamist».[39]

Kuipalju vanad majandamise vormid teorendi ja pooletera näol 80-ndatest aastatest alates tugevnesid, seda näitavad järgmised andmed nende vormide arenemise kohta Euroopa-Venemaa 46 kubermangus aastail 1886—1900:

Aastad	Aadlipangale panditud mõisatest		
	majandasid ise	rentisid välja	oli segavorme
1886—1890	40	39	21
1891—1895	38	42	20
1896—1900	29	51	20

Majandamise rendi-, eriti aga pooleteravorm garanteeris otseste kahjude eest üksnes mõisnikke, kuid mitte talupoegi. Tõeline

[39] «Материалы высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию благосостояния сельского населения», Спб. 1903.

«kaubatootja» — talupoeg — tasus mõisnikule pooleterarendi ning ülejäänud osast «maksis endale» ametliku statistiku kokkuvõtete järgi palgaks ... 11 kop. päevas, olles omal moonal.[40]

Mõisamaade andmine mittehingemaana niihästi raha- kui ka pooleterarendile omandas 80—90-ndateks aastateks maksimaalse ulatuse. Renditud maad oli 50 kubermangu kohta 49,8 miljonit tiinu, s. o. kogu hingemaast rohkem kui 42%, mille eest makstav rendisumma moodustas üle 315 miljoni rubla ehk keskmiselt 25 rubla talundi kohta.[41]

Võlgnevus ja mõisamaade hinnad. Pärast reformi hakkasid mõisnike maavaldusele tehtud võlad kiiresti kasvama. Eramaavalduse hüpoteegivõlg ulatus juba 1878. aastal 1328 miljoni rublani (läänepoolsete kubermangudega kokku kuni 1544 miljoni rublani), hõlmates kuni 42 miljonit tiinu maad. Sellest võlast moodustas aadlimaavalduse osa 448 miljonit rubla, hõlmates 12,5 miljonit tiinu panditud maad. Sagenesid maa sundmüügid pangavõlgade katteks: aastail 1886—1887 määrati võlgade katteks müügile 21 kuni 160 mõisat aastas, 1893. a. aga oli selliseid mõisaid 2237.[42]

Aadli maavalduse otseseks toetamiseks asutati 1885. aastal Aadli Maapank, kuhu juba kahe esimese aasta jooksul panditi kuni 3,9 miljonit tiinu maad ja kust anti 140 miljoni rubla ulatuses laenu; üldse panditi ajavahemikul 1886.—1912. a. 24,7 miljonit tiinu maad laenusummaga 1146 miljonit rubla. 1883. aastal asutati Talurahva Maapank, mis kujunes mõisnikele kõige kasulikumaks vahendiks maade müümisel talupoegade kulaklikele rühmadele. Selle panga kaudu müüdi talupoegadele 30 aasta jooksul 15,8 miljonit tiinu peamiselt endisi aadlimaid.

Need aadlimaade müügid toimusid pidevalt tõusvate ja aadlile väga kasulike hindadega. Maahinnad tõusid väga kiiresti. Statistika Keskkomitee andmeil oli keskmiseks maahinnaks 45 kubermangus talurahva vabastamise eel 12 rbl. 69 kop., 60-ndate aastate lõpul — 20 rbl. 44 kop. ja 90-ndate aastate lõpul — 66 rbl. 92 kop. tiin. Üksikutes piirkondades tõusid nad sealjuures järgmiselt: lõunapoolsetes stepipiirkondades 11 rublalt 34 kopikalt vabastamise eel 123 rubla 97 kopikani 90-ndate aastate lõpul, Ukrainas — 17 rublalt 76 kopikalt 119 rubla 80 kopikani ja idas — 5 rublalt 82 kopikalt 32 rubla 50 kopikani tiin.[43]

---

[40] С. Короленко, Обзор экономического положения России, доклад в Петербургском собрании сельских хозяев, 1895.

[41] Н. А. Карышев, Крестьянские вненадельные аренды, 1892, стр. VII—VIII.

[42] «Материалы по статистике землевладения в России», вып. I—XVII, 1896—1910, и «Отчеты Дворянского банка» за те же годы.

[43] «Сведения о продажных ценах на земли», изд. министерства внутренних дел, 1859. «Цены на землю в Европейской России по продажам, сделанным в 1882 и 1887 гг.», «Временник Центрального статистического комитета» № 11, 1889, и «Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев», изд. министерства земледелия, вып. IV, 1891.

Seega moodustas kogu eramaa väärtus 1,6 miljardit rubla, arvestatuna 1860. a. hindades, 1900-ndate aastate hindade järgi aga oli see juba 6,8 miljardit rubla. Aadli maavaldust oli 70-ndatel aastatel 73,2 miljonit tiinu 2,2 miljardi rubla väärtuses; 1900. aastaks väheneb see 54 miljoni tiinuni, väärtusega 3,9 miljardit rubla. Niiviisi, müües maad, kapitaliseeris aadel väga kasulikult oma maarendi. Säärane oli too tohutu talurahval lasuv maks, mida sai maavaldajate klass.

Välisturg ja ülemaailmne põllumajanduskriis. XX sajandi algaastateks intensiivistasid maakodanlus ja suurmõisnikud kaubamajanduse kasvu tunduvalt. Maakodanlusel koos mõisamajanditega oli XX sajandi algaastatel suuri vilja ja muude põllumajandussaaduste kaubalisi ülejääke, milliseid ta saatis peamiselt sise- ja välisturule. Edaspidi peatume niihästi põllumajandusliku sisekui ka välisturu iseloomustusel üksikasjalikumalt. Siinkohal peatume üksnes sellel mõjul, mida 1875—1895-ndate aastate ülemaailmne agraarkriis põllumajandussaaduste ja eriti teravilja ekspordi intensiivse arengu tõttu reformijärgsele põllumajandusele avaldas.[44]

Euroopa kapitalism elas kuni 70-ndate aastate lõpuni üldiselt kasvu ja tõusukonjunktuuri tähe all. Seoses sellega leidis vilja väljavedu Venemaalt ja ookeanitagustelt maadelt, mis tollal isegi suurenes, Euroopa turu poolt vaba vastuvõtu. Seetõttu näitasid viljahinnad maailmaturul kuni 70-ndate aastate alguseni tõusutendentsi või olid vähemalt püsivad. Kuid juba 70-ndate aastate teisest poolest ja 80-ndate aastate algusest peale hakkavad Venemaalt ja ookeanitagustelt maadelt teravilja väljaveo suurenemise tõttu, aga samuti ka seoses kriisi algusega Euroopa kapitalistlikus tööstuses viljahinnad maailmaturul langema ning saabub pikaajaline ülemaailmne põllumajanduskriis.

Viljahindade kõige suurem langus oli 1894. aastal, mil nad moodustasid Lääne-Euroopa turgudel, nagu Inglismaal, mis ei olnud tollidega kaitstud, 70-ndate aastate hindadest ainult poole: Inglismaal oli aastail 1891—1895 nisu keskmine hind 97 kopikat puud 1 rubla 87 kopika vastu aastail 1871—1875.[45]

On loomulik, et hindade langus maailmaturul kajastus ka eksporthindade languses Venemaal. Seda näitab järgmine tabel, kus on toodud Vene teraviljaekspordi keskmised eksporthinded (kopikates puudalt)[46]:

---

[44] Detailsemalt 1875—1895-ndate aastate ülemaailmsest agraarkriisist vt. П. И. Лященко, Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства, 1927; ja sama autori «Социальная экономия сельского хозяйства», т. II, стр. 235—259.

[45] П. И. Лященко, Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением, 1915, стр. 133.

[46] Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли, 1902, стр. 12—35.

Aastad	Nisu	Rukis	Oder
1871—1875	90,1	65,7	60,6
1876—1880	85,1	63,1	56,1
1881—1885	76,7	63,4	52,0
1886—1890	64,6	42,5	37,6
1891—1895	55,6	46,6	35,9

Viie aasta keskmiste hindade langemise aste on osaliselt varjatud ikaldusaastate (1883.—1884. a., 1888. ja 1891. a.) tõttu; üksikutel aastatel, näiteks 1894. a. aga olid hinnad järgmised: nisu 46,7, rukis 35,2, oder 29,1 kopikat puud, mis on 70-ndate aastate tasemest kaks korda madalamad.

Põllumajanduskriis Euroopas, mis 80-ndateks aastateks võttis pikaajalise ülemaailmse kriisi iseloomu, laienes nendel aastatel ka Venemaa teraviljamajandusele. 80-ndate aastate keskel hakkasid viljahinnad langema ka siseturul. Kõigi teraviljade, sealhulgas ka nisu hinnad saavutasid 1894. aastal kõige madalama taseme. See nähtub järgmisest niinimetatud «kohalike» hindade (s. o. tootja müügihindade) võrdlemisest Põllumajandusministeeriumi kokkuvõtete järgi (kopikates puudalt)[47]:

Aastad	Talinisu	Suvinisu	Rukis	Kaer	Oder	Keskmine kõigi teraviljade kohta
1881	—	—	98	62	—	80
1883	109	97	82	57	68	78
1885	81	71	63	60	68	67
1887	85	75	49	38	46	53
1894	51	49	41	35	41	42

Mõnedes maakohtades langesid hinnad veelgi rohkem — 5 korda ja rohkem, võrreldes 80-ndate aastate algusega. Nii langes mustmullavööndi kesk- ja idaosas rukki hind paljudes kohtades 1 rublalt kuni 20 kopikani puud ning püsis kuude kaupa alla 30 kopika. 1885. a. põllumajanduse ametlik vaatleja, konstateerides «põllumajandusliku tööstuse raskendatud seisukorda», kirjutab, et «kriis on levinud järjest sügavamale ja laiemale mitte ainult põllumajanduses, vaid ka teistes tööstus- ja kaubandusharudes. Põllumajandussaaduste müügiraskuste ja madalate hindade tõttu vähenes suure osa elanike ostuvõime, mille tagajärjel nõudmine igasuguse manufaktuuri ja vabrikutoodete järele vähenes».[48] Teine, mitte vähem «kompetentne» autor, siseminister Tolstoi, kinnitas, et «1881. aastast arenev kõigi viljahindade peatamatu langus viis

[47] П. И. Лященко, Зерновое хозяйство, стр. 123.
[48] «1885 год в сельскохозяйственном отношении».

elanikkonna selleni, et valdav osa põllusaadustest ei too peremeestele nende tööd mingisuguselgi määral hüvitavat kasumit, vaid annab koguni otsest kahjumit».[49]

Tolleaegsetes kaubanduskroonikates leiduvad märkmed, et mõnedes põhjapoolsetes mustmullakubermangudes oli rukki puuda hind kohati 18 ja 12 kopikat. «Vene taluperemeeste praegune põlv ei teadnud või oli unustanud sellise hindade taseme; säärased hinnad olid pärast talurahva reformi teadmata ja neid polnud arvestanud ka kõige ettenägelikumad peremehed.»[50]

Sama ametlik allikas, arvestanud välja üksikute viljade tootmise maksumuse ja nende tulukuse kehtivate turuhindade (1887. a) juures, konstateerib rukki ja suures osas ka kaera tootmise kahjutoovust (rent kaasa arvatud) peaaegu kõigis piirkondades, nisu osas aga on hinnad soodsamad. Nii andis rukis tiinult harilikult 4—6 rubla kasumit ainult lõunapoolsetes kubermangudes ja sealgi kaugeltki mitte kõigis, keskmustmullapiirkonnas aga andis ta umbes 2—8 rubla, põhjapoolsetes mustmullakubermangudes 1—10 rubla ja idapiirkondades 3—7 rubla kahjumit. Samasugused andmed saadi kaera kohta, mis andis kahjumit näiteks keskmustmullakubermangudes umbes 5—7 rubla ja põhjapoolsetes mustmullakubermangudes 2—3 kuni 7—9 rubla tiinult. Ainult nisu andis kõigis piirkondades maksimaalset puhaskasumit (talinisu 14—38 rubla ja suvinisu veidi vähem — 8—27 rubla tiinult lõunapoolsetes kubermangudes ning 5—25 rubla kesk- ning põhjapoolsetes mustmullakubermangudes).[51]

1875.—1895. aasta agraarkriisi mõju oli Vene põllumajanduse arenemisele väga suur. Lenin ütleb: «Agraarkriis, nagu igasugune kriis, laostab maaharijate hulki, tekitab kindlakskujunenud omandussuhetes suure murrangu, viib p a i g u t i tehnilisele regressile, keskaegsete majandamissuhete ja -vormide elustumisele, kuid ühtlasi k i i r e n d a b ta ühiskondlikku evolutsiooni, tõrjub patriarhaalse stagnatsiooni välja tema viimastest varjupaikadest . . .»[52] Samasugune oli ka 1875.—1895. aasta agraarkriisi mõju vene põllumajanduse arenemisele.

Majanduslikud ja poliitilised kokkuvõtted. Me võime nüüd teha kokkuvõtte Venemaa põllumajanduse arenemisest reformile järgnenud nelja aastakümne jooksul (1861.—1900. a.).

Tema põhijooneks oli see, et agraarsuhete arenemine toimus Venemaal «. . . kapitalistlikult n i i mõisamajanduses k u i k a talumajanduses, n i i väljaspool «kogukonda» k u i k a «kogukonnas» . . . see arenemine on juba j ä ä d a v a l t kindlaks määranud mitte mingisuguse muu arenemistee kui kapitalistliku, m i t t e

[49] «Доклад председателя высочайше учрежденной в 1888 г. комиссии по поводу падения цен на сельскохозяйственные произведения», стр. 10.

[50] Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев, вып. III, 1890, стр. XII.

[51] Sealsamas, koondtabel, lk. XXV jj.

[52] V. I. L e n i n, Teosed, 4. kd., lk. 132.

mingisuguse muu klasside rühmitumise kui kapitalistliku».[53] Nende, reformieelsega võrreldes uute kapitalistlike suhete majanduslikuks aluseks oli ühiskondliku tööjaotuse kasv, kaubamajanduse ja kaubandusliku põllumajanduse arenemine, tema spetsialiseerumine. Külas toimus kapitalistlike suhete arenemine ühest küljest talurahva kihinemise ja tema kehvema osa proletariseerumise ning teisest küljest maakodanluse, selle «kaasaegse küla isanda» eraldumise näol. Samasugune kihinemise ja kapitalistliku arenemise protsess toimus ka mõisamajanduses.

Kuid, nagu me korduvalt oleme näidanud, sisaldas reform ise tingimusi, mis seda kapitalistliku arenemise protsessi takistasid ja pidurdasid. Mõisnike poolt läbiviidud reform ei kujutanud endast üksnes «talupoegade kõige jultunumat paljaksröövimist...», mis jättis talupoja «kerjuseks, mahasurutuks, harimatuks, feodaalmõisnike käsualuseks nii kohtus kui ka valitsemisasutustes, nii koolis kui ka semstvos»,[54] vaid ta jättis maavaldajate klassi kätte tema sotsiaalse jõu aluse — tohutu suured pärisorjuslikud latifundiumid. Seepärast jäi ka 40 aastat pärast reformi agraarsuhete «naelaks», niisamuti nagu 1861. aastalgi, talurahva võitlus mõisnike latifundiumide vastu.

80—90-ndatel aastatel avaldab mõisa-aadel üldise poliitilise reaktsiooni pinnal ja talurahva revolutsiooniliste väljaastumiste kartuses uut survet, et tugevdada oma ühiskondlik-poliitilist hegemooniat ja eriti oma orjastavat võimu talurahva üle. 80-ndate aastate lõpust alates algab aadli endisest suurema soosimise ja talurahva üle aadli «eestkostmise» poliitika valitsemise pikaajaline periood. Selle, aadli reaktsioonilise epohhi tähtsamateks abinõudeks olid: maaülematele «tugeva võimu» andmine, talurahva seisuslike kitsenduste suurendamine, perekonna mitmeksjaotamise piiramine (1888. a. seadus), kogukonnamaade ümberjaotamise piiramine (1893. a. 8. juuni seadus), talurahva hingemaade muutmine «mittevõõrandatavaks seisuslikuks fondiks», keelates talurahva hingemaade võõrandamise ja pantimise (1893. a. 14. detsembri seadus) ning tühistades ennetähtaegse väljaostu vastavalt väljaostu määrustiku art. 165-le, talupoegade väljarändamise keelamine ja piiramine, et mõisnikele vajalikku tööjõudu hoida kohal (1881. ja 1889. a. seadused).

Väljendades aadli tahet, otsustab tsaarivalitsus 1893. aastal läbi vaadata kõik talurahva ja nende maakorralduse kohta väljaantud seadused, et kaotada needki minimaalsed talurahva omavalitsuse ja seisusliku korraldamise vabadused, mis 1861. a. seadusandluses säilisid. Et talupoegade üle mõisnike «võimu tugevdada» ja talurahva kui isoleeritud, omaette seisuse, kes valdab võõrandamata hingemaad mõisa-aadli hegemoonia all, «majanduslikku

---

[53] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 103. Vt. ka «Ленинский сборник XXXIII».

[54] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 91—92.

jõukust» kaitsta, selleks loodi 1901. aastal uued «redaktsioonikomisjonid talurahvaseaduste läbivaatamiseks». Need komisjonid sepitsesid 1903. aastaks talurahva kohta uue, äärmiselt tagurliku kuueköitelise seadusandluse.[55]

Kuid selleks ajaks oli Venemaal kogu poliitiline ja ühiskondlik olukord juba järsult muutunud. Töölisklass asus organiseeritud revolutsioonilisse võitlusse tsarismiga mitte ainult ise, vaid avaldas üha suuremat mõju ka talurahva revolutsioonilise võitluse arenemisele. Talurahva ülestõusud näitasid, et talupojad pidasid võitlust pärisorjusliku mõisa-aadli majandusliku ja poliitilise hegemoonia vastu.

Tööliste ja talupoegade revolutsioonilised ülestõusud XX sajandi algul näitasid, et Venemaal küpseb ja ligineb revolutsioon, mille üheks kõige tähtsamaks küsimuseks saab olema maa natsionaliseerimine, pärisorjuslike igandite lõplik kaotamine külas.

Kõik need küsimused kuuluvad juba ühiskondliku majanduse arenemise järgmisse perioodi.

III PEATÜKK

KAPITALISTLIK MANUFAKTUUR JA VABRIK PÄRAST REFORMI

Avanud, ehkki kaugeltki mitte täielikult, tee tootlike jõudude kasvule, pidi pärisorjusliku süsteemi langemine neid edasi viima kaubalis-rahalise majanduse ja kapitalistliku tööstuse teed mööda. Kaubalis-kapitalistlikke suhteid esines ka pärisorjusliku korra ajal, kuid seal nad ei saanud täielikult välja areneda.

«Vabastamine» koos «mõisnike poolt kapitalismi jaoks «maade puhastamisega»» paiskas turule kapitalismi arenemiseks vajaliku tööjõu. Naturaalmajanduse lõplik lagunemine rajas kapitalistlikule tööstusele müügituru. Kapitali akumulatsioon võimaldas asuda suurtööstuse organiseerimisele kapitalistlikel alustel. Esimesed kaks-kolm aastakümmet pärast reformi ongi tööstuse arenemises vanade majandussuhete purustamise, uute jõudude, vahendite ja tehnika kujunemise perioodiks.

Kapitalismi arenemise kolm staadiumi vene tööstuses. Lenin, uurides kapitalismi arenemise protsessi vene tööstuses ning rakendades Marxi õpetust kapitalistliku tööstuse vormidest ja staadiumidest, tegi kindlaks, et ka vene tööstus läbis reformijärgsel

[55] «Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах», т. I—VI, 1903—1906.

ajal järgmised kolm staadiumi[1]: 1) väikekaubatootmine, mis töötab turule ja allub kaubanduskapitalile; 2) kapitalistliku manufaktuuri tekkimine kui etapp, mis oma käsitehnika poolest liitub vahetult eelmisega, kuid kus tööjaotus on juba rohkem süvenenud ja kodutöötamiselt on kas osaliselt või täielikult mindud üle töötamisele kapitalistlikus ettevõttes; 3) kapitalistlik vabrik kui kapitalismi kõrgem aste tööstuses, mehhaniseeritud suurtehnikaga, «masinate süsteemiga», kvalifitseeritud tööliste püsiva rohkearvulise kaadriga, kapitalimahukas ettevõte.

Venemaa kapitalistliku tööstuse reformijärgse arenemise konkreetsete vormide uurimises on Lenini poolt kindlakstehtud kolmel tööstuse vormide arenemise ajaloolisel staadiumil eriti suur tähtsus. Nende kaudu avastati need moonutused, mida selles küsimuses olid teinud narodnikud. Me juba nimetasime, et näiteks V. V. ja Nikolai -on pidasid talupoegade kodutööndust «rahvalikuks tootmiseks» ning kapitalismi ja kaubamajanduse «antiteesiks», «kodutööndu se» toodete ülesostja aga tunnistasid nad nähteks, mis on «sisuliselt üleliigne ja tingitud toodete turustamise korraldamatusest».[2] Termin «kodutööndus» sai narodnikute (ja pärastpoole ka üldises) kirjanduses kapitalismi vastandi laialivalguva tähenduse. Seepärast oli Lenini poolt selle «kodutööndu se» kohta tehtud majanduslikul analüüsil reformijärgse kapitalistliku tööstuse ajaloolise arenemise õige mõistmise suhtes eriti suur tähtsus. Lenin tõestas, et «kodutööndus» on majanduslikult kas kodune väikekaubatootmine ülesostjale või «jaotusmanufaktuuri» vorm kui kaks kapitalistliku tööstuse arenemise staadiumi, mis eelnevad selle kõrgemale vormile — tsentraliseeritud kapitalistlikule vabrikule.

Asume nüüd konkreetselt vaatlema tööstuse arenemist XIX sajandi 60—80-ndatel aastatel.

Tööstuse olukord 60—70-ndatel aastatel. Vene tööstus oli pärisorjuselt «vabale tööle» ja kapitalismile üleminekul, nagu teame, oma arenemise manufaktuurses staadiumis. Välja arvatud mõned tööstusharud (puuvillaketramine, sitsitrükkimine ja mõned muud), valitses enamikul tootmisaladel, eriti rasketööstuses, kalevitööstuses ja paljudes teistes harudes käsitsitootmine ja tehniline stagnatsioon. Seepärast olid esimesel aastakümnel pärast reformi väikesed, detsentraliseeritud kapitalistlikud manufaktuurid ja koguni kodune väiketootmine jaotuskontorite näol tööstuses üldse laialdaselt levinud.

Tööstuse suurkapitalistlike vormide arenemine avaldus eelkõige kapitalistlikult organiseeritud «kaupmehevabriku» võidus mahajäänud, pärisorjusliku mõisa-aadli manufaktuuri üle. Kuid samal ajal toimus ka teine protsess — väikekaubatootmise ja «kodutööndu se» tugevnemine. Seepärast võib esimesel aastakümnel pärast

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., V—VII ptk., eriti lk. 454—462.
[2] В. В., Очерки кустарной промышленности, 1886, стр. 150.

reformi vene tööstuse arenemises näha kahte tendentsi: ühest küljest endised mõisa-aadli pärisorjuslikud tööstusettevõtted likvideeruvad ja annavad oma koha mehhaniseeritud kapitalistlikele vabrikutele; teisest küljest hakkavad laialdaselt levima detsentraliseeritud, kapitalistlikud manufaktuurid koos käsitöötehnika ja kodutööga kui oma lisandiga, mis on tingitud tootmise veel mitte küllalt kõrgest kapitalistlikust organiseerimisest (Lenini järgi esimene ja teine staadium). Seega tervikuna toimus tööstuse kapitalismieelsete vormide asendamine kapitalistlike vormidega. Kuid ka kapitalistlikud manufaktuurid olid tehniliselt ja majanduslikult sageli väga maha jäänud. Sellele mahajäämusele aga rajasidki narodnikud oma rahvaliku tootmise ja «kapitalismi kunstlikkuse» teooriad.

Tehniliselt ja majanduslikult kõige mahajäänumad olid mõisnike, endiste pärusmõisate ja ka possessioonilised vabrikud. Olles uutes majanduslikes tingimustes kaotanud oma eksistentsi aluse — pärisorjusliku töö, hakkasidki nad likvideeruma esimeses järjekorras. Näiteks ainuüksi Simbirski kubermangus jäid pärast reformi 30 kalevimanufaktuurist 10 mõisamanufaktuuri täielikult seisma, 10 läksid kaupmeeste kätte ja ainult 8 jäid mõisnike kätte (2 olid kaupmeeste käes juba enne 1861. a.). Üldse vähenes ajavahemikul 1859.—1863. a. kalevitööstuses (peamiselt mõisnike käes olevas) tööliste arv 99 000-lt 71 800-ni ja vabrikute arv — 419-lt 365-ni.

Teistes tööstusharudes, mis ei olnud pärisorjusega nii tihedalt seotud, avaldas reform töö olukorrale otseselt vähem mõju (siidi- ja eriti puuvillatööstus, milline muide kannatas 1862.—1865. aasta kriisi all seoses Ameerika kodusõjaga). Kuid teatud määral kannatasid esimesel momendil pärast reformi tööliste puuduse all paljud suurtööstuse harud, sest osa töölisi jätsid linna ja vabrikud maha ning tõttasid külasse oma «hingemaa» järele. Mõistagi oli see nähtus lühiajaline, sest «mõisnike maa puhastamine kapitalismile», mis toimus 1861. aastal, avaldas varsti vastupidist mõju — algas külast lahkumine, tööliste hoogne juurdevool vabrikutesse ja tehastesse ning tööstusliku tegevuse arenemine külas. Lenini arvutuste järgi suurenes ajavahemikul 1865.—1890. a. tööliste arv üksnes suurtes vabrikutes, tehastes ja raudteel 706 000-lt 1 432 000-ni.[3]

Üleminek pärast 1861. aastat kapitalistlikule tootmisele kiirendas kapitali kontsentratsiooni ja tsentralisatsiooni, aitas kaasa kõige suuremate ja moodsamate vabrikute võidule. Nii näiteks vähenes vabrikute ja töölolevate tööliste arv endises pärisorjuslikus kalevitööstuses 3—4 aasta jooksul pärast reformi järsult. Samade aastate jooksul suurenes toodang ülejäänud kapitalistlikes vabrikutes 24 miljonilt rublalt 26,1 miljoni rublani. Kuid toodangu absoluutse suuruse poolest andis enamik tähtsamaid tööstusharusid esimesel aastakümnel pärast reformi väga väikest juurdekasvu,

[3] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 417.

mõnedes harudes aga toodang koguni vähenes. Näiteks malmitoodang, mis 60-ndate aastate algul moodustas ligikaudu 18 miljonit puuda, ulatus 1865. aastal 18,2 miljoni puudani ja 1867. aastal 17 miljoni puudani. Alles 1877. aastal jõudis malmi kogutoodang 24,6 miljoni puudani. Sealjuures andis Uraal neil aastail ikka veel kuni 65% malmi kogutoodangust (1867. a. 11,1 miljonit ja 1877. a. 16,1 miljonit puuda), lõunapiirkond aga andis isegi veel 1877. aastal ainult 1,6 miljonit puuda ehk 6,5% kogutoodangust. Kivisöetoodang suurenes 18 miljonilt puudalt 1860. aastal kõigest 22,3 miljoni puudani 1865. aastal ja 26,7 miljoni puudani 1867. aastal. Töödeldud puuvilla hulk 60-ndal aastakümnel ei suurenenud, vaid kõikus 1,5 miljoni ja 2,8 miljoni puuda vahel, mõnel aastal aga oli koguni veel väiksem.

Üldse oli vabrikustatistika andmeil 1866. aastal vabrikutüüpi suurettevõtteid, kus oli vähemalt 100 töölist, 71 tootmisalal 644 ettevõtet (neist aurumasinatega 307), kus töölisi oli kokku 232 000 ja toodangu üldsuuruseks 201 miljonit rubla.[4]

Väikekaubatootmine ja kapitalistlik manufaktuur 60—80-ndatel aastatel. Ühiskondliku tööjaotuse süvenemine, kauba- ja rahamajanduse kasv külas, talupoegade suurenev rahavajadus, kõik see stimuleeris talurahva kodutööndust ümberkujunemist laialdasele turule töötavaks väikekaubatootmiseks. Siit tekkiski narodnikute legend «kodutööndusest» «rahvalikust» iseloomust ja ta sõltumatusest kapitalismi suhtes. Tegelikult oli see protsess, nagu Lenin üksikasjaliselt tõestas, üksnes üldise, külas toimuva kapitalistlike suhete arenguprotsessi üheks küljeks. «Põlduhariva talurahva kihinemist pidi vältimatult täiendama talupoegade väiketööndusteks kasv. Vastavalt naturaalmajanduse langusele muutusid toorainete töötlemise viisid üksteise järel omaette tööstusharudeks . . .»[5] Talupoegade väiketööndusteks arenemine ja laienemine ei saa toimuda teisiti kui «eraldades ühele poole väikeste kapitalistide vähemiku, teisele poole aga palgatööliste või sääraste «iseseisvate kodutööndajate» enamiku, kelle elu on veel raskem ning viletsam kui palgatöölistel».[6]

Peatume nüüd üksikasjalisemalt «kodutööndusteks» tekkimisel ja nende reformijärgsel arenemisel, tuletades ühtlasi meelde seda, mida me neist kõnelesime XVIII sajandi puhul (vt. I kd., XVII ptk.).

Pole raske näha, et väga paljudel kodutööndustest (kui mitte enamikul) ei ole ega saagi olla midagi ühist «rahvaliku tootmisega». Sellised tootmisharud, nagu siidkangaste, brokaadi, kinnaste, emailesemete jm. valmistamine, ei saanud tekkida talurahva tarbimise baasil. Kuid ka laialdasemalt tarbitavad esemed, nagu

---

[4] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 427.
[5] Sealsamas, lk. 283.
[6] Sealsamas, lk. 294.

puuvillased kangad, metallist esemed, mis enamasti nõuavad tooraine ostmist ja juurdevedu, ei saa tekkida naturaalmajanduse rüpes mingisuguse «rahvaliku tootmisena».

Tõepoolest kasvasid mõned, kuid siiski ainult väga vähesed kodutööndused välja talurahva kodusest tooraine töötlemisest sel teel, et omavajaduste katteks minevast osast eraldati mõnesugune kaubaline osa, mis pikkamööda suurenes, kuni kogu tööndus sai väikekaubatootmise iseloomu, töötamisega esmajoones turule (Lenini järgi oli see kapitalismi arenemise esimene staadium tööstuses). Selline protsess leidis aset harilikult tööndustes, mis valmistasid peamiselt talurahva koduses majapidamises laialdaselt tarvitatavaid esemeid. Nende valmistamise tehnika oli väga lihtne, toorainet aga leidus vahetult talumajapidamises endas. Sellisteks tööndusteks olid näiteks viiskude punumine, jämeda lõuendi kudumine, viltesemete vanutamine, vankri- ja püttsepatööndus jne. Need ja nendetaolised tööndused, mida talurahvas hakkas nimetama «iskobinaks» (=igivanasti olnud), olid külakäsitöö ja talurahva kodutööstuse kõige vanemateks harudeks.

Paljud neist tööndustest kerkivad algul esile erilise külakäsitööna. Juhtudel, kui tööndustehnika on küllaltki keerukas, jääb tööndus harilikult eriliste külakäsitööliste kätte, kes algul teenindavad kohalikku turgu iseseisvalt, täites tarbijate tellimusi. Väga sageli selline külakäsitööline, otsides laiemat turgu, läbib esialgu «rändkäsitöölise» staadiumi, rännates ühe tarbija juurest teise juurde, kuni transpordi- ja turutingimuste muutumisel selgub, et kasulikum on kaup toimetada tarbijani ülesostja kaudu. Siis hakkab külakäsitööline ülesostja kaudu teenindama laia turgu, muutudes väikekaubatootjaks, ülesostjast sõltuvaks kodutöönd-ajaks. Nii tekkis käsitööst kodutööndus kingsepatööndu ses, villavanutamise ja -vatkumise alal, nahaparkimises jne. Näiteks kuulus Kimrõ kingsepatööndus, mis eksisteeris rändkäsitööna juba XVII sajandil, muutus «kodutööndu seks» alles XIX sajandil.

Veidi teistsugune oli kodutööndu ste tekkimine käsitööst sel juhul, kui käsitöö ei tekkinud külas naturaalse talumajapidamise baasil, vaid iseseisvalt, mõne spetsialisti-käsitöölise kaudu, kes, hakates külas mingil põhjusel tegema käsitööd, laiendas seda ja hakkas töötama müügiks. On kindlaks tehtud, et sellisel ajaloolisel teel tekkis emailmaalimise kodutööndus Rostovis Jaroslavli kubermangus, mööblitööndus Vjatka kubermangus, väga sageli — sepa- ja naelatööndused jne.

Paljude kodutööndu ste tekkimine on vahetult seotud pärisorjusliku majandusega. Viimane avaldas kodutööndu se tekkimisele ja arenemisele mitmesugust mõju. Mõisamajapidamise vajaduste rahuldamiseks mitmesuguste isiklike ja majapidamise tarbeesemetega töötasid mõisateenijate hulgas igasugused pärisorjuslikest talupoegadest mees- ja naiskäsitöölised — kingsepad, rätsepad, tislerid, pitsitegijad, kudujad jt. Tihtipeale astusid mõisnikud

samme, et neid oma teenijate tööndusi täiustada, palgates meistreid, korraldades väljaõpet jne. Teiseks samasuguste pärisorjuslike kodutööndusте tekkimise viisiks oli nende tekkimine mõisate manufaktuuridest. Seal töötavad talupojad omandasid tööstusliku tootmise kogemusi. Kuna aga tootmistehnika oli sellistes manufaktuurides väga lihtne — käsitsi tootmine, siis võisid talupojad seal omandatud kogemusi võimaluse korral ära kasutada ka omaette tootmise alustamiseks. Mõnikord õnnestus sellistel väljaõppinud meistritel juba pärisorjusliku korra ajal viia oma teadmised väljapoole mõisa piire, alustada ja arendada oma iseseisvat tootmist kuni manufaktuuri mõõtmeteni. Kuna talupoegade iseseisvate ettevõtete selline asutamine oli mõisnikele kasulik, võimaldades suurendada obrokimaksu, siis rakendasid mõisnikud tihtilugu abinõusid oma talupoegade tööstusettevõtete arendamiseks.

Sel teel tekkisid pärisorjuslikus majanduses väga paljud kodutööndused ja manufaktuurid. Tüüpiline ja väga levinud pitsitööndus sai enamasti alguse mõisa «teenijatüdrukutubadest» ja «töötubadest», hiljem aga kandus üle talutaredesse, kus hakati töötama müügiks ülesostjate kaudu. Mõisnike vabrikutega olid seotud mõned kalevi-, naha-, metalli- jne. tööndused. Lõpuks, pärisorjusliku obrokisüsteemi mõjul ja seetõttu, et mõisnikud soovisid suurendada talupoegadelt võetavat obrokimaksu, tekkisid sellised suured tööstuskeskused, nagu Pavlovo küla metallitööndus, endine krahv Šeremetjevi mõis ja paljud teised. Mõnikord kujutasid terved külad endast detsentraliseeritud iseloomuga manufaktuursuurettevõtteid, kus töötati üksikutes «töötubades» ja töökodades ning mis olid täielikult allutatud ülesostjale.

Sellised olid mõnede kodutööndusте tekkimise teed kapitalismieelse majanduse tingimustes. Kapitalism kasutas olemasolevaid tööndusi ära nende allutamiseks endale esialgu turustamise, seejärel aga ka tootmise alal. Kuid seal kõrval soodustas tööstuskapitalism oma arenemise algastmeil mõnikord kodutööndusте tekkimist ise. See kodutööndusте tekkimise tee, s. o. sisuliselt koduse töö laiendamine kapitalistliku manufaktuuri ja koguni vabriku jaoks, oli mõnikord isegi ülekaalus. Näiteks Tugan-Baranovski andmeil tegelesid Moskva kubermangus 141 000 kodutööndajast vanades, «rahvaliku» päritoluga tööndustes (viiskude punujad, püttsepad jm.) mitte enam kui 25%, vabriku ja kapitali poolt loodud tööndustes (puuvilla-, siidi-, pudukauba-, kindatööndused jne.) aga umbes 59%. Teiste sõnadega, see oli juba üleminek tõelisele kapitalistlikule manufaktuurile. Viimane kasutas olemasoleva tehnika madala taseme juures kodutööndajate kodust tööd niinimetatud «jaotussüsteemi» kaudu, mille puhul tootmine toimub tervikuna või täielikult detsentraliseeritud korras. Tootmise organiseerijaks oli tihtipeale kapital oma kaubanduslikus rüüs, kaupmehest kapitalisti näol, kes ostetud kedruse jaotas kudumiseks üksikute väike-kodutööndajate vahel. Mõnikord oli vastavalt tehnika tasemele kasulikum sooritada mõned tootmisprotsessid tsentraliseeri-

tud korras, teised, ümberpöördult, detsentraliseeritult. Sel kujul tekkis näiteks kodune kudumine mitte vaheltkaupleja jaotuskontori, vaid kudumismanufaktuuri ümber, mis ise töötles kedruse, andis selle kudumiseks kodutööndajaile, lõpp-protsess — sitsitrükkimine — aga toimus jällegi vabrikus.

Vabrik mõjutas tihtilugu ka «iseseisva» kodutööndusе tekkimist ja arenemist. Kui tootmistehnika polnud keerukas, siis töölised, töötanud mõni aeg vabrikus ja naasnud tagasi külasse, tihtilugu seadsid endale sisse väikese «tööpingi» omaette töötamiseks. Heal juhul nad laiendasid seda väikese ettevõtteni, «töötoani», värvates tööle oma küla elanikke ja muutudes sel moel kapitalistideks-manufakturistideks. Mõnikord saavutasid niisugused väikesed manufaktuurid «õitsengu», andes tööliste-kodutööndajate kõrgendatud ekspluateerimise ja madala töötasu arvel oma organiseerijale suurt tulu.

Niiviisi tekkis jaotusmanufaktuur, mis sageli oli ümbritsetud tervest «töötubade» süsteemist ja omaette-kodutööndajaist. Alles vabrikute masinatehnika hävitas niihästi sellise manufaktuuri kui ka tema kodutööndusе lõplikult (Lenini järgi kapitalismi arenemise teine staadium tööstuses).

Niisiis ei saa juttu olla kodutööstuse tekkimise ja olemuse mingisugusest spetsiifilisest rahvalikust iseloomust. Tema tekkimise ja arenemise ajalooline tee pole midagi muud, kui talupoegade koduse naturaalmajapidamise lagunemise, primitiivse käsitöö lagunemise tee ning kujutab endast kapitalistliku manufaktuuri esimesi samme jaotussüsteemi ja kodustöötamise näol.[7]

Kapitalistlik vabrik 70—80-ndatel aastatel. Otsustav võitlus, mis tööstuses 50—60-ndatel aastatel algas, jätkus 70—80-ndatel aastatel ja lõppes 90-ndateks aastateks kapitalistliku vabriku ja masinalise tööstuse võiduga kodutööstuse ajalooliste igandite ja manufaktuuri mahajäänud vormide üle.

Me nägime, et masinaline tootmisviis hakkas vene tööstuse mõnedesse harudesse, eriti aga puuvillatööstusse tungima juba enne 1861. a. reformi. See andis tõsise löögi kodutööndusele ja manufaktuurile, kus puuvillase riide kudumine oli mehhaniseerimata. Ehkki mehhaniseerimata tootmine oli 60—70-ndatel aastatel veel küllaltki suure erikaaluga, olles töötajate arvu poolest peaaegu võrdne mehhaanilise vabrikutootmisega, otsustas kõrgem tööviljakus mehhaniseeritud vabrikutes juba ette nende võidu mittemehhaniseeritud tootmise üle.

Järgnevatel aastatel algas manufaktuuri ja sellega seotud kodutööndaja otsustav väljatõrjumine kapitalistliku vabriku poolt. Harilikult, kui mingisuguses vanas kodutööndusе keskuses tekkis mehhaniseeritud vabrik, asutatuna sageli mõne endise õnneliku suurkodutööndaja, ülesostja, «töötubade» omaniku jne. poolt, siis muutis see järsult kõiki tootmisalaseid, majanduslikke ja tehnilisi

[7] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., V ptk., eriti § III ja V.

tingimusi ja suhteid. Massiline masinaline tootmine alandas järsult kaubahindu. Endine «iseseisev» kodutööndaja ei suutnud enam vabrikuga konkureerida. Seepärast jättis ta oma ettevõtte maha ja muutus sama vabriku palgatööliseks.

Muidugi tegelikus elus muutis sellise vabriku poolt kodutööndaja neelamise otsese tee keeruliseks rida kaasaskäivaid momente, mis protsessi üldist käiku vahel kiirustasid, vahel aeglustasid. Kui jõumasinate ja tootmise tehnika kujunes selliseks, et energeetikat sai osadekaupa kasutada ka väikeste tööpinkide puhul, siis sellist tehnikat võis omandada võrdlemisi väike kodutööndaja ning tootmine võis säilitada «jaotusmanufaktuuri» iseloomu veel mõneks ajaks.

Sellist mehhaniseeritud vabriku ja suurmanufaktuuri väljakasvamist kodutööndusе väiketöökojast võis tähele panna näiteks Vorsma-Pavlovo rajooni metallitööstuses. Tänu väiketootmise mehhaniseerimise võimalusele, mis oli kättesaadav väikeettevõtjale-kodutööndajale, kuigi polnud jõukohane lihtsale kodutööndajale-töölisele, tekkis siin rida mehhaniseeritud väikeettevõtteid palgatöölistega. Niisuguseid asutusi oli siin 1879. aastal — 12, 1890. aastal — 24, 1894. aastal — 31, aurumasinate arv aga oli vastavalt 2, 11 ja 19. Sellistest tööndustöökodadest ja väikemanufaktuuridest tekkisid hiljem üldtuntud Zavjalovite, Kondrašovite, Ananjevite jt. vabrikud. Omades esialgu mitte kuigi kõrget tehnikat, organiseerisid need väikemanufaktuurid pika aja jooksul mõningate tootmisoperatsioonide täitmist ja poolfabrikaatide tootmist omaette-kodutööndajate kodudes. Alles odavate lukkude, nugade, raudnaelte massiline tootmine mehhaniseeritud suurvabrikus pühkis lõplikult minema mitte üksnes need omaette-kodutööndajad, vaid tihtilugu ka suuremad manufaktuurid.

Samasugused olid vabriku ja manufaktuuri suhted ka Tuula kubermangu samovaride kodutööndusеs. Samovaride valmistamine, mis varemalt toimus eranditult käsitsi, läks 70-ndatest aastatest üle suhteliselt suurte ja mehhaniseeritud manufaktuuride kätte, kes ühe osa põhioperatsioonidest teostasid ise, teise osa täitmise aga jätsid detsentraliseeritult omaette-kodutööndajate taredesse. Selliseid, osaliselt aurumasinatega manufaktuure oli 1894. aastal 25, kus oli kokku 1202 manufaktuurides töötavat ja peale selle veel 607 kodustöötavat töölist. Kuna samovaride tootmist mehhaniseeriti ainult osaliselt ja tervikuna jäi valdavaks käsitsitöö, siis säilis siin puhtmanufaktuurne ja kodutööndusliк iseloom kõige suuremal määral.

Kui samovaride ja nugade kodutööndused suutsid neile omaste tootmistehniliste tingimuste tõttu täielikku äraneelamist mehhaniseeritud suurvabriku poolt mõnda aega vältida, samal ajal aga jõudsid ise omandada mõningaid mehhaanilise tootmise eeliseid, siis teiste metallitootmise harude saatus oli hoopis teistsugune. See puudutab näiteks samas Pavlovo rajoonis levinud lukutööndust. Vaatamata sellele, et Pavlovos endas mehhaanilisi lukutööstuse

ettevõtteid ei tekkinud, elas Pavlovo lukutööndus 90-ndateks aastateks läbi languse. Selle põhjuseks oli asjaolu, et läänepoolsetes kubermangudes tekkisid suured lukuvabrikud, mis oma kaks korda odavamate lukkudega tõrjusid Pavlovo kodutööndusе lukud ülevenemaaliselt turult välja.

Samasugune saatus tabas teist metallitööndust — naelatööndust, mis oli kuni 70-ndate aastateni laialdaselt levinud Tveri, Jaroslavli ja Nižni Novgorodi kubermangudes. Käsitsi toodetavale, rohmakale ja võrdlemisi kallile kodutööndusliku naelale oli esimeseks konkurendiks inglise vabrikute nael, mis oli odavam ja parem ning hakkas juba 70-ndatel aastatel kodutööndusliku naelaga edukalt võistlema. 80-ndatel aastatel ilmuvad vene mehhaanilised, niinimetatud «traatnaela» vabrikud, mis annavad kodutööndusliku naelale lõpliku löögi. Ka siin tõrjuti eelkõige välja kodutööndajad-ettevõtjad, kodutööndusе «töötubade» ja palgatud töölistega väikemanufaktuuride omanikud. Tootmine läks omaettekodutööndajate sepikodadesse, kus ta kodutööndaja äärmiselt madala palga arvel mõni aeg säilis. Kuid varsti tõrjus vabriku traatnael oma odavusega kodutööndusе välja, jättes viimasele üksnes suurte spetsiaalnaelte — laeva- ja palginaelte — ning mõningate muude esemete tootmise, milliseid tol ajal masinate abil veel ei valmistatud.

Huvitavaks näiteks käsitsitootmise väljatõrjumisest mehhaniseeritud vabriku poolt on saapatööndusе saatus, mille keskus oli Kimrõs, Tveri kubermangus. Esialgu tegeles seal saapatööndusega, mis kujutas endast eranditult käsitsitootmist, üksnes kodutööndaja-väikekäsitööline, kes omaette töötas ülesostjale. Viimane müüs Kimrõ saapaid üle Venemaa. Selles tööndusеs hakatakse 70-ndatest aastatest alates kasutama saapamasinat, mis ei olnud tavalisele omaette-kodutööndajale kättesaadav, kuid oli jõukohane väiketöökojale. Tekivad väikemanufaktuurid, millega seoses suureneb ka palgatööliste arv. 90-ndatel aastatel tekivad suured mehhaanilised, väikemanufaktuurile mittekättesaadava tehnikaga jalatsivabrikud. Väikemanufaktuuri jalatsid ei suuda mehhaaniliselt toodetud jalatsitega võistelda. Kuna aga mehhaanilised jalatsivabrikud tootsid kõrgema kvaliteediga kaupu ja peamiselt linnaelanikele, siis jalatsite käsitööstuslik kodutööndus säilib ainult lihtsamate maajalatsite tootmises.

Mõnes tootmisharus ei leia mehhaniseeritud suurtootmine juurutamist mehhaniseerimise mittekasulikkuse tõttu (roguskitööndus, mänguasjade valmistamine, vildi, kottide jm. tootmine). Kõigis nendes ja nendetaolistes harudes tekib mehhaniseeritud vabrikutootmine aeglasemalt, kui siin ei toimu mõnda suuremat tehnilist pööret (näiteks üleminek jämedast linasest riidest kottide käsitsi õmblemiselt džuudist kottide mehhaniseeritud tootmisele).

Mehhaniseeritud vabrikutootmise võit manufaktuuri üle ilmnes eriti selgelt puuvillatööstuses. Silinder-trükimasinate esimene ilmumine 1820—1830-ndatel aastatel laostas manufaktuuri jaoks töö-

tava kangatrükkija «koduse» tööndust. Sitsitrükkimismasinad-pürotüübid (mis annavad kahe inimesega töötamisel toodangut sama palju, kui varem tootsid 50 inimest) hävitasid 10—15 aastat pärast oma ilmumist käsitsitoimuva koduse ja manufaktuurse sitsitrükkimise täielikult. Puuvillaketramises alustati mehhaniseerimist aastail 1830—1840. Esimesed Volkovi ja Stieglitzi mehhaniseeritud puuvillaketramise vabrikud tekivad 1830-ndatel aastatel; Maltsevi, Morozovi ja Garelini suured vabrikud tekivad aastail 1846—1848. Samal ajal hakatakse mehhaniseerima ka kudumistööstust. Kuni 1840—1850-ndate aastateni oli kudumistööstus organiseeritud jaotusmanufaktuuride näol, sest kaupmehest kapitalist, manufaktuuri omanik, saanud välismaalt inglise lõnga, jaotas selle kodus töötavate kangrute vahel. 1830. aastal tekib esimene Volkovi puuvillase riide kudumise vabrik Moskva kubermangus, 1846. aastal — mehhaaniline puuvillase riide kudumise vabrik Šujas. 1866. aastal oli vabrikuid juba 42, kus töötas 94 600 töölist, kodutööndajaid aga oli veel jäänud 66 000; 1879. aastal oli vabrikuid 92, kus töötas 162 700 töölist, kodutööndajaid oli üldse veel 50 000. 1894. aastal oli kodutööndajaid-kangruid jäänud 20 500, kusjuures neist ükski ei olnud enam «töötubade» tööline, vaid kõik nad olid mehhaniseeritud vabriku poolt «laialipillatud», väga viletsal elujärjel olevad omaette töötavad kodutööndajad.

Taoline protsess toimus ka linaketramis- ja lõuenditööndustes, mis olid levinud peamiselt Jaroslavli, Vladimiri ja Kostroma kubermangudes. Ka siin hävitab linaketramismasina ilmumine 50-ndatel aastatel käsitsi linaketramise kiiresti. Mehhaanilised linakudumise vabrikud tekivad alles 70-ndatel aastatel, hävitades samuti kiiresti senised kodutööndajate-ettevõtjate 2—3 kangasteljega «töötoad» ja väikemanufaktuurid. Lõuenditööndus läheb üle omaette-kodutööndajatele, kuni lõpuks mehhaaniline vabrikukudumine likvideerib nad 70-ndatel aastatel peaaegu täielikult.

Seni me vaatlesime selliseid manufaktuurse kodutööndusе harusid, kus vabrikutööstuse arenemine kulges nii-öelda «orgaaniliselt», kokkupõimunult kodutööndusте tõusu ja langusega, pikendades mõnikord nende hukkumisprotsessi kümne kuni paarikümne aasta võrra. Kuid mõnel juhul hävitas kapitalistliku tööstuse arenemine ühekorraga ja katastroofiliselt terved väiketootmise harud. See juhtus siis, kui mõni kapitalistliku tootmise haru hakkas valmistama täiesti uut ja hinnalisemat toodet, likvideerides nõudmise vana toote järele.

Selles suhtes tüüpiline oli tõrva- ja söepõletamise kodutööndusте saatus, mis neid tabas nafta- ja kivisöetööstuse arenemise tõttu. Tõrvapõletamise tööndus oli 60—70-ndatel aastatel paljudes metsarikastes maakohtades väga levinud, eriti näiteks Rjazani, Nižni Novgorodi, Vladimiri, Tambovi, Permi ja mõnes teises kubermangus. Tõrvapõletamise kõrval oli siin laialdaselt välja arenenud ka puusöepõletamise tööndus, mis varustas kohalikke sepikodasid ja metallitehaseid. Naftatööstuse areng ja naftajäät-

metest määrdeõlide tootmine tõrjusid tõrvapõletamise kiiresti välja. Kivisöetööstus ning üleminek odavamale ja tootmiseks väärtuslikumale kivisöele aga tõrjusid välja puusöepõletamise. Rjazani ja Tambovi kubermangudes kadusid need tööndused täielikult juba 80-ndatel aastatel. Põhjapoolsemates, näiteks Nižni Novgorodi ja Permi kubermangudes, säilisid nad kuni 90-ndate aastateni, kuid kaotasid ka seal oma endise tähtsuse.

Lõpuks, raudteede areng 70-ndatel aastatel, mis laostas hobutranspordi, viis järsule langusele terve rea vankri-, saani-, ratta-, sadulsepa- jne. kodutööndusi, mis varem olid metsarikastes maakohtades ja piki tähtsamaid voorimagistraale väga laialdaselt levinud ja omasid suurt tähtsust.

Ülevaade vabrikutööstuse arenemisest 60—80-ndatel aastatel. XIX sajandi 60—80-ndate aastate vabrikustatistika on niivõrd ebarahuldav ja puudulik, et see ei võimalda üksikasjalisema ülevaate saamist suurvabrikutööstuse arenemisest nendel aastatel.[8] See puudutab niihästi ettevõtete arvu («suurte» ja väike-ettevõtete määramise erinevate meetodite tõttu) kui ka seal töötavate tööliste arvu, toodangu summat jne. Teinud selle selgitava märkuse, võib ainult mõnesuguse võrdluse eesmärgil esitada järgmised andmed tööstusliku tootmise kasvu kohta reformijärgse 15 aasta eest üksikutes harudes, kus tootmise mahu kohta olemasolevad arvud võimaldavad mõningat võrdlust ja täpsemat arvestust.[9]

	1860. a.	1876. a.
Puuvillane lõng (miljonites rublades)	28,7	44,2
Puuvillased tooted (miljonites rublades)	42,9	96,3
Villane lõng (miljonites rublades)	0,45	2,5
Villased tooted (miljonites rublades)	34,9	52,7
Masinad (miljonites rublades)	14,0[10]	43,4
Nafta (miljonites rublades)	0,6	10,9
Kivisüsi (miljonites puudades)	18,3	111,3
Malm (miljonites puudades)	19,6	25,5
Raud (miljonites puudades)	12,3	17,1
Teras (miljonites puudades)	0,1	1,1

Seega olid esimesed 15 aastat pärast reformi vene tööstuse paljudele harudele mõnesuguse edu aastateks, suurendades tootmist isegi sellistes vanades harudes nagu puuvilla- ja villatööstus 2 korda ja rohkem. Kuid absoluutarvudes ei olnud see edu suur. Sellistes uutes tootmisharudes, nagu kivisöe-, nafta- ja terasetööstus, asutati neil aastail esimesed kapitalistlikud suurettevõtted,

[8] Selleaegse vabrikustatistika kohta vt. kriitilisi märkusi V. I. Lenini töös «Kapitalismi arenemine Venemaal», VII ptk., § 2, Teosed, 3. kd., lk. 381—391.

[9] Koostatud «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России» järgi. Vt. ka В. Покровский, К вопросу об устойчивости активного баланса русской внешней торговли (1898), стр. XXIX—XXXI ning s a m a autori Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли, 1902.

[10] Andmed on 1867. a. kohta.

millede baasil tekkisid uued, suured, laialdaste tootmisväljavaadetega tööstuspiirkonnad. Taolisteks olid näiteks: esimene inglase Hughes'i (inglise aktsiaselts kapitaliga 3 miljonit rbl.) tehas, mis pani alguse lõunapiirkonna metallurgiatööstusele Krivoi Rogi basseinis, esimesed suured kivisöe-ettevõtted Donetsi basseinis, suured Nobeli nafta-aktsiaseltsid Bakuus jm. Kuid ka nende tööstusharude toodang oli 70—80-ndatel aastatel koguseliselt võrdlemisi väike.

Lenin, uurinud üksikasjaliselt ja kriitiliselt tolleaegse vabrikustatistika andmeid üksikute tööstusharude kohta, esitab Euroopa-Venemaa suurimate vabrikute kohta järgmise koondtabeli, mis hõlmab meie poolt vaadeldavat perioodi 1866.—1872. a. ja ka 1890. aastat 71 tootmisalalt, millede kohta on olemas andmed kõigi nende aastate eest (esitame mõnevõrra koondatud kujul):[11]

Vabrikute rühmad tööliste arvu järgi	1866. a.			1879. a.			1890. a.		
	vabrikute arv	tööliste arv (tuh.)	toodang (milj. rbl.)	vabrikute arv	tööliste arv (tuh.)	toodang (milj. rbl.)	vabrikute arv	tööliste arv (tuh.)	toodang (milj. rbl.)
100—499 töölist	512	109,0	99,8	641	141,7	201,6	712	156,7	186,3
500—999 „	90	59,9	48,3	130	91,9	117,8	140	94,3	148,5
1000 ja rohkem töölist	42	62,8	52,9	81	156,8	170,5	99	213,3	253,1
Kokku	644	231,7	201,0	852	390,4	489,9	951	464,3	587,9

Lenini samade kokkuvõtete järgi oli tööliste üldarv (tuhandetes) kõigis kapitalistlikes suurettevõtetes, kaasa arvatud mäetööstus ja raudteed, järgmine:[12]

Aastad	Vabrikutööstuses	Mäetööstuses	Raudteel	Kokku
1865	509	165	32	702
1890	840	340	252	1432

Seega näitasid kõik vaadeldava perioodi näitarvud võrdlemisi suurt kasvu. Sealjuures kõige rohkem on nad ja eriti toodang ja tööliste arv suurenenud suurimates ettevõtetes. Vabrikutööstus, mehhaniseeritud suurtootmine, vabrikud on juba 90-ndateks aastateks iseseisva tootja, omaette-kodutööndaja väike-, käsitsi- ja mittemehhaniseeritud tootmise, kodutööndusе «töötoad» ning väikemanufaktuuri edukalt alla neelanud. Kuid samal ajal tegi kapitalistlik suurtööstus suuri edusamme mitte ainult väikekaubatootmise ja manufaktuuri laostamises, vaid ka väiksema võimsusega

[11] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 427.
[12] Vt. sealsamas, lk. 417.

kapitalistlike vabrikute koondamise arvel. Teiste sõnadega, algas kapitalistliku tööstuse kontsentratsiooniprotsess.

Tööliste olukord 70—80-ndatel aastatel. Tööliste olukorda XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel iseloomustasid eriti karmid ekspluateerimisvormid. Seadusega polnud reguleeritud ei tööpäeva pikkus, ei naiste ja laste töö ega vabriku sanitaar-hügieenilised töötingimused ning need olid jäänud täielikult vabrikantide omavoli hooleks. Tööpäeva pikkus oli harilikult vähemalt 12—14 tundi ööpäevas, kuid enamasti ulatus see 16—18 tunnini mitte ainult täiskasvanud meestel, vaid ka naistel ja lastel. 1882. aastal anti küll seadus, mis ei lubanud alla 12-aastaste laste töötamist ja piiras alaealiste (12—15-aastaste) töö 8 tunnile ööpäevas, kuid sellest seadusest ei peetud kinni. Tegelikult olid mõnes harus kõigist töölistest 25% lapsed ja sama palju alaealisi.

Eriti karm ekspluateerimine ja pikk tööpäev valitses kergetööstuse harudes, eriti puuvillatööstuses. Paljud selle haru ettevõtted olid tihtilugu väikesed, halvasti korrastatud manufaktuurid, mis ekspluateerisid peamiselt külast tulnud vähekvalifitseeritud tööliste, samuti naiste, alaealiste ja laste tööd. Neis ettevõtetes oli tööpäev eriti pikk, palk eriti madal ja sanitaar-hügieenilised tingimused kõige halvemad. Kuid isegi sellises kapitalistlikus tekstiilitööstuse suurettevõttes, nagu Kreenholmi tekstiilivabrik Narvas, ulatus tööpäeva kestus niihästi täiskasvanuile kui ka alaealistele ja naistele 16 tunnini. Sanitaar-hügieenilised töötingimused olid isegi ametlikel andmeil õudsed — mingeid seadeldisi kahjuliku tolmu kõrvaldamiseks puuvillatööstuse ettevõtetes ning mürgiste aurude kõrvaldamiseks naha-, värvimis- ja keemiatööstuse ettevõtetes polnud. Tihtipeale vigastasid töölised end liigväsimuse tõttu ja ka seepärast, et masinatel polnud kaitseseadmeid ja et neid tuli puhastada käigu ajal.

Tööliste palk oli väga madal: keskmiselt kõigi tööstuspiirkondade kohta oli täiskasvanu töölise palk 14 rubla kuus, naistel — 10 rubla, lastel — 7 rubla. Tihtilugu (eriti hooajalise iseloomuga ettevõtetes ja neis, kus kvalifitseeritud töö ei olnud nõutav, nagu näiteks tellisetehastes) leidis kasutamist tööliste artellide palkamine töö-ettevõtja poolt, kes maksis täisealistele töölistele 9—10 rubla kuus. Mõnedes piirkondades, nagu näiteks Uraalis, oli palgatase eriti madal. Kuid isegi niisugustes piirkondades, nagu Peterburi, ja sellistes suurtes tehastes, nagu Sestroretski Riiklik Relvatehas, kõikus kvalifitseeritud tööliste palk 25 kuni 100 rubla vahel kuus meistrite puhul ja 10—15 rubla piirides lastele; teistes suurtes Peterburi tehastes, nagu näiteks edaspidi tuntukssaanud Vargunini, Pahli ja Maxwelli tehastes, oli meistrite keskmiseks palgaks 25—35 rubla kuus. Sedagi palka vähendati süstemaatiliselt vabrikantide kasuks võetavate trahvide abil.

Kuid lisaks sellele ei saanud töölised, eriti aga väljaspool linnu asuvate ettevõtete töölised, kogu oma palka tegelikult kätte, sest kõiki saadusi olid nad kohustatud ostma vabrikupoodidest 2—3

korda kõrgema hinnaga kui turult. Tihtilugu andsid need poed vabrikantidele sama suurt tulu kui ettevõte ise. Töölised, kui nad ei elanud maal oma majades, olid paigutatud elama harilikult vabrikukasarmusse, kõige ebasanitaarsematesse tingimustesse, üldtubadesse, soole ja vanusele vaatamata.

Lõpuks peab ära märkima vabrikantide suuri tulusid. Näiteks kurva kuulsuse omandanud Hludovi suurvabrik, mis semstvo sanitaarkomisjoni 1880. a. toimunud järelevaatuse järgi, «olles igasuguse infektsiooni pesaks... on ühtlasi halastamata ekspluatatsiooni eeskujuks», andis kapitalilt 45% puhaskasumit. Kuid kui selle vabriku töölised 1880. aastal alustasid streiki, siis kasutati nende vastu sõjalist jõudu ja «eestvedajad» vahistati.[13]

Vene tööliste võitlus kapitalismi ja tsarismiga algas 70—80-ndatel aastatel, avaldudes 1875. aastal Odessas «Lõuna-Venemaa Töölisühingu» ja 1878. aastal Peterburis «Põhja-Venemaa Töölisühingu» organiseerimises. Neil aastail toimus ka rida tööliste poliitilisi demonstratsioone (Peterburis), esimesed suuremad streigid (streik Nevski puuvillaketrusvabrikus 1870. aastal, mis lõppes esmakordse kohtuprotsessiga tööliste vastu; streik Kreenholmi Manufaktuuris 1872. aastal, mis lõppes sõjalise jõu kasutamisega; tekstiilitööliste streik Peterburis 1878. aastal, Ivanovo-Voznessenskis 1885. aastal, Šujas 1888. aastal jne.). Kuid 70—80-ndate aastate töölisliikumine oli, samuti nagu varem 60-ndatelgi aastatel, stiihilise iseloomuga. Siiski oli tal suur tähtsus, sest see «stiihiline element» kujutas endast «õigupoolest mitte midagi muud kui teadlikkuse embrüonaalset vormi».[14]

XIX sajandi 70-ndate aastate tööstuslik gründertum. Kõigest öeldust nähtub, et vaatamata kapitalistliku tööstuse võrdlemisi kiirele arengutempole 70-ndatel aastatel, ei tohi tema suurust ja üldist tehnilist ning majanduslikku olukorda siiski üle hinnata. Euroopa tolleaegse eesrindliku tööstusega võrreldes oli ta tehniliselt maha jäänud ja väikese võimsusega. Suuremateks edusammudeks ja kiiremaks arengutempoks puudusid veel paljud tingimused — suurkapitalid, viimistletud tehnika, kvalifitseeritud töölised, kaubanduse kapitalistlik organisatsioon, väljaarendatud raudteede võrk, kommertspangad, krediit, organiseerimise oskus selliste uute harude, nagu nafta- ja kivisöetööstuse jt. rajamises.

Seepärast tuleb kapitalistliku tööstuse arenemise ülalkirjeldatud üldiste tingimuste ja tendentside kõrval märkida ka seda iseloomulikku nähtust, mis esimese tööstusliku tõusu perioodil väl-

---

[13] Я. В. Абрамов, Хлудовщина, «Отечественные записки» № 5, 1882 г., стр. 36—53. 80-ndate aastate perioodi tööliste olukorrast vt. Е. М. Дементьев, Фабрика, что она дает населению и что она у него берет, изд. 2, 1897; samuti väga tähtsaid vabrikute inspektorite aruandeid, eriti näiteks И. И. Янжул, Фабричный быт Московской губернии, отчет за 1882—1883 гг., Спб. 1884; Святловский, Отчет по Харьковскому округу за 1885 г.; Давыдов, Отчет по Петербургскому округу, 1885; П. А. Песков, Фабричный быт Владимирской губернии, 1884.

[14] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 336.

jendus eriti järsult niinimetatud spekulatiivse «gründertumi», uute ettevõtete asutamise palaviku, aktsiaseltside organiseerimise, neisse väliskapitalide kaasatõmbamise, raudteede ehituse kontsessioonide, pankade asutamise jne. näol.

Pärisorjusliku epohhi rahvamajanduses esinesid kõik need nähtused väga nõrgalt. Nii oli Venemaal enne 1861. a. reformi 78 aktsiaseltsi, kellel oli kokku 72 miljonit rubla kapitali. Ajavahemikul 1861.—1873. a. asutati 357 aktsiaseltsi 1116 miljoni rubla suuruse kapitaliga. Muidugi nõudis 1861. a. reformi läbiviimine ise suurt rahandusjõudu pingutust. Väljaostu operatsioon ja valitsuse poolt aastail 1863—1872 väljalastud väljaostutunnistused 607 miljoni rubla suuruses summas avaldasid tööstusse uute aktsiakapitalide paigutamisele pidurdavat mõju; viimased ulatusid 1860. aastal 6,2 miljoni rublani, 1862. aastal aga langesid kuni 2 miljoni rublani ja 1863. aastal kuni 850 000 rublani. Kuid juba 1866. aastal ulatusid aktsiakapitalide paigutused 7,5 miljoni rublani ja 1870. aastal — 23,5 miljoni rublani, edasi aga arvestatakse kapitalimahutuste suurust juba kümnete miljonite rubladena aastas.

Osa aktsiaseltsidest asutati väliskapitaliga, kuid sellele vaatamata polnud väliskapitalide osatähtsus 60—70-ndate aastate aktsiaseltsides suur. Nii moodustas väliskapitali juurdevool vene tööstusse kuni 1850. aastani üldse 2,7 miljonit rubla, 1860. aastaks — 9,7 miljonit rubla. 70-ndatel aastatel suurenes see juurdevool tunduvalt ja moodustas selle aastakümne lõpuks 97,7 miljonit rubla. Vene kapitalide mahutusega võrreldes aga oli see siiski väike summa ning juhtiv osa aktsiaseltsides kuulus ikkagi vene kapitalidele. Ainuüksi mõisa-aadel sai kümne aasta jooksul, aastail 1863—1872, väljaostumaksude näol ja müüdud maa eest kuni 772 miljonit rubla; osa sellest summast suunati uute aktsiaseltside asutamiseks.

Vaatame nüüd, millistesse majandusharudesse need kapitalid 60—70-ndatel aastatel suunati.

Aastail 1861—1873 asutati üldse 357 aktsiaseltsi, neist aktsiapanku 73, aktsiakapitaliga 226,9 miljonit rubla, raudteede ühinguid 53, kapitalisummaga 698,5 miljonit rubla, laevandusseltse 15, kapitaliga 7,3 miljonit rubla, kaubandusettevõtteid 14, kapitaliga 6 miljonit rubla ja iga liiki puhttööstuslikke aktsiaettevõtteid 163, kapitaliga 128,9 miljonit rubla. Seega kasutas tööstus kogu aktsiakapitalist ainult 11,4%, pangad, raudteed ja kapitalistlikud kaubandusettevõtted, s. o. kapitalistlikud ringluse organisatsioonid aga — kuni 83%. Kapitalistliku tööstuse edasise arenemise suhtes on eriti suur tähtsus suurte kommertspankade organiseerimisel. Juba 1861. aastaks olid vanad krediidiasutused (assignaatpangad, laenupank, laenukassad) likvideeritud, endine Kommertspank aga reorganiseeriti Riigipangaks (1860. a.). 1870. aastaks oli juba olemas krediidiasutuste arenenud võrk eesotsas Riigipanga ja selle 41 osakonnaga, 29 aktsiapanka, 15 vastastikust krediidiühingut, 163 linnapanka, 16 laenu-hoiuühistut. Kuivõrd võimsaks

kapitali koondamise ja ümberjaotamise kanaliks oli see võrk juba siis, seda näitavad järgmised arvud. Riigipangas oli 1873. aastaks jooksvatel arvetel 1041 miljonit rubla, aktsiapankades — 1479 miljonit rubla. Hoiuseid oli Riigipangas 42 miljonit rubla, aktsiapankades — 191 miljonit rubla. Kokku — 2753 miljonit rubla. Enne reformi oli hoiuseid: umbes 350 miljonit rubla Laenupangas ja umbes 1 miljard rubla kogu endises krediidiasutuste süsteemis (Maa- ja Kommertspank, Ühiskondliku Hoolekande Prikaas, Pandimaja, laenukassad). Suurelt osalt olid need kroonuasutuste hoiused, tõeliselt eraviisilised kommertshoiused olid tühised.[15]

Uute pankade kapitalide suundumist ja jagunemist 60—70-ndatel aastatel näitab see, et 1873. aastal ulatus vekslite diskonto kogu krediidivõrgus 431 miljoni rublani ja laenud kaupade ja väärtpaberite vastu — 225 miljoni rublani, s. o. kogu kommertskrediit ulatus 656 miljoni rublani 15 miljoni rubla suuruse tõelise kommertskrediidi vastu enne 1861. aastat.

Kapitalistliku majanduse tähtsaks haruks, kuhu suundusid niihästi era- kui ka riiklikud kapitalid, oli raudteede ehitamine. Suurte kapitalide mahutamine raudteedesse algas juba 1857. aastal, kui organiseeriti eraaktsiakapitaliga Venemaa Raudteede Peaselts, mis baseerus peamiselt prantsuse kapitalidel ja sai kontsessiooni 4000 verstale raudteedele. Kuid lootused raudteede ehitamiseks väliskapitali kaasatõmbamise suhtes ei täitunud, sest välismaa kapitalistid, saanud aktsiaid odava nominaalhinnaga, müüsid need varsti vene kapitalistidele, saades kõrgemat hinda. Siiski oli raudteede palavik sellest ajast peale üheks kapitalistliku gründertumi peamiseks suunaks. Tulemuseks oli see, et ühe tuhande versta raudteede asemel 1857. aastal oli neid 1865. aastal Venemaal juba 3500 versta, 1871. aastal — 10 200 versta ja 1881. aastal — 21 100 versta. Raudteede ehitusse paigutatud aktsiakapital moodustas 1860. aastal 178 miljonit rubla, kümne aasta jooksul (1861.—1870. a.) paigutati raudteede ehitusse uut eraaktsiakapitali 698 miljonit rubla ning valitsuse laenud raudteede ehitamiseks ulatusid 1877. aastaks 1833 miljoni rublani.

Rahaliste kapitalide küllus, tänu pankade asutamisele ja pangakrediitide laiendamisele, samuti aga ka raudteede hoogne ehitamine ei jätnud muidugi mõju avaldamata tööstuse elavnemisele üldse ja kõigi kapitalistliku tööstuse harude ning eriti mustmetallurgia ja masinaehituse kiirele kasvule. Kuid Venemaa tolleaegne mustmetallurgia ja masinaehitus ei olnud raudteede ehitamise kiirele kasvule ette valmistatud. Raudteerööbaste tootmist peaaegu ei olnud, vedureid ehitati ainult ühes tehases, kogu raudteede inventar valmistati seitsmes tehases, omasulatatud malmist oli nappus. Seepärast peaaegu kogu inventar — rööpad, vedurid, vagunisisustus — telliti välismaalt. Näiteks iga-aastane malmi,

[15] И. И. Кауфман, Статистика русских банков, ч. II, 1875, стр. XXXVIII.

raua ja terase sissevedu suurenes 198 000 puudalt aastail 1851—1856 — 19,5 miljoni puudani aastail 1867—1871 ja 29,4 miljoni puudani aastail 1877—1881, igasuguste masinate sissevedu 7,5 miljonilt rublalt aastail 1856—1860 — 29,5 miljoni rublani aastail 1871—1875 ja 51 miljoni rublani aastail 1876—1880. Isegi raudtee ehitamiseks Uraalis, mustmetallurgia keskuses, veeti välismaalt sisse mitte üksnes vedureid ja rööpaid, vaid ka igasuguseid väikseid raudesemeid, kruvisid, polte jm.[16] Välismaalt raudteede ehitamiseks ja tarbvaraks 70-ndatel aastatel sisseveetud välismaiste esemete üldväärtus ulatus kuni 1 miljardi rublani. Vene metallurgia püüded välismaiste artiklitega konkureerimiseks ei saanud 1857. ja 1868. aastal vabakaubanduslike tariifide ning välismaiste artiklite kõrge kvaliteedi ja odava hinna juures olla edukad.

Seepärast tekitas pangakrediidi, aktsioneerimise ja väliskapitali sissevoolu pinnal tekkiv tööstuslik gründertum tõsist kartust. 70-ndate aastate majanduslik baas oli tööstuslikuks gründertumiks ikkagi veel nõrk.

Rasketööstuse peamiseks turuks oli raudteede ehitus, mida, nagu me nägime, omamaine malmi ja rööbaste tootmine täielikult rahuldada ei suutnud ning mis neelas ära kogu kiyisöe- ja naftatoodangu. Raudteede ehitamine arenes kiiresti kuni 70-ndate aastate keskpaigani, suurendades raudteede võrku viie aasta (1871.—1875. a.) jooksul 7400 versta võrra ja viies selle 1876. aastaks 17 600 verstani. Pärast seda raudteede ehitus järsult väheneb, andes aastail 1876—1880 kõigest 3500 versta uusi raudteid. Koos sellega väheneb järsult rasketööstuse turg. Kergetööstuse ja eriti puuvillatööstuse arengubaasiks oli laiatarbe-, s. o. peamiselt talurahvaturg. See turg aga oli elanike madala ostuvõime ja 70-ndatel aastatel sageli esinenud viljaikalduste tõttu äärmiselt ebakindel.

1873.—1876. a. ja 1881.—1882. a. tööstuskriisid. Pärast pankade ja tööstusettevõtete palavikulist asutamist 70-ndate aastate algul ilmusid algava kapitalistliku kriisi esimesed tunnused 1873. aastal. Selleks ajaks olid vene kapitalismil juba tihedad finantsilised ja rahalised sidemed väliskapitaliga. Seepärast, kui Lääne-Euroopas puhkes 1873. aastal rahandus- ja tööstuskriis, paiskus ka vene pankadele ja tööstusele finantsraskuste laine, millele järgnesid kaupade ületootmine, hindade langemine, pankade ja tööstusettevõtete kokkuvarisemised. Uute aktsiaseltside loomine, mis kuni 1873. aastani arenes hoogsa tempoga, hakkas vähenema.

1871. aastal asutatud uute aktsiaseltside kapitalid ulatusid 30,8 miljoni rublani, 1872. aastal moodustasid need 61,9 miljonit rubla, 1873. aastal 86,9 miljonit rubla, kuid 1874. aastal kõigest 51,1 miljonit rubla ja 1875. aastal 37 miljonit rubla. Siis organiseeriti ajavahemikul 1874.—1881. a. üldse 272 uut aktsiaseltsi 305,6 miljoni rubla suuruse kapitaliga 1116 miljoni rubla vastu, mis oli aktsiaseltsidesse paigutatud aastail 1861—1873. Sealjuures on

[16] Б. Ф. Брандт, Иностранные капиталы, т. II, 1899, стр. 20.

tähelepanuväärne, et aktsiaseltside asutamine vähenes eriti järsult panganduses (sinna paigutati uusi aktsiakapitale kõigest 2,5 miljonit rubla 227 miljoni rubla vastu eelmisel perioodil), samuti ka raudteede alal (kapitalide paigutus 41,3 miljonit rubla 698 miljoni rubla vastu). Seevastu tööstuse aktsioneerimine koguni suurenes nii absoluutselt (kuni 177,4 miljonit rubla kapitali 128,9 miljoni rubla vastu eelmisel perioodil) kui ka suhteliselt (11,4%-lt kuni 58%-ni kogu aktsiakapitalist).

1873.—1875. aasta kriis oli esimene ja kõige selgemini avaldunud tüüpiline kapitalistlik kriis. Selleks ajaks oli Venemaa kapitalism omandanud tähtsamates ja juhtivates tootmisharudes domineeriva positsiooni. Hakkasid toimima kapitalismile omased vastuolud tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise eraiseloomu vahel, taastootmise piiramata võimaluste ja tarbimise piiratud mahu vahel. Nende vastuolude süvenemine väljendus kapitalimahutuste suurenemises rasketööstusse, kusjuures siseturu ostuvõime oli äärmiselt madal.

Kaasaegsed 1873.—1875. aasta kriisi vaatlejad pidasid täiesti õigesti kriisi vahetuks põhjuseks raudteede ehitamise vähenemist ja nõudmise kahanemist rasketööstuse toodete järele. Raudteede ehitamise vähenemine omakorda oli tingitud finantsilise iseloomuga raskustest, aktsiaseltside, pankade ja riiklike kapitalimahutuste vähenemisest. Seepärast oli 1873.—1875. aasta kriisil esmajoones rasketööstuse — mustmetallurgia, kütusetööstuse jt. — kriisi iseloom. Kuid seejärel laienes ta ka kergetööstusele. Laiatarbekaupade turg oli ka 70-ndatel aastatel veel piiratud. Kergetööstuse toodete peamine massiline tarbija, talupoeg, rahuldus ka veel 70-ndatel aastatel suuremalt osalt oma kodukootud linase riide, kalevi ja muude toodetega, sest vabrikutooted olid temale ikkagi veel vähe kättesaadavad. Talumees ei saanud õlgkatuse asendamisest plekk-katusega unistadagi. Talurahva majanduslik olukord oli esimesel aastakümnel pärast reformi selline, mis hoidis talumajanduse ostuvõime väga madalana. Kogu 70-ndate aastate esimene pool (välja arvatud 1874. a.) paistis silma madalate saakide poolest, 1871/72. ja 1875/76. a. aga olid nälja-aastad.

Kriisi tagajärjel 70-ndate aastate keskel gründertum vaibus ja 1873—1877-ndad aastad olid tööstuse pikemaaegse seisaku aastateks. 1877. aastal, Vene-Türgi sõja mõjul, saab sõjaliste hangetega seotud tööstus tõuke elavnemiseks. Aastail 1879—1881 saavutab tööstusliku gründertumi, tootmise ja kaubanduse elavnemine kõrgeima taseme vaadeldaval aastakümnel. Aastate 1877—1879 head viljasaagid mõjutasid Nižni Novgorodi laada tulemusi aastail 1879—1880 soodsalt, kutsusid esile tööstuse, eriti aga puuvillatööstuse elavnemise, tema toodete hindade tõusu, dividendide suurenemise ja uute ettevõtete rajamise. Mõnede puuvillatööstusettevõtete aruannete järgi ulatusid aastail 1879—1880 nende dividendid 40, 50 ja isegi kuni 70%-ni aktsiakapitalist. Puuvillatööstuse toodangu maksumus tõusis 96,3 miljonilt rublalt 1876. aastal

200 miljoni rublani 1880. aastal. Kivisõetööstuse toodang suurenes järsult 201 miljoni puudani, naftatööstuses — 20 miljoni puudani, rauatööstuses — 26,1 miljoni puudani.

Kuid see tööstuse elavnemine ei kestnud kaua. Juba alates aastaist 1881—1882, osalt seoses viljasaakide järsu langusega neil aastail, aga ka seoses raudteede ehitamise edasise vähendamisega ja lõpuks — Lääne-Euroopas 1880. aastal puhkenud kriisi vahetul mõjul elab tööstus taas üle raske kriisi ja satub pikaldase depressiooni perioodi kuni 90-ndate aastate alguseni. Muidugi tööstuse ja raudteede ehitamise üldine kasv kestab, kuid kuivõrd pikaldaseks oli muutunud selle tempo, seda näitavad järgmised arvud: uute aktsiakapitalide moodustamine, mis 1873. aastal saavutas 86,9 miljoni rublaga maksimumi, langes 1880. aastal kuni 51,2 miljoni rublani, järgnevail aastail see langus kestis ning aastail 1886—1887 langes kuni 20—24 miljoni rublani aastas. Raudteede ehitamine, mis aastail 1871—1875 andis 7400 versta uusi raudteid, vähenes aastail 1881—1885 üldsummas kuni 3100 verstani ja aastail 1886—1890 — kuni 2800 verstani. Ettevõtete töö vähenemine, vabrikute massiline sulgemine, massiline tööpuudus ja lõpuks — esimesed massilised töölisliikumise avaldused ja streigid — sellised olid vene kapitalistliku tööstuse tulemused sel arenguperioodil.

IV PEATÜKK

SISETURU KUJUNEMINE TÖÖSTUSKAPITALISMILE

Üheks tähtsaks küsimuseks, mille lahendamine on vajalik reformijärgsest, s. o. XIX sajandi viimaste aastakümnete Venemaa kapitalistlikust ökonoomikast arusaamiseks, on tööstuskapitalismile siseturu kujunemise probleem. Seepärast seabki Lenin oma uurimistöös Venemaa kapitalismi arenemisest siseturu tekkimise küsimuse keskselе kohale. Ta ütleb: «Põhiliseks protsessiks siseturu tekkimisel (s. o. kaubatootmise ja kapitalismi arenemisel) on ühiskondlik tööjaotus. See seisab selles, et põllumajandusest eralduvad üksteise järel tooraine töötlemise mitmesugused liigid ... ja tekivad iseseisvad tööstusharud, mis vahetavad oma tooteid (nüüd juba k a u p u) põllumajandussaaduste vastu.»[1] Lenini järgi on kapitalismile siseturu tekkimise põhilisteks elementideks: kaubaringluse kasv, linnade ja kaubandus-tööstusliku rahvastiku kasv, sisekolonisatsioon, talurahva kihinemine, palgatöö kasutamise tõus ja siseturu tekkimine tööjõule.[2]

Eelmistes peatükkides, kus käsitleti põllumajanduse ja tööstuse arenemise tingimusi 60—80-ndatel aastatel, me nägime, et

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 42.
[2] Vt. sealsamas, ptk. VIII, lk. 463—504.

võrreldes reformieelse, pärisorjusliku majanduse epohhiga, mil kaubamajandus oli arenenud võrdlemisi nõrgalt, tegi kõigi nende kapitalismile siseturu tekkimise elementide areng suuri edusamme. «Kaubatootmisele», ütleb Lenin, «eelneb teatavasti kaubaringlus, mis moodustab ühe kaubatootmise tekkimise tingimusi (kuid mitte ainsa tingimuse)».[3] Seetõttu, nagu me nägime eespool, esines kaubaringluse kasv vene rahvamajanduses ammu enne kapitalismi tekkimist, pärisorjusliku majanduse epohhil. Kuid turu olemus, organisatsioon ja tehnika olid pärisorjuslikule epohhile vastava iseloomuga (laadad, hobuveod, krediidi puudumine jne.). Kapitalistlik epohh tegi kõigis neis kaubaringluse osades kapitalismile vastavaid muudatusi — tekkisid raudteed, pangad jm., — koos sellega aga suurendas ülimal määral kaubaturgu.

Pärisorjusliku majanduse tingimustes pidurdasid ühtse rahvusliku turu arenemise protsessi põhjused, mis peitusid niihästi pärisorjusliku majanduse ökonoomikas kui ka kaubakäibe ja transpordi tehnikas. Need tingimused säilisid suuremalt osalt ka esimestel aastatel pärast 1861. a. reformi, kuni raudteede laialdane arenemine muutis kõik turutingimused põhjalikult.

Seepärast ei olnud paljud neist momentidest tööstuskapitalismi arenemise esimesel kahel-kolmel aastakümnel veel lõpule jõudnud. Külas säilisid veel paljud poolpärisorjuslikud suhted ja naturaalmajanduse igandid. Tööstuse eraldumine põllumajandusest ei olnud veel täielikult lõppenud, mistõttu küla ostuvõime kapitalistliku tööstuse toodete suhtes kasvas küll kiiresti, kuid oli siiski madal. Koos sellega ei olnud manufaktuuri mahajäänud vormid — «jaotussüsteem» ja «kodutöö» — kapitalistliku tööstuse poolt veel täielikult likvideeritud. Tööstuse mahajäämus andis end 70-ndatel aastatel eriti tunda tema juhtivates harudes — mustmetallurgias, mäetööstuses, kütusetööstuses. Need harud hakkasid oma tegevust tulevastes suurtes kapitalistlikes keskustes, nagu Donetsi basseinis ja Bakuu rajoonis, alles arendama. Seepärast ei suutnud rasketööstus, eriti aga raudteeröövbaste tootmine, masina- ja veduriehitus, kütusetööstus, nende toodete järele esinevat nõudmist rahuldada, mistõttu seda tuli juba raudteede ehitamise esimesel tõusuperioodil katta impordiga välismaalt.

Seega ei suutnud kapitalistlikule tööstusele siseturu tekkimise protsess, samuti nagu tööstuse enesegi arenemine 70-ndatel aastatel ja eriti 80-ndate aastate stagnatsiooni ajal kiiret laienemise tempot saavutada. Kõige tugevama tõuke selles suunas andis tööstuse tõus 90-ndatel aastatel, mida omakorda oli ette valmistanud majanduslik arenemine eelmisel aastakümnel. On arusaadav, et, vaatamata 80-ndate aastate majanduslikule seisakule, ühiskondliku tööjaotuse süvenemine jätkus, intensiivistades kaubamajanduse arenemist, laostades kapitalismieelsete suhete jäänuseid, intensiivistades tööstuse eraldumist põllumajandusest ja luues siseturgu

[3] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 463.

kapitalismi arenemiseks. Kapitalistlikud ekspluateerimisvormid intensiivistasid kapitali akumulatsiooni, lõid tingimused laiendatud taastootmiseks. Pangad ja aktsiaseltsid olid võimsateks kapitali akumuleerijateks, valmistades ette pinda tööstuse edasiseks elavnemiseks ja tõusuks.

Kapitalismile omase ebaühtlase arenemise tagajärjel oli üksikute tööstusharude ja eri piirkondade arengutempo erisugune. Lenini iseloomustuse järgi oli kapitalismile turu kujunemise protsessil kaks suunda: «... kapitalismi arenemine sügavuti, s. o. kapitalistliku põllumajanduse ja kapitalistliku tööstuse edasiarenemine antud, kindlal ning piiratud maa-alal, — ja kapitalismi arenemine laiuti, s. o. kapitali võimupiirkonna levimine uutele maa-aladele».[4] Kui näiteks tekstiilitööstuses on kapitalismi levik «sügavuti», s. o. siseturu laienemine vanadel territooriumidel sealsete mahajäänud ühiskondlik-majanduslike suhete tõttu pidurdatud, siis «vabrikandid ei hakka muidugi ootama, et rahvamajanduse teised harud jõuaksid oma kapitalistlikus arenemises tekstiilitööstusele järele. Vabrikantidel on turgu viivitamata tarvis ... nad hakkavad otsima turgu teises piirkonnas ...»,[5] s. o. püüavad kapitalismi levitada «laiuti». «See kapitalismi omadus,» ütleb Lenin, «on reformijärgsel Venemaal äärmiselt jõuliselt avaldunud ning avaldub ikka edasi.»[6]

Mida rohkem Venemaa majanduse ja ühiskondlike suhete mahajäänud, agraarne iseloom kitsendas ja aeglustas tööstuskapitalismi arenemist sügavuti, seda rohkem tuli tal otsida leviku teid laiuti. See väljendus kaugete ääremaade kasutuselevõtmises, nende ühendamises tööstuskeskustega raudteede abil, ääremaadel metropoli tööstuskaupade realiseerimiseks ja neilt toorainete sisseostuks turu arendamises. Intensiivsem raudteede ehitamine tekitas nõudmise mustmetallurgia-, masina- ja veduriehitustoodetele, kivisõele ja naftale ning viis need juhtivad tööstusharud üldise tööstusliku tõusu etteotsa.

See vene kapitalismi laiuti arenemise iseloom oli kapitalismi ebaühtlase arenemise loomulik ja seaduspärane tulemus. Kuid just kapitalismi sügavuti levikuks vajaliku siseturu puudulikkus, kitsus ja aeglane arenemine tingis eriti rasketööstuse juhtivates harudes (metallurgia, kütteained) seda, et kapitalism oli suuresti seotud valitsuse poliitikaga raudteede ehitamise alal, riiklike tellimustega jne. Kõik see määras suurel määral ära niihästi 90-ndate aastate tööstusliku tõusu iseloomu ja põhjused, kui ka seda õitsengut tingiva, tööstuskapitalismile siseturu kujunemise protsessi kulgemise ja iseloomu.

Kapitalistlike suhete arenemine pärast 1861. a. reformi ja eriti raudteede ehitamise kiire kasv avaldas siseturu arenemisele väga suurt mõju, muutes järsult niihästi selle ökonoomikat kui ka teh-

---

[4] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 499.
[5] Sealsamas, lk. 497.
[6] Sealsamas, lk. 499.

nikat. Talumajanduse naturaalsed alused asendusid kiiresti rahaliste suhetega; rahaliste maksude koorem suurenes, talurahva kodutööndus laostus. See kõik sundis talupoega turustama oma põllumajandussaadusi ja ostma tööstustooteid. Turg hakkas kiiresti laienema. Laatadele toodud kaupade käive kasvas 360 miljonilt rublalt 1860. aastal 460 miljoni rublani 1863. aastal.

Linnade ja kaubandus-tööstusliku rahvastiku kasv. Kõige lihtsamaks, kuid küllaltki täpseks statistiliseks näitajaks, mis iseloomustab ühiskondliku tööjaotuse ja turukujunemise protsessi, on linnade kasv ja linnade kaubandus-tööstusliku rahvastiku kasv. Revolutsioonieelne statistika ja sealhulgas ka ainuke, 1897. aastal toimunud üleüldine rahvaloendus ei anna nendes küsimustes küllaldasi andmeid. Seetõttu tuleb kasutada üksnes summaarseid ja katkendlikke andmeid.

Viimase pärisorjusaegse rahvaloendusega (1858. a. revisjon) võrreldes annab 1897. a. loendus kogu maa mõlemast soost elanike arvu kasvu kohta järgmised andmed: kogu rahvastik (kaasa arvatud Soome ja Kesk-Aasia valdused) ulatus 1897. aastal 129 miljonini 74 miljoni vastu 1858. aastal, kusjuures linnaelanikke oli 16,3 miljonit (12,6%) 4,2 miljoni (5,7%) vastu 1858. aastal. Nende loenduste arvud ei ole täielikult kõrvutatavad seepärast, et esiteks, nagu me korduvalt näitasime,[7] annab 1858. aasta revisjon linnaelanike arvu üksnes linna maksukohuslike seisuste kohta, teiste linnaelanike rühmade osas aga on andmed väga ebatäpsed (on võetud sisse «ainult ligikaudu»), teiseks on 1897. aasta rahvaloenduse järgi rahvastiku suurenemine 1897. aastaks osaliselt tingitud uutest territoriaalsetest vallutustest. Seega kajastab see rahva arvu suurenemine kapitalismi jaoks turu laienemist mitte üksnes «sügavuti», vaid ka «laiuti», s. o. uutel territooriumidel. See laienemine väljendub, nagu ülaltoodud arvudest nähtub, kogu rahvaarvu kasvus 74,3% võrra ja linnaelanike arvu kasvus 28,8% võrra. Selleks et esile tuua linnaelanike arvu kasv kui põhinäitaja, mis iseloomustab ühiskondliku tööjaotuse kasvu ja kapitalismi kasvu «sügavuti», esitame vastavad arvud Euroopa-Venemaa 50 kubermangu kohta, Lenini arvestuste järgi, sellesama 1897. a. loenduse andmete alusel, võrreldu na 1863. aastaga:[8]

Aastad	Kokku elanikkond (miljonites)	Sealhulgas linnaelanikke		Linnade arv, kus on elanikke			
		miljonites	%	üle 200 000	100 000 kuni 200 000	50 000 kuni 100 000	kokku suurlinnu
1863	61,4	6,1	9,94	2	1	10	13
1897	94,2	12,0	12,76	5	9	30	44

[7] Vt. käesoleva töö I kd., XVIII ptk., lk. 340—341.
[8] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 468.

«Niisiis,» ütleb sealjuures Lenin, «kasvab linnaelanike protsent pidevalt, s. o. toimub elanikkonna siirdumine põllumajandusest kaubanduslikele ja tööstuslikele tegevusaladele.»[9] Eriti iseloomulik selles suhtes on suurlinnade arvu suurenemine enam kui 3 korda: 1897. aastal elas umbes 53% linnaelanikest suurlinnades, 1863. aastal aga elas seal neid kõigest 27%.

Siinjuures tuleb märkida, et linnatüüpi asulate arv on 1897. a. loenduse järgi üldse ebatäpne: linnu oli üldse märgitud 865, tegelikult aga oli linnu ja tööstusasulaid tunduvalt rohkem. 1896. aasta andmete järgi oli neid 919, ehkki selle arvu hulgast puudusid paljud linnatüüpi tööstusasulad, nagu näiteks Sergijevski Possad (nüüdne Zagorsk), Pavlovo, Kolpino, igaüks 8—10 tuhande elanikuga.[10] Vabrikulise suurtööstuse kasvades arenevad eriti kiiresti asulad, ehkki vormiliselt neid linnade hulka ei loetud, kuid majanduslikult olid nad linnatüüpi tööstuskeskused. Sellisteks olid vabrikukülad paljude suurte tekstiilivabrikutega (Moskva, Vladimiri, Kostroma kubermangudes), tööliskülad metallurgiatehaste juures (Kolomna, Brjansk, Juzovka), peedisuhkrutehaste juures (Smela Kiievi kubermangus) ja lõpuks «kodutööndusliku» külad (Pavlovo, Vorsma jt.).[11] Seetõttu oli Venemaa tööstusliku elanikkonna arv loendatud linnaelanike arvust palju suurem.

Ühiskondliku tööjaotuse protsessi kui kaubatootmise ja kapitalismi kasvu aluse iseloomustamiseks on samasugune tähtsus ka statistilistel näitajatel rahvastiku jagunemise kohta tegevusalade ja klassikoosseisu järgi. 1897. aasta loenduse arvud nendele küsimustele ja eriti viimasele küsimusele otsest vastust ei andnud. Lenin annab 1897. a. loenduse andmete spetsiaalse läbitöötamise alusel järgmise ligikaudse ülevaate Venemaa rahvastiku (ilma Soometa) elukutsetejärgse ja klassikoosseisu kohta (miljonites, arvud ümardatud):[12]

Elukutsetejärgne koosseis		Klassikoosseis	
Venemaa põllumajanduslik rahvastik	97,0	Suurkodanlus, mõisnikud, kõrgemad ametnikud ja muud umb.	3,0
Kaubandus-tööstuslik rahvastik	21,7	Jõukad väikeomanikud „	23,1
Mittetootlik rahvastik	6,9	Kehvad väikeomanikud „	35,8
		Proletaarlased ja poolproletaarlased „	63,7
Kokku	125,6	Kokku umb.	125,6

[9] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 468.
[10] Vt. «Сборник статистических сведений по России за 1896 г.», изд. Центрального статистического комитета, 1897.
[11] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 435—436.
[12] Vt. sealsamas, lk. 420, 422.

Venemaa elanikkonna elukutsetejärgne ja klassikoosseis, mis oli 90-ndate aastate lõpuks välja kujunenud, kajastab endas võrdlemisi sügavaid kapitalismi vastuolusid, ühtlasi aga tunduvat edu ühiskondliku tööjaotuse kasvus, tööstuskapitalismile iseloomuliku kujunemises, palgalise tööjõu laialdase turu loomises. Lenin, täpsustanud viimast küsimust ja teinud kokkuvõtte kapitalismile vajaliku palgalise tööjõu turu suuruse kohta, väljendab seda järgmiste ligikaudsete arvudega: 1) palgalised põllutöölised (Euroopa-Venemaal) — umbes 3,5 miljonit; 2) vabriku-, mäe- ja raudteetöölised — umbes 1,5 miljonit; 3) ehitustöölised — umbes 1 miljon; 4) metsatöölised, mullatöölised, raudteede ehitustöölised — umbes 2 miljonit; 5) töölised, kes töötavad kodus kapitalistidele, jne. — umbes 2 miljonit. Kokku umbes 10 miljonit palgatöölist, nendest 7,5 miljonit täisealist meespalgatöölist, s. o. umbes pool kogu riigi täisealistest meessoost elanikest, kes võtavad osa materiaalsete väärtuste tootmisest.[13]

Sellised olid kapitalismi «sügavuti» arenemise tulemused 90-ndate aastate lõpuks. Need iseloomustavad tööstuskapitalismile kujunenud iseloomuliku suurust.

Tööstuskapitalismile turu loomise protsessi teiseks küljeks on turu kujunemine esmajoones juhtivatele rasketööstusharudele — mustmetallurgiale, rööbaste tootmisele, veduri- ja masinaehitusele, kütusetööstusele jne. Teiste sõnadega, tootmisvahenditele kapitalistliku turu kujunemise protsess oli tööstuskapitalismi arengutaseme tähtsaimaks näitajaks.

Raudteede ehitus. Raudteed avaldasid kaubaringluse ja turu arenemisele eriti sügavat mõju, tõmmates esmakordselt turukäibesse varem sellest puutumata piirkonnad, suurendades turu mahtu ja muutes põhjalikult mitte ainult turu tehnikat, vaid ka turu ökonoomikat. Esimesed raudteed ehitati Venemaal juba reformieelsel ajal. Kuid need teed (peale Nikolai-raudtee Peterburi ja Moskva vahel) ei omanud suurt majanduslikku tähtsust. Suure majandusliku tähtsusega teid hakati ehitama alles 60-ndatel aastatel, kui seoses pärisorjusliku majanduse langemisega hakkas põllundus vajama oma saaduste realiseerimiseks võimalikult laiemat turgu.

Raudteede ehitamise projektidesse võeti esmajoones Moskva ühendamine Peterburiga ja Balti sadamate ühendamine keskpiirkonna viljarikaste maakohtadega. Teiseks esmajärguliseks raudteeliiniks tunnistati lõuna-raudtee, mis pidi ühendama Moskvat keskpiirkonnaga, kesk- ja lõunapiirkonda lõunas asuvate sadamatega ning avama sellega «kohase ühenduse toodete turustamiseks lõunasse ja välismaale ning läände ja põhja — sisekubermangudesse».

Juba Venemaa Raudteede Peaseltsis (aktsiaselts, mis asutati raudteede ehitamiseks 1857. aastal) koostati kavatsetava raudtee-

[13] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 488—489.

võrgu peamised alused. See pidi koosnema magistraalidest «Sankt Peterburist Varssavini ja Preisi piirini, Moskvast Nižni Novgorodini, Moskvast Kurski ja Dnepri alamjooksu kaudu Feodossiani ja Kurskist või Orjolist Dünaburgi kaudu Liibavini; selliselt pidi pideva, 26 kubermangust läbi mineva raudteega ühendatama omavahel: kolm pealinna, meie tähtsamad laevatatavad jõed, meie viljaülejääkide keskpiirkond ja kaks peaaegu kogu aasta kestel juurdepääsetavat sadamat Mustal ja Balti merel; muutuma sel teel hõlpsamaks väljavedu välismaale ja tagatama sissevedu ning sisemaine toiduainetega varustamine».[14]

Seega oli valitsuse raudteepoliitika esmajärguliseks eesmärgiks just põllumajanduslike piirkondade kaubakäibesse tõmbamine. Kõige tähtsamateks tunnistati need teed, mis ühendavad viljarikkaid piirkondi siseturgudega. Selline oli esimese suurema raudtee — S.-Peterburg—Moskva — tähtsus. Alles pärast seda, kui raudteed olid kindlustanud siseturu, pidid nad tootmispiirkonnad ühendama ka sadamatega, avades nende toodangule tee välismaale.

Vähem kui 20 aastat pärast korrapärase ja plaanikindla raudteede ehitamise algust, 1868. aasta lõpuks, oli juba kasutusele antud raudteeliinide võrk, mis ühendas Moskvat tootmispiirkondadega: Moskva—Kurski tee tõmbas Moskva poole keskpiirkonna viljaveosed, Moskva—Kozlov—Voroneži liin korjas vilja kagust, Moskva—Nižni liin — Volga ja Kaama piirkonnast, Moskva—Peterburi liini kasutati osalt veoste juurdeveoks loodest, osalt aga Peterburi varustamiseks lõunapoolt saadava viljaga. Pärast nende liinide valmisehitamist algas teede ehitamine vilja väljaveoks, s. t. viljaga kauplevate piirkondade ühendamine sadamatega. Siia kuulub kõigepealt Riia—Tsaritsõni magistraal, mille ehitamist alustati osade kaupa juba palju varem, kuid mis valmis alles 1871. aastal. Kulgedes Volga alamjooksult läbi kagupoolsete steppide ja mustmullaga keskpiirkonna, oli ta avaraks teeks vilja eksportimisel siit välismaale. Pärast nende liinide ehitamist asuti ehitama ka teisi, muutmata võrgu üldplaani. Keskpiirkond rikastus 1875. aasta lõpuks uute liinidega — Moskva—Jaroslavl, samuti Sõzran—Vjazma ja Kozlov—Saraatov, mis laiendasid Moskva külgetõmberajooni kaugele itta. Peale nende kahe tee, mis osaliselt töötasid ka vilja eksportimiseks, olid peamisteks ekspordiliinideks raudteed: Kursk—Harkov—Odessa, Harkov—Rostov, Voronež—Rostov, Harkov—Sevastoopol. Need teenindasid vilja väljavedu keskpiirkonnast lõunas asuvatesse sadamatesse. Ekspordiliiniks oli Liibavi—Romnõ raudtee, mis koos Riia—Tsaritsõni liiniga koondas mitte üksi kesk-, vaid ka lõunapoolsete kubermangude veosed Balti sadamatesse. Aastail 1871—1872 avati ka esimesed raudteed Taga-Kaukaasias (Poti—Tiflis).

---

[14] Куломзин, Наша железнодорожная политика, т. I, 1902, стр. 38 и 73.

1875. aastaks lõpetati üldjoontes Raudteede Peaseltsi asutamise ukaasis kavandatud raudteevõrgu ehitamine. Üldiseks kasutamiseks avatud raudteede pikkus oli 17 600 versta. Sellisele raudteede ehituse kvantitatiivsele edule vaatamata kannatas raudteeasjanduse üldine organiseerimine kapitalistliku epohhi esimestel aastakümnetel suurte puuduste all. Raudteede Peaselts, kellele kui eraaktsiaseltsile anti monopoolne kontsessioon 4000 versta raudteede ehitamiseks, ei tulnud selle ülesandega toime, sest 275 miljoni rubla suurusest põhikirjakapitalist koguti kokku ainult 112 miljonit rubla, ehituskulud aga kujunesid tunduvalt suuremaks, kui eelarves oli ette nähtud. Pärast seda hakkas valitsus andma üksikute liinide ehitamiseks kontsessioone mitmesugustele erakompaniidele, 1866. aastast aga ka semstvotele. Nii ehitati eraseltside poolt suured liinid — Moskva—Sevastoopol ja Odessa—Kiiev — ning semstvote poolt kohalikud liinid — Saraatov—Tambov—Kozlov, Borissoglebsk—Grjazi jt. Seoses raudteede ehituse ažiotaažiga hakati raudteid ehitama plaanitult, sagedasti rajati vähe tulutoovaid, kuid suuri ekspluateerimiskulusid nõudvaid raudteeliine.

Aastail 1880—1890 riigiraudteede ehitamine ja eraraudteede riigile ostmine hoogustub. Ehitatakse riigiraudteed: Baskuntšaki, Jekaterinburgi, Samaara—Ufaa, Zlatousti jt. liinid. Riigile osteti liinid: Tambov—Saraatov, Harkov—Nikolajev, Kursk—Harkov, Liibavi—Romnõ, suur edelaraudteede võrk, Taga-Kaukaasia raudteed, Bakuu—Tiflis—Batumi (1883. a.) jt. liinid. 90-ndatel aastatel omandab riigiraudteede ehitamine eriti suure tähtsuse ääremaadel — Siberis Siberi magistraali üksikud osad ning Ussuuri, Baikali-tagune jt. raudteed (alustati aastail 1891—1892, lõpetati aastail 1899—1900), Kesk-Aasias — Kaspia-tagune raudtee (aastail 1881—1886) Krasnovodskist Taškendini, Andižanini ja edasi Afganistani piirini jt. Sel ajal ühendati «ülevenemaaline turg» täielikult ja seoti metropoliga ühtse raudteevõrgu abil.

Järgmine tabel näitab Euroopa-Venemaa raudteevõrgu järjekindlat arenemist viisaastakute kaupa:[15]

Aastad	Viisaastaku jooksul avati uusi raudteid (verstades)	Raudteede pikkus viisaastaku algul (verstades)
1861—1865	2055	1488
1866—1870	6659	3543
1871—1875	7424	10202
1876—1880	3529	17626
1881—1885	3074	21155
1886—1890	2864	24229
1891—1895	6643	27093
1896—1900	7978	33736
1901—1905	6532	41714

[15] Koostatud vastavate aastate kohta välja antud «Сборники статистических сведений министерства путей сообщения» järgi.

Kui aga arvesse võtta 90-ndatel aastatel alanud grandioosse Siberi raudtee ehitamist, samuti Kesk-Aasia raudteid, siis oli Euroopa- ja Aasia-Venemaa kogu raudteevõrgu suurenemine järgnevail aastail selline:

Aastad	Viisaastaku jooksul avati raudteid (verstades)	Raudteede pikkus viisaastaku algul (verstades)
1896—1900	15139	48875
1901—1905	7255	56130
1906—1910	5162	61292

Kogu raudteevõrgu pikkus moodustas 1915. aastaks 70 300 versta.

Raudteed olid uueks tähtsaks teguriks kapitalismi arenemises ja kapitalistliku turu kujunemise protsessis. Nad avaldasid põllumajandussaaduste turustamise laienemisele ja tugevnemisele suurt mõju. Tööstuses andsid raudteed võimsa tõuke paljude tööstusharude arenemiseks ja ka mõnede uute tööstusharude tekkimiseks. Maa üldises ökonoomikas avaldasid raudteed suurt mõju kapitalismi tootlike jõudude uutmoodi paigutamisele, võrreldes pärisorjusliku epohhiga, tänu tooraine allikate, tööjõu ülejäägi ja müügiturgude lähendamisele kapitalistliku tööstuse keskustele.

Tööstuslik turg. Raudteede hoogne ehitamine 70-ndatel ja seejärel 90-ndatel aastatel pidi tooma endaga kaasa rasketööstuse — metallurgia, masinaehituse, kütusetööstuse, keraamikatööstuse ja teiste tööstusharude toodete nõudmise järsu suurenemise. Me nägime, et 70-ndatel aastatel oli nende harude tootlikkus nõudmisest, mida esitas raudteede ehitus, ilmselt maha jäänud. 90-ndateks aastateks on olukord muutunud. Seoses uute suurte rasketööstuse ja kütusetööstuse piirkondade — Donetsi, Krivoi Rogi, Bakuu jt. — loomisega püüab tööstuskapitalism seda tähtsamate tööstuslike tootmisvahendite siseturgu täielikult vallutada. Seetõttu muutuvad üksikute tööstusharude, eelkõige aga metallurgia, kütusetööstuse jt. turu iseloom ja maht järsult.

On selge, et see raudteede ehitamise suurenemine, samuti aga ka rasketööstuse enese kasv ja ehitus nõudsid tohutul hulgal rasketööstuse ja masinaehituse tooteid — rööpaid, talasid, masinaid, vedureid, vaguneid, torusid, telliseid, tsementi jne. Püüame välja arvutada selle turu suurust, mis tekkis r a u d t e e d e ning teiste suurte mustmetallurgiatoodete tarbijate nõudmiste tõttu.

Tolleaegsete ligikaudsete tehniliste normide järgi vajati ühe versta raudteede ehitamiseks kuni 4900—5000 puuda rööpaid ja kinnitusmaterjale; peale selle aga veel torusid, talasid, pööranguid jne. kuni 150—200 puuda. Ümberarvestatuna malmile ja arvesse võttes kõigi uute, aastail 1895—1900 ehitatud raudteede pikkust, andis see üle 15 miljoni puuda keskmiselt aasta kohta, mõnel aastal aga oli see tublisti suurem (1898. a. — 18 miljonit,

1899. a. — 32 miljonit, 1900. a. — 20 miljonit puuda). Peale selle tekkis nõudmine uute vedurite, kauba- ja reisivagunite järele. Arvestades, et ühele vedurile kulub kuni 6000 puuda, kaubavagunile 365 puuda ja reisijate vagunile 1515 puuda malmi, ning lähtudes uute raudteede ehituse ulatusest, selgub, et ka veerev koosseis nõudis aastas 15—20 miljonit puuda malmi. Lõpuks, uusehituse kõrval nõudsid rohkesti metalli ka raudteede ekspluateerimine ning teede ja veereva koosseisu uuendamine. Rahandusministeeriumi andmeil suurenes raudteede veduri- ja vagunipark kümne aasta (1890—1900) jooksul üldse enam kui kaks korda (vedurid 93%, reisivagunid 113% ja kaubavagunid 118%). Metalli ekspluatatsiooniline kulu teede korrashoiuks ja remondiks oli umbes 400 puuda versta kohta. Lähtudes nendest normidest, veereva koosseisu suurusest ning uute raudteede ehitamise ulatusest, võib ligikaudselt kindlaks teha, et ka raudteede ekspluateerimiseks vajati nimetatud perioodi jooksul 13—15 miljonit puuda malmi. Üldse tarbisid raudteed metallurgiatööstuse esindusorganite andmeil sel perioodil iga aasta kuni 800—1000 vedurit, 20—25 tuhat kaubavagunit, 1000—1300 reisivagunit, 20—22 miljonit puuda rööpaid.[16] Arvestades kõik eespool toodud vajadused ümber malmile, saame 1890—1900-ndate aastate vajaduseks kokku kuni 440 miljonit puuda, s. o. keskmiselt 40 miljonit puuda aastas, kusjuures kõige elavamal ehitamise hooajal vajasid raudteed kuni 50—65 miljonit puuda metalli aastas (näiteks 1897. aastal 36 miljonit, 1898. aastal 45 miljonit, 1899. aastal 65 miljonit puuda). Kui arvestada, et kogu mustmetallurgia andis malmi: 1890. aastal üldse 55 miljonit puuda, 1895. aastal 86,8 miljonit puuda ja alles 1900. aastal ulatus toodang 176,8 miljoni puudani, siis on selge, kui tähtis ja otsustav oli vene metallurgiale raudteede metallivajadus. Mõnel aastal kasutasid raudteed ära peaaegu kogu sisemaise malmitoodangu.

Kuid nende põhiliste rasketööstuse toodete tarbimise kõrval oli raudteede ehitamine seotud ka suurte tellise, tsemendi, metsamaterjalide koguste tarbimisega. Nende toodete järele kasvas nõudmine kiiresti, need tööstusharud hakkasid arenema ning jõudsid varsti oma arenemise tempolt ühele esikohtadest. Lõpuks, raudteeliikluse suurenemine põhjustas kütteainete, kivisõe ja nafta tarbimise suurenemise. Ka nendele tööstusharudele olid raudteed kiire arenemise aluseks.

Raudteede ehitamise poolt tekitatav turu elavnemine ei piirdunud muidugi ainult vahetu mõjuga. Ainuüksi juba ühendus, mis tekkis suure arvu linnaliste ja mittelinnaliste punktide vahel raudteede tõttu, põhjustas linnade ehitamises suurt tõusu. See omakorda aga tingis nendesamade rasketööstuse toodete ning ehitusmaterjalide tarbimise suurenemise. Kuid raudteede ehitamisega võrreldes oli see linnade ehitamisega seotud turg rasketööstusele võrdlemisi väike.

---

[16] И. Гливиц, Железная промышленность России, стр. 80.

Linnade ehitamisega seotud turu suuruse üldiseks iseloomustamiseks on küllaldane, kui esitada mõningad andmed vene linnade olustiku ja heakorra kohta XX sajandi algusest.[17] Arvesse võetud 949 linnast oli «suurlinnu» (elanike arvuga üle 100 000) 2,1%, keskmisi (elanike arvuga 20 000 kuni 100 000) 18,6%, väikseid linnu ja «linn-asulaid» 79,3%. Nendest oli raudteevõrguga hõlmatud üldse 44%. Ehitamise materjali poolest oli kõigist arvestatud linnade ehitustest 56% puidust ja ainult 24% kivist, kõigist ehitustest oli 26% puitkatusega ja ainult 23% plekk-katusega. Elektrivalgustus oli ainult 7%-dil linnadest, veevarustus — 18%-dil ja kanalisatsioon 3,5%-dil linnadest. On selge, et linnade sellise olukorra juures (välja arvatud muidugi kõige suuremad ja paremini heakorrastatud linnad) ei saanud nende ehitamine 90-ndatel aastatel raske-, ehitus- ja kütusetööstuse toodete — raudtalade, torude, tsemendi, katusepleki jms. turuna suurt osa etendada.

Palju suuremaks kapitalistlikuks turuks rasketööstuse, ehitus- ja kütusetööstuse toodetele oli linnade ehitamisega seotud turu kõrval kapitalistliku tööstuse enese ja esmajoones rasketööstuse, eriti aga mustmetallurgia arenemisega seotud ehitustegevus, mis neil aastail raudteede tarbimise mõjul intensiivistus. 80—90-ndatel aastatel ehitati või rekonstrueeriti suure hulga väikeste tehaste kõrval ka 17 väga suurt metallurgiatehast ning 7 metallitöötlemis- ja masinaehitustehast-hiiglast (muidugi tolleaegsete mõõdete järgi).[18] Ei saa kindlaks teha nende ehituste metallivajadust, kuid muidugi oli see väga suur. Piisab, kui märkida, et ainuüksi lõunapiirkonna metallurgiatööstuse ehitusse viie aasta jooksul (1895—1899) paigutatud kapitalimahutused moodustasid 833 miljonit rubla. Lõuna-Venemaa mäekaevanduste omanike esindajad ise kriipsutasid alla, et «suurte tehaste ehitamise aeg ise lõi olemasolevatele metallurgiatehastele suure müügituru, sest ehitatavate tehaste sisustamiseks vajati suurel hulgal igasuguseid raudkonstruktsioone, masinaid, vee- ja gaasitorustikke».[19]

Ligikaudu võib arvata, et raudteed ja metallurgia- ning metallitööstus kokku tarbisid aastail 1890—1900 kogu mustmetalli toodangust 70—75%. Ülejäänud 25—30% läksid laiatarbe turule — katusepleki, naelte ja koduste majapidamisesemete tootmiseks ning põllumajanduse vajadusteks. Eriti tuleb mainida põllumajandusmasinate ehitust, mis tarbis 90-ndatel aastatel kuni 7—8% kogu mustmetalli toodangust. Sealjuures ei leidnud sisemaal põllumajandusmasinate järele esinev nõudmine kaugeltki

---

[17] «Города России в 1904 г.», изд. Центрального статистического комитета, 1906, «Ежегодник России», 1905.

[18] Juzovka, Južno-Dneprovski, Aleksandrovski, Petrovski, Donetsk-Jurjevski, Družkovka, Taganrogi metallurgia- ja metallitehased, kus töötas 67% kogu selle ala tööstlistest (kahes esimeses üksi 30% tööliste üldarvust).

[19] «О современном положении железной промышленности». Ettekanne Lõuna-Venemaa mäetöösturite kongressil, 1901.—1902. a.

rahuldamist ja kaeti peaaegu pooles ulatuses sisseveoga välismaalt.

Kuid kui veel 70-ndate aastate tööstusliku tõusu perioodil leidis sisemaal rasketööstuse toodete järele esinev kasvav nõudmine suures ulatuses rahuldamist välismaiste toodete sisseveo arvel, siis 90-ndatel aastatel leidis mustmetalli kasvanud tarbimine suuremalt osalt katmist juba omamaise toodanguga. Nii moodustas aastail 1870—1879 mustmetalli tarbimine 59,2 miljonit puuda, omamaine toodang aga 24,4 miljonit puuda, s. o. tarbimisest 41%; aastail 1890—1899 aga moodustas omamaine toodang 127,5 miljoni puuda suuruse tarbimise juures 92,3 miljonit puuda, s. o. tarbimisest 73%. Malmi keskmine tarbimise norm inimese kohta suurenes 90-ndatel aastatel peaaegu kahekordseks — kuni 1,05 puudani 0,58 puuda vastu aastail 1880—1889. Sellele vaatamata oli see norm, võrreldes teiste maadega samadel aastatel (Inglismaa — 356 naela, Saksamaa — 254 naela), väga madal.

Need summaarsed tarbimise arvud ei ava siiski metallurgiatööstuse turu kõiki iseärasusi. Kui tema üldisest toodangust võtta eraldi näiteks sellised raudteede ehitamise materjalid, nagu rööpad, ja laiatarbe turu artiklid, nagu katuseplekk, siis saame järgmise võrdluse (miljonites puudades):

	1890. a.	1900. a.
Rööpad	10,1	30,3
Katuseplekk	8,4	29,6

Seega tootis kapitalistlik tööstus raudteerööpaid rohkem, kui niisugust massiliselt tarbitavat toodangut, nagu katuseplekk, mis oli nii hädavajalik «õlest» Venemaale. Sealjuures teenindas kapitalistliku rasketööstuse peamine osa — lõunapiirkonna metallurgia — esmajoones raudteid (kuni 68,8% toodangust läks raudteedele), mõnedes suurtes tehastes, nagu näiteks Družkovka ja Novorossiiski tehased, aga moodustasid rööpad ja bandaažid 87—100% nende kogutoodangust. Kuid see, nagu me nägime, sisemaist tarbimist ei rahuldanud ja kuni 27% kõigist metallitööstuse tooteist, s. o. kuni 35,1 miljonit puuda (ümberarvestatuna malmile), tuli katta sisseveoga.

Ka kivisöe- ja naftatööstuse turg hakkab teenindama peamiselt suurtööstuslikku tootmist.

Donetsi kivisöetööstus realiseeris 90-ndate aastate teisel poolel oma toodangust 36% transpordile, 29% metallurgiatehastele ja ainult 25% eratarbijatele (10% läks oma tarbeks). On arusaadav, et naftatööstuse turuks (peale petrooleumi) oli suurtööstus veelgi suuremas ulatuses. Nii moodustas petrooleumi sisemaine tarbimine 1893. aastal 37,9 miljonit puuda ja 1900. aastal — 54,6 miljonit puuda; masuudi tarbimine moodustas samadel aastatel vastavalt 114,5 miljonit puuda ja 381 miljonit puuda. Teiste sõna-

dega, sisemaine tarbimine suurenes petrooleumil 44%, masuudil — 150% ja kõigil naftatoodetel üldse — 109%. Vene naftatööstus muutub ikka rohkem «masuudi tootjaks», s. o. raudteede ja tööstuse tarvete rahuldajaks, mitte aga «petrooleumi tootjaks» — talurahva tarvete rahuldajaks. 1892. aastal ületas petrooleumi kogutoodangu maksumus masuudi maksumuse 3,5 korda, 1900. aastal aga oli ta juba 1,5 korda väiksem. Kuna sisemaine tööstus ei suutnud nii suurt naftatoodete hulka tarbida, siis kasvas nende eksport kiiresti, suurenedes 4,7 miljonilt puudalt (sealhulgas 2,6 miljonit puuda petrooleumi) aastail 1881—1885 kuni 57,9 miljoni puudani (sealhulgas petrooleumi 47,1 miljonit puuda) aastail 1891—1895 ja kuni 90,9 miljoni puudani (sealhulgas petrooleumi 75,3 miljonit puuda) 1900. aastal.

Kergetööstuse ja tema kõige tüüpilisema haru — puuvillatööstuse — toodangu turustamisel oli mõnevõrra teistsugune iseloom. Tema turg baseerus väga suurel määral sisemaisel elanikkonna tarbimisel, mis 90-ndatel aastatel järsult tõusis, tingituna rahva arvu üldisest kasvust ning sellest, et puuvillatööstus tõrjus endise kodukootud lõuendi talurahva tarbimisest lõplikult välja.

Ametlikel andmeil moodustas 1890. aastal jämedate puuvillaste kangaste tarbimine ühe inimese kohta Venemaal 23 arssinat. Elanike arv ulatus sellal 115,5 miljonini, s. t. puuvillaste kangaste üldine tarbimine oli 2,7 miljardit arssinat. 1899. aastaks suurenes tarbimine 36 arssinani isiku kohta; elanikkond suurenes 129,7 miljonini, seega ulatus üldine tarbimine kuni 4,6 miljardi arssinani.[20] Teiste sõnadega, tarbimine ühe inimese kohta kasvas 10 aasta jooksul 56,5% ja üldine tarbimine — 75%. Kuid puuvillatööstuse toodang suurenes selle aja jooksul väärtuseliselt 107% ja ümbertöötatud puuvilla hulga järgi arvestades — 100%. Teiste sõnadega, tarbimise üldine kasv jäi siiski vabrikute toodangu kasvust maha, vaatamata sellele, et kodukootud kangad tõrjuti talurahva kodusest tarbimisest vabrikute toodangu poolt kiiresti välja, mis oli tingitud elanikkonna madalast ostuvõimest. Üldse olid puuvilla tarbimise normid ühe inimese kohta Venemaal väga madalad. Puuvilla tarbimine ühe inimese kohta moodustas isegi 1904. aastal kõigest 5,3 naela, samal ajal Inglismaal aga oli see 39 naela ja Ameerika Ühendriikides 20,4 naela.

Kuid sellele vaatamata oli sisemaise tarbimise suurenemine ja turu laienemine puuvillatööstuse kasvu aluseks. See asjaolu oli üheks tähtsamaks põhjuseks, mistõttu järgnev kriis puudutas puuvillatööstust kõige vähem.

---

[20] «Материалы для статистики хлопчатобумажного производства в России, в 1901 г.».

On arusaadav, et kõik need arvestused on väga tinglikud (arvestuse aluseks on võetud kangas, selle kaal, laius jm.); nad ei ole täielikult võrreldavad üksikute maade osas (eriti Venemaa osas on nad veidi suurendatud) ja mingil juhul ei saa neid võrrelda praeguste andmetega NSV Liidu kohta.

Kuid siinjuures tuleb alla kriipsutada üht asjaolu, mis mõjutas puuvillatööstuse arenemist. Elanikkonna madala ostuvõime tõttu esineva võrdlemisi väikese sisemaise tarbimise juures hakkab kiiresti kasvav puuvillatööstus eksportima oma tooteid peamiselt Lähis- ja Kaug-Ida turgudele. Puuvillaste kangaste väljavedu ei ulatunud 1890. aastal 100 000 puudanigi, 1900. aastal aga veeti juba välja 324 200 puuda, sellest 44% Pärsiasse ja 30% Hiinasse.

Teiseks tööstusharuks, mis arenes monopoolsete hindade saavutamise eesmärgil «reguleeritava» ja kitsendatava siseturu tingimustes, oli suhkrutööstus. Kuid kui puuvillatööstus esines välisturul, tcetudes oma kõrgele tehnilisele tasemele, ehkki kasutades ka mõnesuguseid ergutusvahendeid, siis suhkrutööstuse poliitika baseerus täielikult siseturu monopoliseerimisel suhkrutöösturite poolt, mille eesmärgiks oli tõsta hindu omal maal ja eksportida suhkrut odava dumpinghinnaga välisturgudele.

1887. aastal organiseerisid suhkrutöösturid eraviisilise kokkuleppe alusel sündikaadi (226 olemasolevast tehasest astus sinna 206 tehast). Sündikaat normeeris iga tehase tootmist ja kohustas kogu ülenormi toodetud suhkru vedama välismaale. 1895. aastal võttis valitsus enda kätte niihästi suhkru tootmise ja siseturule laskmise üldkontingendi määramise kui ka igale tehasele tootmise kontingendi andmise. Sellega sai suhkrutöösturite sündikaat kohustusliku iseloomu. Piirates selliselt sisemaist tarbimist karmide normidega (näiteks 1895.—1896. aastal 25 miljoni puudaga) ja maksustades siseturule lastava suhkru kõrge aktsiisiga (1 rubla 75 kopikat puudalt, kusjuures tootmishind moodustas 3 rubla 25 kopikat puud), kehtestas valitsus selle aktsiisi tagasimaksmise süsteemi, kui määratud kontingendist rohkem toodetud suhkur eksporditi välismaale. Kõigi nende abinõudega teostati mõisnikest suhkrutöösturite kasumite suurendamise poliitikat, tõstes suhkru hinda sisemaal ja eksportides seda dumpinghinnaga välismaale. Seepärast näiteks müüdi 1900. aastal, kui vene tarbija maksis rafineeritud suhkru puudast 6 rbl. 15 kop., Londonis vene suhkrut 2 rbl. 38 kop. puud.

Niisugustes tingimustes kasvas suhkrutoodete siseturg vaadeldava aastakümne jooksul minimaalselt, tarbimisnorm peaaegu ei suurenenud ja kogu toodangu juurdekasv läks välisturule. Nii näiteks tuli 1890/1891. aastal siseturule 24,4 miljonit puuda, 1899/1900. aastal — 37,4 miljonit puuda, s. o. turumaht suurenes 54%. Kuid tarbimine ühe inimese kohta moodustas kõigest 10,5 naela, samal ajal kui näiteks Inglismaal oli see 92 naela inimese kohta. Eksport aga suurenes selle aja jooksul 3,3 miljonilt puudalt 12 miljoni puudani, s. o. peaaegu 4 korda.

Kaubaringluse arenemine. Kapitalismi arenemist 60-ndatel aastatel ja eriti raudteede hoogsa ehitamise perioodil 70-ndatel aastatel iseloomustavad järsud muudatused tööstuse, põllumajanduse ja kaubanduse geograafias. Vanade tööstus- ja kaubandus-

keskuste langemine, uute tekkimine ja arenemine, mõnede piirkondade laienemine teiste arvel, uute kaubateede kujunemine — kõige selle tulemuseks oli see, et ka tootmine sattus nendes maakohtades, mida läbisid raudteed, täiesti uutesse tingimustesse. Kapitalismi epohhi esimese kahe-kolme aastakümne jooksul muutus riigi tööstuslik geograafia ja üksikute punktide kaubanduslik tähtsus raudteede otsese mõju all täielikult.[21]

Juba raudteede ehitamine ise esmajoones läbi tootmislike mustmullapiirkondade näitas, mis pidi kujunema raudteede kaubaliikluse materjaliks. Raudteed pidid kõigepealt enda kätte võtma viljatranspordi. Raudteedele paiskuv viljahulk kasvas kiiresti, absoluutselt ja suhteliselt, jõudes oma kasvus kõigist teistest veostest ette. Nii oli vedude üldpilt raudteede võrgu arenemise esimestel aastatel järgmine (miljonites puudades):[22]

Aastad	Üldse kaupade vedu	Viljavedu kokku	Viljaveo osatähtsus (%) üldises kaupade veos
1869	447	149	33,4
1870	492	135	27,5
1873	1152	444	38,5
1874	1356	557	41,1

Teravili, võites üldises raudteevedude massis järjest tähtsama koha, oli mõnel raudteel peaaegu ainsaks vedude objektiks ja järelikult ka tuluallikaks. Tambov—Kozlovi raudteel moodustasid viljaveosed kõigist veostest 73,1%, Rõbinsk—Bologoje teel — 75,6%, Orjol—Grjazi teel — 83,6%, Rjažsk—Moršanski teel — 88,9%.

Raudteed üksnes ei tõmmanud kaubakäibesse üha suuremaid põllumajandus- ja viljasaaduste hulki, vaid muutsid järsult seniseid turgude varustamise teid. Nad hävitasid vanad sissesõidetud hobumaanteed, tõmbasid veosed ära ühtedelt sadamatelt, laiendades teiste mõjupiirkondi; nad kaotasid endiste suurte ümberlaadimis-, jaotus- ja transiitpunktide kaubandusliku tähtsuse, asendades need kaubakäibe «hajutamisega» väikeste raudteejaamade vahel.

Niisuguste suurte punktide nagu Moskva varustamine muutub pärast raudteede võrgu tekkimist järsult. Ühest küljest tingib seda hobuvedude suur vähenemine (15 miljonilt puudalt 500—800 tuhande puudani) ja sadamate mõjupiirkondade kõrvalekalluta-

[21] Lähemalt selle kohta vt. П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции, гл. VII.

[22] «Сборник статистических сведений по министерству путей сообщения». Спб. 1879; А. И. Чупров, Железнодорожное строительство, т. II, М. 1878, стр. 243.

mine raudteede poolt (näiteks Riia—Orjoli liiniga). Teisest küljest muutub see Moskva mõjupiirkonna tohutu suurenemise tõttu muudes raudteesuundades.

Niisama suurt mõju avaldas transpordi muutumine viljakaubanduse organiseerimisele. Endise, vähestesse kogumis-, transiit- ja turustuspunktidesse kontsentreerunud põllumajandusliku suurkaubanduse hajumisega muutub kaubandusliku suurkapitali osa. Moskva või Kolomna suurkaupmehe, Nižni Novgorodi mõldri, Moskva lina- või kanepivabrikandi, suur-hulgieksportööri, vana «turu-kaupmehe» asemel kogunes raudteejaamadesse vilja, kanepit, nahku, rasva, lambanahku, udusulgi, harjaseid ülesostvate — ühesõnaga kõiki siseturu kui ka ekspordi jaoks vajalikke kaupu ülesostvate väikekaupmeeste, eksportööride ja komisjonäride mass. Töötades vähese kapitaliga, krediidi abil, väikeste hinnalisanditega, kuid lastes kapitalil kiirelt ringida, tungis see väikekaubanduslik vahetalitaja sügavalt külamajandusse, tõmbas selle kiiresti raharinglusse, suurendas tema kaubalisust, suurendas kaupade hulka nii sise- kui ka välisturu jaoks.[23]

Raudteede tariifipoliitika. Pärast seda, kui valitsus oli 80-ndate aastate lõpul võtnud enda kätte raudteetariifide määramise ja kehtestanud diferentsiaalsete tariifide süsteemi, suurenes raudteede mõju eriti tugevasti selles mõttes, et turukäibesse tõmmati uued kaugemal asuvad piirkonnad ja nende põllumajandussaadused. Diferentsiaalsed tariifid, määrates suuremate kauguste puhul puud/versta eest madalama tasu kui lähisvedude puhul, tegid kaubaveo odavamaks, laiendasid müügiturgude mõjupiirkondi, tõmbasid turukäibesse kõige kaugemad kagupoolsed Volga-tagused ja Siberi piirkonnad, millede toodangut varem suurte veokulude tõttu realiseerida ei saadud. Pärast kaupade veo odavnemist kujunesid kohapealsed hinnad tsentraalse turu hindade järgi ja eriti kaugetel turgudel hakkasid kiiresti tõusma. Nii näiteks, kui raudteede arenemise perioodil jälgida hindade tõusu tarbivatel turgudel ja ääremaade tootvatel turgudel, siis selgub, et rukki setverti hind tõusis 70-ndatel aastatel reformieelse hinnaga võrreldes Peterburis 30%, Rõbinskis 50%, Orjolis 66%, Harkovis 85% ja Saraatovis 100%. Seega oli hindade tõus raudteetranspordi arenemise vahetu tulemusena seda intensiivsem, mida rohkem kaugeneti perifeeriasse.

Uued paremused mõjusid ääremaade põllumajandusele revolutsioneerivalt. Endiste tühjade steppide ja ekstensiivse lambakasvatuse asemele tekkisid seal kiiresti põllud ja hakati kasvatama vilja selle turustamiseks välismaale ja siseturgudel. See uute ja rikaste lõuna- ja ka Siberi piirkondade konkurents endise sise- ja välisturu «viljaaida» — keskmustmullapiirkonnaga —

[23] Raudteede ehitamise ja sellest tingitud kaubanduse «hajutamise» kohta vt. П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции, гл. VII—VIII, ja ka Mukossejevi artiklit kogumikus «Общественное движение в России», т. I.

mõjus viimase põllumajandusele lahjaksjäänud maa, mahajäänud tehnika, kõrgete rendihindade jne. tõttu hävitavalt.

Kesk-mustmullavööndi mõisnike ja viljakasvatajate huvides ja nende viljakasvatuse kaitsmiseks odava siberi vilja eest kehtestati raudtee viljatariifide niinimetatud «Tšeljabinski murdepunkt». Selle «murdepunkti» puhul arvestati Euroopa sadamatesse suunduva siberi vilja diferentsiaalne tariif kuni Tšeljabinskini ja sealt edasi kuni sadamateni toimus arvestus uue tariifi järgi.

Valitsuse maksupoliitika, maksude väljapressimine ja võlgnevus maa eest sundisid talumajandeid suurendama oma saaduste turustamist. Sellel olid mõnedes piirkondades eriti rasked tagajärjed. Põllumajanduslikus keskpiirkonnas oli talumajand sunnitud turustama oma toodangu poolmuidu, kas või omatarbimise kärpimise teel.

Põllumajandusliku turu suur laienemine toimus eriti 70—80-ndatel aastatel. Kuna siseturg ei suutnud kõiki vilja ja muude põllumajandussaaduste ülejääke vastu võtta, siis hakkas põllumajanduslikus kaubakäibes järjest suuremat osa etendama välisturg. Samal ajal suurenes turukäibes ääremaade põllunduslike piirkondade saaduste osatähtsus.

Esitame mõned statistilised illustratsioonid, mis iseloomustavad kaubakäibe arenemist nendel aastatel.

Kaubaveo iseloom raudteel. Kõrvutame kõigepealt raudteeliikluse arenemise põhielemente:[24]

Aastad	Võrgu pikkus (verstades)	Kauba hulk (miljonites puudades)	Kaupade läbijooks (miljardites puud/verstades)	Kaupu 1 versta kohta (tuhandetes puudades)
1865—1869	4 682	377	72,9	81
1870—1874	12 441	978	203,7	78
1875—1879	18 513	1698	383,4	93
1880—1884	21 611	2707	649,6	125
1885—1889	24 882	3628	747,9	146
1890—1894	27 940	4648	989,2	166
1895—1898	34 161	6470	1504,5	189

Seega suurenes kaupade vedu koguseliselt üldse kiiremini (17 korda) kui raudteede eneste kasv (7,5 korda), kuid veelgi kiiremini kasvas kaupade läbijooks (21 korda), näidates raudteevedusid kõige kaugematest piirkondadest.

Raudteeliikluses ja selle kasvus ei olnud mitmesugustel rahvamajandusharudel ühesugune koht. Aastail 1895—1897 oli vedusid keskmiselt järgmiselt:[25]

---

[24] А. Д. Билимович, Товарное движение на русских железных дорогах, гл. I, 1902, стр. 2—3.

[25] Sealsamas, stp. 9—10.

	Veod miljonites puudades	% üldisest liiklusest
A. Põllumajandussaadused	1023,0	36,8
Sealhulgas:		
Põllundussaadused	599,9	21,2
Metsandussaadused	364,5	13,5
Loomakasvatuse, kalanduse, linnukasvatuse jm. saadused	60,4	2,1
B. Tööstustooted	1692,8	60,0
Sealhulgas:		
Kiudained	53,7	1,9
Toiduained	285,1	10,1
Keraamika- ja klaastooted	130,2	4,6
Metallurgia ja mäetööstuse tooted	947,3	33,7
Metallide töötlemise ja masinaehituse tooted	68,0	2,4
C. Koloniaalkaubad	17,7	0,6

Kaks kolmandikku veetud kaupadest olid tööstustooted, viimastest aga rohkem kui poole moodustasid metallurgia ja mäetööstuse tooted. Põllumajandus andis vedudest rohkem kui kolmandiku, milles ülekaalus olid põllundussaadused.

Vaatleme nüüd, millised muutused toimusid raudtee kaubavedude iseloomus ja koosseisus vaadeldavatel 70—90-ndatel aastatel. Peamiste kaubarühmade veod raudteel moodustasid keskmiselt aastas:[26]

Kaupade rühmad	Kogus (miljonites puudades)			Juurdekasv aastail 1876—1902	
	1876—1878	1895—1897	1898—1902	miljonites puudades	%
Naftatooted	6,4	200,7	236,9	230,5	3602
Kivisüsi	90,3	446,6	639,1	548,8	608
Malm, raud, teras ja rööpad	23,8	99,5	122,4	98,6	414
Puitehitusmaterjalid	67,8	201,7	263,5	195,7	289
Suhkur	21,6	51,1	63,9	42,3	196
Puuvill	7,2	16,9	21,8	14,6	203
Vill	4,2	8,4	8,5	4,3	102
8 teravilja[27]	311,9	572,0	620,5	308,6	99
Kõik väikese kiiruse kaubad kokku	978,0	2808,3	3649,0	2671,0	273

Teravilja vedu oli raudteevõrgu arenemise algul raudtee kaubaliikluse tähtsamaks osaks. Aastail 1876—1878 moodustasid 8

[26] Arvutatud vastavate aastate kohta väljaantud «Сборники статистических сведений министерства путей сообщения», järgi: vrdl. А. Д. Билимович, Товарное движение на русских железных дорогах, гл. II, стр. 12—13.

[27] Nisu, rukis, oder, mais, kaer, hirss, tatar, hernes.

teravilja kõigist raudtee veostest kuni 30%, 312 miljonit puuda 978 miljonist puudast, üksikutel raudteedel aga koguni kuni 50—75%. Sealjuures suure osa sellest moodustas just «hall» talupoegade vili kui peamine põllumajanduslik müügi- ja ekspordi artikkel. Kuid juba aastail 1878—1885 alaneb teraviljade osatähtsus raudteetranspordis üldiselt kuni 26%-ni, aastail 1886—1890 aga kuni 24%-ni. Kapitalistlik turg ja raudteed täitusid tööstuse arenemise kiirema tempo ja põllumajanduse mahajäämuse tõttu ikka rohkem kapitalistliku tööstuse toodetega, mitte aga enam põllumajandussaadustega. Raudteeveod suurenesid 1876.—1902. aasta jooksul rohkem kui 3,5 korda, kusjuures kõige rohkem suurenesid kütteainete veod: nafta (37 korda), kivisüsi (7 korda), metallurgia (5 korda), kergetööstuse tooted (3 korda). Ümberpöördult, 70-ndate aastate peamise raudteevedude objekti — teravilja — vedu suurenes kõigest 2 korda.

Raudteetranspordi teiseks iseloomulikuks jooneks ja kapitalistliku kaubakäibe laienemise näitajaks on rahvamajanduse järjest suurem territoriaalne hõlmamine raudteedega. See asjaolu avaldub mitmesuguste kaupade keskmise läbijooksu suurenemises. Kui näiteks võrrelda 1878.—1880. aasta ja 1896.—1898. aasta arvusid, siis näeme, et nafta keskmine läbijooks raudteel kasvas selle aja jooksul 145 verstalt 490 verstani, kivisöe läbijooks 285 verstalt 359 verstani, puitehitusmaterjalide läbijooks — 162 verstalt 308 verstani, 6 teravilja läbijooks 478 verstalt 646 verstani. Teiste sõnadega, peamiste kaupade turustamise piirkonnad suurenesid sel perioodil raudteede võrgu tihenemise tõttu 2 ja rohkem korda.

Raudteede kõrval avaldas kaubakäibe laienemisele suurt mõju ka veeteede täiustamine aurulaevade kasutamise suurendamise teel. 1863. aastal oli Venemaal üksnes 646 aurulaeva 47 000 hobujõuga, 1890. aastal aga juba 1824 aurulaeva 103 000 hobujõuga ning 1895. aastal — 2539 aurulaeva 130 000 hobujõuga. Seetõttu kasvas veetransport ning eriti auru- ja vedurlaevade abil teostatav transport väga kiiresti, ehkki raudteetranspordist aeglasemalt. Kaubaveo üldsuurus oli järgmine:[28]

Aastad	Veetransport		Raudteetransport	
	miljonites puudades	kasvu %	miljonites puudades	kasvu %
1876—1880	852	100	1053	100
1881—1885	852	100	1418	135
1886—1890	1015	119	1801	171
1891—1895	1228	144	2270	215
1896—1898	1684	198	3049	290

[28] «Сборник статистических сведений министерства путей сообщения» vastavate aastate kohta.

22 aasta jooksul suurenes kogu kaubavedu veeteedel kahekordseks, raudteedel kolmekordseks.

Üksikute tööstustoodete vedude üldise kasvu kõrval on mõnede toodete osas väga tähtsaks näitajaks nende «kaubalisus», s. o. turustatava osa suurus kogu toodangus. Esmajoones omab see tähtsust põllumajandussaaduste suhtes, sest isegi arenenud kaubamajanduse tingimustes satub kaupadest turule ainult osa. Selle osa suurus on kaubamajanduse arenemise tähtsaks näitajaks. Kahjuks puuduvad meil statistilised andmed kaubalisuse arenemise iseloomustamiseks kõikide põllumajandussaaduste osas. Seepärast piirdume tähtsama ja kõige iseloomulikuma saadusega — teraviljaga.

Teraviljamajanduse kaubalisuse muutumine. Linnaelanike arvu ja tööstuse kasv, mis tegi 70-ndate aastate algul ja seejärel 90-ndatel aastatel suure hüppe ülespoole, pidi mõjutama põllumajandusliku kaubatoodangu ja sealhulgas ka teraviljatoodangu suurenemist. Teraviljatootmise «kaubalisus» kasvas juba 80-ndatest aastatest alates kiiremini kui teraviljatoodang ise. Kui kaubalisuse suuruseks ja tunnuseks lugeda teravilja raudteevedude suhet saagiga, siis saame rea viisaastakute osas tähtsamate teraviljade kohta järgmised arvud:[29]

	Raudteevedude ja saagi suhe protsentides				
	nisu	rukis	oder	kaer	kõik teraviljad
1896—1900	21,8	5,8	10,3	13,0	20,5
1901—1905	21,9	6,6	14,3	16,3	21,4
1906—1910	26,4	6,4	18,8	14,1	27,2
1911—1913	22,9	5,1	20,2	14,2	18,5

Siit nähtub, et XX sajandi algul vedasid raudteed toodetavast nisust ühe veerandi, odrast ühe viiendiku, kaerast ühe seitsmendiku ja rukkist kõigest ühe viieteistkümnendiku. Muidugi ei saa need andmed veel olla teraviljatootmise «kaubalisuse» näitajaks. Kui raudteevedudele arvata juurde ka vee- ja hobutranspordi abil teostatud veod, samuti aga ka teravilja realiseerimine külas endas, siis on teraviljatootmise kaubalisus XX sajandi algul kõrgem peamiselt selliste teraviljade arvel, nagu nisu ja oder.

Teiseks teraviljatootmise tähtsaks jooneks on kaubalise teravilja saatmine sise- või välisturule. Selles suhtes erinesid üksikud piirkonnad üksteisest väga suuresti. Nii saatis põllunduslik keskpiirkond siseturule 57,9% kõikidest teraviljadest, Volga-äärne piirkond — 53%, Vasakkalda-Ukraina — 53,5%, kuna Paremkalda-

[29] П. И. Лященко, Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства, 1927, стр. 292.

Ukraina kõigest 27,2%, Novorossia piirkond — 24,6%; kahes viimases piirkonnas oli ülekaalus ekspordi suund.

Siseturu osatähtsuse kasvu üle teraviljatootmises saab veelgi reljeefsemalt otsustada teravilja kogutoodangust ekspordiks läinud osa alusel.

Juba 80-ndatel aastatel läks peaaegu pool (46,3%) nisusaagist ekspordiks, aastail 1901—1905 see osa vähenes peaaegu veerandini ja aastail 1912—1913 läks ekspordiks ainult 15—16%. Odra ekspordi osatähtsus muutus vähe, moodustades umbes 33—37%, rukki ja kaera osas see ei olnud üldse suur, kuid langes samuti tunduvalt (aastail 1886—1890 moodustas rukki ekspordiks läinud osa 8,5%, aastaiks 1906—1910 langes see kuni 3,9%-ni, kaera suhtes olid vastavad arvud 10,6% ja 8%). Kõigest sellest nähtub selgesti põllumajandussaaduste siseturu ja sisemaise nõudmise tähtsuse kasv tingituna kapitalistliku tööstuse arenemisest, linnade kasvust jne.

Eksportturg ja väliskaubandus. Eksportturg üldse ja eriti põllumajandussaaduste eksport omasid kapitalismi ja kapitalistliku turu ökonoomikas suurt tähtsust. Esitame kõigepealt väliskaubanduse bilansi sisse- ja väljaveo üldarvud rea aastate kohta (miljonites krediitrublades):[30]

Aastad	Väljavedu	Sissevedu	Bilanss (+ või —)
1861—1865	225,8	206,7	+ 19,1
1866—1870	317,3	317,8	— 0,5
1871—1875	470,6	565,8	— 95,2
1876—1880	527,3	517,8	+ 9,5
1881—1885	549,9	494,3	+ 55,6
1886—1890	630,9	392,3	+238,6
1891—1895	621,4	463,5	+157,9
1896—1900	698,2	607,3	+ 90,9

Väljavedu kasvas eriti pärast 60-ndaid aastaid, suurenedes 40 aasta jooksul 3-kordseks. Sissevedu suurenes järsult 70-ndatel aastatel, esimese tööstusliku tõusu perioodil, siis vähenes 80-ndate aastate seisakuperioodil ja tegi uue järsu hüppe tõusuperioodil 90-ndate aastate teisel poolel. Seoses sellega muutus ka väliskaubanduse üldbilanss.

Väliskaubanduse tähtsust tööstuskapitalismi arenemises võib iseloomustada areneva tööstuse jaoks masinate sisseveo suurusega.

Masinate ja igasuguste instrumentide sissevedu Venemaale Euroopa-poolse piiri kaudu oli kogumiku «Väliskaubanduslikud

[30] «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», 1902, стр. XXXIV; rubla on arvestatud kõigil perioodidel kursiga, mis võrdub 1/15 imperiaalile.

Ülevaated» andmeil viisaastakute kaupa aastas keskmiselt järgmine (miljonites rublades):

Aastad	
1861—1865	7,4
1866—1870	18,1
1871—1875	29,4
1876—1880	49,9
1881—1885	22,4
1886—1890	18,5
1891—1895	33,7
1896	59,8

Väliskaubandus andis aastail 1876—1880 Venemaa tööstusele masinaid, tootmisvahendeid jne. 50 miljoni rubla eest aastas. Sealjuures äratab tähelepanu masinate sisseveo kiire suurenemine aastail 1861—1880 ja järsk vähenemine aastail 1881—1890 seoses tööstusliku stagnatsiooniga neil aastail; pärast seda, aastail 1891—1895 aga esineb jälle intensiivne tõus seoses uue tööstusliku tõusuga 90-ndatel aastatel.

Eriti tähtsat osa etendas 80—90-ndate aastate eksportturul põllumajandussaaduste eksport. 1891.—1895. aasta ekspordis moodustasid põllumajandussaadused 75—80% kogu väljaveo väärtusest, ainuüksi teraviljad aga umbes poole kogu väljaveo väärtusest. Kui näiteks võrrelda põllumajanduslike kaupade üksikute rühmade väljaveo väärtust aastail 1861—1865 ja 1891—1895, siis saame järgmise tabeli (tollihinnete järgi, kuldrublades):

	1861.—1865. a.		1891.—1895. a.	
	milj. rbl.	%	milj. rbl.	%
Väljavedu üldse	181,6	100,0	628,0	100,0
Sealhulgas:				
Teravili	56,3	31,0	296,7	47,2
Suhkur	0,6	0,3	18,3	2,9
Munad	0,01	—	14,7	2,3
Või	0,7	0,4	3,4	0,5
Kodulinnud	0,02	—	4,6	0,7
Loomarasv	10,8	5,9	0,7	0,1
Lina	17,8	9,7	54,2	8,6
Kanep	9,1	5,0	14,8	2,4

Venemaa oma nelja miljardi puuda suuruse saagiga oli 90-ndatel aastatel Euroopa suurimaks viljaaidaks. Palju vähem vedas ta välja intensiivse loomakasvatuse ja erikultuuride saadusi. Esitame tabeli tähtsamate teraviljade väljaveo kohta pikemal ajavahemikul. Kogumiku «Väliskaubanduslikud Ülevaated» järgi oli teravilja, tangude, jahu ja kliide keskmine väljavedu aastas viisaastakute kaupa järgmine:

Aastad	Nisu (tuh. puudades)	Rukis (tuh. puudades)	Kaer (tuh. puudades)	Oder (tuh. puudades)	Kõik teraviljad kokku	
					miljonites puudades	miljonites rublades
1861—1865	50 135	13 774	5 967	5 023	86,2	60,3
1866—1870	76 768	20 494	15 179	7 556	135,8	104,8
1871—1875	92 149	53 274	23 937	11 891	199,6	179,9
1876—1880	110 490	83 219	42 676	20 665	286,5	291.1
1881—1885	124 267	61 268	51 244	32 358	303,5	309,6
1886—1890	162 825	82 507	61 199	61 577	420,7	342,6
1891—1895	171 211	56 863	56 885	92 533	441,1	306,3
1896—1900	166 884	74 711	48 981	81 118	444,2	322,8

Kui väljaveo ja tema väärtuse kasvu väljendada suhtarvudes, siis, võrrutades 1861.—1865. aasta väljaveo 100-le, on väljaveo suurenemise indeks 1896.—1900. aastal 516 ja tema väärtuselise suurenemise indeks — 538. XX sajandi algaastail andis kogu põllumajandussaaduste eksport riigile kuni 450—500 miljonit rubla aastas, sellest teraviljad kuni 300—350 miljonit rubla. Kuigi need arvud olid kaunis suured, olid nad sisekaubanduse üldkäibega võrreldes väiksed.

Siseturu kogumaht. Olemasolevate statistiliste materjalide iseloom võimaldab siseturgu ja tema käibe ulatust üksikute tootmisharude järgi iseloomustada vaid summaarselt. Kaubandusettevõtete käibe suuruse kohta esitame kaugeltki mitte täpsed arvud, mis on arvestatud niinimetatud «lisakäibemaksu» võtmise alusel. Selle statistika alusel saadud arvud on tugevasti vähendatud. Peale selle puuduvad selles kokkuvõttes väikekaubandusettevõtted ja üldse kõik ettevõtted nendest endise impeeriumi viieteistkümnest kubermangust, kus lisakäibemaksu ei võetud.

Selle ametliku statistika järgi olid kaubandusettevõtete käibed 1898. aastal järgmised:

	Miljonites rublades	%
Kaubaline kaubandus	4442	100,0
Sealhulgas:		
Manufaktuur-, pudu- jm. kaubad . . .	923	20,8
Teravili ja jahu	880	19,8
Koloniaal- ja bakaalkaubad	612	13,8
Mets, küttepuud, kivisüsi, ehitusmaterjalid . .	188	4,2
Viin, piiritus, õlu	186	4,2
Loomad, liha, munad, roheline köögivili . .	180	4,1
Mitteväärismetallid	175	3,9

Peale selle moodustasid pankurite operatsioonid 4017 miljonit rubla, kaubanduslik vahetalitus — 1001 miljonit rubla, transpordikontorite käive — 174 miljonit, trahterite käive — 269 miljonit,

kokku — 9903 miljonit rubla. Peale selle tulevad arvesse niinimetatud «kohustusliku avaliku aruandlusega ettevõtted» (kaubanduslikud aktsiaseltsid, pangad jm.), kus käive ulatus 10,4 miljardi rublani. Seega käive üldse kokku — 20,3 miljardit rubla. Need arvud on eespool nimetatud põhjustel palju väiksemad kui kaubanduse tegelik kogukäive, mille suuruseks võib arvata ligikaudu kuni 25 miljardit rubla.[31]

Kuivõrd märgatav oli kaubandusliku kaubakäibe kasv 90-ndatel aastatel, seda võib näha ka järgmistest arvudest. Kaubanduslike aktsiaseltside põhikapitalid kasvasid ühe aastakümne (1890—1900) jooksul 25,3 miljonilt 76,6 miljoni rublani. Postisaadetiste arv kui kaubanduslik-rahalise käibe näitaja kasvas sama aja jooksul 348 miljonilt rublalt 849 miljoni rublani. Reformijärgse kaubandusliku akumulatsiooni dünaamika nähtub järgmistest sisekaubanduse kaubakäibe ametliku arvestuse ligikaudsetest, maksustamise otstarbel kindlaks tehtud arvudest.[32] Nende ettevõtete (ilma kaubanduslike väike-ettevõteteta) kaubakäibe summa moodustas 1873. aastal 2400 miljonit rubla, 1885. aastal — 5440 miljonit, 1890. aastal — 7755 miljonit, 1895. aastal — 9690 miljonit ja 1898. aastal — 9903 miljonit rubla. Kui arvestada, et keskmiselt kõigil kaubandusaladel ringib kapital aastas ligikaudu 3 korda, siis kasvas vaadeldaval ajal kaubandusse mahutatud käibekapitali summa 800 miljonilt rublalt 3300 miljoni rublani või, kui lugeda, et 1898. aastaks kiirenes kapitali käive nelja korrani, siis umbes 2500 miljoni rublani. Siinjuures tuleb märkida seda asjaolu, et kaubanduslikud kasumid baseerusid üha vähem põllumajandussaaduste käibel: 1885. aastal kuulus 5440 miljoni rublasest käibest pankadele, laenukassadele, transpordiettevõtetele 2905 miljonit rubla. Ülejäänud 2535 miljonist rublast langes põllumajandussaadustega kauplemisele üksnes 526 miljonit rubla ehk umbes 9,6% kogu käibest. 1898. aastal alanes põllumajandussaaduste käibe protsent 8,7-le, kuigi kogu kaubanduslik-kapitalistlik käive suurenes üldiselt peaaegu kahekordseks. Vastupidi, järjest rohkem kapitali läks kaubanduskäibest üle panga- ja tööstuskapitali valdkonda; näiteks kommertspankade hoiused ja jooksvad arved suurenesid 78 miljonilt rublalt 1870. aastal 230 miljoni rublani 1890. aastal, lisakäibemaksuga maksustatavate tööstusettevõtete käibed aga suurenesid 529 miljonilt rublalt 1885. aastal 879 miljoni rublani 1896. aastal.

Kaubandusest saadud akumulatsioon kontsentreerus kaubanduse ja tööstuse käibekapitalina kiiresti pankadesse.

Eeltoodust on näha, millised suured muutused toimusid tööstuskapitalismile iseloomuliku kujunemise protsessis kahe-kolme aastakümne jooksul pärast 1861. aasta reformi. Toimunud muutuste

---

[31] «Статистические результаты процентного и раскладочного сборов»; «Материалы для торгово-промышленной статистики», Спб. 1888—1900.

[32] «Свод данных о торговых сборах в России», 1885—1900, и «Статистические результаты процентного и раскладочного сборов», 1885—1900.

üldine iseloom seisnes ühiskondliku tööjaotuse ja kaubamajanduse kiires kasvus, kaubaringluse suurenemises, arenevale kapitalismile tootmisvahendite ning arenevatele linnadele ja nende kaubanduslik-tööstuslikule elanikkonnale isiklike tarbeesemete siseturu kasvus. Selles siseturu kujunemise protsessis etendas raudtee kui juhtivate rasketööstusharude toodangu peamine tarbija ja üksikute piirkondade kaubaringluse otsene ühendav lüli suurt osa. Raudteed võimaldasid kiiresti laiendada turgu, selle mahtu, territooriumi ja käivet.

Kõigis nendes muutustes väljendus rahvamajanduses kapitalistlike suhete üldine ja kiire arenemine 70—90-ndatel aastatel. Nad lõid eeldused ka sellele tööstuslikule tõusule, mis iseloomustab tööstusliku kapitalismi arenemist 90-ndatel aastatel.

V PEATÜKK

TÖÖSTUS JA TÖÖSTUSLIK TÕUS 90-NDATEL AASTATEL

Tööstuskriisid aastail 1873—1875 ja 1881—1882 näitasid eriti selgesti, et Venemaa rahvamajandus, asunud kapitalistlikule arenemisteele, satub täielikult kapitalismi üldiste seaduspärasuste mõju alla, s. o. temale saavad omaseks kapitalismi arenemise ebaühtlus, tõusu ja languse perioodid, ületootmiskriisid, seisakud, elavnemine jne. Need kriisid, nagu ikka kapitalistlikud kriisid, valisid vene kapitalistlikus majanduses välja majanduslikult võimsamad ja tehniliselt paremini sisustatud kapitalistlikud ettevõtted, laostasid ja surusid kõrvale nõrgemad ettevõtted. Nad soodustasid kapitalistlike suhete edasist süvenemist, kapitalismieelsete tööstusvormide jäänuste väljatõrjumist ja elanikkonna edasist proletariseerumist, intensiivistasid kapitali kontsentratsiooni, valmistades sellega ette tööstuse üleminekut kõrgemale tehnilisele ja majanduslikule arengutasemele. Ühtlasi hakkas ka töölisklass juba 70—80-ndatest aastatest peale ärkama ja alustas võitlust kapitalistidega, organiseerides massilisi streike ja esimesi töölisühinguid.

Eelmistes peatükkides esitatust on näha, et Venemaa 60—80-ndate aastate kapitalism ühendas endas võrdlemisi arenenud tööstuslik-kapitalistlikku ökonoomikat mahajäänud põllumajandusega, väikekaubatootmise ja manufaktuuri iganenud vormidega, mahajäänud tööstusliku ja põllumajandusliku tehnikaga, eriti tugevasti mahajäänud, tootmisvahendeid ja -riistu (masinaid, vedureid, rööpaid) ning tooraineid (kivisütt, naftat jm.) tootva tööstusega. Ühiskondlikus korras oli kodanlik-kapitalistlike suhete kiire areng niihästi külas kui ka linnas läbi põimunud keskaja iganditega, poolpärisorjuslike suhete iganenud vormidega, päris-

orjuslike latifundiumide valdajate klassi poliitilise ja majandusliku ülevõimuga, kes hoidsid põllumajandusliku rahvastiku massi orjuslikus sõltuvuses.

Sellistel tingimustel pidi kapitalismi arenemine niihästi oma üldiselt tempolt kui ka kapitalismi poolt rahvamajanduse hõlmamise sügavuselt tööstuses ja põllumajanduses tugevasti aeglustuma. Seepärast, kui näiteks Lääne-Euroopa võimsamad ja enamarenenud kapitalistlikud maad põdesid 70—80-ndate aastate kriisid harilikult läbi kahe-kolme aasta jooksul, mille järele saabusid uuesti elavnemise perioodid, siis Venemaal muutus 80-ndate aastate algul alanud kriis pikaldaseks, 10—15 aastat kestnud depressiooniks, millega käis kaasas tööstuse ja põllumajanduse stagnatsioon ning küla majanduslik laostumine. See lõppes suure katastroofiga — 1891. aasta näljahädaga. Poliitilises suhtes oli kriisi tulemuseks mõisa-aadli julm reaktsioon.

Alles 90-ndate aastate algul võis Venemaa kapitalistlikus majanduses märgata uut pööret tööstuslikule elavnemisele. See viis mõne aasta jooksul niisuguste tulemusteni, mis jätsid 70—80-ndate aastate kapitalistliku tööstuse taseme kaugele maha. See 90-ndatel aastatel esinenud tööstuslik tõus on kapitalistliku tööstuse ja kogu Venemaa rahvamajanduse ajaloos üheks tähtsamaks etapiks. Just sel perioodil kujunes lõplikult välja vene «rahvusliku kapitalismi» süsteem kõigi oma iseloomulike majanduslike, sotsiaalsete ja poliitiliste joontega, klassivahekordade iseärasustega jne.

Tööstuse kasv 90-ndatel aastatel. Kapitalistliku tööstuse üldist kasvu nendel aastatel näitab järgmine tabel, mis on koostatud Venemaa vabrikutööstuse kohta avaldatud ametlike andmete alusel[1]:

Aastad	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuhandetes)	Toodang (miljonites rublades)
1887	30 888	1 318,0	1 334,5
1890	32 254	1 424,7	1 502,7
1897	39 029	2 098,3	2 839,1
1900	38 141	2 373,4	3 005,9

Aastail 1887—1897 suurenes ettevõtete arv 26,3%, tööliste arv 59,2% ja toodang 112,8%; aastail 1890—1900 aga suurenes ettevõtete arv 18,3%, tööliste arv 66,6% ja toodang 100%. Toimus mitte ainult tööstusettevõtete arvu absoluutne kasv, vaid ka nende kontsentratsioon ja tootlikkuse kiire suurenemine.

Kuivõrd tugeva tõuke andsid 90-ndad aastad kontsentratsiooni suunas, seda näitab tööstusliku kogutoodangu iga-aastase juurdekasvu tempo. Samadel ametlikel andmeil suurenes toodang 1878.—1887. aasta jooksul 26,1 miljoni rubla, 1882.—1892. aasta jooksul

[1] Tabel on koostatud: 1887.—1897. a. osas «Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1897 г.» järgi; 1900. a. osas — «Статистические сведения о фабриках и заводах за 1900 г.» järgi, mille toimetas V. E. Varsar ja mis ilmus 1903. a.

41,6 miljoni rubla ja 1893.—1897. aasta jooksul 161,2 miljoni rubla võrra aastas. Ja kuna tööstuse eesotsas seisis suur aktsiakapital, siis oli tööstuse kontsentratsiooni aste Venemaal 90-ndatel aastatel kõrgem kui näiteks Saksamaal. Nii näiteks, kui tööstusettevõtted jaotada tööliste arvu järgi kolme rühma, siis selgub, et Venemaal töötas 1895. aastal väike-ettevõtetes (10—15 töölisega) 15,9% kõigist töölistest, Saksamaal aga 31,5%; suurettevõtetes (üle 500 töölisega) oli Venemaal 45,2%, Saksamaal 15,3% tööliste üldarvust.[2]

Üksikute tööstusharude arenemist iseloomustavad alljärgnevad andmed (vt. alljärgnevat tabelit).[3]

	1887. a.	1897. a.	Juurdekasvu %
I. Kiudained			
Ettevõtete arv	2847	4449	56,3
Toodangu väärtus (miljonites rublades)	463,0	946,3	104,4
Tööliste arv (tuhandetes)	399,2	642,5	60,9
Neist:			
Puuvilla töötlemine			
Ettevõtete arv	501	947	89,0
Toodangu väärtus (miljonites rublades)	231,7	430,2	85,7
Tööliste arv (tuhandetes)	207,7	316,1	52,2
II. Metallurgia ja mäetööstus			
Ettevõtete arv	2656	3412	28,5
Toodangu väärtus (miljonites rublades)	156,0	393,7	152,4
Tööliste arv (tuhandetes)	390,9	544,3	39,2
III. Metalltooted			
Ettevõtete arv	1377	2412	75,2
Toodangu väärtus (miljonites rublades)	112,6	310,6	175,8
Tööliste arv (tuhandetes)	103,3	214,3	107,5
IV. Keemiatööstus			
Ettevõtete arv	588	769	30,8
Toodangu väärtus (miljonites rublades)	21,5	59,6	177,2
Tööliste arv (tuhandetes)	21,1	35,3	67,3
V. Keraamikatööstus			
Ettevõtete arv	2380	3413	43,4
Toodangu väärtus (miljonites rublades)	28,9	82,6	184,8
Tööliste arv (tuhandetes)	67,3	143,3	112,9
VI. Kõik rühmad kokku			
Ettevõtete arv	30888	39029	26,3
Toodangu väärtus (miljonites rublades)	1334,5	2839,1	112,8
Tööliste arv (tuhandetes)	1318,0	2098,3	59,2

Arvates tabelis toodud vabriku- ja mäetööstuse ettevõtete töö-

[2] С. С. Зак, Промышленный капитализм в России, 1908, стр. 9. Venemaa ja Saksamaa loenduste arvud ei ole päris võrreldavad ja seepärast on neil ainult illustreeriv tähtsus.

[3] Koostatud samadel allikatel kui eelminegi tabel 1887.—1900. aasta kohta; üksikutes harudes ei ole 1900. aasta andmed 1887.—1897. a. andmetega võrreldavad ja on seepärast jäetud tabelist välja.

liste arvule juurde ka raudteede töölised, saame kogu Venemaa tööliste üldarvuks 90-ndate aastate lõpul 2 792 000.

Tabeli andmed näitavad, et kuigi tekstiilitööstus asus toodangu absoluutse suuruse poolest esikohal, jõudis rasketööstus (metallurgia ja mäetööstus) kergetööstusele kiiresti järele. Vaadeldaval perioodil (1887.—1897. a.) oli toodangu iga-aastane juurdekasv üksikutes harudes: mäetööstuses — 11,2%, keemiatööstuses — 10,7%, puidutööstuses — 9,3%, metallitööstuses — 8,4%, keraamikatööstuses — 8%, tekstiilitööstuses — 7,8%, toiduainetetööstuses — 1,7%. Seega oli tootmisvahendite tootmisega seotud rasketööstuse arenemine tööstusliku tõusu aluseks.

Olukord üksikutes harudes. Esitame arvud, mis iseloomustavad tootmise kasvu üksikutes tähtsamates tööstusharudes.[4]

Kütuste — kivisöe ja nafta — tootmine tööstuses teeb esmakordselt eriti järsu hüppe 80—90-ndatel aastatel. Kivisöe toodang moodustas:

Aastad	Üldse (miljonites puudades)	Sellest Donetsi basseinis	
		miljonites puudades	%-des kogu toodangust
1860	18,3	6,0	32,8
1870	42,4	15,6	36,8
1880	200,9	86,3	43,0
1890	367,2	183,3	49,9
1895	555,5	298,3	53,7
1900	995,2	691,5	69,5

Kivisöetööstus, mis tekkis 60-ndatel aastatel, saavutas nelja aastakümne jooksul soliidsed mõõtmed ja viimasel aastakümnel suurenes toodang selles tööstusharus peaaegu 3 korda. Donetsi bassein, kujutades endast 40 aastat tagasi veel «metsikut välja», muutus kolossaalseks tootmiskeskuseks. Ainuüksi viimase viie aasta jooksul suurendas ta toodangut 2,5 korda ja andis kivisöe kogutoodangust rohkem kui kaks kolmandikku.

Sama kiiret kasvutempot näitab naftatööstus eesotsas peamise, Bakuu piirkonnaga:

Aastad	Nafta kogutoodang (miljonites puudades)	Sellest Bakuu piirkonnas	
		miljonites puudades	%-des kogu toodangust
1870	1,8	1,7	94,4
1880	34,0	25,0	73,5
1890	241,0	226,0	93,8
1895	386,0	385,0	99,7
1900	632,0	601,0	95,1

[4] Järgnevate tabelite arvud on koostatud vastavate aastate ametlike kogumike «Свод данных о фабрично-заводской промышленности» ja mitmesuguste tööstusharude «Ülevaadete» järgi; vt. «Bibliograafiline loetelu».

Toodangu suurenemine 1880.—1900. a. jooksul 20-kordseks — niisugune on selle kapitalistliku tööstusharu arenemise tulemus, kusjuures nafta kogutoodangus on peamise, Bakuu piirkonna naftal valdav osatähtsus.

Rauamaagi toodangut ja lõunapiirkonna osatähtsust selles iseloomustavad järgmised arvud.

Aastad	Üldse (miljonites puudades)	Sellest lõunapiirkonnas	
		miljonites puudades	%-des kogu toodangust
1870	45,9	1,3	2,8
1880	60,2	2,7	4,5
1890	106,3	23,0	21,6
1895	168,0	59,1	35,2
1900	367,2	210,1	57,2

Lõunapiirkond saavutas ka siin viimase viie aasta jooksul teiste mäetööstuse piirkondade üle otsustava võidu.

Rööbiti mäetööstusega arenes mustmetallurgia. Malmisulatamist, raua ja terase tootmist iseloomustavad järgmised arvud:

Aastad	Malmitoodang			Raua- ja terasetoodang		
	Kokku (miljonites puudades)	Sellest lõunapiirkond		Kokku (miljonites puudades)	Sellest lõunapiirkond	
		miljonites puudades	%-des		miljonites puudades	%-des
1860	19,6	—	—	12,4	—	—
1870	20,7	0,3	1,4	14,5	—	—
1880	26,1	1,3	5,0	35,3	1,6	4,5
1890	55,2	13,4	24,3	48,4	8,6	17,8
1895	86,8	33,6	38,7	62,3	18,2	29,2
1900	176,8	91,6	51,8	134,4	59,2	44,0

Viie aasta jooksul (1895—1900) suurenes mustmetallurgia toodang kogu riigi ulatuses 2 korda, lõunapiirkonnas aga 3—4 korda. Seetõttu tõrjus lõunapiirkond vana Uraali metallurgia otsustavalt välja; Uraali osatähtsus kogutoodangus langes 67%-lt 70-ndatel aastatel 28%-ni 1900. aastal, lõunapiirkonna osatähtsus aga tõusis 0,1%-lt 51%-ni.

Mis puutub puuvillatööstusse, siis selle haru osas on statistilised andmed pikema ajavahemiku puhul eriti raskesti võrreldavad, sest selles tööstusharus tegutses suurel hulgal väike-ettevõtteid, mis varjutavad arvestuse iseloomu, võrreldes hilisemate aastatega,

mil andmed koguti suurte vabrikute kohta. Puuvillatööstuse kolme tähtsama tootmisala kohta on olemas järgmised arvud:[5]

Aastad	Puuvillaketramine		Puuvillase riide kudumine		Sitsitrükkimine ja viimistlus	
	Ettevõtete arv	Toodang (miljonites rublades)	Ettevõtete arv	Toodang (miljonites rublades)	Ettevõtete arv	Toodang (miljonites rublades)
1870	44	48,4	744	48,0	130	30,7
1880	69	74,2	678	99,7	774	66,6
1890	(66)	106,6	349	136,3	413	91,9
1897	67	134,9	465	237,5	190	105,5

Suurte vabrikute toodangu kasvu kohta kümne aasta (1890—1900) jooksul esitame järgmised täpsemad ja detailsemad andmed, kõrvutades puuvillaketramise ja puuvillase riide kudumise ametliku statistika arvusid:[6]

	1890. a.	1899. a.	Suurenemise %
Ketrusvabrikute arv	66	109	65
Kudumisvabrikute arv	83	118	42
Värtnate arv (tuhandetes)	3457	6091	76
Kangaspuude arv (tuhandetes)	87	146	68
Töödeldud puuvilla (tuhandetes puudades)	8328	16 127	94
Töödeldud toorkangaid (tuhandetes puudades)	6671	11 595	74
Puuvilla väärtus (miljonites rublades)	81,6	148,4	82
Kedruse väärtus (miljonites rublades)	119,6	248,1	107
Toorkangaste väärtus (miljonites rublades)	146,8	241,5	65

Toodangu suurenemine 10 aasta jooksul peaaegu kahekordseks, kusjuures ettevõtete arv suurenes palju vähem, s. t. tööstuse üldine kasv koos tunduva kontsentratsiooniga — selline on puuvillatööstuse arenemise tulemus 90-ndatel aastatel.

Kontsentratsiooniprotsess. Seega läheb vene tööstus 90-ndate aastate kümne aasta jooksul kapitalistlikule suurtehnikale ja tootmise suurvormidele kiiresti üle. Tööstuse üldise kasvu kõrval esineb

[5] 1870. aasta andmed on võetud raamatust «Историко-статистический обзор промышленности России», II kd., стр. 91; 1880.—1897. a. kohta on andmed võetud kogumikust «Свод данных фабрично-заводской промышленности России за 1867—1897 гг.» Vt. ka «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», 1902, стр. 276. Puuvillase riide kudumise ja sitsitrükkimise ettevõtete hulka kuulus 1870. ja 1880.—1897. aastal rohkesti väike-ettevõtteid.

[6] «Материалы для статистики хлопчатобумажного производства в России», 1901.

ka tootmise kontsentratsioon ja tootlikkuse tõus. Kogu tööstuse kontsentratsiooni astet iseloomustavad näiteks järgmised võrdlusarvud, mis baseeruvad V. I. Lenini poolt 1879.—1890. aasta kohta läbitöötatud andmeil (peale raudteerööbaste tootmise)[7] ja milliseid on täiendatud Pogoževi[8] andmetega 1902. aasta kohta (kõigi tootmisharude kohta):

Vabrikute rühmad tööliste arvu järgi	1879. a.		1890. a.		1902. a.	
	vabrikuid %-des üldarvust	nendes töölisi %-des tööliste üldarvust	vabrikuid %-des üldarvust	nendes töölisi %-des tööliste üldarvust	vabrikuid %-des üldarvust	nendes töölisi %-des tööliste üldarvust
100 kuni 499	79,7	44,2	79,6	42,1	73,8	30,7
500 „ 999	13,3	23,0	12,8	20,2	15,2	19,5
1000 ja rohkem	7,0	32,8	7,6	37,7	11,0	49,8

XX sajandi algul olid suurettevõtetesse kontsentreerunud juba pooled kõigist töölistest, 20 aastat tagasi aga töötas neis kõigest üks kolmandik töölistest. Kui suurema näitlikkuse otstarbel välja arvutada vabrikute ja neis töötavate tööliste arvu juurdekasv protsentides, rühmade viisi, siis saame 1894.—1902. ja 1879.—1902. aasta kohta järgmised arvud:

Vabrikute rühmad	Vabrikute arvu suurenemine		Tööliste arvu suurenemine	
	1894.—1902. aastal	1879.—1902. aastal	1894.—1902. aastal	1879.—1902. aastal
100 kuni 499 töölisega	53,7	78,3	52,8	76,0
500 „ 999 töölisega	67,0	118,9	71,4	115,9
üle 1000 „	123,1	203,5	141,4	284,4

Kõige rohkem suurenes kõige suuremate vabrikute arv, kusjuures eriti suurenes nendes tööliste arv.

Millised olid siis selle, Venemaa kapitalismi arenemise ajaloo tähtsama nähtuse põhjused? Millega seletada vene kapitalistliku tööstuse eriti kõrget kontsentratsiooniastet, kõrgemat kui teistes juhtivates kapitalistlikes maades?

Põhjus seisneb selles, et vene tööstus astus kapitalistliku arenemise teele hiljem kui teised maad. «Kapitalismi arendamist noor-

[7] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 427.

[8] Погожев, Учет численности и состава рабочих России, Спб, 1906, стр. 42.

tes maades k i i r e n d a b tunduvalt vanade maade eeskuju ja abi[9].» Välismaise tehnika rakendamine mõnedes tööstusharudes juba pärisorjusliku majanduse epohhil ja tööstuse arenemise manufaktuuriperioodil avaldas manufaktuuri vabrikuks muutumisele ja tööstuse kontsentratsioonile otsustavat mõju. Selline oli olukord näiteks veel XIX sajandi 40—50-ndatel aastatel puuvillatööstuses, kus, nagu me nägime eespool, välismaiste masinatega sisustatud suurvabrikud koondasid valdava osa toodangust enda kätte, tõrjudes väiksemad manufaktuurid välja. Siiski arenes puuvillatööstus ülekaalukalt kodumaise kapitali alusel ja elas seepärast üle pikaajalise manufaktuuriperioodi kuni vabrikuks lõpliku ülemineku ni.

Kõige selgemalt avaldus välismaise tehnika ja suurkapitali organisatsiooniliste vormide rakendamise protsess lõunapiirkonna kivisöe-, rauamaagi-, metallurgia- ja metallitööstuses. Siin tekkisid välismaised ettevõtted mitte manufaktuuri ümberkorraldamise baasil, vaid otseselt vabrikutüüpi suurettevõtetena. Siin võeti kohe kasutusele senini Venemaal veel rakendamist mitteleidnud välismaine tehnika ja välismaise aktsia-suurkapitali tootmise, valitsemise ja finantseerimise organisatsioonilised vormid. Kuigi väliskapital Venemaale oma maa esmaklassilist tehnikat ei toonud, siiski oli see Venemaa iganenud tehnikast rohkem arenenud.

Vene tööstuses tootmise tühise ulatusega ja madala tehnikaga väike-ettevõtete säilimise tingimustes said välismaiste aktsiaseltside poolt organiseeritud hiigel-tööstusettevõtted kohe suure ülekaalu, sest neisse kontsentreerusid suured tööliste hulgad. Kõrge tehnika ja tootlikkus võimaldas neil vastavas tööstusharus saavutada peaaegu monopoolse positsiooni. See ilmneb näiteks eriti selgesti, kui lõunapiirkonda võrrelda Uraaliga. Uraali väliskapital meelsasti ei läinud, sest seal säilisid poolpärisorjuslikud igandid, ja seetõttu prevaleerisid seal sisekapital, manufaktuuri tüüpi, madala tehnikaga ja pealegi ilma oma kivisõe baasita väiksemad ettevõtted. Hilisemal, imperialismi perioodil ilmnesid käsikäes suurimate vene ettevõtetega monopolistlikke ühendusi, kombinaate asutavate välismaiste ettevõtete eelised eriti selgesti.

Lõpuks tugevnes kontsentratsiooniprotsess veel seeläbi, et Venemaal töötasid juhtivad rasketööstusharud väga suurel määral just raudteede ja riiklike tellimuste alusel. Rääkimata sellest, et suurtehastele-soosikutele anti igasuguseid soodustusi (vahest ka altkäemaksude vastu), aitas suurte riiklike ja raudteede ühendatud tellimuste fakt ise kaasa tootmise kontsentratsioonile.

Ka tehnika edasise progressi ning sellega seoses ettevõtete sisseseadete uuendamise ja põhikapitali suurendamise vajaduse tingimustes oli välismaiste ettevõtete olukord soodsam. Neil olid kasutada suuremad kapitalid ja võimalus ettevõtete sisustamiseks välismaiste masinatega soodsamatel tingimustel. Seevastu vene

[9] V. I. L e n i n, Teosed, 3. kd., lk. 410.

ettevõtted ja isegi niisugused juhtivad ettevõtted, nagu riiklik Obuhhovi sõja- ja relvatehas või eraviisiline Putilovi masinaehitus- ja metallitöötlemistehas, tundsid kroonilist vahendite puudust isegi põhilise sisseseade soetamiseks ning kasutasid sageli 30—50 aasta vanuseid tööpinke ja masinaid.

Tööstusettevõtete kõrge kontsentratsioon ja monopolistlik seisund tõid suurkapitalile ja eriti väliskapitalile suuri kasumeid. Kuid väliskapitalil oli kogu rahvamajanduse suhtes ka positiivne majanduslik tähtsus, sest ta kiirendas majandusliku arenemise käiku, üleminekut manufaktuurilt vabrikule ja sellelt omakorda suurtele tootmiskombinaatidele.

Mõnedes harudes esineb see kontsentratsiooniprotsess veel reljeefsemalt.

Nii kasvas tööliste arv mäetööstuse ettevõtete suurimas rühmas — ettevõtted üle 1000 töölisega — kümne aasta (1890—1900) jooksul 159,4%, ettevõtete arv aga 112,6%. Puuvillatööstuse suurimate ettevõtete rühmas kasvas 1879.—1894. a. jooksul ettevõtete arv 65,8% ja tööliste arv 88%, kuna madalamas rühmas suurenes vastavalt ettevõtete arv kõigest 9,2% ja tööliste arv 4,4%. Veelgi rohkem kasvas suurimates ettevõtetes toodang, sest seda soodustas mitte üksi nendesse ettevõtetesse kontsentreeritud suur tööliste hulk, vaid ka tööliste tööviljakuse tõus parema sisseseade tõttu. Nii näiteks naftatööstuses andsid 9,5% firmade üldarvust 69% kogu nafta toodangust. Kivisöetööstuses andis 1898. aastal 4% kaevandustest 43% kivisöetoodangust. Kontsentratsiooni ja tööviljakuse tõusu protsessi metallurgiatööstuses iseloomustavad järgmised arvud:[10]

	1890. a.	1900. a.
Malmitoodang ühe tehase kohta (tuh. puudades) .	253	716
Tööliste arv ühe tehase kohta	899	1325
Hobujõudude arv ühe tehase kohta	255	1286
Hobujõudude arv ühe töölise kohta	0,28	0,97
Malmitoodang ühe kõrgahju kohta (tuh. puudades)	286	629
Malmitoodang töölise kohta (puudades)	282	541
Martäänterase toodang ühe ahju kohta (tuh. puudades)	199	439
Bessemeri terase toodang ühe konverteri kohta (tuh. puudades)	722	1143

Tabel annab tunnistust tootmise kiirest tehnilisest täiustamisest ja kontsentratsioonist. Eriti silmatorkav on see protsess, kui progresseeruvat lõunapiirkonda võrrelda mahajäänud Uraaliga[11]:

[10] И. Гливиц, Железная промышленность России, 1911, стр. 111.
[11] Sealsamas, stp. 114.

	Uraal		Lõunapiirkond	
	1890. a.	1900. a.	1890. a.	1900. a.
Malmitoodang ühe tehase kohta (tuh. puudades)	250	436	1491	3192
Hobujõudude arv ühe tehase kohta	135	244	1530	6159
Tööliste arv ühe tehase kohta	1281	1496	1505	1841
Malmitoodang ühe kõrgahju kohta (tuh. puudades)	259	342	958	2035
Malmitoodang ühe töölise kohta (puudades)	194	297	990	1714
Kaevandatud maaki ühe töölise kohta (tuh. puudades)	2,4	3,3	10,7	19,3

Sellised tootmistulemused Uraalis ei ole sugugi tingitud maagi loomulikust madalast kvaliteedist Uraalis. Ümberpöördult, Uraalis on rikkaimad ja kvaliteetsemad maagi leiukohad. Kuid Uraal võideti lõunapiirkonna kapitalistliku tehnika, hästi organiseeritud tootmise ja selle uue ökonoomika poolt, mille tõi kaasa arenenud tööstuskapitalism. Viimane tõi Venemaale Uraalis valitsenud vana poolpärisorjusliku rutiini asemele tolleaegse eesrindlikuma välismaise tehnika ja tööstuse eesrindlikud organisatsioonilised vormid.

Siiski peab märkima, et 90-ndate aastate tööstuse kontsentratsiooniprotsessi intensiivsusele ja kiirele tempole vaatamata ei jõudnud see kontsentratsioon vaadeldaval perioodil veel niisuguse astmeni, kus ta läheb vahetult üle monopoliks (nagu see leiab aset monopolistliku kapitali, imperialismi perioodil). Seepärast, ehkki 90-ndad aastad olid imperialistliku etapi ettevalmistajateks, oleks ekslik arvata (nagu seda teevad Granovski, Gindin jt.), et juba 90-ndatel aastatel algas Venemaa kapitalistlikus arenemises imperialismi periood. Meie arvates kuulub see aastaisse 1900—1902.

Raudteede ehitamine ja 90-ndate aastate tõus. Ülalpool me näitasime, et 90-ndate aastate tõus oli esmajoones seotud raudteede ehitamisega. Raudteede ehitamine põhjustas seda, et 90-ndate aastate tööstusliku tõusu aluseks oli rasketööstuse — mustmetallurgia, masinaehituse, rööbaste tootmise, kütuse-, kivisöe- ja naftatööstuse ning seejärel ka ehitustööstuse — keraamika (tellise), tsemendi ja teiste raudteede ehitamiseks vajalike materjalide tootmise arenemine. Kuna raudteede ehitamise intensiivistumine tõmbas tööstusliku tõusu teele metallurgia- ja kütusetööstuse kõrval ka teised rasketööstuse harud ja seejärel ka kergetööstuse, siis oli raudteede ehitamine üldise tööstusliku tõusu aluseks ja tööstuskapitalismile siseturu laiendajaks.

Pärast raudteede intensiivset ehitamist aastail 1870—1875, mis viie aasta jooksul suurendas raudteede võrku 7500 versta võrra, arenes edasine raudteede ehitamine aastail 1876—1880 mõõdukamas tempos. Kuid juba aastail 1891—1895 annab uus raudteede

ehitamine 6257 versta uusi raudteid ja järgmised viis aastat (1896—1900) veel 15 139 versta, nii et 1901. aastal ulatub kogu raudteede võrk 56 130 verstani. Teiste sõnadega, ühe aastakümne jooksul (90-ndatel aastatel) ehitati kogu raudteede võrgust 37% ehk pool sellest, mis ehitati eelmise 50 aasta jooksul. Nii suurt tõusuperioodi raudteede ehitamises, kui aastail 1895—1900, edaspidi kapitalistlikul Venemaal enam ei esinenud. Muidugi, tuleb märkida, et ka niisuguse intensiivse raudteede ehitamise juures jäi Venemaa juhtivatest kapitalistlikest maadest raudteede võrgu suhtelise tiheduse poolest kaugele maha: 1895. aastal oli Venemaa territooriumi iga 1000 km² kohta keskmiselt kõigest 1,5 km raudteid (Euroopa-osas 9,7 km ja Aasia-osas — 0,6 km), Inglismaal aga oli sellal 106 km ja Saksamaal 80 km raudteid iga 1000 km² kohta.

Ka raudteede ehitamise süsteemis toimusid olulised muudatused, võrreldes 70-ndate aastatega. Ehkki valitsus ei keelanud eraviisilist ehitamist, vaid koguni ergutas eraalgatust, oli pärast ebaõnnestunud katset «Vene Raudteede Peaseltsiga» peamiseks ehitajaks ikkagi riik. Švanebachi andmeil jagunes suurimal raudteede ehitamise ajal, 90-ndate aastate teisel poolel, erakapitali ja riiklike mahutuste osavõtt ehitamisest peaaegu pooleks. Kuid tegelik rahaline osavõtt raudteede ehitamisest oli riigil siiski palju suurem, sest otseste riiklike raudteelaenude kõrval hakati 90-ndatel aastatel ohtralt kasutama ka riigi poolt garanteeritud eralaenude andmist. Sel juhul andis valitsus garantii nende laenude tulukuse kohta, mistõttu nad harilikest riigilaenudest oluliselt ei erinenud. Peale selle ostis valitsus raudtee-eraseltsidelt mõned eriti tähtsad või siis kahjutoovad raudteed riigile. Kõige selle tagajärjel kasvas riigi osa raudteede ehitamises ja raudteede majanduses aastail 1890—1900 märksa.

Laenude üldsumma kõigile raudteedele ulatus 1890. aastal 1363 miljoni rublani; järgneval aastakümnel (kui ministriks oli Witte) realiseeriti garanteeritud laene (ilma Hiina—Ida raudteeta) üldse umbes 1 miljardi rubla suuruses summas. Peale selle moodustasid otsesed riiklikud kulutused uute raudteede ehitamiseks, raudteede võrgu ja veereva koosseisu täiustamiseks umbes 1350 miljonit rubla (arvesse võtmata 375 miljoni rubla suurust Hiina—Ida raudtee laenu). Eraseltside poolt oli garanteerimata laene välja lastud kuni 205 miljonit rubla. Seega võib arvestada, et raudteemajandusest riigi osavõtu üldsumma ulatus 1890.—1900. aastal 3,5—3,6 miljardi rublani. XX sajandi algul hinnati kõigisse raudteedesse paigutatud kapitali 4,7 miljardile rublale, millest 3,5 miljardit rubla kuulus riigile. Sellest summast moodustasid XIX sajandi viimasel aastakümnel otseselt riigi poolt teostatud kapitali kulutused (koos Hiina—Ida raudteega) 1691 miljonit rubla, s. o. umbes pool kõigist riigi poolt raudteedesse nende ehitamise ajal paigutatud vahenditest.

Millised olid nende raudteede ehitamisse mahutatud riiklike kapitalide allikad? Toodud summast moodustasid välismaised

investeeringud umbes 341 miljonit rubla, ülejäänud osa kaeti siselaenudega ja peamiselt riiklikest üldeelarvelistest ressurssidest. Seega pigistas riik sel raudteede ja tööstuse intensiivse ehitamise perioodil maksusurve abil, otseste ja kaudsete maksudega, viina monopoliga, tollituludega jne. rahvalt välja keskmiselt 120 miljonit rubla aastas, mis kulutati raudteede ehitamiseks. Raudteede ehitamise kaudu aga subsideeris ja toetas riik rasketööstust rööbaste, vedurite jm. suurtellimuste andmise teel. Millist suurt osa etendasid rahva väikesed hoiused raudteede ehitamises, mis sinna pumbati riigi krediidiasutuste kaudu, nähtub sellest, et näiteks riiklike hoiukassade hoiused läksid suures osas raudteelaenudeks: 1. jaanuaril 1901. aastal oli hoiukassade hoiuste 752 miljoni rubla suurusest üldsummast 637 miljonit rubla paigutatud riigi väärtpaberitesse ja sellest 248 miljonit ehk umbes 37% — raudteelaenudesse.

Väliskapitalide juurdevool. Kapitalide juurdevoolu tööstusse, mis soodustas tööstuslikku tõusu aastail 1890—1900, iseloomustavad järgmised andmed neil aastail asutatud välismaiste ja vene aktsiaseltside kohta. 1889. aastal oli Venemaal 504 aktsiaseltsi 911,8 miljoni rubla suuruse kapitaliga, 1899. aastal oli neid juba 1181, kapitaliga 1736,8 miljonit rubla. Teiste sõnadega, tööstusse mahutatud kapital suurenes kümne aasta jooksul 825 miljoni rubla võrra, kusjuures aastail 1896—1898 ulatus iga-aastane kapitalide aktsiatesse mahutamine 230—250 miljoni rublani ja 1899. aastal 431,9 miljoni rublani. Kõigi aktsiakapitalide (põhi-, tagavara-, amortisatsiooni- jne.) üldsumma moodustas Rahandusministeeriumi andmeil 1899. aastal 2,3 miljardit rubla.

Selles aktsiakapitalide moodustamises hakkab tähtsat ja üha suurenevat osa etendama välismaine aktsiakapital. Aastail 1893—1900 tekkis Venemaal 191 uut välismaist aktsiaseltsi 634 miljoni frangi suuruse üldkapitaliga. Sealjuures väliskapitali mõju suurenes, ehkki vene kapitalile kuulus aktsiaseltside asutamisel üldiselt domineeriv osa. Väliskapitalide üldsumma Venemaal tegutsevates aktsia-ettevõtetes moodustas 1870. aastal kõigest 26,5 miljonit rubla (kõik kapitalid kokku), 1880. aastal — 97,7 miljonit rubla, 1890. aastal — 214,7 miljonit rubla, 1900. aastal — 911 miljonit rubla (Oll). Teiste uurijate andmeil oli välismaiste aktsiakapitalide summa 1900. aastal mõnevõrra väiksem: 765 miljonit rubla (Švanebach), 778 miljonit rubla (Voronov).[12] Igal juhul on toodud arvude võrdlemisel näha, et väliskapital moodustas 1890. aastal kõigist aktsiakapitalidest veidi rohkem kui ühe kolmandiku, 1900. aastal aga juba peaaegu poole.

---

[12] Vahe tekib enamasti välisvaluuta vene rahaks ümberarvestuse mitmesugustest viisidest, samuti aga ka seoses ebatäpsusega «välismaiste» seltside defineerimises. Vt. П. В. Оль, Иностранные капиталы в хозяйстве довоенной России, 1925; Воронов, Иностранные капиталы в России, 1901; П. Х. Швanебах, Денежное преобразование и народное хозяйство, 1901, ja ka Н. Пушкин, Статистика акционерного дела в России, 1897—1898.

Väga iseloomulik on uute aktsiaseltside ja nende kapitalide jagunemine üksikute rahvamajandusharude vahel. Enne 1889. aastat tekkinud aktsiaseltsidesse, pankadesse, kindlustus- ja transpordiseltsidesse oli paigutatud 34,4% kapitalist (313 miljonit rubla), pärast, aastail 1889—1899 tekkinud aktsiaseltsidesse aga kõigest 8,3% (59 miljonit rubla). Esimesel perioodil paigutati tööstusettevõtetesse 56,1% (578 miljonit rubla), teisel perioodil aga juba 74,3% (715 miljonit rubla). Siit on näha, et eespool 70-ndate aastate kohta märgitud aktsiakapitali ümberpaigutus tööstusse kestis ja intensiivistus 90-ndatel aastatel veelgi.

Aktsiakapitalide puhttööstusliku iseloomu tugevnemist 90-ndatel aastatel näeme ka aktsiakapitalide jagunemisest üksikute tööstusharude vahel. Võrreldes aktsiaseltside põhikapitale tööstuse tähtsamates harudes aastail 1890 ja 1900, saame Rahandusministeeriumi andmeil järgmise võrdluse (miljonites rublades):

Tööstusharud	Põhikapital		Juurdekasv (%-des)
	1890. a.	1900. a.	
Mäetööstus	85,7	392,2	358
Metallitööstus	27,8	257,3	826
Keemiatööstus	15,6	93,8	501
Keraamikatööstus	6,7	59,0	781
Tekstiilitööstus	197,5	373,7	89
Toiduainetetööstus	87,6	153,1	75
Kõik tööstusharud	580,1	1742,3	200

Seega kõige hoogsamalt arenesid aktsiaseltsid rasketööstuses (mäe-, metalli- ja keemiatööstus), samuti aga ka ehitustööstuses (keraamikatööstus), vanadesse kergetööstuse harudesse (tekstiili- ja toiduainetetööstus) aga voolas aktsiakapitali palju vähem.

Samasugune aktsiakapitalide jagunemine toimus ka välismaistes aktsiaseltsides. Nende põhikapitalid jagunesid samade tööstusharude vahel järgmiselt (miljonites rublades):

Tööstusharud	1890. a	1900. a.	Juurdekasv (%-des)
Mäetööstus	70,1	437,9	525
Metallitööstus	14,0	145,3	938
Keemiatööstus	6,4	29,3	358
Keraamikatööstus	0,2	26,6	13 200
Tekstiilitööstus	26,0	71,4	175
Toiduainetetööstus	7,6	11,4	50
Kõik tööstusharud	186,2	911,0	389

Esitatud arvud kinnitavad 90-ndate aastate kapitalistliku tõusu omapära, mis seisnes rasketööstuse tõusus ja oli esmajoones seotud raudteede ehituse hoogustumisega ja väliskapitali mahu-

tuste suurenemisega. Väliskapitali mõju suureneb eriti vaadeldava perioodi viimaseil aastail (eriti pärast kuldvaluuta sisseseadmist 1897. aastal) ja avaldub mitmesugustes tööstusharudes ebaühtlaselt. Mäetööstusse näiteks paigutati välismaist aktsiakapitali rohkem kui vene kapitali, mistõttu 1890. aastal moodustas välismaine aktsiakapital 58% ja 1900. aastal juba 70% kõigist aktsiakapitalidest; metallitööstuses tõusis väliskapitali osatähtsus 32%-lt 42%-ni, tekstiili-, toiduainete- jne. tööstuses aga moodustas vene aktsiakapital 90—98%.

Lõpuks esitame sama autori andmed välismaiste aktsiakapitalide jagunemise kohta aastail 1890 ja 1900 nende emamaade järgi (miljonites rublades):[13]

Kapitalid	1890. a.	1900. a.
Prantsuse	66,6	226,1
Belgia	24,6	296,5
Inglise	35,3	136,8
Saksa	79,0	219,3
Ameerika	2,3	8,0

Seega suurenes vene kapitalistliku tööstuse ja eriti mõnede harude ning koos sellega kogu rahvamajanduse sõltuvus aastail 1890—1900 tugevasti. Ühtlasi muutus järsult ka väliskapitalist sõltumise iseloom. Juba 1900. aastal asusid esikohal prantsuse-belgia ja üldse tulevase Entente'i kapitalid, saksa kapital aga tõrjuti vaadeldaval aastakümnel esikohalt kolmandale kohale.

Kapitalistliku tööstuse geograafiline paiknemine. Üksikute juhtivate tööstusharude — kivisöe-, metallurgia- ja naftatööstuse — olukorra vaatlusest me nägime, et mõningate piirkondade domineeriv osa suurenes, sest kapitalismi arenedes hakkasid nimetatud tööstusharud koonduma nendesse piirkondadesse. Üldse oli vene tööstuslikul kapitalismil kõigi suurtööstuse harude summaarse tootlikkuse järgi 1896. aastal järgmised põhilised tööstuspiirkonnad:

1. Moskva tööstuspiirkond, koosneb 6 kubermangust, mis andsid kokku 755,1 miljoni rubla väärtuses toodangut. Sellest andis Moskva kubermangu tööstus üksinda 403 miljonit rubla. Selles piirkonnas oli ülekaalus iga liiki tekstiilitööstus — puuvilla-, lina-, siidi- ja villase riide tööstus, osalt esines ka metallitöötlemist, keemiatööstust jt.

2. Peterburi piirkond, koosnes üksnes Peterburi kubermangust, toodanguga 316,7 miljonit rubla. See oli metallitöötlemise, masinaehituse, tekstiilitööstuse jne. piirkond.

3. Poola piirkond, toodanguga kolmes peamises tööstuskubermangus, kokku 335,5 miljoni rubla väärtuses. Neist andis

[13] П. В. Оль, Иностранные капиталы в хозяйстве довоенной России, 1925.

Piotrkowi kubermang 215,9 miljonit rubla (sealhulgas puuvillatööstuse peamise keskuse Lodzi 481 vabrikut 78 miljonit rubla) ja Varssavi kubermang — 98,1 miljonit rubla. Poola tööstuspiirkond oli tekstiili-, kivisöe-, malmi-, raua- ja keemiatööstuse piirkond.

4. Lõuna-Vene ja Ukraina (Krivoi Rogi—Donetsi) tööstuspiirkond kivisöe-, rauamaagi- ja põhikeemiatööstusega, kus 4 peamist kubermangu andsid toodangut 246,1 miljoni rubla väärtuses (neist Jekaterinoslavi kubermang 97,5 miljonit, Hersoni kubermang 69,4 miljonit rubla, Harkovi kubermang — 51 miljonit rubla).

5. Uraali mäe- ja metallurgiatööstuse piirkond (raud, värvilised metallid, mineraalid) andis toodangut 85,3 miljoni rubla väärtuses.

6. Bakuu naftapiirkond (Aserbaidžaan) andis toodangut 82 miljoni rubla väärtuses.

7. Edela piirkond, peamiselt suhkrupeedi piirkond, kus kahe tähtsama kubermangu toodang oli 135,1 miljonit rubla (neist Kiievi kubermang 77,4 miljonit rubla, Podoolia kubermang 57,7 miljonit rubla).

8. Taga-Kaukaasia mangaani- ja kivisöetööstuse Tšiatura-Tkvibuli piirkond, kus toodanguks oli 19 miljonit puuda mangaani ja 2,5 miljonit puuda kivisütt.

Kapitalistlik suurtööstus oli koondunud peamiselt nendesse piirkondadesse ja kubermangudesse. Ülejäänud piirkondades oli kapitalistlikku suurtööstust palju vähem. Niisuguse kontsentratsiooni tähtsus selgub sellest, et kogu Euroopa-Venemaa 63 kubermangu vabrikutöölistest oli 58% kontsentreerunud esimesse kahte rühma — keskpiirkonna juhtivatesse tööstuslikesse kubermangudesse ja Peterburi.

Seega oli kapitalistliku tööstuse geograafiline paiknemine 90-ndatel aastatel, ehkki see osalt oli tingitud ka looduslikest tootmistingimustest (Donetsi, Uraali, Bakuu piirkonnad), üldiselt äärmiselt ebaratsionaalne. Kapitalistlik tööstus sai pärandiks üksikute tööstusharude paiknemise piirkonnad (Moskva ja Peterburi piirkonnad), mis olid ajalooliselt välja kujunenud juba XVII—XIX sajanditel feodaal-pärisorjuslikul perioodil. Kuid ka kapitalistlikul perioodil oli tööstuse ratsionaalne paigutamine ja üksikute tööstuspiirkondade arenemine takistatud monopolistliku kapitali poliitikaga (nafta jt.), tsarismi rahvuspoliitikaga, mis pidurdas rahvuspiirkondade arendamist, ja üksikute piirkondade loodusvarade nõrga tundmisega, mis ka suurel määral toimus teadlikult suurkapitali huvides. Seepärast jäi rida oma looduslike tingimuste poolest väga rikkaid piirkondi kapitalismi poolt kas hoopis kasutamata (Kuznetski, Kaug-Põhja piirkonnad) või siis pidurdasid monopolid teadlikult nende kasutamist, et mitte võimaldada tootmise arendamist teiste piirkondade kapitalistlikel ettevõtetel (Uraali nafta jm.). Üldiselt olid üksikud piirkonnad ettevõtete tootmis-tehnilise varustatuse poolest väga erineval tase-

mel. Sellest olid tingitud vastuolud kapitalistliku tööstuse mitmesuguste piirkondade vahel niihästi tooraineallikate, toodangu hindade, turustamistingimuste jne. osas, kui ka majanduslikus, tolli-, tariifi- ja muus poliitikas. Näiteks esinesid sellised vastuolud ühest küljest Peterburi ja Poola eesrindlike piirkondade tekstiilitööstuse (töötamine juurdeveetava tooraine baasil) ja teisest küljest mahajäänuma (ning protektsionismi abinõusid vajava) Moskva piirkonna vahel. Samuti esines vastuolu eesrindliku lõunapoolse metallurgiapiirkonna ja mahajäänud Uraali vahel jne.

See kõik oli kapitalismi ebaühtlase arenemise üldise seaduse konkreetseks kajastuseks, mida Vene tingimustes komplitseerisid vene külas esinevad pärisorjuslikud igandid; kapitali sisemise akumulatsiooni puudulikkus, väliskapitalide juurdevoolu iseärasused ja suunad, tsarismi rahvuspoliitika jne. Sellest oli tingitud kapitalismi puudulik areng ja mahajäämus Venemaal, vaatamata tema mõnede harude kiirele tõusule. Ebaühtlane arenemine avaldus eriti järsult näiteks disproportsioonis rasketööstuse ja tema metallurgia- ning kütusebaasi vahel, kergetööstuse ja tema põllumajandusliku toorainebaasi vahel jne.

Vene tööstuskapitalismi peamisteks kütusebaasideks 90-ndatel aastatel olid Donetsi ja Dombrowa (Poola) kivisöepiirkonnad ja Bakuu naftapiirkond. Palju väiksem tähtsus oli Moskva-lähedasel ja Uraali kivisöepiirkonnal ja hoopis tühine tähtsus — kaevandamist alles alustavatel Siberi, Kesk-Aasia ja kagu- (Groznõi) piirkondadel. Kuivõrd valdav osatähtsus oli kahel esimesel piirkonnal, seda näeme me sellest, et 1897. aastal langes üldisest 684 miljoni puuda suurusest kivisöe toodangust nende piirkondade arvele 91% (sellest Donetsi piirkonnale 59% ja Dombrowa piirkonnale 32%). Teistest kivisöebasseinidest oli suurem kohalik tähtsus Moskva-lähedasel ja Uraali piirkonnal. Niisuguste tohutute söevarude nagu Kuznetski basseinis kaevandamine andis kõigest 1 miljon puuda, s. o. umbes 0,15% üldisest toodangust. Kuivõrd puudulik oli olemasolev kütusebaas areneva tööstuse vajaduste rahuldamisel, näitab see, et tohututele kasutamata kivisöepindaladele vaatamata oli Venemaa sunnitud neil aastail sisse vedama kuni 155 miljonit puuda kivisütt. Sealjuures oli kivisöe sisemaise tarbimise suurus kõigest 7 puuda keskmiselt ühe inimese kohta. See oli päris tühine, võrreldes Suurbritanniaga, kus toodang moodustas keskmiselt ühe inimese kohta 237 puuda, Ameerika Ühendriikidega, kus see oli 147 puuda, ja Saksamaaga (131 puuda). Venemaa asus kivisöe toodangu üldsuuruselt ühel viimastest kohtadest, andes ülemaailmsest kivisöe toodangust kõigest 1%.

Mõnevõrra teistsugune oli lugu teise kütuseressursi — naftaga. Venemaale kuulus 90-ndatel aastatel umbes 1 miljardi puuda suurusest ülemaailmsest toodangust 478 miljonit puuda, s. o. umbes 48%. Naftat veeti välismaale 64 miljonit puuda, s. o. 13,3% üldisest toodangust. Kuid ka see väljavedu oli tingitud puudu-

likust sisemaisest ja eriti elanikkonna tarbimisest; näiteks 1897. aastal tarbiti omal maal petrooleumi keskmiselt kõigest 11,8 naela inimese kohta, Saksamaal aga — 41,8 naela.

Puudulik oli ka kapitalismi metallurgiabaas. Mäetööstusliku tooraine tootmine mustmetallurgia jaoks ja malmisulatamine oli koondunud kolme peamisse piirkonda — lõuna-, Uraali ja Poola piirkonda, osalt Moskva-lähedasse piirkonda ja veel vähem Siberi ja põhjapiirkonda. Peale selle esines võrdlemisi väike kohaliku tähtsusega rauamaagi tootmine Soomes. Lõuna-Uraali ja Poola piirkondade valdavat osatähtsust näeme sellest, et 1900. aastal andsid need piirkonnad üldisest rauamaagi toodangust: lõunapiirkond — 57,2%, Uraal — 27,6% ja Poola 7%. Umbes samasugune suhe oli piirkondade vahel ka malmisulatamise osas: lõunapiirkond 51,8%, Uraal 28% ja Poola 10%. Kuid üldse nähtub mustmetallurgia ja tema toorainebaasi arengu puudulikkus sellest, et tohutute, ammendamatute looduslike ressursside juures oli Venemaa malmi tootmise ja tarbimise poolest, mis on kapitalistliku tööstuse võimsuse näitajaks, ühel viimastest kohtadest, andes 1897. aastal kõigest 112 miljonit puuda, s. o. umbes 5,5% ülemaailmsest toodangust, ning vedades sisse 51,8 miljonit puuda malmi, rauda ja terast. Sealjuures moodustas malmi tarbimine Venemaal keskmiselt ühe inimese kohta kõigest 52 naela, Suurbritannias aga oli see 356 naela, Ameerika Ühendriikides 336 naela, Saksamaal 254 naela.

Mõnevõrra erinev koht oli kõrge kvaliteediga terase tootmise jaoks väga tähtsa metallurgilise tooraine — mangaanimaagi — tootmisel. Seda saadi 1897. aastal Venemaal 22,6 miljonit puuda, mis moodustab 50% ülemaailmsest toodangust. Kõige rohkem saadi teda Taga-Kaukaasias, Kutaisi kubermangus (85%) ja Ukrainas (umbes 12%), ülejäänud toodang tuli Uraalist. Mangaanimaagi väljavedu Venemaalt, moodustades 11,4 miljonit puuda, hõlmas kuni 50% kogu ülemaailmsest ekspordist. Kuid vedades välja seda väärtuslikku toorainet, vedas vene tööstus omakorda sisse 1,2 miljonit puuda poolfabrikaati — rauamangaani.

Veelgi ebarahuldavam oli olukord värviliste metallide osas. Küllaldastele looduslikele ressurssidele vaatamata oli nende metallide tootmine Venemaal tähtsusetu. Juba XIX sajandi esimesel veerandil toodeti nii palju vaske, et teda veeti välja 292 000 puuda. Vene (Uraali) vase baasil asutati Prantsusmaal pronksitööstus. 90-ndatel aastatel moodustas vase väljavedu kõigest 1800 puuda 831 000 puuda suuruse sisseveo juures ning Venemaa vasetoodang moodustas ülemaailmsest vasetoodangust kõigest 2,3%. Mis puutub tsinki ja seatinasse, siis nende toodang moodustas ülemaailmsest toodangust sajandikud protsendid (tsink — 0,017%, seatina — 0,05%) ja kogu vene tööstuse vajadus rahuldati täielikult sisseveoga välismaalt, vaatamata rikkalikele mittekaevandatavatele maapõuevaradale.

Mis puutub kergetööstusse, mille toorainebaasiks on põllumajandus, siis ka siin esines mitmel alal disproportsioon toorainebaasi ja tööstuse vajaduste vahel, vaatamata maa tohututele põllumajanduslikele ressurssidele. Teistel aladel, vastupidi, ei suutnud kapitalistlik tööstus kogu põllumajanduslikku toorainet kasutada ja seda veeti välismaale, et pahatihti uuesti sisse vedada valmistoodanguna. Nii näiteks, olles peamine linakiu tootja ja eksportöör, tootis seda Venemaa peamistes kaubalise linakasvatuse piirkondades 18 miljonit puuda. Sellest töötati 2 miljonit puuda ümber kohapealses kodutööndu ses, 3 miljonit puuda — vabrikutes ning 12—14 miljonit puuda veeti välismaale. Villa koguti Venemaal kuni 10 miljonit puuda, s. o. 14% ülemaailmsest toodangust, välja veeti aga kõigest 1—1,1 miljonit puuda, kusjuures sama palju veeti sisse toorvilla (paremaid sorte) ja peale selle veel villaseid valmisesemeid 5,9 miljoni rubla väärtuses. Oma toorainebaas hakkas puuvillatööstusele tekkima Kesk-Aasias alates 80—90-ndatest aastatest. Toorpuuvilla toodeti 90-ndate aastate lõpul 6—6,7 miljonit puuda, mis moodustas toorpuuvilla ülemaailmsest toodangust 5,1%. Kuna puuvilla sisemine tarbimine (koos väiketootmisega) moodustas 14,5 miljonit puuda, siis veeti sisse kuni 9 miljonit puuda toorpuuvilla, 127 000 puuda kedrust ja valmistooteid 1,5—1,7 miljoni rubla väärtuses.

Ülaltoodud näidete järgi võib otsustada, kuivõrd puudulikult kasutas vene kapitalism maa hiiglasuuri ressursse ja loodusrikkusi, eriti aga tema üksikutes osades. Kapitalismi ebaühtlase arenemise üldise seaduse toime oli siin suurem seoses maa tehnilise, majandusliku ja sotsiaal-poliitilise mahajäämusega. Mõnes piirkonnas, nagu näiteks Uraalis, endises pärisorjusliku metallurgia keskuses, ilmnes pärisorjuslike igandite ja üldise sotsiaalse mahajäämuse mõju eriti teravalt, avaldudes madalas tööviljakuses, mahajäänud tehnikas jne.

Töölisklassi suurus ja koosseis 90-ndatel aastatel. Koos tööstuskapitalismi kiire arenemisega ja tema kõrge kontsentratsiooniastmega suurenes 90-ndatel aastatel ka töölisklass ja tugevnes tema kontsentratsioon suurtööstuse ettevõtetes. Ühtlasi suurenes ka küla proletariseerumine. Lenini andmeil,[14] nagu juba eespool on näidatud, suurenes tööliste arv Euroopa-Venemaa kapitalistlikes suurettevõtetes 25 aasta jooksul pärast reformi enam kui kahekordseks, s. o. ta suurenes palju kiiremini kui rahvastik üldiselt ja isegi kiiremini kui linnaelanikkond. Lenini andmeil ulatub tööliste arv XX sajandi algul (aastail 1900—1903) ainuüksi Euroopa-Venemaa 50 kubermangu vabrikutes ja tehastes 1 262 000-ni, mäetöölisi on 477 000, raudteetöölisi — 469 000, kokku 2 208 000. Teiste sõnadega, selle aastakümne jooksul (1890—1900) oli kasvutempo veelgi suurem kui eelmise 25 aasta jooksul.

Üksikute majandusharude järgi oli tööliste arv kõige suurem

[14] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 417.

ja kasvutempo kõige kiirem raudteedel (1904. aastal 712 000, suurenemine 30 aasta jooksul pärast reformi üle 22 korra). Tööstuses endas oli tööliste arv XX sajandi algul: mäetöölisi 599 000, kõiki vabriku- ja tehasetöölisi 1 663 000, neist tekstiilitööstuses 621 000 ja metallitööstuses 236 000. Tööstuse laiaulatuslik kontsentratsiooniprotsess ja kapitalistlike suurettevõtete kasv tõi endaga kaasa ka tööjõu kontsentreerumise. Vabrikuinspektsiooni andmeil oli Euroopa-Venemaa 64 kubermangus 15 821 ettevõtet tööliste üldarvuga 1 640 000; neist 642 kõige suuremas, rohkem kui 500 töölisega ettevõttes oli üldse 797 900 töölist, s. o. 4% ettevõtetest kontsentreerisid 48,7% tööliste üldarvust.

Veelgi tähtsamateks momentideks seoses kapitalistliku suurtööstuse kasvu ja kontsentratsiooniga olid muudatused tööjõu iseloomus endas: vabrikutööliste sidemete täielik katkemine maa ja külaga, nende muutumine vabrikuproletariaadi klassiks ja kodutööliste arvu vähenemine.

Kapitalistliku suurtööstuse arenemise taolist mõju tööstusproletariaadi kujunemisele ja külaga sidemete katkemise kiirenemisele illustreerib hästi järgmine Lenini poolt Dementjevi andmete põhjal Moskva kubermangu ettevõtete kohta koostatud tabel:[15]

Vabrikud ja tehased	Põllutööle minejate protsent	
Puuvillase riide käsitsi kudumise ettevõtted koos värvimistöökodadega	72,5	Käsitsitootmine
Siidikudumine	63,1	
Portselani- ja fajansitehased	31,0	
Käsitsi sitsitrükkimise ettevõtted ja lõime väljajaotamise kontorid	30,7	
Kalevivabrikud (täielik tootmine)	20,4	
Puuvillaketruse ja mehhaniseeritud kudumise ettevõtted	13,8	Mehhaniseeritud tootmine
Mehhaniseeritud kudumine koos sitsitrükkimise ja apreteerimisega	6,2	
Masinaehitustehas	2,7	
Mehhaniseeritud sitsitrükkimine ja apreteerimine	2,3	

Seega lahutab kapitalistlik suurtööstus oma mehhaniseeritud, kvalifitseeritud tööjõudu nõudva tootmisega kiiresti töölise peaaegu täielikult maast, külast ja põllumajandusest. Ajalooliselt toimub see protsess perioodil alates 80-ndatest aastatest, eriti aga 90-ndatel aastatel ning juhtivates tööstusharudes jõuab peaaegu lõpule XX sajandi algul.

See vene tööstusproletariaadi arenemise käik ja ta esialgne talupoeglik päritolu on hästi näha järgmisest, mitmesuguste uurijate andmete põhjal kokku kombineeritud tabelist:[16]

[15] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 450—451. Е. М. Дементьев, Фабрика, что она дает населению и что она у него берет, изд. 2, 1897, стр. 36.

[16] 1884.—1885. a. kohta on andmed võetud E. M. Dementjevi raamatust «Фабрика, что она дает населению и что она у него берет»; 1899. aasta kohta

Aastad	100 töölisest oli	
	talupoegi	muid
1884 — 1885	91,5	8,5
1899	94,2	5,8

Kuid see vene tööstustööliste kaadri talupoeglik genealoogia passi järgi — oli tegelikult vabrikulik genealoogia, kui võtta arvesse vabrikutes töötamisejärglust (samade autorite andmeil):

Aastad	Tööliste %, kelle isad	
	töötasid vabrikus	ei töötanud vabrikus
1884 — 1885	55,0	45,0
1899	55,6	44,4

Seega olid 90-ndate aastate lõpul pooled vene tööstustöölistest juba «põlised proletaarlased», kelle isad olid samuti töötanud vabrikutes. Üksikutes tööstusharudes ja -piirkondades tõusis alaliste (põllutööl mittekäivate) tööliste protsent 97-ni (metallitööstus) ja 89-ni (kogu Peterburi piirkond).

Tööliste olukord. Vaatamata tööstusliku kapitalismi kiirele arenemisele ja tema tõusule 90-ndatel aastatel, ei olnud vabrikutööliste aineline olukord — nende palk, tööpäeva pikkus, töötingimused ettevõtetes, — samuti aga ka korteri-, olustikulised, sanitaarsed jm. tingimused paranenud. Kõik, mis selles osas oli saavutatud, oli tööliste endi poolt kätte võidetud, nagu me edaspidi näeme, visa võitlusega oma töö ja olemasolu majanduslike tingimuste parandamise eest.

Tööliste töö- ja elutingimused olid eri piirkondades ja eri tööstusharudes mõnevõrra erinevad, sõltuvalt neis kapitalismi ja kapitalistliku tehnika arenemise iseloomust ja ajaloolistest tingimustest. Kõige olulisemat vahet võis selles suhtes märgata ühest küljest kergetööstuse, eriti tekstiilitööstuse ettevõtete, ja teisest küljest rasketööstuse — metallurgia-, kivisöe- ja naftatööstuse ettevõtete vahel.

Kõigepealt esitame üldised andmed, mis iseloomustavad palgataset mõnedes tööstusharudes 90-ndate aastate lõpul ja XX sajandi algaastatel (kulutused palkadeks, naturaaltasu jm.) — palk, arves-

P. M. Šestakovi raamatust «Рабочие мануфактуры Цинделя», 1900. Vt. ka С. Бернштейн-Коган, Численность, состав и положение петербургских рабочих, 1910 г. ja А. М. Панкратова, «Рабочий класс и рабочее движение, 1905 года», т. I, 1926, стр. 418. Muidugi ei ole eriautorite andmed päris võrreldavad.

tatuna keskmiselt ühes ettevõttes töötava töölise kohta, soole ja vanusele vaatamata (rublades aastas):[17]

Puuvilla töötlemine	171
Villa töötlemine	170
Lina, kanepi ja džuudi töötlemine	139
Mehhaaniline puidutöötlemine	215
Toiduainete töötlemine	182
Mineraalainete töötlemine	204
Keemiatööstus	252
Metallitööstus, masinate jm. tootmine	341

Nende andmete järgi paistavad palgataseme poolest silma ühelt poolt metallitöölised ja üldse rasketööstuse töölised ning teiselt poolt kerge- ja eriti tekstiilitööstuse töölised. Need tööliste rühmad erinevad omavahel kaunis järsult ka kõigi teiste töö- ja eksisteerimise tingimuste poolest — naiste ja laste töö kasutamise osas, sanitaar-hügieeniliste ja korteritingimuste, tööpäeva pikkuse jne. poolest. Sellega on ka osalt seletatav, nagu me edaspidi näeme, nende rühmade osavõtt tööliste revolutsioonilisest liikumisest.

Tekstiilitootmine tööstuslikus keskpiirkonnas, mis siin oli levinud juba pärisorjuse ajal, hakkas alates 70-ndatest aastatest eriti kiiresti kasvama kapitalistliku manufaktuuri kujul. Need algul harilikult väiksemad ettevõtted tekkisid kohtades, kus oli olemas küllaldane kvalifitseeritud kaader endiste kodutööndajate, «töötubade» tööliste jt. näol. Kuna tekstiilitootmine oma iseloomu poolest töötajalt suurt füüsilist jõudu ega eriti kõrget kvalifikatsiooni ei nõudnud, siis kasutasid need kapitalistlikud ettevõtted eranditult kohalike, talupoegade hulgast pärit tööliste ja endiste kodutööndajate tööd, kusjuures naiste ja laste osatähtsus oli suur (kohati kuni pool tööliste üldarvust). Tööliste olukorda iseloomustas eriti ränk ekspluateerimine. Tööpäev kestis harilikult 14—15 tundi äärmiselt ebasanitaarsetes tingimustes. Palk oli väga madal: täiskasvanud meestöölisel 70 kopikat—1 rubla päevas, naistel ja lastel 30—50 kopikat päevas. Trahvide süsteemi kuritarvitamine vabrikantide poolt vähendas palka veelgi, mõnikord 30—50 kopika võrra päevapalgalt. Paljud töölised jäid elama maale, tulles iga päev tööle oma söögiga. Vabrikute juures tööliskasarmuid polnud, ja kui töölised jäid ööbima vabrikutesse, siis magasid nad töötubades põrandal või laudadel, kus nad päeval töötasid. Tolleaegsete vabrikuinspektorite kirjelduste järgi olid tööliste palga-, töö- ja elutingimused nendes ettevõtetes väga madalal tasemel. Keskpiirkonnas olid peale tekstiilitööstuse (puuvillatööstus, kudumine, sitsitrükkimine, siiditööstus) veel olemas toiduainete-, naha-, puidu- ja keemiatööstuse ettevõtted. Kapitalistliku mehhaniseeritud suurvabriku ilmumine niisugusesse piirkonda parandas mõne-

[17] Arvutatud välja V. E. Varsari poolt toimetatud kogumiku «Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, не обложенным акцизом за 1900 г.» alusel, välja antud 1903. a.

võrra töötingimusi ettevõttes endas, eriti pärast vabrikuinspektsiooni asutamist. Viimane lõi võimaluse kas või mõnesuguseks sanitaar-hügieeniliseks järelevalveks vabrikuhoonete seisukorra üle. Kuid tööliste üldised töö- ja olustikulised tingimused muutusid vähe. Ehkki 1897. aasta 2. juuni seadusega piirati tööpäeva pikkust 11 ½ tunniga, ja pühade eelpäevadel — 10 tunniga, leidis ka seegi kõrge norm tegelikult igasuguste klauslite lubamise, ületunnitöö jne. teel ületamist. Et tekstiilitöölised olid 80—90-ndatel aastatel suurel määral kontsentreerunud kapitalistlikesse suurvabrikutesse, kus töö- ja elutingimused olid äärmiselt ebasoodsad, oli põhjuseks, miks tekstiilitöölised astusid esimeste hulgas organiseeritud võitlusse kapitalistliku ekspluatatsiooniga.

Tehnilised töötingimused rasketööstuse ettevõtetes (metallurgia- ja metallitööstuses, masinaehituses, aga ka mäe- ja kütusetööstuses) nõudsid enamikult seal töötavailt töölistelt suurt füüsilist jõudu ja küllaltki kõrget kvalifikatsiooni. Seepärast oli neis tööstusharudes naiste ja laste töö vähe levinud (mitte rohkem kui 3—5%). Raske, kurnav töö oli siin ühendatud väga pika tööpäevaga. 70—80-ndatel aastatel kestis tööpäev kohustuslike ületundide tõttu 15—16 tundi. Ka paremates Peterburi malmivalu- ja masinaehitustehastes kestis «normaalne» tööpäev 90-ndatel aastatel 11—12 tundi, koos ületundidega aga — 15—16 tundi. Metallitööliste nominaalpalk, nagu nägime, oli kõrgem kui tekstiilitöölistel, kuid 10—15% suurune palgatõus, mis 90-ndate aastate jooksul esines, leidis tegelikult suuremalt osalt paralüseerimist toiduainete hindade, korteriüüri jne. tõusuga. Metallitöölised olid korteriolude poolest siiski veidi paremas seisukorras, sest nad elasid enamasti erakorterites linnades ja agulites, kus asusid tehased.

Nagu eespool näidatud, muutus Donetsi bassein 90-ndatel aastatel üheks suurimaks ja tähtsamaks kapitalismi tööstuspiirkonnaks. Siin hakkab formeeruma ka mäetööstuse proletariaadi kaader. 90-ndate aastate lõpul oli 65% kõigist Donetsi basseini kaevanduste töölistest alalised töölised. Töötingimused olid kaevandustes äärmiselt ebasanitaarsed, samasugused olid ka mäetööliste ja nende, kaevanduste lähedal hurtsikutes elavate perekondade korteri- ja eluolustikulised tingimused. Mäetööliste 90-ndate aastate olustiku uurimine näitab, et mäetööline raugastus väga ruttu ja 35—40-aastaselt oli juba täielik invaliid. Palk oli madal, eriti tööettevõttesüsteemi leviku tõttu, mille puhul tööettevõtja andis artellile töö tükitöö alusel, mis võimaldas töölisi kiskjalikult ekspluateerida. Tööettevõtjalt saadud palk oli harilikult peaaegu kaks korda madalam kui otseselt ettevõtteilt saadav palk. Kuid mõnedes kaevandustes oli ka viimasel juhul söeraiuja palk 37—40 rubla kuus, tööettevõtjalt aga sai omal moonal olev söeraiuja kõigest 17—20 rubla kuus. Levinud oli ka trahvidesüsteem. Tähtajaliste tükitööde juures tööpäeva pikkust ei reguleeritud, ta kestis harilikult 12 tundi ööpäevas, kui olid olemas vahetused, või 13,5 tundi

vahetusteta. Kuna maa-alused tööd olid äärmiselt halvasti organiseeritud, siis esines väga tihti õnnetusjuhtumeid: mäetööstuse ametliku ja väga ebatäpse statistika andmeil registreeritud vigastuste arv suurenes mäetööstuse töödel 90-ndatel aastatel tugevasti ja ulatus 1900. aastal 29 000 juhtumini. Töölised said isegi raskete vigastuste puhul ainult kümmekonna rubla suuruse tühise hüvituse ja vallandati töölt.

Naftatööstuse ettevõtetes valitses julm tööliste ekspluateerimine. Bakuu naftatööstuse töölised kuulusid 90-ndatel aastatel väga kirjusse rahvuslikku koosseisu — venelased, armeenlased, pärslased, tatarlased, lesgiinid — ja olid üldiselt võrdlemisi madala kvalifikatsiooniga, välja arvatud mõned erialad nafta mehhaniseeritud tootmisel ja töötlemisel. Tööpäev kestis seal tegelikult 16—17 tundi tervisele kõige kahjulikumates töötingimustes. Rasked töötingimused ja julm ekspluateerimine olid põhjuseks, miks Bakuu naftatöölised ja isegi nende kõige mahajäänumad rühmad lülitusid XX sajandi algul aktiivselt teadlikku majanduslikku ja poliitilisse võitlusse kapitalistliku ekspluateerimise ja tsarismi vastu.

Seega viisid 90-ndate aastate tööstuslik tõus, tööstuse ja koos sellega ka töölisklassi äärmiselt kõrge kontsentratsioon koos kapitalistliku ekspluateerimise julmade viisidega selleni, et töölisklass asub ikka aktiivsemalt võitlusse kapitalistliku ekspluateerimisega ja seda toetava tsaristliku režiimiga. Töölisklass oli 90-ndatel aastatel oma arvult ja koosseisult kaasaegne tööstusproletariaat, kes pärisorjusaegseist vabrikutöölistest, väike- ning käsitööstuse ja igasuguse muu tööstuse töölistest põhjalikult erines nii oma kontsentreerituselt suurtes kapitalistlikes ettevõtetes kui ka oma võitlustahteliste revolutsiooniliste omaduste poolest.

Töölisseadusandlus 80—90-ndatel aastatel. Tööliste raske olukorra ja nende ekspluateerimise kohutavate viiside juures puudus igasugune töölisseadusandlus kuni 80—90-ndate aastateni. Esmakordselt anti alanud töölisrahutuste mõjul 1. juulil 1882. aastal välja alaealiste tööd piirav seadus. Samal ajal asutati vabrikuinspektsioon. Teine seadus (8. juulist 1885. a.) keelas naiste ja laste öise töötamise mõnedel kahjulikel tootmisaladel.

Tööliste uute väljaastumiste survel andis tsaarivalitsus 3. juunil 1886. aastal välja seaduse koos tööliste palkamise eeskirjadega. Nende sissevõtmine oli Morozovi manufaktuurides töötavate tööliste streikide otseseks tulemuseks. Eeskirjad määrasid kindlaks ettevõtjate poolt tööliste palkamise tähtajad ja liigid, palgamaksmise tähtajad ja kohustuse maksta palk välja sularahas, keelates maksmise kaupadega. Trahvid, mida vabrikandid enne seda seadust oma kasuks võtsid, pidid uue seaduse järgi laekuma tööliste «olukorra parandamise» erifondi. Kuid tegelikult neid eeskirju ei täidetud. Trahvide süsteem tõi töölistele suurt majanduslikku kahju. Vabrikantide täielik omavoli trahvide võtmisel kutsus esile tööliste kokkupõrkeid administratsiooniga ja streike. Oma

propagandistitöö esimestel sammudel näitas Lenin trahvide seaduse materjali alusel vene töölise õigusetust.[18]

Tsaarivalitsus oli sunnitud 1896. aasta suvel 30 000 Peterburi tekstiilitöölise poolt läbiviidud streigi[19] survel välja andma 1897. aasta 2. juuni seaduse, mis piiras tööpäeva 11 ½ tunniga ja kehtestas sunduslikud puhkepäevad ja pühad kõigile töölistele. Kõik need seadused ja eeskirjad olid kehtivad ainult nende mäetööstuse vabrikute, tehaste ja ettevõtete kohta, kus tööliste arv ületas 20 inimest. Ettevõtted tööliste arvuga alla 20 inimese vabrikuinspektsiooni järelevalvele ja seega ka eeskirjadele ei allunud. Muude — käsitöö-, transpordi- jt. — ettevõtete kohta seadused üldse ei käinudki. Alaealisteks loeti lapsed alla 15 aasta; nende tööpäev piirdus 9 tunniga; 15—17-aastased noorukid töötasid 10 tundi päevas. Kuid kõiki neid eeskirju tegelikult ei täidetud. Väiksearvuline vabrikuinspektsioon eeskirjade täitmist jälgida ei jõudnud. Pealegi võimaldasid igasugused ületunnitöö kohta käivad klauslid vabrikantidel tööpäeva pikendada.

Samuti ei rakendatud peaaegu üldsegi vabrikuinspektsioonil õigust «Vabriku Asjade Ametina» välja anda «sundmäärusi» töösturuumide heakorra, sanitaarse olukorra ja ohutuse kohta. Seetõttu olid vabrikute ning tehaste hooned ja ruumid tihtipeale äärmiselt ebasanitaarses seisukorras ja heakorrastamata.

Sellega tsaarivalitsuse «töölisseadusandlus» 90-ndatel aastatel piirduski.

Töölisliikumine 80—90-ndatel aastatel. Eriti suur tähtsus tööliste klassiteadlikkuse ärkamise suhtes oli ajaloolisel tööliste streigil, mis 1885. aastal toimus Orehhovo-Zujevos, Morozovi vabrikus. Tekkinud tööliste hariliku majandusliku võitlusena palga tõstmise ja olustikuliste tingimuste parandamise eesmärgil (trahvide jm. vastu), kasvas see streik suureks poliitiliseks sündmuseks, mis näitas Venemaa töölisküsimuse kogu poliitilist sügavust. Töölised anti kohtu alla, kusjuures avanes kohutav pilt tööliste ekspluateerimisest Morozovi vabrikus. Selles vabrikus, kus töötas kuni 8000 inimest, halvenesid töötingimused iga päevaga: palk alanes süstemaatiliselt, töölisi trahviti, millega neilt võeti iga teenitud rubla kohta ära 30—50 kopikat. Streik suruti maha sõjalise jõuga, üle 600 töölise areteeriti ja mitukümmend töölist anti avaliku kohtu alla.

Kohtus avanenud tööliste ekspluateerimise õudne pilt oli selline, et kohus oli sunnitud mõistma kaebealused õigeks, kes aga siiski kohe areteeriti ja saadeti välja administratiivkorras. Kuid pärast Morozovi vabriku tööliste streiki oli valitsus siiski sunnitud asuma töölisküsimuse mõnesugusele «reguleerimisele», andes esmakord-

[18] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., artiklid «Seletus töölistelt vabrikutes ja tehastes võetavate trahvide seaduse kohta», «Uus vabrikuseadus» jt.

[19] Streigi eesotsas oli «Peterburi Tööliskassi Vabastusvõitluse Liit», mida juhtis Lenin.

selt välja seaduse trahvide kohta, mis pidid selle seaduse järgi minema mitte vabrikandi kasuks, vaid erilisse fondi, millest tuli rahuldada tööliste vajadusi.

Viie aasta (1881—1886) jooksul võtsid ligi 80 000 töölist osa 48 streigist. Streikide sellise massilise iseloomu juures hakkas kapitalile osutatav stiihiline vastupanu 90-ndatel aastatel kujunema teadlikuks poliitiliseks klassivõitluseks. Töölised hakkasid aru saama, et nad võivad võitu saavutada ainult organiseeritud võitluse teel. 90-ndatel aastatel asus töölisliikumise juhtimise etteotsa Lenin, kes 1895. aastal ühendas kõik marksistlikud töölisringid «Tööliskласsi Vabastusvõitluse Liitu», valmistades sellega ette revolutsioonilise marksistliku töölispartei loomist. 90-ndatel aastatel toimunud süstemaatiliste streikide puhul esitati juba varem läbiarutatud nõudmisi, kindlalt arvestati välja streigi väljakuulutamise moment ning koht jne. Need «... süstemaatilised streigid ilmutasid juba klassivõitluse algeid, kuid nimelt ainult algeid»,[20] — kirjutas Lenin oma raamatus «Mis teha?».

Oma artiklis (1905. a.) «Uued ülesanded ja uued jõud» näitab Lenin Venemaa massilise töölisliikumise arenemise etappide niisugust järjekorda: «Massilise töölisliikumise arenemist Venemaal seoses sotsiaaldemokraatia arenemisega iseloomustab kolm tähelepanuväärivat üleminekut. Esimene üleminek — kitsastelt propagandistlikelt ringidelt laialdasele majanduslikule agitatsioonile rahvahulkades; teine — poliitilisele agitatsioonile suures ulatuses ja avalikele, tänavameeleavaldustele; kolmas — tõelisele kodusõjale, otsesele revolutsioonilisele võitlusele, relvastatud rahvaülestõusule. Iga niisuguse ülemineku valmistasid ette ühelt poolt sotsialistliku mõtte töö peamiselt ühes suunas, teiselt poolt põhjalikud muutused tööliskласsi elutingimustes ja kogu psüühilises laadis, üha uute tööliskласsi kihtide ärkamine klassiteadlikumale ja aktiivsemale võitlusele.»[21]

90-ndad aastad kuuluvad peamiselt esimesse Lenini poolt näidatud etappi. Eriti ulatuslikult areneb tööliste majanduslik võitlus pärast 1891.—1892. aasta näljaaega, kui kriisi teravnemine külas kutsus esile tööliste uue voolu tööstusse. Samal ajal tugevdas 90-ndate aastate keskel esinenud tööstuslik tõus töölisliikumise küllaldase ettevalmistuse juures tööliste võitlust, mis võttis üha klassiteadlikuma ja poliitilisema iseloomu.

1894.—1895. aastast peale suureneb eriti järsult streikide laine, kusjuures streigid toimuvad revolutsiooniliselt meelestatud tööliste ilmse mõju all ja Peterburi «Tööliskласsi Vabastusvõitluse Liidu» juhtimisel. 1894. aastal toimuvad kokkupõrked Semjannikovi tehases, 1895. aastal — streik Peterburi sadamas, Thorntoni vabrikus (1895. aasta novembris), Laferme'i paberossivabrikus, mehhaanilises jalatsitehases, Königi puuvillaketramise vabrikus, Lebedevi

[20] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 336.
[21] V. I. Lenin, Teosed, 8 kd., lk. 185.

kudumisvabrikus, Putilovi tehases, vendade Karzinkinite manufaktuuris Jaroslavlis jm. 1896. aasta jaanuaris algab streik Peterburis Voronini puuvillaketramisvabrikus, sama aasta mais — Peterburi kudujate ja ketrajate üldstreik jne. Peterburist levisid streigid Moskvasse, Ivanovo-Voznessenskisse, Vladimiri rajooni, teistkordselt Morozovi manufaktuuri Orehhovo-Zujevos, Tveri vabrikutesse, Uraali ettevõtetesse jne.

Aastail 1896—1897 Peterburis toimunud streikidel oli suur tähtsus; nad stimuleerisid töölisklassi igal pool välja astuma mitte ainult majanduslike nõudmistega — tööpäeva lühendamise, palga kõrgendamise, töötasustamise viisi muutmise jne. eesmärgil, vaid ka puht-poliitiliste nõudmistega, mis hakkavad 1898. aasta nõudmistes domineerima. Lenin hakkab «Vabastusvõitluse Liidu» kaudu teostama sotsialismi ühendamist töölisliikumisega ja tööliste võitlust majanduslike nõudmiste alal siduma poliitilise võitlusega tsarismi vastu, üle minnes marksismi propagandalt poliitilisele agitatsioonile töölisklassi laiades massides. Peterburi «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit» oli töölisliikumisele tugineva revolutsioonilise partei esimeseks tõsiseks võrseks. Nii toimuvad 1898. aasta 1. mail Peterburis esmakordselt poliitilised esimese mai streigid. Samal aastal Maxwelli ja Pahli vabrikus toimunud streigi ajal ei piirdunud töölised ainult puht-poliitiliste nõudmistega koosolekute ja streikide vabaduse kohta, vaid organiseerisid ka vastuhakkamist sõjalisele jõule, mida tsarism saatis streikijate vastu. Veelgi suurema ulatuse ja üleüldise iseloomu omandab streigiliikumine neil aastail Poolas ja Baltimaal, kus samuti töölised lähevad majanduslikelt nõudmistelt üle poliitilistele nõudmistele.

Lenini ja tema poolt asutatud «Vabastusvõitluse Liidu» tegevus andis võimsa tõuke marksistlike ja tööliste organisatsioonide loomiseks ja ühinemiseks Venemaa teistes osades. Marksistlikud organisatsioonid tekivad 90-ndate aastate keskel Taga-Kaukaasias, 1894. aastal moodustatakse Moskvas «Tööliste Liit». Neil aastail luuakse samasugused marksistlikud sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid ka kõigis teistes tähtsamates Venemaa ja Siberi töötuskeskustes — Jaroslavlis, Kostromas, Orehhovo-Zujevos, Jekaterinoslavis, Rostovis Doni ääres jm. Lõpuks luuakse samasugused organisatsioonid ka rahvuslikel ääremaadel — Poolas, Leedus.

VSDTP I kongressil 1898. aastal (Leninit seal ei olnud, sest ta oli välja saadetud) tehti katset kõigi nende marksistlike sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide ühendamiseks. Kongress kuulutas välja VSDTP loomise. Kuid tegelikult marksistlikku sotsiaaldemokraatlikku parteid ei loodud. Mitmesugustel põhjustel ideeline segadus kohalikes organisatsioonides suurenes, see omakorda intensiivistas oportunistlikku voolu töölisliikumises — «ökonomismi», mis eitas töölisklassi iseseisva poliitilise partei loomise vajadust. Lenin alustas otsustavat võitlust «ökonomistidega» juba

maapaos. Et ühendada hajutatud marksistlikud organisatsioonid ühte parteisse, esitas Lenin revolutsiooniliste marksistide esimese ülevenemaalise ajalehe «Iskra» loomise plaani ja teostas selle. Selle ajalehe esimeste numbrite ilmumine piiri taga (1900—1901) oli üleminekuks uude ajajärku: killustatud rühmadest ja ringidest Venemaa ühtse sotsiaaldemokraatliku töölispartei tegeliku moodustamise ajajärku.

Käsitöö olukord linnades. Kapitalistliku suurtööstuse arenedes algas 1890.—1900. aastal linnades väikekäsitöö lõplik väljatõrjumine kõikidest mingilgi määral iseseisvatest tootmisharudest. Ta kas säilitas puht abistava, väiketootmise iseloomu neis harudes, mis ei olnud veel hõlmatud suurtootmise poolt (näiteks parandustöökojad), või muutus «kodus töötamiseks» suuräridele (niinimetatud «rõivaste tootmine», s. o. valmisriiete õmblemine suuräridele). Käsitööliste tsunftiorganisatsioonil puudus kindel arengu suund. 1893. aasta tööstusstatuudi järgi seati käsitööliste tsunftivalitsus sisse ainult neis linnades, kus käsitööliste arv oli suur ja kus tsunftidesse registreerimine oli seetõttu kohustuslik kõigile, kes tegid mingisugust käsitööd. Tegelikult olid tsunftid ja käsitöövalitsused XX sajandi algaastail olemas 140—150 linnas. Registreerimine tsunfti võis olla ajutine, ilma sissekirjutaja seisust muutmata, või alaline, kusjuures isik arvati erilisse «tsunftiseisusse» jäädavalt. Tsunftimeistril oli õigus iseseisva tootmise organiseerimiseks ning sellide ja õpipoiste pidamiseks, kes meistri nimetuse saamiseks pidid sooritama erilise katse käsitöövalitsuses. Käsitöö omavalitsusse kuulusid ainult «alalised tsunftimeistrid», kes valisid tsunftivanemaid, käsitööliste peamehe (käsitöövalitsuse esimehe) ja teisi ametiisikuid. «Ajutistel» käsitöölistel (kes tegelikult moodustasid linna käsitööliste enamiku) ei olnud õigust tsunfti omavalitsusest osavõtmiseks. Käsitööliste professionaalseid ja tootmisalaseid huve kaitsti nõrgalt. Kehtivaid eeskirju õpipoiste kohta, mis puudutasid meistrite kohustusi ja piirasid käsitööliste tööpäeva pikkuse 10 tunniga, tegelikult ei täidetud, sest käsitöökojad vabrikuinspektsiooni kontrollile ei allunud. Eriti raske oli alaealiste õpilaste olukord, kes olid käsitöökodades tõelisteks «valgeteks orjadeks». Ametit õpetati neile nendes töökodades väga halvasti, kuid ekspluateeriti julmalt. Käsitöö kohta statistika puudus, kuid üksikute kõige suuremate linnade ja tööstuskeskuste kohta läbiviidud uurimuste järgi (1899. a.) moodustasid alaealised ja noorukid — käsitööõpilased 31,6% käsitööliste üldarvust. Professionaalseid erikoole õpipoistele ja tsunfti käsitööliste alaealistele lastele peaaegu ei olnud. Käsitöö täiesti ebarahuldava olukorra ja halva ühiskondliku organiseerimise tõttu kaotati tsunftikord enamikus linnades, kus tsunftid ja eriline käsitöökorraldus eksisteerisid, 1900. aastal ära ning võeti linna üldise valitsemise alla. Kuid äärmiselt bürokraatliku hooldamise, linna omavalitsuse õiguste kitsendamiste ja administratsiooni vahelesegamise tingimustes see linna käsitöö olukorda ei parandanud, vaid hoopis hal-

vendas seda. Väga vähe leidis käsitöö linnades hõlmamist ka kooperatiivse liikumise poolt, mis tööndusko operatsiooni alal teenindas rohkem kodutööndust, aga mitte käsitööd.

VI PEATÜKK

RIIGI MAJANDUS JA MAJANDUSPOLIITIKA TÖÖSTUSKAPITALISMI PERIOODIL

1. Majanduspoliitika ja riigimajandus aastail 1860—1890

Venemaa tööstuskapitalismi ökonoomika uurimine poleks täielik, kui me ei puudutaks riigi majanduspoliitika ja riigimajanduse küsimusi, mis on eriti tähtsad antud perioodi suhtes. Selle poliitika abinõudel oli ju suur tähtsus mitte üksnes vene kapitalismi majanduse arenemises sisemaal, vaid nad avaldasid mõju ka tema kohale ja tähtsusele maailmamajanduses ja teiste riikide poliitikas.

Sellest ajast peale, kui Venemaa likvideeris pärisorjuse ja astus lõplikult kapitalistliku arenemise teele, pidi ta lülituma maailmamajanduse süsteemi ja asuma seal oma kindlale kohale.

Maa ammendamatud rikkused, mis, tõsi küll, tol ajal ei olnud veel täielikult läbi uuritud, territooriumi tohutu suured mõõtmed, väga suur rahvaarv — see kõik oleks pidanud viima Venemaa maailma kapitalistlike maade esiritta. Kuid hilinenud astumine kapitalistliku arenemise teele, paljude pärisorjuslike igandite esinemine, eriti põllumajanduses, rahvastiku heaolu madal tase, mittekülla ldane kapitali akumulatsioon, tehnika madal tase — kõige selle tulemuseks oli, et Venemaa jäi kapitalistlike maade hulgas oma majanduse arenemise kõigi näitajate poolest ühele viimastest kohtadest ega suutnud teiste kapitalistlike maadega maailmaturul kuigi edukalt võistelda. Ümberpöördult, olles pärisorjusliku majanduse kammitsad maha raputanud viimasena, tuli Venemaal endal kaua aega konkureerida juhtivate kapitalistlike maadega, et vallutada vene turgu.

Et säilitada oma rahvuslikku sõltumatust ja majanduslikku iseseisvust ning mitte muutuda Lääne kapitalismist sõltuvaks asumaaks, tuli Venemaal kõik oma jõud rakendada iseseisva rahvusliku kapitalistliku majandussüsteemi loomiseks. Vene kapitalism, omades laialdast siseterritooriumi, suurearvulist elanikkonda ja veelgi suuremat, väga laialdaste ääremaade koloniaalset fondi, oleks võinud arendada nende ääremaade tootlikke jõudusid, kasutada neid metropoli kaupade müügituruna ja tööstusele vajaliku odava tooraine saamise turuna. Venemaa oleks pidanud oma iseseisvuse ja sõltumatuse kaitseks teiste tollal enamarenenud kapitalistlike maade suhtes ajama oma majanduspoliitikat nii, et kasu-

tada suurima eduga mitte ainult laialdast siseturgu, vaid vallutama ka välisturgusid. Kuid kapitalide vähesuse, madala tehnika ja madala tööviljakuse tõttu ei saanud vene kapitalism seda ilma riikliku poliitika eriliste kaitseabinõudeta küllalt edukalt ega võimalikult lühikese ajaga saavutada.

Riigi rahvamajandus-, maksu-, eelarve-, rahandus- ja krediidipoliitika, mis soodustas kapitalistliku tööstuse arenemist, kogu väliskaubanduslik tollipoliitika, raudteede tariifipoliitika, rahvusvaheline välispoliitika, kõik suhted väliskapitaliga olid suunatud sellele, et kaitsta kodanluse huve ja arendada riigis kapitalistlikku tööstust. Kuid need eesmärgid sattusid sageli vastuollu isevalitsuse klassipoliitikaga — maaomanikest aadli soodustamisega.

Vene tööstuskapitalism kui mahajäänum pidi, eriti aga alates XIX sajandi 80—90-ndatest aastatest, kinni pidama protektsionistlikest põhimõtetest. Seepärast omandasid Venemaa rahvamajanduse arenemise suhtes sisemiste majanduspoliitiliste abinõude kompleksi — eelarve-, maksu-, raudteepoliitika jm. — kõrval otsustava tähtsuse ka krediidipoliitika, mille eesmärgiks oli välismaiste tööstuslike investeeringute juurdetõmbamine, ja kaitsetollide poliitika, mille abil vene kapitalism, kaitstes ennast välismaise konkurentsi eest, püüdis omaenda kapitalistliku tööstuse arenemist forsseerida.

Neil küsimustel peatumegi pikemalt.

Majanduspoliitika 60—70-ndatel aastatel. On vaja muide öelda, et kahel esimesel aastakümnel pärast pärisorjusliku korra langemist domineerisid valitsuse majanduspoliitikas vabakaubanduse ja «mäntšesterlikkuse» põhimõtted. Selline majanduspoliitika kajastus vene reformieelsete kui ka reformijärgsete kodanlike teadlaste teoreetilistes vaadetes (Tengoborski, Vernadski, Babst, Vreden jt.). Tunnistati, et rahvamajanduse eduka arenemise kõige paremaks ja kindlamaks viisiks on eraalgatus, konkurentsivabadus, liberaalne tollipoliitika, vaba suhtlemine kapitali ja töö vahel jne.

Tolleaegse majanduselu ja majanduspoliitika kõige pakilisemates ja tegelikult kõige tähtsamates küsimustes — raudteede ehitamises, tollipoliitikas, aktsiaseltside asutamises jne. — väljendus see erakontsessioonide domineerimises raudteede ehitamise alal, vabakaubanduse domineerimises tollipoliitikas, era-kommertskrediidi arenemises jne. Seega sammus selline poliitika vabakaubanduslike põhimõtete jälgedes, mis valitsesid eesrindlikes läänemaades, eeskätt aga Inglismaal, ja kujutas endast katset koheseks ühinemiseks Lääne-Euroopa maade kapitalismi poliitika üldise vooluga. Selline poliitika aga ei võinud muidugi olla 60—70-ndate aastate Venemaale edukas, sest siin oli tööstus arenenud nõrgalt, välismaa kaupade konkurents oli ülejõukäiv, kapitali oli vähe ja siseturg piiratud. Seepärast hakkasid kahel esimesel aastakümnel pärast reformi laialdaselt arenema gründertum, ažiotaaž ja spekulatsioon, eriti raudteede ehitamise, aktsiaseltside ja pan-

ganduse alal, kuid rahvuslikule majandussüsteemile aluseid ei rajatud ning kõik see lõppes krahhiga.

See 1861. aasta reformile järgnenud kahte aastakümmet hõlmav riikliku majanduspoliitika periood kehastus rahaminister Reiterni tegevuses, kes juhtis tsaari-Venemaa majanduspoliitikat ja rahandust aastail 1862—1878, s. o. peaaegu kogu Aleksander II valitsemise perioodi jooksul.

Reitern oli eramajandusliku tegevuse ja initsiatiivi veendunud pooldaja ning riigimajanduse vastane, eriti näiteks raudteede ehitamise, panganduse jm. aladel. Oma eitavat suhtumist raudteede ehitamiseks ja kommertskrediidi arendamiseks riiklike vahendite kulutamisse motiveeris Reitern riigieelarve raske seisukorraga. Riigieelarve koostati aastail 1862—1868 defitsiidiga keskmiselt kuni 80 miljonit rubla aastas. Eelarveasjanduses tegi Reitern rea suuri parandusi — kehtestas riigi tulude ja kulude registri avalikkuse, klassiühtsuse põhimõtte jne. Ta rakendas energilisi abinõusid defitsiidi vähendamiseks. Defitsiidi vähendamiseks teostab Reitern esmakordselt Venemaal suuri siselaene. Aastail 1861—1871 teostati neid 850 miljoni rubla suuruses, aastail 1871—1881 — 1521 miljoni rubla suuruses.

Teoreetiliselt arvas Reitern, et riigieelarvete õige organiseerimine ja nende defitsiitsuse likvideerimine peavad põhinema rahvamajanduse tootlike jõudude arengul. Vältimatuks tingimuseks sealjuures on «kapitalide akumuleerimine, s. o. säästudega kulutuste ületamine, ja nende säästude tootlik kasutamine».[1] Üheks selliseks rahva säästusummade tootliku kasutamise viisiks pidas Reitern raudteede ehitamist, mille kaitsjaks ja soosijaks ta jäi lõpuni.

Reiterni ajal ehitati 20 000 versta pikkune raudteede võrk maksumusega (kaasa arvatud obligatsioonlaenude realiseerimisel saadud kahju) 1366,7 miljonit rubla — tolle aja kohta väga suur summa. Sellest summast moodustasid riiklikud kulutused raudtee eraseltsidele ehitamise jaoks laenude andmiseks ja väljalastud väärtpaberite garanteerimiseks 239,5 miljonit rubla, arvestamata mitmete riigi poolt ehitatud raudteeliinide maksumust. Kõik see viis maa finants- ja rahaturu pingelisse olukorda. Arvestades seepärast, et riik oma finantsilise olukorra tõttu ei võinii suuri summasid raudteede ehitamiseks kulutada, hakkas Reitern arendama eranditult eramajanduslikku ehitamist. Isegi riigi poolt varem ehitatud raudteed anti üle eraseltsidele. Nende hulgas anti ka niisugune tähtis liin nagu Peterburi—Moskva üle Raudteede Peaseltsile. Üldse anti eraseltsidele üle umbes 3000 versta riigi raudteid.

Eraraudteede ehitamiseks anti eraseltsidele kontsessioone koos õigusega välja lasta obligatsioone, mis realiseeriti välismaal, peamiselt Saksamaal. See õõnestas tugevasti riiklikku krediiti, sest

[1] Reiterni märgukiri Finantskomiteele 16. septembrist 1866. a., vt. raamatus «М. Х. Рейтерн», Спб. 1910, стр. 71.

üksikud obligatsioone väljalaskvad seltsid maksid ažiotaaži tekitamiseks liiga kõrgeid protsente. Seepärast keelati 1870. aastal üksikutel seltsidel obligatsioonide väljalaskmine ära ja valitsus asus ise teostama niinimetatud «Vene raudteede obligatsioonide konsolideeritud väljalaskeid». 1870.—1875. aasta jooksul teostati viis väljalaset, mille realiseerimine andis 427 miljonit rubla raudteeliinide ehitamiseks, mis viidi läbi 1875. aastaks.

Teiseks eraettevõtlikkuse ja eramajandusliku akumulatsiooni mooduseks, mida soodustas Reitern, oli era-kommertsaktsiapankade organiseerimine. 1864. aastal asutati rühma Peterburi börsitegelaste poolt, eesotsas Rosenthaliga, saksa pangafirma Mendelsohni toetusel Venemaa esimene era-kommertspank Peterburis. Muide, see asi näis vene rahameestest asutajatele niivõrd harjumatu ja riskantsena, et nad palusid, et Riigipank võtaks 5 miljoni rubla suurusest asutamiskapitalist 1 miljoni rubla väärtuses aktsiaid oma kanda. Kuid asi lõi läbi ja 70-ndatel aastatel hõlmas pankade asutamise palavik mitte üksi pealinna, vaid ka provintsi, 1875. aastal eksisteeris juba 39 eri-kommertsaktsiapanka põhikapitaliga 125,7 miljonit rubla ja bilansisummaga 595 miljonit rubla. Kuid ka siin avaldusid varsti ohjeldamatu gründertumi negatiivsed tagajärjed. Pankade arv kahanes 70-ndate aastate teise poole kriisi tulemusena 33-ni, põhikapitaliga 87 miljonit rubla ja bilansisummaga 431 miljonit rubla. Kuid era-kommertskrediidile oli Venemaal siiski pandud kindel alus.

Et stimuleerida mustmetallurgia arenemist ja raudteede ehitamise varustamist kodumaal toodetud rööbastega, kasutas Reitern esmakordselt riiklike tellimuste ergutussüsteemi. 1874. aastal määrati 12 aastaks 20—35 kopika suurune preemia kodumaise rööpatoodangu iga puuda kohta. Kuid kuna tollal lõunapiirkonna metallurgiatööstus alles tekkis ja rööbaste tootmist peaaegu ei olnudki, siis kasutasid neid tellimusi Putilovi ja Brjanski tehased, kes valmistasid rööpaid sisseveetavast malmist. Seega läks preemia mitte kodumaise metallurgia arengu stimuleerimiseks, vaid välismaise malmi sisseveo ergutamiseks.

Muudest Reiterni abinõudest äpardus paberraha hõbeda vastu vahetamise katse, mis lõppes suure kahjumiga riigile ega stabiliseerinud valuutat. Maksupoliitikas suurendas Reitern kaudseid makse ja asendas soolaregaali aktsiisiga soolale, tõstes sellega selle esmajärgulise tarbeaine hinda.

Raudteede kontsessioonid ja pankade gründertum tekitasid laiaulatusliku spekulatsiooni ja ažiotaaži ning põhjustasid suuri kuritarvitusi, millest said kasu vähesed spekulandid ja kapitalistid ning kahju väikeaktsionärid. Raudteede ehitamisse suurte välismaiste kapitalistide tõmbamise lootused ei täitunud, sest välisbörsid, kus vene laenupabereid realiseeriti, müüsid neid kõrgendatud hindadega Venemaale. Just neil gründertumi, raudteede ehitamise ja pankade asutamise aastail ilmuvad meil esmakordselt suured kapitalistid-tööstürid, raudteede ehitajad ja pangategelins-

kid, kes 5—10 aasta jooksul ajasid kokku miljonilised varandused, nagu Samuel ja Lazar Poljakovid, von Meck, Kerbedz, Gubonin ja paljud teised.

Kõik see põhjustas seltskonnas ja ajakirjanduses suurt rahulolematust Reiterni majandus- ja rahanduspoliitikaga, mis hoopiski ei vastanud sel tähtsal üleminekuajajärgul rahvamajanduse ees seisvatele laiadele ja vastutusrikastele ülesannetele. Peaaegu ükski uue kapitalistliku majanduse poolt esile tõstetud küsimus ei leidnud rahuldavat lahendust. Riigis raudteede järele esinenud pakiline vajadus rahuldati, kuid nende eramajanduslik ehitamine ja ekspluateerimine desorganiseeris raudteedemajanduse. Maksusüsteemis säilisid ikka veel pärisorjuslikud alused (pearaha, väljaostumaksud), mis lasus ränga koormana talurahval. Nõrgalt arenenud tööstus vajas «kasvatusliku» protektsionismi abinõusid. Riigieelarve jäi defitsiitseks.

Majanduspoliitilise suuna muutumine 80—90-ndatel aastatel. Alates 80-ndatest aastatest muutub majanduspoliitiline suund õige järsult. Rööbiti poliitilise reaktsiooni intensiivistumisega ja sisepoliitikas reaktsioonilis-natsionalistlike põhimõtete sanktsioneerimisega hakatakse natsionalistlikku suunda ellu viima ka majanduspoliitikas. Seda natsionalistlikku suunda hakkab eriti agaralt propageerima reaktsioonilis-natsionalistlik ajakirjandus, mille eesotsas asus ajaleht «Moskovskije Vedomosti».

Iseseisva, väliskapitalist sõltumatu «rahvusliku majandussüsteemi» loomise idee iseenesest polnudki reaktsiooniline, vaid, ümberpöördult, seda nõudsid tungivalt majanduslik tegelikkus ja rahvamajanduse progressiivse arenemise vajadused. Kuid ta võttis poliitilise reaktsiooni õhkkonnas äärmiselt reaktsioonilise majandusliku šovinismi kuju, soosides avalikult valitsevate klasside huve, vaatamata kogu rahvamajandusele tehtavale otsesele kahjule.

Seepärast, kui 1881. aastal pandi riigi- ja rahvamajanduse juhtimise etteotsa rahandusministriks üks vene tolleaegseid suuri teadusemehi-majandusteadlasi professor N. H. Bunge, jäi tema poolt kavandatud finantsmajanduslike abinõude programm täitmata. Osa sellest leidis otsest vassimist ning Bunge ise kõrvaldati pärast kuueaastast rahanduse juhtimist oma kohalt.

Bunge oli üks silmapaistvamaid kodanliku majanduspoliitika teostajaid Venemaal. Ta pooldas seisukohta, et majanduselu juhtivaks teguriks ja rahva majandusliku heaolu saavutamise kõige paremaks vahendiks on majanduslik vabadus, konkurents, nõudmine ja pakkumine. Kuid Bunge siiski ei olnud tollal levinud Bastiat-Carey vulgaar-apologeetilise suuna pooldaja. See suund eitas igasugust antagonismi ühiskondlike klasside vahel. Ümberpöördult, ta arvas, näiteks, et ei saa olla võrdsust tootjate vahel, kui ühel suurkapitalistil on monopol ja eesõigused, teisel aga neid ei ole. Täpselt niisamuti, ehkki Bunge arvates on palkamise vabadus, s. o. tööjõu ost-müük majanduselus normaalne nähtus, ei ole

võrdsust töölise ja tööandja vahel. Kõigil sellistel juhtudel riik võib ja peab sekkuma majandussuhetesse.

Viies neid kodanlik-liberaalseid põhimõtteid ellu oma majanduslikes ja rahanduslikes programmides, pidas Bunge rahandusministrina vajalikuks parandada maksusüsteemi, et jaotada maksud ühtlasemalt; kindlustada tööstuse arenemist õiglase ja otstarbekalt soodustava kaitsega; arendada krediiti, parandada rahandussüsteemi, et luua väliskapitalist sõltumatu, tugev rahvuslik rahvamajandussüsteem. Selles suhtes ühtusid Bunge ideed vene liberaalse kodanluse püüdlustega ja leidsid kaitset selliste eesrindliku intelligentsi esindajate juures nagu D. I. Mendelejev. Kuid nad läksid ikka rohkem lahku Aleksander III aegsete ametlike valitsusringkondade reaktsioonilisest natsionalistlikust poliitikast.

Bungel ei õnnestunud teostada isegi oma tagasihoidlikku programmi. Kõige tähtsamad olid tema korraldused maksusüsteemi parandamiseks, eriti mis puudutasid külaelanikke. 1882. aastal alandati väljaostumakse (12 miljoni rubla ulatuses), 1883. aasta 14. mai seadusega tühistati pearaha ja ühiskäendus, millega talurahva õlgadelt võeti 53 miljoni rubla suurune maksukoorem. 1881. aasta seadusega mõisatalupoegade ja 1886. aasta seadusega riigitalupoegade kohta kehtestati nende maade kohustuslik väljaostmine. Talurahva (muidugi jõukamate rühmade) maavalduse laiendamiseks asutas Bunge 1882. aastal Talurahva Maapanga ja mõisnike abistamiseks krediidiga — Aadlipanga. Kuid need pangad hakkasid teostama sootuks teist poliitikat, kui oli kavatsenud Bunge.

Muude rahvamajandusharude osas loobus Bunge kõigepealt raudteede ainuüksi eraviisilisest ehitamisest ja pani aluse riiklikule raudteemajandusele. Bunge ajal kulutati riigiraudteede ehitamiseks ja eraseltsidelt raudteede väljaostmiseks 134 miljonit rubla ning riigi käsutusse tekkis 3500 versta pikkune raudteevõrk kui riigi raudteemajanduse edaspidise laialdase arenemise esimene võrse.

Kõik see nõudis suuri riiklikke väljaminekuid. Seepärast oli riigieelarve Bunge ajal alati defitsiitne. Kuue aasta jooksul, mille kestel ta rahandust juhtis, moodustas eelarvete defitsiit kogusummas 104 miljonit rubla, eelarvete tegelikul täitmisel aga ületas 224 miljonit rubla. Kuid ei saa siiski eitada finantsmajanduse õiget juhtimist Bunge poolt, samuti tema finantsreformide õigsust, ehkki viimased olid selle äärmiselt reaktsioonilise aja jaoks poolikud.

Tollipoliitika alal tegi Bunge kaunis suure pöörde protektsionismi tugevdamise suunas. 1881. aastal suurendati tollimaksu üldiselt 10%; 1884. aastal suurendati tollimaksu malmilt, raualt, teraselt, masinatelt, kivisöelt; transiit Taga-Kaukaasia kaudu suleti.

Põhimõtteliselt kõige tähtsamateks olid Bunge poolt kavatsetud abinõud vabrikute töötingimuste reglementeerimiseks ja sel eesmärgil vabrikuinspektsiooni asutamine. 1882. aasta seadusega pii-

rati veidi alaealiste tööpäeva pikkust ja keelati öötöö. 1886. aastal anti välja seadus tööliste vabrikutesse palkamise kohta, mille kohaselt vabrikutöö sisekorraldus allutati vabrikuinspektorite järelevalvele. Need, olgugi väga tagasihoidlikud seadused, kutsusid esile ägedaid proteste kodanluse ja eriti Moskva kodanluse kõige reaktsioonilisemate ringkondade poolt. Parempoolses ajakirjanduses («Moskovskije Vedomosti») tekkis Bunge vastu sõna otseses mõttes sõjakäik, mille tagajärjel Bunge vallandatigi.

Kodanluse teener Võšnegradski (end kodanlusele ära müünud, silmapaistev insener-mehaanik, rea soliidsete teaduslike tööde autor), kes määrati Bunge kohale, jätkas ja lõpetas teatud osas mõned Bunge poolt algatatud finantskorraldused. Kuid, vastupidiselt Bunge sügavamale arusaamisele riikliku rahvamajanduse poliitika ülesannetest, asetas Võšnegradski oma poliitikas rahanduslik-eelarvelise heaolu eesmärgid esikohale, allutades neile täielikult rahvamajanduse üldhuvid.

Maksukoorma suurendamise, maksude ja maksuvõlgade range sissenõudmise, üle-eelarveliste kulutuste järsu kärpimise abil läks Võšnegradskil korda likvideerida riigieelarve defitsiit. Ministeeriumi viieaastase juhtimise järel Võšnegradski poolt saavutati tulude ülekaal kuludest 194 miljoni rubla suuruses. See võimaldas Võšnegradskil jätkata eraraudteede ostmist riigile, samuti aga ka edukalt läbi viia vene kõrgeprotsendiliste kullalaenude konversioon, muutes nad 4%-listeks, mis tunduvalt kergendas riiklike kulutuste tegemist.

Jätkates vene kapitalismi «rahvusliku süsteemi» tugevdamise ülesannete teostamist, püüdis Võšnegradski forsseerida väliskapitali juurdevoolu vene tööstusse, intensiivistada tolliprotektsionismi, laiendada krediidioperatsioone, tugevdada vene valuuta stabiilsust. Neil eesmärkidel soodustas ta igati börssi ja börsioperatsioone, mis pahatihti muutusid ohjeldamatuks ažiotaažiks ja spekulatsiooniks, millest võttis osa rahandusministeerium ise (ja koguni minister isiklikult!). Võšnegradski rahandus-, krediidi- ja maksunduspoliitikal ning isiklikul tegevusel oli kerge kasu saamise iseloom, nad olid isevalitsuse eesmärkide ja huvide ning aadli ja kodanluse rikastumise teenistuses. Tolleaegse epohhi ministritest ei toonud ükski töötavate masside huve nii küüniliselt ohvriks valitsevate klasside huvidele.

Rahareform kavatseti läbi viia paberrubla devalvatsiooni ja kuldvaluutale ülemineku näol; see oli vajalik meie krediidi- ja finantssidemete tugevdamiseks väliskapitaliga. Kuid see reform nõudis suurte kullavarude kogumist. Sellega ongi seletatav ekspordi ja eelkõige teravilja väljaveo forsseerimise poliitika, mis leidis väljendust Võšnegradski tuntud loosungis — «sööme vähem, aga ekspordime rohkem». Vilja väljaveo intensiivistamise poliitikat teostati teraviljakultuuride (talumajandites peamiselt rukki) kasvatamise forsseerimisega, talupoegadelt maksude väljapressimise tugevdamisega, teravilja sundmüügiga talumajandite poolt, kes

pidid müüma seda, mida vajati isiklike ja majapidamise tarvete rahuldamiseks.

Tööstuskodanlus pühitses protektsionismi täielikku võitu. Võšnegradski ajal andis kaubandusbilanss 5 aasta jooksul 1535,8 miljoni rubla suuruse saldo riigi kasuks, mis kasutati ära tööstusele soodustuste tegemiseks, kullavarude suurendamiseks, laenude tasumiseks ja tööstuslikeks investeeringuteks.

Kuid Võšnegradski poliitika välispidine edu saavutati talumajanduse äärmiselt kõrge maksukoormuse ja talumajanduse laostamise arvel. Selle poliitika tulemuseks oli 1891. aasta näljahäda, mis hõlmas tohutu suurt osa peamistest põllunduskubermangudest. Valitsus oli sunnitud kulutama üle 161 miljoni rubla, et abistada nälgivate kubermangude elanikke, tegema erilaene ja forsseerima paberraha väljaandmist.

Niiviisi, rea tollikorralduste, tööstuse soosimise, rahasüsteemi tugevdamise jne. teel loodi baas kapitalismi edasiseks kasvuks töötavate masside laostumise arvel. See poliitika viidi lõpule Witte ajal aastail 1891—1900. Soosivate abinõude täiusliku süsteemi, laiaulatusliku krediidisüsteemi, kuldvaluuta tugevdamise ja keelutollide poliitika abil kindlustas vene kapitalism oma positsioone.

Riigimajandus 90-ndatel aastatel. Riigimajanduse süsteemi tähtsus Venemaa rahvamajanduses oli 90-ndatel aastatel suurem kui kunagi varem. Riigimajanduse kõik alad — riigiraudteed ja -ettevõtted, riiklikud tellimused, riikliku krediidi laialdane süsteem, samuti tolli-, tööstus- ja maksupoliitika, rahareform jne. — kõik see kiirendas 90-ndatel aastatel tööstuskapitalismi arenemist rahvamajanduses.

See tööstuskapitalismi poliitika leidis kõige täiuslikuma väljenduse rahaminister S. Witte tegevuses. Ta oli silmapaistvaim kuju impeeriumi «riigitegelaste» ja tsaariministrite hulgas viimasel viiekümnel aastal.[2]

Nagu me eespool nägime, oli see majanduspoliitika ja riigimajanduse suund ette valmistatud juba kogu varasema majandusliku arenemisega ja Witte eelkäijate — Bunge ja Võšnegradski — 70—80-ndate aastate poliitikaga. Sellegipoolest saavutab riiklik majanduspoliitika 90-ndatel aastatel tööstuskapitalismi arenemise huvide silmaspidamisel kõige kõrgema taseme.

Venemaa riigimajandus paistis ka varem, juba pärisorjuse perioodil XVIII—XIX sajandil silma oma suure ulatuse, komplitseerituse ja maa rahvamajandusega tiheda seose poolest. Kapitalistlikud riigiettevõtted hakkasid kapitalismi ajast peale teenindama mitte ainult riigi enda ja tsaari õukonna vajadusi (nagu endised pärisorjuslikud tsaarimõisad ja -domeenid), vaid ka rahvamajanduse ja kogu elanikkonna laialdasi vajadusi.

See vene riigimajanduse iseloom äratas ka välismaiste vaatlejate tähelepanu. Vastandina Lääne kapitalistlikele maadele

[2] Vt. tema huvitavaid «Mälestusi», I—II kd., 1923—1924.

XIX—XX sajandil arendas riik Venemaal laialdaselt oma majanduslikku tegevust tööstuse, raudteede ehituse, telegraafi, riiklike krediidiasutuste — Riigipanga, Talurahva ja Aadli maapankade — organiseerimise alal. Riik omas tohutu suurt maafondi, sealhulgas metsafondi, mis moodustas 60% kogu Venemaa metsadest. Tema valduses olid mäetööstused ja kaevandused Altais, Uraalis, Siberis. Sealt hankis ta väärismetalle — kulda, plaatinat, hõbedat jm. Oma mäetööstustes ja tehastes kaevandas riik vaske ja metallimaake, tootis neist kahureid, mürske, relvi, vedureid ehitatavatele raudteedele, sisustust sõjalaevastikule. 1897. aastal organiseeris riik uue kolossaalse riigiettevõtte — kroonu viinamonopoli. Sealjuures ei ostnud ta üksnes üles kogu riigis toodetava piirituse, vaid ehitas ise üles suured viinapõletamise ja piirituse puhastamise tehased.

Peatume veidi üksikasjalisemalt Venemaa riigimajanduse üksikutel aladel aastail 1890—1900.

Kõigepealt moodustasid riiklikud maafondid ainuüksi Euroopa-Venemaal natuke hilisema, kuid kõige täpsema 1905. aasta loenduse järgi 149,3 miljonit tiinu (sisaldades 138 miljonit riigi-, 7,8 miljonit udelli- ja 3,5 miljonit tiinu kasakate sõjaväemaid). See moodustas üle 38% Euroopa-Venemaa üldpindalast, üksikutes kubermangudes aga oli riigimaade osatähtsus: Arhangelski kubermangus kuni 99%, Vologda kubermangus 85%, Olonetsi kubermangus 60%, Permi kubermangus 40% jne. Suuremal osal sellest maast asusid metsad, metsavaba maad oli kõigest 5,2 miljonit tiinu. Metsade üldpindala, kaasa arvatud Aasia-Venemaal asuvad metsad, moodustas umbes 450 miljonit tiinu, millest riigi valduses oli umbes 350 miljonit tiinu. Sellest oli «sobivat» metsa 180 miljonit tiinu, kuid korrastatud metsi oli sealhulgas kõigest 19 miljonit tiinu. Seega oli riigi metsamajandus, nagu Venemaa metsamajandus üldse, väga mahajäänud. Üksnes tühine osa metsadest oli korrastatud ja ekspluateerimiseks kättesaadav.

Hiiglasuurtest maa- ja metsaaladest kasutas riik ise ainult väikest osa. Suurem osa renditi niinimetatud «obrokiartiklitena» välja ja peamiselt talupoegadele (kuni 65%); nende maade üldpindala moodustas umbes 9 miljonit tiinu (sellest Euroopa-Venemaal — 4 miljonit, Siberis — 2 miljonit ja Kaukaasias 2,8 miljonit tiinu). Need obrokiartiklid tõid riigile väikest tulu, keskmiselt 1—2 rubla tiinult, aga näiteks Turkestani krais, kus oli 10 miljonit tiinu riigi maid, saadi neist tulu kõigest 200 tuhat rubla. Siiski kasvasid obrokiartiklitest saadavad tulud kiiresti. 70-ndatel aastatel saadi 7 miljonit rubla, 90-ndatel aastate lõpul aga 16 miljonit rubla. Ka metsarikkuste ekspluateerimine andis väga väikest tulu — 80-ndatel aastatel umbes 15 miljonit rubla, XX sajandi algaastatel — 55—60 miljonit rubla.

Siiski nende võrdlemisi väikeste tuludega riiklike maa- ja metsavalduste suur rahvamajanduslik tähtsus ei piirdunud. Siberi ja Kesk-Aasia põllunduspiirkondades olid nad laialdaseks

koloniseerimise maafondiks siia väljarändavatele talupoegadele. Metsapiirkondades olid nad metsamajanduse, metsatööstuse ja metsaekspordi arendamise fondiks. Viimane andis maale 55—60 miljonit rubla aastas. Võrreldes metsarikkuste hiiglasuurusega, olid need väga väikesed arvud. Nende väiksus oli tingitud metsatööstuse üldisest mahajäämusest, kuid nad andsid samal ajal tunnistust riigi tohutu suurtest maa- ja metsarikkustest ning tema laialdastest potentsiaalsetest tuluressurssidest.

Teiseks suuremaks tegevusalaks riigimajanduses olid raudteed. Nagu me eespool näitasime, võttis riik enda peale 60—70-ndatel aastatel üksnes raudteede ehitamise finantseerimise, ise aga ehitas raudteid harva; ka riigi poolt ehitatud raudteede ekspluateerimine anti üle eraseltsidele. 80—90-ndatest aastatest alates asub riik uuesti raudteede ehitamisele ja ekspluateerimisele. Üldiseks kasutamiseks antud 27 200 versta suurusest raudteede võrgust kuulus 1890. aastal riigile 8000 versta ja eraseltsidele 19 200 versta. Üldkasutatavate raudteede võrgu pikkus oli 90-ndate aastate lõpul 39 800 versta, millest riigile kuulus juba 25 200 versta ja eraseltsidele 14 600 versta. Üldisest raudteede võrgu peale kulutatud 2024 miljoni rubla suurusest summast moodustas riigi osa riiklike laenude, abirahade, riigile jäetud (konsolideeritud) obligatsioonide ja valitsuse poolt garanteeritud aktsiate näol 1864 miljonit rubla ehk 92% kõigist raudteede ehituskuludest ja ainult 160 miljonit rubla oli mahutatud eraseltside poolt. Ekspluateerimise koefitsient (kulude suhe brutotuludesse) moodustas riigiraudteede osas 61,8%, eraraudteedel — 59,3%. Kuid arvestades seda, et riik finantseeris peaaegu eranditult kogu ehitust, olid finantstulemused ebasoodsad (arvestades 4,5% riigi poolt kulutatud summadelt). Raudteed andsid 90-ndatel aastatel kuni 35—50 miljonit rubla kahjumit aastas, mis kasvas XX sajandi algaastatel kuni 90 miljoni rublani (peamiselt Venemaa Aasia-osa ja strateegiliste raudteede arvel). Kuid see raudteede ja sealhulgas riigiraudteede poolt tekitatud finantsiline kahjum leidis hüvitamist kogu selle äärmiselt suure tähtsusega, mis raudteedel oli rahvamajanduses, maa tootlike jõudude arendamises, ühiskondliku tööjaotuse ja kaubaturgude laiendamises, uute, kaugete piirkondade kasutuselevõtmises jne.

Riiklikud ja eriti mäe-metallurgiatehased kujutasid endast riigimajanduse kõige vanemaid tegevusalasid. Nende rajamine oli tingitud riiklikest ja sõjalistest vajadustest. Kuid ka erakapitalistliku tööstuse arenemise ajal säilitasid nad oma koha, mis oli eriti tähtis sõjatööstuses — püssirohu-, salpeetri-, suurtüki- ja relvatehased, samuti aga ka vaske, hõbedat, plaatinat jm. tootvad mäetööstuse ettevõtted. Need ettevõtted olid vanast ajast peale koondunud Uraali, Altai ja Siberi riigi-, udelli- ja kabinetimaadele, kuid neid oli ka lõunapoolses mäetööstuse piirkonnas (üksinda Jekaterinoslavi kubermangus oli 22 riiklikku mäetööstusettevõtet). Nende tootlikkus ja tulukus oli väike, sest nad töötasid vana iganenud tehnika baasil. Riiklikus mõttes olid aga mõned neist oma tootmise

tähtsuselt ainsateks riigis (suurtükkide ja mürskude tootmine Permi, Zlatousti, Goroblagodati ja Olonetsi ringkondade riiklikes tehastes, püsside tootmine Tuula, Sestroretski, Iževski riiklikes tehastes jne.). Riigitehaste tulukus ei olnud suur: 70-ndatel aastatel kõigest umbes 3 miljonit rubla, 90-ndate aastate lõpul — 10—11 miljonit rubla, XX sajandi algaastatel — 12—15 miljonit rubla. Kuid muidugi ei saa sedaliiki riigiettevõtete tähtsuse hindamisel piirduda tulukusega. Sõjatööstus oli eranditult riigi käes. See oli vene erakapitalistliku tööstuse nõrga arenemise juures eriti tähtis.

Suurteks tulutoovateks riigiettevõteteks olid ka riiklikud regaalid — post ja telegraaf. 1867. aastal tõid nad riigile tulu — post 7,5 miljonit rubla ja telegraaf 2,5 miljonit rubla; 90-ndate aastate lõpul andis esimene 25—26 miljonit rubla ja teine 15—16 miljonit rubla. Lõpuks, 1897. aastal seati sisse riigimajanduse laialulatuslik haru — riiklik viinamonopol, mis juba esimesel, 1897. aastal andis 52 miljonit rubla brutotulu.

Lõpuks, nende tootmisettevõtete kõrval kuulus riigile tsentraalne krediidi- ja emissiooniasutus — Riigipank, mille kaudu ta teostas laialdasi emissiooni-, krediidi- ja finantsoperatsioone Venemaal ja välismaal, sooritades vahetevahel suuri invasioone kommertspankade tegevusse, teostades kogu maa tööstus-, krediidi- ja finantselu kontrolli ja reguleerimist. Riigipanga kui krediidiasutuse ning riigi tööstuse ja finantselu regulaatori tegevusel on eriti suur tähtsus imperialismi perioodil aastail 1900—1914. Edaspidi vaatleme seda küsimust detailsemalt.

Seega oli riigimajandusel 90-ndail aastail suur ulatus ja mitmepalgeline iseloom. Osalt tingis seda kapitali siseakumulatsiooni puudulikkus ja erakapitalistliku tööstuse nõrkus, aga ka see, et riigil tuli paratamatult enda peale võtta mõned sellised majanduslikud funktsioonid ja ülesanded, mis arenenud kapitalistlikes, suure akumulatsiooniga maades lasuvad erakapitalil. Igal juhul andis see asjaolu riigi majanduslikule tegevusele suure tähtsuse mitte üksnes tema majanduslikus klassipoliitikas, vaid ka Venemaa majandusliku arenemise käigus tervikuna.

Riigi eelarve ja riiklik krediit 90-ndatel aastatel. Riigimajanduse õigeks korraldamiseks ja arendamiseks oli eelkõige nõutav küllalt võimas ja defitsiidita riigieelarve. Venemaa riigieelarve oli enne Võšnegradski ministeeriumit krooniliselt defitsiitne, ka korraliste kulude osas, rääkimata erakorralistest kuludest. Witte ajal kujunes defitsiidita riigieelarve saavutamine peaeesmärgiks, mida oli taotlenud juba Võšnegradski. Selle eesmärgi saavutamiseks, mida motiveeriti harilikult väliskrediitidest sõltumatuks saamise vajadusega, loeti kõik vahendid kõlblikeks. Sellest ajast peale muutusid «kulude tuludega ületamise» ja «vaba sularaha akumuleerimise» loosungid niihästi Võšnegradski ja Witte kui ka kõigi nende järglaste poliitika juhtivaks ideeks.

Witte saavutas selles suhtes kõige suuremat nähtavat edu. Vene korralises riigieelarves olid viimasteks defitsiidiga aasta-

teks 1887—1888, pärast seda, alates 1889. aastast koostati eelarve alati mitte ainult defitsiidita, vaid tulude ülejäägiga. Selline finantsiline seisund oli seda imestamapanevam, et neil aastail oli maa majanduslik ja eriti külamajanduse olukord otse kriitiline. Seda nähtavat «finantsilist heaolu» ei olnud niivõrd vaja väliskrediidist sõltumatuse saamiseks, kui selleks, et «heaolu» katte all saada võimalikult rohkem väliskrediiti. Nii näiteks riigikontrolli andmeil ületasid sissetulekud väljaminekuid juba 1892. aastal 45,2 miljoni rubla võrra, 1895. aastal — 138,5 miljoni rubla ja 1898. aastal — 237,9 miljoni rubla võrra. Edasi moodustas ülejääk kõigil järgnevail aastail 122—228 miljonit rubla. Siinjuures on huvitav see asjaolu, et Rahandusministeerium ise kalkuleeris tulusid niivõrd «ettevaatlikult», s. o. neid meelega vähendades, et tegelik ülejääk oli riigikontrolli lõplikel andmeil alati palju suurem kui eelarves oli ette nähtud. Nii näiteks 1898. aastal moodustas meelega väiksemana näidatud ülejääk eelarves 14,4 miljonit rubla, tegelikult aga moodustas ülejääk riigikontrolli andmeil 237,9 miljonit rubla; 1899. aastal oli ülejääk nähtud ette 6,5 miljoni rubla suuruses, tegelikult aga saadi 217,7 miljonit rubla. Üldse andis see tulude ülekaal kuludest Witte ministeeriumi ajal kogusummas 1,8 miljardit rubla.

On arusaadav, et isegi väljanägemine ei olnud niinimetatud erakorralisel riigieelarvel kaugeltki nii soodus. Erakorralisse riigieelarvesse võeti paljud puhtkorralised kulud selleks, et riigieelarve soodsat bilanssi teha veelgi imposantsemaks. Neid erakorralisi kulusid ei kaetud aga mitte korraliste tuludega, vaid kaeti forsseeritud krediidioperatsioonidega ja riigivõla suurendamisega. Need erakorralise riigieelarve kulud läksid peale võlgnevuse enese katmise peamiselt uute raudteede ehitamiseks, vanade võlgade kustutamiseks ja raudteede väljaostmiseks.

Samal ajal ületas erakorralise riigieelarve defitsiit 2,5 miljardit rubla, mis osalt kaeti korralise riigieelarve «tulude ületamisega», osalt aga mitmesuguste krediidioperatsioonide abil.

Sellest olukorrast tingituna suurenes niihästi riigieelarve kui ka riigivõlg 90-ndate aastate jooksul tublisti. Korraline riigieelarve, mis enne 90-ndaid aastaid ei ulatunud 900 miljoni rublani, ületas 1900. aastal juba 1,5 miljardit rubla ja 1906. aastal ületas 2 miljardit rubla (1913. aastal aga ulatus 3,4 miljardi rublani). Riigivõlad kasvasid veelgi suuremal määral. 1876. aastal moodustasid nad umbes 3,9 miljardit rubla, 1892. aastal — 4,9 miljardit rubla, 1903. aastal — 6,7 miljardit rubla (1913. aastal — 8,8 miljardit rubla). 90-ndateks aastateks kulutati sellest summast umbes 305 miljonit rubla vanade võlgade konversiooniks ja kullafondi suurendamiseks, suurem osa — 892 miljonit rubla — aga kulutati raudteede ehitamiseks. Lisaks viimati mainitud summale lasti samaks otstarbeks välja valitsuse poolt garanteeritud raudteelaene: 1876. aastal — 767 miljonit rubla, 1892. aastal — 968 miljonit rubla, 1903. aastal — 1141 miljonit rubla, seega viimasena

nimetatud aastal võttis riik raudteemajandusest osa umbes 2033 miljoni rublaga.

Kui siia juurde lisada veel mõned teised laenud, siis võib ligikaudu arvata, et Witte ministeeriumi ajal, 90-ndatel aastatel kasvasid riigivõlad raudteede ehitamise finantseerimiseks, tööstuse stimuleerimiseks, kullafondi kogumiseks ja teisteks finantsoperatsioonideks enam kui 3,5 miljardi rubla võrra. Nendest saadi umbes 2,5 miljardit rubla sisemise rahaturu arvel ja 1 miljard rubla riiklike välislaenude tegemise teel.

Need kolossaalsed summad moodustasidki selle «finantsilise heaolu» ja majandusliku elavnemise aluse, mis loodi rahvamajanduses raudteede ehitamise, riiklike tellimuste, tööstusliku hüpoteekkrediidi ja põllumajandusliku krediidi abil tööstuskapitalismi arendamise nimel.

Vaatame nüüd, milliste allikate arvel loodi see «finantsiline heaolu», kelle arvel tehti need laenud ja maksti nende intressid, ehitati raudteid jne.

Maksupoliitika. Me nägime, et 90-ndate aastate tsaari-Venemaa hiilgava finantsfassaadi aluseks oli tulude ülekaal kuludest. Tegelikult ei saavutatud seda ülekaalu vahendite kokkuhoiu teel ega riigi tegeliku finantsilise heaolu näol, vaid maksustamissüsteemi abil ja elanikkonnale äärmiselt raske maksukoorma pealepanemise teel.

Kõigepealt hakkas riigieelarve Witte ajast peale järjest rohkem baseeruma kaudsetele maksudele, millede kaitsjaks Witte ennast kohe kuulutas. Nende kaudsete maksude kõrval hakkas järjest suurenema viinamüügist saadud tulude tähtsus. Kaudsed maksud moodustasid sel ajal 45—50% kõigist riigieelarve tuludest. Nii näiteks 1880. aastal moodustasid riigieelarve 690 miljoni rubla suurusest kogusummast otsesed maksud 172 miljonit rubla ja kaudsed maksud 393 miljonit rubla; 1892. aastal moodustasid riigieelarve 964 miljoni rubla suurusest kogusummast otsesed maksud 168 miljonit rubla ja kaudsed maksud 533 miljonit rubla; 1900. aastal moodustasid riigieelarve 1704 miljoni rubla suurusest kogusummast otsesed maksud 228 miljonit rubla ja kaudsed maksud 777 miljonit rubla. Riiklik «vägijookide» müük üksinda andis puhast kasu, kõik operatsioonikulud maha arvatud, 300—365 miljonit rubla (1902. a.).

Petrooleum, tikud, suhkur, tubakas — kõik see suurendas tohutult elanikkonna maksukoormat.

Pole vajadust palju kõnelda sellest, millised olid säärase maksu- ja eelarvepoliitika tagajärjed elanikkonnale. Tuleb ainult lisada, et otsesed maksud ei olnud ainult väga subordineeritud osas, vaid nad olid töötajate vahel jaotatud äärmiselt ebaühtlaselt. Tulumaksu ei olnud. Maamaks, mis puudutas põlluharijate huve, oli niivõrd ebaühtlane, et talupoegade maid maksustati mitu korda kõrgemalt kui mõisnike maid. Väljaostumaksu võtmine talumaadelt, mis 90-ndatel aastatel kujutas endast juba täielikku anakro-

nismi, jätkus, andes riigile mõnesugust tulu. See talumajanduse ülekoormamine maa-, väljaostu- ja muude maksudega põhjustaski, nagu me eespool näitasime (vt. II ptk.), suurt talumajanduse maksuvõlga, mis 90-ndatel aastatel moodustas mõnes kubermangus 300—400% ja enam aastasest maksumäärast.

Seega pole mingisugust kahtlust, et impeeriumi «finantsilise heaolu» aluseks 90-ndatel aastatel oli elanikkonna tohutu maksukoorem, mis laostas tootlikke jõudusid ja eriti talumajandust.

Tollipoliitika. Kapitalismi ajastu sai pärisorjuselt pärandiks 1857. aasta vabakaubandusliku tollitariifi. Valitsus ja majandusteaduse esindajad (Tengoborski), nagu me eespool näitasime, pooldasid tol ajal vabakaubanduse põhimõtteid. Venemaa väga nõrgalt arenenud tööstus ei saanud kohe rahuldada tööstuse ja raudteede ehitamise vajadusi. Tema vajadusi rahuldati seepärast eranditult toodete ja seadmete sisseveoga välismaalt. Samasugune olukord kestis ka esimesel aastakümnel pärast reformi. Pärast tariifi mõningaid revideerimisi kehtestati 1868. aastal uus tariif. See oli veelgi liberaalsem, peaaegu vabakaubanduslik, alandades tolli sisseveetavalt toorainelt ja pooleldi töödeldud materjalidelt, eriti metallidelt, malmilt (osaliselt tollivaba), teraselt, masinatelt jne.

Seega toimus vene tööstuse esimene kapitalistlik tõus 70-ndatel aastatel sellistes tollipoliitika tingimustes, mis kaitsesid Venemaa tekkivat tööstust välismaise konkurentsi eest nõrgalt. Kuivõrd madal oli toll kahel esimesel aastakümnel pärast reformi, võrreldes isegi pärisorjuse aja viimaste aastatega, nähtub sellest, et kõigilt sisseveetud kaupadelt võetud tolli üldsumma moodustas nende kaupade väärtuse suhtes: aastail 1851—1856 — 24,3%, aastail 1857—1868 — 17,6%, aastail 1869—1876 — 12,8%.[3]

Pööre vabakaubanduselt tolliga maksustamise tugevdamisele toimus 1877. aastal, mil riigikassa huvides ja seoses rublakursi langemisega kehtestati tolliga maksustamine 1868. aasta tariifi järgi, kuid kulla alusel. See tõstis tolli umbes 40—50%. Ühtlasi suurendati tolli sisseveetavatelt rasketööstuse toodetelt ning mõningatelt muudelt kaupadelt. Nii lõpetati 1877. aastal vedurite ja raudtee veereva koosseisu tollivaba sissevedu, määrates neile 1,25 rubla suuruse tolli puudalt. Seejärel seati sisse toll malmilt, rauatoodetelt, puuvillalt, kivisöelt jne., mida järk-järgult tõsteti, ning lõpuks, mitmel korral viidi läbi tolli üldine tõstmine kuni 20% ulatuses kõigilt kaupadelt. Seega oli tollitariifil tegelikult juba 90-ndatel aastatel protektsionistlik iseloom, ehkki tollide tõstmist alustati peamiselt riigikassa huvides. Kõigilt sisseveetavatelt kaupadelt võetud tolli üldsumma moodustas aastail 1877—1880 nende väärtusest 16,1%, aastail 1881—1884 — 18,7%, aastail 1885—1890 — 28,3%.

Kui 70-ndatel aastatel tõsteti üles kodumaise tööstuse arendamise ja tugevdamise küsimus, siis pidi loomulikult üles kerkima

[3] «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли», стр. XI.

ka põhimõtteline küsimus selle tööstuse kaitsmisest välismaise konkurentsi eest tollide abil. Rida tööstusorganisatsioone taotles valitsuselt juba 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul malmilt, metallitoodetelt, masinatelt jne. võetavate tollide tõstmist. Tõstnud tolli malmilt ja toormetallilt, tuli seejärel tõsta tolli ka metallitoodetelt, s. o. lõppude lõpuks kaitsta kogu tööstust tervikuna, muidugi sisemaise tarbija arvel. Üheks tollipoliitika huvitavaks momendiks oli selles suhtes põllutöömasinate tolliga maksustamise küsimus. Viimaste tollivabast sisseveost olid huvitatud mõjurikkad põllupidajate ringkonnad, vastandina tööstu rite huvidele, kes nõudsid nende maksustamist tolliga kuni 90 kopikat puudalt. Pärast mõnesugust võitlust võeti algul vastu kompromissotsus: 50 kopikat puudalt, kuid hiljem seda suurendati.

Täieliku väljenduse leidis protektsionistlik poliitika 1891. aasta tariifis, mis on puhtprotektsionistliku, osalt peaaegu keelutariifi näidis.

Alljärgnevas tabelis on võrreldud tähtsamatelt sisseveetavatelt kaupadelt 1891. aasta ja 1868. aasta tariifi järgi võetud tolli suurust (kuldkopikates puudalt).

	1868. a.	1891. a.
Kivisüsi	tollivaba	2—3
Rauamaak	„	10,5
Malm metallina	5	45—52,5
Malmesemed	50—250	112,5—255
Raud	20—50	90—150
Sepa- ja katelsepatooted	100	255
Rööpad	20	90
Vabrikumasinad, välja arvatud vasest	30	250
Vedurid	75	300
Lokomobiilid	30	170
Põllumajandusmasinad	tollivaba	70—140
Toorpuuvill	„	120—135
Puuvillane kedrus, pleegitatud	325	420—540
Puuvillased tooted	28—110	35—135

Siit nähtub, et mõnedelt kaupadelt võetava tolli tõstis 1891. aasta tariif 1868. aasta tariifiga võrreldes 3—4-kordseks, omandades peaaegu keelutariifi iseloomu. 1891. aasta tariifi järgi võetud tolli üldsumma moodustas ajavahemikul 1891.—1900. a. kõigi sisseveetud kaupade väärtusest 33%, mõnede kaupade osas aga 100% ja rohkemgi. Sellele vaatamata ei suutnud ka 1891. aasta tariif vene tööstust välismaiste kaupade sisseveo eest täielikult kaitsta, sest toorainete kõrge maksustamise ja valmistoodete suhteliselt madalama (väärtuse järgi) maksustamise tõttu hakati välismaalt sisse vedama just valmistooteid. Kõige suurem tähtsus oli tariifide tõstmisel metallurgiale, masinaehitustehastele, osalt ka keskpiir-

konna puuvillatööstusele (tekitades samal ajal kahju sisseveetaval toorainel töötavale Lodzile). Ehkki 1891. aasta tariif välismaiste kaupade sissevedu ei lõpetanud ja nende konkurentsi kodumaisele tööstusele ei kõrvaldanud, kõrgendas ta siiski siseturu hindu sellisel määral, mis garanteeris tööstusritele suuri tööstuslikke dividende. Muidugi, maksta tuli selle eest tarbijal, sest kaitsetollide tõttu pidi vene tarbija maksma kodumaise tööstuse kehvade toodete eest 2—3 korda rohkem, kui sama kvaliteediga toodete eest maksti Lääne-Euroopas.

Millist mõju avaldas siis lõppkokkuvõttes see valitsuse poliitika kapitalistliku tööstuse arenemisele?

Kui vaadelda seda poliitikat kui ajutist, ehkki vajalikku abinõu kaitseks välismaise tugevama tööstuse eest, siis ei saa eitada tema positiivset mõju Venemaa kapitalistliku tööstuse arenemisele. Peale selle tuleb märkida, et alati ei õnnestunud üldtariifis ettenähtud maksumäärasid rakendada, sest vene tariifi alusel sisseveetavatelt välismaistelt toodetelt võetavad keelutollid kutsusid välja välisriikide vastutegevuse Venemaalt väljaveetavatelt kaupadelt võetava tolli tõstmise näol, mistõttu tollimäärasid tuli alandada konventsioonitariifide korras.

Sel pinnal puhkes Saksamaaga aastail 1892—1894 tollisõda. Venemaa taotles Saksamaalt tema üldise tollitariifi kõrgete määrade alandamist põllumajandussaaduste osas. Need määrad kahjustasid tugevasti mõisnike ja Venemaa teraviljaekspordi huve.

Pärast seda, kui Saksamaa oli sõlminud rea maadega (Ameerika Ühendriikidega, Rumeeniaga jt.) kaubalepingud, muutus Venemaa seisund Saksamaale põllumajandussaaduste turustamises eriti ebasoodsaks. Nende lepingute alusel ei võetud nende maade toodetelt tolli mitte Saksa autonoomse tariifi kõrgete määrade, vaid madalamate konventsioonimäärade järgi (näiteks rukkilt 3,5 marka 5 marga asemel, mida tuli maksta vene rukkilt). Selle tulemusena vähenes Venemaa osatähtsus Saksamaa sisseveos ajavahemikul 1891.—1893. a. 54,5%-lt kuni 13,9%-ni. Seejärel, kui Saksamaa oma nõusolekut tollide konventsiooniliseks alandamiseks ei andnud, kehtestas Venemaa 1893. aasta juunis Saksamaa suhtes oma autonoomse tariifi kõrgendatud määrad paljude Saksamaalt sisseveetavate tööstustoodete osas. Vastuseks sellele tõstis Saksamaa Venemaa suhtes oma autonoomse tariifi määrasid 50% võrra, mispeale Venemaa omakorda teostas oma tariifi samasuguse tõstmise Saksamaalt sisseveetavate tööstuskaupade osas. Tekkis tollisõda, mis kestis terve aasta ja tekitas mõlemale maale suurt kahju. Tollisõja lõpetas 1894. aastal väljatöötatud leping tollide konventsioonilise alandamise kohta, kusjuures järeleandmisi tegid mõlemad pooled.

Kuid saksa suurmaaomanikud ei leppinud küsimuse sellise lahendusega. Nad alustasid intensiivset agitatsiooni konventsioonilepingute vastu üldse ja põllumajandussaadustelt tollide edasise tõstmise, tähtajalise teraviljakaubanduse lõpetamise, väljaveo-

preemiate (varjatud kujul sisseveotunnistuste) kehtestamise jne. eest. Suurmaaomanikud asutasid Põllumeeste Liidu, mis riigipäeval sai maaomanikest-saadikute kaudu suure mõjuvõimu. Maaomanikud, ähvardades nurja ajada seaduseelnõusid sõjalise eelarve suurendamise, sõjalaevastiku ja Kieli kanali kohta (milledele valitsus oma agressiivsetel sõjalistel eesmärkidel omistas suurt tähtsust), saavutasid 1902. aastal tollimäärade üldise tõstmise põllumajandussaaduste, eriti aga teravilja, loomade, liha jne. osas. Näiteks 1894. aasta lepingu konventsioonilise 3,5 marga asemel määrati nisule 1902. aastal maksimaalseks tariifiks 7,5 marka ja minimaalseks tariifiks 5,5 marka.

Saavutamata ka seekord saksa autonoomse tariifi minimaalmäärade alandamist, kehtestas Venemaa vastukaaluks Saksamaa kõrgendatud tollimääradele 1903. aastal uue kõrgendatud tollitariifi paljude tööstustoodete (raud, teras, vask, masinad, manufaktuur jne.) osas. Uut tollisõda seekord ei tekkinud. 1904. aastal sõlmiti uus kaubaleping tähtajaga kuni 1917. aastani, millega kinnitati kõrged tollimäärad vene põllumajandussaaduste sisseveoks Saksamaale ja saksa tööstustoodete sisseveoks Venemaale.[4]

Riiklikud hanked. Tööstuse kaitsepoliitika ei seisnud sel perioodil üksnes tollimäärades, vaid väljendus ka teistsuguses tööstuse soodustamises — nimelt riiklikes tellimustes. Katseid valitsuse tellimuste täitmiseks raudteede, sadamate jne. varustamise alal Venemaa oma tööstuse jõudude abil tehti juba 70-ndatel aastatel. Kuid siis ei suutnud metallurgia raudteede kiiresti kasvavaid nõudmisi rahuldada, mistõttu tuli pöörduda välismaiste tehaste poole. Kui 1890. aastal tõsteti üles tööstusliku protektsionismi küsimus, siis keelati uuesti valitsuse tellimuste, eriti aga raudtee varustamise alaste tellimuste andmine välismaale. See kujunes mõningatele tehastele suurte, monopolihindadega tellimuste andmiseks, s. o. tegelikult kujunes nendele tehastele mittetagastatavate abirahade andmiseks rasketööstuse toetamisena riigi arvel.

Tellimuste hinnad üksikute tehaste avalduste järgi kinnitati valitsuse komiteede poolt harilikult toodangu omahinnast palju kõrgemana.

Nii näiteks kinnitati aastail 1897—1898 rööbaste hinnaks 1,10—1,25 rubla puud, kuna tootmise omahind oli parimates Lõuna-Vene tehastes 77—89 kopikat, «vabal» (mitte riiklikul) turul müüdi neid rööpaid 85—89 kopikat puud, välismaised rööpad aga maksid 60—65 kopikat puud. Näiteks Siberi raudtee ehitamiseks olid inglise tehaste omanikud nõus müüma rööpaid 75 kopikat puud, kuid tellimus anti vene tehastele hinnaga 2 rubla puud. Sellised riiklikud enammaksed (s. o. tegelikult abirahad) ulatusid üksnes raudteede varustamisel kõige tagasihoidlikumate arvestuste järgi kuni

[4] П. И. Лященко, Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением, 1915, стр. 80—103; samuti, Соболев, История русско-германского торгового договора, 1915.

15 miljoni rublani aastas. Sealjuures jagunesid need abirahad 6—15 tehase-«favoriidi» vahel, millede eesotsas olid harilikult valitsusele lähedased isikud.

On arusaadav, et sellistel tingimustel, kalli «riikliku» turu omamisel, polnud suurtöösturid odavamast massilisest siseturust sugugi huvitatud. Sellega kitsendas ja õõnestas metallurgia ise oma olemasolu baasi, tehes ennast sõltuvaks riiklikust protektsionismist, andes oma arenemisele kunstliku, ebaterve iseloomu.

Rahareform. Kapitalismi ajajärk Venemaal, nagu teisteski maades sai eelnenud ajajärgult endale pärandiks korratu raharinge ja ebastabiilse pabervaluuta. On arusaadav, et kapitalismi arenemiseks, seda enam aga väliskapitalide tööstusse juurdetõmbamiseks, vajati olemasoleva ebastabiilse pabervaluuta asemel stabiilset metallivaluutat. Pabervaluuta, mis oli Venemaal kehtinud naturaalmajanduse lagunemise ja rahamajandusele ülemineku aja tavalise kaaslasena XVIII sajandi lõpust alates, ei sobinud hoopiski kokku kapitalistliku majanduse arenemisega.

Kui kapitale mahutatakse paljudeks aastateks, nagu näiteks rasketööstusse, veel enam aga siis, kui neid kapitale mahutavad välismaa kapitalistid, siis vajatakse kindlat, stabiilset ja eelkõige rahvusvahelist väärtuse mõõtu, milleks sobib kuld. Seepärast, kuna 90-ndate aastate kapitalistliku arenemise aluseks oli rasketööstuse arenemine ja väliskapitalide juurdevool rasketööstusse, siis kujunes pabervaluutalt kuldvaluutale üleminek kõige esmajärgulisemaks majanduslikuks vajaduseks. Siinkohal aga tuleb tähendada, et kuldvaluutale üleminek oli täielikult tööstuskapitalismi, mitte aga suurmaaomanike huvides. Teatavasti soodustab ebapüsiv ja langev pabervaluuta eksporti, andes eksportöörile iselaadi preemiat paberraha kursivahe näol, sest paberraha kurss on omal maal kõrgem ja välismaal madalam. Seepärast olid teravilja väljavedavad suurmaaomanikud huvitatud pabervaluuta säilitamisest ning töötasid igati kullareformi läbiviimise vastu. Kuid kui aastail 1880—1894, ülemaailmse põllumajanduskriisi perioodil, baseerus odava, dumpinguhinnaga vene teravilja ekspordivõimalus peamiselt madalal pabervaluutal, siis rahvusvahelise turu tõusuperioodil, XX sajandi algaastatel, võis vene teraviljaeksport areneda ka stabiilse valuuta juures. Ka sisemaine kaubakäive oli rahandussüsteemi kaootilise seisundi juures äärmiselt raskendatud.

Seepärast nõudsid rahvamajanduse kui terviku kapitalistliku arenemise huvid püsivale kuldvaluutale üleminekut, ehkki maaomanike klass avaldas süstemaatilist ja väga visa opositsiooni. Muidugi, hoopis teine küsimus on see, kelle arvel rahareform teostati. Rahareform nõudis tohutu hulga kulla akumuleerimist, mida võis teostada aktiivse kaubandus- ja maksebilansi kaudu, sisseveo vähendamise ja väljaveo suurendamise ning laenude ja maksukoorma suurendamise teel. Tolliprotektsionism vähendas alates 80-ndate aastate lõpust välismaiste kaupade sissevedu tunduvalt. Samal ajal forsseeriti põllumajandussaaduste, eriti aga teravilja-

eksporti, ehkki omal maal valitses näljahäda. Kuulus kaubanduspoliitiline valem, mida rahaminister Võšnegradski teostas, — «sööme vähem, ekspordime rohkem» — iseloomustas küüniliselt ja lapidaarselt seda põhilist kulla akumuleerimise viisi. Mainitud valem ei toonitanud vahest ehk siiski küllaldaselt seda asjaolu, et Venemaa eksportis oma teravilja säärase hinnaga, mis oli madalam ka kõige madalamast tootmise omahinnast, hoopiski ei õigustanud talupoja tööd ja vaeva ega võimaldanud põllumajanduse progressiivset arenemist. Kuid igal juhul saavutas Venemaa kaubandusbilanss sellise poliitika tagajärjel positiivse iseloomu. Väljaveo ülekaal sisseveost, mis moodustas ajavahemikul 1881.—1885. a. keskmiselt 55,6 miljonit rubla aastas, andis juba ajavahemikul 1886.—1890. a. keskmiselt 238,6 miljonit rubla aastas.

Kulla akumulatsiooni teiseks allikaks oli eelarveliste vahendite akumuleerimine peamiselt riigieelarve «defitsiidituse» saavutamise ja sel pinnal konversioonide ning teiste finants- ja krediidioperatsioonide teostamise teel.

Taolise finantsilise «heaolu» ja defitsiidita riigieelarve aluseks oli 1890.—1900. aastail kaudsete maksude ja viinamonopoli tulude suurendamine, s. o. elanikkonna maksustamise tugevdamine ja purjujootmine. Rahandusministrite Võšnegradski ja seejärel Witte finants- ja eelarvepoliitika tulemusena kogunesid Riigipanka tulevase kullareformi kindlustamise fondi näol suured kullavarud. 1897. aastal oli kullavaru suurus 475 miljonit rubla, kusjuures ringluses oleva paberraha hulk moodustas 928 miljonit rubla; 1897. aastal ulatus kullafond 1095 miljoni rublani ja paberraha oli ringluses 1067 miljonit rubla. Sellises vahekorras võis juba rahareformi teostada, s. o. muuta paberraha kulla vastu ümbervahetatavaks.

Ehkki vormiliselt oli põhiliseks rahaüksuseks Venemaal enne rahareformi hõberubla, s. o. kehtis hõbeda monometallism, otsustas valitsus siiski eespool nimetatud kaalutlustel üle minna kulla monometallismile, kuigi see oli kõige kallim rahasüsteem.

Kuldrubla ja paberrubla suhe võeti sellisena, nagu see oli selleks ajaks turul pärast rubla kursi stabiliseerimiseks mõningate reguleerivate abinõude rakendamist tegelikult välja kujunenud, s. t. paberrubla võrdsustati 66 kopikale kullas ehk endine kümnerublane kuldimperiaal võrdsustati 15 rublale kullas. Teiste kõnadega, rahareform omandas devalvatsiooni kuju, s. o. rahakurss alandati kuni tegeliku turukursini. Esialgu, 1895. aastal lubati tehinguid kullas kursi järgi; seejärel lubati kullas vastu võtta riigimakse. 1897. aastal kinnitati lõplikult kullareformi läbiviimise seadus, hakati välja laskma uusi viierublaseid kuldmünte endise imperiaali ühe kolmandiku suuruses ning määrati kindlaks ringluses oleva paberraha garanteerimise tingimused.

Riigipanga ümberkujundamisel emissiooniasutuseks piirati tema «emissiooni õigust» eeskirjaga, mille järgi ringluses olev paberraha summas kuni 600 miljonit rubla pidi olema kullaga kind-

lustatud pooles ulatuses, üle 600 miljoni rubla aga — kogu ulatuses. Teiste sõnadega, Riigipank võis emiteerida kindlustamata paberraha üle kullakatte kuni 300 miljonit rubla. Neid emissiooni eeskirju (mis olid üldiselt kaunis ranged, võrreldes teiste maade emissioonisüsteemidega) täideti esimestel aastatel koguni üle normi, sest kullakate oli ringluses oleva paberraha summast tihtipeale suurem (1899. aastal oli kulda 1007 miljonit rubla ja ringluses olevat paberraha 661 miljonit rubla, s. o. 646 miljoni rubla võrra emissiooni õigusest vähem).

Nende hiiglasuurte kullatagavarade sära kasutas valitsus oma edasiste suurte majanduslike, krediidialaste ja finantsiliste abinõude läbiviimisel, mille peamiseks eesmärgiks oli kapitalistliku suurtööstuse arendamine. Selle kullavaru baasil teostati krediidipoliitikat, tsarismi riigilaene, raudteede ehitamise ja tööstuse finantseerimist jne.

2. Välispoliitika ja sõjamajandus tööstuskapitalismi perioodil

Peatume nüüd Venemaa tööstuskapitalismi ajajärgu viimasel küsimusel — tema seisundil ülemaailmse kapitalismi süsteemis ja tema rahvusvahelistel poliitilistel ja majanduslikel suhetel teiste kapitalistlike maadega, kuna nendel suhetel oli tihtipeale otsustav tähtsus ka tema oma, sisemaise majanduse arenemise suhtes.

Nende suhete iseloomulikuks jooneks oli see, et Läänes asuvate eesrindlike maade tööstuskapitalism, saavutanud oma süsteemi arenemise kõrgema astme ja omades laialdasi vabu müügiturgusid asumaades ja poolasumaades, ajas kuni 70-ndate aastateni «patsifismi» poliitikat ning pooldas vabakaubandust, vaba konkurentsi. Selle patsifismi ja vabaduse tulemusena läks majanduslik ja poliitiline võim muidugi tööstuse suhtes kõige eesrindlikumate maade kätte, kelle eesotsas oli Inglismaa.

Kuid selline maailmamajanduse olukord hakkab juba XIX sajandi 70-ndatest ja eriti 80-ndatest aastatest alates muutuma. Maailma müügiturgude vabadus muutub vanadele eesrindlikele tööstusmaadele ikka kitsamaks, mida tingib uute tööstusmaade, esmajoones aga Saksamaa esilekerkimine ja konkurents. Eesrindlikud kapitalistlikud maad hakkavad vaba ja rahuliku konkurentsi põhimõttest loobuma. Nad asuvad protektsionistlike tollide rakendamise, monopolide loomise, kapitali eksportimise, imperialistlike sõdade ja asumaade enda kätte haaramise teele. Ajavahemik alates 80-ndatest aastatest kuni 90-ndate aastateni oli pöördeliseks ajajärguks, mil eesrindlike kapitalistlike maade majanduslikud ja poliitilised suhted kujunesid võitluses koloniaalsete müügiturgude eest tormiliselt ja järsult ümber. «Relvastatud rahu» süsteem, mis valitses tööstuskapitalismi perioodil, leiab oma loogilise lõpu imperialistlike maailmasõdade näol.

Venemaa heitis endalt pärisorjusliku majanduse kammitsad kõige hiljem, jäädes oma majanduslikus arenemises eesrindlikest kapitalistlikest maadest maha kümnete aastate võrra. Seetõttu oli ta ise kaua aega tööstusliku konkurentsi objektiks eesrindlikele kapitalistlikele maadele, kes püüdsid vallutada vene turgu. Just sellel pinnal tekkisidki reformijärgse Venemaa suhted eesrindlike kapitalistlike maadega, eeskätt Inglismaa ja Prantsusmaaga, seejärel Saksamaaga ja hiljem Ameerika Ühendriikidega. Igaüks neist oli juba tööstuskapitalismi perioodil, seejärel aga ka imperialismi perioodil erineval kapitalistliku arenemise tasemel. Seetõttu kujundasid nad oma majanduslikud ning finantsilised suhted Venemaaga erinevalt.

Inglismaa, eesrindlik asumaid omav tööstuslik ja kaubanduslik suurriik, «merede valitseja», püüdis igalt poolt, oma ja võõrastelt asumaadelt koguda toorainet oma tööstusele ja põllumajandussaadusi elanikkonna toitlustamiseks. Inglismaa tungis Venemaa majandusse kui masinate ja tööstusseadmetega varustaja ning põllumajandustoorainete väljavedaja. Inglismaa ja Venemaa vahelised sõjalised konfliktid koondusid peamiselt Lähis-Itta.

Prantsusmaa, tööstuse suhtes mahajäänum, kuid rahakapitalide poolest rikas maa, finantseeris Venemaa kapitalistlikku tööstust, panku, raudteid jm. heameelega.

Ameerika Ühendriigid püüdsid juba ammust ajast tungida Venemaa majandusse ja anastada tema Kaug-Ida territooriume. Kuid kuni XX sajandi alguseni nad selles kuigi suurt edu ei saavutanud.

Lõpuks Saksamaa. Geograafiline lähedus, vanad kaubanduslikud sidemed, mõningane võõrdumus kaubanduslikust läbikäimisest Inglismaa ja Prantsusmaaga pärast Krimmi sõda — see kõik suurendas Venemaa kaubanduslikku ja majanduslikku sõltuvust Saksamaast. Prantsuse kapitalistid Venemaa vastu veel huvi ei tundnud; Venemaa idapoliitika ning Vene—Türgi sõda aga sulgesid Venemaale ka inglise kapitalide turu. Samal ajal püüdsid saksa kapitalid ja ettevõtjad Venemaal agarasti oma kanda kinnitada. Nii kuulus enne 90-ndaid aastaid Venemaa impordist Saksamaale: malmi osas 60—65%, raua osas 50%, instrumentide osas 50%, põllutöömasinate osas 70% jne. Saksamaa varustas peamiselt vene raudteede ja tööstusettevõtete ehitamist kapitaliga, realiseerides ja paigutades oma börsidel vene raudteede obligatsioone ja tööstusettevõtete aktsiaid, organiseerides Venemaal saksa kapitalide baasil aktsiaseltse jne.

Esimeste vene era-raudteede obligatsioonid realiseeriti peaaegu täielikult Berliini turul. Näiteks ainuüksi 6 kõige suuremat raudteeseltsi (Vladikavkasi, Moskva—Kiievi, Moskva—Kaasani, Rjazan—Uraali, Kagu, Vindavi—Rõbinski) realiseerisid aastail 1885—1898 obligatsioone 842 miljoni marga väärtuses. Esimesed vene aktsia-kommertspangad asutati suuremalt osalt saksa pan-

kade toetusel, nagu näiteks Venemaa Esimene Era-Kommertspank 1864. aastal (Saksamaal asuva Mendelssohni pangamaja toetusel), Rahvusvaheline Pank, Riia Pank ja enamik teisi. Tööstuses võtsid sakslased osa peamiselt elektritehnika ja elektrivalgustuse aktsiaseltsidest («1886. a. selts») ning keemia- ja masinaehitusettevõtetest. Eriti ulatuslikult hakkasid sakslased juba 60—70-ndatest aastatest alates vallutama Poola tööstust, mille mõned harud hakkasid kujunema saksa firmade filiaalideks. Sealjuures ei eksportinud sakslased Venemaale üksnes oma kaupu ja kapitale, vaid võtsid ka ise aktiivselt osa ettevõtete ja pankade asutamisest ning raudteede ehitamisest.[5]

Saksamaal vaadati Venemaale kui kõige lähema, kõige sobivama ja laialdasema poolasumaa peale. Siit said sakslased oma tooraine, oma toiduained, siia müüsid nad oma tööstustooteid, Venemaalt said nad iga aasta 300 000 inimese suuruse armee odavaid põllutöölisi, keda preisi junkrud vajasid Ida-Preisimaal. Saksamaa eksportis Venemaale oma kapitale, mis juurdusid siin ka kindlalt. Sakslased eelistasid «filiaalide» süsteemi, mitte aga tõelist kapitalieksporti, sest eksportimisel kapital denatsionaliseerub, saksa vabrikute filiaalid ja saksa kolonistid aga polnud saksa poliitikute iseloomuliku ütluse järgi «kodumaale veel päris kaduma läinud».

Seoses sellega hakkasid Venemaa sõjalised ringkonnad ja tolleaegne üldsus tähelepanu osutama saksa välispoliitika mõningatele püüdlustele, mis selle poliitika uue pöörde valguses omandasid Venemaale häiriva iseloomu. Ehkki Bismarck ise arvas, et «kogu idaküsimus ei vääri ühe pommerlasest grenaderi konte», hakati saksa kirjanduses ja poliitikas juba kaua enne Bismarcki ja eriti tema tegevuse hiilgeajal propageerima Saksamaa ekspansiooni vajadust itta («Drang nach Osten»).

Juba 40-ndatel aastatel propageeris saksa «natsionaal-ökonoomia» teooria rajaja F. List Saksamaa ittasuunatud ekspansiooni ideed, Venemaa lõunaosa vallutamist kuni Kaukaasiani ja Musta mereni. Bismarcki ajal esines Hartmann samasuguse, kuid veel detailsema projektiga. Ta tegi ettepaneku jaotada Venemaa üksikuteks Saksamaa protektoraadi all olevateks kuningriikideks (Balti, Kiievi) ning tõrjuda Venemaa Dnepri ja Volga taha. Teised samasugused saksa teaduse «toed» nagu Roscher arendasid ideid, et kõik slaavirahvastele ja esimeses järjekorras vene rahvale kuuluv maa peab saama anastatud Saksamaa poolt ja koloniseeritud sakslastega.

Neid saksa «teadlaste» šovinistlikke, natsionalistlikke ideid (kelle nürimõttelisust Marx põhjalikult naeruvääristas) oleks võinud pidada «patriootiliselt» häälestatud junkrute «õllevahust tek-

[5] Näiteks 70—80-ndatel aastatel oli üheks silmapaistvamaks raudteede ehitajaks Euroopas ja Venemaal sakslasest ettevõtja insener Stroussberg. Ta jättis järele kirjelduse oma avantüüridest Venemaal: Stroussberg und sein Wirken von ihm selbst geschildert, Berlin, 1876.

kinud» unistusteks, kui poleks esinenud Saksa valitsuse tegelikke katseid neid ellu viia. 80-ndatel aastatel, kui esmakordselt Saksamaal tekkis liikumine aktiivse asumaadepoliitika ja asumaade soetamise kasuks, kinnitas Saksa riigipäev rea valitsuse koloniaalseaduseelnõusid: abirahadest koloniaalsetele laevandusühingutele, koloniseerimise krediitidest, uute sõjalaevade ehitamisest koloniaalteede kaitseks, koloniseerimiskomisjoni asutamisest poola aadlimaade ostmiseks Poznanis ja Preisimaal ning nende koloniseerimisest sakslastega, nende provintside maadelt venelaste, poolakate jt. väljasaatmisest jne.

Nende meretaguste ja sisekolonisatsiooni taotluste kõrval hakkas Saksa valitsus eriti 80-ndatest aastatest alates Vene tsaarivalitsuse ja tema müüdavate ametnike kuritegelikul kaasabil üha suuremat huvi tundma Vene lõunaosa viljarikaste maade koloniseerimisest sakslastega.

60—80-ndatel aastatel rändas iga aasta Venemaale suurel hulgal saksa koloniste, kes asusid siin elama kompaktsete massidena, ostsid maad ja asutasid majapidamisi. Alates 80-ndatest aastatest saab see koloniseerimise eraseltside «Saksa Koloniseerimise Selts», «Saksa Eksportpank» jt. kaudu Saksa valitsuselt ohtrat rahalist toetust. Saksa kolonistide peamine mass tuli üle Poola ja asus elama lääne- ja edelapoolsetesse piiriäärsetesse kubermangudesse, Musta ja Aasovi mere äärsetesse steppidesse, Dnepri äärde jm

Kui jälgida seda liikumist, siis võib hõlpsasti märgata, et kolonistid tulid ja asusid elama võimalikel — ja nagu hiljem selgus — sakslaste tegelikel Ukrainale sõjalise kallaletungi teedel — edela- ja läänepoolsetesse kubermangudesse, piki strateegilisi raud- ja maanteemagistraale, kindluste lähikonda jne. Niiviisi loodi sakslaste kolooniad endistes Podoolia, Volõõnia, Kiievi, Hersoni ja Tauria kubermangudes, Kovno (üle 15 000 sakslase), Dubno (üle 37 000 sakslase), Rovno (24 000 sakslast) ja Žitomiri (47 000 sakslast) kindluste ümber. Kiievi kubermangus oli 61 saksa kolooniat, mis asusid peamiselt tähtsamatel strateegilistel ühendusteedel; Hersoni kubermangus — üle 161 koloonia, mis samuti asusid tähtsates punktides — Odessa, Nikolajevi jt. lähistel; endises Tauria kubermangus olid saksa asundused kõikjal piki Molotšnaja jõge jne.

Venemaal oli 1897. aasta loenduse järgi 1,8 miljonit elanikku, kes tunnistasid oma emakeeleks saksa keele, neist 1,5 miljonit elasid lääne- ja edelapoolsetes piiriäärsetes kubermangudes, ja neist kuni 1,3 miljonit olid otsesed Saksamaalt tulnukad. Kuivõrd suur oli Venemaale väljarännanud sakslaste arv, nähtub sellest, et kolmekümne aasta jooksul enne Esimest maailmasõda rändas Saksa asumaadesse Aafrikas välja üldse ainult 20 000 sakslast.

Seega oli Venemaa ja eriti tema edelapoolsed piiriäärsed kubermangud Saksa valitsuse sõjalise kolonisatsiooni tähtsamaks

objektiks. See massiline väljarändamine ei toimunud juhuslikult ega stiihiliselt, nagu tavaline elanike migratsioon naabermaade vahel. Tsaarivalitsuse mahitusel toetati ja organiseeriti seda teadlikult Saksa valitsuse poolt poliitilistel kaalutlustel. Koloniseerimise ühingud teostasid valikut ainult ustavate inimeste ja veendunud pangermanismi ideede pooldajate, endiste sõdurite, kulakute jms. hulgast ning sellele vastavalt finantseerisid pangad Venemaale ümberasumist.

Kui Vene valitsus andis 1877. aastal välja seaduse, mis keelas välisriikide alamatel maa pärisomandiks ostmise piiriäärsetes kubermangudes, siis Saksamaal anti välja seadus kahekordse kodakondsuse kohta. Selle seaduse järgi säilitas välismaa alamaks astunud saksa kolonist samal ajal ka saksa kodakondsuse kõigi sellest tulenevate õiguste ja kohustustega. Vastavalt ettekirjutustele ja mitmesuguste saksa «vereinide» abil harrastasid kolonistid igasugust sõjalist sporti (laskesporti), moodustati terved taoliste «sportlaste» rühmad, korraldati sõjalist õppust. Saksa kolonistide ja teiste Venemaal elavate kahekordse kodakondsusega isikute lapsed võeti 21 aasta vanusena Saksamaal väeteenistuse kutsejaoskondades arvele ja kutsuti sinna sõjaväkke. Nad tulid Venemaale tagasi seersantidena, leitnantidena, tagavaraväeohvitseridena, hakkasid arvukate saksa kaubandus- ja transpordikontorite, kindlustusseltside, tööstuslike ja tehniliste firmade agentideks ja kaubareisijaiks, vallutasid kogu Venemaa läänepiirist kuni Kaug-Idani, tungisid vene tööstus- ja sealhulgas ka sõjatööstusettevõtetesse. Nad kogusid ja saatsid saksa luureorganitele kõige mitmekesisemaid andmeid Venemaa majanduse, tööstuse, toorainete, põllumajanduslike ressursside ja transpordiolude kohta, samuti aga ka sõjaväe paigutuse ja kindluste seisukorra kohta, tegeldes niiviisi mitte üksnes majandusliku, vaid ka otsese sõjalise spionaažiga.

Niiviisi tungis saksa kapital oma katsesarvedega vene majandusse, tärkav Saksa imperialism aga — nii Saksa kindralstaap kui ka luure — mässisid juba 80—90-ndatel aastatel tsaari-Venemaa oma majandusliku ja sõjalise spionaaži ämblikuvõrku, valmistades ette saksa kaadreid diversioonide ja ülestõusude organiseerimiseks tagalas tulevase sõja ajal jne. Kõik see äratas kõige informeeritumate ja ausameelsemate kindralite ja peastaapide tegelaste (näiteks Edela sõjaväeringkonna juhataja kindral Kossitši) tõsist tähelepanu. Nad näitasid, millist otsest sõjalist ohtu põhjustab selline saksa ümberasujate juurdevool piiriäärsetesse kubermangudesse. Kuid bürokraatliku tsaarirežiimi juures, kus õukonnas ja kõrgematel sõjaväelistel kohtadel domineerisid saksa-balti parunid ja muu aadel, jäid kõik taolised tähelepanujuhtimised tagajärjeta.

Vene piiriäärsete kubermangude koloniseerimine kahekordset kodakondsust omavate sakslastega jätkus Bismarcki ja Wilhelm I mahitusel ning kujunes eriti intensiivseks Wilhelm II ajal. Esi-

mese maailmasõja algul oli Venemaal selliseid sakslasi üle 2 miljoni inimese, kõigisse meretagustesse asumaadesse aga oli Saksamaalt kogu nende olemasolu aja vältel rännanud sakslasi sellest arvust vähem. Kõik see tõendab seda, et üldsegi mitte «eluruumi» küsimus, nagu pasundasid saksa ajalehed, ei etendanud Saksamaa taotlustes asumaade saamisele otsustavat osa, vaid otsustav tähtsus oli tema valiutusplaanidel ja maailmavalitsemise püüetel.

Saksa poliitiline ja majanduslik agressioon omandas kogu Euroopa suhtes ikka teravama kuju. Purustanud varem, aastail 1864—1866 Taani ja Austria ning seejärel 1870. aastal Prantsusmaa, sõlmis Bismarck 1879. aastal Austriaga sõjalise liidu, mis pärast seda, kui 1882. aastal sellega ühines Itaalia, kujunes Kolmikliiduks, mis oli suunatud esmajoones Venemaa ja Prantsusmaa vastu. Olles liidus Austriaga, tugevdas Saksamaa oma poliitilisi positsioone ka Bulgaarias, Serbias ja Türgis.

Bismarcki poliitika viis majanduslike suhete halvenemisele Saksamaa ja Venemaa vahel, sest Bismarck sulges 1887. aastal Vene laenudele Berliini börsi ja kustutas Vene laenud Saksa impeeriumipanga poolt pandiks võetavate väärtuste nimekirjast. Ajakirjandus alustas Bismarcki näpunäidetel ohjeldamatut kampaaniat Vene väärtuste vastu, õõnestades Vene riiklikku ja tööstuslikku krediiti. Veel suuremaid vastuolusid tekitas Saksamaa poliitika agraarprotektsionismi rakendamiseks ja Venemaale tööstuskaupade eksportimiseks dumpinguhindadega. See tõi endaga kaasa tollisõja ja Venemaale kahjulikud kaubanduslepingud.

Samadel aastatel hakkasid Venemaa finantsilised ja majanduslikud sidemed tihenema Prantsusmaaga. Berliini börsilt väljatõrjutud Vene väärtused paigutas Prantsuse pankade sündikaat edukalt Pariisi börsil, müües omakorda ära Itaalia fondid ja laostades sellega Saksamaa liitlase krediidi.

Sellest ajast alates, 80-ndate aastate lõpust peale on Prantsusmaa Vene fondituruks. Prantsuse pangad maksid algul Saksamaalt (ja suures osas ka Inglismaalt) Prantsusmaale üleränanud Vene väärtuste eest suure summa ja võtsid seejärel otseselt osa uutest Vene laenudest ja Vene väärtuste konversioonist. Niiviisi viis ülemaailmne kapital juba 80-ndate aastate lõpuks läbi üksikute maade väärtuste vahetuse ja ümbergrupeeringu vastavalt suurriikide uutele, juba selgesti märgatavatele poliitilistele ümbergrupeeringutele.

Vene armee ümberrelvastumise eesmärgil (mille vastu Prantsusmaa hakkas suurt huvi tundma) realiseeriti Prantsusmaal aastail 1888—1889 Vene riigilaene 2,6 miljardi frangi väärtuses. Hakkavad laienema Prantsuse investeeringud vene rasketööstusse, raudteede ehitamisse, sõjatööstuse arendamiseks. Sellel pinnal hakkas Aleksander III valitsus algul vabariiklikule Prantsusmaale lähenema, seejärel aga astus temaga liitu. Algul toimus kokkulepe deklaratsioonide vahetamise näol (1892. a.), seejärel salajase sõjalise konventsiooni näol ja lõpuks 1894. aastal — lepin-

guna sõjalis-poliitilise liidu kohta Saksamaa agressiooni vastu. Nii tekkis Prantsuse—Vene Liit, mis muutus 1904. aastal Inglise—Prantsuse—Vene kolmiklepinguks — Entente'iks.

Kui rahvusvaheline olukord tingis Prantsuse—Vene Liidu loomise vajadust, siis Prantsuse miljardid laenude näol olid eelkõige määratud Vene armee suurendamiseks ja selle ümberrelvastamiseks. Prantsuse kodanlus ei tahtnud oma miljardeid anda kontrollita. Ta nõudis armee suurendamist, muudatusi tema komplekteerimises, vägede dislokatsiooni muutmist, nende koondamist läänepiiridele, mobilisatsiooni kiirendamist, strateegiliste raudteede ehitamist, sõjatööstuse laiendamist ja parandamist.

Sõjatööstuse arenemine. Peatume eraldi Venemaa sõjatööstuse arenemise ja tema tehnilise progressi küsimusel kapitalismi perioodil. Otseselt relvastusesemeid — kahureid, püsse, mürske, püssirohtu jm. valmistava sõjatööstuse arenemine ja täiustamine oli Venemaale eriti tähtis nende ulatuslike poliitiliste ülesannete tõttu, mis kerkisid kapitalistliku Venemaa ees üles rahvusvahelisel areenil. Kuid sõjatööstuse reorganiseerimisel kapitalistlikel alustel satuti ka kõige suurematele raskustele.

Selle tööstusharu organiseerimist, nagu me eespool nägime, iseloomustavad meil erilised ajaloolised jooned. Oma valdavas osas baseerus ta kõigi sõjavarustusesemete tootmisel riiklikes tehastes. Ehkki kapitalistliku eratööstuse arenemine metallurgia, metallitöötlemise ja masinaehituse alal lõi eesrindliku spetsiaalse sõjatööstuse arenemiseks vajaliku baasi, säilitas viimane enamalt jaolt oma riikliku iseloomu ja ühtlasi ka rutiinse mahajäänud tehnika ning vanad organiseerimisvormid. Sõjatööstuse edukale arenemisele ja tehnilisele progressile oli Venemaa tööstuse üldise mahajäämuse tingimustes peamiseks takistuseks tsarism ise, kes polnud võimeline ületama oma aparaadi inertsust, rutiini, bürokratismi ja müüdavust kui pärisorjuslikku pärandit. Olukorra tegid veelgi keerukamaks majanduslikud raskused ja armee üldise ümberrelvastamise kallidus, lõpuks aga ka tehnilised raskused uut tüüpi relvade väljatöötamises vastavalt Euroopa sõjatehnika progressile.

Euroopa maad progresseerusid XIX sajandi teisel poolel relvastumise tehnikas kiiresti. Preisimaal oli armee juba 60-ndate aastate algul relvastatud tagantlaetavate vintpüssidega. Teine paremus seisnes paberist padruni asendamises (pistongpüssis) metallist padruniga, mis võimaldas padrunikesta väljaheitmise tõttu kiiremat laadimist, samuti aga vähendada püssi kaliibrit ja kaalu ning suurendada laskekaugust. Neid täiustusi Preisi armee relvastuses kontrolliti 1864.—1866. aasta sõdades ja Prantsuse—Preisi sõjas aastail 1870—1871. Alates aastaist 1866—1871 hakkasid kõik Euroopa armeed ümber relvastuma uut tüüpi, täiustatud tagantlaetavate vintpüssidega, millede juures kasutatakse iseväljaviskuvaid metallpadrunikesti. Prantsusmaal võeti tarvitusele Chassepot' süsteemi pistongpüssi uus tüüp, mille juures

kasutati paberist padrunikesta (mis lasu juures ära põles), koos Dreyse poolt täiustatud mehhanismiga, mis võimaldas edaspidi kergesti üle minna metallist padrunite kasutamisele. Ilmuvad lähivõitluse relvade uued tüübid — automaatpüssid, kuulipildujad, miiniheitjad (esmakordselt Esimeses maailmasõjas). Ka suurtükiväes toimus kapitalismi arenemisel suur tehniline progress — üleminek tagantlaetavatele keermega kahuritele, kaliibri ja laskekauguse suurendamine, raskete kindlusesuurtükkide kasutuselevõtmine; laevastikus ilmusid raskete kaugelaske-suurtükkidega varustatud soomuslaevad ning uut tüüpi sõjalaevad — miinilaevad. XX sajandi esimestel aastakümnetel omandasid autotransport ja lennuasjandus otsustava tähtsuse.

Tingituna oma majanduslikust ja tehnilisest mahajäämusest, rahalistest raskustest ja suurearvulisest armeest, mille ümberrelvastamiseks oli vaja rohkesti vahendeid ja aega, ei suutnud Venemaa tehnilise progressiga Lääne kapitalistlikes maades sammu pidada. Seepärast ei leidnud tihtipeale isegi vene leiutised ja täiustused Vene armees praktilist rakendamist.

Relvaasjanduse kiire arenemine Läänes sundis Vene armeed üle minema ühelt mudelilt teisele, mistõttu tekkis relvastuse mitmekaliibrilisus. 60-ndate aastate algul olid Vene armees veel vanad, eestlaetavad keermeta 6-liinised 1856. aasta mudeli püssid. 1866. aastal hakati neid ümber tegema Terri süsteemi sütikuga kiirlaskepüssideks, kuid see ümbertehtud vintpüss jäi prantsuse, inglise ja preisi metallpadrunitega mudelitest tunduvalt maha, sest viimastel polnud vaja sütikut. 1867. aastal hakati neidsamu 1856. aasta mudeli püsse ümber tegema inglise, paberist padrunitega vintpüssi uue tüübi järgi.

Lääne-Euroopas ja Ameerikas arenes relvaasjandus pidevalt ja kiiresti edasi. 1868. aastal peatus Vene sõjaväe juhatus uuel Berdani-tüüpi 4,2-liinisel kiirlaske-vintpüssil. Samal aastal telliti 300 000 sellist vintpüssi ja nende jaoks 7,5 miljonit padrunit. Kuid nii riiklikud kui ka eratehased Venemaal ei tulnud nende tellimustega toime; näiteks valmistasid eratehased 270 000 vintpüssi asemel kõigest 4000 püssi, riiklikud tehased aga valmistasid 100 000 püssi asemel 44 500 püssi. 1869. aastal kerkisid jälle esile kaks uut — Baranovi ja Krnki, püssimudelit. Kõige selle tulemusena oli armee 1870. aastal varustatud mitme püssisüsteemiga ning valitses relvastuse mitmekaliibrilisus ning süsteemitus. Alles 1891. aastal konstrueeris kapten Mossin originaalse, vene süsteemi püssi, nimetusega «3-liinine vintpüss, 1891. a. mudel». Selle püssiga relvastatigi Vene armee 1896—1899-ndate aastate jooksul, milleks kõigil vene relvatehastel tuli teha pingelist tööd.

Alates XX sajandi algaastatest hoogustub automaatrelvade — mitut tüüpi automaatpüsside ja kuulipildujate kasutuselevõtmine. Alates 1906. aastast toob parimate vene relvaseppade, konstruktorite ja leidurite (Fjodorov, Degtjarjov, Tokarev jt., praegused sotsialistliku töö kangelased) loominguline töö endaga kaasa vene

automaatrelvade uute tüüpide loomise, millised vastasid maailma parimatele mudelitele ja isegi ületasid neid. Kuid tsaari-Venemaa tingimustes ei saanud need täiustatud relvad laialdast kasutamist leida. Piisab, kui nimetada, et Vene—Jaapani sõjas oli kogu Vene Kaug-Ida armees sõja algul 8 ja sõja lõpul 86 kuulipildujat.

Armee motoriseerimise suhtes suurt tähtsust omav autotööstus tekkis Venemaal esmakordselt 1908. aastal Vene-Balti tehase autoosakonna näol. 1911. aasta ankeedi andmeil oli Venemaal kõigest 5500 autot, kõik enamasti välismaise päritoluga. Alles Esimese maailmasõja ajal sõlmis sõjaväe juhtkond viie vene tehasega (sealjuures ka Moskvas ehitatava AMO Rjabušinski tehasega) lepingud 7500 auto tootmise kohta aastas, kuid tegelikult ei ehitatud kõiki neid tehaseid isegi sõja lõpuks valmis, sest liitlased ei saatnud tehastele vajalikke seadmeid.

Suurtükkide ja mürskude valmistamine toimus samuti peaaegu eranditult vanades, juba pärisorjuse ajal olemasolnud ning ka XIX ja XX sajandil säilinud riigitehastes Peterburis, Obuhhovis (kuulus riigile 1866. aastast alates), Permis, Motovilihhas (tootsid 1864.—1865. aastast alates teras- ja malmsuurtükke, 1867. aastast alates suurtükimürske, 1880. aastast alates — soomust läbivaid mürske). Aleksandrovski suurtükitehases organiseeris vene leidur meister Jartsev kõrge kvaliteediga suurtükkide täiustatud valamise. Suurtükke ja mürske toodeti suurtükiväele ka Zlatousti, Gorobiagodati ja Olonetsi mägiringkondade riiklikes tehastes. Nendes tehastes toodeti kõrge kvaliteediga suurtükke, mistõttu vene suurtükivägi oli oma lahinguliste omaduste ja ballistiliste näitajate poolest alati kõrgel tasemel.

Kuid Lääne suurtükitehaste tehnikast oli vene suurtükitehaste tootmistehnika siiski maha jäänud. Seetõttu jäi suurtükiväe relvastus ka parematest välismaistest mudelitest maha. Välisuurtükiväes domineerisid 60-ndatel aastatel 12-naelased patareikahurid ja 6-naelased väikesed, siledaraudsed, enamasti vasest, harvem malmist eestlaetavad, puust lafettidega kahurid. Keermega 4-naelaseid kahureid oli kõigest 96. Suurtükivägi otsustati 1863. aastast alates ümber relvastada keermega suurtükkidega, kuid tehased ei suutnud tellimusi täita ja kavade järgi 1864. aastaks ettenähtud 2400 suurtükist valmis 1868. aastaks kõigest 560. Enamasti olid sellise mahajäämuse põhjuseks riigi finantsilised raskused ja vanade riigitehaste tehniliseks rekonstrueerimiseks määratud eelarveliste vahendite kärpimine.

1853. aastal leiutas silmapaistev vene insener-leidur P. M. Obuhhov pärast paljusid katseid terase sulami, mille $^3/_4$ liini paksust plaati ei läbinud kuul ja mis selles suhtes ei jäänud maha Kruppi tehaste tol ajal kuulsaks saanud saksa terasest.

1860. aastal valmistas sama leidur Venemaal esimese teraskahuri, mis polnud parimatest Kruppi mudelitest sugugi halvem, vaid isegi ületas neid oma vastupidavuse jm. poolest. 1862. aastal

asutas ta Obuhhovi terasevalamise tehase, mis aga ressursside vähesuse tõttu ei saanud suurtükkide ja terase tootmist laias ulatuses arendada. Tehas võeti suurte võlgade tõttu 1886. aastal riigi kätte.

Tehnilises suhtes saavutas Obuhhovi tehas suuri edusamme. Suurtükiteras peab vastu pidama rõhumisele kuni 3300 atmosfääri, suurtükkide maksimaalne vastupidavus rõhumisele aga ulatub kuni 5000 atmosfäärini. Obuhhovi tehas, alustanud 1863. aastal terase tootmist, mis pidas vastu 1700 atmosfäärilisele rõhumisele, saavutas hiljem piiriks 4500 atmosfääri, s. t. piiri, milleni ei olnud jõudnud ükski teine Venemaa tehas, ja mis ei jäänud Kruppi terasest maha. Pärast seda muutus Kruppi terase ja suurtükkide tellimine üleliigseks.[6] Kuid teised (sealhulgas riiklikud) suurtükitehased jäid toodangu kvaliteedi poolest tugevasti maha ning kannatasid rahaliste ja majanduslike raskuste all, mistõttu kahurite tootmine vähenes. Nii näiteks telliti Uraali riigitehastelt 1868. aastaks 650 malmkahurit, valmistati 288, 250-nest 12-naelasest kahurist valmistati 122. Pealegi tootis enamik vanadest riigitehastest endiselt eelkõige malm- ja vaskkahureid.

Alles ajavahemikul 1870—1890 hakkasid tekkima eratehased (Putilovi, Baranovi, Tuula eratehas, S.-Peterburi metallitehas jt.), mis valmistasid suurtükke, mürske ja igasuguseid seadeldisi nende jaoks — teraskilpe, kaugusemõõtetorusid jms.

Et suurtükiväe relvastust ja varustust ei toodetud omal maal küllaldaselt, andis valitsus tellimusi välismaale. Saksa tööstur Krupp pakkus Vene valitsusele 100 4-naelast tagantlaetavat terasest välikahurit. Pärast nende katsetamist otsustati selle mudeli järgi tellida 450 suurtükki vene tehastelt. Kuid meie tehased ei saanud selle tellimusega hakkama ja 350 suurtüki osas anti tellimus Kruppile. Temalt telliti ka 50 9-naelast kahurit Prantsuse armee relvastuses oleva mudeli järgi. Ameerika Ühendriikidest telliti 1870. aastal 220 Hartlingi kiirlaskekahurit ja 100 kahurit valmistati Nobeli tehases Peterburis.

Püssirohu tootmine anti kolmele vanale riigitehasele (Ohta, Sostenski ja Kaasani) ja kahele-kolmele eratehasele (peamiselt jahipüssirohu tootmine). Ehkki riigitehaseid aastail 1870—1880 veidi laiendati, ei rahuldanud nende toodang siiski sõjaväe vajadusi. Nii näiteks oli Kaasani püssirohutehases kuni 1887. aastani kasutusel hobuveojõud, ja alles 1888. aastal asendati see mehhaanilisega. Suitsuta püssirohu tootmisele, mille kõrge kvaliteediga koosseisu leiutas kuulus vene keemik D. I. Mendelejev, asusid vene tehased alles aastail 1894—1896.

Suur tähtsus Venemaa relvastatud jõududele oli sõjalaevastiku ehitamisel. Kapitalistliku tehnika progress oli ka sõjalaevastiku ehitamises väga suur. Alates 60-ndatest aastatest alustati Euroopa maades uut liiki soomuslaevade ehitamist. Vene valitsus

[6] ЛОИА, фонд Обуховского завода, № 112, св. 174, д. № 1442.

tellis algul laevu Inglismaalt, seejärel, 1863. aastast alates asuti nende ehitamisele kodumaa tehastes ja laevatehastes. Püstitati suured ellingud. Obuhhovi tehas hakkas tootma soomuskatet, mis ei jäänud maha Kruppi omast. Vanad, siledate torudega, eestlaetavad suurtükid asendati laevadel keermega tagantlaetavate suurtükkidega. Võeti kasutusele uut tüüpi sõjalaev — monitor, mis oli veidi enne seda välja ilmunud Ameerika Ühendriikides. Alustati mitme soomuslaeva, sealhulgas 9660-tonnise soomusmonitori «Pjotr Veliki» ehitamist; viimast loeti 1876. aastal oma võitlusvõime poolest kõige tugevamaks sõjalaevaks maailmas.

Balti flotill käis oma sõitudel juba väljaspool poolkinnise Balti mere piire ja teda hakati täiendama ookeanilaevadega (ehitati mitu poolsoomusristlejat, mitu ristlejat osteti Ameerikast). 1878. aastal ilmus uut tüüpi sõjalaev — miinilaev; 100 niisugust laeva ehitati osalt Vene laevatehastes, osalt osteti Saksamaalt. Eriti hakkas Balti laevastiku ehitus arenema alates 80-ndatest aastatest, millal ehitati rida soomuslaevu ja poolsoomusristlejaid, mis olid kasutusel kuni Vene—Jaapani sõjani. Kuid ka siin oli laevastiku ehitamine ja ehituskavade täitmine rahaliste assigneeringute vähesuse tõttu tugevasti pidurdatud, mida ehitamise kallidus Venemaal veelgi suurendas.

Mustal merel oli sõjalaevastiku ehitamise tehnika pikemat aega veelgi rohkem maha jäänud, sest Pariisi leping keelas laevastiku pidamist Mustal merel. Kogu Musta mere laevastik koosnes 1870. aastal kõigest kahest meresõiduks kõlbmatust «popovkast», mis kujutasid endast insener Popovi poolt ebaõnnestunult ehitatud soomustatud rannakaitse-ujuvpatareisid. Soomuslaevade ehitamist kuni 80-ndate aastateni Mustal merel ei olnud, ehkki juba Vene—Türgi sõjas aastail 1877—1878 sai Musta mere laevastik kuulsaks kaubalaevastikku kuuluvate aurulaevade julgete ristleja-operatsioonidega ja miinikutterite rünnakutega. Alates 80-ndatest aastatest algab Musta mere laevatehastes soomuslaevade ehitamine, mida eriti soodustas Donetsi basseini ja Krivoi Rogi metallurgia- ja kivisöetööstuse arenemine. Nikolajevi ja Sevastoopoli laevatehased olid soomuslaevade ehitamise keskusteks; neis ehitati 8 soomuslaeva (sealhulgas Oktoobrirevolutsioonini säilinud — «Potjomkin Tavritšeski», «Georgi Pobedonosets», «Tri Svjatitelja» jt.), 4 esimese järgu ristlejat ja rida teisi laevu. Kõik need laevad olid suletud Mustale merele (kust väljumist väinade kaudu lubas Türgimaa rahvusvaheliste lepingute põhjal väga harva), omasid võrdlemisi väikest sõetagavara, paksu soomuskatet ja raskeid suurtükke, mis võimaldasid neil võitlusse astuda isegi rannakindlustega. Selles oligi nende tähtsus võitluses Türgi agressiooni vastu.

XIX sajandi lõpul arenes ja täiustus kõigi maade sõjatööstus pöörase kiirusega ja kõikides armeedes toimus ümberrelvastumine uute relvaliikidega. Vene sõjatööstus aga jäi niihästi tootmistehnika kui ka toodangu suuruse poolest üha rohkem maha ees-

rindlikest kapitalistlikest maadest. Ehkki tolleaegne sõjatehnika oli kaasaegsega võrreldes kaunis primitiivne, hakati Läänes siiski juba kasutama ülikõvu sulameid koos kergete metallidega, hakkas arenema transpordi motoriseerimine, arenes lennuasjandus, ilmusid sellised uut liiki relvad, nagu seniitkahurid, pommiheitjad, miinipildujad, rasked kuulipildujad jne. Neid relvaliike Vene sõjatööstuses peaaegu ei toodetudki. Venemaa, valmistudes koos oma pealiitlase, Prantsusmaaga, «suureks sõjaks», lootis ainult suurearvulisele sõjaväele. Prantsuse—Vene Liidu kehtimisaja jooksul XX sajandi alguseks suurenes Vene armee 3—5-kordseks, kuid eesliini sõjaväe arv suurenes kõigest 17—20% võrra. Ülejäänud suurenemine toimus tagavara- ja reservväe, s. o. võrdlemisi nõrgalt väljaõpetatud sõjaväe arvel. 1900. aastal oli rahuaegses armees 1 100 000 inimest ja peale selle reservis 3 500 000 väljaõpetatud meest. Armee oli tehniliselt halvasti relvastatud, juhtiva koosseisu sõjaline väljaõpe oli puudulik, armee ei olnud suure sõja pidamiseks ette valmistatud.

Üheks kõige olulisemaks momendiks suureks sõjaks ettevalmistumisel ja liitlaste nõudmiseks oli armee ümberrelvastamine. Päevakorras oli uute, kaugele-laskvate, kiire ja tabava tulega relvatüüpide väljatöötamine ja tootmine. Prantsuse armees juba 1886. aastal kasutusele võetud suitsuta püssirohi avas lahingtule tehnikas uued perspektiivid. Mis puutub lähivõitluse peamisse relva, jalaväe vintpüssi, siis võeti 1891. aastal Vene armees kasutusele väga täiuslik, vene konstruktori kapten Mossini vintpüss, nimetuse all «3-liinine vintpüss, 1891. a. mudel». See polnud Euroopa kõige paremates püssimudelitest sugugi halvem. Armee ümberrelvastamine selle vintpüssiga toimus kiirendatud tempos. Vintpüsse valmistati Tuula, Iževski ja Sestroretski tehastes pidevalt ööd ja päevad läbi. Armee ümberrelvastamisele kulutati üle 150 miljoni rubla. See ümberrelvastamine lõpetati ajavahemikul 1896—1899. Samal ajal hakati ümber relvastama suurtükiväge, kuid aeglasemalt, sest see oli kallim ning suurtükitüübid polnud veel küllalt täiuslikud. Suurtükitehastes hakati välja töötama mõningaid eritüüpi suurtükke, millede vajadus ilmnes Vene—Türgi sõja ajal (6-tollised haubitsad, välimüüsrid); täiustati piiramis- ja kindlussuurtükiväge jne.

Kõik see nõudis sõjaväele tohutu suurte kulutuste tegemist, mis sageli käis Venemaale üle jõu. Pearõhu asetas Aleksander III impeerium sõjaasjanduses suure, kuid «odava» armee loomisele, mis oli maa majandusliku mahajäämuse ja laialdaste poliitiliste ülesannete tõttu paratamatu. Keskmine kulu aastas Venemaa maaväele moodustas 90-ndate aastate keskel 2,5 rubla ühe elaniku kohta, samal ajal kui Austria kulutas 3,8 rubla, Saksamaa 5,6 rubla, Prantsusmaa 5,8 rubla. Riigieelarve järgi kulutati armee ümberrelvastamiseks 90-ndatel aastatel 2—2,25 miljonit rubla aastas, need kulutused aga ei olnud sageli küllalt õigustatud. Iga uue, armeele ja laevastikule tehtava assigneeringu puhul leidsid

sõjaväe juhtkonna ja rahandusametkonna vahel aset ägedad kokkupõrked. Kui näiteks sõjaminister Vannovski ja peastaabi ülem Obrutšev töötasid välja reformide plaani, mis nõudis sõjalisteks vajadusteks assigneeringute suurendamist 5 aasta kestel iga aasta 455 miljoni rubla võrra, siis leidis rahaminister Witte, et rahaliste summade väljaandmist on võimalik suurendada ainult 160 miljoni rubla võrra aastas.

Kavatsetavas sõjas pidi maaväe kõrval suure tähtsuse omandama ka sõjalaevastik. Kuid meresõjaasjandus oli Venemaal üldse üks mahajäänumaid alasid. Suur osa liinilaevadest oli ehitatud ajavahemikul 1872—1885, mistõttu nad olid täiesti vananenud niihästi oma relvastuse, soomuse konstruktsiooni kui ka kiiruse poolest. Kuid isegi XIX sajandi 90-ndatel aastatel ehitatud sõjalaevad ei vastanud alati nõuetele. Samal ajal aga kulutati kodumaisele ja välismaisele laevaehitusele suuri summasid, näiteks 1890—1896-ndate aastate eelarvete järgi kuni 25—34 miljonit rubla aastas. Suurem osa materjalidest ja sisseseadetest sõjalaevade jaoks telliti välismaalt, kuigi neid toodeti kodumaal. Nii näiteks oli meil juba juttu vene meistri Pjatovi poolt leiutatud ja mitte kusagil kasutusel olevast menetlusest soomusplaatide valtsimiseks nende haamriga töötlemise asemel. Kuid see tähtis leiutis lükati Mereministeeriumi poolt tagasi ning võeti kasutusele «inglise menetlus», mis oli Pjatovi leiutise täielik koopia, ainult palju kallim. Kuivõrd Venemaa jäi oma kulutustes sõjalaevastikule maha oma liitlastest ja võimalikest vastastest, seda näitab laevastikule tehtud kulutuste suurus 1897. aastal: Venemaa — 60 miljonit rubla, Suurbritannia — 206 miljonit rubla, Jaapan — 150 miljonit rubla, Prantsusmaa — 99 miljonit rubla. Tsaari-Venemaa ei suutnud oma mahajäänud tööstuse ja korrast ära oleva rahandusega Euroopa kapitalistlike maade tehnika progressiga sammu pidada ning jäi neist suureks sõjaks ettevalmistamises maha. Aleksander III vältis teadlikult suuri sõdu, ehkki valmistus nendeks. Oma tohutu suurele armeele tugineval Vene isevalitsusel oli maailma eelseisva imperialistliku ümberjagamise mitmesugustes kombinatsioonides ja koalitsioonides suur osatähtsus. Vaadeldaval perioodil nende koalitsioonide põhijooni alles selgitati ja nad ei olnud veel lõplikult välja kujunenud.

Kõik need tendentsid leidsid lõpliku lahenduse XX sajandi esimese 10—15 aasta jooksul. Tsaari-Venemaa võttis aktiivselt osa kõigist neist koalitsioonidest ja kombinatsioonidest, kus tema poliitilised ja majanduslikud huvid olid rohkem puudutatud ja kus nad põrkasid kokku teiste «suurriikide» huvidega — Lähis-Idas, Türgis, Pärsias, Kesk-Aasias, Afganistanis, Kaug-Idas. Tööstuskapitalismi «patsifism» oli ennast XX sajandi alguseks tühjaks ammutanud. Imperialistlikud tendentsid ja vallutuspüüdlused said ülekaalu Venemaa mahajäämuse ja sõjaks mittevalmisoleku kaalutlustest ning viisid Nikolai II aegse tsaari-Venemaa XX sajandil imperialistlike sõdadeni.

Ülevaade tööstuse arenemisest 90-ndatel aastatel. Niisiis viis tööstuskapitalism vene tööstust aastail 1890—1899 kiiresti edasi, vallutades väiketootmist, rutiinset tehnikat, mahajäänud ühiskondlikke suhteid. Muidugi, üksikute harude toodangu suuruselt jäi vene tööstus eesrindlikest riikidest veel võrdlemisi kaugele maha. Kuid kümne aasta jooksul arenes ta siiski väga suure sammu edasi, saavutades kõrgema kontsentratsiooniastme kui eesrindlikud kapitalistlikud maad. Oma arenemise tempolt oli vene tööstus neil aastail peaaegu kõigist maadest ees.

Näiteks malmitoodang suurenes Inglismaal kümne aasta jooksul 18%, Saksamaal — 72%, Ameerika Ühendriikides — 50%, aga Venemaal 190%, mistõttu malmitoodangu suuruselt oli Venemaa 1880. aastal seitsmendal kohal maailmas, 1890. aastal — kuuendal, 1895. aastal — viiendal ja 1900. aastal — neljandal kohal. Rauatoodang suurenes sama aja jooksul Inglismaal 8%, Saksamaal — 78%, Ameerika Ühendriikides — 63%, Venemaal — 116%. Kivisõetööstus kasvas Inglismaal 22%, Saksamaal — 52%, Ameerika Ühendriikides — 61%, Venemaal — 131%. Lõpuks, puuvillatööstuses suurenes värtnate arv Inglismaal 10 aasta jooksul 3,8%, Ameerika Ühendriikides — 25,6%, Euroopa kontinendil — 33%, Venemaal aga 76%. Seetõttu moodustas värtnate arv Venemaal 1890. aastal 4% värtnate arvust kogu maailmas ja 14% värtnate arvust Euroopa kontinendil, 1899. aastal aga moodustas see juba 6% värtnate arvust maailmas ja 18,7% Euroopa kontinendil.

Muidugi, kõik need suhtarvud annavad tõelisusest mõnevõrra ebatäpse pildi, sest kõrget kasvuprotsenti tingisid tootmise madalad absoluutsed lähtearvud.

Seepärast, kui 90-ndatel aastatel toimunud kapitalismi arenemise tempot ja suurust võrrelda kapitalismieelse epohhiga Venemaal, siis tuleb neid lugeda väga suurteks. Kuid kui võrrelda «...seda arenemiskiirust... sellega, mis oleks tehnika ja kultuuri praegusel tasemel üldse võimalik, siis tuleb praegune kapitalismi arenemine Venemaal tõepoolest aeglaseks tunnistada. Ja see peabki aeglane olema, sest ühelgi kapitalistlikul maal pole säilinud nii rohkesti vana aja institutsioone, mis ei sobi kokku kapitalismiga, pidurdavad selle arenemist ja halvendavad väga suurel määral tootjate olukorda, kes «kannatavad niihästi kapitalismi all kui ka kapitalismi puuduliku arengu all».»[7]

Piisab kui öelda, et Venemaal puudus mingilgi määral arenenud masinaehitustööstus — see tööstusliku arenemise alus. Selles suhtes avaldas Venemaa sõltuvus väliskapitalist eriti negatiivset mõju: väliskapital turustas Venemaale kui mahajäänud maale rasketööstuse ja sealhulgas masinaehituse tooteid ega olnud huvitatud selle tööstuse arenemisest Venemaal. Oma tööstusele, transpordile ja isegi põllumajandusele vajalike seadmete poolest oli

[7] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 504.

Venemaa suuremalt osalt sõltuv impordist. Sealjuures see sõltuvus ei vähenenud, vaid suurenes. Nii imporditi igasuguseid masinaid ja aparaate aastail 1886—1890 — 18,5 miljoni rubla, aastail 1891—1895 — 33,7 miljoni rubla, 1897. aastal 52,6 miljoni rubla ja 1913. aastal — 169,3 miljoni rubla väärtuses, mis moodustas üldisest impordist 12,3%. Imporditi elektri- ja aurumasinaid, plahvatusmootoreid, lokomobiile, autosid, kiudainete, puidu ja metalli töötlemise masinaid, õmblus- ja trükimasinaid, vedureid ning peaaegu kõiki põllumajandusmasinaid keerukatest aurumasinatest alates ja lihtsate äkete, atrade jms. lõpetades. Kõiki neid masinaid ja seadmeid ei tootnud vene tööstus kas üldsegi või tootis mitteküllaldasel hulgal. Kõigi tööstustoodete sissevedu moodustas üldisest sisseveost 30—35%, väljaveos aga moodustasid põllumajandussaadused ja toorained 90—92%.

Ajavahemikul 1890—1900 kujutas Venemaa rahvamajandus endast suurt kapitalistlikku süsteemi, millel olid tohutu suured looduslikud arenemisvõimalused ja mis üha kiiremini hõlmas maa majandust kapitalistlike suhetega. 90-ndate aastate lõpul avaldusid juba selgesti mitte üksnes kõik tööstuskapitalismi väljaarenenud vormide põhijooned, vaid ka uuele, kõrgemale etapile — imperialismile, — tööstuse kõrgele kontsentratsioonile, monopolidele, maailma jaotamiseks imperialistlike suurriikide poolt loodud liitudest (Prantsuse—Vene Liit, poliitika Kaug-Idas) osavõtmisele üleminеku jooned.

Vene kapitalismi «rahvusliku süsteemi» sotsiaalsed ja klassiiseärasused ning vastuolud seisnesid 90-ndatel ja ka neile järgnevatel imperialismiaastatel selles, et selgeilmelised ja väljaarenenud kodanlik-kapitalistlikud suhted olid läbi põimitud paljude keskaegsete iganditega, nagu mõisnike klassi võimutsemine, küla mahajäämus, talurahva ekspluateerimise orjastavad vormid, tööstuse tehniline mahajäämus. See kõik pidurdas kapitalismi kiiret arenemist Venemaal. Venemaa majanduse edasine arenemine niisugustes tingimustes ähvardas veelgi suurendada sõltuvust Lääne-Euroopa kapitalist, mis otsis Venemaalt endale vajalikke tooraineid, oma tööstustoodetele müügiturgusid ja oma investeeringutele kasulikku rakendamist.

90-ndatel aastatel arenes Venemaa kapitalistlik sisu ikka veel vanas «isevalitsuslikus», poolpärisorjuslikus kestas, mis pidurdas kapitalistliku arenemise edasist käiku väga tugevalt. Tööstuskodanluse huvides oli, et igasugused pärisorjuslikud, kapitalistliku arenemise vabadust takistavad igandid leiaksid võimalikult kiiremat ja täielikumat hävitamist, et külas esinevad poolpärisorjuslike suhete jäänused kaotataks, kaubalisus areneks ja turu maht külas suureneks. Mõisnike klassi juhtiv, pärisorjust pooldav osa aga oli huvitatud talurahva seisusliku isoleerituse jäädvustamisest, tema maakitsikuse ja poolpärisorjuslike ekspluateerimisviiside säilitamisest.

Vene kodanlus osutus juba vaadeldaval perioodil võimetu

olevat, et asuda nende poolpärisorjuslike suhete revolutsioonilisele purustamisele, võidelda mõisnike klassi ülevõimu kukutamise eest ning kindlustada omaenda poliitiline ülevõim.

Proletariaadi arvuline kasv ja eriti tema organiseerituse ning teadlikkuse kiire kasv tõestas, et vene proletariaat muutub jõuks, mis ähvardab mitte üksnes tsarismi ja mõisnikke, vaid ka tööstuskapitali.

Proletariaadi vastu võitlemise eesmärgil astus Vene kodanlus liitu tsarismiga ja mõisnike klassiga. Seepärast olid mõisnike huvid 90-ndatel aastatel, kuigi kapitalism oli selleks ajaks juba küllaltki arenenud, otsustava tähtsusega, mis vajutas iseloomuliku pitseri rahvamajanduse arenemisele mitte üksnes sellel vene tööstuskapitalismi epohhil, vaid ka järgneval — imperialismi epohhil.

TEINE OSA

IMPERIALISM

VII PEATÜKK

IMPERIALISMI ÜLDINE ISELOOMUSTUS JA ISEÄRASUSED VENEMAAL

Nüüd asume tundma õppima kapitalismi arenemise imperialistlikku etappi Venemaal. Sellesse astus kapitalism umbes XX sajandi algul. Meil tuleb, võttes aluseks Lenini õpetuse imperialismist kui kapitalismi kõrgeimast staadiumist, konkreetse ajaloomaterjali alusel vaadelda, kuidas see üleminek monopolismieelselt kapitalismilt imperialismile toimus Venemaal ja millised olid kapitalismi arenemise imperialistliku etapi iseärasused Venemaal.

Imperialismi ajalooline koht. Tuginedes Marxi poolt avastatud kapitalismi tekkimise, arenemise ja hävimise üldistele seadustele, rajas Lenin imperialismi teooria.

Vaadeldes imperialismi kui kapitalismi kõrgeimat staadiumi, defineerib Lenin seda parasiitliku või roiskuva kapitalismina, sureva kapitalismina, sotsialistliku revolutsiooni eelõhtuna. Kapitalismi ajalooline missioon, mis tema arenemise eelmises staadiumis väljendus kui «ühiskondliku töö tootlike jõudude suurenemine ja selle töö ühiskonnastamine»,[1] osutub imperialistlikus staadiumis ammendatuks. Kuigi imperialismi staadiumis tootlike jõudude arenemine täielikult ei lakka, muutub kapitalism «progressiivsest» kapitalismist parasiitlikuks, roiskuvaks kapitalismiks.

Arendades Lenini teesi selle kohta, et imperialism on «surev kapitalism» ja «sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu», ütleb J. V. Stalin: «Imperialism viib kapitalismi vastuolud viimse jooneni, äärmise piirini, kust algab revolutsioon.» Kõneldes edasi imperialismi vastuoludest, rõhutab J. V. Stalin kolme kõige tähtsamat neist.

Esimene «on vastuolu töö ja kapitali vahel». Monopolistlike trustide, pankade ja finantsoligarhia kõikvõimsuse juures osutuvad töölisklassi tavalised võitlusmeetodid — ametiühingud, parlamentlik võitlus jne. — täiesti puudulikeks. «Imperialism viib töölisklassi revolutsioonini.»

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 501.

Teine vastuolu on «üksikute finantsgruppide ja imperialistlike suurriikide vahel nende võitluses toorainete allikate ja võõraste territooriumide pärast... See pöörane võitlus kapitalistide eri gruppide vahel...» viib vältimatult imperialistlike sõdadeni. Ta viib samuti «imperialistide vastastikuse nõrgenemiseni, kapitalismi positsiooni nõrgenemiseni üldse, proletaarse revolutsiooni momendi lähenemiseni...».

Lõpuks kolmas vastuolu «on vastuolu käputäie valitsevate «tsiviliseeritud» rahvuste ja maailma sadade miljonite koloniaalsete ja sõltuvate rahvaste vahel». Kuid teravdades siin ekspluateerimist ja rõhumist, süvendades kapitalistlikke vastuolusid, muudab imperialism ühtlasi «asumaad ja sõltuvad riigid imperialismi reservidest proletaarse revolutsiooni reservideks.

Niisugused on... imperialismi peamised vastuolud, mis on muutnud vana «õitsva» kapitalismi surevaks kapitalismiks».[2] «Imperialism on sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu...».[3]

Imperialismi ajastul kapitalismi poliitilise ja majandusliku arenemise ebaühtlus tugevneb ja teravneb, omandades äärmiselt hüppelise ja konfliktilise iseloomu. Arenemise ebaühtlus imperialismi ajastul muutub selle ajastu kõige tähtsamaks seaduseks ning on lähtepunktiks õpetusele sotsialismi võidust esialgu mõnedes maades või isegi ühel maal eraldi ja sotsialismi võidu võimatusest samaaegselt kõigis maades.

Leninlik imperialismi teooria teeb kindlaks imperialismi kui kapitalismi kõrgeima staadiumi, kui «sureva kapitalismi» ajaloolise koha, analüüsib kõiki siit tulenevaid sotsiaalseid ja poliitilisi vastuolusid, proletaarse revolutsiooni valmimist, ühel maal sotsialismi võidu võimalikkuse õpetust, iseloomustades põhjalikult imperialismi majanduslikku külge. Lenin näitab, et «majanduslikult on selles protsessis peaasi kapitalistliku vaba konkurentsi asendamine kapitalistlike monopolidega». Kuid «monopolid, välja kasvades vabast konkurentsist, ei kõrvalda seda, vaid eksisteerivad sellest kõrgemal ja selle kõrval, sünnitades sellega rea eriti teravaid ja järske vastuolusid, hõõrumisi, konflikte». Seepärast ütleb Lenin, et «kui oleks tarvis anda võimalikult lühike imperialismi definitsioon, siis tuleks ütelda, et imperialism on kapitalismi monopolistlik staadium».[4] Täielikumas ja rohkem välja arendatud definitsioonis võtab Lenin imperialismi majandusliku sisu kokku järgmiseks viieks põhitunnuseks: «1) tootmise ja kapitali kontsentratsioon...; 2) pangakapitali liitumine tööstuskapitaliga ja selle «finantskapitali» baasil finantsoligarhia tekkimine; 3) kapitali väljavedu, erinevalt kaupade väljaveost, omandab eriti suure tähtsuse; 4) kujunevad kapitalistide rahvusvahelised monopoliliidud, mis jaotavad maailma omavahel, ja 5) on lõpule viidud maa-

[2] J. V. Stalin, Teosed, 6. kd., lk. 72—74.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 175.
[4] Sealsamas, lk. 246.

kera territoriaalne jaotamine suurimate kapitalistlike riikide vahel».[5]

On arusaadav, et kapitalismi arenemise üldise ebaühtluse tõttu pole need tunnused kõigis imperialistlikes riikides ühesugusel määral välja arenenud. Kapitalismi arenemise ebaühtlus eri maades ja kapitalismi eri harudes esines ka kapitalismi monopolismieelsel perioodil. See ebaühtlus ilmnes aga pika aja vältel, mil üksikud riigid jõudsid üksteisest ette järk-järgult, ilma järskude hüpete, vältimatute sõjaliste kokkupõrgete ja teravate konfliktideta. Kapitalismi imperialistlikul perioodil kapitalismi ebaühtlase arenemise seadus teravneb ning omandab teistsuguse iseloomu. Imperialismi ajastul omandab kapitalistlike maade arenemine hüppelise iseloomu. Ühed, kõige enam arenenud kapitalistlikud maad jõuavad majanduslikus arenemises teistest kiiresti ja järsult ette, nõudes endale uusi müügiturge ja tooraineallikaid, ning haaravad enda kätte tohutu suured asumaad. Mahajäänumad kapitalistlikud maad satuvad eesrindlikest imperialistlikest maadest majanduslikku ja finantsilisse sõltuvusse. Viimaste poolasumaadena on nad sunnitud oma majanduse allutama imperialistlike maade nõudmistele, müüma neile oma tooraine, ostma nende kaupu, võimaldama nende kapitalile igasuguseid kontsessioone ja privileege. Lõpuks, rida kõige enam mahajäänud maid, kes ei olnud kapitalistliku arenemise teele üldse veel asunudki, on imperialistlike suurriikide eriti intensiivse anastamise objektiks, kes muudavad nad endale odavat toorainet ja odavat tööjõudu andvateks asumaadeks.

Kapitalistliku arenemise ebaühtlus ei avaldu ainuüksi üksikute maade majandusliku arenemise erinevas tasemes, vaid ka kapitalistliku tööstuse üksikute piirkondade ja harude arenemise ebaühtluses. Seetõttu omandavad mõnede juhtivate harude (nafta-, metallurgia-, elektrotehniline tööstus jt.) monopolistlikud organisatsioonid imperialistlikus võitluses müügiturgude, tooraineallikate ja territooriumide pärast eriti agressiivse iseloomu. Kuna kogu maailm on juba jaotatud, siis tingib see kõige ägedamaid vastuolusid, relvastatud konflikte ja imperialistlikke sõdu selleks, et maailm uuesti ümber jaotada.

Asumaades endis ühinevad vana feodaalkorra valitsevate ühiskondlike gruppide feodaalse rõhumisega ning rahvuskodanluse kaubandusliku ja liigkasuvõtliku ekspluateerimisega ja põimuvad nendega läbi kapitalistliku ekspluateerimise kõige metsikumad vormid. Seega «kapitalistliku ekspluateerimise spetsiifilised koloniaalsed vormid ... p i d u r d a v a d lõppkokkuvõttes vastavate asumaade tootlike jõudude arenemist».[6] Eriti halveneb seal töörahva olukord, mistõttu asumaad muutuvad imperialismi hukkumise tähtsaks teguriks.

---

[5] V. I. L e n i n, Teosed, 22. kd., lk. 247.

[6] «VI конгресс Коминтерна. Стенографический отчет», вып. VI, стр. 129.

Imperialismi iseärasused Venemaal ja tema sõjalis-feodaalne iseloom. Õppides tundma tööstuskapitalismi perioodi Venemaal, me näitasime, et, vaatamata suhteliselt kiirele arengutempole ja suhteliselt suurtele, eriti 90-ndate aastate lõpul, kvantitatiivsetele edusammudele, mis viisid juba imperialistliku majanduse algeteni, kujutas vene kapitalism kui tervik endast Lääne-Euroopa maadega võrreldes mahajäänud sotsiaal-majanduslikku süsteemi. See mahajäämus väljendus niihästi vene tööstuse madalas tehnilises tasemes, võrreldes Lääne-Euroopaga, kui ka mahajäänud sotsiaal-majanduslikes suhetes, kus arenenud kapitalistliku majanduse jooned ja tema kodanlikud põhialused põimusid läbi keskaegsete, poolpärisorjuslike suhete mahajäänud vormidega, maaomanike klassi ülevõimuga. Selle kohta ütles Lenin, et teiste imperialistlike maadega võrreldes oli Venemaa majanduslikult kõige mahajäänum, «kus uusim kapitalistlik imperialism on nii-ütelda läbi põimitud kapitalismieelsete suhete eriti tiheda võrguga».[7] See viis vene kapitalismi ja kogu vene majanduse tehnilisse ja majanduslikku poolkoloniaalsesse sõltuvusse väliskapitalist.

Vene kapitalism astus XX sajandi esimese kümne aasta jooksul lõplikult oma arenemise imperialistlikku etappi. Kuigi tööstuse tehnilise taseme, tööstuse kontsentratsiooni, tootlikkuse jne. tõstmisel ta tegi suuri edusamme, tema tehniline ja sotsiaal-majanduslik mahajäämus, aga koos sellega ka poolkoloniaalne sõltuvus eesrindlikest imperialistlikest maadest säilis. Teistelt eesrindlikelt kapitalistlikelt maadelt kõrgetasemelise tööstustehnika omandamisega, tihtilugu aga otsese ülevõtmisega ning eesrindlikes monopolistliku finantskapitali maades levinud organisatsiooniliste vormide rakendamisega suurendas vene kapitalism oma sõltuvust väliskapitalist veelgi. Samal ajal säilisid vene majanduses üldse ka keskaegse despotismi igandid, pärisorjusliku maaomanike klassi ülevõim ja põllumajanduse mahajäänud vormid. Kõik need kapitalismi vastuolud tugevnesid ja teravnesid veelgi.

Seepärast Lenin näitaski oma 1906—1908-ndate aastate ajajärgu iseloomustuses vene majanduse ja ühiskondlike suhete selleaegse struktuuri olulise joonena seda asjaolu, et Venemaal oli «kõige mahajäänum maavaldus, kõige metsikum küla — kõige eesrindlikum tööstus- ja finantskapitalism!»[8] Hiljem aga, iseloomustades klasside vahekorda aastail 1904—1916, rõhutas Lenin uuesti, et neil aastail oli võimul «käputäis feodaalmõisnikke eesotsas Nikolai II-ga, kõige tihedamas liidus finantskapitali magnaatidega . . .».[9]

Lõpuks, teises kohas, arutades 1915. aastal küsimust «revolutsiooni kahest joonest» ja proletariaadi lähematest ülesannetest sel-

[7] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 240.
[8] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 393.
[9] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 111.

les, samastab Lenin Venemaa sõjalis-feodaalse imperialismi tsarismiga, asetades nende vahele võrdusmärgi.[10]

Seega kõigis neis Lenini määratlustes iseloomustatakse vene imperialismi tema iseärasuste ja klassistruktuuri poolest mitte kui «klassikalist», uut tüüpi kapitalistlikku imperialismi, vaid kui «sõjalis-feodaalset imperialismi». Tsarism tugines maaomanike klassi sotsiaal-majanduslikule jõule, see aga — oma pärisorjuslikele latifundiumidele, küla keskaegsele majanduslikule ja kultuurilisele mahajäämusele, oma võimu säilitamisele majandusliku ja mittemajandusliku sunni abil.

Samal ajal olid kõik juhtivad lülid rahvamajanduses monopolistliku kapitali käes, kellega tsarismi huvid olid tihedalt seotud niihästi riigilaenude, riigieelarve, krediidisüsteemi kui ka armee relvastumiseks vajalike juhtivate rasketööstusharude kaudu.

Sellele lisandusid rahvuslik rõhumine ja absolutistliku riigi bürokraatliku aparaadi rõhumine. Tööliskassi ja talurahva ärkamine ning revolutsioniseerumine õõnestasid mõisnike ja tsaari võimu sotsiaal-majanduslikku alust. Asjaolu, et arenenud imperialismi elemendid olid tsaari-Venemaal pärisorjuse jäänustega läbi põimunud ja imperialismil oli siin sõjalis-feodaalne iseloom, muutis need vastuolud eriti teravaks.

Lenini määratluse järgi on sõjalis-feodaalne imperialism tsarism, kuid mitte XVIII—XIX sajandi tsarism, vaid imperialistliku perioodi tsarism. Absolutismi sõjalis-vallutuslik, agressiivne iseloom sai uue suuna ja eesmärgi: imperialistlikud vallutused ja asumaade allutamine võitluses tooraineallikate pärast, maailma territoriaalse jaotamise pärast. Tsarism polnud selles võitluses üksnes ihaldatud liitlaseks ja agendiks teistele imperialistlikele riikidele kui tohutu hulga sõjalise elavjõu andja, vaid ta jälgis ka omaenda imperialistlikke eesmärke. Temas kehastus feodaal-maaomanike, mõisa-aadli ladviku klassivõim, kes olid ühtviisi huvitatud niihästi despotismi keskaegsetest vormidest, talurahva allutamisest ja ekspluateerimisest, kui ka monopolistliku ja finantskapitalismi uusimate vormide ja tendentside arenemisest. Nagu ütleb Lenin, «Venemaal sõjalise jõu, tohutu suure territooriumi monopol või muulaste, Hiina jm. eriti hõlpsa riisumise monopol osalt täiendab, osalt asendab kaasaegse, tänapäeva finantskapitali monopoli».[11]

Tööstus-finantskodanluse erandliku klassiülevõimu «klassikaline vorm» (mis väljendub kõige eredamalt näiteks Ameerika Ühendriikides) oli Venemaal keerukam seetõttu, et feodaal-maaomanike klassi, eesotsas tsarismiga, ülevõim põimus läbi finantskapitali sise- ja väliskapitali magnaatide huvidega. Vene tööstus- ja finantskapitali kahekordne sõltuvus, ühest küljest sõltumine

[10] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 381.
[11] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 103.

tsarismi ja mõisnikest maaomanike klassi ainuvõimust ja teisest küljest väliskapitalist, tegi vene tööstus- ja finantskodanluse poliitiliselt ebaküpseks, «jõuetuks», kontrrevolutsiooniliseks. Tsarismile talurahva hulgas massilise baasi loomise poliitiline ja majanduslik vajadus sundis tsaarivalitsust asuma mahajäänud küla kodanlikule ümberkujundamisele. Kuid see kõigutas osaliselt mõisa-aadli ülevõimu feodaalseid aluseid, teiseks aga sidus valitsevate klassidega üksnes väiksearvulise külakulakluse huvid, seades neile vastu ja revolutsioniseerides kogu ülejäänud talurahva massi. Tööstuse enneolematu kontsentratsiooniga suurendas monopolistlik kapitalism kiiresti proletariaadi kaadrit. Bolševike revolutsiooniline partei organiseeris proletariaati ja sepistas temas revolutsioonilist klassiteadlikkust, valmistas ette tema liitu talurahvaga võitluseks tsarismi ja sõjalis-feodaalse imperialismi vastu.

Tsaari-Venemaa majanduse, klassistruktuuri ja poliitiliste suhete põhiiseärasustest tööstuskapitalismi perioodil sõltusid ka vene kapitalismi majanduslikud jooned tema imperialistlikul perioodil. Kapitalism saavutas Venemaal XX sajandi esimese aastakümne jooksul tööstuse ja eriti tema juhtivate harude tehnilises rekonstrueerimises ja kontsentratsioonis suurt edu.

Tööstuse kontsentratsioon oli Venemaal selline, et näiteks ettevõtetes tööliste arvuga üle 500 inimese töötas tööliste koguarvust 54%, Ameerika Ühendriikides aga kõigest 33%. Kuid sellele vaatamata jäi kapitalistliku tööstuse üldine tehniline tase Venemaal eesrindlikest lääneriikidest tunduvalt maha. Väliskapital, allutanud endale kõrgeid lisakasumeid andva vene tööstuse, hoidis enda kätes kõiki juhtivaid tööstusharusid. Tal ei olnud eriti kaaluvaid põhjusi, mis oleksid sundinud juurutama Venemaal esmaklassilist tööstustehnikat, sest ta sai niigi monopolistlikke lisakasumeid. Vastupidi, lisaks oma kapitalide sisseveole kasutas Lääne kapitalism Venemaad kui oma tööstuskaupade müügiturgu. Nii näiteks moodustas kõikide kaupade üldine sissevedu Venemaale 1908.—1912. aastal 1047 miljonit rubla, sellest vabrikutööstuse toodete sissevedu 329 miljonit rubla ehk 31,3%, 1913. aastal aga moodustas üldine sissevedu 1374 miljonit rubla, sellest vabrikutööstuse toodete sissevedu 450 miljonit rubla ehk 32,8%. Tööstustoodete sisseveos oli masinaid ja aparaate 169,3 miljoni rubla (12,3%), raud- ja terastooteid 20,6 miljoni rubla (1,5%), kangaskaupu 46,5 miljoni rubla väärtuses (3,1% üldisest sisseveost).

Monopolide ja monopolistlike koondiste arenemine tööstuses, transpordis ja panganduses toimus samuti suurelt osalt väliskapitali vahetul osavõtul ja mõjutusel. Monopolid andsid mõnedes tööstusharudes kogutoodangust peaaegu 100%. Vene kapitalismi monopolistlike organisatsioonide iseärasuseks oli ühest küljest see, et nad ei jõudnud kõrgemate organisatsiooniliste vormideni — trustideni, vaid jäid oma arengus peatuma sündikaadi tüüpi koondistel, teisest küljest aga see, et sisuliselt olid need vene sündikaadid sageli välismaiste monopolistlike koondiste filiaali-

deks, nende «tütarorganisatsioonideks». Selles avaldus jällegi vene monopolistliku kapitalismi mahajäämus ja sõltuvus.

Ka välismaine *finantskapital* etendas suurte monopolistlike pangakoondiste organiseerimisel ja tööstusse pangakapitali tungimisel tähtsat osa. Kuid sel ei olnud nii otsustavat tähtsust, nagu Lääne-Euroopa finantskapitali asumaades — Türgis, Pärsias. Ehkki oma finantsilise võimsuse poolest jäi vene Riigipank maailma esmaklassilistest pankadest (inglise, prantsuse, saksa) maha, kujutas ta endast siiski suurt finantsilist üksust ning oli suuteline teatud ulatuses teostama oma iseseisvat finants- ja tööstuspoliitikat, piirates vene sõjalis-feodaalse finantskapitali huvides välismaise finantskapitali võimutsemist vene tööstuses.

Imperialismi teise tunnuse — *kapitali väljaveo* — suhtes avaldus vene imperialismi alluv ja sõltuv positsioon veelgi tugevamalt. Venemaa ei vedanud niivõrd kapitali välja, kuivõrd veetas endale väliskapitali sisse. Ainult mõnedes mahajäänud naabermaades, mis kuulusid kokkuleppe põhjal imperialistlike lääneriikidega Venemaa ja vene kapitalismi «mõjusfääri» (Pärsia, osalt Türgi, Mandžuuria), etendas vene kapital kuigi väikest, kuid siiski aktiivset kapitali eksportija osa. Vene finantskapital, sõltudes ise välismaisest finantskapitalist, etendas ka sel juhul mitte niivõrd iseseisvat osa, kuivõrd väliskapitali «agendi» ja «liitlase» osa Türgi, Pärsia ja Hiina jaotamisel. Igatahes, Venemaa oli kaugel muutumisest «riik-rantjeeks», nagu seda olid Prantsusmaa ja Inglismaa, kelledele ta ise, vastupidi, tasus paljumiljonilisi intresse tööstuslikelt investeeringutelt ja riigilaenudelt.

Maailma jaotamisest kapitalistide rahvusvaheliste monopolistlike koondiste poolt võttis vene imperialistlik kapitalism osa, kuid kui sõltuv ja alluv kaasosaline.

Ülalkirjeldatud tingimuste tõttu ei saanud vene imperialistlik kapitalism oma osavõtuga kapitalistide rahvusvahelistest monopolistlikest koondistest maailma jaotamisel otsustavat, aktiivset ja iseseisvat osa etendada. Välja arvatud mõned erandid, oli ta siin ennemini tugevamate imperialistlike koondiste agendiks ja liitlaseks, kui koos teiste imperialistlike riikidega «mõjusfääride» jaotamisest iseseisvaks ja aktiivseks osavõtjaks. Ülemaailmsetest monopolidest osavõtu poolest on selles suhtes eriti tüüpilisteks niisugused ülemaailmse tähtsusega tööstusharud, nagu elektri-, nafta-, terasetööstus jt. Neid harusid juhtivad ülemaailmsed trustid astusid omavahel «maailma jagamise» suhtes rahvusvahelistesse kokkulepetesse. Ameerika Üldine Elektrikompanii (GEC) sai Ameerika Ühendriigid ja Kanada, Euroopa Üldine Elektriühing (AEG) sai Saksamaa, Austria, Venemaa, Hollandi jt. Tegelikult olid mõlemad ühingud ühise kokkuleppega ühendatud. Võitlus maailma jaotamise pärast toimus samuti Ameerika Rockefelleri Petrooleumi Trusti («Standard Oil Company»), Shelli hollandi-inglise grupi ja saksa gruppide vahel, kuhu kuulus peale Rumee-

nia ka osa Vene Nobeli ja Rothschildi naftagruppe. Kuid isegi niisugustes suurtes rahvusvahelistes monopolistlikes koondistes, nagu nafta-, tubaka-, mangaanitööstuse jne. koondised, kus vene tööstusel oli suur erikaal, oli tal alluva seisund.

Tsaari-Venemaa osavõttu sõjalisest imperialistlikust maailma jaotamisest iseloomustab see, et Lääne-Euroopa imperialistlikud riigid, ekspluateerides Venemaad kui poolkoloniat temalt odava tooraine saamiseks ja kapitali kasutoovaks paigutamiseks, pidasid teda samal ajal neile vastastikuses imperialistlikus võitluses vajalikuks sõjalise jõu reserviks. Nii sel kui ka teisel eesmärgil oli tsaari-Venemaa imperialistlikele «liitlasriikidele» vajalik mitte kui arenenud tööstusmaa, vaid kui «mittekapitalistlik keskkond», kes varustas neid mitte ainult odava tooraine ga, vaid ka Entente'i kapitali huvide kaitsmise eesmärgil peetava sõja ajal miljonite sõduritega. Seepärast ei arendanud Lääne imperialistlik finantskapital meeleldi üksnes oma tööstuslikke investeeringuid Venemaal, vaid samal ajal võimaldas tsarismile ka paljumiljonilisi laene revolutsiooni mahasurumiseks, armee relvastamiseks, laevastiku taastamiseks. Nii näiteks võimaldas Prantsusmaa aastail 1906—1909 tsarismile 3,9 miljardi frangi suuruse laenu revolutsiooni mahasurumiseks ja ebaõnnestunud sõja tagajärgede ravimiseks.

Sellega seoses omandas ka imperialistliku kapitalismi roiskumise protsess Venemaal omapärased jooned. See roiskumise protsess väljendus tehnilise progressi kunstlikus pidurdamises monopolistliku kapitali poolt, looduslike tootlike jõudude röövkasutamises, nende uute allikate teadlikus kasutamata jätmises jne. Eriti tugevnes roiskumise protsess Venemaal monopolide arenemise kõrge taseme ja vene tööstuse väliskapitalist sõltumise poolkoloniaalse iseloomu tõttu. Monopolistlik väliskapital sai Venemaal tohutuid lisakasumeid. Haarates enda kätte kõige kättesaadavamad ja kergemini kasutuselevõetavad maavarade kaevandamise piirkonnad, pidurdas ta teadlikult teiste piirkondade arenemist. Niisugune oli olukord näiteks naftatööstuses, kus kõige rikkamaid Bakuu naftaallikaid ekspluateeriti röövellikult, kuid mõningaid teisi juba siis tuntud naftapiirkondi ei ekspluateeritud üldsegi. Analoogiline olukord oli kivisõe-, rauamaagi- ja metallurgiatööstuses. Kõige rohkem avaldus see roiskumise protsess imperialismi perioodil põllumajanduse äärmises mahajäämuses, seal keskaegsete poolpärisorjuslike suhete ja mahajäänud tehnika säilimises, mistõttu lõhe põllumajanduse ja tööstuse vahel laienes, põllumajandus aga oli poolkoloniaalse iseloomuga, varustades välismaad odava toorainega. Lõpuks, seoses üldise sotsiaal-majandusliku mahajäämusega ja «sõjalisfeodaalse» imperialismi klassistruktuuriga Venemaal, hõlmas roiskumise protsess eriti sügavalt ka kogu riigiaparaadi tsaari-Venemaal, muutes selle nõrgaks, kõdunenud lüliks imperialistlike riikide ahelas.

Lõpuks, öeldust nähtub, et imperialistlike riikide (Entente'i)

grupi liitlasena etendas tsaari-Venemaa võitluses maailma ümberjaotamise ja asumaade eest peaasjalikult nende riikide sõjalise reservi osa. Viimased kasutasid teda oma isiklikes huvides, Venemaa enda huvid aga leidsid sageli järsku vastuseisu. Venemaa valdas peaaegu eranditult ainult poolsuletud väljapääse merele (Balti merel ja Mustal merel), mitte aga ookeanile. Püüe välja pääseda kas või poolsuletud Vahemerele kohtas alati imperialistlike liitlasriikide (Inglismaa) vastuseisu. Omades väljapääsu Vaiksele ookeanile (imperialistliku võitluse peaareen XX sajandil), oli Venemaa teiste tugevamate imperialistlike riikide (Jaapan, Inglismaa) löökide all. Seega sõjalisest vaatepunktist lähtudes, eriti aga just kaitsetööstuse nõrga arenemise ning vägede halva relvastamise tõttu polnud Venemaal kui suurte imperialistlike riikide kaasosalisel maailma ümberjaotamisel niisugust iseseisvat sõjalist võimsust, nagu see oli imperialistlikel tööstusmaadel — Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal.

Kuid alludes poolkolooniana imperialistlikele lääneriikidele, valdas tsaari-Venemaa, nagu me eespool nägime, suurt asumaade fondi «sisemiste kolooniate», rahvuslike ääremaade näol. Suuremalt osalt oli see asumaade fond tsarismi vallutuste teel soetatud juba kapitalismieelsel perioodil, XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel, osaliselt aga ka kapitalismi ajastul aastail 1860—1900. Sellest ajast peale lisanduvad tsaari-Venemaal, selles «rahvaste vanglas», ääremaade feodaal-pärisorjuslikule ja rahvuslikule rõhumisele ka nende asumaade rahvusliku elanikkonna kapitalistliku ekspluateerimise ja imperialistliku rõhumise vormid. Tsaari-Venemaal omandab imperialism peamiselt «sõjalise ja feodaalse imperialismi» iseloomu koos imperialistlik-kapitalistlikku ja ka feodaal-pärisorjuslikku iseloomu omavate vastuolude ja rõhumisvormide eriti keeruka põiminguga.

Venemaa ei olnud klassikaliseks imperialismi maaks, kuid samal ajal oli Venemaa kõigi nende imperialismi vastuolude sõlmpunktiks. Ta oli Lääne imperialismi reserv, ta võimaldas vaba juurdepääsu väliskapitalile, mis hoidis enda käes selliseid otsustavaid Venemaa rahvamajanduse harusid nagu kütusetööstus ja metallurgia, ta võis lääne imperialistide kasuks välja panna miljoneid sõdureid. Tsarism oli Lääne imperialismi agentuuriks, et elanikelt välja pressida sadu miljoneid protsente laenudelt, ta oli Lääne imperialismi truim liitlane Türgi, Pärsia, Hiina jne. jagamisel.

Kuid samal ajal oli Venemaal maailma kõige revolutsioonilisem proletariaat, kes oli liidus revolutsioonilise talurahvaga. Revolutsioonilise proletariaadi eesotsas oli bolševike partei, kes oli varustatud leninismi revolutsioonilise teooriaga kui proletaarse revolutsiooni teooria ja taktikaga. Seetõttu oligi Venemaa proletaarse revolutsiooni poolt kõige kergemini haaratav, kõige nõrgem lüli imperialismi ahelas.

Imperialismi ajastu kronoloogilised daatumid. Lenin fikseeris

Lääne kapitalismi jaoks järgmised monopolide arenemise ajaloolised etapid: «1) 1860-ndail ja 1870-ndail aastail vaba konkurentsi arenemise kulminatsiooniaste. Monopolid on vaevaltmärgatavas eos. 2) Pärast 1873. aasta kriisi kartellide laialdane arenemine, kuid nad on veel erandid. Nad ei ole veel kindlad. Nad on alles mööduv nähtus. 3) Tõus XIX sajandi lõpul ja 1900.—1903. aasta kriis: kartellid saavad üheks kogu majanduselu aluseks. Kapitalism on muutunud imperialismiks.»[12]

See Lenini periodiseerimine ei anna veel otseseid näpunäiteid vene imperialismi arenemise põhietappide dateerimiseks. Võib ainult märkida, et kaks esimest etappi mööduvad Venemaal hilinemisega ja kartellide ulatusliku arenemise ajajärk ei alanud enne XX sajandi algust. Pärast 1900.—1903. aasta kriisi levivad monopolid, kui üks imperialismi põhitunnustest, kiiresti ka Venemaal. Venemaal on XX sajandi algus ühtlasi ka imperialismi alguseks.

Loomulikult ei saabunud kapitalismi imperialistlik etapp äkki mingisugusel aastal, vaid (nagu näitab ka Lenin Lääne-Euroopa kohta) tema ettevalmistus ja väljaarenemine toimusid tööstuskapitalismi valitsemise perioodil tööstuskapitalismi kõigi ajalooliste iseärasuste põhjal, mis säilisid Venemaal isegi tema arenemise kõrgeimal astmel.

Venemaal leidus kapitalismi «imperialistlikuks kapitalismiks» muutumise ettevalmistamise üksikuid elemente juba XIX sajandi lõpul. Tähtsamateks elementideks selles imperialistliku kapitalismi ettevalmistuses olid, kõnelemata iseäranis kõrgetest tollidest, tohutu, teisi maid ületav tööstuse kontsentratsioon, tööstuse sidemed pankadega, sündikaatide laialdane arenemine.

Imperialismile lõpliku ülemineku suhtes oli suur tähtsus 1900.—1903. aasta kriisil. Valides välja võimsamad kapitalistlikud ettevõtted ning laostades nõrgemad ja tehniliselt ebatäiuslikud ettevõtted, sundis see kriis kapitalistlikku tööstust ennast majanduslikult ja organisatsiooniliselt ümber kujundama uuel, tehniliselt, majanduslikult ja organisatsiooniliselt täiuslikumal tasemel, tugevdades sellega kontsentratsiooni ja monopolide loomise tendentse.

Vene-Jaapani sõda 1904. aastal oli asumaade ümberjaotamise pärast peetav imperialistlik sõda. 1909—1913-ndate aastate tõusuajast alates hakkavad monopolid, pangad ja finantskapital etendama tähtsat osa ning nende osavõtt rahvusvahelistest monopolistlikest koondistest omandab otsustava tähtsuse.

Esimese maailmasõja algul oli vene imperialism juba teiste imperialistlike süsteemidega tihedasti seotud. Nendega liidus olles võttis ta osa ülemaailmsest võitlusest maailma ümberjaotamise pärast, pidades ühtlasi silmas ka oma erilisi eesmärke.

---

[12] V. I. Lenin. Teosed, 22. kd., lk. 189.

1900.—1903. AASTA KRIIS JA 1903.—1905. AASTA DEPRESSIOON

Meil oli juba juttu, et Lenin, dateerides monopolide ja imperialismi ajaloo põhietappe Lääne-Euroopas, märgib eraldi XIX sajandi lõpu tõusu ja 1900.—1903. aasta kriisi kui murrangumomenti, mil «kartellid saavad üheks kogu majanduselu aluseks. Kapitalism on muutunud imperialismiks».[1] Ja edasi näitab Lenin, tsiteerides Jeidelsi uurimust, et 1900. aasta kriis tabas gigantsete «kombineeritud» ettevõtete kõrval (eriti raua- ja elektritööstuses) rida «puhtaid», mittekombineeritud, rohkem vananenud tehnikaga ettevõtteid. Kriis teostas nende ettevõtete «väljasõelumise», valmistades ette pinda tööstuse edasiseks kontsentreerumiseks ja monopoliseerumiseks.[2]

1900. aasta kriisil oli vene imperialismi arenemises — vene tööstuse kontsentreerumises ja monopoliseerumises — umbes samasugune tähtsus. Selle kriisiga lõppes 90-ndate aastate lõpul esinenud kapitalistlik tõus kui vene imperialismi «eelajalugu». Seepärast algab imperialistliku kapitalismi ajalugu Venemaal samuti 1900. aasta kriisist.

Maailmamajanduses ülemaailmse majanduskriisi poolt tekitatud muudatused ei võinud jääda kajastuseta ka vene majanduselus. Vene kapitalistlik suurtööstus, mis oli nii kiiresti kasvanud 90-ndail aastail, tõmmati paratamatult kaasa üldkapitalistlikku kriisi. Kuid nagu me eespool nägime, peitusid temas ühtlasi ka sellised sisemised iseärasused, mis raskendasid tema olukorda veelgi ning muutsid selle kriisi temale raskemaks ja pikaldasemaks kui Lääne-Euroopas.

Juba 1899. aasta sügisel alanud tööstuse kõige kõrgema tõusu perioodil Venemaal arenenud kriisi kapitalistlik iseloom oli muidugi täiesti selge. Nii kirjutas Lenin 1897. aastal, juba ammu enne kriisi: «Käesoleval ajal elame üle nähtavasti seda kapitalistliku tsükli perioodi, kus tööstus «õitseb», kaubandus on elav, vabrikud töötavad täie hooga ja nagu seeni pärast vihma ilmub arvutuid uusi tehaseid, uusi ettevõtteid, aktsiaseltse, raudtee-ehitusi jne. jne. Ei tarvitse olla prohvet, et ennustada (enam või vähem järsu) krahhi paratamatust, mis peab järgnema sellele tööstuse «õitsengule».»[3] Juba 1901. aasta augustis kirjutas Lenin: «krahh saabus — niivõrd järsk, millist Venemaa pole veel näinud. ... Juba peaaegu kaks aastat kestab kaubandus- ja tööstuskriis. Ja ta nähtavasti üha laieneb, haarates uusi tööstusharusid, levib uutele rajoonidele, teravneb uute pangakrahhidega».[4]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 189.
[2] Sealsamas, lk. 196.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 307.
[4] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 71—72, 71.

Vene kriisi iseärasused. Kriisi üldiseks põhjuseks on vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise eraiseloomu vahel. Kuid Venemaal oli 1900. aasta kriisil peale majanduskriisi üldiste põhjuste veel rahvuslikke iseärasusi, mis on seletatavad vene tööstuse arenemise iseloomuga. Nagu me tööstuse arenemise ülevaatest nägime, olenesid tööstuse juhtivad harud — mustmetallurgia ja kütusetööstus — eriti kriisieelsel perioodil väga suurel määral just riiklikest tellimustest ja raudteede ehitamisest. Suured väliskapitali mahutused muutsid need harud samal ajal välismaistest börsidest ja pankadest sõltuvaks. Venemaa üldine majanduslik mahajäämus aeglustas vene kapitalismi arenemist «sügavuti». Kõik see andis Lenini poolt märgitud tööstuse «õitsengule» eriti ebakindla gründertumliku iseloomu. Seetõttu venis kriis Venemaal ülemaailmsest kriisist palju pikemaks ja tema mõju oli palju suurem kui teistes maades.

90-ndate aastate lõppu tähistas Venemaal eriti intensiivne börsiažiotaaž ja tööstuslik gründertum. Samal ajal oli Lääne-Euroopa riikidel veel niisuguseid paigutustotsiva rahakapitali ülejääke, et diskontoprotsendi määr oli Pariisis ja Londonis mõnikord alla kahe. Selliste tingimuste tõttu siirdus Lääne kapital meeleldi Venemaale, kus kõrgete, 15—30-protsendiliste ja veelgi kõrgemate dividendide saamine oli kindlustatud.

Sel pinnal tekkiski 90-ndail aastail Venemaal spekulatiivne tööstuslik gründertum. Kapitale paigutati sageli kunstlikult ülespuhutud ettevõtetesse, mittetöötavatesse tehastesse ja kaevandustesse. Viimaste aktsiad tõusid börsispekulatsiooni tõttu hinnas, rikastades asutajaid, kuid jättes ettevõtteid endid tootlikust ja käibekapitalist ilma. Niisuguste tööstusettevõtete «asutajad» pistsid vahetalituse ning aktsiaseltside asutamisel ja kontsessioonide nõutamisel nähtud vaeva eest tänu altkäemaksudele, bürokratismile, onupojapoliitikale jne. tihtilugu tohutu suure osa aktsiakapitalist oma taskusse, jättes ettevõtte sisustamiseks ainult 20—30% kogutud kapitalist.

Näiteks esinesid ametlike uurimuste poolt kinnitust leidnud juhud, kus 8,5 miljoni frangi suurusest aktsiakapitalist tasuti rahas ja läks ettevõttele endale kõigest 1,5 miljonit franki, ülejäänud osa läks asutajatele, kes peale selle said veel 1 miljon rubla sularahas ja 2 miljonit franki obligatsioonides. Ka valitsuse häälekandja («Vestnik Finanssov») pidi tunnistama, et «aktsiate realiseerimisega kogutud tohutu suured kapitalid sulasid asutamist, finantseerimist ja mitut liiki vahendust läbi tehes hämmastava kiirusega. Miljoniliste põhikapitalidega ettevõtted olid sageli ilma käibevahenditeta, olid tekkimisel kohe võlgadega koormatud».

Tööstuslike aktsiaseltside asutamiseks ohtralt vahendeid andva väliskapitali kõrval tegutses samas suunas ka riiklike tellimuste ja pangakrediitide kullavihm. Näiteks maksis riik 90-ndail aastail rööbaste puuda eest 1,25 rubla, kuna malmi puuda turuhind oli samal ajal 40—45 kopikat ja rööbaste turuhind 80—85 kopikat.

Arusaadavalt olid niisugustel tingimustel kõrged dividendid tagatud isegi finantsiliselt ja tehniliselt nõrkade ettevõtete puhul. Tihtilugu oli ühe suure riikliku tellimuse saamine (milleks oli samuti vajalik altkäemaks ja mõjukas vahendus) aktsiaseltsi organiseerimise ainsaks eesmärgiks. Ehkki selle eesmärgi saavutamine ei soodustanud üldist tootmise arenemist, tagas ta ülespuhutud ettevõtete rajajatele siiski kapitalide soodsa tagasisaamise.

Pangasüsteem tugevdas seda gründertumi veelgi. Erapankade eesotsas seisev Riigipank, mitte kinni pidades oma põhikirjast, ergutas tööstuslikku gründertumi niinimetatud «põhikirjaväliste» (s. t. Riigipanga põhikirja poolt keelatud) tööstuslaenudega ning arendas «on call» operatsioone ja operatsioone soolovekslitega.[5] Erakommertspangad asusid tööstusliku gründertumi etteotsa, andes sellega tööstuslikule ettevõtjaslikkusele «soliidsuse», meelitades ligi uusi vahendeid ja soodustades börsiažiotaaži. Mingi aktsiaseltsi asutamisel tagas pank harilikult aktsiate vastu teatud hulga laenu saamise, mistõttu aktsiakapitali ennast polnud peaaegu vajagi. Pärast asutamist aga soetas niisugune aktsiaselts samas pangas endale oma vekslite diskonteerimisega ka käibekapitali. Kuna iga suure aktsiaseltsiga oli tavaliselt seotud terve süsteem teisi (maagi- ja mäeasjandusega näiteks olid seotud metallurgia-, rööbastevaltsimise, masinaehitus- jne. ettevõtted), siis pidi pank üht ettevõtet finantseerides toetama ka mitmeid teisi. Selliselt kujunes iga panga ümber oma süsteem nende poolt finantseeritavatest ettevõtetest. Ühe sellise ettevõtte krahh aga tingis tihtilugu kogu süsteemi krahhi.

Kõik see polnud muidugi mingisuguseks iseärasuseks ainuüksi vene kapitalismile. Needsamad nähted esinesid eriti tõusuperioodil ka teistes maades kui normaalsed kapitalismi nähted. Lenin, iseloomustades finantsoligarhia valitsemist, märkis, et seal on «müüdavus, äraostmine hiiglasuures ulatuses, iga liiki panamad»[6] ja et see tähistab «pöördepunkti demokraatiast poliitilisele reaktsioonile». Venemaal leidis see kõik isevalitsuslik-bürokraatliku korra ning tööstus- ja rahakapitali majandusliku nõrkuse näol eriti soodsa pinna. Seetõttu õitsesid siin müüdavus ja äraostmine eriti

---

[5] «On call» operatsioonideks nimetatakse üldse panga poolt laenude väljaandmist nõudmiseni («on call» tähendab eesti keeles «nõudmise peale») mingisuguse tagatise eest. Ažiotaaži ja börsimängu perioodil on on-call-laenud börsispekulantide, asutajate ja üldse börsil mängiva «laialdase» publiku kõige levinum vahend pangast raha saamiseks. Annab ju pank laene kuni 75% ulatuses väärtpaberite väärtusest, kindlustades ennast üksnes nende börsihinna langemise võimaluse vastu. Soolovekslite operatsioonid (s. t. operatsioonid vekslitega, milledel on ainult laenaja allkiri, vastupidi kaht allkirja omavatele kaubandusvekslitele) võeti 90-ndatel aastatel Riigipanga praktikasse peamiselt selleks, et anda maaomanikele käibevahenditeks lühiajalisi laene, mille tagatiseks on kinnisvara. Tegelikult muutusid need laenud üksikutele mõjukatele maaomanikele pikaajaliste laenude ebaseaduslikuks (Riigipanga põhikirja vastaseks) andmiseks.

[6] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 94.

lopsakalt. Tulemused aga avaldusid riigi majanduses eriti sügavalt ja hävitavalt.

Rahakriis 1899. aastal. Vene kapitalismi arenemise seos ja sõltuvus Lääne-Euroopa börsidest ja pankadest, eriti aga finantsilise olukorra teravnedes, avaldus üsna kiiresti, juba sel momendil, kui 90-ndate aastate tööstusliku tõusu laine alles liikus tõusvas suunas. Pärast pikaajalist tõusuperioodi hakkas Lääne-Euroopa kapitalism 1899. aastast alates üle elama rahakriisi. Areneva rahakriisi üheks tähtsamaks näitajaks on diskontoprotsendi tase. See moodustas Euroopa tähtsamates keskustes:

Keskus	1898. a.	1899. a.	1900. a.
Pariis	2,20	3,06	3,23
London	3,26	3,75	3,96
Berliin	4,28	4,98	5,33

Teiste sõnadega, Lääne-Euroopa astus juba 1899. aastal rahaturu kitsikuse perioodi, mis tekitas diskontoprotsendi tõstmise vajaduse. 1899. aasta lõpul ja 1900. aastal läks rahaline kitsikus üle rahakriisiks, seejärel aga tööstuskriisiks, mis 1900. aastal hõlmas juba peaaegu kogu Lääne-Euroopa kapitalistlikku tööstust. Venemaal hakkasid läheneva kriisi esimesed tunnused avalduma 1899 aasta augustis rahalise kitsikusena, mis oli Lääne-Euroopa rahaturul algavate rahaliste raskuste tulemuseks. Järgides Lääne-Euroopa panku, tõstis vene Riigipank diskontoprotsendi 5,5-ni, 1899. aasta detsembriks aga viis selle 7-ni. Erakommertspangad hakkasid samuti krediiti ja vekslite diskonteerimist piirama.

Krediidi nappus ja kallinemine peegeldusid otsekohe tööstuslike aktsiaseltside, eriti aga kõige spekulatiivsemate aktsiaseltside seisundis. Börs peegeldas kõike seda kõige tundlikumalt, alandades kõigi tööstuslike aktsiate kurssi. Juba 1899. aasta augustis langesid aktsiad sedavõrd järsult, et Rahandusministeerium pidas vajalikuks esineda ametlike rahustavate seletustega. Nendes eitati «ükskõik missuguse üldise kaubanduslik-tööstusliku kriisi tekkimise võimalust». Sellegipoolest järgnes sellele kohe rohkearvuliste ettevõtete, von Dervisi ja Mamontovi ettevõtete, pankade ja tööstusettevõtete suurte koondiste jt. krahh. Septembris muutus meeleolu börsil otse paaniliseks: krediidi piiramine jätkus, diskontoprotsent tõusis.

Juba 1899. aasta lõpul oli selge, et Venemaal on käes tööstuskriis. See puhkes siin isegi varem kui Lääne-Euroopas.

Hindade langemine ja tööstuskriis. Loomulikult vajasid täie koormusega töötavad tööstusettevõtted, isegi kõige soliidsemad neist, alati rahalisi käibevahendeid, krediiti oma kaupade seisakuteta käibeks ja realiseerimiseks. Krediidi nappus avaldus otsekohe

kaupade tootmise laiendamise võimatuses ja nende realiseerimise raskenemises. Ettevõtted, kes ise krediiti ei saanud, piirasid oma kaupade müüki krediiti, mis halvendas turu olukorda veelgi. Kauba üliküllus hakkas rõhuma turgu. Hinnad langesid üha kiireneva tempoga.

Näiteks raudtalade puuda hind langes Moskvas 2,30 rublalt 1899. aasta keskel 1,45 rublani 1900. aasta lõpul, 1,25 rublani 1901. aasta lõpul ja 1,10 rublani 1902. aasta lõpul. Sordiraua hind langes 1,68 rublalt 1900. aastal 1,40 rublani 1901. aastal. Malmi puuda hind langes 70—80 kopikalt 1900. aasta keskel 45—48 kopikani sama aasta lõpul. Lihtsõe hind langes 9—10 kopikalt 1900. aasta algul 6—7 kopikani 1902. aasta lõpul. Donetsi antratsiidi hind langes 12—14 kopikalt 1900. aasta algul 7,5 kopikani 1902. aasta lõpul. Toornafta puuda hind, mis 1900. aastal oli 17—18 kopikat, langes 1902. aasta alguseks 4—6 kopikani.

1900. aasta esimesel poolel alanud hindade langemine kestis peaaegu kogu 1902. aasta, mil kriis saavutas suurima sügavuse. Ettevõtete rõhuva enamuse, isegi küllalt soliidsete ettevõtete olukord ei piirdunud enam ajutiste rahaliste ja krediidiraskustega, vaid viis tööstusliku krahhini, ettevõtete endi väärtusetuks muutumiseni. See peegeldus niihästi pangaaktsiate kui ka tööstuslike väärtpaberite kursi languses.

Nii näiteks, kui võrrelda väärtpaberite kõige kõrgemat kurssi 1899. aasta jaanuaris järgnevate aastate kursiga, siis saame kursi langusest järgmise ülevaatliku pildi. Aktsiate kõige kõrgem kurss oli (rbl.):

Aastad	Peterburi Diskonto- ja Laenupank	Peterburi Rahvusvaheline Pank	Vene Väliskaubanduse Pank	Brjanski tehas	Donetsi-Jurjevi selts	Bakuu nafta selts
1899	809	597	450	511,5	680	950
1900	665	430	343	475	530	830
1901	472	323	267,5	240	210	695

Seega alanes kapitaliväärtuse börsihinne tööstusettevõtetel ja nendega seotud pangakapitalidel 2 aasta jooksul 2—3-kordselt. Kriis annulleeris poole sellest «fiktiivsest kapitalist», mis nominaalselt oli kahe aasta jooksul kogutud. Selle loomulikuks järelduseks oli mitte ainult ettevõtete nominaalse väärtuse langemine, vaid ka nende tootmise tegelik vähenemine.

Kriis ei kulgenud üksikutes harudes muidugi üheaegselt ja ühesuguses ulatuses. Esitame mõningaid iseloomustavaid arve.

Alljärgnev tabel näitab, et malmisulatamine hakkas 1901. aastast alates vähenema kõigis piirkondades, välja arvatud Poola, kus vähenemine algas alates 1902. aastast (andmed miljonites puudades):

Aastad	Lõuna-Vene	Uraal	Poola	Keskpiirkond	Kõigis piirkondades kokku
1899	82,2	45,2	18,8	14,8	163,7
1900	91,6	50,2	18,2	14,0	177,5
1901	91,7	49,0	19,8	10,6	172,8
1902	84,1	44,6	19,2	9,9	156,5
1903	83,4	39,6	18,6	8,5	149,1

Seega oli malmi kogutoodang 1901. aastal peaaegu 5 miljoni puuda võrra väiksem kui 1900. aastal. Edasi vähenes see 1902. aastal 16 miljoni puuda võrra, võrreldes 1901. aastaga. Pooltoodete tootmine vähenes 1902. aastal kõigis piirkondades, langedes üldse 15 miljoni puuda võrra, võrreldes 1901. aastaga. Valmistoodete tootmine hakkas vähenema alates 1901. aastast. Nii moodustas valmistoodete toodang 1900. aastal 134,3 miljonit puuda, 1902. aastal aga moodustas see juba 122,3 miljonit puuda.

Lõunapoolses metallurgiatööstuses avaldus kriis ettevõtete eriti ulatuslikus väljasõelumises, töötavate kõrgahjude arvu vähenemises ja tööstuse kontsentratsioonis.

Lõunapiirkond	1899. a.	1900. a.	1901. a.	1902. a.
Kõrgahjude üldarv	48	55	56	56
Neist töötas	35	29	31	23
Tööliste arv (tuhandetes) . . .	45,4	41,4	38,6	35,8
Malmitoodang (miljonites puudades)	82,2	91,6	91,7	84,1

Tabel rõhutab iseloomulikke kriisinähtusi, esmajoones töötavate ahjude ja tööliste arvu vähenemist (juba aastast 1900), hiljem vähemal määral ka tootmise vähenemist, mis veel 1900.—1901. aastal püsis riiklike tellimuste najal (eriti «tehaste-favoriitide» jaoks), kuigi need mõnevõrra olid vähenenud.

Rauamaagi tootmise põhinäitajad Krivoi Rogi piirkonnas olid neil aastail järgmised:

Aastad	Töötavate kaevanduste arv	Maagitoodang (miljonites puudades)	Tööliste arv	Kaubavarud (miljonites puudades)
1900 . . .	64	156,2	5879	20,3
1901 . . .	48	111,3	4226	35,6
1902 . . .	41	111,8	5177	30,8
1903 . . .	40	149,5	7004	24,2

Aastail 1901—1902 toimus töötavate kaevanduste arvu vähenemine, maagitootmise järsk langus, kaupade ületootmine ja «kuhjumine». Tugevamad ettevõtted püsisid ja isegi arenesid tunduval määral tänu riiklikele tellimustele, nõrgad metallurgiaettevõtted

likvideerusid. Ajavahemikul 1901.—1904. a. likvideeriti 70 metallurgia-aktsiaettevõttest 18, kapitali üldsuurusega 55 miljonit rubla. Samal ajal asutati üks aktsiaettevõte kapitaliga 1,8 miljonit rubla. Kontsentratsioon avaldus maagi kogutoodangu ja tööliste arvu suurenemises alates 1903. aastast, kusjuures töötavate kaevanduste arv pidevalt vähenes.

Kriis riivas ka Donetsi basseini kivisöetööstust, sest see oli väga tihedalt seotud niihästi väliskapitaliga kui ka mustmetallurgiaga. Vastupidi, Uraali ja Dombrowa söebasseinid, mis olid seotud kohaliku piiratud turuga, kannatasid vähem. Alljärgnev tabel näitab kivisöetoodangu vähenemist Donetsi basseinis:

Aastad	Kaevanduste arv	Toodang (miljonites puudades)
1900	290	691,4
1901	246	694,4
1902	240	642,1
1903	209	728,0

1903. aastal esines kontsentratsiooni tulemusena juba toodangu suurenemine, kusjuures kaevanduste arv oli vähenenud.

Naftatööstuse osas esitame järgmised ametlikud arvud aastaist 1900—1903:

Aastad	Firmade arv		Seisvate puuraukude arv	Nafta-toodang (miljonites puudades)	Nafta eksport (miljonites puudades)
	kokku	tegevuseta			
1900 . . .	160	2	21	600	443,1
1901 . . .	167	8	34	672	488,2
1902 . . .	171	12	36	636	513,4
1903 . . .	167	17	37	596	494,0

Ka siin on iseloomulikuks nähteks ettevõtete järsk väljasõelumine. Mittetegutsevate firmade ja puuraukude arv suureneb, kusjuures toodang langeb suhteliselt vähem (alates 1902. aastast) ja nafta eksport püsib enam-vähem ühel ja samal tasemel.

Samasugused toodangu languse nähtused esinesid suuremal või vähemal määral, suurema või väiksema hilinemisega ka muudes rasketööstusharudes.

Kriis hõlmas ka kergetööstust, ehkki siin polnud tema laastamistöö nii suur nagu rasketööstuses. Selle põhjuseks oli asjaolu, et kergetööstus, eriti aga puuvillatööstus, tugines rohkem massilisele siseturule (eriti talurahva poolt loodavale), mille ostuvõime oli 1900—1903-ndate aastate suhteliselt heade saakide tõttu suurenenud. Seetõttu vähenes, näiteks, puuvillatööstuse toodang ise väga vähe, elades üle üksnes väikese seisaku 1900. aastal ja jät-

kates küllaltki kiiret kasvu järgmistel aastatel. Seda iseloomustab alljärgnev tabel:

Aastad	Värtnate arv (tuhandetes)	Mehhaaniliste telgede arv (tuhandetes)	Puuvilla töötlemine (tuhandetes puudades)	Puuvillase riide tarbimine ühe isiku kohta (naelades)
1899 . . .	6091	145,8	16 126	3,55
1900 . . .	6645	151,3	16 006	3,51
1901 . . .	6864	157,9	16 123	3,55
1902 . . .	6996	164,7	17 427	3,70
1903 . . .	7146	171,2	18 000	3,60

Selle tabeli võrdlemisest eespool toodud tabelitega, mis näitavad rasketööstuse olukorda, on kriisi erinev mõju neile tööstusharudele hästi näha. Kõige rohkem kannatas kriisi läbi rasketööstus — mustmetallurgia, kütusetööstus jt. riiklike tellimuste ja raudteede ehitusega seotud tööstusharud. Massilise siseturu säilimine ja isegi suurenemine võimaldasid puuvillatööstusel aga kriisi kergemini taluda.

Tööstuskriisi tagajärjed. Vaatame nüüd, millist mõju avaldas kriis kogu tööstusele tervikuna. Tema esimeseks tagajärjeks pidi olema uute kapitalide juurdevoolu vähenemine tööstusse. See nähtub järgmisest tabelist, kus on näidatud uute aktsiaseltside asutamine kriisiaastail:

Aastad	Uute asutatud aktsiaseltside üldarv	Sellest välismaised	Kõigi aktsiaseltside põhikapital (milj. rbl.)
1899	325	69	363,2
1900	202	40	250,7
1901	135	23	107,6
1902	78	13	73,1
1903	76	15	68,1

Eriti järsult vähenes uute kapitalide vool tööstusse aastail 1900—1903. Eri tööstusharudes oli see vähenemine erineva ulatusega. Selles suhtes esikohal olid metallurgia-, masinaehitus- ja keemiatööstuse ettevõtted.

Teiseks kriisi tagajärjeks oli ettevõtete massiline sulgemine, mis toimus pankroti tõttu ja ka tootmise vähendamise eesmärgil, kuna tellimused puudusid. Maksujõuetute ettevõtete, nii era- kui ka aktsiaettevõtete, nii suurte kui ka väikeste ettevõtete arv ulatus 1900.—1902. aastal sadadesse, kusjuures maksujõuetute ettevõtete hulgas esinesid mitme miljoni rubla suuruse põhikapitaliga suurettevõtted, alates Altševski, Dervisi, Mamontovi jt. miljonär-

ettevõtetest. Kriisiaastail suletud ettevõtete arv ulatus samuti mõnesajani aastas. Nii näiteks suleti võrdlemisi ebatäpse arvestuse järgi 1902. aastal kuni 840 ettevõtet, arvestamata sealjuures mäekaevandusi. Üldse suleti kriisiaastail 1900—1903 kuni 3000 suur- ja keskettevõtet.

Sellega seoses oli kriisil veel kolmas tähtis tagajärg — tööstuse kontsentratsioon. Suurettevõtted olid kriisiga võitlemises muidugi vastupidavamad kui väike-ettevõtted. Viimaste laostumine ja sulgemine oli suurkapitali edasise kontsentratsiooni ja monopolidele ülemineku üheks mooduseks.

Tööstus depressiooni perioodil. Suurima sügavuse saavutas kriis 1902. aastal. Alates aastaist 1903—1904 hakkavad üksikutes tööstusharudes järk-järgult avalduma mõningad nõrgad stabiliseerumise ja isegi paranemise tunnused. Seoses kriisi lõppemisega Lääne-Euroopas ja rahaturu tugevnemisega langeb diskontoprotsent kuni 4,56—4,50-ni endise, kriisiaegse 1900. aasta 5,56% vastu. Kaubahinnad hakkavad uuesti kerkima.

Näiteks valumalm, mida 1902. aastal müüdi 55—42 kopikat ja isegi 38 kopikat puud, maksis 1903. aastal juba 65,9 kopikat puud, aga 1904. aastal juba 71,6 kopikat. Sordiraua puuda hind tõuseb 1,35 rublalt kuni 1,45—1,50 rublani. Petrooleum, mis 1902. aastal maksis Moskvas hulgiviisil 1,08 rubla puud ja jaeviisil 8,2 kopikat nael, tõusis 1903. aastal vastavalt kuni 1,16 rublani puud ja 12,6 kopikani nael, 1904. aastal aga — 1,27 rublani puud ja 20,8 kopikani nael. Kuid see hindade tõus ei saavutanud siiski veel kriisieelsete, 1899—1900-ndate aastate hindade taset, mil malm maksis 80 kopikat puud, sordiraua hind ulatus kuni 1,70 rublani puud, petrooleum maksis Moskvas hulgiviisil kuni 1,40 rubla puud ning jaemüügil 11 kopikat nael. Osalt juba selles hindade tõusus avaldub neil aastail oma tegevust alanud monopolistlike tööstusorganisatsioonide mõju rasketööstusele (naftatööstusele, mustmetallurgiale). Laiatarbe- ja kergetööstuse kaupade hinnad tõusid veelgi suuremal määral: mitkal maksis Peterburis 8,1 kopikat arssin, 7,6 kopika vastu 1900. aastal; kedruskaupade üldine hinnaindeks oli 1903. aastal 130, 124,5 vastu 1900. aastal. Kuid kõikide kaupade üldindeks (1900=100) oli siiski ainult 107,1 122,4 vastu 1900. aastal.

Seoses hindade mõnesuguse tõusuga, eriti kergetööstuse ja osalt ka rasketööstuse toodete osas, tõuseb ka dividendiandvate tööstuslike väärtpaberite kurss, kuid ei saavuta kriisieelsete, 1899—1900-ndate aastate kursside taset. 1903. aasta lõpuks on tunduvalt tõusnud ka enamiku alles hiljuti allamäge läinud tööstusettevõtete aktsiad. Kuulsad «Maltsevi aktsiad», näiteks, mis 1899—1900-ndail aastail maksid 550—800 rubla, 1901. aasta detsembris aga 335 rubla, tõusid 1903. aasta novembris 530 rublani. «Putilovi aktsiad», mis 1899. aastal maksid 155 rubla, 1901.—1902. aastal aga kõigest 57 rubla, tõusevad 1903. aastal 100 rublani jne.

Suureneb kapitalide valgumine tööstusse ja uute aktsiaseltside asutamine. Nii lubati avada aktsiaseltse:

Aastad	Üldse aktsiaseltse		Vene aktsiaseltse		Välismaiseid aktsiaseltse	
	aktsia-seltside arv	nende põhi-kapitalid (milj. rbl.)	aktsia-seltside arv	nende põhi-kapitalid (milj. rbl.)	aktsia-seltside arv	nende põhi-kapitalid (milj. rbl.)
1900	202	250,7	162	201,2	40	49,5
1904	94	119,2	81	92,5	13	26,7
1905	75	72,3	65	64,3	10	8,0
1906	115	105,1	105	84,9	10	20,2

Kuigi aktsiaseltside asutamine ei ulatunud kaugeltki kriisieelse maksimumini (1899. aastal asutati 325 aktsiaseltsi põhikapitali üldsuurusega 363 miljonit rubla), oli pööre tõusu poole selgesti märgatav. Tuleb aga märkida, et tegelikult ei alustanud 1905—1906-ndail aastail asutatud uutest aktsiaseltsidest tegevust kaugeltki mitte kõik, mida tingis algav revolutsioon. Nii tegutses 94 aktsiaseltsist, millede põhikirjad 1904. aastal kinnitati, üksnes 42, sealjuures 13 välismaisest aktsiaseltsist ainult 4, 1905. aastal aga tegutses 10 välismaisest aktsiaseltsist 8.

Seega hakkas tööstuskriis Venemaal 1903—1904-ndaist aastaist alates järk-järgult nõrgenema. Kuid vastupidiselt Lääne-Euroopale ei olnud ta 1904—1905-ndail aastail veel täielikult likvideeritud. Toodangu suurenemine, kaubahindade tõus, aktsiate tõus, aktsiakapitali investeeringute suurenemine jne. ei saavutanud niisugust taset, et me võiksime lugeda neid aastaid kapitalistliku tsükli tõusuetappi kuuluvaiks.

Rahvamajanduse depressiooni üleelamist Venemaal komplitseeris rida poliitilisi ja sotsiaalseid momente, nagu Vene-Jaapani sõda ja 1905. aasta revolutsioon. Neid küsimusi käsitleme eripeatükis.

IX PEATÜKK

TSARISMI SOTSIAAL-POLIITILINE KRIIS VENE-JAAPANI SÕJA JA 1905.—1907. AASTA REVOLUTSIOONI PERIOODIL

1900.—1903. aasta tööstuskriis oli Lääne-Euroopas «vana» kapitalismi imperialismiks ümberkasvamise kõige tähtsamaks etapiks. Venemaal oli tal samasugune tähtsus, kuid poliitiline ja sotsiaalne olukord oli Venemaal XX sajandi algul hoopis keerukam kui Lääne-Euroopa kodanlikes riikides. Poliitiline rõhumine tsarismi poolt, feodaal-pärisorjusliku mõisnike klassi ülevõim, laiade töörahva hulkade poliitiline õigusetus, kõigi impeeriumi

koosseisu kuuluvate rahvaste rahvuslik-kultuurilise arenemise lämmatamine — kõik see õhutas kõiki ühiskondlikke klasse võitlema tsarismi vastu. Paratamatult pidi tööliskiassi võitlus niihästi tsarismi kui ka monopolistliku kapitali vastu tugevnema. Teravnes talurahva võitlus aadli poolt teostatava feodaal-pärisorjusliku rõhumise vastu. Tekkisid liberaalse kodanluse arglikud katsed võidelda tsarismi vastu. Revolutsiooniline situatsioon läks XX sajandi alguseks ja eriti pärast tsarismi lüüasaamist Vene-Jaapani sõjas sedavõrd teravaks ja pingsaks, et üldine revolutsiooniline plahvatus muutus möödapääsmatuks.

Töölisliikumine aastail 1900—1903. 1900-ndate aastate revolutsioonilises liikumises kuulus juhtiv osa tööstusproletariaadile. 1900.—1903. aasta kriis avaldas tööliskiassi revolutsioneerumisele väga suurt mõju. Tööliste olukord halvenes järsult. Tööstur id, vähendades tootmist, hakkasid vähendama ka tööliste arvu. 1900.—1902. aasta olid suurte lokautide ja terava tööpuuduse aastateks. Töötlevas tööstuses (arvestamata mäetööstust) näiteks vallandati ettevõtete sulgemise tõttu 1901. aastal 34 800 töölist ja 1902. aastal 33 300 töölist. Donetsi basseini kivisöetööstuses väheneb tööliste arv 67 500-lt 1900. aastal 58 000-ni 1902. aastal. Lõunapiirkondade kõrgahjude ja töötleva tööstuse ettevõtetes väheneb tööliste arv 54 000-lt 43 200-ni. Kriis võttis selles suhtes paiguti niivõrd katastroofilise ulatuse, et valitsus oli sunnitud kehtestama erilise soodustustariifi ettevõtetest vallandatud tööliste saatmiseks kodukohta. Ainuüksi Jekaterinoslavist (nüüdne Dnepropetrovsk) saadeti 1901. aasta suvel sel viisil ära 10 000 töölist.[1]

Üldine tööpuudus, palga alanemine, massilised vallandamised — see kõik halvendas järsult tööliste olukorda. Koos sellega hakkas tööliste võitlus omandama järjest revolutsioonilisemat iseloomu. 1900—1903-ndail aastail tugevneb poliitiline agitatsioon, leides töölishulkades soodsa pinna ja eriti elava vastuvõtu. Kasvab tööliste massiline osavõtt puhtpoliitilistest demonstratsioonidest, üliõpilaste osavõtt poliitilistest väljaastumistest jne. Streigid, mis haaravad kõige erinevamaid majandusharusid, sagenevad ja omandavad poliitilise võitluse iseloomu.

Streigiliikumine hõlmas väga tormiliselt raudteetöökodade töölisi (1901. aastal Saraatovis, Tambovis, Tiflisis jm.), 1900. aastal — kaevureid Donetsi basseinis, 1901. aastal — Jaroslavli manufaktuuri töölisi, Leena-äärsete, Bodaibo jt. kaevanduste töölisi. 1901. aasta suvel toimuvad streigid Peterburis, Moskvas, Ivanovo-Voznessenskis, Nižni Novgorodis, Odessas, Tiflisis, Saraatovis, Astrahanis, Uraalis ja teistes kohtades. 1901. aastal toimus, kaugeltki mitte täielikel statistilistel andmetel, kokku umbes 120 mitmesugust streiki, kusjuures igaühest neist võttis osa mitu

[1] Tööliste olukorra ja töölisliikumise kohta 1900.—1903. aasta kriisi perioodil vt. andmeid laialdasest tööliste korrespondentsist leninlikus «Iskras» aastaist 1900—1902, samuti aga ka kogumikust «Листовки петербургских большевиков», т. I; 1939.

tuhat töölist. Paljudel juhtudel esitati poliitilise iseloomuga nõudmisi. Asi läks selleni, et töölised hakkasid avaldama valitsuse poolt streikide mahasurumiseks saadetud relvastatud jõule aktiivset relvastatud vastupanu.

Kriis ja depressioon muutsid streigiliikumise üleüldiseks ja eriti teravaks. Nagu eespool toodud loetelust streigiliikumisest hõlmatud punktide kohta nähtub, ei asunud need üksnes tähtsamates tööstuskeskustes, nagu eelmistel aastatel, kui streigid toimusid peamiselt Moskvas, Peterburis ja Poolas, vaid nüüd streigitakse juba kõige kaugematel ääremaadel, kus senini ei olnud streike esinenud. Streigiliikumise eesotsas on töölisklassi avangard — metallistid kui poliitiliselt kõige organiseeritumad ja teadlikumad töölised. Võitluse vormid ja meetodid ise komplitseeruvad. Töölisklassi ette kerkivad mitte ainult majanduslikud, vaid ka poliitilised ülesanded.

Selles suhtes oli eriline tähtsus 1901. aasta 1. mai streigil Peterburis Obuhhovi tehases. Tehase administratsiooni poolt kahekümne kuue töölise vallandamine kutsus tööliste hulgas esile tugeva käärimise ja uue streigi 7. (20.) mail. Nõuti 8-tunnilist tööpäeva, 1. mai tunnistamist puhkepäevaks jne. Streikijate vastu saadeti sandarmid ja sõjavägi, kes avasid tööliste pihta tule. Töölised barrikadeerusid tehaseruumides ja osutasid sõjaväele vastupanu. Streik muutus veriseks kokkupõrkeks relvadeta tööliste ja relvastatud sõjaväe vahel (kolm töölist tapeti, kakskümmend haavati) ning sai ajaloolise nimetuse — «Obuhhovi kaitse». Kuigi sõjalise jõu abil tööliste vastupanu murti, avaldas kangelaslik «Obuhhovi kaitse» töölistele siiski tugevat mõju, tekitades tööliste kaastundelaine kogu Venemaal.

Samadel 1901—1903-ndail aastail omandasid suure poliitilise tähtsuse arvukad streigid Venemaa lõunaosas, mis viisid 1903. aasta üldstreigini. Nende streikide algus ja initsiatiiv kuulus Taga-Kaukaasiale, kus 1902. aastal bolševikud organiseerisid töölisstreigid Batumis Mantaševi ja Rothschildi tehastes, mis lõppesid tööliste võiduga, 1903. aastal aga massilised streigid Batumis, Bakuus, Tiflisis, Potis, Tšiaturas ja Taga-Kaukaasia raudteedel, mis hõlmas üldse kuni 100 000 töölist. Kõik need streigid näitasid, et Venemaal valmib ja läheneb revolutsioon. Need streigid ja demonstratsioonid etendasid ülevenemaalises töölisliikumises ajaloolist osa, viies vahetult kuulsate juulistreikideni Lõuna-Venemaal. Tööliste poliitilist võitlust hakkasid peaaegu igal pool juhtima sotsiaaldemokraatlikud komiteed.

Selles suhtes oli Rostovis Doni ääres 1902. aastal toimunud sündmustel eriti suur ajalooline tähtsus. Need sündmused algasid 1902. aasta novembris Vladikavkazi raudteetööliste majandusliku streigiga. Seal nõuti 9-tunnilise tööpäeva kehtestamist, palga ja tasumäärade tõstmist, trahvide kaotamist jne. Streigi etteotsa asus sotsiaaldemokraatliku partei Doni osakond, kes organiseeris streigiga seoses tööliste koosolekuid, milledest võttis osa kuni

30 000 inimest. Need koosolekud lõppesid kokkukogunenud tööliste ja kodanike tulistamisega kasakate poolt. Pärast seda levis streik kogu Vladikavkazi raudteeliini ulatuses.

Alates 1903. aasta algusest veereb streigilaine üle kogu endise impeeriumi tohutu suure maa-ala.

1903. aasta märtsis puhkes streik Zlatoustis, mis lõppes tööliste mahalaskmisega. Sama aasta mais toimusid streigid Kostromas, juunis hõlmas esimene poliitiline üldstreik Venemaa lõunaosa tööstuse, 1903. aasta juulis algab liikumine majandusliku streigiga Bakuus, läheb siit üle Tiflisi ja Batumi Potisse, Tšiaturasse, Odessasse, Nikolajevisse, Kiievisse, Jekaterinoslavi ja kõigisse Lõuna-Venemaa tööstuspiirkondadesse. Selles liikumises oli uueks, esmakordselt ja eriti teravalt ilmnevaks nähteks, esiteks, kõiki piirkondi, ettevõtteid ja tööstusharusid hõlmanud streikide üldine iseloom, teiseks aga, nõudmiste ja agitatsiooni poliitiline iseloom, streigiliikumise leviku kiirus ja organiseeritus.[2]

XX sajandi algaastail toimuvate streikide vastu suunatud sõjaliste repressioonide kõrval püüab valitsus neil aastail streigiliikumist lõhestada ka provokatsioonilis-politseilikul teel, niinimetatud zubaatovlusega või «politseiliku sotsialismiga». Kui tööliste streigiliikumine hakkas neil aastail massilist ja poliitilist iseloomu omandama, siis sai selgeks, et isegi kõige julmemate repressioonidega pole eesrindlike tööliste suhtes midagi peale hakata. Valitsus püüab oma meelevalla alla saada vähemteadlike tööliste hulki, juhtides neid üldistelt ja poliitilistelt nõudmistelt puhtmajanduslike, valitsuse poolt «lubatud» raamides esitatavate pisinõudmiste teele — vastastikuse abi jne. teele — ja tugevdades samal ajal politseilist järelevalvet revolutsiooniliste tööliste üle. Sel eesmärgil loodi 1902. aastal Moskva ohrankaülema Zubatovi juhtimisel Moskvas, Minskis ja Odessas «tööliste vastastikuse abistamise ühingud», 1904. aastal aga loodi Peterburis papp Gaponi poolt samasugune «Vene Vabrikutööliste Ühendus». Kuid see tsaariohranka katse töölisliikumise allutamiseks oma tahtele ei õnnestunud ja kukkus täielikult läbi.

Rostovi streikidel oli juba suur tähtsus, kuna nendega algas töölisliikumise uus ajajärk — massiliste demonstratsioonide ajajärk. Lenin, hinnates Rostovi streikide tähtsust, näitas oma 1902. aasta 2. detsembri artiklis «Iskras», et «kui kaugel «tõelisest» ülestõusust ka oligi selle nähtavasti ainult streigiliikumise algus kauges provintsilinnas, kuid ta järg ja finaal toovad tahtmatult mõttesse just ülestõusu. Streigi põhjuste igapäevasus, tööliste poolt esitatud nõudmiste tagasihoidlik iseloom tõstavad eriti tugevasti esile nii proletariaadi solidaarsuse võimsa jõu, kes kohe nägi, et raudteetööliste võitlus on tema ühine üritus, kui ka tema vastuvõtlikkuse poliitilistele ideedele, poliitilisele propagandale ja ta

[2] «Всеобщая стачка на юге России в 1903 году». Сборник документов, 1938.

valmisoleku kaitsta rinnaga otseses võitluses sõjavägede vastu neid õigusi vabale elule ja vabale arenemisele, mis on juba jõudnud kujuneda kõikide mõtlevate tööliste ühiseks ja elementaarseks pärisosaks».[3]

Hiljem aga, andes hinnangut Venemaa kaasaegsele olukorrale ja töölispartei taktikale seoses detsembrikuu ülestõusu repressioonidega ja selle mahasurumisega ning võttes küsimuse ülestõusust uuesti päevakorda, näitas Lenin, et üksikutes piirkondades, kus bolševistlik juhtimine oli eriti tugev ja initsiatiivikas, saavutas töölisklassi ettevalmistus revolutsiooniks palju suuremat edu, kui revolutsioonilise liikumise ettevalmistamine keskuses. Ta ütles, et «selles suhtes on meist ette jõudnud nii Kaukaasia kui ka Poola ja Baltimaad, s. t. just niisugused keskused, kus liikumine on vanast territooriumist kõige rohkem eemaldunud, kus ülestõus on kõige paremini ette valmistatud, kus proletaarse võitluse massiline iseloom ilmneb kõige tugevamini ja selgemini».[4]

Seega valitsuse kõige tugevamatele repressioonidele vaatamata võitsid ideed ülestõusust, proletariaadi hegemooniast revolutsioonilises võitluses, idee proletariaadi liidust talurahvaga — ideed, mida järjekindlalt propageeris Lenin, — töölishulki üha kindlamalt. Pärast Rostovi sündmusi 1902. aastal ja revolutsioonilise liikumise tugevnemist Taga-Kaukaasias algab revolutsioonilise streigiliikumise kolmas periood, mida Lenin iseloomustab kui üleminekut tõelisele kodusõjale, ülestõusule, s. t. 1905. aasta revolutsiooni otsesele ettevalmistamisele. Proloogiks sellele võitlusele oligi poliitiline ja streigiliikumine Lõunas 1903. aasta suvel. Bakuu tööliste hästiorganiseeritud streik 1904. aasta detsembris oli nagu äikeseeelseks pikselöögiks suure revolutsioonilise tormi eel.

1901—1904-ndate aastate streikide ja demonstratsioonide, sealhulgas ka 1903. aastal Lõunas toimunud üldstreigi üldist tähtsust nägi Lenin 1905. aasta poliitilise revolutsiooniliikumise otseses ettevalmistamises. «Vene töölised õppisid aastatel 1901—1904 rea äpardunud ja mõnikord eriti nurjunud poliitiliste streikide najal selgeks 1905. aasta oktoobri eduka streigi.»[5] Tema sõnade järgi oli 1903. aasta streikides «tunda, et oleme barrikaadide eelõhtul . . .».[6]

See töölisliikumise uus iseloom oli tingitud sellest, et tollal oli juba olemas töölisklassi revolutsiooniline partei. Oma artiklis «Millest alata?» ja raamatus «Mis teha?» (aastail 1901—1902) esitas Lenin partei loomise plaani ja teoreetilised alused, ühtlasi aga purustas ideeliselt täiesti «ökonomismi» ja oportunismi ideoloogia. Lenin töötas geniaalselt välja marksistliku partei ideoloogilised alused, põhjendades teesi, et marksistlik partei on töölisliikumise ühendus sotsialismiga. Ta tõstis partei esile kui jõu, mis revolutsioneerib ja juhib stiihilist töölisliikumist. VSDTP II kongressil 1903.

[3] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 248.
[4] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 100.
[5] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 350.
[6] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 118.

aasta juulis moodustati Venemaa sotsiaaldemokraatlik töölispartei, võeti vastu leninliku «Iskra» poolt esitatud programm, mis muutus töölisklassi partei revolutsiooniliseks programmiks, võeti vastu partei põhikiri ja loodi partei keskorganid. Kuid juba sel kongressil ilmnesid lahkhelid, esialgu organisatsioonilistes küsimustes, mis tekkisid ühelt poolt leninlaste-iskralaste ja teiselt poolt oportunistlikult häälestatud Martovi pooldajate vahel. Sellest ajast hakati Lenini pooldajaid kutsuma bolševikkudeks, tema vastaseid aga menševikkudeks. Viimased hakkasid ajama lõhestamispoliitikat, organisatsioonilise killustatuse ja ringikeste poliitikat. Pärast kongressi esines Lenin oma kuulsa raamatuga «Üks samm edasi, kaks sammu tagasi» (1904), milles ta esmakordselt töötas välja õpetuse parteist kui proletariaadi juhtivast organisatsioonist. Selle tööga purustas Lenin menševistliku oportunismi organisatsioonilistes küsimustes. Vene esimese revolutsiooni eelõhtul astuvad bolševikud ja menševikud välja kui eraldi poliitilised rühmad.

Agraarliikumine. XX sajandi algaastate massilise töölisliikumisega oli otseses seoses ka küla revolutsioniseerumine. See väljendus talurahva massilise liikumise kasvus. Kapitalismi arenemine, millega kaasnes üha teravam kihinemine külas ja mis lõi siin maaproletariaadi ja külakehvikute üha rohkearvulisema kaadri, tõi endaga kaasa klassivõitluse teravnemise kulakluse ja põllumajandusliku proletariaadi vahel. Kuid ühtlasi säilis ka klassivõitlus mõisnike ja kogu talurahva vahel. Kodanlik-demokraatliku revolutsiooni eel omandas see klassivõitluse viimane vorm eriti suure tähtsuse. Talurahva massiline liikumine oli XX sajandi algul stiihilise iseloomuga ja oma põhiosas klassiteadlikkusest ning organiseeritusest kaugel. Sellegipoolest kujuneb ta mõisnike ja isevalitsuse vastu peetava võitluse tähtsaks teguriks.

Talurahva liikumine tekkis XX sajandi algul piirkondades, kus valitsesid feodaal-pärisorjuslikud majandamisvormid, piirkondades, kus küla kehvikkonda oli kõige rohkem ja kus ta kannatas ränga ekspluatatsiooni all. 1902. aastal algas liikumine Kurski, Harkovi ja Poltaava kubermangudes, mille otseseks ajendiks oli ikaldus, kuid mille eelduseks oli talurahva maavähesus ja külasulaste ekspluateerimine mõisatehastes (suhkruvabrikutes). Samuti nagu tööliste streigid, nii suruti ka talurahva liikumine sõjalise jõuga julmalt maha.

Enneolematu intensiivsusega levis talurahva revolutsiooniline liikumine 1902. aastal Guurias (Ozurgeedi maakonnas, Kutaisi kubermangus). Tekkinud pärisorjusliku korra jäänuste, talurahva mõisaorjuse ja kehvikliku olukorra vastu peetava võitluse pinnal, kestis see liikumine mõni aasta ning omandas otsese, tsaarivalitsuse vastu suunatud ülestõusu iseloomu. Alates 1904. aastast läks liikumise juhtimine revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia kätte. Valitsus võttis ülestõusnute vastu tarvitusele sõjalised abinõud, viis Guuriasse suured väed, kuulutas välja piiramisolukorra. Alles 1906.

aastal õnnestus ülestõus kõige julmemate repressioonide, mahalaskmiste, tervete asulate täieliku hävitamise teel maha suruda.

Liikumine liberaalse kodanluse hulgas. Tööliste ja talupoegade revolutsiooniline liikumine tugevdas opositsiooni liberaalse kodanluse ja esmajoones üliõpilaskonna hulgas. Vastuseks valitsuse repressioonidele (ülikoolide sulgemine, areteerimised jms.) organiseerisid üliõpilased 1901/1902. aasta talvel üldstreigi, mis hõlmas 30 000 üliõpilast.

Revolutsiooniline liikumine linnas ja maal ning eriti üliõpilaskonna väljaastumised avaldasid mõju ka liberaalsele kodanlusele, kes hakkas tsaarivalitsuse äärmuste vastu ägedat protesti avaldama.

Tsarismi äärmiselt reaktsiooniline poliitika väljendus isegi liberaalse kodanluse igasuguste ühiskondliku tegevuse avalduste jälitamises ning repressioonides tolleaegsete ministrite Sipjagini, Plehve ja Bogolepovi poolt. Liberaalse kodanluse kõige mõõdukamate elementide poliitiline liikumine leiab endale juba 1902. aastal literatuurse väljenduse P. V. Struve poolt välismaal väljaantavas ajalehes «Osvoboždenije». Samade gruppide poolt (Miljukov, Struve, Prokopovitš, Kuskova, Pešehhonov jt.) rajati 1903—1904. aastatel «Vabastusliit», mis algatas liberaalse liikumise ka semstvotes, seejärel õpetajate hulgas (1903. aasta kongress), tehnilise intelligentsi hulgas (1904. aasta kongress), meditsiiniliste töötajate hulgas (Pirogovi IX kongress 1904. aastal). Hiljem moodustas «Vabastusliit» Venemaa kodanluse peamise partei — konstitutsiooniliste demokraatide partei (kadetid) — tuumiku. Kõik need grupid astusid välja liberaalse programmiga konstitutsioonilisest monarhiast, kodanlikest «vabadustest», valimisõigusest. Agraarküsimuses pooldas liberaalne kodanlus väljaostu ning aadlike maavalduse ja privileegide säilitamist, püüdes toetuda talurahva jõukamatele kihtidele ja nõrgestada sellega talurahva liikumist. Pärast tsarismi viljatuid võitlusi tööliste ja talupoegade revolutsioonilise liikumise ning liberaalse intelligentsi vastu (streikivate üliõpilaste andmine sõduriks, kongresside laialiajamine, tööliste demonstratsioonide tulistamine jne.) hakkas valitsus, ärahirmutatuna siseminister Plehve tapmisest, tegema järeleandmisi ning kuulutas uue ministri Svjatopolk-Mirski suu läbi välja «usalduse ajajärgu».[7]

Lenin näitas juba tsaari 1903. aasta 26. veebruari manifesti puhul, et isevalitsus kõigub ning et kahtlemata me elame üle reformide ajajärku. Neis reformides tõmmatakse üha laiemad hulgad võitlusse, mistõttu reformid ise on alati revolutsiooni ennustajateks ja künniseks.[8]

---

[7] Е. Д. Черменский, Буржуазия и царизм в революции 1905—1907 гг., 1939.

[8] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., artiklid «Iskrast»: «Isevalitsus kõigub . . .» ja «Reformide ajastu», lk. 312 ja 462.

Vene-Jaapani sõda. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul teravnesid imperialistlike riikide vastuolud asumaade anastamise pärast tunduvalt. Peale vanade kollete Lähis- ja Kesk-Idas, Aafrikas ja mujal, teravnesid need vastuolud eriti uues koldes — Kaug-Idas, tingituna võitlusest võimu pärast Vaiksel ookeanil. Imperialistlike maade huviobjektiks muutus Hiina ja tema üksikud osad — Mandžuuria ja Korea. Nende aktiivsemateks anastajateks olid Jaapan, Inglismaa, Saksamaa, Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriigid. Sellest võitlusest võttis aktiivselt osa ka Venemaa. Ta oli läänemaade kõige ustavamaks liitlaseks Hiina jagamisel ning sai sealt suure noosi. Tsaari-Venemaa sai rendiõiguse alusel Liaodongi poolsaare ühes Port Arturi kindlusega ning õiguse ehitada Hiina territooriumile raudteid. Põhja-Mandžuuria okupeeriti Vene vägede poolt ja muutus Vene asumaaks.

Kuid maadehaaramise tagajärjel Kaug-Idas tugevnes vene imperialism niivõrd, et see tegi rahutuks teised imperialistlikud kiskjad, niihästi vaenlased kui ka liitlased. Inglismaa ja Jaapan, sõlminud lepingu, ühinesid võitluseks Venemaa vastu, tema anastuste vastu Kaug-Idas. Neisse suhtusid pooldavalt Ameerika Ühendriigid, nõudes Hiinas oma osa ja «avatud uksi». Saksamaa püüdis Venemaad tõmmata raskesse koloniaalsõtta, et eemaldada teda läänepiiridest ja saada «vabad käed» arvete õiendamiseks Prantsusmaaga. Prantsusmaa, vaatamata liidule Venemaaga, suhtus Venemaa lüüasaamisse Kaug-Idas ükskõikselt. Imperialistlike riikide keeruka diplomaatilise sõja tõttu osutus Venemaa isoleerituks, põrkas kokku teise kiskjaga — jaapani imperialismiga — ning tõugati raskesse sõtta viimasega.

Kui tugineda võrdlevatele andmetele Vene ja Jaapani relvastatud jõudude suuruse ning sõjalise potentsiaali kohta, siis näib, et ka kõige halvematel asjaoludel pidi Venemaa täielik võit olema kaheldamatu. Selline oligi enamasti mitte ainult vene patriootliku ajakirjanduse, vaid ka kogu maailma avalikkuse arvamus. Ainult väga vähesed vene revolutsioonilise ajakirjanduse häälekandjad aimasid ette tsarismi lüüasaamist.

Tõepoolest, Venemaal oli 1904. aastal kuni 141 miljonit elanikku (ilma Soometa), Jaapanil aga kõigest 46 miljonit. Vene relvastatud jõudude suuruseks arvestati rahu ajal 1 100 000 inimest, sõja ajal 3 750 000. Jaapani armee suuruseks arvestati rahu ajal 150 000 meest, sõja ajal aga 360 000 (tegelikult pani Jaapan sõja lõpuks välja 1,5 miljoni inimese suuruse armee). Vene laevastik koosnes 23 eskaadri soomuslaevast, Jaapanil — 6 soomuslaevast. Sõja närvi — raha — oli Venemaal riigieelarves 2 miljardit rubla, Jaapanil aga kõigest 275 miljonit. Venemaa kullavaru arvestati 1904. aastal 1058 miljonile rublale, kusjuures paberraha oli ringluses 680 miljonit rubla. Jaapani kullafond aga moodustas 112,5 miljonit jeeni, kusjuures paberraha oli ringluses 198 miljonit jeeni. Venemaa tegi raskele siseolukorrale vaatamata välislaenu 6%-ga, Jaapan kulutas sõjalisteks vajadusteks 8—9%-ga tehtavatele välis-

laenudele 800 miljonit jeeni. Venemaa tõstis sõja eel maksukoormat vaid vähesel määral, samal ajal Jaapan oli sunnitud seda suurendama 90%. Sõja ajal langes jeeni kurss kuni 10%, rubla kurss aga oli stabiilne ja kuld ringles kogu sõja kestel.

Ja sellegipoolest, kõigile neile näitajatele vaatamata, ilmnes varsti, et tsaarivalitsus oli sõjaks täiesti ettevalmistamata. Valdav osa, kuni kaks kolmandikku maavägedest oli Vene-Prantsuse Liidu tõttu ja Kolmikliidu poolt ähvardava agressiooni pärast paigutatud läänekubermangudesse. Niihästi sõjalistel kaalutlustel kui ka kartusest siseolukorra komplitseerumise suhtes ei söandanud tsaarivalitsus kuni sõja lõpuni sõjavägesid läänepiirilt eemaldada ja neid Kaug-Itta paisata.

Metropol asus sõjateatrist väga kaugel (Sõzranist Liaoyangini oli 6968 versta), kusjuures ainsaks ühendusteeks oli üherööpmeline Siberi raudtee, mis ööpäevas laskis läbi 3 paari kerge koosseisuga ronge, kiirusega 12—20 versta tunnis. 1900. aastal suurenes läbilaskevõime 10 paarini ööpäevas ja alles sõja ajal — 22 paarini. Jaamad olid ummistatud veostega. Ühendus üle Baikali järve toimus spetsiaalsete praamide abil ning võttis seetõttu palju aega. Raudtee ehitamisele ümber Baikali järve asuti 1899. aastal, kuid liikluse avamine sellel pidi toimuma alles 1904. aastal. Intendantuur esitas sõja algul nõudmise sõjalisteks vedudeks 64 miljoni puuda suuruses, sõda üldse aga nõudis Siberi raudteelt 2698 sõjaväelise ja 2529 kaubaešeloni, kuni 1 miljoni tonni veoste ümbertoimetamist, mis võis raudtee läbilaskevõimet arvestades toimuda alles 20 kuu jooksul.

Vene armee relvastamises tehti XX sajandi alguseks suur samm edasi. Aastaiks 1902—1903 oli kogu armee relvastatud 1891. aasta tüüpi vene vintpüssiga, mis oma kvaliteedilt ei jäänud maha Euroopa ja Jaapani armee parematest tüüpidest. Vene suurtükiväe ümberrelvastamine viidi lõpule aastail 1900—1901, mil pärast arvukaid katseid võeti ümberrelvastamiseks vastu Putilovi tehases valmistatud täiustatud tüüpi kahur, mis nimetati 1900.—1902. a. tüüpi 3-tolliseks kiirlaskekahuriks. Oma ballistiliste omaduste poolest oli see jaapani kahurist ees: vene kahuri laskekaugus võrdus 6—7 km-le, jaapani kahuril aga mitte üle 4,5 km, laskekiirus oli vene kahuril kaks korda suurem kui jaapani kahuril.

Kuid paljusid täiustatud relvastuse liike Venemaal ei toodetud ning Vene armees ei kasutatud. Granaate ja šrapnelle peaaegu ei kasutatudki. Samuti polnud haubitsaid, tulistamine mittenähtavate märkide pihta ei leidnud kasutamist, sest ainukesteks seda liiki relvadeks olid vananenud 1886. aasta tüüpi müüsrid. Mägikahureid peaaegu ei olnudki, kuigi sõjategevus toimus mägistes tingimustes ja alles sõja ajal hakati vene tehastes valmistama mägirelvi. Eriti tühine oli kuulipildujate arv, ehkki nad ilmselt nihkusid esiplaanile juba Inglise-Buuri sõja ajal. Saksamaa relvastas oma armeed palavikuliselt kuulipildujatega. Venemaa aga võttis vahendite kokkuhoiust ja kuulipildujate vähesest tootmisest tingituna nad

kasutusele ainult oma läänearmeedes, Idas oli neid sõja algul kõigest 8, sõja lõpul — 86. Kuid ka Jaapanil polnud neid üle 100. Raskesuurtükiväge oli isegi Port Arturis äärmiselt vähe. Laskemoona oli väga piiratud hulgal ja sellega varustati Miljutini poolt 70—80-ndail aastail kehtestatud normide alusel. Jaapanil oli padrunite normiks 300 padrunit relva kohta, s. t. kaks korda rohkem kui Venemaal.

Kuigi sõjal oli suurel määral meresõja iseloom, mida oleks pidanud ette nägema, polnud Vene Kaug-Ida laevastik sõjaks ette valmistatud. Vene laevastiku palju suurema üldsuuruse juures oli sellest Kaug-Idasse koondatud tähtsusetu osa. Vene sõjalaevastiku ehitusprogrammi täitmine oli laevastiku jaoks eraldatavate finantsiliste vahendite nappuse ja Vene laevatehaste vähesuse tõttu ette nähtud alles 1905. aastaks. Jaapani laevastik oli aga juba 1903. aastal võitlusvalmis.

Armee organisatsioon, kajastades sisemist poliitilist laostumist, oli Nikolai II ajal veelgi halvemas olukorras kui Aleksander III ajal. Kuritegeliku kergemeelsusega tõukas tsarism riigi suurde avantüristlikku koloniaalsõtta, kusjuures juhtideks olid andetud, initsiatiivivaesed, peamiselt balti-saksa kindralid, kes olid õukonna juures oma aja ära teeninud (Grippenberg, Bilderling, Rennenkampf, Meyendorf, Tiesenhausen, Stackelberg ja paljud teised), eesotsas andevaese Kuropatkiniga.

Niisugustel tingimustel, mis ilmnesid juba päris selgesti niihästi Vene kui ka kogu maailma avaliku arvamuse ees, ei mõelnud enam keegi sõja jätkamisele, veel vähem aga võidu saavutamisele. Puhtsõjalisest seisukohast oleks Venemaa võinud veel kaua ja tõsiselt vastu panna, viies selleks sõjalise tegevuse üle oma territooriumile, Siberisse, ning kurnata Jaapan sel teel välja. Kuid tsarism polnud selleks võimeline, vene rahvas aga ei tahtnud ennast tsarismi poolt kaela määritud avantüristliku sõja ohvriks tuua. Venemaal lähenes revolutsioon.

Pärast Mukdeni ja Tsušima lahinguid oli sõda lõplikult kaotatud. Ametlikel andmeil (mis olid tahtlikult vähendatud) läks tsarismi avantüür vene rahvale maksma üle 120 000 inimelu, tõi kaasa laevastiku ja osa territooriumi kaotuse ning nõudis materiaalseid vahendeid otsesteks sõjalisteks kulutusteks 2617 miljonit rubla. Kogu rahvamajanduse ulatuses aga küündisid need kaotused vähemalt 4—5 miljardi rublani. Ähvardava revolutsiooni tõttu oli tsarism sunnitud rahu sõlmima. Ameerika Ühendriikide presidendi Theodore Roosevelti vahendusel sõlmiti 23. augustil (5. septembril) 1905. aastal Portsmouth'is rahu. Venemaa loovutas Jaapanile kogu Liaodongi poolsaare koos Port Arturi ja Dalniga, Hiina—Ida raudtee lõunaharu, Sahhalini lõunaosa, loobus Mandžuuriast, tunnustas Jaapani protektoraati Korea üle. See oli «mitte ainult isevalitsuse sõjaline lüüasaamine, vaid täielik sõjaline krahh».[9]

[9] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 446.

. Nii lõppes see «väike sõda», mille abil tsarism tahtis lämmatada liginevat revolutsiooni, kuid mis hoopis kiirendas seda. Tsaari-Venemaa kaotas sõja oma poliitilise, majandusliku, tehnilise ja kultuurilise mahajäämuse tõttu. See aga kiirendas ja lähendas revolutsiooni saabumist.

1905.—1907. aasta revolutsioon. Isevalitsuse omavoli, tema sõjaline kokkuvarisemine ja rahva rasked ohvrid, üha tugevnev kapitalistlik ja mõisnike ekspluateerimine kiirendas revolutsiooniliste sündmuste arenemist. Streigiliikumise suur tõus 1903. aastal oli 1905. aasta revolutsiooni vahetuks proloogiks. Tsaarivägede poolt tööliste tulistamise päev — verine pühapäev 9. (22.) jaanuaril 1905. aastal — oli revolutsiooni alguseks.

Iseloomustades 1905. aasta revolutsiooni, kirjutas Lenin, et «Vene revolutsiooni omapära seisab nimelt selles, et ta oli oma sotsiaalselt sisult k o d a n l i k - d e m o k r a a t l i k, võitlusvahendeilt aga p r o l e t a a r n e. Ta oli kodanlik-demokraatlik, sest eesmärgiks, mille poole ta otseselt püüdis ja mida ta võis saavutada vahetult omaenda jõududega, oli demokraatlik vabariik, 8-tunniline tööpäev, aadli kolossaalse suurmaaomandi konfiskeerimine, — kõik abinõud, mille peaaegu täies ulatuses teostas kodanlik revolutsioon Prantsusmaal 1792. ja 1793. aastal.

Vene revolutsioon oli ühtlasi ka proletaarne, mitte ainult selles mõttes, et proletariaat oli liikumise juhtiv jõud, avangard, vaid ka selles mõttes, et spetsiifiliselt proletaarne võitlusvahend, nimelt streik, oli peamiseks vahendiks rahvahulkade liikumapanemisel ja kõige iseloomustavamaks nähtuseks otsustavate sündmuste lainelises pealekasvamises». 1905. aasta revolutsioonis «massiline poliitiline streik etendas erakordselt suurt osa».[10]

Massiline poliitiline üldstreik, mis esmakordselt ajaloos leidis vene proletariaadi ja tema avangardi — bolševike partei — poolt rakendamist nende poliitilises võitluses tsarismiga, oli ette valmistatud vene kapitalismi ja tööliste klassivõitluse kogu eelneva arenemisega. Vene tööstuse kontsentratsioon, mis XX sajandi algul arenes uskumatult kiiresti, tingis tohutu suurte töölishulkade koondumise tööstuskeskustesse ja suurettevõtetesse. Töölisliikumise revolutsiooniline juhtimine Lenini ja bolševike poolt tõstis vene proletariaadi poliitilise küpsuse ja organiseerituse kõrgele tasemele. Massiline streik andis tsarismile purustava hoobi ning viis vene esimese kodanlik-demokraatliku revolutsiooni puhkemisele, ülestõusule.

Kuivõrd suur oli massilise streigi tähtsus, see nähtub samadest Lenini näidetest. 10 aasta jooksul enne revolutsiooni oli Venemaal keskmiselt 43 000 streikijat aastas, s. t. kümne aasta jooksul oli streikijaid üldse kuni 430 000. 1905. aasta jaanuaris oli streikijaid 440 000, s. t. rohkem kui eelneva kümne aasta jooksul kokku. 1905. aastal ulatus streikijate koguarv 2 800 000-ni. Liikumise eesotsas

[10] V. I. L e n i n, Teosed, 23. kd., lk. 228—229.

olid nagu varemgi metallistid. Lenini samade arvestuste järgi tuli 1905. aastal iga 100 vabrikutöölise kohta üldse 160 streikijat, iga 100 metallitöölise kohta aga ulatus see arv 320-ni.

Juba varematel aastatel esines streigiliikumises tööliste majanduslike, kohalike nõudmiste kõrval, mis olid harilikult streigi otseseks põhjuseks, eriti just vähemteadlike tööliste hulgas, üha sagedamini ka poliitilisi nõudmisi. 1905. aasta revolutsioonilistes massilistes liikumistes oli see majanduslike ja poliitiliste nõudmiste koosesinemine eriti tihe, mis kindlustas ka edu üleüldises massilises liikumises. Majanduslik võitlus tõmbas revolutsiooni teele kõige mahajäänumad ja kõige madalama teadlikkusega töölishulgad, nagu seda 1905. aastal suurelt osalt olid näiteks tekstiilitöölised. Kuid olles selliselt tõmmatud tööliste üldisse võitlusse, muutusid ka need kõige mahajäänumad tööliskihid kiiresti poliitiliste võitlejate armeeks, kes astus välja töölisklassi ühiste huvide eest.

Teiseks võimsaks relvaks poliitilise üldstreigi kõrval oli tööliste saadikute nõukogude loomine. Need olid maailmas seninägematuteks töölisklassi revolutsioonilis-poliitilisteks massiorganisatsioonideks, mis loodi töörahva hulkade revolutsioonilise loomingu tulemusena võitlustules tsarismiga. Lenin andis esmakordselt nõukogude kui võidu saavutanud proletariaadi revolutsioonilise võimu algrakukeste idee. Nõukogud, mis esmakordselt tekkisid 1905. aastal, olid prototüübiks nõukogude võimule, mis loodi proletariaadi poolt bolševike juhtimisel 1917. aastal. Nõukogud, kuhu kuulusid kõigi tehaste ja vabrikute töölisdelegaadid, loodi 1905. aastal elanikkonna revolutsiooniliste kihtide poolt võitluseks tsarismiga. Nõukogud likvideerisid kõik tsarismi seadused, kehtestasid kohtadel uue võimu, organiseerisid streike, valmistasid ette revolutsiooni jõudusid. Taolised nõukogud organiseeriti kõigis suuremates linnades ja töölisasulates.

Koos massiliste streikidega avaldasid nõukogud talurahvale poliitilise äratamise suhtes revolutsioniseerivat mõju. Talurahvaliikumine omandas linnade ja tööstuspiirkondade revolutsioonilise liikumise vahetul mõjul 1905. aasta kevadest alates massilise iseloomu. Liikumine algab 1905. aasta veebruaris Kurski kubermangus, levides siit kiiresti Orjoli ja Tšernigovi kubermangudesse, tekib üheaegselt Baltikumis, Kaukaasias ja Taga-Kaukaasias. 1905. aasta suvel hõlmas talurahvaliikumine juba 90 maakonda, sügisel aga juba 240 maakonda, arenedes enamasti just nendes kohtades, kus mõisnike rõhumine oli kõige rängem, kus kõige rohkem oli hobuseta ja maata talumajandeid, seega põllumajanduslikus keskpiirkonnas, lõuna-, edela- ja läänepiirkondades. Palju väiksemas ulatuses levis ta mittemustmullavööndis, Põhjas ja Siberis.

Mõisate rüüstamine kui talurahvaliikumise vorm 1905. aastal esines nendes piirkondades, kus, nagu näiteks keskpiirkonna mustmullakubermangudes, oli maapuudus ja talurahva sõltuvus mõisamaade rentimisest eriti suur ning kus sunnismaised suhted põhjustasid kõigi kihtide ja sealhulgas ka keskmiste ja koguni jõuka-

mate gruppide viha mõisnike vastu. Samasuguseks stiihilise protesti vormiks olid samades piirkondades levinud mõisahoonete ja -metsade süütamine, massiline omavolitsemine mõisa karjamaadel, vilja, kariloomade, heina jm. äravõtmine. Kuigi mõisamaade jagamisel ja massilisel üleskündmisel puudus plaanipärane iseloom, andis ta hilisemale revolutsioonilisele maajagamisele 1917. aastal siiski olulisi kogemusi. Proletaarsed võitlusvormid põllutööliste streikide kujul leidsid kasutamist peamiselt kapitalistliku põllumajandusega piirkondades, s. t. lõuna-, edela- ja läänepiirkondades. Lõpuks, puhtpoliitilised liikumisvormid küla haldusorganite vahetuse kujul leidsid aset ainult harvadel juhtudel. Paljudes kubermangudes hakkasid sotsiaaldemokraadid korraldama koosolekuid ja organiseerima talurahva komiteesid.[11]

Tööliste ja talurahva revolutsiooniline liikumine avaldas revolutsioneerivat mõju ka armeele, mis koosnes ju nendestsamadest sõdurimundrisse riietatud töölistest ja talupoegadest. Eriti tugevnes revolutsiooniline liikumine armees tsarismile ebaõnnestunud Vene-Jaapani sõja tõttu.

Töölisrahutuste vahetu mõju tõttu puhkes 1905. aasta juunis ülestõus Odessas Musta mere laevastikus soomuslaeval «Potjomkin», mis seisis sel ajal Odessa sadamas. Vigade tõttu ülestõusu revolutsioonilises juhtimises Musta mere laevastiku ülejäänud laevad «Potjomkiniga» ei ühinenud ja ülestõus lõppes lüüasaamisega. Kuid sel ülestõusul kui armee esimesel massilisel väljaastumisel revolutsiooni poolel, kui tsaarivägede suure osa esimesel üleminekul revolutsiooni poolele oli tohutu suur tähtsus.

Pärast ülestõusu soomuslaeval «Potjomkin» algab sõjaliste ülestõusude laine laevastikus (Kroonlinnas ja mujal) ning armees (Tiflis, Vladivostok, Taškent, Kiiev, Varssavi jt.), hõlmates esialgu teadlikumaid sõjaväeosi, nagu näiteks sapööre, seejärel aga levides ka armee teistesse osadesse. Kuigi armee 1905. aastal rahva poolele selle võitluses isevalitsusega veel täielikult üle ei läinud, oli armee revolutsioniseerimine siiski vene esimese revolutsiooni arenemises 1905. aastal üheks kõige olulisemaks momendiks.

Revolutsiooniliste sündmuste mõjul otsis kodanlus kokkulepet tsaariga revolutsiooni vastu ning nõudis reforme, et «rahustada» rahvast, lõhestada proletariaati ja ohjeldada revolutsiooni.

Rööbiti julmade repressioonidega tööliste ja talupoegade suhtes teeb tsaarivalitsus katse «järeleandmiseks» rahva nõudmistele, andes välja 6. augusti (vana kalendri järgi) manifesti nõuandva duuma, niinimetatud «Bulõgini» duuma asutamise kohta (siseminister Bulõgini nime järele, kes juhtis tollal sisepoliitikat). Vastupidiselt menševike kompromisspositsioonile kuulutasid bolševikud sellele duumale aktiivse boikoti, et paljastada rahva petmist

[11] «Аграрное движение в России 1905—1906 гг.», по анкете Вольного экономического общества, 1908.

tsarismi poolt selle rahvaesinduse karikatuuri abil. Lenin ja bolševikud juhivad ideeliselt ja organisatsiooniliselt rahvahulkade revolutsioonilist liikumist. Oma suurepärases töös «Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis» (1905) kummutas Lenin menševike taktikalise orientatsiooni kodanlusest kui revolutsiooni «juhist», põhjendas igakülgselt võimalust, et proletariaat saab hegemooniks kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis ning esitas sotsialistliku revolutsiooni uue teooria — kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks revolutsiooniks ümberkasvamise teooria.

Selle teooria järgi pidi proletariaadi hegemoonia kodanlikus revolutsioonis proletariaadi ja talurahva liidu olemasolul ümber kasvama proletariaadi hegemooniaks sotsialistlikus revolutsioonis proletariaadi ja muude töötavate ning ekspluateeritavate hulkade liidu olemasolul, proletariaadi ja talurahva demokraatlik diktatuur aga pidi valmistama pinna proletariaadi sotsialistlikule diktatuurile.

Oktoobrikuu poliitiline streik muutus üldiseks ja ülevenemaaliseks streigiks. Bolševike loosung massilisest poliitilisest streigist andis tulemusi. Streikivate tööliste arv ulatus 1905. aasta oktoobris ligemale poole miljonini. Liikumisega läksid kaasa miljonid raudteetöölised, posti- ja telegraafiteenistujad, üliõpilaste ja väikekodanlaste hulgad. Töölisklass asus liikumise etteotsa, püstitades koos majanduslike loosungitega 8-tunnilisest tööpäevast ka nõudmisi üldiste poliitiliste vabaduste ja muu kohta. Esimesed tööliste saadikute nõukogud hakkasid «etendama üha enam ajutise revolutsioonilise valitsuse osa, ülestõusude organite ja juhtijate osa».[12] Sellega üheaegselt tekkis rahvuslik vabastusliikumine. Seega, tööliste massiline liikumine läks 1905. aastal üle «tõelisele kodusõjale, ülestõusule».

Tsaarivalitsus, olles surmani ehmunud üldstreigist, kodusõja ja tsarismi kukutamise ohust, oli sunnitud tegema näo, nagu hakkaks ta tegema rahvale «järeleandmisi». Lenin kirjutas mõni tund enne tsaarimanifesti teadet: «tsarism enam ei suuda, — revolutsioon veel ei suuda võita».[13]

17. oktoobri manifest lubas rahvale kodanikuvabaduse «vankumatuid» põhialuseid ja seadusandlikku duumat, mis valitakse elanikkonna kõigi kihtide poolt. Kuid see oli täielik rahvahulkade petmine. Lenin soovitas proletariaadil tsaari poolt lahkelt lubatud konstitutsiooni mitte tähele panna ning asuda isevalitsuse kukutamisele relvastatud ülestõusu teel. Valitsuse lubaduste tõttu aga langesid madalama teadlikkusega kihid revolutsioonilisest liikumisest välja. Võitluseks revolutsionääridega hakkas valitsus ise looma kontrrevolutsioonilisi mustsajalaste organisatsioone. Pärast seda ja eriti pärast revolutsioonilise liikumise uusi puhan-

[12] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 238.
[13] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 376.

guid ja detsembrikuu ülestõusu Moskvas korraldas valitsus sõjalisi karistusekspeditsioone ning surus sandarmite ja sõjavägede abil revolutsiooni armutult maha.

Revolutsioonilise liikumise kõrgpunktiks oli 1905. aasta detsembrikuu ülestõus. 9 päeva kestis Moskvas mitme tuhande relvastatud töölise kangelaslik võitlus. Detsembri ülestõus suruti maha ebainimliku julmusega. Algas revolutsiooni järkjärguline taandumine. Ka talurahvaliikumine hakkas pärast mõningaid 1906. aasta suvel esinenud uusi puhanguid (liikumine hõlmas 240 maakonda) 1906. aasta sügiseks tunduvalt vähenema (liikumist esines veel 72 maakonnas) ning, olles sõjaliste repressioonidega julmalt maha surutud, vaibus 1907. aasta sügiseks täiesti (3 maakonda). Pärast maksimaalset tõusu oktoobris (475 000 streikijat) ja detsembris (425 000 streikijat) väheneb 1906. aasta veebruariksmärtsiks ka töölisliikumine (vähem kui 50 000 streikijat), ehkki «tööliskassi kõige võitlusvõimelisemate elementide...» poolt tehti katseid «panna seisma revolutsiooni taandumine ja valmistada ette uut pealetungi».[14]

Sõja ja revolutsiooni mõju rahvamajandusele. Vene-Jaapani sõda, mis algas (27. jaanuaril 1904. a.) vahetult pärast 1900.—1903. aasta kriisi ja depressiooni hävitustööd rahvamajanduses, lämmatas need elavnemise ja taassünni elemendid, mis hakkasid majanduslikus konjunktuuris aastail 1903—1904 ilmuma, lõplikult.

Sõda hakkas juba esimestest päevadest peale avaldama maa majanduselule väga suurt mõju. Ajakirjanduse teadetel haaras Peterburi börsi sõja kuulutamise päeval «paaniline hirm, millele võrdset vaevalt mäletab viimaste aastakümnete ajalugu. Pole võimalik kirjeldada, mis sündis sel päeval börsil».[15] Hoolimata «patrioötliku» ajakirjanduse rahustavatest kinnitustest, kirjutas välismaal ilmuv «Iskra» juba 1904. aasta aprillis Vene-Jaapani sõja kohta: «Veel pole jõudnud vaibuda vene tööstust viimase nelja aasta jooksul haaranud ähvardavad kriisilained, kui juba saabuvad teated majandusliku seisaku uuest tugevnemisest... Sõja kuulutamisest on möödunud kõigest kaks kuud, kuid juba annavad tema tugevad löögid end valusalt tunda kogu maa majanduslikus organismis.»[16]

Sõda, alates riigi kaugetes ääremaades kui «väike», «kohalik» sõda, tekitas kõigepealt häireid Siberi majanduselus. Olles üle koormatud sõjaliste vedudega, lõpetas Siberi raudtee eraveoste vastuvõtu ning kogu kaubanduslik ja tööstuslik käive lakkas Siberis täielikult. Siberi elanikkonna mobiliseerimine armeesse ja hobuste rekvireerimine õõnestasid Siberi talumajanduse tootlikkuse. Kuid majanduskriis, mille tekitas sõda, levis üle kogu riigi, hõlmas niihästi linna kui ka maad ning ulatus kõige kaugemate

[14] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 241.
[15] «Промышленный мир» № 5 за 1904 г.
[16] «Искра» № 63 от 1 апреля 1904 г.

läänepoolsete ääremaadeni. Siberi talumajanduses esinevad häired hakkasid kahjustama Lodzi tekstiilitööstust, mis turustas oma kaupu Siberis. Sellele lisandus Lääne-Euroopa pankadelt ja kaubandusfirmadelt saadava krediidi vähendamine ja lõpetamine. Seda krediiti kasutas eriti ulatuslikult Poola tööstus. Häired krediidi saamises, kaubandusliku tegevuse vähenemine ja lakkamine tingisid suuremate kergetööstuse keskuste — Lodzi, Odessa, Varssavi, Kiievi, Peterburi jt. — kaubanduses ja tööstuses seisaku tekkimise. Petrooleumi veo lõppemine Siberisse kutsus esile Bakuu tehaste seisaku. Üha suuremaks muutus tööpuudus Varssavis, Lodzis, Odessas, Peterburis ja Moskvas.

Igasugune Vene armee ja laevastiku ebaedu kajastus kohe riikliku krediidi nõrgenemises ning vene väärtpaberite ja rubla kursi langemises välisbörsidel. Vene 4%-lise väärtpaberi kurss ulatus Londoni börsil enne sõda 101-ni, kuid juba esimesed sõjalised ebaõnnestumised vähendasid selle 87-ni. Berliini börsil langes rubla kurss 216 margalt (= 100 rubla) 214 margani. Kuigi kullavaluuta säilis, tõi paberraha suurenenud emissioon endaga kaasa rubla ostujõu languse siseturul, mis selletagi oli raskes olukorras.

Teiseks sõja finantseerimise allikaks olid paberraha emissiooni kõrval riigilaenud. Aastail 1904—1906 realiseeriti sõjaliste vajaduste katteks sise- ja välislaene ning riigikassa lühiajalisi kohustusi rohkem kui 2,2 miljardi rubla suuruses summas, mis halvendas märksa kapitalituru olukorda. Riigikassa vabad vahendid võeti Riigipangalt ära ning riigikassa jooksev arve Riigipangas vähenes 1904. aasta jooksul 343 miljonilt rublalt 174 miljoni rublani.

Veelgi suuremal määral kajastusid sõjalised ebaõnnestumised, tööstuse seisak ja rubla ostujõu langemine väliskapitali investeerimises vene tööstusse, mis järsult vähenes. 1905. aastal anti luba 75 aktsiaseltsi asutamiseks, kapitaliga 72 miljonit rubla. Nendest oli välismaiseid aktsiaseltse 10, kapitaliga 8 miljonit rubla. Seevastu 1904. aastal anti luba 94 aktsiaseltsi asutamiseks, kapitaliga 119 miljonit rubla. Sellest oli väliskapitali 27 miljonit rubla. Sellist välismaiste tööstuslike investeeringute vähenemist tingis lisaks välismaa kapitalistide üldisele usaldamatusele riigi poliitilisse ja majanduslikku heaolusse ka dividendide vähenemine. Viimased moodustasid 1902.—1903. aastal 7,84—7,03%, 1904. aastal — 5,01% ja 1905. aastal — 5,44%. Teravnes ka rahakriis: Riigipank tõstis diskontomäära 1904. aastal kuni 5,38%-ni ja 1905. aastal kuni 5,64%-ni.

Muide, üheaegselt sellega põhjustas sõda vahetult sõjalisi vajadusi rahuldavates tootmis- ja kaubakäibeharudes (relvad, laskemoon, vagunid, nahad, linane riie jm.) mõnesugust, mõnikord küllaltki suurt tõusu ja spekulatiivset elavnemist. Sõjaliste vajadustega on seletatav kivisöe tootmise suurenemine aastail 1904 ja 1905. Kivisöetoodang, mis moodustas 1900. aastal kuni 1003 miljonit puuda, suurenes 1904. aastal 1196 miljoni puudani ja 1905.

aastal 1141 miljoni puudani. Samal põhjusel suurenes ka malmitoodang, mis 1900. aastal moodustas 177 miljonit puuda, 1904. aastal — 180 miljonit puuda, 1905. aastal aga kõigest 166 miljonit puuda, samuti rauа- ja terasetoodang (153 miljonit puuda 1904. aastal ja 144 miljonit puuda 1905. aastal minimaalse 135 miljoni puuda vastu 1903. aastal). Kuid kõik see muutis majandusliku konjunktuuri üldist «ebapüsivat» ja surutud ilmet vähe ega andnud sellele üldise tõusu iseloomu. Sõjalised tellimused olid väikesed, suurt sõjalist «buumi» nad ei tekitanud, paljud vene tehased aga ei olnud sõjavarustuse tootmiseks kohandatud. Valitsuses kerkis koguni üles küsimus sõjaliste tellimuste andmisest välismaale, mida aga poliitilistel põhjustel siiski kuigi suurel määral ei tehtud. Väikest tõusu mustmetallurgias kindlustas sõja tõttu elavnenud raudteede ehitus (pärast selle täielikku katkestamist sõja algul), kuid see ehitus oli samuti väga väike. Isegi sõjaliste vajaduste juures ei näidanud malmi, rööbaste ja talade hinnad erilist tõusu.

Kergetööstuse toodete ja laiatarbekaupade tootmisele avaldas 1904.—1905. aasta sõda negatiivset mõju, sest elanikkonna ostuvõime langes ja nõudmine vähenes. Ainuüksi mõningate sõjalise otstarbega esemete tootmine veidi suurenes (nahatööstus, linatööstus). Kuid kõigi teiste laiatarbe- ja siseturukaupade tootmises esines aastail 1904—1905 seisak. Eriti raskelt mõjus sõda puuvillatööstusele. Töödeldud puuvilla hulk vähenes 22,1 miljonilt puudalt 1903. aastal kuni 20,1 miljoni puudani 1904. aastal. Välismaiste tekstiilimasinate sissevedu langes kuni 193 000 puudani ja summaliselt 1,7 miljoni rublani varasema 254 000 puuda ja 2,3 miljoni rubla suuruse sisseveo vastu. Nižni Novgorodi aastalaat lõppes 1904. aastal sellega, et manufaktuurkaubad ei leidnud realiseerimist ja hinnad langesid. Eriti tugevasti andis kriis ennast tunda Lodzi piirkonnas, kuid ka tööstuslikus keskpiirkonnas tootmine vähenes, suleti vabrikuid, tööliste arv vähenes.

Kohe pärast 9. jaanuari alanud meeleavaldused, suvel — barrikaadid tööstuskeskustes, ülestõus Musta mere laevastikus, Odessa sadama rüüstamine, lõpuks, raudteelaste streik, mis oktoobris arenes poliitiliseks üldstreigiks — kõik see kohutas mitte ainult isevalitsust, vaid ka tööstuskodanlust.

Börs ja pangad olid paanikas. 1905. aasta oktoobris nad tegelikult katkestasid tegevuse, sest polnud ei müüjaid ega ostjaid. Polnud ei posti- ja telegraafisidet ega rongiühendust. Kaubad riknesid teel, kaubakrediidid olid suletud, eksport katkes. Välismaa börsid hakkasid vene väärtpabereid innukalt turule paiskama, välismaine rahandusmaailm lõpetas krediidid. Vene pangad, mitte ainult era-kommertspangad, vaid ka riiklikud pangad, olid raskes olukorras. Kommertspankadest võeti hoiuseid välja, väliskrediiti ei olnud, aktiivseid operatsioone ei teostatud. Nõudmine rediskonteerimisele ja edasipantimisele kasvas 52 miljonilt rublalt 1904. aastal kuni 161,9 miljoni rublani 1905. aastal. Riigipanga bilanss

oli väga pingeline, mida tingis riigikassa vahendite äravõtmine, väärtpaberite ja vekslite vastu laenude nõudmise suurenemine, emissiooni suurenemine, kusjuures kullavaru vähenes.

Tsarismi poliitiline ja rahanduslik krahh tekitas Lääne-Euroopa kodanluse hulgas kartust, eriti Prantsusmaal. Viimane oli tsarismiga välispoliitilise liidu teel seotud ning oli vene tööstusse ja transporti paigutanud miljardilisi kapitale. Prantsuse kodanlus otsustas tsarismi ja vene imperialistlikku kapitalismi abistada. Prantsuse pangad, andes tsaarivalitsusele 2,25 miljardi frangi ulatuses laenu, päästsid vene laostunud rahanduse ja aitasid sellega tsarismil revolutsiooni maha suruda.

Pärast detsembrikuu ülestõusu mahasurumist Moskvas terroriseerisid karistusekspeditsioonid ja kontrrevolutsioonilised pogrommid riigi normaalse majanduselu täielikult. Vene esimene revolutsioon suruti maha tsarismi sõjalise jõu abil.

Revolutsiooni lüüasaamise tulemusena talurahvas ei saanud mõisamaid, töölised ei saanud 8-tunnilist tööpäeva, kukutamata oli rahva poolt vihatud tsaari-isevalitsus. Revolutsiooni põhiülesanded olid lahendamata. Kuid talurahva 1902.—1906. aasta revolutsioonilise liikumise kõige tähtsamaks tulemuseks oli veendumine oma kogemuste najal, et ei saa hävitada keskaegseid pärisorjuslikke suhteid ja kaotada mõisalatifundiume «talurahva sõjaga», ilma et kukutataks tsarismi võim.

Kodanlik revolutsioon Venemaal hargnes palju arenenuma klassivõitluse tingimustes kui Läänes. Läänes tõi kodanlik revolutsioon endaga kaasa kodanluse mõju tohutu suurenemise. Venemaal kaotas aga kodanlus oma peamise reservi talurahva näol. Kodanluse lootused, et küll «maamees aitab välja», lõhkesid seebimullina. Revolutsiooni mahasurumisele vaatamata valmisid niihästi tööliskiassi kui ka talurahva hulgas uue revolutsioonilise tõusu tingimused.

Proletaarse revolutsiooni kartuse tõttu aga kaotas kodanlus igasuguse revolutsioonilisuse varjugi ning astus tsaari ja mõisnikega liitu revolutsiooni vastu, tööliste ja talupoegade vastu.

Saabus julm Stolõpini reaktsiooni ajajärk.

X PEATÜKK

STOLÕPINI REAKTSIOON JA KÜLA KODANLIK ÜMBERKUJUNDAMINE

Vene ühiskondlikus ja poliitilises elus algas pärast 1905.—1907. aasta revolutsiooni mahasurumist pikk 1907.—1912. aasta reaktsiooni periood. Seda perioodi hakati reaktsiooni peamise teostaja,

tsaari peaministri Stolõpini järgi nimetama «Stolõpini reaktsiooniks». Valitsuse, mõisnike ja kodanluse peataoleku- ning hirmuperioodi asendas «tugeva võimu» võit. Selle võimu teostajaks oli Stolõpin.

Stolõpin oli Saraatovi mõisnik ja aadlimarssal kubermangus, seejärel Saraatovi kuberner. Ta teenis endale talupoegadega metsiku arveteõiendamisega tsaari ja mustsajalaste kamarilja silmis «au ja kuulsuse». Lenini iseloomustuse järgi sai Stolõpin 1906. aastal niisuguse ajajärgu ministriks, «kus feodaalmõisnikud kõigest jõust, kõige kiiremas tempos hakkasid teostama talurahva agraarolustiku suhtes k o d a n l i k k u poliitikat, jumalaga jättes kõik romantilised illusioonid ja lootused maamehe «patriarhaalsusele», o t s i d e s endale liitlasi uute, kodanlike elementide hulgast Venemaal üldse ja vene külas eriti. Stolõpin katsus vanasse astjasse uut viina valada, vana isevalitsust kodanlikuks monarhiaks ümber teha . . .».[1]

Tööliste ja talupoegade revolutsioonilisest liikumisest hirmule aetud tsaarivalitsus nägi, et kõige julmemadki repressioonid üksinda ei suuda uut revolutsiooni vältida. Tuli leida massiline tugi, mis aitaks võimu säilitada. Rööbiti revolutsiooni mahasurumiseks rakendatavate julmade repressioonidega kavatses tsarism talurahva suhtes teostada uut agraarpoliitikat. See seisnes talupoegade kogukondliku maavalduse keskaegsete jäänuste vägivaldses purustamises ja tugeva kulakliku individuaalse talumajanduse loomises. Selles nägi tsarism tuge talurahva ülestõusude kordumise võimaluse ning mõisnike latifundiumide revolutsioonilise hävitamise katsete vastu. Jätkuvate poliitiliste repressioonide kõrval, mis olid eriti julmad tööliste suhtes, oli saabuva reaktsiooni keskseks lüliks stolõpinliku maareformi läbiviimine. Keskaegse küla agraarsuhete kodanliku ümberkujundamise teel püüdis tsarism leida «äärmisi» abinõusid «v i i m a s e l temale jäänud areenil, kodanlikule arenemisele kohandumise areenil . . .».[2] Sealjuures pidi siiski säilima mõisnikest maavaldajate klassi valitsev positsioon. Kuid kõik need sammud osutusid siiski mitteküllaldasteks.

Tsaarivalitsuse uue agraarpoliitika ettevalmistamine. Juba XIX sajandi lõpul purustas tööstuskapitalism «tagasipöördumatult . . . kõik Venemaa vana agraarkorra alused». Ta ei suutnud «edasi areneda seda korda purustamata». «Vana seisuslik kogukond, talupoegade maa külge kinnistamine, poolpärisorjusliku küla rutiin sattusid kõige teravamasse vastuollu uute majanduslike tingimustega.»[3] Kuid nii nagu 1861. aastal, näitasid ka 1902. aasta väljaastumised ja seejärel 1905.—1906. aasta ülestõusud, et

---

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 17. kd., lk. 218.
[2] Sealsamas, lk. 198.
[3] V. I. L e n i n, Teosed, 13. kd., lk. 407.

talurahvas jätkab oma võitlust «talupoegliku maa puhastamise» eest, «ameerikaliku» arenemistee eest, pärisorjuslike latifundiumide hävitamise eest.

Alates XX sajandi algusest muutub küsimus küla olukorrast ja talupoegade äärmiselt raske ja õigusetu olukorra tõttu olemasolevast «alttuleva revolutsiooni» ohust üheks tähtsamaks küsimuseks majanduspoliitikas ja valitsuse arvukates komisjonides. Juba 1901. aasta ikaldus kutsus 1901. aastal ellu Keskpiirkonna Vaesumise Põhjuste Uurimise Komisjoni.[4] Seejärel moodustati pärast 1902. aasta talurahva rahutust Siseministeeriumi juures erilised «redaktsioonikomisjonid». Nende ülesandeks oli talurahva kohta käivate seaduste üldine läbivaatamine. Sealjuures kuulusid läbivaatamisele ka paljud majanduslikud küsimused, nagu küsimused maavalduse, kogukonna, ühiskäenduse jm. kohta.[5] Lõpuks, samal 1902. aastal loodi, tõstes selle ümber suurt kära, Witte eesistumisel tegutsev Eriline Nõupidamine Põllumajandusliku Tööstuse Vajaduste Uurimiseks. Peale keskorgani, mis koosnes ametnikest ja «avalikkuse» esindajatest mõisnike, semstvovolinike jt. näol, moodustati 618 kohalikku komiteed, neist 536 maakonnakomiteed kuni 12 000 liikmega. Viimased olid samuti eranditult mõisnike, ametnike ja semstvoesindajate hulgast (talupoegi oli kõigest 2%).

Juba kohalike komiteede mitmeköitelistes töödes põllumajandusliku tööstuse vajaduste kohta esitati esmakordselt seisukohti, mis hiljem võeti Stolõpini 1906. aasta reformi põhialusteks. Kohalikud komiteed pidasid talurahva ebarahuldava olukorra põhjuseks tehnilist mahajäämust. Seetõttu avaldas enamus komiteedest arvamust, et kolmeväljasüsteemilt tuleks üle minna mitmeväljasüsteemile, ning soovitas kultuurheina ja juurvilja kasvatamist. Kuna aga põllumajandusliku tehnika parandamise teel seisis ees kogukond, siis tuli enamik komiteesid järeldusele, et külakogukonnalt üksiktalupidamisele üleminekut on vaja soodustada, andes üksikutele talupoegadele õiguse oma hingemaa kogukondlikust maavaldusest välja võtta isegi ilma kogukonna nõusolekuta. Samuti osutati vajadusele kaotada üldiste kodaniku- ja isikuõiguste piiramised talupoegade suhtes.[6]

---

[4] «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России», вып. I—III, 1903, samuti А. Д. Поленов, Исследование экономического положения центральночерноземных губерний. Труды особого совещания, 1899—1901 гг., Спб. 1901.

[5] «Труды редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах», т. I—VI, Спб. 1903—1906.

[6] Vt. «Материалы, поступившие в Особое совещание о нуждах сельскохозяйственой промышленности» ja «Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности», 1904—1905. Kokkuvõte neist leidub koguteoses «Нужды деревни», 2 тома, 1904.

Pärast 1905. aasta revolutsiooni ja agraarrahutusi, mis tekitasid aadlike hulgas paanikat, ilmusid professor Migulini ja N. Kutleri kadetlikud projektid eravalduses oleva maa osalise võõrandamise kohta.[7] Kuid pärast revolutsiooni mahasurumist ja reaktsiooni saabumist lükati need projektid ühinenud aadelkonna kongresside nõudmisel tagasi. Isegi Witte Eriline Nõupidamine kuulutati liiga pahempoolseks ja saadeti laiali.

Aadel suhtus Stolõpini «uude agraarprogrammi» pooldavalt.[8] Talurahva «rahustamiseks» teostati taolised reformid, nagu väljaostumaksete tühistamine 1905. aasta 3. novembri seadusega. Tuleb aga öelda, et need olid talupoegade poolt juba täielikult tasutud, mõningate autorite arvestuste järgi koguni ülejäägiga (Lositski). Kehtestati uued eeskirjad Talurahva Panga tegevuse laiendamise ja talupoegadele müümiseks temale udellimaade üleandmise kohta (12. augustil 1905. aastal) ning samaks otstarbeks riigimaade üleandmise kohta (27. augustil 1905. aastal). Kehtestati ka uued maakorralduse eeskirjad (4. märtsil 1906. aastal), talupoegadele anti ümberasumise vabadus 10. märtsil 1906. aastal jne. Lõpuks kogu see «uue agraarpoliitika» kurss viidi lõpule peamise seaduse kehtestamisega 9. novembril 1906. aastal, millel oli tagasihoidlik nimetus — seadlus «Talupoegade maavalduse kohta käivate mõningate otsuste muutmisest ja täiendamisest» või nagu teda sisule vastavalt nimetati, seadlus «kogukonna lammutamisest». Kõik need agraarseadused kehtestati Stolõpini poolt «mitteparlamentlikult», ilma riigiduumata, põhiseaduse § 87 kohaselt kui erakorralised ja edasilükkamatud.

Stolõpini agraarkorraldused. Tsaarivalitsus valmistas kõige eelõelduga ette oma uusi positsioone agraarküsimuses. Külakodanluse tugevdamisega lootis ta end kaitsta agraarrahutuste kordumise eest, «mustade ümbertegijate» eest, eraomandi puutumatuse rikkumise eest. Stolõpini 1906.—1910. aasta agraarreform avas kodanlikule agraarpoliitikale uue tee, mis kujutas endast panust «tugevale maamehele», tema «vabale» individuaalsele maavaldamisele, aga ühtlasi kujutas ta endast ka «kogukonna vägivaldset purustamist ning vaesunud väikeomanike enamuse kiirendatud laostumist, hävitamist käputäie kulakute huvides».[9]

Ajalookirjanduses piiratakse Stolõpini agraarkorralduste tähtsust tavaliselt peamiselt ainult 9. novembri seadlusega «kogukonna lammutamisest» ja talupoegade maavalduse kodanlikust ümberkujundamisest. Muidugi oli sellel seadlusel valitsuse agraarpoliitikas keskne koht. Kuid Stolõpini poliitika ei piirdunud ainult talupoegade maavalduse kodanliku ümberkujundamisega ja «kogukonna lammutamisega». Valitsust ja aadelkonda olid 1905. aasta

[7] Vt. sellest V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 253—261.

[8] Vt. «Труды I съезда уполномоченных дворянских обществ 29 губерний», 1910; vrdl. ka С. Ю. Витте, Записка по хрестьянскому делу, 1905.

[9] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 408.

revolutsioon, talupoegade ülestõusud ja mõisate rüüstamised veennud, et lootus «maamehele» kui isevalitsuse toele, talupoegade kogukonnale kui päästva «võrdsustamise» garanteerijale ja revolutsioonilise liikumise ärahoidjale, on täielikult purunenud.

Kuid samuti purunesid täielikult ka mõisa-aadli lootused nagu võiks ta oma «aadlipesades» revolutsioonist sandarmite ja sõjaväe tääkide abil kõrvale hoiduda ning pärast seda võtta uuesti kasutusele keskaegsed majandamisvormid koos orjastava rendi ja talupoegade teokohustusega. Talurahvas nõudis iga hinna eest maad, nõudis mõisamaade võõrandamist. Niisuguse ähvarduse puhul ei jäänud aadelkonnal muud üle, kui müüa oma maad võimalikult kõrgema hinnaga.

Selliselt muutus eravalduses olevate maade müük talupoegadele Talurahva Panga kaudu Stolõpini agraarkorralduste teiseks orgaaniliseks osaks. Kuid niisuguseid müüdavaid maid polnud küllaldaselt, mispärast stolõpinliku agraarpoliitika suunaks oli intensiivistada talupoegade ümberasumist Siberi avaratele riigimaadele. Sellega püüti saavutada kaht eesmärki: eemaldada ümberasumise teel maata ja vähese maaga talurahva hulgad revolutsioonilistest väljaastumistest ning luua Siberis «tugeva» üksiktalumajanduse kants.

Niisugune oli Stolõpini agraarkorralduste ja «uue agraarpoliitika» lahtimõtestatud sisu. Ta kujutas endast Venemaa agraarsuhete kodanlikku ümberkujundamist. See oli, Lenini sõnade järgi, «täiesti läbi imbunud puhtkodanliku vaimuga».

Järgnevalt peatume nende kolme stolõpinliku agraarkorralduse iseseisva, kuid üksteisega tihedasti seotud osa juures põhjalikumalt.

a) Kogukonna lammutamine ja talupoegade maavalduse kodanlik ümberkujundamine

1906. aasta 9. novembri seadlusega, mis pärast III Riigiduuma poolt vastuvõtmist muutus 1910. aasta 14. juuni seaduseks, elluviidud Stolõpini agraarreformi sisu oli lühidalt järgmine. Kõik talupoegade kogukonnad jaotati kahte rühma: kogukonnad, kus pärast talupoegadele hingemaade jagamist polnud ümberjaotamist toimunud, ja kogukonnad, kus see oli toimunud. Esimesed, niinimetatud «ümberjaotamata» kogukonnad tunnistati talundilisele maavaldusele otseselt üleläinuks ja kõik üksiktaluperemeeste maatükid kreposteeriti neile isiklikuks omandiks. Kogukondades, kus ümberjaotamine oli toimunud, võis iga taluperemees igal ajal nõuda kogu selle maa kreposteerimist tema isiklikuks omandiks, mis talle kuulus jaotamise korras. Kui jaotusühikute tegelik arv perekonnas ja, järelikult, temale määratud maa hulk peale jaotamist vähenes, siis kreposteeriti maa ülejääk valdaja omandiks siis, kui ta tasus kogukonnale maa väljaostu esialgse (1861. aasta) hinna. Talu-

peremehel oli õigus nõuda, kui maa oli temale määratud üksikute lappidena, et kogukond eraldaks temale kuuluva osa võimalikult ühes tükis. Juhul, kui see nõudmine esitati üldise ümberjaotamise momendil, oli niisuguse krundi ühes tükis eraldamine kogukonnale kohustuslik. Täpselt samuti oli kruntide ühes tükis eraldamine kogukonnale kohustuslik siis, kui seda nõudis vähemalt üks viiendik taluperemeeste üldarvust.

Kogukonnast kruntide eravaldusesse eraldamise kõrval lubas seadus tervetel kogukondadel üle minna lahktalunditele. Selleks oli talundilise maavaldusega asulates vajalik kõigi taluperemeeste lihtne häälteenamus, kogukondliku maavaldusega asulates aga kaks kolmandikku häältest. Kõigil nendel juhtudel jäi lahkulöönutele õigus kasutada ühiskõlvikuid, heinamaid, metsi jne.[10]

Sellised olid 1910. aasta 14. juuni seaduse põhialused. Öeldust näeme neid suuri muutusi, mida talupoegade agraarsuhetesse tõi reform. Seadus, võimaldades kõigil lahkuda kogukonnast, soosis ilmselt neid, kellel oli väljaeraldamise momendil maad rohkem, kui seda oli kogukonnas ühel isikul keskmiselt. Sealjuures kreposteeriti need ülejäägid alandatud hinnaga, 1861. aasta väljaostuhinnaga, s. o. 1906.—1910. a. hindadest 2—3 korda madalama hinnaga. Ühtlasi võimaldas reform maa äramüümist neil majanditel, kellel oli maad vähe ja kes ei elatunud mitte maaharimisest, vaid tööndduslikust tegevusest. Selle, vähese maaga talupoegade poolt müüdava maa ostsid kokku kulakud. Ja ehkki seadus piiras hingemaade koondamise ja kokkuostu võimalusi (mitte üle kuue hingemaa), oli maa kontsentreerimise tegelik võimalus ilmne. Seega uute agraarsuhete aluseks olid kulakliku talupoja erahuvid, kes lõi lahku kogukondliku ümberjaotamise süsteemist ning kaitses oma eraomandi — lahk- või krunditalundi puutumatust.

Kui vaadelda reformi arvulisi tulemusi tema kehtimise esimese 9 aasta jooksul (alates 1907. aastast), siis saame järgmised andmed.

1. jaanuariks 1916 olid kogu Euroopa-Venemaal maa eraomandiks kreposteerimise kohta nõudmise esitanud kõigest 2 755 000 taluperemeest. Neist astus kogukonnast välja 2 008 000 peremeest, maa kogupindalaga 14 123 000 tiinu. Peale selle anti «tõendusaktid» krundi kreposteerimise kohta 470 000-le peremehele, maa üldpindalaga 2 996 000 tiinu, neis kogukondades, kus ümberjaotamist polnud toimunud. Kogukonnast astus üldse välja ja kreposteeris maa isiklikuks omandiks 2 478 000 taluperemeest, maa üldpindalaga 16 919 000 tiinu. See moodustas Euroopa-Venemaa 40 kubermangu talundite üldarvust umbes 24%.

Alljärgnevad arvud näitavad kogukonnast väljaastumist üksikute aastate lõikes:

---

[10] «Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении», официальное издание министерства внутренних дел, 1910.

Aastad	Taluperemeeste arv, kes esitasid nõudmise maa eraomandiks krepostee-rimise kohta	Taluperemeeste arv, kes astusid kogukonnast lõplikult välja
1907	211 922	48 271
1908	840 059	508 344
1909	649 921	579 409
1910	341 884	342 245
1911	242 328	145 567
1912	152 397	122 314
1913	160 304	134 554
1914	120 321	97 877
1915	36 497	29 851
Kokku	2 755 633	2 008 432

Kogukonnast väljaastumine oli seega aastail 1908—1909 kõige suurem. See seletub sellega, et tollal lahkusid kogukonnast kõige enam huvitatud talupojad, s. t. kõige jõukamad või siis need, kes püüdsid oma maad ja talumajandit kiiresti likvideerida. Seetõttu järgnevatel aastatel maa krepostеerimine ja eraldamine vähenes.

Ka piirkonniti polnud maa eraomandiks krepostеerimine ühesugune. Siseministeeriumi semstvo-osakonna andmeil oli see 1906. aasta 9. novembri seadluse väljaandmisest kuni 1915. aasta 1. maini 40 kubermangus järgmine[11] (vt. tabelit lk. 223).

Tabelist on näha, et suhteliselt kõige rohkem krepostеeriti maad eraomandiks Paremkalda-Ukrainas (tabelis esindab teda üksnes Kiievi kubermang). See piirkond oli kapitalistlikult kõige enam arenenud. Edasi tulevad Novorossia ja Valgevene piirkonnad. Suhteliselt kõige vähem on maad eraomandiks krepostеeritud mahajäänud majandusega piirkondades — Volgamaal, Venemaa kesk- ja põhjaosas.

Niisugused olid põllumajanduse arenemise uue suuna — stolõpinliku reformi — peamised tulemused XX sajandi esimesel aastakümnel. Panus «tugevale maamehele», kulakule, kogukonna arhailiste igandite hävitamine, talurahva seisuslik isoleerimine pidi kindlustama kapitalismi positsioone külas. Sellega loodeti igaveseks kõrvaldada agraarrevolutsiooni oht ning kindlustada Venemaa põllumajanduse arenemine kodanlikku, massilise tugeva kulakliku talumajandusega teed mööda.

Seepärast kirjutabki Lenin, iseloomustades stolõpinlikku seadusandlust, et see oli «täiesti läbi imbunud puhtkodanliku vaimuga. Ta läheb igasuguse kahtluseta kapitalistliku evolutsiooni teed, kergendab, toukab edasi seda evolutsiooni, kiirendab talu-

[11] Paremkalda-Ukraina ilma Podoolia ja Volõõnia kubermanguta; Novorossia ilma Doni oblastita, Valgevene piirkond ilma Minski ja Vilno kubermanguta, Alam-Volgamaa ilma Uraali oblastita, Põhjapiirkond ilma Arhangelski kubermanguta.

Piirkonnad	Maad kreposteerinud taluperemeeste arvu suhe (%-des)		Lõplikult kreposteeritud maapindala (tiinudes)	Kreposteeritud maa osatähtsus hingemaade kogu pindalast (%-des)
	taluperemeeste arvusse, kes esitasid nõudmise kreposteerimiseks	kogukondliku õiguse alusel maad valdavate taluperemeeste arvusse		
Paremkalda-Ukraina (Kiievi kubermang)	98,4	48,6	77 987	50,7
Novorossia	85,1	42,7	2 495 757	34,2
Valgevene piirkond	82,8	33,8	1 138 784	30,4
Kesk-mustmullapiirkond	75,1	27,6	2 057 303	17,5
Alam-Volgamaa	58,6	21,7	2 843 142	12,2
Kesk-Volgamaa	64,2	19,1	1 829 325	11,8
Tööstuslik keskpiirkond	73,2	16,7	1 378 464	12,9
Vasakkalda-Ukraina	75,4	16,5	651 462	13,8
Priozjornõi piirkond	69,2	12,7	773 245	10,4
Põhjapiirkond	50,8	6,6	137 458	3,7
Uraali-lähedane piirkond	47,0	4,4	550 007	3,5
Kokku	70,8	21,8	13 932 934	16,4

rahva ekspropriieerimist, kogukonna lagunemist, maakodanluse tekkimist».[12]

Reform teostas «vana, keskaegse maavalduse põhjalikku lammutamist».[13] See oli «teiseks mõisnike maa puhastuseks». See mõisnike maa puhastus säilitas oma agraarsuhetes endiselt kodanliku arenemise «preisi» tüübi, mitte aga «ameerika» tüübi koos «talupoegliku maa puhastamisega» ja pärisorjuslike mõisalatifundiumide täieliku hävitamisega. Kuid samal ajal tõi Stolõpini reform endaga külasse kaasa ka säärase antagonismi, mis muutis küla veelgi revolutsioonilisemaks. See tekitas külakodanluse väiksearvulise ladviku ning vähese maaga ja maata külakehvikute hulkade vahele kuristiku. Sellega oli «avatud veel üks ja seejuures v i i m a n e ventiil . . .», kuid see ei suutnud «kaotada ei talurahva hulkade võlaorjust ega teorenti, ei nende näljahädasid».[14]

Küla kodanlik-kapitalistliku arenemise tugevdamisega oli Stolõpini reform revolutsiooniliste plahvatuste vältimise «viimaseks

[12] V. I. L e n i n, Teosed, 13. kd., lk. 214.
[13] V. I. L e n i n, Teosed, 18. kd., lk. 129.
[14] Sealsamas, lk. 225, 226.

ventiiliks» külas. Ent ta halvendas sellega vähese maaga talupoegade ja külakehvikute olukorda veelgi, muutes neid ühtlasi revolutsioonilisemateks. Ta ei teinud lõppu talurahva liikumisele, vaid õhutas kogukondlike talupoegade kokkupõrkeid niihästi suurmõisnikega kui ka uute «stolõpinlike mõisnikega» — kulakutega. Külakehvikute ja töötavate kesktalupoegade mass osutas sageli maamõõtjatele raevukat vastupanu, kui need asusid kogukonna maad lahktalunditeks eraldama.

Seega valmistas Stolõpini reform talurahvast ette uuteks revolutsioonilisteks väljaastumisteks niihästi mõisnike kui ka kogu tsarismi poliitika vastu. «Stolõpini poliitika krahh», mis sai juba mõne aasta järel pärast reformi ilmseks niihästi mõisnikele endile kui ka kodanlusele, oli ühtlasi «tsarismi krahh sellel viimsel, tsarismile viimsel mõeldaval teel».[15]

Tööliste ja talupoegade revolutsioonilised hulgad esitasid nõudmise maa natsionaliseerimiseks, kõigi mõisamaade konfiskeerimiseks.

Nende bolševistlike loosungite all koos loosungitega demokraatlikust vabariigist ja 8-tunnilisest tööpäevast toimus aastail 1912—1914 uus revolutsioonilise liikumise tõus.

b) Talurahva Pank ja eramaade müümine

Stolõpini reformis oli Talurahva Maapangal kui uue agraarpoliitika teostamise ja sel eesmärgil maaomandi mobiliseerimise organil eriti suur tähtsus. Pank, saanud õiguse eramõisate (s. o. peamiselt aadlimõisate) ostmiseks, muutus krediidiorganist uue agraarpoliitika tööriistaks, et osutada abi mõisnikele, müüa soodsalt nende mõisaid talupoegadele ning kiirendada üksiktalumajanduse arenemist riigis. Talurahva Maapank ostis kokku mõisate latifundiume ning tükeldas need talupoegade krundi- ja lahktalunditeks, müüs temale üleantud riigi- ja udellimaid talupoegadele, osutas neile abi Siberisse ümberasumisel ning seal krundi- ja lahktalundite rajamisel. Kõige selle tõttu oli Talurahva Maapank uue agraarpoliitika ja Stolõpini agraarreformi üheks tähtsamaks teostajaks.

Talupoegade maavalduse reguleerimiseks ja maakorralduse läbiviimiseks loodi 1906. aasta 4. märtsi seadlusega maakorralduse komisjonid kubermangudes ja maakondades. Neile tehti erilise «juhendiga» ülesandeks (puhtmaakorraldustööde teostamise kõrval) «abistada» Talurahva Panga kaudu talupoegi viimaste poolt eramaade ostmisel. Samal eesmärgil eraldati pangale osa riigi- ja udellimaadest nende müümiseks või rentimiseks talupoegadele. Lõpuks, panka kohustati «kaasa aitama» talupoegade

[15] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 218.

ümberasumisele Aasia-Venemaa riigimaadele, abistades neid pangakrediidiga.

Nagu sellest loetelust võib näha, pandi maakorralduskomisjonide ja Talurahva Panga tegevuses peamõhk aadli- ja mõisamaade kokkuostule ning nende müümisele talupoegadele. Kümne aasta jooksul, 1906.—1915. a., anti Talurahva Panga maafondi 4 326 000 tiinu eramaid, udellimaid aga ainult 1 258 000 tiinu. Riigimaid anti talupoegadele ainult Siberisse asumise korral, kuid riigimaade mõõtmatule hulgale vaatamata oli asustamiseks valmisolevate ja korraldatud maade fond peagi ammendatud.

Seega Talurahva Maapank, mis oli 1882. aastal asutatud justkui «talupoegade maavalduse laiendamisele kaasaaitamiseks», muutus Stolõpini ajajärgul organiks, kes müüs üleskruvitud hindadega nende mõisnike maid, kes ei suutnud oma majapidamist tulutoovalt kapitalistlikel alustel organiseerida. See uus suund Talurahva Panga tegevuses oli kooskõlas niihästi stolõpinliku seadusandluse üldise vaimuga küla kodanlikul ümberkujundamisel kui ka selle poliitilise kriisiga, milles poolfeodaalne mõisamajandus pärast 1906. aasta revolutsiooni viibis.

Agraarrahutuste otseseks tulemuseks oli talupoegade poolt mõisavalduste uue rüüstamise ohu kõrval ka rendimäärade langemine keskmiselt 30% võrra. See langemine kõikus erinevates kubermangudes 28%-st kuni 80%-ni. Sealjuures kõige suurem oli langus neis kubermangudes, kus valitsesid mittekapitalistlikud majandamise vormid, teorent jne. Mil määral olid mõisnikud talurahva rahutustest ja maa sundusliku võõrandamise nõudmistest ära hirmutatud, näitab see, et ainuüksi 1906. aastal pakuti Talurahva Pangale müümiseks 7 596 000 tiinu maad. See moodustas umbes 15% kogu aadli maaomandist. Müügiks pakuti enamasti poolpärisorjuslikke majandeid, mis olid antud raha- või teorendile, kapitalistlikud majandid olid vastupidavamad.

Sellistes tingimustes oli Talurahva Pank kõige soovitumaks ja heldemaks aadlimaade kokkuostjaks. Talurahva Pangale tehti ülesandeks «mitte lubada rahvamajandusele kahjulikku maaomandi väärtusetuksmuutumist». Pank täitis tõepoolest selle ülesande, tõstes stolõpinliku agraarpoliitika rakendamise ajal, 1906.—1915. a., maahindu 50% võrra. Kuid mõisnike-müüjate jaoks erakordselt kõrgete maahindade hoidmise kõrval vajas pank veel suurt maafondi selleks, et sellega opereerida küla kodanlikul ümberkujundamisel ning krundi- ja lahktalundite loomisel.

Alljärgnevad arvud näitavad, kuivõrd ulatuslik oli selles suhtes Talurahva Panga tegevus. Kui kümne aasta jooksul, 1896.—1905. a., müüdi panga kaudu 504 mõisat 961 000 tiinu suuruses, üldhinnaga 68 miljonit rubla, siis ainuüksi 1906. aastal müüdi 700 mõisat 1 144 000 tiinu suuruses, üldhinnaga 124 miljonit rubla, 1907. aastal — 1191 mõisat 1 520 000 tiinu suuruses, üldhinnaga 159 miljonit rubla. Kümne aasta jooksul, 1906.—1915. a., müüdi 3257 mõisat 4 326 000 tiinu suuruses, üldhinnaga 465 miljonit rubla. Peale

selle anti panga maafondi udellimõisate maid 1 258 000 tiinu suuruses, üldhinnaga 71 miljonit rubla. Panga üldine maafond oli vaadeldaval aastakümnel 64 miljonit tiinu, üldhinnaga 578 miljonit rubla.

Valitsus kasutas seda maafondi esiteks selleks, et hoida erakordselt kõrgeid, mõisnikele soodsaid maahindu, teiseks aga selleks, et luua tugev talupoegkond. Kuivõrd soodsad olid mõisnikele Talurahva Panga poolt makstavad hinnad, näitab asjaolu, et Talurahva Panga poolt tasutav keskmine ostuhind (mõisnikele) oli aastail 1895—1905 — 71 rubla tiinult, aastail 1906—1915 aga — 161 rubla. Isegi aastail 1906—1907, mil «paanika» oli põllumajandusliku aadli hulgas kõige suurem, oli tiinu hinnaks 122—129 rubla, 1914. aastal aga tõusis see kuni 136 rublani.

Mis puutub selle maafondi jagunemisse ostjate üksikute kategooriate vahel vastavalt nende maavajadusele, siis seda küsimust valgustavad hästi järgmised arvud. 18 kubermangus, kus asus suur hulk (üle 30%) vähese maaga talupoegadest, tuli 1 447 000 vähese maaga talundi kohta kõigest 588 000 tiinu panga maafondi, s. o. ühe talundi kohta tuli keskmiselt 0,4 tiinu. Vastupidi, 18 kubermangus, kus asus kõigest 145 000 vähese maaga talundit (10% kõigist talunditest), moodustas maafond 1 987 000 tiinu ehk 13,7 tiinu talundi kohta.

On selge, et panga maafond polnudki ette nähtud vähese maaga talupoegade maavajaduse rahuldamiseks. Pank viis oma tegevuses läbi seda poliitikat, mis oli stolõpinliku reformi aluseks — kulakliku üksiktalumajanduse loomise poliitikat. Seda näitab müük Talurahva Panga maafondist aastail 1906—1907 ostjate kategooriate järgi. Maafondist müüdi lahktalunikele 54,6%, krunditalunikele 23,4%, maaühistutele 17%, muudele 5%. Pank juurutas krundi- ja lahktalundite maavaldust. Sealjuures, kuigi panga statistika järgi suurem osa maad osteti «maata talupoegade» poolt, selgus lähemal uurimisel, et see osa ostudest, «maata talupoegade» ostud, kujutasid endast hoopis maakodanluse — maata poodnike, kaubitsejate, äärelinna kodanike, üldse jõukama kihi ostusid, kellel oli küllaldaselt vahendeid, et osta pangalt maad kalli hinnaga. Üldse omandasid talupojad ajavahemikul 1905.—1911. a. maad üksikult ja kollegiaalselt (s. t. jõukamad grupid) 4 868 400 tiinu. Peale selle omandasid maad (tolleaegse statistika jaotuse kohaselt) kaupmehed, aukodanikud ja muud taolised kodanluse grupid 1 043 400 tiinu ulatuses.

Stolõpini reform ja Talurahva Maapanga tegevus ei soodustanud ainult küla kapitalistliku kulakluse ladviku kujunemist ja tugevnemist. Küla teisel poolusel tugevnes reformi mõjul maata jäämine ning maata proletariaadi kujunemine, kuna avanes võimalus hingemaade müümiseks. Nii nagu Stolõpini reform ise, põhjustas ka talupoegade hingemaade panga kaudu müümise ja pantimise luba hingemaade müügi intensiivistumist. Ajavahemikul 1908.—1915. a. müüdi kuni 1,2 miljoni talundi poolt hingemaad

üldse 3,9 miljonit tiinu, väärtusega 445 miljonit rubla. Müüjate koosseis ja müügi põhjused olid mitmesugused: ümberasumise, juhuslike põhjuste jne. kõrval oli suuremal osal majandeist selleks täielik proletariseerumine, maaharimise katkestamine ja linna ning tööstusse siirdumine. Seevastu osa talupoegi müüs oma hingemaa ära ühes kohas, et osta maad ja asutada majapidamine teises kohas. Selle küsimuse kohta valitsuse poolt 12 maakonnas läbiviidud eriuurimuse andmetest nähtub, et hingemaade müük majandite proletariseerumise tõttu moodustas veerandi kuni poole kõigist juhtudest; hingemaade müük selleks, et teises kohas rajada endale tugevam ja iseseisev majapidamine (ümberasumised Siberisse, samuti ka teistesse kubermangudesse) moodustas kolmandiku kuni poole kõigist juhtudest.[16] Niisugustes vormides avaldus ja tugevnes Stolõpini reformi mõjul, ühest küljest, küla proletariseerumise protsess, teisest küljest aga — tugevate kulaklike majandite väljakujunemise protsess.

c) Talupoegade ümberasumine

Stolõpini agraarpoliitika ja küla kodanliku ümberkujundamise viimseks lüliks oli talupoegade ümberasustamine riigimaadele Aasia-Venemaal, kus neile eraldati individuaalsed krundi- ja lahktalundid.

Nagu me eespool mainisime, oli talupoegade ümberasumine ülerahvastatud agraaraladelt Siberi ja Ida avarate maadega piirkondadesse veel kaua aega pärast 1861. aasta reformi tsaarivalitsuse poolt peaaegu täielikult keelatud ning tsaarivalitsuse agraarpoliitikas puudusid igasugused abinõud stiihilise ümberasumise abistamiseks. Tsaarivalitsus leidis, et mõisnike huvides tuleb kohtadel hoida külluses talupoegade tööjõudu, et mõisamaad ei jääks ilma raha- ja teorendita. 1881. ja 1889. a. seadused tegid talupoegade ümberasumisele igasuguseid tõkkeid. Alles pärast Siberi raudtee ehitamist kuulutati ümberasumine 1904. aasta 6. juuni seadusega «vabaks», kuid tehes sealjuures vahet «ergutatava» (valitsuse finantsiliste ja teiste soodustustega) ning «mitteergutatava» ümberasumise vahel.

Talupoegade revolutsioonilised väljaastumised aastail 1902—1905, samuti aga ka järsk pööre kogukondliku küla kodanlikuks ümberkujundamiseks, kogukonnast lahkumise ja hingemaa äramüümise lubamine sundisid ümberasumise küsimusele tähelepanu pöörama. Maata ja vähese maaga talupoegade hulgad, kes talurahva revolutsioonilistes rahutustes etendasid peaosa, pidid pärast Stolõpini reformi veelgi suurenema. Kõige kindlamaks agraarse ülerahvastuse vähendamise ning eramaade haaramise katsetest

[16] «Обследование землеустроенных хозяйств, произведенное в 1913 г. в 12 уездах Европейской России», 1915.

vähese maaga ja maata talupoegade eemaldamise vahendiks oli Stolõpinil ümberasustamine, mis pidi need vähese maaga talupojad uues asukohas muutma «tugevateks», oma isiklikul maal krundi- või lahktalundeid majandavaiks talupoegadeks. 1904. aasta 6. juuni seadust, mis hoopiski ei vastanud ümberasumise uutele ülesannetele, täiendati 1906. aasta 10. märtsi eeskirjadega. Need andsid ümberasumisele täieliku vabaduse, ergutades seda Talurahva Panga krediidiga, ümberasujate omandiõiguse laiendamisega hõivatud maale ja maakorraldusega 1906. aasta 9. novembri seaduse alusel.[17]

Sellest ajast peale hakkas ümberasumine Siberisse intensiivistuma. Stolõpin märgib «rahuldusega» oma «kõige truualamlikumas» aruandes sõidust Siberisse, et «meie 300-aastase valitsemisaja jooksul Siberis, on sinna siginenud üldse 4,5 miljonit vene elanikku, viimase 15 aasta jooksul aga tuli korraga juurde ligemale 3 miljonit elanikku, sellest üle 1,5 miljoni ainuüksi viimase kolme aasta, 1907.—1909. aasta jooksul».[18]

Esitame andmed perekondade ja sealhulgas ka maakuulajate arvu kohta, kes Stolõpini reformi ajal aastail 1905—1913 asusid ümber Aasia-Venemaale (3 Lääne-Siberi kubermangu, 4 Kesk-Aasia ja Stepi krai oblastit, 3 Kaug-Ida oblastit), võrreldes seda eelmiste aastatega. Ühtlasi esitame andmed samade aastate jooksul paikseks muutunud, s. t. maaga varustatud ja oma majapidamise sisseseadnud ümberasujate arvu kohta:[19]

Aastad	Mõlemast soost ümberasujate ja maakuulajate arv (tuh. inimestes)	Mõlemast soost tagasipöördujaid (tuh. inim.)	Paikseks muutunud ümberasujaid (tuh. inim.)
1896	190,3	15,8[20]	59,6
1900	219,3	33,8	39,6
1905	44,0	3,8	27,0
1906	216,7	6,1	44,8
1907	577,0	27,2	207,9
1908	758,8	37,9	275,2
1909	707,5	82,3	245,3
1910	353,0	114,9	232,5
1911	326,1	117,3	181,5
1912	259,6	57,3	156,5
1913	327,9	42,9	—
1914	241,8	27,6	—

[17] 1861—1906-ndate aastate ümberasustamise poliitika kohta üksikasjalisemalt vt. П. И. Лященко, Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, ч. II, Томск 1917, глава III, стр. 87—120.

[18] «Записка председателя Совета министров и Главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Сибирь и Поволжье в 1910 г.», стр. 3.

[19] Koostatud Ümberasumise Peavalitsuse andmeil, mis esinevad tema väljaandes «Азиатская Россия», 1914 г., т. I, стр. 492 и сл.

[20] 1898. aastal.

Tabelist on näha, et alates Stolõpini reformi teostamisest on ümberasumine tunduvalt suurenenud. Aastail 1908—1909 saavutas ümberasumine oma maksimumi, olles ligemale 3 korda suurem kui 90-ndate aastate lõpul. On ilmne, et kogukonnast lahkumise ja hingemaade müümise vabadus ning valitsuse «ergutus» äratas vähese maaga talupoegade hulgas liiga suuri lootusi oma majapidamise asutamiseks Siberi maadel. Nende lootuste liialdatust näitavad maakorralduspunktide andmed ümberasujate paikseks muutumise kohta, samuti aga ka andmed majapidamise organiseerimise võimatuse tõttu kodukohta tagasipöördumise kohta. Selgus, et (nagu tunnistas Stolõpin ise)[21] maakorraldusamet ei saanud ümberasujate tulva jaoks maatükkide ettevalmistamisega hakkama. Kerjuslike elutingimuste ja äärmise rahapuuduse tõttu olid nad sunnitud kodupaikadesse tagasi pöörduma, täiendades maata proletariaadi kaadrit. Tagasipöördujate hulk moodustas neil aastail, kui Siberisse rändamine ja seal majapidamise loomise lootused olid maksimaalsed, 6—8%, järgmistel aastatel oli see 20—30%, kuid niisugustel aastatel, nagu 1911. nälja-aastal, pöördus tagasi 64%.

Seega tuleb tunnistada, et stolõpinlikke kavatsusi ja abinõusid — eemaldada maata ja kogukonnast eraldunud talupoegade kõige «rahutumad» kihid ning muuta nad «tugevateks» siberi krunditalunikeks — ei krooninud edu. Oma kontseptsioonis küla kodanliku ümberkujundamise ja talupoegliku maaeraomanduse loomise kohta puutus Stolõpini reform kokku selle faktiga, et Siberis ei olnud, välja arvatud tühised erandid, isiklikku maaomandit ei endistel elanikel, ei ümberasujatel ega kasakatel, vaid kogu maa kuulus kas riigile, kabinetile või kasakate sõjaväele. Stolõpinieelse seadusandluse põhjal ei antud ümberasujatele krunte mitte omandiõiguse alusel, vaid neid anti tähtajata kasutamiseks, maa ise aga jäi riigile. Stolõpin, laiendades 1910. aasta 14. juuni seadust koos tema põhisätetega talupoegade täielikust maaeraomandusest, pidas võimalikuks ka Siberis seniselt ümberasujate riigimaaga tasuta «varustamise» põhimõttelt üle minna kruntide ostmisele talupoegade poolt.[22]

See oli ilmne «kodanlik utoopia», mis hoopiski ei olnud kooskõlas ümberasuva talurahva majandusliku olukorraga: ümberasuv talupoeg ei suutnud maad osta. Seetõttu Stolõpinil «tugeva» üksiktalumajanduse organiseerimine Siberis ei õnnestunud, samuti nagu see ei õnnestunud tal ka Venemaa Euroopa-osas. Vastupidi, tuues endaga kaasa nii siin kui ka seal kulaklike majapidamiste arenemise, tugevdas reform talurahva vaesemate kihtide proletariseerumist ja revolutsiooniseerumist veelgi rohkem. Seda reformi kõige tähtsamat poliitilist tulemust ei olnud reformi autor ette näinud.

---

[21] Vt. tema «Записка», стр. 4.
[22] Vt. «Записка», стр. 28—35.

Ülevaade põllumajanduse arenemisest aastail 1900—1913. Stolõpini reform intensiivistas 1861. aasta reformist alates põllumajanduses toimuvat kapitalistlike suhete arenemist, talurahva laostumist ja tema majanduse kapitalistlikku ümberkujunemist veelgi.

90-ndate aastate lõpul esinev tööstuslik tõus ja ülemaailmse agraarkriisi lõppemine kajastusid ka põllumajanduse alal algavas tõusus. Põllumajanduse arenemine teeb XX sajandi esimese aastakümne jooksul, eriti seoses uue tööstusliku tõusuga aastail 1909—1913, uusi edusamme. Põllumajanduse arenemise näitajad (külvipindade suurus, kasv tehniliste kultuuride ja loomakasvatuse alal, kaubalisuse, ekspordi, tulukuse jne. suurenemine) sel ajavahemikul paranevad. Esitame mõningad andmed sellesse aega kuuluvate maadeloenduste ja büdžetiuurimuste materjalidest.

1905. aasta maadeloenduse põhjal[23] oli taluperede jaotus kasutatava hingemaa suuruse järgi protsentides üldpindalast üksikute rühmade lõikes järgmine:

Rühmad	Perede (talundite) arv %-des	Nendel maad %-des
1—4 tiinu	15,7	3,5
4—8 tiinu	34,6	19,0
8—20 tiinu	39,2	41,8
üle 20 tiinu	10,5	35,7

1905. aasta loenduse andmed, mis käsitlevad üksnes maavalduse suurust, ei näita muidugi küllalt täielikult talurahva sotsiaalset rühmitumist. Maaga varustatuse suhtes kuuluvad kahte viimasesse rühma niihästi suure külvipinnaga, kulaklikud ettevõtjalikud majandid (üle 15—20 tiinu) kui ka keskmike majandid (8—15 tiinu). Kuid isegi sellest maastatistikast nähtub, et Euroopa-Venemaa 50 kubermangus tervikuna kuulus pooltele (49,7%) talunditest 77,5% hingemaast, sellal kui ühel kuuendikul (15,7%) talunditest oli kõigest umbes üks kolmekümnendik (3,5%) hingemaast.

Teravamalt tuleb kihinemine ilmsiks inventari, eriti keerukama ja kallima inventari olemasolu, palgatöö kasutamise, kaubaliste ülejääkide esinemise — nende kaubalis-kapitalistliku majanduse põhitunnuste puhul.

Selle küsimuse kohta esitame mõningaid arve tolleaegsetest teistkordsetest semstvoloendustest, kuigi kihinemise protsessi valgustavad nad väga üldiselt.

Samaara kubermangus tuli nendes kohtades, kus keskmine külvipind majandis oli 7,1 tiinu, 100 majandi kohta kõigest 2,6 niidumasinat, kohtades aga, kus keskmine külvipind oli 10,3 ja rohkem

[23] «Статистика землевладения 1905 г.», изд. Центрального статистического комитета, «Сводный выпуск по 50 губерниям», Спб. 1907.

tiinu majandi kohta, tuli 100 majandi kohta 12,1 niidumasinat. Tuulamismasinate osas on sama suhe vastavalt 11,2 ja 32; külvimasinate osas — 1 ja 4,2. Teiste sõnadega, suurte külvipindadega piirkondades, kus domineerisid tugevad farmi-tüüpi majandid, oli inventari kasutusel 3—4 korda rohkem kui väiksemate külvipindadega piirkondades.

Samas Samaara kubermangus tuli majandites, kus külvipind oli kuni 3 tiinu, iga 100 töötava perekonnaliikme kohta kõigest 0,2 alalist palgatöölist; majandites, kus külvipind oli 3—9 tiinu, oli palgatöölisi 0,9. Samal ajal aga majandites, kus külvipind oli üle 30 tiinu, tuli iga 100 töötava perekonnaliikme kohta 42,2 palgatöölist.

Alalisi palgatöölisi kasutavate majandite arv oli kahes esimeses rühmas 0,6—1%, kõige kõrgemas rühmas aga oli see 61,5%. Seega ka siin kerkisid palgatööd ekspluateerivad kulaklikud majandid reljeefselt esile.

Nende rühmade kaubalist iseloomu näitavad järgmised arvud teravilja müügi kohta majandite rühmade lõikes (Harkovi Põllumajanduse Seltsi andmeil): rühmas külvipinnaga kuni 2 tiinu müüdi vilja 3,4 rubla, 2—4 tiinuga rühmas — 27 rubla, 8—10 tiinuga rühmas — 100,6 rubla ja rühmas üle 30 tiinu — 876,7 rubla eest. Analoogilistel andmetel Poltaava kubermangu kohta oli müügivilja: majandites alla 1 tiinu — 4 puuda, 1—2-tiinulistes majandites — 16 puuda, 9—15-tiinulistes majandites — 111 puuda, 25—50-tiinulistes majandites — 381 puuda. Teiste sõnadega, kehvikmajandites ei jätkunud oma vilja isegi kevadeni, kuid kulaklikel majanditel olid kaubalise vilja suured ülejäägid.

Kõik need andmed näitavad seega, et XX sajandil toimus diferentseerumisprotsess, kulakliku maakodanluse ladviku esilekerkimine külas veelgi intensiivsemalt kui XIX sajandi lõpul. Kulak täiustas oma majandit, suurendas oma toodangut maa ülesostu ja rentimisega, arendas suurema rentaablusega tehniliste ja intensiivsete kultuuride tootmist, suurendas masinate, väetiste ja palgatöö kasutamist, tõstis põllumajanduse tulukust. Juba enne Stolõpini reformi, XX sajandi algul, hakkas kiiresti kasvama «külakurnajate», «uute mõisnike», suurel hulgal külvavate «tugevate» talupoegade sotsiaalne jõud, kes muutusid nüüd veelgi suuremateks kaasaegse küla peremeesteks kui 90-ndail aastail. Kõrvuti sellega kasvas ja suurenes külaproletariaadi, vähese maaga ja maata talurahva hulk ja jõud. Kõik see tugevdas küla sisemisi vastuolusid, valmistas ette mitte üksnes kogu talurahva võitlust mõisnike vastu, vaid valmistas ette võitlust ka talurahva enda hulgas kulakute ja «uute mõisnike» vastu.

Juba 90-ndate aastate lõpul ja seejärel 1909.—1913. a. esinenud tööstuslik tõus kajastus põllumajanduses kogutoodangu tunduvas suurenemises, eriti aga tootmise intensiivistumises. Venemaa Euroopa- ja Aasia-ala 71 kubermangus kasvas külvipinna üldsuurus 88,3 miljonilt tiinult aastail 1901—1905 kuni 97,6 miljoni

tiinuni aastail 1911—1913. Sealjuures mittemustmullavööndis jäi külvipind peaaegu samale tasemele (21,3 miljonit ja 21,8 miljonit tiinu), mustmullavööndis aga suurenes 14,1% (49,7 miljonilt tiinult 56,7 miljoni tiinuni). Aasia-Venemaal suurenes külvipind aga peaaegu kahekordselt (5,1 miljonilt tiinult 9,5 miljoni tiinuni).

Intensiivistumise protsessi iseloomustab neil aastail teraviljadega võrreldes palju rohkem kapitali nõudvate tehniliste kultuuride, juurviljade, kultuurheinamaade jne. külvipindade ehkki aeglane, kuid siiski järjekindel kasv. Nii oli endise impeeriumi 71 kubermangu ja oblasti külvipindade kasv kolmel viimasel sõjaeelsel viisaastakul järgmine (tuhandetes tiinudes):[24]

Aastad	Külvipinda üldse	Sellest	
		tera- ja kaunvilju	tehnilisi ja muid kultuure
1901—1905	88 289	81 843	6 446
1906—1910	92 057	85 605	6 452
1911—1913	97 630	90 645	6 985

Muidugi säilitasid teraviljad maa üldises põllumajanduses oma endise ülekaaluka osatähtsuse ka XX sajandil. Tehniliste ja erikultuuride (kartul, päevalill, tubakas, peet, puuvill jt.) külvipinnad suhteliselt kasvasid, ehkki absoluutsuuruses see kasv oli väike. Nii suurenes vaadeldaval perioodil külvipind kõige rohkem puuvillal (111,6%), päevalillel (61%), suhkrupeedil (39,5%), tubakal (18,5%), kartulil (15,8%). Kultuurheinte külvipind suurenes 79,3%. Kiutaimede — lina ja kanepi — külvipind väheneb (11,1%). Teraviljade külvipind suurenes 10,8%. Sealjuures toimus teraviljakultuuride kasv eranditult ainult lõunapoolsetes ja ääremaade kubermangudes. Nii suurenes teraviljade külvipind vaadeldaval perioodil mustmullavööndis üldse 15,39 miljonilt tiinult 15,61 miljoni tiinuni, s. t. 1,4%; kartuli, lina ja kanepi külvipind suurenes 1,65 tuhandelt tiinult 1,82 tuhande tiinuni, s. t. 10,3%. Samal ajal suurenesid külvipinnad Põhja-Kaukaasias 4,68 miljonilt tiinult 6,88 miljoni tiinuni, s. t. 47%; Stepi krais seevastu suurenesid külvipinnad 2,87 miljonilt tiinult 4,67 miljoni tiinuni, s. t. 62,7%, mis toimus täies ulatuses teraviljade külvi laiendamise arvel.

Euroopa-Venemaal tuli iga 100 tiinu külvipinna kohta (tiinudes):

[24] Koostatud Statistika Keskkomitee saagikuse statistika andmeil; П. И. Лященко, Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства, 1927.

Vööndid	Teravilja		Juurvilja		Põldheina	
	1901.—1905. a.	1913. a.	1901.—1905. a.	1913. a.	1901.—1905. a.	1913. a.
Mittemustmulla	86,3	84,4	5,1	5,8	1,6	3,0
Mustmulla	92,5	91,4	3,6	4,0	0,5	0,7
Kokku	91,0	89,7	3,9	4,4	0,8	1,4

Kõik see kujutas endast kaubandusliku põllumajanduse kasvu, tema spetsialiseerumist kaubanduslikele kultuuridele, s. t. kapitalistlike suhete üldist arenemist põllumajanduses.

Tunduvalt halvem oli olukord karjakasvatuses, ehkki täpseid arve ei saa mõnelgi määral usaldatavate ametlike andmete puudumise tõttu esitada. Ligikaudsete arvestuste järgi suurenes ajavahemikul 1900.—1913. a. hobuste arv 19,7 miljonilt 22,8 miljonini, veiste arv 31,7 miljonilt 31,9 miljonini ja sigade arv 11,7 miljonilt 13,5 miljonini. Lammaste arv aga vähenes 47,6 miljonilt 41,4 miljonini. Kuid ühe elaniku või külvipinna ühe tiinu kohta arvestatuna loomade arv vähenes. Nii näiteks tuli 50 kubermangus külvipinna iga 100 tiinu kohta veiseid 1901.—1905. aastal 46, 1913. aastal aga 43. Lambaid oli vastavalt 66 ja 56, sigade arv aga suurenes 17-lt 18-ni. See asjaolu näitab, et aastail 1900—1913 esinenud agrotehnilisele tõusule vaatamata ei suutnud põllumajandus tervikuna kolmeväljasüsteemist ja teravilja külvipinna liialdatud arendamise, söödapindade vähendamise ja karjade arvulise kokkutõmbamise tagajärgedest veel lõplikult vabaneda.

Ühtlasi suurenes hobuseta talundite arv. Hobuseta talumajandite arv kasvas 50 kubermangus 29%-lt XX sajandi algul kuni 31,4%-ni 1912. aastal.

Põllumajanduse tehnilise taseme teiseks näitajaks on põllutöömasinate ja väetiste kasutamine. Põllutöömasinate tarbimist arvestati 1900. aastal kuni 27,9 miljoni rublani ja 1908. aastal kuni 61,3 miljoni rublani ulatuvaks. 1913. aastal oli see juba 109,2 miljonit rubla, millest 48,9 miljonit rubla moodustas masinate import välismaalt. Muidugi toimus see põllutöömasinate tarbimise kasv eranditult kapitaliseeruvate mõisa- ja kulaklike majandite arvel. Keskmike talumajandite massi üldine tehniline tase jäi ikkagi väga madalaks. Talupoegade põldudest hariti suur osa üles puusahaga, vilja külvati ja peksti käsitsi primitiivsel meetodil. 1910. aasta arvestuse järgi oli kogu endise impeeriumi põllumajanduses veel kasutusel 3 miljonit puuatra (raudatru oli 6 miljonit), 7,9 miljonit puusahka, 5,7 miljonit puuäket ja 15,9 miljonit raudpulkadega puuäket. Raudäkkeid oli kõigest 490 000, niidumasinaid — 811 000,

auru-peksumasinaid 27 000[25]. Selliseid täiuslikumaid masinaid, nagu traktorid, elektriadrad jm., mis tollal juba leidsid kasutamist Ameerika Ühendriikides ja isegi Saksamaal, polnud Venemaal üldsegi. Kõige rohkem kasutati täiuslikumaid masinaid Siberis ja Lõunas — piirkondades, kus suure külvipinnaga kulaklikud ja mõisamajandid olid levinud kõige rohkem.

Lõpuks märkigem väga tähtsat intensiivistumise tunnust — kunstväetist. Seda veeti 1900. aastal sisse 6 miljonit puuda, 1912. aastal — 35 miljonit puuda. Iga liiki omamaa fosfaatide toodang, mis 1908. aastal moodustas 1 425 000 puuda, kasvas 1912. aastaks 3 235 000 puudani. Kuid samuti nagu põllutöömasinate kasutamine, nii oli ka mineraalväetiste tarbimine levinud peamiselt ainult mõnede piirkondade mõisamajandites ja jõukates talumajandites ning peamiselt mustmullavööndi spetsialiseerunud majandites (linakasvatuses, kartulikasvatuses). Mustmullavööndi talumajandite põhimass aga ei kasutanud isegi laudaväetist kaugeltki mitte igal pool.

Seetõttu, vaatamata toodangu ja kaubalisuse tunduvale suurenemisele Venemaa põllumajanduses (kapitaliseeruvate majandite arvel), jäi põllumajanduse tootlikkuse üldine tase eesrindlike kapitalistlike maadega võrreldes ka XX sajandil siiski väga madalaks. Nii oli näiteks teravilja saagikuse poolest Venemaa nende maade hulgas üks viimastest. Teravilja keskmine saak oli aastail 1909—1913 Venemaal 45 puuda tiinult, Taanis oli see 195 puuda, Saksamaal 152 puuda, Prantsusmaal — 90 puuda. Teravilja eksportiv Venemaa tootis vilja ühe elaniku kohta kõigest 26 puuda, Ameerika Ühendriigid — 48, Argentiina — 68 ja Kanada 73 puuda. Niisuguse intensiivse taimekasvatuse saaduse, nagu peet, saagikus ulatus Venemaal neil aastail vaevalt 1000—1080 puudani tiinult. Prantsusmaal oli see näitaja 1660, Saksamaal 1865. Talumajandite ja suurema osa mõisamajandite tehniline tase jäi isegi XX sajandil äärmiselt madalaks. Nii kasutati Venemaal 1 ha külvipinna kohta 6,9 kg mineraalväetist, Prantsusmaal aga — 57,6 kg, Saksamaal 166 kg, Belgias kuni 236 kg ühe ha kohta.[26] Niisamuti jäi ka põllumajanduse mehhaniseeritus eesrindlikest maadest tugevasti maha. Põllumajanduses ja teda teenindavates ettevõtetes kasutatavate mehhaaniliste jõumasinate võimsuse suhe elavtöösse (inimeste ja loomade töösse) oli Venemaal 24%, Inglismaal 152%, Saksamaal 189%, Ameerika Ühendriikides 420%.[27] Venemaal säilisid ka näljahädad. Aastail 1911—1912 sai suur osa kubermangudest tunda näljahäda ning 30 miljonit talupoega kannatas selle läbi väga

[25] «Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г.», Статистика Российской империи, вып. LXXIX, изд. Центрального статистического комитета, 1913.

[26] «Annuaire international de Statistique Agricole», 1913; Рашкович, Удобрительная промышленность России, 1920.

[27] «Сельское хозяйство на путях восстановления», сборник Комиссии СНК СССР по изучению современной деревни, 1925, стр. 458—484.

tugevasti. Vaatamata valitsuse hooplevatele kõnedele «uue maakorralduse» hüvedest ning «lahk- ja krunditalundite progressist», põhjustas mõisate suurmaavalduse säilimine endiselt põllumajanduse mahajäämust. Miljonid talupojad aga elasid vaesuses ja neid ähvardas näljasurm.

Seega muutus põllumajandus oma kaubalis-kapitalistlikus osas ikka rohkem tööstuse — puuvilla-, suhkru-, tubaka-, kartulijne. tööstuse — toorainebaasiks, samal ajal aga tarbis ta üha rohkem tööstustooteid masinate, väetiste jne. näol. Põllumajanduse kaubalisus üldse, eriti aga tehniliste kultuuride kaubalisus laienes ja süvenes. Veelgi rohkem suurenes põllumajandussaaduste «eksporditavus», s. t. põllumajandussaaduste ekspordi osatähtsus. Raudteevedude (kui näitaja, mis iseloomustab põllumajandussaaduste kaubalisust üldse) ja ekspordi kasvu aastail 1911—1913, võrreldes 1901—1905-ndate aastatega, iseloomustavad järgmised meie poolt väljaarvutatud suhtarvud (1901—1905 = 100):

	Vedude kasv	Ekspordi kasv
Teravili	122	107
Peedid	246	98
Kartul	161	365
Suhkur	159	207
Piiritus	160	409
Lina ja kanep	131	131
Tubakas	136	193
Liha	1119	207
Munad	141	139
Piimasaadused üldse	212	205
Või	159	200
Tapetud linnud	150	153

Siit on näha, et tehniliste kultuuride ja nende ümbertöötamissaaduste, samuti aga ka karjasaaduste kaubalisus kasvas ajavahemikul 1901.—1913. a. palju suuremal määral kui ekstensiivse taimekasvatuse saaduse — teravilja — kaubalisus. Kuid samal ajal kasvas tehniliste kultuuride ja mõningate karjasaaduste (või, tapetud linnud) «eksporditavus» veelgi rohkem. Seevastu teravilja, samuti aga ka peedi ja liha ekspordi suurenemine jäi nende kaubalisuse kasvust maha.

Niisiis, siseturu osatähtsus ja põllumajandussaaduste kaubalisus kui tööstuskapitalismi kasvu tulemus suurenesid XX sajandi esimese 10—15 aasta jooksul peamiselt mõisamajanduse ja kulakliku talumajanduse kaubalisuse arvel tunduvalt.

Müügivilja tootmine oli koondunud peamiselt kulakute ja mõisnike kätte. See nähtub järgmistest andmetest.

Teravilja kogu- ja kaubatoodang moodustasid enne sõda:

	Teravilja kogutoodang		Kaubavili (väljaspool küla turustatav)		Kaubalisuse %
	miljonites puudades	%	miljonites puudades	%	
Mõisnikud	600	12,0	281,6	21,6	47,0
Kulakud	1900	38,0	650,0	50,0	34,0
Keskmikud ja kehvikud	2500	50,0	369,0	28,4	14,7
Kokku	5000	100	1300,6	100	26,0

Teiste sõnadega, kulaklik ja mõisamajandus tootis poole kogu teraviljast, kuid nende käes oli peaaegu kolm neljandikku (71,6%) kogu kaubaviljast.

Põllumajandussaaduste ekspordil oli väliskaubanduse käibes erakordselt suur, mõnikord isegi valdav osatähtsus. Nii näiteks oli eksportvedude erikaal üldises raudteeliikluses aastail 1901—1905 ja 1911—1913 järgmine:

	1901.—1905. a.	1911.—1913. a.
Teravili	57,9	45,8
Lina ja toorkanep . . .	75,3	75,6
Kanep	52,5	48,2
Kliid	77,0	73,8
Kartul	11,3	26,4
Suhkur	12,6	16,4

Peaaegu pool sellest teraviljast, mida veeti raudteel, läks ekspordiks, linast ja kliidest aga koguni kolm neljandikku. Kuigi selliseid intensiivse põllumajanduse saadusi, nagu kartul, suhkur jne., veeti välisturule palju vähemal määral, kasvas nende väljavedu kümne aasta jooksul siiski tugevasti. Minister Võšnegradski poolt XIX sajandi 80-ndail aastail püstitatud loosung: «Sööme vähem, ekspordime rohkem» jäi kehtima ka XX sajandil. Välisturgude intensiivsem varustamine Venemaa koloniaalse toorainega toimus rahvahulkade puuduse ja viletsuse arvel.

Peamiste põllumajandussaaduste ekspordi kasv oli järgmine (miljonites rublades):

	1901.—1905. a.	1911.—1913. a.	Kasv (%-des)
Teraviljasaadused ja jahu	447	596	133
Intensiivse põllunduse saadused	139	253	182
Karjasaadused . . .	115	277	241
Kokku . . .	701	1126	161

Kümne aasta jooksul suurenes põllumajandussaaduste eksport väärtuseliselt 1,5 korda. Endiselt esikohal püsiv teravilja eksport üksinda andis iga aasta üle poole miljardi rubla. Väärtuseliselt oli teravilja eksport (ilma jahuta) 1911.—1913. aastal 11,6 korda suurem, võrreldes ekspordiga aastail 1861—1865 (655,5 miljonit rubla 56,3 miljoni rubla vastu) ja üle 2 korra suurem, võrreldes ekspordiga aastail 1891—1895 (296,7 miljonit rubla).[28]

Teravilja eksport oli, nagu me eespool mainisime, kapitali sisemise, «rahvusliku» akumulatsiooni tähtsaimaks allikaks, mis suurenes eriti XX sajandil. Kuid selles teravilja ja teiste põllumajandussaaduste väljaveos avaldus ühtlasi ka Venemaa poolkoloniaalne sõltuvus väliskapitalist.

Väliskapital ekspluateeris Venemaad suurel määral kui poolasumaad, kui odava vilja ja mõningate tööstustoorainete allikat. Mõnikord tingis see eriti negatiivseid tulemusi niihästi vastavas põllumajandusharus kui ka seda toorainet ümbertöötavas tööstuses. Linakasvatus saatis rohkem kui poole oma toodangust välismaale. Aastail 1909—1912 saadeti 27 linakasvatuse kubermangus kogutud 24 miljonist puudast linakiust välismaale 14,7 miljonit puuda, oma vabrikutes töötati ümber kõigest 3,4 miljonit puuda. Seega, kuni 6 miljonit puuda jäi käsitööstuslikuks ümbertöötamiseks ja talumajandite koduseks tarbimiseks. Rääkimata sellise olukorra kahjulikkusest rahvamajanduse seisukohast lähtudes, tõi see endaga kaasa linahindade languse, hävitades niiviisi selle kasuliku põllumajandusharu.

Juba 90-ndatest aastatest alates, eriti aga XX sajandi algusest peale hakkas Venemaa eksportkaubandus üldse, eriti aga teravilja-, muna-, või- jm. kaubandus välismaise pangakapitali mõju alla sattuma. Välismaine finantskapital hoidis XX sajandil enda käes mitte üksnes Venemaa tööstusettevõtteid, vaid vallutas ka kaubandusalasid, haarates esmajoones enda kätte kaubanduse põllumajandussaadustega. Ekspordioperatsioonid siberi võiga, voroneži lindude ja munadega, tambovi peekoniga, pihkva linaga ja kõikjal kasvatatava teraviljaga hakkasid üha enam toimuma väliskapitali abil. Väliskapital hakkas valguma eksportkaubandusse ja seda valitsema, rajades Venemaal oma eksportkontoreid (nagu näiteks prantsuse firma Dreyfusi viljakaubanduse kontorid, saksa, kreeka ja itaalia viljakaubanduse, taani piima- ja munakaubanduse, inglise või- ja lihakaubanduse jt. firmade kontorid) ja asutades spetsiaalseid eksportühisusi (Eksportkaubanduse Ühisus jt.). Majanduslikult kõige tähtsamaks oli väliskapitali osavõtt eksportkaubandusest keeruka pankadesüsteemi kaudu. Viimane oli väliskapitali käes (Vene Väliskaubanduse Pank, Aasovi-Doni Pank, Peterburi Rahvusvaheline Pank jt.). Sellisel tähtsal ekspordialal, nagu teravilja eksport, haarasid pangad suure osa, vähemalt poole,

[28] П. И. Лященко, Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства, 1927, гл. XV.

lõunapiirkonna sadamate kaudu toimuvast väljaveost enda kätte, andes teraviljakasvatajatele kasvava teravilja tagatisel suuri laene, ostes väikekaupmeeste ja omaenda agentide kaudu kokku suuri teraviljapartiisid, andes laene dublikaatide vastu, ehitades elevaatoreid jne. Niisugusest teravilja ekspordi organiseerimisest võttis erapankade kõrval osa ka Riigipank. Viimane andis 1910. aastal eksportvilja tagatisel laene teraviljakasvatajatele (mõisnikele ja kulaklikele talumajanditele) Hersoni kubermangus 16 miljonit rubla, Tauria kubermangus 6 miljonit rubla jne.[29] Sellistes suurtes sadamates, nagu Nikolajev, moodustas pankade teravilja eksport 1909. aastal kuni 35% kogu ekspordist. Peale selle oli kaubanduslike erafirmade finantseerimine kolme suure panga käes.[30]

Samuti ei arene ilma väliskapitali osavõtuta ka põllumajandussaaduste kooperatiivse töötlemise ja turustamise spetsiaalsed liigid, eriti aga näiteks kulaklike talumajandite poolt massiliselt välisturule saadetava siberi või, munade jms. kooperatiivne eksport. Inglise kapitalistlikud suurfirmad varustasid siberi kooperatsiooni krediidiga, separaatoritega, masinatega, ekspordiks vajaliku taaraga ning üldse hoidsid võiekspordi peamised teed enda käes. Veelgi suuremal määral avaldus väliskapitali mõju suurt kapitaalset sisseseadet vajavatel ekspordialadel, nagu näiteks peekoni ja teiste kiireltriknevate saaduste eksport, mis nõudis kalleid külmhooneid ja külmtransporti. Niisugused külmutus- ja transpordiühisused, nagu «Union», Peterburi Kaubaladude Ühisus (kellel oli kõige suurem külmhoone Euroopas) jt. asutati suurelt osalt, mõnikord aga peaaegu eranditult väliskapitaliga ning töötasid käsikäes välismaiste pankadega.

Peamisteks pankadeks, kes võtsid põllumajandussaaduste kaubandusest ja eriti teraviljaekspordi operatsioonidest kõige rohkem osa, olid peamiselt prantsuse kapitaliga töötavad Aasovi-Doni Pank, Rahvusvaheline Pank, Peterburi Era-kommertspank, Põhjapank, saksa kapitaliga töötavad Vene Väliskaubanduse Pank ja Vene-Aasia Pank ning Peterburi Diskontopank. Ülejäänud suurematest pankadest, kes võtsid ulatuslikult osa näiteks teraviljakaubandusest, kuid olid sealjuures rohkem säilitanud oma «rahvusliku» iseseisvuse, etendas kõige silmapaistvamat osa Volga-Kaama Pank — kaubandusliku suurkapitali vana rahvuslik kants, mis oli loodud juba ajal, kui teravilja veeti lotjadega ja burlakkide veojõul.

Seega oli vene väliskaubandus põllumajandussaaduste ekspordi osas sõltuv väliskapitalist, eriti aga nende põllumajandussaaduste osas, mis nõudsid suuri kapitalimahutusi laomajanduse sisseseadmiseks, transpordiks ja muuks. Vene kaubanduskapitalil puudus kaasaegse ekspordi jaoks vajalik kõrge tehnika ning küllaldane

[29] П. И. Лященко, Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России, 1912, стр. 105, 129.

[30] Vt. Г. В. Цыперович, Синдикаты и тресты в России, изд. 2, 1919, стр. 95.

võimsus selle loomiseks. Alles 1910-ndail aastail hakkas valitsus Riigipanga, raudteede ja kooperatsiooni kaudu astuma samme elevaatorite, külmhoonete ning külmtranspordi võrgu loomiseks, et vabastada vene kaubandus ja eksport välisfirmadest sõltumisest.

XI PEATÜKK

TÖÖSTUSE KONTSENTRATSIOON JA MONOPOLID

1. Tööstuse kontsentratsioon ja sündikaatide tekkimine

Nagu me juba näitasime, oli 1900. aasta kriis Lääne-Euroopas «pöördepunktiks uusimate monopolide ajaloos». Koos gigantsete «kombineeritud» ettevõtetega tabas kriis ka paljusid suhteliselt vananenud tehnikaga väikesi «mittekombineeritud» ettevõtteid. Kriis sõelus neid ettevõtteid halastamatult välja, laostas nõrgemad ning põhjustas edasist kontsentratsiooni ja monopolide tekkimist. Sama teed läks ka vene kapitalism, kui ta pärast 1900.—1903. aasta kriisi astus tööstuse intensiivse kontsentratsiooni ja monopolide kujunemise perioodi.

Tööstuse kontsentratsiooniprotsess saavutas Venemaal juba tööstuskapitalismi perioodil suure ulatuse. Nagu me eespool näitasime, soodustas seda ka väliskapitali laiaulatuslik osavõtt vene tööstusest, mis sinna valgus peamiselt aktsiasuurkapitali näol. Tööstuse kontsentratsiooni soodustas ka juhtivate rasketööstusharude seos riiklike tellimustega ja raudteede ehitusega. Alates 1909. aasta tõusust tegi tööstuse kontsentratsiooni ja «loomuliku valiku» protsess veelgi suuremaid edusamme. Kui võtta ettevõtete üldarv ja jagada see vastavalt tööliste arvule kriisi algul ja lõpul, saame järgmised arvud (protsentides üldarvust):[1]

Ettevõtete rühmad	Ettevõtete arv %-des		Tööliste arv %-des	
	1901. a.	1910. a.	1901. a.	1910. a.
Väikesed, kuni 50 töölisega	70,5	65,7	14,3	11,6
51—500 töölisega . .	26,0	29,3	39,0	35,0
Üle 500 töölise . . .	3,5	5,0	46,7	53,4

Kõige suuremate hiigelettevõtete rühm suurenes niihästi ettevõtete arvu kui ka tööliste arvu poolest, ülejäänud rühmades aga esines viimase osas vähenemine. Sealjuures võib võrdluseks tuua, et Ameerika Ühendriikides töötas väike- ja kesk- (kuni 500 tööli-

[1] «Свод отчетов фабричных инспекторов за 1910 г.», стр. XV.

sega) ettevõtetes 67% tööliste üldarvust, suur- (üle 500 töölisega) ettevõtetes 33%, s. o. kontsentratsiooni protsent tööliste arvu osas oli Venemaal kõrgem kui Ameerika Ühendriikides.

Teine, üksikasjalisem allikas — ametlik vabrikustatistika[2] — annab tööstuse arenemise põhitendentside kohta aastail 1887—1908 järgmised iseloomustavad arvud:

Aasta	Ettevõtete arv	Toodangu suurus (milj. rbl.)	Tööliste arv (tuh.)
1887	30 888	1334,5	1318,0
1897	39 029	2839,1	2098,2
1908	39 866	4908,7	2679,7

Kasvu suhtelist suurust aastail 1887—1897 ja 1897—1908 näitab järgmine tabel (protsentides):

	Aastail 1887—1897	Aastail 1897—1908
Ettevõtete arv suurenes	26,3	2,1
Toodang suurenes	112,7	72,9
Tööliste arv suurenes	59,2	27,7

Arvude mõningale ebatäpsusele ja perioodide võrreldamatusele vaatamata on neist siiski näha, kuivõrd intensiivne oli kontsentratsiooniprotsess XX sajandi algul (toodangu suurenemine kolme neljandiku võrra, võrreldes XIX sajandi lõpuga, peaaegu sama ettevõtete arvu juures). Eriti intensiivne kontsentratsioon ja tehniline tõus toimus kriisi tulemusel. Aastail 1900—1908 suurenes mootorite üldarv 20,8%, aurumasinate võimsus aga 41,2%, s. o. ettevõtete arvu tähtsusetu suurenemise juures kasvas sisseseadete võimsus 8 aasta jooksul peaaegu 40% ja toodangu summa 49,9%.

Veelgi reljeefsemalt väljendub see kontsentratsiooniprotsess üksikutes tootmisharudes. Nii oli Venemaa metallurgiatööstuses 1895. aastal kõigest 1 tehas malmitoodanguga 10 miljonit puuda, mis moodustas 12% malmi toodangust Venemaal. 1900. aastal oli niisuguseid tehaseid kaks, toodanguga 30 miljonit puuda, mis moodustas kogutoodangust 17,2%. 1908. aastal oli neid tehaseid juba 5, toodanguga 71 miljonit puuda (41,5% toodangust) ning 1913. aastal oli 9 tehast, toodanguga 150 miljonit puuda (53,1% toodangust). Seega juba XX sajandi esimesel aastakümnel haarasid 9 metallurgiagiganti enda kätte poole kogu malmitoodangust. Naftatööstuses oli kontsentratsiooniprotsess veelgi sügavam. 1912. aastal andsid naftadestilleerimistehased, igaüks toodanguga alla 1 miljoni puuda, ainult 1,1% kogu Bakuu piirkonna toodangust, 6 suurettevõtet aga, igaüks toodanguga üle 5 miljoni puuda, andsid

[2] «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности за 1908 г.» под. ред. В. Е. Варзара, 1912.

65% kogu toodangust. Sealjuures 2 tehast, toodanguga üle 10 miljoni puuda, andsid 29,6%. Donetsi basseini kivisöetööstuses andsid 1891. aastal suurettevõtted, toodanguga üle 5 miljoni puuda, 47,8% kogu toodangust. 1912. aastal andsid nad aga juba 84,5%. Rööbaste valtsimise tööstuse kolmeteistkümnest olemasolevast tehasest seitse andsid rööbaste kogutoodangust 9%.

Tööstuse kontsentratsiooniga koos pidid tõusma ka tööstusettevõtete tootlikkuse üldised näitajad. Eespool me tõime metallurgiatööstuse tootlikkuse kasvu iseloomustavaid arve 1890.—1900. aasta kohta. Nüüd esitame võrdluseks arve 1909. aasta kohta:[3]

	1900. a.	1909. a.
Malmitoodang keskmiselt ühe tehase kohta (tuhandetes puudades)	716	1025
Tööliste arv keskmiselt ühe tehase kohta	1325	1545
Hobujõudusid keskmiselt ühe tehase kohta	1286	1805
Hobujõudusid keskmiselt ühe töölise kohta	0,97	1,17
Malmitoodang keskmiselt ühe kõrgahju kohta (tuhandetes puudades)	629	1138

Malmitoodang, arvestatuna ühe tehase kohta, suurenes 1909. aastaks 1900. aastaga võrreldes 43%, 1890. aastaga võrreldes aga rohkem kui 4 korda. Sealjuures jõudis progresseeruv lõunapiirkond mahajäänud Uraalist iseäranis kiiresti ette. Poolale kuulus vahepealne koht. Seda näitab järgmine tabel:

	Lõunapiirkond		Poola		Uraal	
	1900. a.	1909. a.	1900. a.	1909. a.	1900. a.	1909 a.
Malmitoodang ühe tehase kohta (tuh. puudades)	3192	5375	455	878	436	367
Tööliste arv ühe tehase kohta	1841	2541	437	1025	1496	1540
Hobujõudusid ühe tehase kohta	6159	9986[4]	714	2222	244	478
Hobujõudusid ühe töölise kohta	3,34	3,93[4]	1,6	2,43	0,16	0,33
Malmitoodang ühe kõrgahju kohta (tuh. puudades)	2035	2670	570	1317	342	453

Tabelis toodud arvud näitavad teravat vastandlikkust progresseeruva lõunapiirkonna ja mahajäänud Uraali vahel. Lõunapiir-

[3] И. Гливиц, Железная промышленность России, 1911, стр. 111—114.

[4] Veerus «Lõunapiirkond» 1909. aastal on niihästi ühe tehase kui ka ühe töölise kohta tulevate hobujõudude hulka auru-hobujõudude kõrval (8003 HJ ühe tehase ja 3,23 HJ ühe töölise kohta) arvatud ka neil aastail lõunapiirkonnas laialdast kasutamist leidnud elektriseadmete võimsus, ümberarvutatuna auru-hobujõududesse (kokku 27 400 kW ehk 37 300 auru-hobujõudu).

kond mitte üksnes ei jõua Euroopa tehnikale järele, vaid koguni möödub sellest. Nii suurenes 1912. aastal toodang ühe ahju kohta lõunapiirkonnas 3 152 000 puudani, kogu Venemaa ulatuses aga oli see näitaja tollal 1 525 000 puuda. Võrdluseks nimetame, et malmi toodeti samal aastal ühe ahju kohta Inglismaal 2 miljonit puuda, Saksamaal 2,6 miljonit puuda, Ameerika Ühendriikides 5 miljonit puuda ja ühe töölise kohta 2560 puuda. Seega ületas Lõuna-Venemaa metallurgia niihästi oma tehnilise sisseseade kui ka tehnoloogilise protsessi iseloomu ja tootlikkuse poolest Lääne-Euroopa keskmise taseme, kuid jäi maha Ameerika Ühendriikidest. Samal ajal aga Venemaa mustmetallurgia tervikuna jäi tootlikkuselt kõigist neist maadest 2—3 korda maha.

Vene tööstuse poolt aastail 1908—1909 saavutatud tehniliste edusammude teiseks tunnuseks on mootorite võimsuse suurenemine ja aurumootorite asendamine täiuslikumate sisepõlemis- ja elektrimootoritega. Tööstuses kasvas mehhaaniliste mootorite üldine võimsus 854 000 HJ-lt 1900. aastal kuni 1 206 000 HJ-ni 1908. aastal (välja arvatud mäetööstus, sõjatehased ja transport), s. t. 41,2%. Tõsi küll, absoluutsummas jäi vene tööstuse mehhaaniline jõud Lääne-Euroopast ja Ameerika Ühendriikidest tunduvalt maha.

Saksamaa tööstuses kasutati 1907. aasta loenduse andmeil 7,9 miljonit HJ, Ameerika Ühendriikides oli 1910. aasta tsensuse järgi kasutusel 18,7 miljonit HJ. Arvestatuna 100 elaniku kohta moodustab see Ameerika Ühendriikides 25 HJ, Saksamaal 13 HJ, Inglismaal 24 HJ, Venemaal aga 1,6 HJ. See väga madal arv Venemaa kohta iseloomustab kapitalistliku tööstuse äärmist mahajäämust Venemaa rahvamajanduses. Üldine energiaga varustatus ühe elaniku kohta oli Venemaal peaaegu 15 korda madalam kui Ameerika Ühendriikides ja 8 korda madalam kui Saksamaal. Võttes aga üksnes suurtööstuse ja arvestades seal kasutatavat mehhaanilist jõudu ühe tööstustöölise kohta, saame hoopis teise pildi. Nii tuli Venemaal (ilma mäetööstuseta) 1908. aastal ühe tööstustöölise kohta 91,9 HJ, Ameerika Ühendriikides 1910. aasta tsensuse järgi (samuti ilma mäetööstuseta) 282 HJ, Inglismaal 1907. aastal 152,7 HJ, Saksamaal 72,9 HJ ja Prantsusmaal 84,9 HJ.[5]

Mineraalkütuse abil toodeti 1900. aastal üksnes 57% malmist, 1907. aastal aga juba 72,3%. Täpselt sama kiiresti toimus keeduraua väljatõrjumine valuraua poolt. Viimast toodeti Venemaal 1890. aastal 44%, 1900. aastal aga 84% ja 1909. aastal 96%. Sealjuures ülejäänud 4% langes eranditult mahajäänud Uraali arvele,

[5] Ameerika Ühendriikide kohta on arvud välja arvutatud 1910. aasta tsensuse andmeil, Saksamaa kohta aga 1907. aasta loenduse alusel. Teiste maade osas on aluseks olnud vastavate maade ametliku statistika andmed. Venemaa osas aga 1908. aasta tööstusloenduse andmed (V. E. Varzari toimetusel). Vaata «Statistical Abstract of the U. S. A.», samuti ka vastavate aastate «Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich». Arvestusmeetodite mõnesuguse erinevuse tõttu ei lange käesolevad ja edaspidi mitmesugustes allikates esitatavad arvud kokku.

lõunapiirkond aga oli tervikuna üle läinud valurauale. Terasetootmises tõrjuti bessemerimenetlus martäänmenetluse poolt kiiresti tagaplaanile. Viimane andis 1890. aastal 68%, 1900. aastal aga 74% ja 1909. aastal 81% kogu metallist. Sisseseadete võimsus muutus lõunapiirkonna metallurgiatööstuses järgmiselt: aurumasinate võimsus vähenes 220 000 HJ-lt 1904. aastal 192 000 HJ-ni 1910. aastal, elektrimasinate võimsus suurenes 19 tuhandelt kW-lt 34 tuhande kW-ni.

Seega tööstustööliste varustatuselt energiaga, selle suurtööstuse põhitunnuse poolest, jäi Venemaa ameerika ja inglise tööstusest tunduvalt maha. Kuid tööstuse kõrgema kontsentratsioonitaseme tõttu oli ta selles osas Lääne-Euroopa kontinendi tööstusest ees.

Vene tööstuse poolt pärast 1900.—1903. aasta kriisi omandatud üksikutest tehnilistest saavutustest tuleb nimetada näiteks puitkütuse tunduvat väljatõrjumist mineraalkütuse poolt metallurgiatööstuses. Tekstiilitööstuse tehnilist progressi iseloomustas selfaktorite väljatõrjumine värtenvaatrite poolt. Viimaste arv selfaktorite suhtes oli 1900. aastal 77%, 1910. aastal aga oli see 122%.

Tööstuse kontsentratsioon, mis suurel määral toimus väliskapitali mõjul, oli viimase käes võimsaks relvaks, et enda kätte haarata vene tööstust, kõrvaldada vene kapitali konkurents, allutada vene tööstus imperialistlike monopolide kolonialistlikele huvidele. Seetõttu ei olnud tööstuse kontsentratsioonil Venemaal sageli neid eeliseid, mis sellel oli Läänes. Juhul aga, kui mõnes tööstusharus kontsentratsioon ja sellega seotud tootlikkuse kasv ei vastanud Lääne monopolide huvidele, nagu see oli näiteks naftamonopolides, siis taoliste harude arenemist Venemaal väliskapital takistas.

Seepärast tuleb kõigile tehnika-alastele suhtelistele edusammudele ja vene tööstuse kõrgele kontsentratsioonitasemele vaatamata ära märkida tema üldist majanduslikku mahajäämust. Terve rida kõige tähtsamaid ja juhtivamaid tööstusharusid puudus Venemaal hoopis või oli esindatud väga nõrgalt. Nii oli väga nõrgalt arenenud masinaehitus. Rõhuv osa vabrikute ja tehaste tööstuslikust sisseseadest, eriti aga keerukamad seadmed, nagu elektriseadmed, turbiinid, keerukad masinad jne., telliti välismaalt. Täiesti puudus autotööstus. Väga nõrgalt oli arenenud põhikeemiatööstus, mõningad selle harud aga puudusid täiesti. Peaaegu üldse ei töödeldud väga rikkaid ja ammust ajast teadaolevaid kirdepiirkonnas asuvaid kaalivarusid (Solikamskis jm.). Tingitud oli see rahvusvahelise kaalitrusti keelupoliitikast. Samuti seisid kasutamata põllumajandusele nii vajalikud fosforiidilademed jne. Kõige selle juures kuulus otsustav sõna monopolistlikule väliskapitalile. Viimane oli sageli huvitatud sellest, et üks või teine tööstus või loodusvarade töötlemine Venemaal ei areneks. Nii viivitati uute naftaleiukohtade kasutuselevõtmisega ettekavatsetult jne.

Mil määral oli Venemaa eesrindlikest läänemaadest tööstuslik-

majanduslikus suhtes maha jäänud, seda näitavad järgmised arvud. Venemaal oli 1913. aastal tööstustoodangu üldmaht 2,5 korda väiksem kui Prantsusmaal, 4,6 korda väiksem kui Inglismaal, 6 korda väiksem kui Saksamaal, 14,3 korda väiksem kui Ameerika Ühendriikides. See mahajäämus oli mõningate ja sealjuures just juhtivate harude osas eriti suur. Näiteks Venemaal oli kivisöetoodang 1913. aastal 30 miljonit tonni, Saksamaal aga 190,1 miljonit tonni, Suurbritannias 292 miljonit tonni ja Ameerika Ühendriikides 517,1 miljonit tonni. Rauamaaki toodeti Venemaal 9,5 miljonit tonni, Prantsusmaal aga 43 miljonit tonni ja Ameerika Ühendriikides 63 miljonit tonni. Malmi toodeti Venemaal 4,6 miljonit tonni, Ameerika Ühendriikides 31,5 miljonit tonni ja Saksamaal 16,8 miljonit tonni. Vaske toodeti Venemaal 31 100 tonni, Ameerika Ühendriikides aga 557 200 tonni. Veelgi suuremal määral ilmnes see tööstustoodangu mahajäämus toodangu hulgas ühe elaniku kohta. Nii moodustas Venemaal 1913. aastal elektrienergiatoodang ühe elaniku kohta 14 kWh, kuna Ameerika Ühendriikides oli see 175,6 kWh. Malmitoodangut oli Venemaal ühe elaniku kohta 30,3 kg, Ameerika Ühendriikides aga 326,5 kg, Inglismaal 206 kg ja Saksamaal 250 kg. Kivisöetoodangut oli Venemaal ühe elaniku kohta 209 kg, Ameerika Ühendriikides 5358 kg, Inglismaal 6396 kg ja Saksamaal 2872 kg. Puuvilla tarbimine ühe elaniku kohta moodustas Venemaal 3,1 kg, Ameerika Ühendriikides 14 kg ja Inglismaal 19 kg.[6] Erilist tähelepanu väärib sealjuures mitte see fakt, et Venemaa ei jõudnud enamarenenud kapitalistlikele maadele järele, vaid et ta jäi neist üha enam maha. Nii oli malmitoodang tsaari-Venemaal 1900. aastal ühe elaniku kohta 8 korda väiksem kui Ameerika Ühendriikides, 1913. aastal aga oli see juba 11 korda väiksem. Saksamaaga võrreldes oli see 1900. aastal 6 korda väiksem, 1913. aastal aga 8 korda väiksem. Samasugune oli olukord ka suurema osa muude toodete osas.

Sündikaatide tekkimine. Esitatust on näha, et tööstuse kontsentratsiooniprotsess tugevneb eriti XX sajandi esimesel aastakümnel, allutades vene kapitalistliku tööstuse otseselt monopolidele. Vene «vana» kapitalism muutub XX sajandi algul «uueks», monopolide, finantskapitali ja sündikaatide kapitalismiks.

Vene kapitalismi ajaloos tekkisid ettevõtjate sündikaatlikud kokkulepped esmakordselt juba 70—80-ndail aastail. Tollal sõlmisid kindlustusseltsid monopolistliku konventsiooni ühtse kindlustustariifi määramiseks. 1886. aastal tekkis naela- ja traaditehaste sündikaat, 1887. aastal tekkis suhkruvabrikantide sündikaat. Viimane muutus valitsuse kaasabil kõige tähtsamaks suhkrutööstuse reguleerimise vahendiks. 1892. aastal tekkis peamiste

---

[6] Arvud on välja arvutatud kogumike «Мировое хозяйство за 1913—1927 гг.», ЦСУ, 1928, samuti ka «Социалистическое строительство Союза ССР», 1939 põhjal. Vaata ka eelmist osundit.

naftafirmade vahel sündikaaditüüpi kokkulepe. Samal ajal püütakse ühendada ka kivisöe-, metallurgia- jt. ettevõtted.

Kuid täielikult valmistasid vene tööstuses sündikaatidele ja monopolidele pinna ette alles majanduslik arenemine XIX sajandi lõpul ja 1900.—1903. aasta kriis. Üldiseks tingimuseks, mis valmistas ette üleminekut monopolistlikele tööstusühingutele, oli eelkõige tööstuse kõrge kontsentratsioonitase. Teisest küljest, nõudmine peamiste rasketööstusharude toodete järele oli suurte valitsuse ja raudteede tellimuste ülekaalu tõttu samuti vägagi kontsentreeritud.

Vene tööstuskodanluse juhtivates ringkondades peeti 1900.—1903. aasta kriisi tagajärgede likvideerimiseks vajalikuks astuda järgmisi samme. Esiteks, tööstuse «saneerimine» ja reorganiseerimine nõrkade ning halvastivarustatud ettevõtete väljasõelumise, allesjäänud ettevõtete põhikapitali taastamise ja nende ettevõtete tugevdamise teel. Teiseks, vahendus- ja kaubanduskulude vähendamine realiseerimise monopoolse reguleerimise teel tööstuses. Ja lõpuks, tootmise ja turu iseloomu muutmine, loobudes ainuüksi riiklikest tellimustest ja suurendades laiatarbekaupade tootmist.

Neid küsimusi hakatakse XX sajandi algaastail majandusteaduslikus ja eriti spetsiaalses tööstuskapitalistlikus ajakirjanduses elavalt arutama. Samuti arutati neid küsimusi tööstlurite esindusorganite häälekandjas «Tööstus ja Kaubandus», tööstuse ja kaubanduse kongresside nõukogudes, lõunapiirkonna kütuse- ja metallurgiatööstuse häälekandjates, «Lõuna-Venemaa Mäetöösturite Kongressi Toimetistes» jne. Nende kodanluse juhtivate ringkondade arvates võidi väljapääsu olukorrast ja lahendust kõigile küsimustele leida organisatsioonilistes eeskujudes, mida tollal andis Lääne-Euroopa ja ameerika tööstus. Tööstuse reorganiseerimine ning tootmise reguleerimine kontsentratsiooni tugevdamise ja nõrkade konkurentide väljatõrjumise teel, tööstusmonopolide saavutamine, turustuse reguleerimine sündikaatide abil, kasumite suurendamine kaubanduslike vahenduskulude vähendamise ja monopoolsete hindade kehtestamise teel — sellised olid kodanluse nende ringkondade arvates tööstuse ümberkorraldamise uued ülesanded ja teed.

Kuid kõik need teed ja moodused ei leidnud tööstuskodanluse juhtivates ringkondades kaugeltki ühesugust tunnustust ega olnud nad ka kõik kergesti teostatavad. Vene tööstuses ei läinud monopolistlikud ühingud sündikaaditüübist kaugemale. Mustmetallurgia ja kütusetööstuse juhtivad harud jm. olenesid väga suurel määral riiklikest tellimustest, mis tagasid neile kõrgeid kasumeid. Seetõttu motiivid, mis oleksid ergutanud neid soositavaid harusid ja ettevõtteid-«favoriite» otsima mingisuguseid uusi turge ja tundmatuid realiseerimisteid, puudusid.

Suur- ja privilegeeritud tööstuse juhtijatele endile kujutas

massiline siseturg endast ikkagi midagi väga kitsast ja vähe huvipakkuvat. Nad pidasid kasulikumaks ja otstarbekohasemaks minna vana teed mööda, riiklike tellimuste teed mööda. Tööstuse esindajate keskorgan — Kongresside Nõukogu — formuleeris oma suhtumist siseturu probleemi 1908. aastal järgmiselt: «Praktilistel inimestel ei maksa üldse unistadagi meie metallurgiatööstuse tugevdamisest katusepleki, vene talupojale nii vajalike hobuseraudade, vankritelgede, rautatud rataste ja atrade tootmise pinnal.»[7] Muidugi, selleks et tööstust tõepoolest sellel pinnal «kindlustada», oleks tulnud arendada tootlikke jõude külas, vabastada põllumajandus tema majanduslikku mahajäämust tingivatest feodaalsetest pärisorjuslikest iganditest. Kuid niisugune programm ei vastanud maaomanike juhtiva ladviku huvidele. Seepärast eelistas ka tööstuskodanlus, eriti aga juhtivates mustmetallurgiaharudes, riikliku turu, riiklike tellimuste, subsiidiumide, soosimiste jne. vana süsteemi juurde tagasipöördumist.

Teiseks küsimuseks, mis ühinenud tööstuskapitali ette kerkis, oli küsimus kaubanduslikust vahendusest. Viimane oli Venemaal väga kallis. Vastupidiselt läänemaadele oli kaubanduslik kasum Venemaal tööstuslikust kasumist kõrgem. Näiteks, kui masinaehituses ja mehhaanika alal olid aktsiaettevõtete dividendid ametlike aruannete järgi 1906.—1908. aastal 2—2,7%, siis kaubandusettevõtete dividendid moodustasid samade aruannete järgi 6—7,9%. Tegelikud dividendid olid muidugi niihästi tööstuslikes kui ka kaubanduslikes aktsiaettevõtetes palju suuremad, kui ametlikes aruannetes oli näidatud. Kuid igatahes sündikaadid võimaldasid tööstusel vabaneda kõrgetest kaubanduslikest vahenduskuludest, või õigemini, võimaldasid tööstusel endal turu vahetu monopoolse valdamise teel saada kõrgeid kaubanduslikke kasumeid.

Juba aastail 1901—1903, niipea kui kõige teravam kriis oli üle elatud, hakatakse tööstuse juhtivates ringkondades tööstuse sündikaliseerimise ideed elavalt arutama. Kodanlus nägi selles kriisist väljapääsu ja edaspidiste raskuste vältimise vahendit. Seda ideed hakatakse oraatorite kõnedes, tööstrite kongressidel, spetsiaalses ajakirjanduses, valitsusele esitatavates ettekannetes pidevalt esitama. Valitsus ise teatas ametlikult, et kui tööstus «peab kasulikuks olemasolevast raskusest väljapääsu leida jõupingutuste ühendamises, siis selles ta takistusi ei kohtaks».

Lõuna-Venemaa mäetööstrite kongressil 1901. aastal otsustati asuda sündikaadi organiseerimisele.

1902. aastal organiseeritakse rida suuri sündikaate peamiselt mustmetallurgias ja metallitööstuses. Vormistamise aja poolest esimesteks ja kõige tähtsamateks olid vene metallurgiatehaste

[7] «Записка Совета съездов представителей промышленности и торговли о мерах к подъему отечественной железной промышленности и машиностроения», 1908.

toodete müügi sündikaat («Prodamet»), raudtorude müügi sündikaat («Truboprodaža»), spetsiaalmalmide (ferromangaanide) müügi sündikaat. Aastail 1903—1904 tekkisid tsemendi müügi sündikaat, naelte ja traadi müügi sündikaat, Donetsi basseini mineraalkütuste müügi sündikaat («Produgol»), vaguniehitustehaste sündikaat («Prodvagon»), Uraali rauatehaste sündikaat («Krovlja») jt.

Aastaiks 1907—1909 ühendasid sündikaadid ja sündikaatlikud kokkulepped valdava osa ettevõtteist kõigis juhtivates tööstusharudes, mäetööstuses, must- ja värvilises metallurgias (vask, plaatina), metallitööstuses, masinaehituses, kütusetööstuses (kivisüsi, nafta), kerge- ja toiduainetetööstuses, transpordis jne.

Kõik need sündikaadid tekkisid tavaliste kaubanduslike aktsiaseltsidena, toodete müümiseks sõlmitud «komisjonikokkulepete» jne. näol. Kuid tegelikult kujutasid nad endast puhtmonopolistlikke organisatsioone, mis hoidsid väikese rühma monopolistide käes kogu tootmise ja dikteerisid kõiki nende, rahvamajandusele vajalike toodete turustamise tingimusi. Nende «müügikontorite» monopolistlik iseloom oli kõigile teada, kuid ametlikes põhikirjades ja aruannetes oli see täielikult varjatud.

Seetõttu annab monopolide sisemine, põhikirjaline ja aruandeline ajalugu monopolide sisemise olemuse, nende sisemiste suhete ja püüdluste, nende poliitika suuna ja rahvamajandusele avaldatava mõju mõistmiseks väga vähe. Monopolistlike organisatsioonide sisemine poliitika oli nendest kõrvalistele vaatlejatele ning isegi ametlikele revidentidele esitatavaist ametlikest, põhikirjalistest ja legaalsetest vormidest väga kaugel. Monopolide sisemine tegevus kujutas endast kõige rangemat «ärisaladust», mis jäi asjasse pühendamatutele täiesti kättesaamatuks ja oli teada vaid kõige lähematele juhtidele ning asjaosalistele. Seda salajast sisemist tegevust ei avaldanud ametlikud aruanded ega ka iga liiki publikatsioonid. Juhuslikud, aeg-ajalt ilmuvad paljastused selgitasid küsimust vähe, pealegi olid nad enamalt jaolt pärit nendeltsamadelt asjast huvitatud isikutelt. Isegi kui asi läks kohtuni (nagu kuulsas kohtuprotsessis «Produgoli» vastu), monopolide siseelu üksikasjad ikkagi ei selgunud.

Kui lõpuks Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni päevil võis kõigi nende kinniste monopolistlike majandusorganisatsioonide saladused paljastada ja päevavalgele tuua, siis ilmnes, et paljudes tööstust juhtivates keskorganisatsioonides (nagu Tööstuse Esindajate Kongresside Nõukogu, Rauatööstarite Nõupidamise Kontor, Mäetööstarite Kongresside Nõukogu, peamiste trustide «Prodameti», «Produgoli», «Prodarud» jt. juhatused) oli kogu dokumentatsioon, asjaajamine, lepingud jne. kadunud ning riiklikesse keskarhiividesse ei sattunud. See teeb nende organisatsioonide hilisema, revolutsioonieelse perioodi majandusliku tegevuse dokumentaalse tundmaõppimise äärmiselt raskeks, kohati aga koguni võimatuks.

Ainult üksikutel juhtudel sattusid mõningad, omal ajal nende organisatsioonide poolt oma lepinglastele konfidentsiaalselt saadetud materjalid ja dokumendid kohalikesse arhiividesse, kust nad nõutati välja ja allutati uurimisele.[8]

Kõik need küsimused ja kogu see dokumentatsioon alles ootab oma uurijaid. Siin me anname meie poolt arhiivides leitud dokumentatsiooni — sündikaatlike lepingute ja kokkulepete alusel üksikasjalisema ülevaate kahe tähtsama monopoli — «Prodameti» ja «Produgoli» — struktuurist ja tegevusest.

2. Sündikaat «Prodamet»

Vene Metallitehaste Müügiühingu, lühendatult «Prodamet» ehk «Prodameta»,[9] põhikiri kinnitati valitsuse poolt 5. juulil 1902. aastal kui tavalise, avaliku aktsiaseltsi põhikiri.[10] Ühingu asutamiskapitaliks oli põhikirjas nähtud ette kõigest 900 000 rubla. Teiste sõnadega, see metallurgiatööstuse suurettevõtete esmaklassiline monopolistlik organisatsioon «Prodamet» esines väga tagasihoidliku ja väikese kaubandusliku aktsiaseltsina. Kavatsetud operatsioonide iseloomu tõttu oleks «Prodamet» ka selle tagasihoidliku kapitaliga läbi saanud, sest saades oma kontrahentidelt kaupu formaalselt komisjoni peale, ei vajanud ta nende tehaste toodangu realiseerimiseks suurt, sadade miljonite rublade suurust kapitali. Formaalselt oli «Prodameti» aktsiatel seaduslik õigus börsil ringlemiseks ja neid võis kõrvalistele isikutele vabalt müüa. Tegelikult aga aktsiaid ringluses ei olnud. Ühingu asutamisel kirjutati aktsiad

---

[8] Nii näiteks meid huvitavates küsimustes avastati «Prodameti», «Produgoli», «Peterburi Rauatööstusrite Nõupidamise Kontori» jt. kohta suurel hulgal materjale Leningradi oblasti arhiivis üksikute tehaste (eriti Putilovi tehase) fondides. Moskva oblasti arhiivis «Moskva Metallitehase Ühingu» (endine Goujon), Brjanski tehase jt. fondides avastati rikkalik dokumentatsioon «Prodameti» ja «Produgoli» asjaajamisest. Sellest on «Prodameti» põhiline kontraktsioon ja 1912. aasta täiendavad kohustused jäänud tänaseni trükis avaldamata. Samuti avastati «Produgoli» dokumentatsioon, sealhulgas ka «Produgoli» kuulus «Punane leping», mis on osaliselt avaldatud «Punases arhiivis» seoses «Produgoli» kohtuprotsessi materjalidega, ja palju muud. Palju vähemal määral on tänini dokumente imperialistliku ajajärgu majanduse kohta välja selgitatud ja läbi uuritud keskarhiivides (ЦАНХ Leningradis, ГАФКЭ Moskvas jt.). Neis on suurel määral säilinud valitsuse iga liiki nõupidamiste ja uurimuste ametlik dokumentatsioon, aruanded valitsusele jne. Niisuguste ühingute, nagu Novorossia, Dnepri, Taganrogi jt., rikkalike arhiivifondide tundmaõppimist Ukraina arhiivides Harkovis, Luganskis, Dnepropetrovskis jm. on alles alustatud.

[9] Revolutsioonieelses ametlikus dokumentatsioonis (sündikaadi kontraheerimislepingud, tema kirjavahetus teiste monopolidega, jooksev ajakirjandus jm.) nimetati sündikaati lühendatult «Prodameta». Revolutsioonijärgsetes ametlikes dokumentides (СУ 1918 г., № 19, ст. 282) nimetatakse sündikaati lühendatult «Prodamet». Transkriptsiooni ühtlustamiseks kasutame revolutsioonijärgset transkriptsiooni ka revolutsioonieelse aja suhtes.

[10] СУ, 1902, отд. II, 6 июля 1902 г.

kontrahentide nimele. Uued kontrahendid, kes aktsiaseltsi astusid, pidid omandama teatud hulga aktsiaid vastavalt jaotusele. Vastavalt separaatlepingule (§ 33) ei tohtinud kontrahendid trahvi ähvardusel aktsiaid kellelegi loovutada ega edasi anda, lepingu murdmise ja organisatsioonist lahkumise korral pidid nad aktsiad teistele kontrahentidele loovutama. Dividende ei antud sageli üldsegi, sest ühingust osavõtt tõi osanikele kasu mitte aktsiatelt saadavate dividendide näol, vaid ühingu poolt müüdavate kaupade kõrgendatud, monopoolsete hindade tõttu.

Seega oli see avaliku aktsiaseltsi põhikiri üksnes vormiks, sildiks, millega varjati puhtmonopolistlikku, sunniviisilist sisu. Ühing elas ja tegutses mitte formaalse põhikirja, vaid eriliste separaatlepingute alusel, mis olid sõlmitud ühingu ja üksikute kontrahentide vahel. Sealjuures oli iga kontrahendi jaoks ette nähtud mõningad eritingimused.[11]

Kuigi need lepingud sõlmiti vabatahtlikul «kokkuleppel», nõudsid lepingulised tingimused iga kontrahendi puhul kõigi teiste nõusolekut. Tingimused olid juba varem mitmeks aastaks ette määratud ja olid sisseastujale kohustuslikud. Ja nähtavasti lugesid isegi «Prodameti» osanikud ise oma organisatsiooni mitte avalikuks kaubanduslikuks aktsiaseltsiks sõna tavalises mõttes, vaid sündikaadiks, «temast osa võtvate tehaste liiduks», mis jaotab tellimusi turu vallutamise ja hindade tõstmise eesmärgil. Kuid... taoliste arvamuste avaldamist avalikult peeti «ebakorrektseks» ning oli keelatud.[12] Omamata küllaldaselt vahendeid kaubakäibe jaoks ega ka kaubavarusid, hoidis «Prodamet» avaliku aktsiaseltsi sildi all suurema osa vene metallurgiast väikese käputäie juhtivate ettevõtete käes, kes monopoolselt allutasid väiksemate ettevõtete massi oma huvidele.

«Prodameti» juhtimine. Vastavalt põhikirjale oli «Prodameti» kõrgemaks juhtivaks organiks aktsiaseltsi nõukogu, mis valiti kontrahentide üldkoosoleku poolt. Nõukogu koosnes mitte rohkem kui kahekümnest ja mitte vähem kui kolmest liikmest. Sealjuures oli vastavalt põhikirja § 21-le tingimuseks, et nõukogust pidi vähemalt kolm neljandikku olema mitte juudiusku isikud. Nõukogu kompetentsi kuulusid kõik aktsiaseltsi tegevusega seoses olevad põhiküsimused, nagu tingimuste määramine lepingute sõlmimiseks, hindade määramine, kaupade ost ja müük, kapitalide käsutamine ja üldse ühingu kogu poliitika ja tegevuse suunamine. Nõukogu täidesaatvaks organiks oli aktsiaseltsi juhatus koos osa-

[11] Niisuguse lepingu näidiseks ja vormiks on «Prodameti» ja «Moskva Metallitehase Ühingu» (endine Goujon) vaheline leping, mis asub Moskva oblasti ajaloo arhiivis, Goujoni fondis, toimik 643, 1909, lehed 1—9. Leping on avaldatud minu poolt ajakirjas «Istoritšeskije Zapiski», 1946, nr. 20, vt. minu artiklit «Контрагентские договоры «Продаметы» как орудие монополистической политики».

[12] Vt. Brjanski tehase esindaja arvamust kontrahentide üldkoosolekul 5. jaanuaril 1913. aastal. Seda arvamust, mis tekitas suurt lärmi, nimetas esimees Jasjukovitš «ebakorrektseks». МОИА, ф. «Продамет», 323, протокол № 174.

kondade, piirkondlike vahetalituskontorite, aruandluse jms. laiaulatusliku ja keeruka organisatsiooniga.

Tegelikult juhtisid «Prodameti» kogu tegevust aktsiaseltsi nõukogus mõningad metallurgiatööstuse kontrahentide juhtkonna eestvedajad. Nõukogu esimeseks esimeheks valiti Lõuna-Vene Dnepri metallurgiaühingu juhatuse direktor I. Jasjukovitš. 1904. aastal asus sellele kohale prantsuse pankade esindaja P. Darcy. Viimane tegelikult juhtiski «Prodameti» tegevust.

Sündikaadi tegevuse otseseks juhtimiseks kohtadel tellimuste vastuvõtmise ja kontrahentide vahel jaotamise alal olid organiseeritud kohalikud kontorid. Selleks oli impeeriumi kogu territoorium jaotatud 13 piirkonnaks kohalike kontoritega igas piirkonnas. Kontorid jaotasid tellimusi otseselt kontrahentide vahel vastavalt nende osavõtu suurusele (kvootidele), jälgisid tellimuste täitmist, teostasid arveldusi tarbijatega jne.

Piirkondades, kus metalltoodete järele esines väga suur nõudmine ning tarbijateks olid väikeostjad, kasutasid «Prodameti» kontorid erakaubanduse vahendust, mis oli orgaaniliseks osaks «Prodameti» töös. «Prodamet» andis oma toodete müügi monopoli suurfirmade koondistele kauba järgnevaks jaotamiseks väiketarbijate vahel. Näiteks kõige nõutavamat kaupa, tururauda, turustas «Prodamet» rohkem kui 1300 firmale, kellest pooled võtsid ära kuni 90% kogu realiseeritavast rauast ja neist 9 firmale kuulus kuni üks kolmandik kogu realisatsioonist. Moskva piirkonnas oli «Prodameti» realiseerimisoperatsioonideks organiseeritud nelja suure kaubandusfirma liit (Gautier, Rubinstein, Tillmann, Hook), kellele «Prodamet» andis monopoli talade ja švellerite müügiks.[13] Samasugune monopolistlik vahendusaparaat oli ka teistes piirkondades.

«Prodametis» toimus lakkamatu võitlus ülevõimu pärast, kuna see võimaldas juhtivatel ettevõtetel sündikaadi tegevust, tema hinnapoliitikat, tellimuste jaotamist jne. suunata oma kasuks. Juba «Prodameti» asutamise momendist peale kujunes tema koosseisus kaks mõjukamat osanike rühma. Ühe eesotsas seisis Lõuna-Vene Dnepri Metallurgiaühing, kelle direktor Jasjukovitš oli sündikaadi organiseerimise peainitsiaator ning kes valiti «Prodameti» nõukogu esimeseks esimeheks. Teise rühma eesotsas seisis Donets-Jurjevi Metallurgiaühing. Nii seda kui ka teist rühma finantseerisid välismaised, peamiselt prantsuse ja belgia pangad ning kapitalid, kellega liitusid osaliselt ka vene pangad ja kapitalid. Prantsuse rühma (Lõuna-Vene Dnepri, Vene-Belgia, Novorossia, Donetsi, «Providence» jt. aktsiaseltsid) eesotsas seisid prantsuse pangad: Lyoni Krediidipank, Pariisi Pank jt. Saksa kapitaliga segarühma (Kramatorski tehas, suur osa poola tehastest) eesotsas oli Saksa Pank. Vene-Prantsuse-Belgia segarühma (Brjanski, Taganrogi, Donets-Jurjevi jt. aktsiaseltsid) eesotsas

[13] Vt. «Торгово-промышленная газета», 15. maist 1903.

olid prantsuse-belgia pankade kõrval ka vene pangad: Rahvusvaheline Pank, Aasovi-Doni Pank ning hiljem ka Vene Väliskaubanduse Pank.

Aja jooksul läks ülevõim prantsuse ja vene-prantsuse rühmituse kätte eesotsas Donets-Jurjevi ühinguga. Sellega seoses oli «Prodameti» kogu juhtimine tegelikult prantsuse finantsringkondade käes. Seetõttu asus 1904. aastal «Prodameti» nõukogu ette-otsa prantsuse pankade esindaja Darcy, kes jäi selle esimeheks kogu «Prodameti» tegutsemise ajaks. Nagu teada, kuulus valdav enamus Peterburi pankadesse mahutatud kapitalidest prantsuse pankadele.

Vastavalt metallurgiatööstuse ettevõtete edasisele ühinemisele, uute võimsate osaühe, endiste autsaiderite (nagu näiteks Novorossia ühing) kaasatõmbamisele «Prodameti» suuremad ja kõige võimsamad ettevõtted lausa neelasid väiksemaid ja nõrgemaid, minnes sündikaadist üle trustiks. Eriti energiliselt teostas seda trustimise poliitikat Donets-Jurjevi ühing, kes neelas täielikult alla terve rea suuri metallurgiaühinguid ja metallitehaseid, nagu Uraal-Volga ühingu, Tsaritsõni tehase, Peterburi Rauavaltsimis- ja Traaditehaste Ühingu. Aastaiks 1911—1912 saavutasid Donets-Jurjevi ühing ja prantsuse pangad «Prodameti» juhatuses täieliku ülevõimu.

Nõnda võib jälgida finantskapitali kujunemist Venemaal.

Sündikaatlikud lepingud. Ühingu «Prodamet» ja tema kontrahentide, sünditseeritud ettevõtete vahekord ei põhinenud tegelikult niivõrd vormilisel põhikirjal kui just separaatlepingutel.

Lepingud sõlmiti ühingu poolt iga kontrahendiga eraldi teatud toodete ja artiklite kohta. Toodete sortiment määrati lepingus kindlaks iga kord ja iga kontrahendi jaoks eraldi.

«Prodameti» poolt lepinguliste kokkulepete alusel sünditseeritud tehased garanteerisid talle kõigi lepingutes ettenähtud toodete müügi ainuõiguse komisjoni alusel. 1909. aasta kokkuleppe põhjal oli tal see õigus impeeriumi piirides, 1912. aasta kokkuleppe põhjal aga ka välismaal. Iga kontrahent võttis ühingu poolt saadavatest tellimustest osa teatud, varem kokkulepitud protsentosa (kvoodi) ulatuses. Jaotamine toimus vastavalt iga kontrahendi osatähtsusele antud toote tootmises ja väljalaskmises. Tehase poolt täidetud tellimuste suurus pidi vastama tema kvoodile. Lepingutes ettenähtud kaupadele aasta jooksul tellimuste võimalikku vähem- või rohkemsaabumist reguleeriti kahjutasu maksmisega. Tellimuste vähemsaamise korral maksis seda ühing kontrahendile, rohkemsaamise puhul aga kontrahent ühingule.

Nende tellimuste järgi teatud ajaperioodi jooksul välja selgunud põhihinnad pidid olema ühesugused kõigi kontrahentide jaoks loco-tehas. Selleks määrati kindlaks ja arvestati erilisel viisil — kõigi kontrahentide sissetulekute üldsumma ja saadetiste üldhulga järgi välja «keskmine põhihind». Seejärel teostati selles keskmises hinnas mõningaid korrektiive vastavalt eraldi väljaarvutatud

transpordikuludele, mõningatele eritingimustele üksikutes ettevõtetes jne.

Seega kujutas «Prodamet» endast paljude üksikute sündikaatlike kokkulepete ja lepingute alusel tegutsevat keerukat sündikaatlikku ühendust. Esialgu, 1902. aasta juulikuu lepingu põhjal sünditseeriti raudpleki ja lattraua müük, 1902. aasta 6. novembri lepingu alusel — rattarehvide ja -telgede müük, 1903. aastal sünditseeriti talade ja švellerite müük, 1905. aastal — veevärgi- ja kanalisatsioonitorude müük, 1908. aasta lõpul — sordi-, rehvi-, vedru- ja profiilraua ning kaevandusrööbaste müük, 1909. aasta detsembris — raudteerööbaste müük.

1909. aastal töötati spetsiaalsete, üksikute sünditseerimisobjektide kohta sõlmitud lepingute kõrval välja kõigi «Prodameti» liikmete üldine tüüpkokkulepe. See koostati kõigi sünditseerimisobjektide ning kõigi «Prodameti» ja sündikaadiliikmete vastastikuste suhete kohta. See sisaldas lepinguobjektide loetelu iga osaniku jaoks, osade jaotust, hindu, veotasude suurust jne. Kokkulepe sõlmiti kolmeks aastaks, 1909.—1911. aastaks, ning hõlmas 30 suuremat mustmetallurgia-ettevõtet. Kuid ka pärast 1909. aasta kokkulepet kestis «Prodametis» võitlus üksikute rühmade vahel edasi. Seepärast, kui 1911. aastal möödus kokkuleppe tähtaeg ning «Prodameti» juhatus kutsus osanikud kokku uut lepingut sõlmima, puhkes osanike vahel uuesti äge lahing. See toimus peamiselt osade (kvootide) jaotamise, preemiate, iga liiki soodustuste jm. pärast. Suuremate aktsiaseltside ja tehaste — Vene-Belgia, Lõuna-Vene Dnepri, Novorossia, Brjanski — juhtiv rühm nõudis kõrgendatud kvoote, preemiaid ja teisi soodustusi, mida nad võisid saada muidugi ainult teiste, väiksemate osanike kvootide vähendamise arvel. Nõupidamine jooksis ummikusse ja «Prodamet» oli lagunemise lävel. Kuid «Prodameti» tegelikud peremehed, prantsuse pangad ja prantsuse metallurgiaühingute komitee, otsustasid teisiti. Nad olid huvitatud «Prodameti» säilitamisest, maksku mis maksab. Prantsuse pankade survel ja käsul likvideeriti kõik lahkhelid ning 9. jaanuaril kirjutasid sündikaadi osanikud alla uuele lepingule sordiraua, raudpleki, lattraua, talade, švellerite ja rööbaste kohta, tähtajaga kolm aastat — 1912.—1914. a.[14]

Uue kokkuleppe tekst näitab selgesti monopolistlike tendentside edasist tugevnemist «Prodametis» ning kõige võimsamate ja mõjukamate tehaste rühma võitu, kes uue kokkuleppega said suuri eeliseid ja kasusid (kvootide suurendamine, preemiad, spetsiaalse rööbastesündikaadi moodustamine kolmest tehasest ja sellele rööbaste eksportimise õiguse andmine).

See kõik võis muidugi ägedat võitlust sündikaadi osanike vahel summutada ainult ajutiselt, mitte aga lõpetada. Juba 1913. aasta detsembris tõsteti «Prodameti» juhatuses üles küsimus rea raskuste ja arusaamatuste kohta, mis olid sündikaadi osanike vahel telli-

[14] МОИА, фонд Гужона, 1912 г., д. № 789, л. 73—74.

muste, kvootide ja preemiate jaotamisel tekkinud. Kavatseti asuda uute kokkulepete väljatöötamisele 1914. aastaks, millal 1912. aasta kokkulepe pidi aeguma.[15] Kuid alanud sõda asetas «Prodameti» uutesse tingimustesse, tuues ilmsiks asjaolu, et Venemaa mustmetallurgia oli tohututele monopolistlikele kasumitele vaatamata sõja poolt metalli järele esitatava kõrgema nõudmise tõttu pankrotistunud.

«Lepingulised objektid». Kõiki sünditseeritud tooteid ja artikleid nimetati «Prodameti» poolt kontrahentidega sõlmitud lepingulistes kokkulepetes «lepingulisteks objektideks». Nende nimestik ja sortiment lisati igale erilepingule. Neid tooteid võisid «Prodameti» liikmed müüa ainult «Prodameti» kaudu. Viimane omakorda, saades neile objektidele tellimusi, jaotas need sünditseeritud ettevõtete vahel. Lepingu esimene paragrahv andis «Prodametile» ainuõiguse müüa komisjonimüügi põhimõtetel, kindlaksmääratud hinnaga, kas sularaha vastu või krediiti kontrahendi poolt väljalastavate «lepinguliste objektide» kogu toodangu. Kontrahent kohustus (§ 3) lepingulisi objekte väljapoole ühingut mitte kellelegi müüma, mitte vastu võtma neile tellimusi jne. Vastasel korral ähvardas teda 10 000 rubla suurune trahv lepingu murdmise eest ning peale selle veel 1 rubla suurune trahv tema poolt müüdud kaupade igalt puudalt.

«Lepingulistest objektidest» oli kontrahendil õigus oma äranägemisel määratud hinnaga müüa (§ 17) ainult teatud suuruses lõikeid ja jäätmeid väikeste partiidena, mitte rohkem kui 10 000 puuda kuus ja sedagi ainult metallitehastele ümbersulatamiseks. «Prodametil» endal oli aga õigus kaupu omandada ka sünditseerimata ettevõtetelt.

Malm jäi formaalselt sünditseerimata objektiks, tegelikult aga oli «Prodamet» malmitootmise alal täielik monopolist. «Prodameti» poolt sünditseeritud tehased andsid 74% kogu impeeriumi malmitoodangust, ilma Uraali toodanguta aga koguni 90%. Kuid «Prodameti» koosseisu kuuluvad töötlemistehased polnud malmiturust huvitatud, sest kogu malm läks muude toodete jaoks. See asjaolu viis selleni, et ka ilma vormilise sünditseerimiseta oli «Prodamet» malmi täielikuks käsutajaks. «Prodamet» vähendas malmi tootmist järsult, lubades teda toota ainult oma vajadusteks.

Seega allutas «Prodamet» lepingulisel teel endale metallurgiatööstuse kõik tähtsamad toodanguliigid. Kõigi nende «Prodameti» objektide monopoliseerimise aste ulatus 1910. aastal raua osas 83,1%-ni kogu impeeriumi rauatoodangust, 82,8%-ni rehvide ja telgede toodangust, 78,6%-ni raudpleki ja universaalraua toodangust, 46,6%-ni raudteerööbaste toodangust.

Üldse oli «Prodamet» 1910. aastaks sünditseerinud 30 kõige suuremat metallurgiatööstuse ettevõtet ja aktsiaseltsi, põhikapitaliga (ümberarvestatuna vene valuutasse) umbes 174 miljonit

[15] ЛОИА, фонд «Продамета», № 323, протокол 183, л. 104—108.

rubla. Nende ettevõtete toodangu suurus oli 255 miljonit rubla ja tööliste arv ettevõtetes ulatus 85 000 inimeseni. Teiste sõnadega, «Prodameti» ümber oli koondunud umbes 17% impeeriumi kõigist metallurgiatehastest, kellele kuulus üle 70% kogu impeeriumi metallurgiatööstuse aktsiakapitalist, kus töötas 33% kõigist metallurgiaettevõtete töölistest, kes andsid 88% kogu impeeriumis toodetavast sordirauast, taladest, švelleritest, 82% raudplekist ja universaalrauast, 74% rehvidest ja telgedest. Seega oli «Prodamet» metallurgia alal võimsaks monopolistlikuks organisatsiooniks.

Kuid «Lepinguliste objektide» toodangu jaotamine üksikute «Prodameti» sündikaati koondunud ettevõtete vahel oli väga ebaühtlane. Viis kõige suuremat, juhtivat tehast (Novorossia ühingu Juzovka tehas, Dnepri tehas, Vene-Belgia ühingu Petrovski tehas, Donets-Jurjevi tehas, Brjanski ühingu Aleksandrovi tehas) kontsentreerisid valdava osa toodangust enda kätte. See moodustas malmi osas 40,9% ja pooltoodete osas 29% impeeriumi toodangust. Seega, monopolistlikus organisatsioonis endas kuulus juhtiv, monopoolne seisund väikesele, kõige võimsamate ettevõtete rühmale.

Kuid kõik sündikaati koondunud ettevõtted polnud kõigi toodete müügi osas siiski «Prodameti» kontrahentideks. Kõigi viie toote osas olid sündikaati koondunud kaks ühingut — Lõuna-Vene Dnepri ja Taganrogi ühing. Viis ühingut, nende hulgas ka Brjanski, Donetsi ja Novorossia ühingud, võtsid sündikaadist osa sordiraua, raudpleki, talade ja rööbaste osas. Vene-Belgia ühing võttis sündikaatlikust lepingust osa sordiraua, talade ja rööbaste osas. Enamik Poola tehaseid oli sünditseeritud sordiraua, raudpleki ning osaliselt rehvide ja telgede osas. Keskpiirkonna tehased olid sündikaadiga seotud peamiselt sordiraua, Uraali tehased — raudpleki ning Uraali Bogoslovski mäetehaste ühing — talade alal. Tehaste niisugune ebaühtlane osavõtt üksikutest sündikaatlikest lepingutest sõltus osaliselt nende tootmistegevuse iseloomust, sellest, milliste toodete turustamisest olid tehased huvitatud. Taoline olukord aga tingis üksikute kontrahentide omavaheliste ning nende ja «Prodameti» suhete suure keerukuse.

Kvoodid. Lepingu § 10 määras kindlaks «Prodameti» poolt hangitud tellimuste üldhulga jaotuse kontrahentide vahel, s. t. kvoodi, mille kontrahent sai täitmiseks. Need kvoodid moodustasidki nn. «kontrahendi osavõtu üldmäära» sündikaati koondunud ettevõtete kogutoodangust. Sündikaadi poolt määratud kvoodid ja toodangu ulatus tellimuste täitmisel olid ettevõttele rangelt kohustuslikud. Lisaks lepingu § 10-ndas ettenähtud lepinguliste objektide kvoodile võis kontrahent neid objekte müüa välismaale ka ilma ühingu vahenduseta. Kuid kontrahent oli kohustatud iga kord «Prodametile» niisugusest müügist teatama ning esitama tõendi, et vastavate toodete väljavedu välismaale on toimunud (§ 4). Kuna aga kvootide määramise ja täitmise arvestus oli väga keerukas statistiline töö, siis tegelikult muutusid sellised «Prodameti»

juhatusele väljaveo kohta esitatavad teated juhatuse poolt antavateks lubadeks ning mõnikord ta keeldus mõnesugustel kaalutlustel selle andmisest.[16] Kvoodi hulka ei arvatud ka oma tehaste sisustamiseks vajalikke esemeid (§ 13).

Kui kontrahent sai «Prodametilt» tellimusi vähem, kui talle oli kvoodiga ette nähtud, siis maksis «Prodamet» ettevõttele trahvi 25 kopikat puudalt (§ 16). Vastupidi, kui kontrahent sai tellimusi rohkem, kui tema kvoodis oli ette nähtud, siis maksis ta sündikaadile trahvi 25 kopikat puudalt. Lepingulistele objektidele tellimuste täieliku puudumise korral maksis sündikaat kontrahentidele preemiaid.

Niiviisi stimuleeris «Prodamet» igati tootmise vähendamist ning püüdis rauatoodete turgu hoida pingelises seisundis. Selles avaldusidki «Prodameti» monopolistlikud tendentsid ja tootmise piiramise püüe. Lepinguliste kvootide rikkumise ja mujale müümise eest trahviti ühekordselt 10 000 rublaga ning peale selle veel 1 rublaga ülelepinguliselt müüdud kauba igalt puudalt, kusjuures müüdud toodang arvati kvoodi hulka. Tellimuste korraliku täitmise tagatiseks maksid kontrahendid sündikaadile 50 000 rubla kautsjoni.

Tähtsamate «Prodameti» poolt sünditseeritud ettevõtete kvoodid olid üksikute toodete osas 1909. aasta kokkuleppe põhjal sõlmitud esialgsete lepingute järgi järgmised (protsentides):

	Sordiraud	Raudplekk	Talad	Rööpad	Rehvid	Teljed
Lõuna-Vene Dnepri ühing	7,69	8,22	14,20	12,62	40,0	41,0
Vene-Belgia ühing	7,87	8,22	14,20	12,62	—	—
Novorossia ühing	6,32	7,49	12,48	12,62	—	—
Brjanski ühing	5,74	5,04	8,70	12,62	—	—
Taganrogi ühing	3,81	5,13	6,27	8,99	14,5	13,0
Družkovka tehas	3,90	5,40	9,73	12,62	—	—
«Providence»	4,25	6,19	10,31	9,46	—	—
Donets-Jurjevi ühing	10,10	150 tuh. puuda	8,43	9,46	—	—
Makejevka tehas	0,03	7,65	5,56	8,99	—	—
Teised	40,29	44,56	10,12	—	45,5	46,0

Seega, kolmekümnest sündikaati koondunud ettevõttest kuulus üheksale kõige suuremale ettevõttele 60% sordiraua, 45% raudpleki, ligemale 90% talade, 100% rööbaste, umbes 55% rehvide ja telgede kvootidest. Sealjuures omasid nendest 5 suuremat ettevõtet kuni 63% talade ja rööbaste kvootidest ning Dnepri tehas üksinda 40% rehvide ja telgede kvootidest.

Üksikute lepingute edasisel läbivaatamisel ning teiste kontrahentidega uute lepingute sõlmimisel revideeriti ja muudeti üksikute osavõtjate kvootide suurust. Üldreeglina muudeti neid mõju-

[16] Nagu näiteks Družkovka tehase puhul, vt. edaspidi, lk. 265. Hiljem, 1912. aasta lepingu põhjal, anti toodete eksportimise õigus eranditult «Prodametile».

kamate kontrahentide kasuks ja sõltuvalt tehaste tootmistingimuste muutumisest. Seepärast toimus «Prodameti» osanike vahel kvootide läbivaatuse puhul alati äge võitlus. Sündikaadi juhtijad pidid hakkama kvoote preemiate ja muude soodustustega asendama, pidid lubama kvootidest keeldumist ning nende üleandmist teistele osanikele, pidid lubama tootmise täielikku lõpetamist jne.

Kõik need asjaolud avaldusid eriti teravalt osanike rühmade pikaajalises võitluses, mis toimus 1909. aasta sündikaatliku kokkuleppe üldisel läbivaatamisel, kontrahentide nõupidamisel 1911. aasta jaanuaris, mis oli kutsutud kokku 1909. aasta aegunud kokkuleppe asendamiseks uue, 1912. aasta kokkuleppega.[17]

Uus kokkulepe väljendas eriti reljeefselt niihästi «Prodameti» enda kui ka tugevamate ja mõjukamate kontrahentide monopolistlike tendentside tugevnemist. Viimased dikteerisid prantsuse pankade toetusel oma tahtmist sündikaadi nõrgematele osanikkudele. 1912. aasta kokkulepe andis «Prodametile» lepinguliste objektide eksportimise ainuõiguse. Sellega kaotati endine kontrahentide vormiline vabadus, mis neil oli olnud lepinguliste objektide välismaale vedamiseks, tingimusel, et nad teatavad sellest ühingule. Kuid ka selles osas kindlustasid mõjukamad kontrahendid (Vene-Belgia ühing, Lõuna-Dnepri ühing, «Providence») endale iseseisvuse, asutades raudteerööbaste väljaveoks spetsiaalse sündikaadi.

Sündikaadi suuremate osanike ülevõim väiksemate suhtes tuli ilmsiks kvootide läbivaatamisel, kus suuremate osanikkude kvoote suurendati väiksemate arvel. Üksikute kontrahentide kvootide muutumine 1912. aasta kokkuleppe põhjal polnud 1909. aasta kokkuleppega võrreldes protsentuaalselt kuigi suur, küll aga absoluutselt. Nii suurenes lõunapoolsete tehaste kvoot sordiraua osas 2,37%, kusjuures väikeste poola ja teiste piirkondade kvoodid vähenesid 2,45%. Kuid see protsent tähendas lõunapoolsete tehaste realisatsiooni suurenemist 1,5 miljoni puuda võrra. Rööbaste osas moodustas 1912. ja 1909. aasta kokkuleppe vahe 4,25% lõunapoolsete tehaste kasuks. Kuid lõunapoolsed tehased koondasid enda kätte kogu rööbaste toodangu, kusjuures kahe tehase kätte oli koondunud kuni 63% rööbaste toodangust. Seega, mõningad tehased olid mõnikord sunnitud spetsialiseeruma nende toodete valmistamisele, millede kvoodid olid küllaldased.

Juhtivate monopolistlike rühmade monopolistlikud tendentsid ilmnesid ka selles, et 1912. aasta kokkuleppe alusel hakati üksikutele tehastele kvootide suurendamise asemel antud artikli tootmise vähendamise või koguni tootmise täieliku lõpetamise eest preemiaid maksma. Kehtestati ühepoolse edasiloovutamise õigus, mida kasutasid juhtivad tehased, võttes vähemtugevatelt tehastelt kvoodi üle. Lõpuks, real tehastel keelati mõningate toodete valmistamine hoopis, nagu sordiraua tootmine Nikopol-Mariupoli tehasel,

[17] МОИА, фонд Гужона, 1912, № 789, л. 44—45.

raudpleki tootmine — Sulini ja Hantke tehastel, talade ja švellerite tootmine — Sulini, Uraal-Volga ja Bogoslovski tehastel jne.

Hinnad ja nende määramise meetodid. «Prodameti» siseelu üheks peamiseks nähtuseks oli võitlus kvootide ja nendega seotud kasude pärast. Teiseks tähtsamaks küsimuseks oli hindade määramine, millede alusel «Prodamet» õiendas arveid oma kontrahentidega. Nende hindade määramise aluseks oli põhimõte, et vastavate üht liiki artiklite «keskmised põhihinnad» poolaastaks ei tohtinud olla madalamad antud rühma teiste kontrahentide hindadest loco-tehas, tehaselisele omahinnale, realiseerimise turuhinnale ja tehase kaugusele vaatamata.

Hinna selliseks määramiseks jagunesid kõik sündikaadi osanikud iga kauba osas territoriaalseteks rühmadeks. Näiteks sordiraua osas jagunesid tehased nelja rühma: lõuna- (14 tehast), poola- (9 tehast), balti- (3 tehast) ja keskrühmaks (1 tehas).

Keskmised põhihinnad määrati «Prodametis» järgmiselt. Kõigepealt määrati kindlaks üldine sissetulek franko sihtkoht kõigi sündikaadi poolt müüdud lepinguliste kaupade eest üksikute kaubakategooriate järgi. Sellest sündikaadi üldisest sissetulekust arvati maha preemiad üksikute kontrahentide kasuks, hinnaalandused ostjatele, hinnaalandused kohetasutavatelt arvetelt, «kolmandate isikutega» seotud kulud tellimuste hankimisel, tempelmaks, protestitud vekslid. Pärast neid mahaarvamisi määrati kindlaks antud kategooria kaupade «puhas põhihind franko sihtkoht» kõigiks lähetusteks. Tehaste iga üksiku kohaliku rühma jaoks omaette keskmise põhihinna määramiseks loco-tehas korrutati ülaltoodud keskmine «puhas põhihind» antud tehasterühma lähetuste arvuga. Sellest summast arvati maha tehaste kõigi arvessevõetud lähetuste veokulude üldsumma antud kaupade osas. Sel teel saadud summa, jagatuna iga kontrahendi lähetuste puudade arvuga, moodustas «puhta põhihinna» iga kohaliku ettevõteterühma iga kontrahendi jaoks loco-tehas (lepingu § 8).

Seega, ülaltoodud arvutusmeetodi puhul maksid üldisest põhihinnast mahaarvatavaid preemiaid ja juurdemakseid kõik, said aga neid ainult üksikud tehased. Täpselt samuti arvestati tariife mitte iga üksiku tehase tegelike transpordikulude järgi, vaid antud rühma kõigi tehaste keskmiste kulude järgi. Vahe tegelike ja keskmiste kulude vahel läks kaugemalasuvate tehaste kasuks.

Kõigi nende üksikutele kontrahentidele makstavate keskmiste hindade ja keskmiste transpordikulude arvutamise meetoditega püüdis «Prodamet» juhtivatele osanikkudele-kontrahentidele maksimaalseid lisakasumeid kindlustada. Kuid alati see «Prodametil» ei õnnestunud. Suured erinevused tootmistingimustes, tooraine ja kütusega varustamises, realiseerimiskoha kauguses (näiteks lõunapoolsete, poola, balti ja keskrühma tehaste puhul) põhjustasid sünditseeritud ettevõtete vahel sageli väga tugeva võitluse puhkemist ega võimaldanud kõigi tehaste jaoks üldist ja ühesugust hinda määrata. Lõunapoolsed tehased, milledel olid poola

ja balti tehastega võrreldes suured eelised tehnikas, tooraine ja kütuse kohaletoimetamises, realiseerimiskoha kauguses, ei nõustunud samasuguste hindadega loco-tehas nagu need olid poola ja balti tehastel. Vajati uut üksikute tehasterühmade jaoks grupihindade ja preemiate arvutamise süsteemi. Kuid ka igas geograafilises rühmas esines üksikute tehaste tootlikkuses suur vahe. Vajati uusi individuaallepinguid, kulissidetaguseid kokkuleppeid hindade parandamise, preemiate arvutamise, täiendavate tasude jne. kohta.

Sama vastukäivad olid üksikute tehasterühmade huvid ja püüdlused ka üldistes raudteetariifi- ja tollipoliitika ning importkivisöega varustamise küsimustes. Kajastus ju see kõik kaupade realiseerimishindades. Seega, kõigis nendes küsimustes toimus «Prodametis» endas konkurentsivõitlus isegi sündikaadist osavõtjate endi, üksikute kontrahentide vahel.

Hinnapoliitika. «Prodameti» hinnapoliitika taotles selliste abinõude rakendamist (kontrahentide jaoks keskmiste põhihindade väljaarvutamisel, tarbijate jaoks müügihindade kalkuleerimisel, preemiate ja juurdemaksete väljaarvutamisel, transpordikulude väljaselgitamisel jne.), mis pidid tootmise maksumusele vaatamata tagama kõigile kontrahentidele suuri lisakasumeid. Hindade määramise mehhaanika oli väga keerukas ja oli sündikaadi üheks põhiliseks «ärisaladuseks». See oli teada ainult asjasse pühendatud juhtidele ja osanikele. Aruandluses ja kõrvaliste isikute jaoks avaldatavad preiskurandi-hinnad ei vastanud hoopiski kontrahentide poolt tegelikult saadavatele hindadele.

«Prodameti» tekkimisel ja mitmesugustele kaupadele sünditseerimise laienemisel tõusid kohe ka nende turuhinnad. Nii näiteks kajastus esimese sündikaatliku lepingu sõlmimine raudpleki kohta 1902. aasta juulis kohe ka hinna tõusus. Raudpleki hinnad tõusid 1,40—1,45 rublalt 1901.—1902. aastal kuni 1,50 rublani 1902. aasta lõpul ja 1,70 rublani 1903.—1904. aastal. Samasugune hindade tõus esines ka teiste lepinguliste artiklite juures pärast sündikaatlike lepingute sõlmimist. Seda tunnistas isegi Rahandusministeeriumi häälekandja.[18]

«Prodameti» mõju ei avaldunud ainult sünditseeritud kaupade hindade tõusus, vaid ka sünditseerimata «esmase toote», malmi hinna tõusus. Malmihinnad aga hakkasid «Prodameti» loomisega mitte ainult tõusma, vaid eemaldusid üha rohkem omahinnast, mis alanes tingituna tootmistehnika paranemisest niihästi sise- kui ka välismaistes tehastes. Siseturul püsis malmi hind kõrgete tollide tõttu kõrgena.

Malmi hind oli «Prodameti» loomise ajal (loco-tehas) 40—41 kopikat, 1904.—1908. aastal oli see 42 kopikat, 1909.—1910. aastal ulatus ta juba 47 kopikani, 1910.—1911. aastal 56 kopikani, 1911.—1912. aastal juba 65 kopikani. Lõunapoolsetes tehastes ei ületanud

[18] «Торгово-промышленная газета» № 6, 1903 г.

tootmiskulud aastail 1911—1912 malmi osas 40—45 kopikat. Inglise tehastes olid tootmiskulud koguni 31—35 kopikat. Vastavalt 1891. aasta tollitariifile võeti malmi puudalt tolli 45—52,5 kopikat, kuigi niisugune toll oli aastail 1910—1912 kodumaise metallurgia kiire edasiarenemise ja progressi tõttu täiesti ebaotstarbekohane. «Prodamet» ja tema tehased-favoriidid olid malmile kehtestatud kõrgete tollide ägedad kaitsjad.

Nad viisid riigi kõrgete tollide kaitse all 1911.—1912. aastaks täieliku malminälja olukorda. Ostetud malmi baasil töötavad tehased, põllutöömasinate ja teiste laiatarbekaupade tehased, ehitusettevõtted jt. said tunda monopolist «Prodameti» rasket kätt. 1912. aastal jäid paljudes linnades hoonete ehitustööd ehitustalade kalliduse ja nappuse tõttu mõnikord isegi seisma.

Hindade otsese ja «seadusliku» kõrgendamise kõrval kasutas «Prodamet» ka mitmeid teisi, kaudseid, mõnikord lausa röövellikke meetodeid. Tarbija oli tegelikult sunnitud maksma mitte ametliku hinnakirja «põhihindade» järgi, vaid terve rea, täiesti ebaseaduslike ja meelevaldsete juurdemaksude ja hinnalisandite võrra kõrgendatud «põhihindade» järgi. «Prodamet» lihtsalt tüssas ostjat igal sammul niihästi kaalu, veoraha kui ka hinnaga. Näiteks ei hinnatud «Prodameti» poolt müüdavaid tooteid (talasid, švellereid jt.) mitte tegeliku kaalu, vaid «Prodameti» poolt vastuvõetud «teoreetilise» kaalu järgi, mis sõltus toote profiilist. Kuna see «teoreetiline» kaal oli tegelikust kaalust alati 5—8% võrra madalam, siis sai ostja, kes maksis hinnakirja järgi, kaalumisel tüssata ja maksis rohkem kui tegeliku kaalu eest. Talade osas moodustas see näiteks 8—12 kopikat puudalt.

Samasugust tüssamist kasutas «Prodamet» ka raudteeveorahade arvutamisel. Neid võttis «Prodamet» tellijalt samuti «teoreetilise» kaalu alusel, ise aga tasus ta raudteele tegeliku kaalu järgi, s. t. 1—1,5 kopikat puudalt vähem. Pealegi võttis «Prodamet» ostjalt tehaserühma keskmist veotasu, ja kui ka ostja asus tehase otseses läheduses, kust ta tooteid sai, veo eest pidi ta tasuma mitte tegeliku kauguse, vaid rühmas kujunenud «keskmise» kauguse järgi. Samasuguseid arvutusi enda ja tehaste-favoriitide kasuks tegi «Prodamet» tellimuste jaotamisel erineva kaugusega tehaste vahel, juurdemaksete arvel tellimuste «kiire» täitmise eest. Koondanud monopoolselt enda kätte niihästi väikeste kui ka suurte partiide realiseerimise, kaotas «Prodamet» monopolismieelsel perioodil esinenud hinnaalandused, mida tavaliselt tehti tellimuste puhul suurtes partiides, jne.

Tõsi küll, üksikute tehaste toodangu realiseerimise koondumisel ühe organisatsiooni kätte oli ka mõningaid positiivseid külgi. Tunduvat kokkuhoidu andis see üksiktehastele kaubandusliku vahendusega seotud kulude osas. Mõnede autorite arvutuste järgi moodustasid kulud raua puudalt sündikaadieelsel perioodil 5—6 kopikat, pärast «Prodameti» organiseerimist aga kõigest 1—2 kopikat. Raua transportimisel vähenesid tema asjatud veod

ja veokulud, sest igas piirkonnas hakati rauda müüma kõige lähematest tehastest. Tunduvalt vähenes müük võlgu, mis varem oli toonud tehastele kaubandusfirmade maksujõuetuse tagajärjel suuri kahjusid. Kuid kogu see kaubakäibe odavnemine ei tulnud kasuks tarbijale, vaid andis lisakasumeid «Prodametile» ja tema kontrahentidele.

Võitlus monopoolse ülevõimu pärast ja hindade rajoneerimine. «Prodameti» hinnapoliitika eesmärgiks polnud üksnes hindade tõstmine. Hindu kasutas «Prodamet» monopoolse võitluse vahendina, et säilitada oma ülevõimu. Sel eesmärgil kasutas «Prodamet» niihästi hindade tõstmist, mis tagas lisakasumite saamist, kui ka hindade alandamist, et laostada ja kõrvaldada oma konkurente.

Eriti vahedaks relvaks võitluses oma monopoolse ülevõimu eest mõningate eriliste tootmistingimustega ettevõtete ja piirkondade ning üksikute sündikaati mittekuuluvate «autsaiderite» vastu oli «Prodametil» müügihindade rajoneerimine ja diferentseerimine. «Prodamet» määras nendesse piirkondadesse, kus oli tugevaid autsaidereid ja konkurente, «võitlushinnad», mis olid omahinnast madalamad ja igal juhul madalamad konkurentide hindadest. Kuid nendes piirkondades, kus puudus konkurents, määras «Prodamet» monopoolsed, maksimaalselt kõrged hinnad.

Seda meetodit kasutas «Prodamet» eriti oma võitluses Uraaliga. Viimast loeti juba vanast ajast peale, isegi pärast metallurgia arenemist lõunapiirkonnas, mõningate toodete (näiteks katuseplekk ja sordiraud, talad jm.) peamiseks tootjaks reale piirkondadele, nagu Volgamaa, Siber, kogu idapiirkond ja osaliselt isegi keskpiirkond. Püüdes sisse tungida nende piirkondade turgudele, hakkas «Prodamet» neis piirkondades kasutama võitlushindade ja hindade rajoneerimise poliitikat.

Juba 1905. aastal rakendas «Prodamet» oma hinnapoliitikat Uraalis. Kui Bogoslovski tehas müüs Nižnis talasid 1,20 rubla puud, siis «Prodamet» müüs neid Nižnis 1,15 rubla puud. Kesk- ja lõunapiirkonna jaoks määras «Prodamet» hinnad 1,25—1,30 rubla puud, Uraalile aga — 95 kopikat kuni 1 rubla puud. Et murda läbi oma konkurendi «Krovlja» ja Uraali tehaste rindest, tõmbas «Prodamet» sündikaati Tšussovaja tehase, määrates sellele osavõtumääraks 6,3% kogu Uraali malmist, katuseplekist 8% ja sordirauast 12%. Bogoslovski tehase osavõtumääraks oli 18,6% katuseplekist ja 20% sordirauast.

1907. aastast alates tuli «Prodametil» Uraalis pidada otsest võitlust Uraali tehaste endiste konventsioonide asemele tekkinud sündikaat «Krovljaga». Algul suutis «Krovlja» ühendada suure enamuse, arvult ligemale 18 suurt Uraali tehast (Lõsva, Alapajevski, Kaama, Verhne-Isseti, Šuvalovi jt.). «Krovlja» müüs katuse- ja tsinkplekki, harilikku plekki, sordirauda, terast, talasid, rööpaid, traati ja naelu. Samuti nagu «Prodamet», kujutas ka «Krovlja» endast keerukat sündikaati, mis ühendas mitut sündikaatlikku kokkulepet mitmesuguste kaupade alal. Kuigi «Krovlja»

tootlikkus oli mõningate artiklite osas tunduvalt väiksem kui «Prodametil», kujutas ta endast siiski tugevat konkurenti «Prodametile». Katusepleki tootmise osas oli «Krovlja» 1907. aastal koguni «Prodametist» ees, temasse koondunud tehased andsid impeeriumi katusepleki toodangust 54,4% ning tal olid oma kindlad turud (Siber, Volgamaa jne.).

«Prodamet» püstitas oma tegevusprogrammis nõudmise, et Uraali tehased ja «Krovlja» loobuksid sordiraua, švellerite ja talade tootmisest, lõunapiirkonna tehased aga spetsialiseeruksid sordiraua, talade ja rööbaste tootmisele. Kuid mõningad lõunapiirkonna tehased ei kavatsenud katusepleki tootmisest üldse loobudagi. «Prodamet» püüdis iga hinna eest hävitada «Krovljat», seda oma kõige võimsamat monopolistlikku konkurenti. Kohe pärast «Krovlja» tekkimist hakkas «Prodamet» teda oma harilike võtetega kimbutama. Katusepleki tootmisest eriti huvitatud tehased lõunapiirkonnas, Makejevka ja Taganrogi tehased, hakkasid 1907. aastal katusepleki müüma lõunapiirkonnas 40 kopika võrra ja Peterburis 42 kopika võrra odavamini kui «Krovlja». Ülejäänud tehased tegid «Krovlja» hindadega võrreldes hinnaalandust 25—30 kopikat puudalt. Nende konkurentsivõitluse meetodite kõrval hakkas «Prodamet» endaga seotud pankade kaudu «Krovljale» ka finantsilist survet avaldama, vähendades ja piirates «Krovlja» krediteerimist jne.

«Krovljale» muutus võitlus «Prodametiga» üha raskemaks. 1909. aastal lahkusid «Krovljast» suurtootjad — Simi, Revda, Serginski-Ufalei, Iževski, Lõuna-Kaama jt. tehased Uraalis. Ehkki katusepleki tootmine Uraalis ei vähenenud, jäi ta lõunapiirkonnast suhteliselt siiski üha rohkem maha. Nii näiteks moodustas katusepleki toodang 1907. aastal kogu impeeriumi ulatuses 14,7 miljonit puuda, millest Uraal andis 11,3 miljonit puuda ja lõunapiirkond 2,4 miljonit puuda. 1910. aastal moodustas katusepleki kogutoodang 22,9 miljonit puuda, sellest toodeti Uraalis 14,6 miljonit puuda ja lõunapiirkonnas 5,4 miljonit puuda. «Krovljasse» koondunud tehaste osatähtsus katusepleki üldises tootmises vähenes 54,4%-lt 1907. aastal 47,9%-ni 1909. aastal ja 38,5%-ni 1910. aastal. Tollal lahkus «Krovljast» veel 3 suurt tehast ja tema olukord muutus üha ebastabiilsemaks. Aastail 1913—1914 kuulus «Krovljasse» veel ainult 5 kontrahenti 12 vastu 1912. aastal.

Seega katusepleki turul «Krovlja» monopoolset seisundit ei saavutanudki, jäädes seal oma mõju poolest edukamast, energilisemast, välismaise suurkapitali poolt juhitavast konkurendist, «Prodametist» üha rohkem maha. Viimase võitlus Uraali tehaste ja «Krovljaga» kestis aastaid ega vaibunud kuni 1914.—1915. aastani. «Prodameti» kontrahentide nõupidamisel 1912. aastal otsustati, et «nende ohvrite tõttu, mida omal ajal pidid kontrahendid selle turu (Siberi) vallutamiseks tooma, oleks... ebajärjekindel, kui sordiraua müük nendes kohtades katkestada», sest see «annaks varem meiega konkureerinud Simi ja Kaama tehastele võimaluse

oma toodangu turustamist tunduvalt laiendada ning ergutaks ka teisi Uraali tehaseid oma tegevust uuendama». Uraali tehastele vastutöötamiseks määrati sordiraua müügihinnaks 1,15 rubla puud franko Tšussovaja ja Minjari jaam, s. t. müügihind määrati Uraali tehaste hindadest madalam.[19]

Uraali tehaste ja «Krovlja» lõplikuks väljatõrjumiseks sordiraua ja katusepleki turult tõstis «Prodamet» 1912. aastal sordiraua üldise hinna endiselt 1,25—1,30 rublalt 1,48 rublani ja isegi üle selle. Erandi moodustasid Moskva, Saraatovi, Nižni Novgorodi ja mõned teised kubermangud, kus hinnad jäid alandatuks, sest seal võimutses Uraal. «Prodameti» kontrahentide samal nõupidamisel 1912. aastal määrati kindlaks järgmised hinnad: Jekaterinburg — 1,15 rubla, Nižni — 1,40 rubla, Jekaterinoslav, Kiiev, Odessa, Rostov, Harkov — 1,48 rubla, Tiflis, Kutais — 1,58 rubla, Jelizavetpol — 1,63 rubla. Teiste sõnadega, tähtsamas tootmispiirkonnas — lõunapiirkonnas — olid hinnad Uraali «võitlushindadest» 30—35% kõrgemad. Viimases olid «Prodameti» poolt määratud hinnad Uraali tehaste omahinnast madalamad.[20]

«Krovlja» kontrahentlepingu tähtaja möödumisel 1911. aastal sõlmisid allesjäänud osanikud 1912. aastaks uue kokkuleppe. Kuid «Krovlja» olukord halvenes järjest. Kontrahente hüvitati toodangupuudalt 1912. aastal kõigest 2,5 kopikaga, kuna eelmisel aastal oli see olnud 4 kopikat. 1913. aasta aruande järgi andis sündikaat 217 800 rubla kahjumit. «Krovlja» juhatus, kes võttis endale kontrahentide ees kohustuse võtta impeeriumi katusepleki tootmisest 70% oma kontrolli alla, ei suutnud seda ülesannet täita. Viie tehase kokkulepet pikendati 1915. aastani, kusjuures lootused olukorra paranemiseks olid väga väikesed.

Samasuguste võtetega võitles «Prodamet» ka oma teiste konkurentidega, tervete piirkondade või üksikute autsaideritega seni, kuni need alistusid ja astusid «Prodametti». Nii püüdsid poola tehased 1903. aastal moodustada oma sündikaati, kuid aastail 1903—1905 liitusid «Prodametiga» Ostrowieci ja Sosnowice tehased ning «Królewska ja Laura». 1909. aastal aga ühinesid poola tehased poola sündikaadiks, mis hakkas «Prodameti» kontrahendiks. Viimane hakkas nende hulgas valikut teostama ning sulges Strachowice tehased.

Peale mõnesugust võitlust «Prodametiga» liitusid temaga 1910. aastal balti tehased — «Boecker», «Phoenix» ja Sankt Peterburgi traaditehas. Nende tehastega ja Putilovi tehasega Peterburis võitlemiseks kehtestas «Prodamet» normaalsetest 5 kopika võrra madalamad hinnad. Sellise surve mõjul liitusid sündikaadiga kõik tehased peale Putilovi tehase. Viimane jäi oma eriliste tootmistingimuste ja riiklikele tellimustele läheduse tõttu sündikaadist välja.

---

[19] МОИА, ф. ТММЗ, д. 789, л. 6—7.
[20] МОИА, ф. ТММЗ (бывш. Гужона), 1912, № 789, л. 58.

Samasuguse teravusega võitles «Prodamet» ka ülejäänute, oma iseseisvust säilitada püüdvate autsaideritega, kasutades sel eesmärgil võitlushindade meetodit. Selles suhtes on huvitav ka «Prodameti» võitlus ühe lõunapiirkonna kõige võimsama tootjaga — Novorossia ühinguga (Juzovka tehastega). Viimane, kasutades oma suurt osatähtsust tootmises, jäi kauaks ajaks autsaideriks. Ent kui ta 1905. aastal, pimestatuna «Prodameti» kõrgetest hindadest, alustas ka raudpleki müümisega, siis rakendas «Prodamet» võitlushindade meetodit, müües odavamalt ja võlgu. Selle tulemusena alistus Novorossia ühing 1907. aastal ning astus «Prodameti» liikmeks. See «Prodameti» võit kajastus kohe švellerite ja talade hindade tõusus 15—30 kopika võrra puudalt.

Kergemini saavutati võit Konstantinovka, Pastuhhovi ja Aleksandrovi tehaste üle. Nii näiteks loobus Pastuhhovi Sulini tehas, vastavalt kokkuleppele «Prodametiga», üldse raudpleki ja universaalraua tootmisest.

Pärast aktiivset ja tulemusteta võitlust «Prodameti» tehastefavoriitidega liitus selle sündikaadiga 1910. aastal «Goujon». Sealjuures kindlustas ta endale sordiraua osas 2,44% suuruse kvoodi, mis 1912. aastal tõsteti kuni 2,5%-ni, s. t. mitte üle 1,5 miljoni puuda.[21] Siit peale muutub «Goujon» «Prodameti» vaenlasest tema sama ägedaks kaitsjaks.

Seega kees «Prodametis» lakkamatu äge võitlus «Prodameti» monopoolse ülevõimu pärast üldse, aga ka tema kõige mõjukamate osanikkude ülevõimu pärast. Eriti terav võitlus puhkes konjunktuuri paranemisel, üksikute osanikkude tootmistingimuste muutumisel, millega seoses senised kvootide ja preemiate jaotamise lepingud vananesid. Tekkis vajadus varemsõlmitud lepingute revideerimiseks ning «Prodameti» ja tema üksikute osanikkude vahel uute, individuaalsete kokkulepete sõlmimiseks — kvootide, iga liiki täiendavate juurdemaksete, tootmisest keeldumise puhul makstavate preemiate, eksporditingimuste jne. osas. Kuna kõik need sündikaadi mõjukamate osanikkude poolt nõutud ja väljakaubeldud täiendavad kasud tulid samade monopoolsete hindade arvelt, s. t. teiste osanike kasumite arvelt, siis tekkis selliste uute kohustuste ja kokkulepete ümber iga kord uus äge võitlus. Ajuti teravnesid sündikaadi osanike vahelised vastuolud sedavõrd, et sündikaati ähvardas lagunemine, nagu see esines näiteks 1911. aastal. Kuid monopoolne sündikaat tervikuna oli kõigile osanikele sedavõrd kasulik, et mõningate vastastikuste järeleandmiste teel saavutati ikkagi kokkulepe, kusjuures võitjateks olid muidugi kõige võimsamad ettevõtted.

Monopolistide vahelise eriti terava sisemise võitluse näiteks «Prodametis», mis lõppes uue kokkuleppega ja uutele kohustustele allakirjutamisega, on kokkulepe sordiraua alal, mis kirjutati

[21] МОИА, ф. Гужона, д. 643, л. 10.

osanike poolt alla 9. jaanuaril 1912.[22] Kokkulepe sõlmiti peale pikaajalist seitsmekuulist võitlust, mis tekkis seetõttu, et neil aastail toimunud hindade tõusuga seoses taotlesid juhtivad tehased oma kvootide suurendamist. Võitlus nende ja väiksemate ettevõtete vahel võttis niivõrd teravad vormid, et «Prodametti» ähvardas lagunemine. Ainult vahelesegamine välismaiste, peamiselt prantsuse juhtivate ringkondade ja pankade poolt, kes tegelikult olidki «Prodameti» peremeesteks, päästis «Prodameti» lagunemisest. Väljapääs leiti suurettevõtete taotluste rahuldamises väiksemate ettevõtete huvide arvel. Eriti tunduvalt suurenesid uue kohustuse põhjal kvoodid «Prodameti» kõige võimsamatel kontrahentidel — Lõuna-Vene Dnepri metallurgiaühingul, Vene-Belgia, Brjanski, Donetsi Družkovka jt. ühingutel. Osal ettevõtetel jäid kvoodid samaks, mõnel vähem võimsal ettevõttel aga, nagu näiteks «Huta Bankowa» jt. kvoote vähendati. Peale selle said kõige võimsamad kontrahendid, nagu Vene-Belgia, Novorossia, Dnepri, Brjanski, Donets-Jurjevi jt. ühingud, mitmesugustel põhjustel suuri preemiaid — juurdemakseid vanade lepingute kogu kestusaja eest, preemiaid kvootide edasiloovutamise eest, tootmisest loobumise eest, samuti aga said ka seadusliku õiguse ekspordiks jne.

Uues 1912. aasta lepingus pöörati teiste osanike osavõtumäärade ülevõtmise õigusele erilist tähelepanu. Näiteks lubati Vene-Belgia ühingul omandada suur osa Taganrogi ühingu ja aktsiaselts «Russki Providence» kvootidest. Donets-Jurjevi ühingule anti õigus Peterburi, osalt Uraali-Volga ja täielikult «Russki Union» ühingute osavõtumäärade omandamiseks jne. Sellised kvootide vahetamised ja omandamised võimaldasid tugevamatel ettevõtetel välja tõrjuda nõrgemad, loobuda mittetulukate artiklite tootmisest ja laiendada tulutoovamate artiklite tootmist. Nõrkadel ettevõtetel lubati oma kvoodid loovutada tugevamatele või hoopiski lõpetada tegevus. Neil lubati koguni sündikaadist välja astuda. Võksa tehased (Uraalis) lahkusid «Prodametist», sest neid ei rahuldatud preemiate osas. Kaama ühing, kellele kuulus varem 2,71% suurune kvoot, ei nõustunud talle määratud uue 2,3%-lise kvoodiga ning lahkus «Prodametist». Aasta pärast aga anti talle 2,5% suurune kvoot ja võeti sündikaati tagasi.[23]

Seega, iga uus konkurentsivõitluse puhang «Prodameti» osanike hulgas, mille eesmärgiks oli soodsa turukonjunktuuri kasutamine, iga uus sel alusel sõlmitud kokkulepe tõi lõppude lõpuks kasu kõige võimsamatele osanikkudele ja tugevdas nende monopoolset seisundit. «Siin ei ole enam tegemist konkurentsivõitlusega väikeste ja suurte, tehniliselt mahajäänud ja tehniliselt eesrindlike ettevõtete vahel. See on monopolistide poolt nende lämmatamine, kes ei alistu monopolile, tema survele, tema omavolile.»[24]

---

[22] МОИА, ф. ТММЗ, 1912, д. 789, л. 27—42.
[23] Sealsamas, lk. 57.
[24] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 193.

Tootmise piiramise poliitika. «Prodameti» tootmispoliitika näitas eredalt tema monopolistlikku olemust, sest selle poliitika aluseks oli tootmise piiramise kui lisakasumite saamise ja hindade tõstmise abinõu rakendamise püüe. Sealjuures ei arvestanud «Prodamet» mitte mingisuguste rahvamajanduslike vajadustega, kutsudes riigis esile metallinälja, metalli kroonilise alatootmise. See avaldas aga hävitavat mõju niisuguste tähtsate alade arenemisele, nagu põllumajandusmasinate tööstus, raudteede ehitus, tsiviiltööstushoonete ehitus, kauba- ja sõjalaevade ehitus jne.

Sundinud paljusid endisi autsaidereid sündikaadiga liituma, sulges «Prodamet» neid ja vähendas tootmist, tehes seda nende tootmistegevuse madala tulukuse tõttu ja turu piiramise eesmärgil. Isegi kõige suurema metallinälja perioodil, aastail 1910—1911, ei laiendanud «Prodamet» tootmist, vaid püüdis seda juhtivatele ettevõtetele lisakasumite saavutamise eesmärgil piirata. Nii näiteks palus Družkovka tehas 1912. aasta juunis «Prodametilt» oma kvoodi suurendamist ekspordiks Kesk-Ida maadesse, sest tehase tootmisvõimsus ei leidnud küllaldast kasutamist. «Prodamet» jättis selle Družkovka tehase palve rahuldamata, et vältida konkurentsi teistele tehastele.[25] Isegi niisugune suur aktsiaselts, nagu Brjanski, vähendas pärast sündikaati astumist vastavalt lepingule sordiraua ja raudpleki tootmist 2,6 miljoni puudani 4 miljoni puuda vastu enne sündikaati astumist. See oli aktsiaseltsile kasulik, sest hindade tõusu tõttu sai ta selle väiksema toodangu eest peaaegu samapalju kui varem suurema eestki. «Prodamet» sulges rea suuremaid ja väiksemaid tehaseid täielikult, makstes suletud tehastele aktsiakapitalilt suuri «pensione». Nii näiteks kindlustas «Prodamet» pärast Strachowice tehaste sulgemist 2,5 miljoni suuruselt aktsiakapitalilt sissetulekute saamise 8—10% suuruse dividendi näol. Väiksemad tehased, nagu Riia tehas «Etna», Spoljanski naelatehas Odessas jt., suleti ning igaüks neist hakkas saama väikest, 20 000 rubla suurust pensioni aastas. Isegi tõusva konjunktuuri ja metallinälja perioodil teostas «Prodamet» Uraali tehaste lämmatamise poliitikat, rakendades nende toodangu omahinnast madalamaid võitlushindu.

Kogu oma tegevusaja vältel ei avanud «Prodamet» ühtki uut tehast. Kui kaubandusminister Timašev tegi 1914. aastal metallinälja ja läheneva sõjaohu mõjul tööstuse ja kaubanduse esindajate VIII kongressil töösturitele ettepaneku ehitada uusi tehaseid, et neile anda riiklikke tellimusi, kutsus see esile «Prodameti» rauatöösturite protesti. Goujon, see endine «Prodameti» äge vaenlane, nõudis tööstuse ja kaubanduse esindajate kongresside nõukogult erilise protesti läkitamist ministeeriumile, näidates selles, et taolised abinõud võiksid esile kutsuda kogu kodumaise tööstuse «kriisi» ja «hävitamise».[26]

---

[25] МОИА, ф. ТММЗ, д. 789, л. 186.
[26] «Биржа» № 3 и 19, 1914 г.

Tootmise piiramise poliitikat kasutas «Prodamet» mitte ainult strateegilise võitlusvahendina ülevõimu pärast, vaid ka tellimuste täitmise taktikas üldse. «Prodameti» tavaliseks võtteks oli kõigi enam-vähem suuremate riiklike ja eratellimuste haaramine enda kätte, garanteerimata nende täitmise võimalikkust ja tähtaegsust. Tellimuste mittetäitmine või tähtajaks mittetäitmine muutusid «Prodameti» tegevuses kroonilisteks nähtusteks. Rida ehitusfirmasid ja teisi ettevõtteid, kes olid eraisikutelt ja riigilt võtnud vastu tellimusi, ei saanud neid täita, kuna «Prodamet» oma tellimusi tähtajaks ei täitnud. Tellimuste mittetäitmine tekitas kahju raudteedele, masinaehitustehastele ning sõja- ja mereväe juhtkonnale 1912.—1913. aastaks ettenähtud merelaevastiku ehitamise programmi täitmisel. Niiviisi toodi kogu rahvamajanduse, riigi ja rahvuse huvid ohvriks väliskapitali poolt juhitavatele monopolidele.

Mõningate, eriti tähtsate toodete suhtes teostas «Prodamet» ilmset tootmise piiramise poliitikat. Kui 1911. aastal puhkes tõeline malminälg, siis hoidis «Prodamet» rööbaste tootmise 1904. aasta tasemest 20% võrra madalamal (1904. aastal oli toodang 16,6 miljonit puuda, 1911. aastal aga 13,3 miljonit puuda). Rööbaste tootmise piiramise eesmärgil, näiteks, sulges «Prodamet» kaks rööbaste valtsimise tehast (Strachowice ja Nikopol-Mariupoli tehased). Selle tulemusena tõusid rööbaste hinnad rohkem kui 40%.

Võitlus tooraine pärast ja vertikaalsed kombinaadid. Üksikute piirkondade ja üksikute tehaserühmade tingimuste ja huvide erinevuse kõrval tingisid «Prodametis» sisemist võitlust ka tehaste-kontrahentide erinev asend tooraine ja kütuse suhtes. Olenevalt sellest, kas metallurgiatehastel oli oma metallimaak, oma kaevandused, aga ka oma kütus, oma söekaevandused või mitte, olid nende kulutused tooraine ja kütuse peale erinevad. Seoses sellega oli neil oma ressurssidega manööverdamiseks kas suurem või väiksem vabadus, eriti aga pärast seda, kui tooraine ja kütuse alal moodustati oma sündikaadid — 1906. aastal sündikaat «Produgol», mis hõlmas kuni 75% söe kogutoodangust, ja 1908. aastal — sündikaat «Prodarud», millele kuulus kuni 80% maagi kogutoodangust.

Nende sündikaatide poliitika läbi, mis hindade ja tootmise piiramise osas oli «Prodameti» poliitikaga analoogiline, said «Prodameti» kontrahendid ise omal nahal tunda kõiki monopoli «hüvesid». Novorossia, Vene-Belgia ja Lõuna-Dnepri tehastel oli niihästi maaki kui ka kivisütt. Donetsi, Nikopol-Mariupoli, Taganrogi ja Brjanski tehased omasid ainult maaki. Real tehastel (Donets-Jurjevi, Hartmann jt.) puudus toorainebaas hoopis. Toormaterjalide vedu tehasteni moodustas tsehhimaksumusest kuni 30%. Maagipiirkonna tehased hakkasid nõudma tariifide tõstmist maagilt, mida saadeti söepiirkondadele. Tehased, kel oma kivisütt ei olnud, nõudsid «Prodameti» väljaastumist «Produgoli» vastu. Ilma tooraine ja kivisöeta tehased kurtsid, et nad kannatavad nii-

hästi «Produgoli» kui ka «Prodarudi» läbi, ostes nende käest kallihinnalist toorainet ja kütust.

Kuid «Prodamet» muidugi ei võinud ega soovinudki oma monopolistlike vendade vastu välja astuda. Personaalunioon «Produgoli» ja «Prodameti» selliste juhtide näol, nagu Jasjukovitš ja teised, ning finantsiline juhtimine ühest keskusest, prantsuse pankade finantsringkondade poolt kõrvaldas igasuguse tõelise võitluse võimaluse. «Prodameti» kontrahentide kõige võimsamad rühmitused, kasutades seda sündikaati oma huvides, võtsid ise ka teistest monopolistlikest organisatsioonidest osa, milliste huvid sageli «Prodameti» huvidega ei ühtunud. Nii näiteks organiseerisid Lõuna-Dnepri ühing, Vene-Belgia ühing ja «Providence» 1909. aastal «Prodameti» raames rööbaste realiseerimiseks erisündikaadi, liitusid rahvusvahelise rööbaste sündikaadiga ning said «Prodametist» sõltumatult õiguse 7%-le ülemaailmsest ekspordist. Eksporthinnad andsid ilmselt kahju, kuid see kaeti kõrgete siseturuhindadega, mis kehtestati «Prodameti» kaudu.

Seesama Lõuna-Dnepri tehas oli teiste «Prodametile» vaenulike sündikaatide liikmeks. Nii oli ta liikmeks sündikaadis «Gvozd», pärastpoole sündikaadis «Provoloka» ja ka «Produgolis». Ka teised «Prodameti» ettevõtted võtsid sündikaatidest «Gvozd» ja «Provoloka» osa (Brjanski ühing, Goujon jt.). Samal ajal aga teine «Prodameti» mõjukas liige, Vene-Belgia ühing, pidas «Gvozdiga» ägedat võitlust ning saavutas 1909. aastal lõppude lõpuks võidu — sündikaat «Gvozd» lagunes ja tema asemele tekkis uus sündikaat — «Provoloka».[27]

Sellisest olukorrast ja võitlusest teiste monopolidega tooraine ja kütuse pärast leiti väljapääs sel teel, et «Prodameti» metallurgiatehased hakkasid taotlema oma kaevanduste organiseerimist. Sellega tagati oma metallurgiatööstusele tooraine, kivisüsi ja maak. Hakkasid tekkima vertikaalsed kombinaadid metalli, kivisöe ja maagi alal. Juba aastail 1910—1913 asutas enamik «Prodameti» suurtest metallurgiaettevõtetest oma kaevandused või rentisid need mujalt. Lõuna-Vene Dnepri ühing ostis 8,4 miljoni rubla eest Rostovi kaevandused ja Maksimovi söekaevandused, Taganrogi ühing rentis «Belaja» kaevandused, Vene-Belgia ühing — Kalatši kaevandused, Donets-Jurjevi ühing ostis 2,3 miljoni rubla eest söekaevandused Aleksejevi mäetööstuse ühingult, Brjanski ühing ostis kaevandused Ruttšenkovi mäetööstuse ühingult jne.

Kõik see tõi endaga kaasa tootmise edasise kontsentratsiooni «Prodametis», tootmise monopoliseerumise kõige võimsamate rühmade kätte ning võitluse edasise teravnemise mitte ainult «Prodametis», vaid ka tema ja teiste monopoolsete organisatsioonide («Produgol», «Prodarud» jt.) vahel. Viimaste huvid olid «Prodameti» huvidega teravas vastuolus ja nad ei suutnud leppida,

---

[27] «Биржа» № 21, 1914 г.

et «Prodamet» varustas oma ettevõtteid oma maagi ja kivisõega ning neist ei sõltunud.

Niiviisi saabus uus võitlusetapp — monopolistlike organisatsioonide «Prodameti», «Produgoli» ja «Prodaruda» omavahelise võitluse etapp. See võitlus pidi endaga paratamatult kaasa tooma monopolistlike tendentside edasise tugevnemise ja kindlustumise, sündikaatlike koondiste ülekasvamise trustideks. Kuid monopolide tugevnemine ja kindlustumine pidi veelgi selgemini esile tooma ka selle negatiivse mõju, mida monopolid avaldasid rahvamajandusele, piirates tema vajadusi tähtsamate tootmisharude arendamise suhtes, kitsendades tarbimist.

Metallitarbijate võitlus «Prodametiga». Aastail 1910—1912 esinenud malmi- ja metallinälg sundis «Prodameti» tegevusele tähelepanu pöörama. Rida asutusi ja metallitehaseid hakkasid taotlema valitsuselt välismaise metalli sissevedu, malmi- ja rauatollide alandamist metalli sissevedamisel välismaalt, raudteetariifide alandamist metalli vedamisel sadamatest siseturgudele. Valitsus ise tunnistas, et «Prodameti» tegevus käib risti vastu riigi ja rahvamajanduse huvidele, eriti aga pärast seda kui «Prodamet» ei täitnud Mereministeeriumi tellimusi laevaehituse programmi osas. Mereministeerium oli sunnitud osa tellimusi üle andma Inglismaale.

«Prodameti» vastu, kes viis riigi metallinäljani, astusid välja ka raua-, metalli- ja masinaehitustehased, ehitusfirmad, põllutöömasinate ja -riistade tootjad, semstvod, eratarbijad ja isegi mõned töösturid, kelle huvid «Prodameti» poliitikaga päriselt ei ühtunud. «Prodameti» juhtkond, kellele oli tagatud valitsevate ringkondade toetus, jätkas siiski oma poliitikat. Isegi aastail 1911—1912, kui malmi- ja kivisõenälg avaldus eriti teravalt, kinnitas lõunapiirkonna mäetöösturite liider, «Prodameti» auesimees, «Produgoli» juhatuse liige ja Lõuna-Dnepri Metallurgiaühingu direktor Jasjukovitš, et mingisugust nälga ei metalli ega sõe osas ei esine. Kui kaubandusminister Timašev tõstis 1912. aastal üles küsimuse sisseveotollide alandamisest, et vedada välismaalt sisse sütt ja malmi, siis esitasid töösturid protesti, kirjutades, et «tollitariif on nurgakiviks, millele tugineb kogu vene tööstus» ja et nemad «ei luba tekkida isegi mõtet välismaise malmi sisseveotolli ajutisest alandamisest». Kuid seesama töösturite liider Jasjukovitš selgitas töösturite nimel küüniliselt, et kui «tuleb õige hind, küll siis tuleb ka sütt».[28]

Valitsus ise toetas «Prodameti» hindade tõstmise ja tootmise piiramise poliitikat. Valitsuse poolt XX sajandi algaastate kriisi puhul veerevkoosseisudele, rööbastele, kinnituspoltidele ja muule raudteevarustusele esitatud tellimuste jaotamiseks asutatud erikomitee eesmärgiks oli tööstuse mõnesugune toetamine ja turu reguleerimine kriisiperioodil. Esialgsete kavatsuste kohaselt pidi

[28] «Биржевые известия» 30. oktoobrist 1912.

see komitee jaotama tellimusi katseliselt kolme aasta vältel, tegelikult aga eksisteeris ta kuni 1914. aastani. Oma tegevusega valmistas komitee ette ja soodustas monopoliseerimise poliitikat. Ta määras tehastele kindlaks tootmise kontingendi, määras kvoodid ja hinnad, kõrvaldades sellega konkurentsi suurtehastele-monopolistidele, ning piiras tootmist.

Kõige tugevamaks tööstuse stimuleerimise vahendiks olid valitsuse tellimuste kõrged hinnad. Viimased määrati kolmeks aastaks ette ning järelikult puudus tehastel kriisiperioodil hindade langemise oht. 1902. aastal määrati rööbaste hinnaks 1,25 rubla rööbas. See hind jäi püsima ka järgnevaiks aastaiks, kuigi pärast kriisi olid turuhinnad tunduvalt langenud, nagu näiteks rööbaste hind kuni 1,08—1,12 rublani puud, talade hind kuni 80—85 kopikani. Neid kõrgendatud hindu aga ei saanud kõik tehased kasutada, vaid ainult «tehased-favoriidid», kes said komiteelt riiklikke tellimusi. Nendeks olid peamiselt kõige suuremad lõunapiirkonna tehased, kes olid spetsialiseerunud riiklike tellimuste täitmisele. Selliseid oli lõunapiirkonna 24 metallurgiatehase hulgas 6, kes kõik olid «Prodameti» osanikud. Neist Novorossia tehas turustas oma toodangust riigile 81%, Družkovka tehas 72%, Brjanski tehas 59%, Vene-Belgia tehas 56%, Taganrogi tehas 29% ja Lõuna-Vene Dnepri tehas 26%.

Need tehased said riiklike tellimuste kõrgete hindade tõttu tohutuid preemiaid. Moskva vabrikandi Goujoni arvutuste järgi moodustas nimetatud kuue tehase preemia kokku kuni 8,5 miljonit rubla, arvestades 45 kopikat puudalt. Tollal oli Goujon keskpiirkonna «solvatud» tehaste esindaja ning tehaste-favoriitide vastu suunatud võitluse algataja, nõudes tellimuste jaotamist kõigi tehaste vahel, sest «riigipirukale» oli tema arvates õigus kõigil tehastel.[29]

Kui 1913. aastal puhkes malmi- ja söenälg, siis esitasid eraraudteed teedeministrile märgukirja, milles nad taotlesid valitsuse komitee funktsioonide piiramist ainult riigiraudteede tellimuste jaotamisega, eraraudteedele aga anda oma tehaste-hankijate vaba valiku õigus ning õigus rajada oma tehaseid ja osta sütt ning malmi välismaalt. Sellele märgukirjale järgnes terav protest tööstjurite kongresside nõukogult, kes väitis, et «raudteede taotluse rahuldamine tööstuslik-kaubandusliku tegevusega tegelemise suhtes on täiesti lubamatu».[30] Raudteede taotlus lükati põhiliselt tagasi.

Nii allutas monopolistlik kapital endale kogu majanduse ning riikliku majanduse kasud taandusid käputäie monopolistide tulude ja kasumite ees.

«Prodameti» orjastavad müügi- ja hinnatingimused puudutasid raudteede kõrval eriti valusalt ka metalli eratarbijaid, kes val-

---

[29] МОИА, ф. Гужона, д. 377 и 474.

[30] МОИА, ф. ТММЗ, д. 790, л. 12—13; vt. ka «Промышленность и торговля» № 6, 1912 г.

mistasid laiatarbetooteid. Sellisteks olid esmajoones põllutöömasinate ja -riistade tehased. Tootes odavat kaupa, olid need tehased huvitatud esmase toote, raua ja terase, odavusest ja müügi eelistingimustest. Põllutöömasinate ja -riistade vabrikantide kongress 1910. aastal ning seejärel teist korda 1913. aastal palus «Prodametilt» müügitingimuste kergendamist ja raua ning terase hindade alandamist, kuid «Prodamet» ütles neile kaks korda palve rahuldamisest ära.[31] Läbirääkimiste ebarahuldava kulgemise tõttu otsustati uurida küsimust oma metallurgiatehase rajamisest ja oma metalli kokkuostu organisatsiooni loomisest. «Prodameti» seljataga peeti raua müügi suhtes läbirääkimisi Vene-Belgia ühinguga ja põllumajandusliku masinaehituse jaoks tehase ostmise suhtes Novorossia ühinguga. Kuid kontrahentide nõupidamisel pidas «Prodamet» rauahinna alandamist põllumajandusmasinate tehastele «mitteõigeaegseks».[32]

Põllumajandusmasinate vabrikantide kongress pöördus erilise märgukirjaga valitsuse poole, kurtes, et põllumajandusmasinate tootmine on «väljapääsmatult sõltuv» «Prodametist», kes ei täida tellimusi, tõstab hindu ja paralüseerib seda tähtsat tootmisharu. Muide, kongresside nõukogu ise kirjutas spetsiaalses ringkirjas, et «Prodamet» on «tugev organisatsioon, kelle ringkondadesse kuuluvad valitsusele suurt mõju avaldavad isikud» ja seetõttu on «ainsaks raskuste ületamise teeks rauatellimuste suhtes läbirääkimised ja kokkulepe «Prodametiga»».

Tõepoolest ei tulnudki põllumajandusmasinate vabrikantide kaebusest midagi välja. Valitsus esitas 1912. aasta oktoobris Riigiduumale projekti põllumajandusmasinate ehitamise ergutamiseks Venemaal. Ergutusvahendite hulgas märgiti tööpinkide tollivaba sissetoomist, tehaste vabastamist mõnesugustest maksudest, turustamise organiseerimise ja tingimuste parandamist. Kuid projektis puudus üks, kõige tähtsam abinõu — raua odavdamine. Venemaal saavutas eesrindliku kõrgeltarenenud kapitalistliku tööstuse ja mahajäänud põllumajanduse vaheline disproportsioon tohutu ulatuse ning oli sügavate sotsiaalsete vastuolude põhjuseks. Monopolide kasv ei pehmendanud, vaid, vastupidi, suurendas kolossaalselt seda ebakõla. Selleks et kindlustada käputäiele monopolistliku finantskapitali magnaatidele monopoolseid kasumeid, toodi ohvriks põllumajanduse huvid.

Lõpuks andis «Prodameti» poliitika end valusasti tunda ka teisele, metalli massiliselt tarbivale organisatsioonile, semstvole, selle kaudu aga ka maale, külale. Metallitarbimise stimuleerimiseks maal määrati aastail 1912—1913 raud- ja katusepleki ning teiste toodete jaehinnad semstvoladudes kohalikest jaehindadest 30—40% võrra madalamateks. Semstvod ostsid rauda odavamalt autsaiderite käest. Ajavahemikul 1909.—1914. a. omandasid semst-

[31] МОИА, ф. ТММЗ, д. 790, л. 12—13.
[32] МОИА, ф. ТММЗ, д. 789, л. 50.

vod ja jaotasid külade vahel ära üle 12 miljoni puuda rauda 25 miljoni rubla väärtuses. Kokkuostu jaoks organiseerisid semstvod ühingu («Semstvote Raualiit»)[33], mis kutsus ajakirjanduses välja ägedaid kallaletunge ühinenud tööstarite, kongresside nõukogu ja «Prodameti» poolt.

Ehkki semstvod kujutasid endast suurt kollektiivset tarbijat, ei rahuldanud ka nemad «Prodametti», sest nad ei piiranud turgu ega tõstnud hindu. Seepärast boikoteeris «Prodamet» semstvoid ning eelistas ärisidemeid suurte kaubanduslike vahendusfirmadega, kes teostasid tema poliitikat. Samal põhjusel ei olnud «Prodameti» tellijate hulgas esikohal mitte otsesed tarbijad, vaid suured kaubanduslikud vahendusfirmad.

Tellimuste jaotus «Prodametis» oli 1912. aastal tellijate rühmade lõikes järgmine (miljonites puudades ja protsentides):

	Miljonites puudades	%-des
Kaubanduslikud vahendusfirmad	64.0	55,7
Raudteed	28,9	25,2
Tehased, mis ei kuulunud «Prodametti» . . .	16,7	14,6
Ühiskondlikud ja linna-asutused	1,8	1,6
Muud tellijad	3,3	2,9

Seega, otsesed tarbijad, kaasa arvatud raudteed ja tehased, said «Prodametilt» ainult 44,3% kõigist tellimustest. Ülejäänud osa jaotati tarbijate vahel kaubanduslike vahendusfirmade kaudu. Ka ühiskondlikud organisatsioonid, semstvod ja linnad said «Prodametilt» tellimusi tühisel määral. See näitab «Prodameti» loobumist oma põhilistest funktsioonidest, mis olid näidatud põhikirjas «Metallitoodete Müügikontori» suhtes. Kuid just see fakt tunnistaski, et «Prodameti» ülesandeks polnud tegelikult müügi organiseerimine, vaid oli tootmise ja turu monopoolne valitsemine.

Trustiks ümberkasvamine. Nagu me juba näitasime, kujutas «Prodamet», see «Metallitoodete Müügikontor», endast keerulist sündikaati, kes valitses kogu musta metalli turu üle. Juhtides põhiliselt üksnes toodete turustamist, avaldas «Prodamet» tootmise piiramise, hindade määramise ja rajoneerimise, tellimuste jaotamise jne. poliitika kaudu tohutut mõju ka tootmisele. Kuid sündikaati koondunud ettevõtted säilitasid formaalselt oma iseseisvuse, võisid sündikaadist osa võtta ainult osa oma toodetega ja ka hoopis lahkuda sealt. Kõige suuremate, juhtivamate ettevõtete ülevõim sündikaadis pidas kõiki teisi sunnidistsipliini all ning nõudis nende huvide allutamist sündikaadi, s. t. nendesamade juhtivate rühmade huvidele.

[33] ЦГАНХ, ф. Министерства торговли и промышленности, д. 341; vt. ka П. И. Фомин, Горная и горнозаводская промышленность, стр. 116.

1900.—1903. aasta kriis rikkus väga paljude, isegi suurte metallurgiaettevõtete heaolu, laostas neid ja sundis neid sündikaati ühinemises otsima teid enda taastamiseks. Kõige suuremad ettevõtted, nagu Donets-Jurjevi ühing, Uraal-Volga ühing, «Providence», olid aastail 1900—1902 maksejõuetud. Kertši ühing, Tuula kõrgahjude ühing ja Volga Terasetehase ühing laostusid hoopis. Makejevka ja Taganrogi ühingud pääsesid vaevu maksejõuetusest, peaaegu kõik ülejäänud ühingud läksid saneerimisele. Kümne suurema reorganiseerimisele ja saneerimisele kuulunud ettevõtte kapitalide üldsumma, 196,4 miljonit rubla, vähenes pärast reorganiseerimist ja saneerimist 155 miljoni rublani. Pankade ja kõige võimsamate allesjäänud ettevõtete poolt teostatud reorganiseerimine ja saneerimine võimaldasid nende pankade ja ettevõtete juhtival rühmal saada laostunud ja taastatavatest ettevõtetest suure osa enda kätte. See asjaolu oligi sündikaatliku ühingu «Prodamet» tekkimise tõeliseks aluseks.

Nagu me eespool näitasime, tekkis sellel pinnal «Prodametis» endas rida väga tugevaid tendentse, mis seisid selles, et mitte piirduda sündikaatlike kokkulepetega, vaid allutada endale sõltumatud ettevõtted täielikult. Selles suhtes tegutsesid eriti järjekindlalt ja edukalt Lõuna-Vene Dnepri, Donets-Jurjevi ja Vene-Belgia ühingud, kes oma ühinemise tendentsides said prantsuse välismaistelt ringkondadelt täielikku toetust. Mainitud ühingud hakkasid kokku ostma niihästi «Prodametti» kuuluvaid kui ka mittekuuluvaid ettevõtteid, hakkasid nende kvoote üle võtma ja neid sulgema. Üha järjekindlamalt hakkasid avalduma trusti moodustamise tendentsid. Märgukirjas Pariisi finantsringkondadele, mis ilmus Pariisis prantsuse keeles,[34] näitasid anonüümsed autorid, et üleminek mõningate tehaste täielikule ühinemisele, trusti loomisele, on täiesti küps. Mõningad tehased «hellitasid juba ammugi lootust ... hävitada üksteise järel oma nõrgemad konkurendid ning võtta enda kätte kogu nõudmine».

1908. aastal otsustasid Vene-Belgia ja Dnepri ühingud koos prantsuse finantsringkondadega asuda trusti organiseerimisele. Trusti organiseerimisest võtsid osa Société Générale Lyoni Krediitpank ja teised pangad (personaalselt Darcy, Lombardo, Dorison). Trusti etteotsa kavatseti panna Jasjukovitš ja teisi «Prodameti» tegelasi. Esmajoones kavatseti trusti võtta 10 mainitud tehast, kapitalide üldsummaga 196,4 miljonit rubla, mille arvel välismaised pangad lasksid ostuks ja reorganiseerimiseks välja uusi aktsiaid ja obligatsioone 155,9 miljoni rubla suuruses summas. Kõik aktsiad olid trusti organiseerimist finantseerivate välismaiste pankade käes. Mõningad aktsiaseltsid kaotasid reorganiseerimisel vägagi

[34] «Записка по поводу слияния некоторых русских металлургических предприятий», Архив НКФ, ф. Особой канцелярии по кредитной части, II отд., стол 2, 1908, д. 16.

suuri summasid. Näiteks «Russki Providence» sai oma 28 miljoni rubla suuruse kapitali eest kõigest 9,3 miljonit rubla, Uraali-Volga ühing sai oma 23,2 miljoni rubla suuruse kapitali eest kõigest 8,7 miljonit rubla, Novorossia ühing likvideeris oma kapitali peaaegu al pari, Vene-Belgia ühing sai 10 miljoni rubla suuruse preemia, Dnepri ühing sai ligemale 4 miljoni rubla suuruse preemia. Trust soovis tootmist tunduvalt vähendada, lähtudes sellest, et initsiaatorite arvates oli Venemaal «metallurgiatööstus rajatud liiga vara, olles praeguse tarbimisega võrreldes liiga tugev».[35]

Peamine raskus, mida trusti loojatel tuli võita, oli Pariisi finantsringkondade mitteküllaldane usaldus, kes olid pettunud (eriti pärast 1900.—1903. aasta kriisi) vene metallurgiatööstuse ettevõtete tulukuses. Kuid nähtavasti saadi sellest usaldamatusest väliskapitalile uute tulude loovutamise teel üle ning kokkuleppele kirjutati alla. Üks trusti initsiaatoreid, metallitööstur Goujon, kes varem oli «riigipiruka» jaotamisel monopolide vastane, teatas 1909. aasta kongressil avalikult, et «trust saab olema» ja et valitsus peab kuulda võtma «tugevaid välismaalasi».

Kuuldused trusti loomisest tungisid 1908. aastal ajakirjandusse, seltskonna- ja äriringkondadesse, Riigiduumasse. Aadli- ja agraarringkondade ning oktobristide algatusel esitas rida semstvoid ja linnavalitsusi valitsusele märgukirja, milles avaldati projekteeritava trusti vastu protesti. Riigiduuma esitas valitsusele projekteeritava trusti kohta arupärimise. Ministrite Nõukogu esimehele Stolõpinile läkitati oktobristide initsiatiivil, eesotsas Gutškoviga, spetsiaalne märgukiri, milles nõuti trusti keelamist ja millele oli alla kirjutanud 106 saadikut oktobristide, kadettide jt. hulgast.

Valitsus kutsus nende aadli- ja duumaringkondade survel 1908. aastal kokku erilise nõupidamise projekteeritava trusti küsimuse igakülgseks arutamiseks. Nõupidamise koosseis oli mõnesugusel määral teistsugune, kui «kolmanda juuni duumal». Suur osa nõupidamisest osavõtjaid olid nendesamade töösturite esindajad, tööstus- ja rahandusministeeriumi juhtiva bürokraatia esindajad. Nõupidamine tunnistas trustide ja sündikaatide keelamiseks ettevõetavad sammud ebaotstarbekohasteks, leidis, et valitsusel tuleb võidelda üksnes kuritarvitustega sel alal, mitte aga sündikaatlike organisatsioonide arenemise fakti endaga, sest tööstuse ja kaubanduse kaasaegse arenemise juures «on need vältimatud».

Riigiduuma parempoolse enamuse survel jäi trust formaalselt siiski organiseerimata. Sellele vaatamata tõi metallurgiatööstuse reorganiseerimine, mis pärast 1900.—1903. aasta kriisi koos välismaiste pankadega teostati, endaga kaasa metallurgiatööstusse paigutatud vene tööstuskapitali veelgi suurema «kokkukasvamise» välismaiste (prantsuse) pankadega. See soodustas «Prodameti» positsiooni edasist tugevnemist ka ilma trusti asutamiseta. Trusti

[35] Архив НКФ, ф. Особой канцелярии по кредитной части, II отд., стол 2, 1908, д. 16.

asutamise peamine eesmärk — tootmise piiramine — saavutati «Prodameti» poolt täielikult.

Malmi- ja söenälg aastail 1911—1912 ning üldine pingeline olukord metallurgia- ja söeturul aastail 1912—1914, mis läheneva sõjaohu tõttu muutusid eriti ohtlikuks, kutsusid uuesti esile üldsuse rahulolematuse ja valitsuse katsed kriisist väljapääsu leidmiseks. 1910. aastal asutati valitsuse nõupidamine sündikaatide tegevuse uurimiseks kaubandusminister Milleri abi eesistumisel.[36] Vene ajakirjanduses organiseeriti kärarikas «sündikaatide nädal», millest võtsid osa «sõltumatud» ajalehed ja eriti Moskva ajalehed. Nii võtsid sellest osa «Prodametiga» mitte seotud «Russkoje Slovo», «Utro Rossii», «Russkije Vedomosti», samuti aga ka «Birža», «Birževõie Vedomosti», «Promõšlenno-Finanssovaja Gazeta» ja isegi ametlik «Torgovo-Promõšlennaja Gazeta» jt. Nendele vastas «Prodamet» oma häälekandja «Promõšlennost i Torgovlja» kaudu.

Kuid kogu sellest kärast ei tulnud mitte midagi olulist välja ei «Prodameti» ega ka vene metalli tootja ja tarbija suhtes. «Prodametil» oli võimsaid kaitsjaid mitte ainult kodumaiste tööstarite hulgas, vaid veelgi võimsamaid kaitsjaid oli tal välismaistes tööstus- ja finantsringkondades. «Prodamet» oli juba tugevasti, niihästi legaalselt kui ka illegaalselt, «kokku kasvanud» valitsusaparaadiga, kes kaitses tema poliitikat. Pealegi langes küsimus «Prodameti» poliitikast ja tegevusest kokku teise monopolistliku organisatsiooni — «Produgoli» — samasuguse, rahvamajanduslikust seisukohast lubamatu tegevusega, mis kutsus riigis esile söenälja. Nii nagu «Produgoli» küsimus tuli välismaiste (prantsuse) finantsringkondade vahelesegamise tõttu kinni mätsida, piirdus ka «Prodameti» küsimuses asi ministrite nõukogu uue otsusega, mis 1914. aastal võeti vastu «Prodameti» tegevuse uurimise kohta.

Alanud maailmasõda pani «Prodameti» intensiivsesse töösse «kaitse vajadusteks». Selle töö, milles «Prodamet» oli harjunud, tulemuseks olid hindade järsk tõus, tootmise piiramine ja lisakasumite tohutu suurenemine sõja ajal. Sellest räägime edaspidi üksikasjalisemalt.

3. Sündikaatlikud koondised teistes metallurgia- ja metallitööstuse harudes

Rööbiti «Prodameti» kui mustmetallurgia monopolistliku koondise loomisega omandas ka värvilise metallurgia monopolistlik koondis suure tähtsuse, sest värviliste metallide tähtsus tööstuses üha suurenes. Värviliste metallide tootmises oli tollal esikohal vask.

[36] Selle nõupidamise tegevuse jäljed ja tema poolt koostatud ankeet on säilinud Leningradis; vt. Архив народного хозяйства, ф. Министерства торговли, 1910—1913 гг., д. 316, оп. 15, л. 1—6.

Vasetööstuses algas sündikaatlik liikumine vasesulatamis- ja -valtsimistehaste ühinemisega sündikaadiks «Med», mis organiseeriti 1907. aastal. XX sajandi algul kujutas vene vasetööstus endast võrdlemisi mahajäänud metallurgiaharu, kuigi tooraine- ja tootmisressursse oli Uraalis rikkalikult. Tehased töötasid mahajäänud tehnilisel baasil. Elektrolüütilist vaske, mis Läänes hakkas tollal üha rohkem levima, ei toodetud Venemaal peaaegu üldse. Oli olemas ainult üks elektrolüütilise vase tehas (Rosenkranzi tehas Peterburis), kus aga kaevandatud vase ümbertöötamine elektrolüütiliseks vaseks oli väga kallis. Väiketehased ei saanud elektrolüütilise vase tootmist enda juures organiseerida, mispärast seda telliti välismaalt. Ka vasesulatamis- ja -valtsimistehaste vahel toimus suur võitlus. Viimased olid vasesulatamistehaste toodangu monopoolseteks tarbijateks.

Kõigi nende tootmis- ja turustamisalaste raskuste reguleerimiseks hakkas Moskva kaubandusfirma Wogau (kauples metall-, keemia-, rohu- ja koloniaalkaupadega) 1907. aastal organiseerima vasesulatamis- ja -töötlemisettevõtete sündikaati. See oma päritolult ja kapitalilt saksa firma hakkas juba 70-ndatest aastatest alates oma kaubanduslikku tegevust laiendama ka metallurgia- ja metallitööstusele. Käsutades suuri saksa pankadelt saadud käibevahendeid, rajab Wogau 1874. aastal Beloretski Rauatehaste Ühingu. Hiljem annab firma Wogau suuri subsiidiume Moskva Metallitehase Ühingule (Goujon). Sellele firmale kuulus ka enamus Koltšugino valgevase- ja vasetehase aktsiatest. Peale selle oli firma Wogau tihedates finantsilistes suhetes Venemaa ainsa elektrolüütilise vase tehasega, mis kuulus sakslasele Rosenkranzile. Lõpuks, koos Knoopiga, saksa pankadega ja saksa firmaga «Metalliühing» organiseerib Wogau Venemaa Ettevõtete Uurimise ja Korraldamise Ühingu, kes asutas oma võrgu kõigisse Venemaa piirkondadesse. 1910-ndatel aastatel võttis firma Wogau oma kapitalidega osa rohkem kui 20 tööstuslikust aktsiaseltsist. Viimaste kapitalide üldsumma oli 75 miljonit rubla, millest Wogaule kuulus 15,4 miljonit rubla, s. t. 20%, mõningates ettevõtetes aga — 55—100%. Samadel aastatel allutas Wogau endale vene vaseturu, organiseerides sündikaadi «Med».

Sündikaat «Med» organiseeriti formaalselt kui tavaline aktsiaselts põhikirjakapitaliga 150 000 rubla, mis jagunes 750 aktsiaks à 200 rubla. Põhikirja järgi (§ 17) jaotati aktsiaid ainult aktsiaseltsi liikmete vahel ning kõrvalistele isikutele neid ei realiseeritud. Muidugi ei olnud põhikirjas midagi öeldud aktsiaseltsi sündikaatlikest eesmärkidest, need kinnitati separaatlike kokkulepetega. 1907. aastal oli sündikaati «Med» koondunud 7 tehast, kes tootsid üldse 672 000 puuda vaske, andes Vene impeeriumi vasetoodangust 75%. Väiksed vasetehased, milliseid ei olnud palju, sündikaati ei kuulunud.

Selle sündikaadi iseärasuseks oli see, et ta ühinenud tehaste vasetoodangu müümist enda peale ei võtnud, vaid andis müügi

ainuõiguse omakorda edasi firmale Wogau. Sündikaat «Med» sõlmis separaatlepingud sündikaati kuuluvate vasesulatamistehastega, samuti aga ka Rosenkranzi tehasega vase elektrolüütiliseks töötlemiseks ning lõpuks firma Wogauga sellele kõigi ühinenud tehaste vasetoodangu realiseerimise ainuõiguse andmiseks. Viimane sõlmis omakorda lepingud sündikaati mittekuuluvate vasevaltsimistehastega selle kohta, et need omandaksid kogu neile vajaliku vase Wogau kui sündikaadi «Med» komisjonäri käest hindadega, mis määratakse kindlaks eriarvestustega.

Niisugust keerukat separaatlepingute süsteemi tingis ühest küljest ühingu «Med» ja firma Wogau sündikaatliku, monopolistliku iseloomu varjamise püüe, teisest küljest aga finantsiliste vahendite vähesus ühingul ja tema koosseisu kuuluvatel tehastel. Firma Wogau, kes andis ühingu «Med» käsutusse kogu oma kaubandusliku jaotusaparaadi, finantseeris ühtlasi ka kõiki ühingu operatsioone. Selle eest pidid kõik tehased müüma kogu oma toodangu, niihästi kaevandatud kui ka elektrolüütilise vase, ainuüksi firmale Wogau, vastasel korral ootas neid trahv. Müügihind ja maksetingimused, samuti ka vase elektrolüütilise rafineerimise tingimused ja kulud määrati kindlaks ühingu «Med» ja firma Wogau vaheliste separaatkokkulepetega. Vase elektrolüütiline rafineerimine toimus tingimata Rosenkranzi tehases, oli väga kallis ning oli lisaks sellele veel seotud liigkasuvõtjalike kohustustega avansside väljamaksmise ja muude maksete puhul. Firma Wogau ise, saades ainuõiguse vase müügiks kindlate hindadega, sai kaevandatud vaselt 2,5% ja elektrolüütiliselt vaselt 2% komisjonitasu ning peale selle veel 50% sellest summast, mis laekus ühingu «Med» poolt määratud hindadest rohkem. Seega, oma finantsiliste vahendite nappuse tõttu olid vasesulatamistehased orjalikus sõltuvuses niihästi sellest monopolistlikust vahetalitusfirmast kui ka elektrolüütilise vase monopolistlikust tootjast, Rosenkranzi tehasest.

Allutanud vase turustamise osas endale vasesulatamistehased, allutas firma Wogau endale monopoolselt ka vasevaltsimistehased, kohustades separaatlepingute kaudu neid ostma kogu vajaliku vase ainuüksi Wogau käest. Valtsimistehastele müüdava vase hinnad määrati kindlaks keerukate arvestustega välismaise (Londoni) vaseturu hindade baasil, arvates sellele juurde vene tollimaksu (5 rubla). Valtsimistehased kaotasid õiguse vase ostmiseks välismaalt, samuti ka vase müümiseks siseturul oma tahtmist mööda.

Niisuguse küllaltki värdjaliku sündikaadi tekkimist võis seletada ainult vene vasetehaste raske finantsilise olukorraga ja tehnilise mahajäämusega elektrolüütilise vase tootmise alal. On iseloomustav, et niisugune sündikaatliku kokkuleppe vorm ühingu «Med» ja Wogau vahel eksisteeris kuni 1914.—1917. aasta sõja lõpuni. Raske on ülehinnata neid ulatuslikke võimalusi riigiaparaadi äraostmiseks, provokatsioonideks ja spionaažiks, mida taolise sündikaadi eksisteerimine sõja ajal andis. Alles alates 1. jaanuarist 1917 otsustas sündikaat «Med» Wogau vahendusest loo-

buda, 1917. aasta lõpul aga otsustas ühing oma tegevuse täielikult lõpetada.[37]

Teistes, vähemtähtsates metallurgia- ja metallitööstuse harudes soodustas «Prodameti» loomine teiste monopolistlike organisatsioonide tekkimist ja levimist. 1902. aastal organiseeriti suur raudtorude müügi sündikaat («Truboprodaža»), mis koondas vee-, gaasi-, nafta-, vabriku- ja muude torude müügi enda kätte ning kuhu kuulus 10 Venemaal eksisteerivat vene ja välismaist tehast. Selle sündikaadi «originaalsuseks» oli tema salajane iseloom ja see, et ta oli tegelikult niisuguste välismaiste tehaste koondiseks, kelledel olid Venemaal oma tootmisosakonnad (tehased «Królewska ja Laura», «Huta Bankowa» jt.). Seepärast asus sündikaadi juhatus Berliinis, Venemaal aga eksisteeris ... tagasihoidlik «Kaubamaja Truboprodaža», kes tegelikult oli saksa sündikaadi lihtne agent. Torude realiseerimine oli Venemaal peaaegu 100%-liselt selle sündikaadi käes, kes ajas tavalist monopolistlikku sündikaatlikku poliitikat.

Samal aastal tekkis suur sündikaat spetsiaalmalmi (ferromangaanide jt.) turustamiseks. Ta ühendas 6 lõunapiirkonna tehast ja ligemale 90% spetsiaalmalmi kogutoodangust.

Pärast nende sündikaatide-pioneeride tekkimist laienes sündikaatide asutamine järk-järgult kõigile teistele metallurgia-, metalli- ja mäetööstuse harudele. Mäetööstuses esines monopolide loomise katseid juba 1905. aastal. Pärast üleimpeeriumilise koondise loomise katse ebaõnnestumist asutati 1907. aastal lõunapiirkonnas mäetöösturite sündikaat maagi turustamiseks («Prodarud»). See ühendas 6 tähtsamat lõunapiirkonna maagiettevõtet, mis andsid kuni 80% kogu maagitoodangust.

Seega, 6—8 aasta jooksul oli enamus vene mäe- ja metallurgiatööstusest, eriti aga lõunapiirkonnas sünditseeritud. Nende tööstusharude toodangust jäi kuni 1906. aastani väljapoole sündikaate ainult malm. See on seletatav erinevate tootmistingimustega üksikutes malmitehastes, kelle hulgast osa töötas oma maagi ja sõega, teine osa aga ostetud toodete baasil.

Sama terav kui lõunapiirkonna tööstuses, oli toodangu ja turu reguleerimise küsimus ka Uraali metallurgiatööstuses, mida lõunapiirkonna edukas konkurents kahjustas eriti suurelt. Uraali metallurgiasündikaadi küsimus tõsteti üles samal 1902. aastal Uraali mäetöösturite kongressil. Kuid «kodumaine kapital», mida esindas rida väiksemaid ja mahajäänumaid ettevõtteid, ei suutnud nii kiiresti ühisele kokkuleppele jõuda kui tunduvalt suurem lõunapiirkonna, Lääne-Euroopa kapital. Pärast paljusid vaidlusi tootmise kontingentide, nende jaotamise ja hindade üle, saavutati kokkulepe alles 1904. aastal. Sõlmiti konventsioon ja loodi Uraali mäetehaste

[37] Ühingu «Med» sündikaatlikud separaatlepingud sündikaati kuuluvate tehastega ja firmaga Wogau, samuti ka Wogau lepingud tehastega on avaldatud raamatus А. Д. Брейтерман, Медная промышленность СССР и мировой рынок, ч. III, Ленинград 1930.

ühendatud komitee, kuhu kuulus 12 suuremat Uraali tehast, mis andsid kuni 80% Uraali katusepleki toodangust. Konventsioon reguleeris niihästi raua üldist tootmist ja selle jaotamist tehaste vahel, et piirata selle saatmist turule ja säilitada hindu, kui ka müügi, krediidi, sorteerimise jne. tingimusi. Konventsioon püsis kuni 1906. aastani, millal tema asemele loodi suurema vastupidavusega sündikaat «Krovlja». See koondas esialgu enda kätte kuni 75% katusepleki toodangust, hiljem aga ka mõningad teised tooted.

Eespool me kirjeldasime ägedat võitlust «Prodameti» ja «Krovlja» vahel, mis lõppes viimasele halvasti. «Krovlja» eeskujul hakati Uraalis looma sündikaate ka teistel tootmisaladel — sordiraua ja valge pleki tootmises (18 firmat toodanguga 1 375 000 puuda, s. t. peaaegu kogu valgepleki toodang Venemaal) jne. Organiseeriti sündikaat «Plaatina».

Samadel aastatel algab metallitöötlemis- ja masinaehitustehaste koondumine sündikaatidesse. Nii organiseeriti 1907. aastal põllutöömasinate tehaste sündikaat «Põllutööriistade ja -masinate Vabrikantide Kongressi» näol. See ühendas 1913. aastal juba 18 kõige suuremat firmat ja kontsentreeris enda kätte kuni 73% külvimasinate toodangust ja 72% muude põllutööriistade toodangust. Muide, selle sündikaadi loomine kutsus põllumajanduslikkudes ringkondades esile suure ärevuse, sest kardeti hindade tõusu. Ja tõepoolest, juba oma esimeste sammudega viis sündikaat läbi üldise hindade tõstmise, semstvotele ja kooperatiividele antava krediidi vähendamise, müügitingimuste kitsendamise.

1904. aastal organiseeriti vaguniehitustehaste sündikaat «Prodvagon» (Vene Vaguniehitustehaste Toodete Müügi Ühing), kuhu kuulus 13 tehast ja kes monopoliseeris vagunite tootmise ja turustamise peaaegu täielikult. Nii realiseeris «Prodvagon» 1905. aastal 97,5%, 1906. aastal 97% ja 1907. aastal 95% kogu vagunite toodangust Venemaal. Teine samasugune sündikaat veduriehitustehaste toodangu turustamise alal ühendas 7—8 vene tehast, hõlmates samuti 90—100% kogutoodangust. Nagu me eespool näitasime, organiseeriti 1909. aastal «Prodametis» rööbaste valtsimise tehaste sündikaat kui osa suurest rahvusvahelisest koondisest, mille eesotsas olid ameerika firmad.

4. Monopolistlikud koondised kütusetööstuses

Kütusetööstus oma mõlema põhiharuga, kivisöe- ja naftatööstusega, kujutas endast laialdast ja soodsat pinda monopolistlike koondiste tekkimiseks.

Kivisüsi. Kivisöetööstuses kujunesid monopolid välja põhilistes kivisöepiirkondades, Donetsi, Dombrowa, Siberi jt. piirkondades loodud sündikaatide näol. Donetsi sündikaat, mis organiseeriti 1904. aastal aktsiaseltsi «Produgol» kujul (Donetsi Basseini Mineraalkütuse Müügiühing Venemaal), ühendas esialgu 18 suurt Donetsi basseini söetööstusettevõtet, kelle toodang moodustas 75%

kogu lõunapiirkonna söetoodangust. Nimeliselt asus selle võimsa «vene», peamiselt prantsuse ja belgia aktsionäridele kuuluvate söetööstusettevõtete koondise nõukogu Peterburis. Tegelikult aga oli ühing täielikult allutatud Pariisis asuvale, erilisele prantsuse juhatusele ning prantsuse pankuritest ja söetöösturitest koosnevale komiteele, kes andsid kõik direktiivid oma esimehe Grüneri kaudu.

Siberis loodi aastail 1907—1908 kaks kivisöesündikaati — Tšeremhovo ja Taga-Baikali sündikaadid, mis olid samuti «Produgoli» mõju all. Seega olid kõik peamised kivisöepiirkonnad allutatud sündikaatidele ning viimaste käes eesotsas «Produgoliga» oli kuni 75% söetoodangust. «Produgol» oli vene kivisöeturu valitsejaks nagu metallurgiaturul oli selleks «Prodamet».

Tähelepanuväärivon asjaolu, et see sündikaat, mis teistest sündikaatidest mitte millegi poolest, ei oma organisatsioonilt ega poliitiliselt, ei erinenud, kutsus esile niihästi sündikaati mittekuuluvate kui ka isegi sündikaati koondunud metallurgiatöösturite vastuseisu. Seda tingis «Produgoli» poliitika, mis viis kütusekriisini ja andis ostetava kütusega töötavatele ettevõtetele raske majandusliku hoobi. Kuid «Produgol», mis koonesepeaaegu täielikult välismaistest ettevõtetest, oli kõrgema eestkostmise ja väliskapitali kaitse all. 1914. aastal tõstis valitsus üles «Produgoli» tegevusse kohtuliku vahelesegamise ja avastatud kuritarvituste tõttu tema likvideerimise küsimuse. Kohtuliku juurdluse käigus avastati «Produgoli» monopolistlik iseloom, tema ebaseaduslikud surveabinõud oma konkurentide ja koguni oma kaasliikmete vastu, rahvamajandusele kahjulik tootmise piiramise ja hindade tõstmise poliitika. Kohtuliku uurimise materjalid sattusid avalikku ajakirjandusse ja tekitasid suurt kära. Kuid prantsuse panga- ja tööstussfääride poolt avaldati finantsilist survet, Prantsuse valitsus aga segas vahele koguni diplomaatilisel teel ning juurdlus lõpetati.[38]

Donetsi basseini mineraalkütuse müügiühing «Produgol» tegutses 11. mail 1904. aastal kinnitatud põhikirja alusel vormiliselt kui avalik aktsiaselts 1 miljoni rubla suuruse põhikapitaliga, mis koosnes 4000 nimelisest, ühingu liikmete vahel ärajaotatud aktsiast, 1904. aastal kuulus ühingusse 18 suuremat Donetsi piirkonna ettevõtet. Tegelikult aga ei elanud ega tegutsenud ühing mitte niivõrd vormilise põhikirja alusel, kui oma osanikega sõlmitud separaatlike kontrahentlike «komisjonilepingute» järgi. Kuulus «Punane leping» (nimetus on tulnud kaante värvusest) ei määranud üksnes kindlaks kõik ühingu ja tema kontrahentide vahelised suhted, vaid määras kindlaks ka «Produgoli» tootmis- ja hinnapoliitika.

Vastavalt ettevõtetega sõlmitud lepingutele, mida nimetati

[38] Kohtuliku juurdluse andmed on osaliselt avaldatud arhiivimaterjalide kogumikus «Красный архив», 1926 г., т. V (18). Edaspidi kasutame peale nende materjalide veel ЦГАНХ, ф. Министерства и торговли и промышленности, комиссии Миллера, д. 316, 1910—1913 гг., оп. 15, л. I, samuti aga ka МОИА, ф. 81, Общества Брянского завода, д. 80 («Красный договор») materjale.

«komisjonilepinguteks», sai «Produgol» sündikaadi osanike poolt ekspluateeritavates kaevandustes toodetava kivisõe ja koksi kõigi sortide realiseerimise ainuõiguse. Sündikaat, kelleks tegelikult oli Pariisis asuv komitee, reguleeris müügi- ja maksetingimusi, transpordi- ja sõe jaotamise tingimusi, kehtestas hinnad, hinnaalandused, preemiad jne.

Sündikaadi osanik, keda ametlikult kutsuti kontrahendiks, lõpetas kivisõe ja koksi omalkäel realiseerimise. Tal puudus õigus oma toodangule tellimuste vastuvõtmiseks ning ta suunas kõik saadud tellimused ja järelepärimised «Produgolile». Kontrahent andis kõik temale kuuluvad väljaspool kaevandusi asuvad kivisõe ja koksi laod üle sündikaadile. Sündikaat juhtis kogu laomajandust. «Produgol», kui ta leidis selle vajaliku olevat, revideeris ühingusse kuuluvate tehaste raamatupidamist, määras kontrahentidele trahve müügitingimuste rikkumise eest jne.

«Produgol» piiras igasuguste abinõudega ühinenud ettevõtete tootmistegevust. Tootmise vahendamisega taotles ta konkurentsi likvideerimist ning määras ühingusse kuuluvate ettevõtete toodangule kõrged monopolihinnad.

Sõetootmise mahu piiramist teostati kvootide (kvantumite) kasutuselevõtmise teel. Kvootide määramisel tehti kindlaks «ühine» ja «individuaalne» tinglik tonnaaž. Selleks arvutati kõigepealt välja kõigi sündikaati kuuluvate ettevõtete sõemüügi üldmaht. Seejärel määrati iga sündikaati kuuluva ettevõtte jaoks kindlaks sõe kaevandamise ja müügi individuaalne tinglik tonnaaž. Antud sündikaadiosaniku individuaalse tingliku tonnaaži suhet kogu sündikaadi tinglikku kogutonnaaži nimetati antud ettevõtte kvoodiks. Kvootide täitmine tehti kindlaks iga kolme kuu tagant, lähtudes saadetiste summast igal kuul. 1908. aastaks määras «Punane leping» 16 sündikaati kuuluva firma ühiseks tonnaažiks 413 miljonit puuda sütt ja 12 firma ühiseks tonnaažiks 78,6 miljonit puuda koksi. Tegelikult kasutati seda tonnaaži aastail 1908—1912 sõe osas 70—80% ulatuses ja koksi osas 80—99% ulatuses. Kuid aastail 1911—1913 kasutati seda fondi juba 104—105% ulatuses,[39] s. t. tootmise piiramine «Produgoli» poolt muutus sündikaati kuuluvatele ettevõtetele juba takistavaks.

Aastail 1912—1914 muutus võitlus kvootide pärast sõenälja ja hindade tõusu tõttu eriti teravaks ning kutsus esile mitmete osanikkude proteste (Gosudarev Bairaki, Jekaterina ja Prohhorovi kaevanduste ühing). «Produgoli» nõukogu esimees Avdakov tunnistas 1913. aastal nõukogu istungil, et «Punast lepingut» on vaja revideerida tonnaaži suurendamise mõttes. Aga juba järgmisel istungil tunnistas ta, nähtavasti Pariisi survel, oma varem avaldatud seisukoha ebaõigeks.[40] Ka 1914. aastal nõudis «Produgol» oma kontrahentidelt tonnaaži säilitamist. Selle tulemusena

[39] МОИА, ф. Брянского завода, д. 80, св. 7.
[40] «Русское слово» от 1 марта 1914 г.

saabus 1914. aasta jaanuaris kuuelt firmalt (Lõuna-Dnepri, Gosudarev Bairaki, Prohhorovi, Prantsuse—Vene, Jekaterina jt.) avaldus «Produgoliga» sõlmitud lepingu tühistamiseks. Neist Lõuna-Dnepri ja Gosudarev Bairaki firmad alustasid «Produgoli» vastu kohtuprotsessi.

Sündikaadis eksisteeris kvootide määramiseks ja nende rakendamiseks ning tonnaažist tegeliku kinnipidamise kontrollimiseks keerukas arvestuste, ergutuste, trahvide, preemiate, osanike garantiide jne. süsteem, mistõttu kõik kontrahendid olid hõlmatud surveabinõude võrguga.

Kõik kontrahentide hanked tasuti sündikaadi poolt kindlaksmääratud «tinglike» hindade alusel, mida kutsuti «põhihindadeks». Söe müümine üle tonnaaži tõi endaga kaasa rahalise trahvi 10 kopikat igalt üle normi müüdud puudalt.

Vastavalt sündikaadilepingu punkt 40-ndale pidid kõik ühingu ja kontrahendi vahelised vaidlused, mis tulenesid lepingust ja mida ei saadud lahendada rahulikul teel, lahendatama vahekohtu kaudu, nõudes lepingu rikkujatelt sisse leppetrahvi 5000 rubla suuruses summas. Samal «endadistsiplineerimise» ja vastastikuse garantii eesmärgil moodustasid kõik kontrahendid ühise vastastikuse garantii fondi (delcredere), teostades selleks spetsiaalseid sissemakseid ühingu nõukogu poolt määratud ulatuses. See fond, mis oli ühisomandiks, kuulus lepingute tähtaja möödumisel ühingu osanikele tagasimaksmisele, mida tuli teostada proportsionaalselt igaühe poolt sissemakstud summale. Kui aga kontrahent astus mingisugusel, lepingus mitte ettenähtud põhjusel sündikaadist enne lepingu lõppemise tähtaega, s. t. enne 31. detsembrit 1918, välja, siis kaotas ta õiguse oma osale fondist.

Kivisõe tootmise piiramist ei teostatud ainuüksi igale sündikaadi osanikule sündikaadi üldtonnaažist iga-aastase individuaalse tonnaaži määramise teel. Seda tehti mõnikord ka avalikumas vormis, ilma igasuguse maskeeringuta, nõudes oma lepinglastelt otseselt tootmise vähendamist. Niiviisi toimus see 1906. aastal Aleksejevi ühinguga, kellelt sündikaat nõudis söe tootmise piiramist, mis oli selle ühingu sündikaati vastuvõtmise põhitingimus. Analoogiline olukord oli ka Žillovi ühinguga, kes võeti sündikaati vastu tingimusel, et ta spetsialiseeruks eranditult brikettide valmistamisele niihästi sündikaadi kui ka osalt oma söest ja igal juhul suleks oma kaevanduse. Viimane aga andis aastas kuni 30 miljonit puuda sütt ja seal töötas üle 3000 töölise.[41]

«Produgoli» poliitikat, mis oli suunatud söe tootmise piiramisele, tõendas «Produgoli» juhatus ise oma vastuses Kaubanduse ja Tööstuse Ministeeriumi juures asuva Milleri komisjoni ankeedile. Selle ankeedi vastuses punkt 8a oli öeldud, et «vastastikuse kokkuleppe alusel võib ühing määrata kontrahendile preemia, kui viimane loobub lepinguliste toodete väljalaskmisest siseturu

[41] «Красный архив», т. XVIII, стр. 139.

jaoks».[42] Selle vastusega tunnistas sündikaat otseselt, et sündikaatlikes lepingutes nähti ette siseturu jaoks tootmise loobumise või tootmise vähendamise eest preemiate maksmine. Seepärast ka, kui Prohhorovi ühing 1913. aastal teatas, et ta võib tonnaaži suurendada kuni 30 miljoni puudani, lükkas «Produgoli» nõukogu selle teate kui lepingule vasturääkiva tagasi.

Selleks et haarata enda kätte turg ja saada täielikuks monopolistiks, töötas «Produgol» välja oma hinnapoliitika ja hindade määramise süsteemi, mis üldjoontes oli samasugune kui «Prodametilgi». Arveldusteks kontrahentidega määras «Produgol» kindlaks «põhihinna», mis põhimõtteliselt oli kõigile sündikaati koondunud ettevõtetele ühesuurune. Kuid see oli ainuüksi l ä h t e h i n n a k s iga liiki ümberarvelduste ja mahaarvamiste tegemiseks, hinnalisandite juurdearvamiseks jne. 1904. aastal, kui «Produgol» asutati, oli kivisõe põhihinnaks keskpiirkonnas 7,2 kopikat puud. Pariisi nõudmisel tõsteti 1908. aastal see kuni 7,7 kopikani ja 1912. aastal kuni 8,6 kopikani puud.

See hind aga oli «Produgoli» hinnapoliitikas ainult lähtehinnaks, selleks et manööverdada. Nende jaoks, keda «Produgol» tahtis oma organisatsiooni tõmmata, kehtestas ta põhihinnast kõrgemad hinnad, määrates erineva kvaliteediga sõele erisugused hinnad. Nende jaoks, keda «Produgol» tahtis lämmatada, kehtestas ta ajutiselt põhihinnast madalamad hinnad, et pärast konkurentide laostumist saavutada turul monopoolne seisund ja kruvida hinnad üles. Nii näiteks võrdsustati 1908. aastal Lõuna-Vene Dnepri ühingu Kadijevka kaevanduste halva sõe hind Vene-Belgia ühingu hea sõe hinnaga. Seda tegi «Produgol» selleks, et Lõuna-Vene Dnepri ühingut endaga kaasa tõmmata. Samal ajal aga tingis see Vene-Belgia ühingu lahkumise «Produgolist».

Vastupidi, müügihindade määramisel võrdse põhihinna printsiip ei kehtinud ning «Produgol» määras hinnad täiesti meelevaldselt, olenevalt tervest reast justkui «konjunktuursetest» tingimustest. 1912. aastal oli põhihinnaks 8,6 kopikat puud, «Produgoli» müügihinnaks aga 11—12 kopikat puud. Põhihinna ja müügihinna vahe läks «Produgoli» kasuks ning jaotati sündikaadi osanike vahel. Kauba saatmisel ostjale laskis «Produgol» kontrahendi pangaarvele üle kanda põhihinna. Kaks korda aastas teostas ta arveldusi müügihinna järgi, arvates sellest maha komisjonitasu, lisakulud, hinnaalandused ostjatele ja transpordikulud keskmiste normide alusel. Kõik see andis suuri ülejääke, mis jaotati osanike vahel, vaatamata rajoonile. Näiteks ajavahemikul 1904.—1908. a. said 14 kontrahenti «Produgoli» käest põhihinna ja müügihinna vahe arvel 6,5 miljonit rubla lisatasu ehk 2 kopikat puuda kohta. Kuna kivisõe omahind oli 4,5—5 kopikat puud, siis moodustas lisatasu omahinnast 40—50%. Sündikaadi osanikud ei

[42] ЦГАНХ, ф. Министерства торговли, д. 316, оп. 15, л. 2—6.

tohtinud repressioonide ähvardusel kivisütt alla «Produgoli» poolt määratud hinda müüa.

«Produgoli» hinnad olid «vabade», s. t. sündikaati mittekoondunud firmade hindadest tunduvalt kõrgemad. Nii näiteks olid riigiraudteede varustamise puhul hinnad järgmised (kopikates puudalt):[43]

	1907. a.	1908. a.	1909. a.	1910. a.	1911. a.
«Produgol»	9,4	9,4	8,8	9,8	10,3
Vabad firmad lühiajaliste lepingute alusel	8,1	8,2	7,6	7,9	8,2
Vabad firmad pikaajaliste lepingute alusel	6,3	6,5	6,8	6,8	6,8

«Produgoli» juhatus ja nõukogu kinnitasid oma ettekannetes (muidugi konfidentsiaalsetes) sündikaadi hinnapoliitika «võitlevat» iseloomu, mille eesmärgiks oli konkurendid välja tõrjuda ja saavutada turul monopoolne seisund hindade edasiseks tõstmiseks. «Poliitika, mis praegu on otstarbekohane», kõneldakse ühes 1907. aasta ettekandes, «on võitluse poliitika hindade ajutise alandamise teel, selleks et tõkestada vabade arenevate firmade teed. See poliitika kestab meil seni, kuni uute osanikkude ühinemine «Produgoliga» võimaldab meil kõrgete hindade poliitika juurde tagasi pöörduda».[44] Teiste sõnadega, «Produgoli» monopol seadis avalikult oma eesmärgiks kivisöetööstuse arenemise lämmatamise.

Üheks iseloomustavaks episoodiks «Produgoli» võitluses vabade firmadega oli näiteks võitlus raudteede jaoks kivisöehangete väljapakkumisel 1909. aastal. 1909. aasta augustis kuulutati välja vähempakkumine 1910. aastaks raudteedele 50 miljoni puuda kivisöe hankimiseks. Mõningad «vabad» firmad tegid ettepaneku 121 miljoni puuda kivisöe hankimiseks kolme aasta jooksul hinnaga — nr. 1. 7,5 kopikat ja nr. 2. 8,5 kopikat puud. See oli raudteele kasulik pakkumine, sest kivisöe hinnad näitasid tõusu. «Produgol» pakkus ainult 1910. aastaks 50 miljonit puuda, kuid ½ kopika võrra odavama hinnaga. Vaatamata sellele, et «vabad» firmad alandasid hinna 7,2 ja 8,2 kopikani, kohustudes kolme aasta jooksul hankima 140 miljonit puuda, andis Teedeministeerium tellimuse «Produgolile».[45] See oli riigile ilmselt ebasoodne, sest «Produgoli» hinnad tõusid 1911. aastal 10 kopikani ja rohkem puudalt. 1912. aastal kuulutati välja vähempakkumine aastaiks 1913—1915 raudteedele 300 miljoni puuda kivisöe hankimiseks

[43] ГАФКЭ, ф. Ученого комитета, д. 128, л. 551—573.
[44] «Красный архив», 1926, т. V, стр. 128.
[45] ГАФКЭ, ф. Рухлова, д. 49.

hinnaga 10 kopikat puud. See hind ei olnud «Produgolile» kasulik ja seetõttu sundis ta firmasid lepingutest loobuma. Samasugune lugu juhtus 1914. aastal, mil Harkovi börs määras hinnaks 14 kopikat puud ja vähempakkumine tunnistati mittetoimunuks.

«Produgoli» tegelased püüdsid söehindade tõstmist igati «õigustada», väites, et selles olevat süüdi kaevanduste väljakurnamine, tööjõu kallinemine, streigid, «korrarikkumiste mahasurumiseks» väljakutsutud vägede ülalpidamise kulud. Selles suhtes tegi sündikaat Peterburis Teedeministeeriumis ja Rahandusministeeriumis intensiivset «propagandat» niihästi sõnades kui ka oma tegevusega. Eriti suuri jõupingutusi tehti selleks, et mitte välja kutsuda riigiraudteede valitsuse rahulolematust, sest see oli «Produgoli» peamiseks ostjaks. «Produgol» pidas Teedeministeeriumiga kõige tihedamat sidet ja «dotatsiooni», s. t. altkäemaksu eest sai kantseleidest kõige täpsemaid teateid selle kohta, mida ministeeriumis kavatseti, missuguseid, kui suuri ja milliste piirhindadega tellimusi plaanitseti. Sealjuures ei peatutud ka «Produgolile» ebasoodsate määruste ja eeskirjade muutmise ees.

Raudteed ja metallurgiatööstus olid üldse Donetsi söe peamisteks organiseeritud tarbijateks. Nende järel tuli organiseerimata väike- ja linnaline tarbija, kelle tähtsus aga oli rahvamajanduses väga suur. Statistika poolt arvele võetud söe «nähtav tarbimine» moodustas 1908. aastal 1517 miljonit puuda. Tarbijate kategooriate järgi oli see järgmine: tööstus — 768 miljonit puuda, raudteed 380 miljonit puuda, linna- ja eratarbimine — 163 miljonit puuda, söekaevanduste endi tarbimine — 138 miljonit puuda, mere- ja jõelaevandus — 68 miljonit puuda.

Kivisöe tarbimine raudteedel küündis 1909. aastal 434 miljoni puudani ja 1911. aastal 425 miljoni puudani.

Tööstusliku tõusu perioodil, aastail 1909—1914, kruvis «Produgol» kivisöe hinnad eriti kõrgeks, vähendades sündikaati kuuluvates ettevõtetes järsult kivisöe tootmist. Sündikaadi sellise poliitika tagajärjel tekkis suur kütusepuudus ja ülikõrged hinnad avaldasid rahvamajandusele paralüseerivat mõju. Juba 1912. aastal esines söekriis täie teravusega. Teedeministeerium tõstis hinna 9,87 kopikani puud, kuid ka selle hinnaga polnud sütt võimalik osta. 1913. aastal tõusid hinnad vähempakkumisel $11^3/_8$ kopikani. Kui vähempakkumine ei toimunud ja ministeerium tahtis osta 11 miljonit puuda kivisütt majanduslikul teel, pöördudes selleks üksikute firmade poole, ei saanud ta mitte ühtki pakkumist isegi hinnaga 12 kopikat puud.

Tegelikult olid hinnad veelgi kõrgemad ja tõusid hoogsalt. 1914. aasta augustis määras «Produgol» hinnaks 13,98 kopikat, Harkovi börs aga 14 kopikat puud. Mereministeeriumi ja Kaubandusministeeriumi üksikute teadete järgi küündisid «Produgoli» hinnad kuni 15—16 kopikani loco-vagun-kaevandus. Samasugu-

seid kuni 17 kopikani ulatuvaid hindu on leitud ka «Produgoli» poolt Brjanski tehasele esitatud originaalarvetelt.[46]

Niiviisi organiseeris «Produgol» otsese kivisöe-ettevõtete streigi. Riigis hakkas end tunda andma tõeline kivisöenälg. Tööstusettevõtted jäid seisma, laevaliiklus vähenes, raudteed läksid üle puitkütusele. Ajakirjanduses avaldati sõnum, et kivisöepuru ostetakse hinnaga 10 kopikat puud, kuid et ka seda ei jätku, et söenälg toob «mäetöösturitele muinasjutulisi kasumeid, tarbijatele aga tekitab õudust ja hirmu».[47] Söenälja küsimus tõsteti üles ka ministrite nõukogus, kus märgiti, et sündikaat vähendab kivisöe kaevandamist hindade tõstmise eesmärgil sihilikult.

Sõja lähenemise tõttu oli see kivisöenälg, milleni «Produgol» oli riigi oma tootmise piiramise ja hindade tõstmise poliitikaga viinud, eriti ohtlik. See sundis valitsust kriisi lahendamiseks samme astuma. Kuid samal ajal tekkis ka «Produgolis» mõningate selliste mõjukate ettevõtterühmade rahulolematus, kellele «Produgoli» poliitika oli ebasoodne. Eelkõige polnud see poliitika kasuliik suurtele kombineeritud söe- ja metallurgiaettevõtetele, kes olid üheaegselt nii «Produgoli» kui ka «Prodameti» osanikud ja olid endale söekaevandusi soetanud mitte ainult oma metallurgiatööstuse varustamiseks sõltumatult «Produgolist», vaid ka söe realiseerimiseks turul. Me juba näitasime, et aastail 1910—1913 hakkasid paljud tugevad «Prodameti» osanikud (Lõuna-Vene Dnepri, Taganrogi, Donets-Jurjevi, Vene-Belgia jt. ühingud) endale kaevandusi soetama.

Seega, nende monopolistlike organisatsioonide omavahelise võitluse pinnal tekkis Venemaal tootmisalaste koondiste kõrgem vorm keerukate «vertikaalsete kombinaatide» näol. Kogu tööstuse ulatuses see laialdaselt areneda ei jõudnud, kuid lõunapiirkonna mäe- ja metallurgiatööstuses levis see monopolistliku kapitalismi «viimane sõna» laialdaselt. 1913. aastal moodustas kogu lõunapiirkonna söetööstuse 1560 miljoni puuda suurusest toodangust kombineeritud ettevõtete toodang 453 miljonit puuda ehk 34%. Lõunapiirkonna ettevõtete 270 miljoni puuda suurusest koksitoodangust andsid kombinaadid 162 miljonit puuda (60%), 420 miljoni puuda suurusest maagitoodangust — 302 miljonit puuda (72%) ning 189,7 miljoni puuda suurusest malmitoodangust — 160 miljonit puuda (84%).

Ka Donetsi basseini antratsiidiettevõtted olid «Produgoli» vastasteks ja konkurentideks. Astudes välja «Produgoli» monopoolse seisundi vastu, kasutasid nad igasuguseid abinõusid, et saada riigiraudteede kivisöehangetest teatud osa enda kätte. Oma huvide kaitsemiseks asutasid antratsiidikaevanduste omanikud Harkovis Lõuna-Vene Mäetöösturite Kongresside Nõukogu juures vastava komisjoni. Antratsiiditöösturid tõendasid, et riik peaks söekaevan-

[46] МОИА, ф. Брянского завода, д. 80.
[47] «Русское слово», 1912 г.; «Русское богатство», 1913 г., № 12.

duste söest loobuma ja minema üle antratsiidile. Riigiduumas kivisöenälja põhjuste selgitamiseks loodud komisjonis nad süüdistasid kujunenud olukorras «Produgolit», Teedeministeeriumi aga selle erilise «sümpaatia» pärast «Produgoli» vastu. Üldiselt aga taotlesid antratsiiditootjad sedasama, mis «Produgolgi».

Teedeministeerium oli sunnitud riigiraudteede söega varustamiseks samme astuma. 1913. aasta juulis esitas minister Ruhlov ministrite nõukogule projekti Babakovo kivisöeleiukoha (aastatoodanguga 30 miljonit puuda) ostmiseks riigile.[48] Eraraudteed töötasid välja projekti, milles nähti ette organiseerida «Ühing Raudteede Varustamiseks Tahke Mineraalkütusega», arvestusega, et riik annab käibekapitali moodustamiseks 10 miljoni rubla suuruse laenu. Need projektid kutsusid mäetöösturite ringkondades, kongresside nõukogus, «Prodametis» ja «Produgolis» esile tormi.[49] Lõuna-Vene Mäetöösturite Kongresside Nõukogu ning Tööstuse ja Kaubanduse Kongresside Nõukogu avaldasid valitsusele nende projektide suhtes teravat protesti ja palusid need projektid tagasi lükata.

Kuid Riigiduuma komisjon võttis 1914. aasta märtsis vastu mitte ainult Babakovo kaevanduste ostmise, vaid ka raudteede ja laevastiku varustamiseks Apšeroni poolsaarel riiklike naftapuuraukude rajamise projekti. Sellele vaatamata ei tulnud Babakovo kaevanduste riigile ostmisest midagi välja, sest seni kui küsimust Riigiduumas arutati, osteti need ära ... Pariisis asuva komitee poolt! Neli kuud hiljem alanud sõda muutis kütusega varustamise küsimuse eriti teravaks ja sundis seda lahendama teisiti. Sellest järgmistes peatükkides.

Naftatööstus. Mõnevõrra teisiti toimus sündikaatide ja monopolide loomine naftatööstuses. Kuna ülemaailmses naftatööstuses valitses mitu võimsat, omavahel konkureerivat rahvusvahelist monopolistlikku organisatsiooni, siis ei olnud vene naftatööstus ühendatud ega allunud mingisugusele ühele ülemaailmsele monopolistlikule organisatsioonile, vaid siin võitles mitu ühtviisi alluvat ja sõltuvat rühma.

Monopolistlike koondiste loomine algas naftatööstuses juba 90-ndail aastail. 1892. aastal asutati valitsuse kaasabil Bakuu Petrooleumitöösturite Ekspordisündikaat, et välisturul petrooleumi ekspordi alal ameerika trusti Standard Oil'iga edukamalt konkureerida. Kuna naftatööstuse kontsentratsioon oli Venemaal kõrgel tasemel, siis oli tema monopoliseerimine hõlpsam. Nii näiteks kuulus 1900. aastal umbes 65% nafta kogutoodangust 16 firmale, kellest igaühe naftatoodang oli aastas üle 10 miljoni puuda, ning kõigist puuraukudest kuulus neile 55%. Petrooleumikaubanduses oli petrooleumi ja naftajääkide toodangust 70% kahe firma — «Ühing Vennad Nobel» ja aktsiaselts «Masuut» käes.

---

[48] ГАФКЭ, ф. частных горных заводов, 1913, д. 3342.
[49] ГАФКЭ, ф. Совета по горнопромышленным делам, 1913, д. 115.

Iseärasuseks vene naftatööstuse olukorras oli see, et suur osa vene naftatööstuse aktsiatest oli tegelikult suurte rahvusvaheliste nafta-aktsiaseltside portfellis või nende kontrolli all. Sellise olukorra tõttu koondus kogu vene naftatoodang aastaiks 1912—1913 suurte, väliskapitaliga seotud kompaniide kätte, kes suurelt osalt olid ühinenud kontsernidesse (Lianozovi kontsern, Mantašovi kontsern, «Masuut», «Vene Nafta», Põhja-Kaukaasia Naftaühing, «Maikopi Naftakorporatsioon», Groznõi-Sunža kompanii ja paljud teised).

Kõik need ettevõtted ja kontsernid olid omakorda kolme-nelja omavahel konkureeriva, samuti rahvusvaheliste välismaiste ühingutega seotud suurmonopoli kontrolli all, nagu: 1) «Üldine Vene Naftakorporatsioon» (lühidalt «Oil», oli seotud inglise-prantsuse ja arvatavasti ka ameerika kapitalidega, alluvuses olid Mantašovi kontsern, Kaspia ühing, «Nafta», kogu Lianozovi kontsern, «Vennad Mirzojevid» jt.), põhikapitaliga kokku 131 miljonit rubla, naftatoodanguga 1913. aastal 121 miljonit puuda, koos alluvate ettevõtetega aga 143 miljonit puuda. 2) Naftaettevõtted, mis olid seotud inglise-hollandi trustiga Shell (Kaspia ja Musta Mere Ühing, Vene Naftatööstuse Ühing, «Vene Groznõi Standard» jt.), põhikapitaliga kokku 51,7 miljonit rubla ja aastase naftatoodanguga 79,8 miljonit puuda. 3) «Ühing Nobel» (oli seotud saksa kapitalidega), põhikapitaliga 40 miljonit rubla ja aastatoodanguga 78,8 miljonit puuda, omades lisaks sellele veel erilisi kokkuleppeid naftatransportimisettevõtetega (võimsate Rothschildi rühmade koondis) ning hoides monopoolselt kogu nafta- ja petrooleumituru enda käes. Teiste sõnadega, ühinenud naftakompaniide toodang moodustas vene üldisest naftatoodangust rohkem kui poole.

5. Monopolistlikud koondised teistes rahvamajandusharudes

Kergetööstus. Teistes rahvamajandusharudes, eriti aga kergetööstuses toimus sündikaatidesse koondumise protsess aeglasemalt ja nõrgemalt, depressiooniperioodil aga hakkas juba selgesti avalduma. Tekstiilitööstuses algas sünditseerimine Poolas, kus 1908. aastal loodi Lodzi puuvillavabrikantide sündikaat kapitaliga 30 miljonit rubla.

Sündikaadi asutamine Lodzis andis tõuke sündikaadi loomiseks ka keskpiirkonna tekstiilitööstuses. Moskva piirkonna Manufaktuurivabrikantide Nõupidamine reorganiseeriti Puuvillavabrikantide Ühinguks, kuhu kuulus 47 ettevõtet 3,7 miljoni värtnaga (värtnate üldarv Venemaal oli 8,8 miljonit) ja 61 000 kudumisteljega. 1912. aastal organiseeriti linatööstuses sündikaat — Vene Linatööstuse Aktsiaselts. Sündikaatide asutamine tõi endaga kaasa samasuguseid tagajärgi nagu mujalgi. Kui 1904. aastal maksis moskva sits 11 kopikat, siis pärast sündikaadi loomist,

1907. aastal, oli tema hind juba 14,5 kopikat, kuigi «metsikud» vabrikandid oma hindu 10—20% võrra alandasid.

Kuigi puuvillatööstus jäi monopolistlike koondiste organiseerimises rasketööstusest mõnevõrra maha, tingituna väikeste ja «metsikute» ettevõtete suuremast arvust ning Lodzi, Moskva ja Peterburi vabrikantide mõnevõrra erinevatest huvidest, oli monopolistlike koondiste organiseerimisel puuvillatööstuses omapäraseid jooni. Keskpiirkonna puuvillatööstust esindas peaaegu kogu ulatuses ainult «vene» kapital vanade moskva firmade Stahhejevi, Konšini, Prohhorovi, siberi kaupmehe Vtorovi, finantsisti Rjabušinski jt. näol ning hoopis vähemal määral väliskapital Knoopi, Hübneri jt. näol. Üksikud tekstiilivabrikantide grupid rühmitusid «oma» pankade, nagu Moskva Kaupmeeste Panga (Krestovnikov), Siberi Panga (Vtorov), Moskva Panga (Rjabušinski) jt. ümber. Esialgu ei kujutanud need rühmitused endast kuigi suuri finants-kapitalistlikke kombinatsioone. Kui aga 1910-ndail aastail hakkas neid panku enda kätte haarama väliskapital ja nad hakkasid suurtesse pangakontsernidesse (nagu Ühendatud Pank, Aasovi-Doni Pank, Vene-Aasia Pank) ühinema, tekkisid tekstiilitööstuses (just sõja eel ja eriti sõja ajal aastail 1914—1916) suurkontsernid — Vtorovi, Stahhejevi, Rjabušinski jt. kontsernid. Ühinenud tekstiilitööstus hakkas intensiivselt eksportima: 1907. aastal veeti puuvillast riiet välja (peamiselt Lähis-Itta) 20,5 miljoni rubla eest, 1913. aastal aga juba 43,9 miljoni rubla väärtuses.

Toiduainetetööstuse kõige tähtsamaks sündikaadiks oli suhkruvabrikantide sündikaat. See oli erilist tüüpi, valitsuse poolt loodud ja reguleeritav koondis. Sellest oli juttu juba eespool (vt. lk. 107).

Ülejäänud sündikaatidest nimetame ainult kõige tähtsamaid, nagu näiteks tsementitehaste koondist («Vene Tsementikaubanduse Ühing), kes realiseeris tsementitoodangust kuni 90%, kummitehaste koondist («Treugolnik»), kes hõlmas 1907. aastal vastavat tootmist kogu ulatuses, soolakaevanduste suurkoondisi (töötasid peamiselt prantsuse kapitaliga), keda juhtis müügikontori tüüpi ühing «Ookean». Edasi võib nimetada tubakasündikaati, mis loodi aastail 1912—1913 rahvusvahelise (peamiselt ameerika) tubakasündikaadi mõjul ja juhtimisel (hõlmas 75% toodangust), tikuvabrikute sündikaati («Rost»), asfalditehaste, klaasitehaste ja peeglitehaste sündikaate, kuhu kuulusid kõik tollal eksisteerinud tehased, korgisündikaati, elektrisündikaati ja paljusid teisi.

Transpordisündikaadid. Peale tootmisharude tungisid monopolistlikud koondised suurel määral ka transpordi alale. Raudteede alal ei olnud eramonopolid võimalikud, sest valdav osa raudteeliinidest oli koondatud riigi kätte. Kuid ka siin leidsid monopolistlikud tendentsid endale eespool mainitud vaguniehituse ja veduriehituse sündikaatides väljenduse. See-eest jõetranspordis, kus varem oli suurel arvul konkureerivaid ühinguid, hakkasid sündikaadid, õigemini isegi trustid, tormiliselt arenema. Aastail 1906—

1908 hakkasid need ühingud ühinema sündikaatideks ja trustideks, kes (segaühingud «Lennuk», «Kaukaasia ja Merkuur», «Dnepri» jt.) haarasid kõik jõeteed — Volga, Kaama, Okaa, Dnepri, Siberi jõed — enda kätte. Umbes samal ajal koondusid meretranspordiühingud sündikaati «Ropit» — Vene Laevanduse ja Kaubanduse Ühingusse, kes ühendas endaga rea teisi ühinguid. Niihästi jõetranspordis kui ka meretranspordis tõi ettevõtete koondumine trusti endaga otsekohe kaasa tariifide tõusu, mis sageli kutsus esile asjast huvitatud asutuste proteste, millised peaaegu alati jäid tulemusteta.

Ülevaade sündikaatide tegevusest. Venemaal polnud XX sajandi esimese aastakümne lõpuks ühtki tööstus- või transpordiharu, kus poleks olnud monopole või sündikaate. Üksnes mahajäänud seadusandluse tõttu ei toimunud see monopoliseerimine avalikult, sündikaatide vormis, vaid varjatult, «ühingute» ja «müügikontorite», isegi lihtsate «kongresside» (näiteks jahuvabrikantide kongressid) või täiesti salajaste kokkulepete näol. Seetõttu on mõnikord tööstuse monopoliseerumise täpset astet ja sügavust raske kindlaks teha. Toodud faktidest aga on igal juhul näha, et monopolid olid juba laialdaselt levinud, vähemalt rasketööstuse juhtivates harudes ja eriti metallurgias.

Sündikaadid saavutasid endale püstitatud eesmärkidest täielikult kõige tähtsama — turu monopoolse valdamise ja hindade tõusu. Muidugi, terav konkurents ei toimunud mitte ainult ühinenud ja «metsikute» ettevõtete vahel, vaid ka üksikute monopolistlike koondiste vahel. Näiteid selle kohta me nägime juba lõunapiirkonna ja Uraali metallurgiatööstuste suhetes, Uraali rauatööstusturite üksikute rühmade omavahelistes suhetes, Donetsi basseini ja Dombrowa (Poolas) piirkonna kivisöetööstuse monopolistlike koondiste omavahelistes suhetes ja eriti puuvillatööstuse üksikute rühmituste — Moskva, Peterburi ja Lodzi vabrikantide vahelistes suhetes. Mõnikord peeti väikeste koondiste ja «metsikute» ettevõtete üle võimu saamiseks ägedat võitlust, mis tavaliselt lõppes suuremate ja võimsamate monopolistlike koondiste loomisega. Juhtudel, kui jõud olid võrdsed, lõppes taoline võitlus ajutiste kokkulepetega, milledes jaotati «mõjusfäärid» ja turud ning määrati kindlaks ühtsed monopoolsed hinnad.

Hindade tõstmise eesmärgil siseturu monopoolse valdamise kõrval hakkasid sündikaadid taotlema väljapääsu välisturule. Seda väljapääsu taotlesid nad alandatud hindadega dumpingu abil siseturu hindade tõstmise arvel. Selline oli ida- ja läänetürgudele vene suhkru, sitsi ja mõnede teiste toodete ekspordi arenemise alus. Selline oli ka vene metallurgiatööstuse välisturule esimese enam-vähem suurema pääsemise alus. Malmi eksport, mida varem peaaegu polnudki, suurenes 1906. aastal «dumpingu» poliitika mõjul otsekohe 1,3 miljoni puudani. 1907. aastal tõusis see 4,5 miljoni puudani 59 000 puuda vastu 1905. aastal. Kuid see vene metallurgia esimene edu välisturul kadus Euroopas puhkenud

kriisi tagajärjel ruttu. 1908. aastal vähenes malmi väljavedu uuesti 649 000 puudani ning 1909. aastal oli see kõigest 72 000 puuda. Välisturu «vallutamise» lootus ei täitunud seega isegi dumpingu abil.

Jäi järele siseturg. Kuid nagu me eespool nägime, olid metallurgia juhtivad esindajad selles suhtes häälestatud pessimistlikult. Massilise siseturu vallutamine näis neile raskena ning tähelepanu mitteväärivana. Kriisi hiljutistele õppetundidele vaatamata panid nad suurtele raudteede tellimustele, gründertumi uuele tõusule, kapitaalehitustele tööstuses endas palju suuremaid lootusi. Seetõttu põhines ka 1909.—1913. aasta tõus suurel määral raudteede ehituse uuel laienemisel. Neil aastail kiiresti arenev linnaehitus ja kapitaliseeruv küla etendasid selles tõusus mõnevõrra suuremat osa (katusepleki, põllutöömasinate jne. tarbimise suurenemise tõttu) kui XIX sajandi lõppaastate tõusu ajal.

Nagu me juba näitasime, ei arenenud monopolid vene tööstuses ettevõtete monopolistliku organisatsiooni kõige kõrgema vormini, mille puhul ettevõtted liituvad täiesti ühtseks tööstuslikuks koondiseks, trustiks, kes juhib kõigi ühinenud ettevõtete tootmist. Sündikaadid kujutasid endast vormiliselt ühinenud «toodete müügikontoreid», kes otseselt reguleerisid ainult turgu, jaotades selle osanike vahel, määrates hindu ja normeerides realiseerimist, hoopis harvemini aga tootmist ennast. Sellega avaldasid sündikaadid muidugi otsustavat mõju ka tootmisele, tugevdades võimsama, sündikaati ühinenud rühma seisundit ning halvendades sündikaati mitteastunud, vähem võimsate ja halvemini sisustatud ettevõtete olukorda. Kuid tootmise valitsemine ja juhtimine jäi üksikutes ettevõtetes ja ühinenud rühmades ikkagi iseseisvaks ning trustideks, tootmist täielikult juhtivateks monopolistlikeks koondisteks sündikaadid ei muutunud.

Nagu me nägime, ainuke katse, mis lõunapiirkonna metallurgias trustitaolise koondise loomiseks tehti, ei teostunud. Muidugi, sündikaatide endi tegevuses leidis tootmise otsene juhtimine ja reguleerimine samuti aset. Niisugune oli näiteks sündikaadi «Krovlja» poolt Uraali rauatehastele antud korraldus kahe rauasordi tootmiseks endise nelja asemel. «Prodamet» lõpetas Sulini tehases mõnede rauasortide tootmise. Samuti sulges «Prodamet» toodangu kõrge omahinna pärast Strachowice tehase (Poolas) ja maksis seisvate tehaste aktsionäridele välja vastava osa teiste tehaste kasumitest. Nelja tehase poolt loodud peeglisündikaat lõpetas tootmise kahes tehases, makstes aktsionäridele neile kuuluva osa kasumist.

Sündikaadid, määrates oma koosseisu kuuluvate ettevõtete vahelisi kokkuleppeid, valisid välja suhteliselt ühesuguse tehnika ja ökonoomikaga ettevõtted ja piirasid neid kokkulepetega ainult üksikute täpselt kindlaksmääratud toodete osas. Sel põhjusel just oligi, nagu me nägime, üldisemate, kõiki harusid hõlmavate monopolistlike koondiste moodustamine algul raskendatud ja selle ase-

mel vormistati kokkulepped üksikute lepingutega. Esialgu ei olnud sündikaatidel Venemaal veel küllaldaselt võimu, et «metsikuid» või halvasti sisustatud ja konkureerivaid ettevõtteid massiliselt sulgeda. Seepärast ei suutnud nad ka monopoolset seisundit ja täielikku tööstuslikku kontsentratsiooni korrapealt saavutada. 1900.—1903. aasta kriis puhastas tugevamate ettevõtete «loomuliku väljavaliku» teel monopolide arenemisele jõudsalt teed. Nii likvideerusid ajavahemikul 1901.—1904. a. 16 masinaehituse ja mehhaanika-aktsiaettevõtet kogukapitaliga 7 254 000 rubla, s. t. keskmiselt 450 000 rubla suuruse kapitaliga ettevõtte kohta. Järelikult, suhteliselt väiksed ja halvasti sisustatud ettevõtted likvideerusid. Kuid juba aastail 1905—1909 likvideeriti 10 ettevõtet kapitaliga 12 455 000 rubla, s. t. keskmiselt 1 240 000 rubla suuruse kapitaliga ettevõtte kohta.

XX sajandi esimese aastakümne jooksul saavutasid monopolistlikud koondised Venemaal juba niisuguse finantsilise võimu, et nad suutsid enda huvides suuri, miljoniliste kapitalidega ettevõtteid välja tõrjuda ja likvideerida.

Vene monopolid ja väliskapital. Venemaa suhtes omas küsimus «rahvuslike» monopolide liitumisest rahvusvaheliste monopolistlike liitudega ja nende osavõtust maailma jaotamisel suurt poliitilist tähtsust. Tegelikult seisis küsimus vene monopolistlike organisatsioonide loomisest väliskapitali osavõtmise osatähtsuses ja järelikult vene rahvusliku kapitalismi süsteemi iseseisvuse või välismaistest imperialistlikest süsteemidest sõltuvuse astmes. See vene monopolide sõltuvus väliskapitalist oli veelgi tugevam seetõttu, et vene panga- ja finantskapitali süsteem, nagu me edaspidi näeme, oli samuti väliskapitalist väga suures sõltuvuses. Kõik see tingis seda, et kogu vene imperialism oli sõltuvuses välismaistest imperialistlikest süsteemidest.

Nagu me eespool näitasime, viisid tugev kontsentratsioon tööstuses ja selle pinnal tekkivad monopolid eesrindlikes imperialistlikes maades paratamatult selleni, et grandioossed monopolistlikud organisatsioonid kasvasid üle «rahvusliku» majanduse piiride ning omandasid rahvusvahelise tähtsuse (Morgani terasekoondis, Rockefelleri naftakoondis, inglise-hollandi naftakompaniid, sõjatööstusettevõtted Schneider-Creusot, Vickers-Armstrong, saksa keemia- ja elektritööstuse ettevõtted jne.). Need maailma suurimad kapitalistlikud liidud püüdsid teiste maade ja sealhulgas ka Venemaa monopolistlikke organisatsioone finantsmajandusliku ja isegi poliitilise allutamise teel ühendada. Endale tooraine kindlustamise osas muutuvad nad asumaade hõivamisel ja jaotamisel otsustavaks ja aktiivseks jõuks.

Vene tööstuses tegutsenud monopolistlike organisatsioonide ülevaatest võis näha, et nende laiale levikule, suurele osatähtsusele ja kontsentratsiooni kõrgele tasemele vaatamata ei suutnud nad niisugust juhtivat rahvusvahelist tähtsust siiski saavutada, nagu näitena toodud ülemaailmsetel monopolidel oli teistes impe-

rialistlikes maades. Maailma jaotamise pärast kapitalistide liitude vahel toimuvas võitluses puudus vene tööstuslikel monopolidel nende üldise majandusliku mahajäämuse ja välismaisest finantskapitalist sõltumise tõttu eriline iseseisev ja aktiivne osa. Nad olid sageli ise võitlusobjektiks välismaistele imperialistlikele süsteemidele, kelle eesmärgiks oli Venemaa poolkoloniaalne ekspluateerimine.

Kõik mõnesuguselgi määral tähtsamad vene sündikaatlikud koondised kas olid rahvusvaheliste monopolistlike koondiste liikmed või siis kujutasid oma olemuselt välismaiste monopolistlike kompaniide «tütarorganisatsioone» ja filiaale või isegi lihtsalt nende «kontoreid» vene pinnal. Niisugused sündikaadid, nagu tsemendisündikaat, tubakasündikaat, ferromangaanide sündikaat, põllutöömasinate sündikaat, «Truboprodaža», «Prodvagon», kummitööstuses «Treugolnik», soolatööstuses «Ookean», tikusündikaat jne. olid vastavate rahvusvaheliste monopolistlike organisatsioonide enam-vähem täieliku juhtimise all, mõnikord aga otseses sõltuvuses neist. Isegi maailmaturul suurt osatähtsust omav vene naftatööstus allus tegelikult välismaistele monopolistlikele organisatsioonidele, kusjuures erinevuseks oli ainult see, et temas olid esindatud mitmesugused konkureerivad rahvusvahelised rühmad.

Kõiges selles avaldus vene kapitalismi sõltuv ja alluv iseloom imperialismi ajastul.

Sellele vaatamata oli vene tööstuse monopoliseerumise tase niivõrd kõrge, vähemalt rasketööstuse põhiharudes, et isegi juba tollal tunnistasid mõningad kodanlikud sündikaatliku liikumise uurijad, et Venemaa rasketööstus on organisatsiooniliselt ja majanduslikult küps natsionaliseerimiseks ja ühiskonnastamiseks.[50]

XII PEATÜKK

FINANTSKAPITAL JA VENE TÖÖSTUS

Nüüd asume vaatlema küsimust finantskapitalist ja pankade uuest osast, kui nad koos tööstuse kontsentratsiooniga ja tööstusmonopolide kasvuga muutuvad tööstusega kokkukasvamise teel «vähenõudlikest vahendajaist kõikvõimsaiks monopolistideks . . .»,[1] kes käsutavad niihästi kõigi kapitalistide kui ka väikeperemeeste peaaegu kogu rahakapitali. Monopolistlike tootmisorganisatsioonide kontsentreeritud tööstuskapitaliga kokkukasvava pangakapitali kontsentratsioon loobki käputäie kapitalistide ülevõimu, finantsoligarhia. «Tootmise kontsentratsioon; sellest väljakasva-

[50] Л. Б. Кафенгауз, Синдикаты в русской железной промышленности, 1910.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 197.

vad monopolid; pankade liitumine ehk kokkukasvamine tööstusega, — see on finantskapitali tekkimise ajalugu ja selle mõiste sisu.»[2]

Nagu näitab Lenin, on kapitalismile «üldse omane eraldada kapitali omamine kapitali rakendamisest tootmisse», s. t. «rahakapitali eraldamine tööstus- või tootlikust kapitalist...».[3] Imperialismi ja finantskapitali valitsemise tingimustes võtab see eraldamine väga suure ulatuse. See eraldamine toimub rahva säästude, rantjeede rahaliste vahendite, ettevõtjate kapitalide jne. kontsentratsiooni teel ning nende sadestumisega keerukas krediidi- ja pangaasutuste võrgus, alates väikeste säästusummadega hoiukassades ja lõpetades kapitalistide miljoniliste jooksvate arvete ja hoiustega suurpankades. Samasugune rahakapitali kontsentratsioon toimub ka sel teel, et pangad või spetsiaalsed ühingud lasevad välja mitmesuguseid väärtpabereid, obligatsioone ja aktsiaid, mis on elanikkonnale ja rantjeedele samuti rahaliste vahendite tulutoovaks paigutuseks. Pankades ja tööstuslikes emissioonides kontsentreeruvad vahendid on pangakapitali arenemise ja tööstusega kokkukasvamise aluseks.

Seega tuleb eelkõige peatuda rahakapitali kujunemise ja akumuleerumise allikatel ja teedel, pankadesse kontsentreerumisel ning pangakapitali ja tööstuse kokkukasvamise vormidel, s. t. finantskapitali kujunemisel neis konkreetsetes tingimustes, milles see protsess Venemaal toimus.

Sisemise akumulatsiooni allikad. Kapitali sisemise akumulatsiooni, tema pankades ja emissioonides kontsentreerumise ja tööstusega kokkukasvamise allikateks olid vahendite ja tulude akumulatsioon mitmesugustel rahvamajandusliku tegevuse aladel — põllumajanduses, tööstuses, sise- ja väliskaubanduses. Nende tulude kontsentratsioon toimus väikeste säästusummadena hoiukassades, suurte rahaliste vahendite kogunemise teel pankadesse jooksvate arvete ja hoiustena või, lõpuks, mitmesuguste väärtpaberite, fondide, tööstuslike aktsiate jne. emissioonidena. Vanas vene statistikas ei leidu mitte mingisuguselgi määral otseseid ja täpseid teateid mitmesugustest rahvamajanduse harudest saadavate tulude iseloomu ja suuruse kohta. Samuti puuduvad andmed niinimetatud «rahvatulu» kohta, s. t. majanduslikust tegevusest saadud tulude kogusumma kohta. Veelgi vähem on leidnud valgustamist küsimus rahvatulu jagunemisest üksikute klasside vahel. Seetõttu tuleb siin piirduda üksnes ligikaudsete ja üldiste andmetega.

NSV Liidu Riikliku Plaanikomisjoni arvestuste järgi oli kogu endise impeeriumi rahvatulu 1913. aastal üksikute rahvamajandusharude lõikes järgmine:[4]

---

[2] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 211.

[3] Sealsamas, lk. 221.

[4] «Перспективная ориентировка на 1927/28—1931/32 гг.», Госплан СССР, М. 1928, стр. 12, samuti ka «Контрольные цифры народного хозяйства на 1926/27 г.», стр. 214.

	Miljonites rublades	%
Põllumajandus	8 792	51,4
Tööstus	4 793	28,0
Ehitus	699	4,1
Transport	1 356	7,9
Kaubandus ja side	1 468	8,6
Kokku	17 108	100,0

Nende andmete järgi oli rahvatulu suurus keskmiselt ühe elaniku kohta 102,2 rubla. Kuivõrd väike oli see summa, seda näitavad järgmised võrdlevad arvud teiste maade kohta samal aastal: Inglismaal 463 rubla, Saksamaal 292 rubla, Prantsusmaal 355 rubla, Ameerika Ühendriikides 695 rubla.

Toodud arvud aga kõnelevad veel vähe rahvatulu jagunemisest üksikute klasside vahel. Selles küsimuses annab Lenin 1908. aasta tööstusliku loenduse andmete alusel vabrikutööliste teenistuse ja kapitalistide kasumite kui rahvatulu jagunemise näitajate kohta järgmise arvestuse. Loenduse andmeil oli üldse olemas 20 000 (19 983) ettevõtet 2 253 800 töölisega. Viimaste palk moodustas 555,7 miljonit rubla ehk keskmiselt ühe töölise kohta 246 rubla, s. t. 20,5 rubla kuus. Samal ajal aga moodustasid 20 000 kapitalisti kasumid, kui 4651 miljoni rubla suurusest toodangu kogusummast maha arvata kõik kulud, 568,7 miljonit rubla ehk keskmiselt 297 000 rubla ühe ettevõtte kohta.[5] Teiste sõnadega, 20 000 kapitalisti said sama palju kui 2,25 miljonit töölist.

Oma ligikaudsusele vaatamata näitavad ülaltoodud arvud siiski, et: 1) rahvatulu suurus jäi 1913. aastal Venemaal teistest maadest tugevasti maha; 2) tulude kontsentratsioon varakate klasside väikese rühma kätte oli erakordselt suur; 3) rahvatulu valdava osa allikaks oli põllumajandus. Rahvatulu sellisel struktuuril oli, nagu me edaspidi näeme, kapitali akumulatsiooni protsessis suur tähtsus.

Rahvatulu dünaamika selgitamiseks on olemas üksnes Prokopovitši[6] arvestused. Viimane määras rahvatulu suuruseks Euroopa-Venemaa 50 kubermangus 1900. aastal 6579,6 miljonit rubla ja 1913. aastal 11 805,5 miljonit rubla (jooksva aasta hindades). Järelikult suurenes rahvatulu 13 aasta jooksul 79,4%. Sealjuures põllumajanduses (ilma jahi- ja metsamajanduseta) oli see 88,5% (2985 miljonilt rublalt 5630 miljoni rublani), tööstuses 83% (1402 miljonilt rublalt 2566 miljoni rublani). Oma tempolt oli see suurenemine tolle aja kohta küllaltki ulatuslik.

[5] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 231—232.

[6] С. Н. Прокопович, Опыт исчисления народного дохода по 50 губерниям Европейской России в 1900—1913 гг., 1918, стр. 67 и сл.

Toodud arvestustes näidatud rahvatulu suurenemist ajavahemikul 1900.—1913. a. tingis niihästi toodangu kasv kui ka tema hindade tõus. Tõepoolest, vaadeldava perioodi jooksul tõusid põllumajandussaaduste hinnad 40,9%, tööstuskaupade hinnad aga tõusid kõigest 12,5%. Kui aga taolise hindade tõusu mõju vältimiseks ja toodangu enese otsese kasvu kindlakstegemiseks arvestada kõigi harude toodang ühtsete, 1900. aasta hindadega, siis selgub, et tööstuse toodang kasvas vaadeldaval ajavahemikul 62,7% (1402 miljonilt rublalt 2282 miljoni rublani), põllumajanduse toodang aga kõigest 33,8% (2985 miljonilt rublalt 3995 miljoni rublani). Seega nende arvestuste järgi oli tööstustoodang koguselise kasvu poolest teiste harudega võrreldes esikohal, põllumajandusliku toodangu väärtuseline kasv aga, vastupidi, jõudis tööstustoodangu väärtuselisest kasvust ette. Teiste sõnadega, tööstuse kiire kasv toimus osaliselt tulude ja kapitalide juurdevoolu arvel teistest rahvamajandusharudest, mis andsid kasulikumate väärtuseliste vahekordade tõttu suhteliselt suuremat tulu, mis kontsentreerus pankadesse ja suunati seejärel tööstusse.

Olemasolevate statistiliste andmete põhjal on muidugi väga raske kindlaks teha neid tulusid, mis tulevad näiteks põllumajandusest ja kapitaliseeruvad tööstuses. Kuid sellise protsessi olemasolu on kaheldamatu. Statistiliselt väljendub see protsess mitmesugustest rahvamajandusharudest pärinevate rahasäästude kogunemises krediidi- ja pangaasutustes ning nende tunduvas ümberjaotamises tööstuse kasuks. Allpool me vaatleme sellise kontsentratsiooni ja ümberjaotamise põhiteid.

Hoiukassad. 1900.—1903. aasta kriis ja sellele järgnenud sõda ei saanud jääda kajastumata siseakumulatsiooni kasvu vähenemises. Võttes väikese siseakumulatsiooni näitajaks hoiukassad, nähtub, et 1905. aasta revolutsioonist ärahirmutatud väikekodanlus võttis tollal massiliselt hoiuseid välja, mis tingis hoiuste absoluutse vähenemise 79 miljoni rubla võrra. Kuid alates 1907. aastast ning seejärel eriti 1909.—1913. aasta tööstuslikust tõusust peale kasvavad hoiused jälle küllaltki tunduvalt. Hoiukassades moodustasid rahalised hoiused (miljonites rublades):

1. jaanuaril	1900	679,9
„	1903	920,1
„	1906	831,2
„	1909	1207,6
„	1913	1594,9
1. juulil	1914	1704,2

Hoiuste summa ühes hoiustajate väärtpaberitega ulatus 1. juulil 1914 kuni 2073 miljoni rublani. Andmetest on näha, et kui 1903. aastal moodustas hoiuste keskmine juurdekasv 80—85 miljonit rubla, ulatus see aastail 1903—1907 umbes 102—114 miljoni rublani aastas (välja arvatud üksnes hoiuste massiline väljavõtmine 1905. aastal 79 miljoni rubla suuruses ja nende tagasilaekumine

1906. aastal 204 miljoni rubla ulatuses), 1910.—1911. aastal 60—67 miljoni rublani ja 1912.—1913. aastal 43—38 miljoni rublani aastas. Seega 14 aasta jooksul suurenes akumulatsioon hoiukassade kaudu üle ühe miljardi rubla, ehkki viimastel sõjaeelsetel aastatel hakkas hoiuste kasv mõnevõrra vähenema. See ühe miljardi rubla suurune summa võib olla väikekodanluse rahakapitalide akumulatsiooni näitajaks, sest valdav osa hoiukassade hoiustajatest kuulus maa ja linna väikekodanluse hulka. Hoiuse keskmine summa oli 1913. aastal ühe hoiuraamatu kohta 204 rubla. Hoiustajate üldarvust moodustas väikekodanlus — kulaklus 31,1%, linna väikekodanlus, käsitöölised ja kaupmehed — 21,4%, teenistujad — 22,2% ja töölised — kõigest 4,6%.

Akumulatsiooni tempo vähenemine hoiukassades aastail 1912—1913 on osaliselt seletatav sellega, et neil aastail intensiivistusid väikekodanluse säästude kontsentratsiooni teised vormid ja just väikekrediidi asutuste kaudu. Nii näiteks oli käibevahendite (isiklike kapitalide, hoiuste ja laenude) suurus kõigis väikekrediidi asutustes (kooperatiivsetes ja seisuslikes) 1. jaanuaril 1909 kõigest 258 miljonit rubla, 1912. aastal oli see 459 miljonit rubla, 1914. aastal — 779 miljonit rubla ja 1. juulil 1914 — 954 miljonit rubla. Viimati mainitud summast oli 773 miljonit rubla kooperatiivsetes ettevõtetes. Teiseks põhjuseks, mis vähendas akumulatsiooni tempot hoiukassades, oli see, et aastail 1909—1914 hakkas hoiukassade peamine hoiustaja — küla kulaklik ladvik —, nagu me edaspidi näeme, oma tulusid ja sääste kasutama otseselt inventari, kariloomade, taluehituste jne. soetamiseks.

Selleks, et iseloomustada hoiukassade tähtsust (pankadega võrreldуna) kapitalide akumulatsioonis ja kontsentratsioonis, on huvitav kõrvutada Lenini poolt esitatud Ameerika komisjoni andmeid hoiuste kohta Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa pankades ja hoiukassades meie poolt Venemaa kohta väljaarvutatud andmetega:[7]

	Pangad	Hoiukassad
Inglismaa, 1908. a., miljardites markades	23,2	4,2
Prantsusmaa, „	3,7	4,2
Saksamaa, „	7,1	13,9
Venemaa, 1909. a., miljardites markades	7,0	5,4
Venemaa, 1914. a., „	16,1	7,7

Neist andmeist me näeme, et Venemaal (nagu Inglismaalgi) olid pangad palju suuremateks säästude akumuleerijateks kui hoiu-

[7] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 203. Andmed Venemaa kohta on võetud hoiukassade ja pankade ametlike aruannete tekstist, kusjuures vene sõjaeelne valuuta on viidud üle markadesse.

kassad. Prantsusmaal ja Saksamaal aga, vastupidi, olid hoiukassade väiksed säästusummad pankade hoiustest suuremad. Juba üksnes see oli tunnistuseks intensiivsest pangakapitali kontsentratsiooni protsessist Venemaal ja väikekodanluse massiliste säästude suhtelisest kesisusest.

Väärtpaberite emissioon. Tööstusse mahutatud kapitalide (kas otseselt tööstusliku aktsiakapitalina või kaudselt riigilaenude ja pangaaktsiate kaudu) suurust ja kasvu iseloomustab ka väärtpaberite emissioon Venemaal tõusuaastail (miljonites rublades):[8]

Aastad	Kokku	Sealhulgas	
		sise-emissioon	välismaine emissioon
1908	899,6	645,2	254,4
1909	795,3	449,8	345,5
1910	918,9	713,8	205,1
1911	1 236,3	980,3	256,0
1912	1 350,0	898,0	452,0
Kokku 5 aasta jooksul	5 200,1	3 687,1	1 513,0

1913. aastal realiseeriti siseturul väärtpabereid jällegi 570 miljoni rubla ulatuses, nii et ajavahemikul 1908.—1913. a. ulatus fondipaberite emissioon peaaegu 6 miljardi rublani. Sealjuures oli sellest 1908.—1912. aasta emissioonisummast kindlaprotsendilisi väärtpabereid (hüpoteegikirjad) 2292 miljonit rubla, tööstuslikke aktsiaid ja obligatsioone 1128 miljonit rubla, pangaaktsiaid 413 miljonit rubla, raudteede aktsiaid 744 miljonit rubla, riigilaene 375 miljonit rubla ja linnade laene 248 miljonit rubla. Vastavalt oma eesmärgile jagunes emissioon vaadeldaval ajavahemikul ligikaudu järgmiselt: umbes 12% riigi- ja linnade laenud, 44% — hüpoteegikrediit ja 44% — kaubanduse, tööstuse, pankade ja raudteede emissioon. Nendest arvudest nähtub, et väärtpaberite emissioon oli suureks panga- ja finantskapitali allikaks. Sealjuures oli sisemaine emissioon välismaisest 2—3 korda suurem. Tohutu suur osa kapitalimahutustest aga läks põllumajandusse, õigemini küll mõisamaade mobilisatsiooni finantseerimiseks Aadli Maapanga, Talurahva Maapanga ja aktsia-maapankade kaudu, s. t. läks maaomanike maarendi kapitaliseerimiseks.

Pangasüsteem. Organisatsioonilisest küljest erines vene pangasüsteem tunduvalt samasugustest süsteemidest kapitalistlikes läänemaades.

Kuigi pangasüsteemi eesotsas seisev R i i g i p a n k (asutatud 1860. aastal) oli ainsaks pangatähtede (paberraha) emissiooni

[8] Koostatud vastavate aastate «Rahandusministeeriumi aastaraamatute» järgi.

asutuseks, ei teostanud ta oma peamisi aktiivseid operatsioone mitte pangatähtede emissiooni arvel ega ka eraisikute hoiuste arvel (nagu seda tegid emissiooni peapangad teistes maades), vaid niinimetatud «riigikassa vabade vahendite» arvel, rahamärkide (krediidipiletite) emissioon aga oli peaaegu täiesti kaetud kullavaruga. Nii näiteks moodustas Riigipanga poolt väljalastud krediidipiletite summa vastavalt Riigipanga bilansile 1. jaanuaril 1914. a. 1665 miljonit rubla, kusjuures kullakate moodustas 1695 miljonit rubla. Aktiivsed diskonto- ja laenuoperatsioonid 1072 miljoni rubla ulatuses aga toimusid peamiselt «riigikassa vabade vahendite» arvel, milliseid oli 951 miljoni rubla suuruses summas. Hoiuste ja jooksvate arvete suuruse poolest oli Vene Riigipank maailma 10 suurema emissiooni-keskpanga hulgas üldse esikohal. 1880. aastal oli Riigipangal 37,9 miljonit naelsterlingit hoiuseid. Samal ajal oli Inglise Pangal neid 33,8 miljonit naelsterlingit ja Saksa Pangal 3 miljonit naelsterlingit. 1913. aastal moodustasid Riigipanga hoiused ja jooksvad arved 125,9 miljonit naelsterlingit, Inglise Pangal oli neid samal ajal 71,3 miljonit naelsterlingit, Saksa Pangal 79,0 miljonit naelsterlingit ja Lloyd'i pangal — 104,3 miljonit naelsterlingit.[9] Sealjuures aga enamus neist hoiustest ei kuulunud mitte eraisikutele ja erakapitalistlikele ettevõtetele, vaid 75% hoiustest, s. t. kuni 94 miljonit naelsterlingit oli mitmesuguste riigiasutuste ja riigikassa summadeks.

See näitas riiklike krediidi- ja finantsoperatsioonide valdavat osatähtsust. Riigipank sai nende operatsioonide pealt suurt kommertskasumit, mis ulatus ajavahemikul 1908.—1912. a. kuni 28—42 miljoni rublani aastas. Kuid riikliku krediidi- ja finantspoliitika suhtes oli veelgi tähtsamaks see asjaolu, et riiklike krediidioperatsioonide niisuguse kasvu tõttu oli Riigipangal kui krediidi- ja emissiooni keskorganil ja tema ümber väljakujunenud ja temast sõltuval krediidisüsteemil riigi ja suurtööstuse finantselule otsustav mõju. Ülalnimetatud 1072 miljoni rubla suurusest diskonto- ja laenuoperatsioonide üldsummast oli peaaegu pool laenatud teistele krediidiasutustele.[10]

Seega oli Riigipank krediidisüsteemi keskpangaks Venemaal ja võis sellele avaldada suurt mõju, teostades kindlat krediidi-, diskonto-, deviisi- ja majanduspoliitikat, võideldes kaubandus- ja maksebilansi aktiivsuse eest, finantseerides viljaeksporti jne. Kuid sellele vaatamata polnud Riigipank krediidisüsteemis niisuguseks emissiooni keskpangaks, nagu seda olid teiste imperialistlike riikide (Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Ameerika Ühendriigid) emissiooni keskpangad. Tema operatsioonide aluseks polnud eraisikute ja kapitalistlike ettevõtete hoiused, vaid «riigi vahendid» ja tohutu kullafond. Need mõlemad polnud niivõrd kapitalistliku

[9] The Statist, 1914, May 24, «Deposits of the World's Great Banks 1880—1913».

[10] Riigipanga 1913. aasta aruanne.

majanduse arenemise ja akumulatsiooni tulemuseks, kuivõrd just tsaariisevalitsuse finants- ja majanduspoliitika tulemuseks — elanikkonna töötavate hulkade suhtes rakendatava halastamatu maksupoliitika, rahvuslike ääremaade koloniaalse ekspluateerimise, välislaenude, ekspordis dumpingu kasutamise poliitika ja imperialistlikest läänemaadest finantsilise sõltuvuse tulemuseks. Riigipank ja pangasüsteem, mille eesotsas ta seisis, oli seega tsaari-Venemaa sõjalis-feodaalse imperialismisüsteemi peegelpildiks või õigemini — koopiaks.

Peale Riigipanga kui emissioonipanga ja kommertskrediidi peapanga oli vene krediidisüsteemis kaks riiklikku maakrediidi panka: Riiklik Aadlipank (asutatud 1885. a.) ja Talurahva Pank (asutatud 1882. a.). Hüpoteegikrediidi asutustena seisid nad tööstuslikust finantseerimisest mõnevõrra eemal. Nagu me äsja emissiooni kohta esitatud arvudest nägime, oli neil koos kümne era-hüpoteegipangaga väärtpaberite üldises emissioonis silmapaistev koht (kuni 45%), mobiliseerides mõisnike maavalduse toetamiseks suuri summasid.

Aadlipank ja Talurahva Pank olid, eriti seoses Stolõpini reformiga, võimsaks aparaadiks, mis mobiliseeris põllumajanduslikke kapitale ja suunas neid tööstuse finantseerimiseks ning kaubanduslikku ja tööstuslikku käibe arendamiseks. Stolõpini reformi tulemusena müüdi ainuüksi aastail 1906—1907 mõisnike poolt Talurahva Panga kaudu maad 283 miljoni rubla väärtuses, kümne aasta jooksul aga, aastail 1906—1915, — 465 miljoni rubla väärtuses. Lisaks sellele suurenesid ajavahemikul 1909.—1915. a. aadli maavalduse võlakohustused Aadlipangas 636 miljonilt rublalt 869 miljoni rublani, s. t. 233 miljoni rubla võrra. Järelikult, kahe riikliku maapanga kaudu mobiliseeriti maa müügi ja pantimise teel 2—3 aasta jooksul üldse üle 500 miljoni rubla. Muidugi ei läinud kaugeltki mitte kõik need summad tootlikeks eesmärkideks ja tööstuslikeks investeeringuteks, kuid suur osa neist paigutati siiski ühel või teisel kujul tööstusse ning nad olid üheks tööstuse elavnemise ja tõusukonjunktuuri tõukejõuks aastail 1909—1913.

Samal ajal, tuginedes uuele stolõpinlikule seadusandlusele ja kasutades sellesama Talurahva Panga abi, müüs kuni 1,2 miljonit talundit ajavahemikul 1908.—1915. a. ära oma hingemaa, kokku 3,9 miljoni tiinu suuruses ja 445 miljoni rubla väärtuses ning kogukonnast lahkus lõplikult üle 2 miljoni taluperemehe. Seega olid Talurahva Pank ja Aadlipank ajavahemikul 1908.—1915. a. maa kapitalistlikul mobiliseerimisel võimsaks klassipoliitika relvaks. Kõik see soodustas suuresti kapitalistlike elementide tugevnemist talumajanduses, tema kaubalisuse kasvu, nõudmise suurenemist tööstuskaupadele ning oli ka üheks tööstusliku elavnemise momendiks aastail 1909—1913.

Teiseks võimsaks lüliks Venemaa pangasüsteemis olid kommertskrediidi era-aktsiapangad. 1. jaanuaril 1909 oli neid 31, sellest Peterburis 10, Moskvas 4 ja provintsilinnades 17

panka. 1. jaanuaril 1914 oli neid 47, milledel oli provintsis 743 osakonda. Üldine bilanss moodustas 1. jaanuaril 1910. a. 2611,1 miljonit rubla, millest kümnele Peterburi pangale kuulus 1845 miljonit rubla (nende hulgast kõige suurematele: Peterburi Rahvusvahelisele Pangale — 332,8 miljonit rubla, Vene Väliskaubanduse Pangale — 330 miljonit rubla, Volga-Kaama Pangale — 265,5 miljonit rubla, Aasovi-Doni Pangale — 235 miljonit rubla) ja neljale Moskva pangale — 378,8 miljonit rubla, kõigi ülejäänute (17 provintsis asuva panga) bilanss aga moodustas 387,3 miljonit rubla. Seega esines juba 1910. aastal tugev aktsiapankade kontsentratsioon.[11] Edaspidi me näeme, et nad kõik olid teataval määral sõltuvad väliskapitalist.

Venemaa pangasüsteemi järgmiseks lüliks olid 467 vastastikust krediidiühistut bilansi üldsummaga 1. jaanuariks 485,2 miljonit rubla ja 276 linnapanka bilansi üldsummaga 181,5 miljonit rubla. Need krediidiasutuste liigid teenindasid kohalikku väiketööstust ja kaubandust.

Seega oli pankade võrk kui elanikkonna rahaliste vahendite akumuleerimise ja võimsamatesse krediidi- ja pangasüsteemi lülidesse kontsentreerimise peamine abinõu Venemaal juba tugevasti arenenud.

Rahaliste vahendite koondumine pangasüsteemi suurenes ajavahemikul 1909.—1914. a. tunduvalt. Akumulatsiooniprotsessi pankades ja muudes krediidiasutustes iseloomustavad järgmised arvud panga omakapitalide kasvu ja võõrvahendite juurdevoolu kohta (andmed on vastava aasta 1. jaanuariks, miljonites rublades).[12]

	Omakapitalid		Hoiused		Kokku	
	1900. a.	1914. a.	1900. a.	1914. a.	1900. a.	1914. a.
Riigipank	55	55	210	263	265	318
Aktsiapangad . .	312	836	977	2539	1289	3375
Linnapangad . . .	50	58	103	171	153	229
Vastastikused krediidiühistud . .	62	151	270	595	332	746
Kokku . .	479	1100	1560	3568	2039	4668

Seega, 15 aasta jooksul suurenesid tööstuse ja kaubanduse finantseerimiseks pangavõrgu (ilma hüpoteegipankadeta) käsutuses olevad summad rohkem kui kaks korda — 2,6 miljardi rubla võrra.

Kõige iseloomustavamaks on sealjuures kommerts-aktsiapankade poolt käsutatavate vahendite absoluutne ja suhteline suurenemine. Alljärgnev tabel näitab meile aktsiapankade arvu ja nende kapitalide kasvu pikema aja vältel.

[11] Need ja järgnevad arvud on toodud pankade koondbilansside ning «Rahandusministeeriumi aastaraamatu», 1910, järgi.

[12] Tabel on koostatud 1909. ja 1911. a. 1. jaanuari bilansside alusel; linnapankade osas — 1909. ja 1913. a. 1. jaanuari bilansside alusel. Vastavate aastate «Rahandusministeeriumi aastaraamat».

1. jaanuariks	Pankade arv	Osakondade arv	Omakapitalid (milj. rbl.)	Hoiused ja jooksvad arved (milj. rbl.)
1870	6	15	15,7	96,3
1895	34	160	175,5	309,7
1900	39	242	280,0	552,0
1910	31	492	332,0	1 262,0
1914	47[13]	760	836,0	2 539,0

Ainuüksi viie viimase aasta jooksul (1910—1914) suurendasid aktsiapangad oma kapitali 540 miljoni rubla võrra, kõigi eelnenud aastate jooksul (enne 1910. a.) aga oli pankadel omakapitale kogunenud üldse ainult 332 miljonit rubla. Hoiused suurenesid samade aastate jooksul (1910—1914) 2,5 miljardi rublani, varasemate aastate (1870—1900) jooksul aga oli hoiuseid kogunenud ainult 552 miljonit rubla.

Sealjuures on eriti iseloomustavaks see asjaolu, et ajavahemikul 1900.—1914. a. toimus panganduses väga intensiivne kontsentratsioon. Tollal toimus paljude väiksemate üksikpankade ühinemine suurpankadeks-gigantideks. Nii näiteks organiseeriti aastail 1901—1904 endistest Peterburi-Aasovi, Minski ja Kiievi kommertspankadest üks suuremaid tolleaja panku — Aasovi-Doni Pank. 1908. aastal organiseeriti Moskva Rahvusvahelisest Pangast, Orjoli Pangast ja Lõuna-Vene Pangast uus — Ühendatud Pank. Põhja Pank liitus 1910. aastal Vene-Hiina Pangaga Vene-Aasia Pangaks. Kontsentratsiooni iseloomustamiseks piisab, kui näidata, et tolleaegse 13 suurema Peterburi panga omakapitalide osatähtsus kõikide aktsiapankade omakapitalides kasvas 1900. aasta 49%-lt 66,5%-le 1913. aastal ja 65,2%-le 1914. aastal. Ühe Peterburi panga omakapitali suurus oli keskmiselt 42 miljonit rubla, sellal kui ühe Moskva panga kohta oli see keskmiselt 19 miljonit rubla ja ühe provintsipanga kohta 5 miljonit rubla. Hoiused olid veelgi rohkem kontsentreeritud. Peterburi pankade käes oli 1. jaanuaril 1914 72,2% kõigist hoiustest 54% vastu 1900. aastal.

Kui kõik pangad liigitada põhikapitali suuruse järgi nelja rühma, siis on nende dünaamika ajavahemikul 1900.—1914. a. järgmine.

Pankade rühmad kapitaliga	Pankade arv		Nende kapitalid %-des kõigi pankade kapitalide üldsummast	
	1900. a.	1914. a.	1900. a.	1914. a.
kuni 9,9 miljonit rubla .	30	24	43,7	10,8
10—19,9 miljonit rubla .	6	11	32,9	22,5
20—29,9 miljonit rubla .	2	4	23,4	14,6
30 miljonit rubla ja rohkem	—	7	—	52,1

[13] Peale selle oli kolm «erilistel põhialustel» töötavat panka: kaks Riias ja üks Liibavis.

Kolmeteist aasta jooksul vähenes väikepankade omakapitalide osatähtsus poolelt ühe kümnendikuni, 7 suurpanka aga, milliseid 1900. aastal veel ei eksisteerinudki, omasid 1914. aastal kõigist kapitalidest rohkem kui poole.

Finantsoligarhia. Pangakapitali kontsentratsioon tõi endaga kaasa finantsoligarhia ülevõimu: seitse Peterburi panka käsutasid rohkem kui poolt kõigist vene tööstuse finantseerimiseks suunatud vahendeist. Kuid ka sel juhul oli vene finantskapitalil, nagu muudelgi juhtudel, kaks eriti teravalt väljenduvat joont: esiteks, finantsoligarhia muutus sageli väliskapitali finantsoligarhiaks, kuna vene suurpangad sõltusid välismaistest pankadest, teiseks aga sulas finantsoligarhia tihtilugu kokku vene sõjalis-feodaalse imperialismi oligarhiaga, kogu tema finantsilis-bürokraatliku valitsusaparaadiga, mis oli sellesama välismaise imperialistliku kapitalismi tahte täitjaks.

Vene pankade, aktsiaseltside ja tööstusettevõtete juhtkonna hulgas oli suhteliselt väike isikute ringkond, kes olid kogu tööstus- ja finantsmaailma eestvedajateks, olid üheaegselt mitme panga juhatuse esimeesteks, nende pankadega seotud arvukate sündikaatide ja aktsiaseltside juhatuse liikmeteks ja direktoriteks, olid ise nende aktsiaseltside suurosanikeks jne. Niisugune oli näiteks Putilov, kes oli kõige suurema panga, prantsuse kapitaliga seotud Vene-Aasia Panga juhatuse esimees, Vene-Hiina Panga juhtija, üks «Prodameti» (mis oli samuti prantsuse kapitali mõju all) juhatajatest, paljude «Prodametti» kuuluvate metallurgiatehaste ja ka Putilovi, Sormovo, Brjanski, Neeva laevaehituse, Kolomna ja teiste tehaste peaaktsionär. Vaatamata oma «prantsuse orientatsioonile» ja sidemetele prantsuse raske- ja sõjatööstusega (Schneider-Creusot), olid Putilovi tehased seotud ka Kruppi tehastega, saksa relvafirmaga Lewy ja saksa pankadega. Vene kivisöetööstuse ja tema monopolistlike koondiste peamees Avdakov, naftatööstur Nobelid, Mantašov, Lianozov, keskpiirkonna metallitööstuse eestvedaja Goujon — kõik nad olid seotud mitte ainult rea mitmesuguste tööstusettevõtetega, vaid ka selle ala juhtivate vene ja välismaiste pankadega (nafta osas — Rahvusvahelise Pangaga ja Vene-Aasia Pangaga, kivisöe osas Aasovi-Doni Pangaga, Rahvusvahelise Pangaga jne.), samuti aga ka välismaiste trustidega.

Nende finants- ja tööstuslike rühmadega seltsisid finantsistid ja «börsitegelased», kes õigupoolest juhtisidki ettevõtete ja börside finantseerimist, — suured finantsala organisaatorid ja krediidiasutuste juhtijad: Diskonto- ja Laenupanga (saksa kapitalid) direktorid Utin ja Plotnikov, Aasovi-Doni Panga (prantsuse kapitalid) juhataja Kaminka, Siberi Panga juhataja Soloveitšik, üks suuremaid börsitegelasi ja finantsala organisaatoreid Manus ja paljud teised, kes otsustasid miljonite tööstusettevõtete finantsilise saatuse üle. Siia kuulusid ka väiksemad finantsistid ja pankurid, pangamajade omanikud, nagu Rjabušinskid, Džamgarovid, Wawelberg jt., kes hiljem läksid suurte pangakoondiste juhatuste koos-

seisu. Suured suhkruvabrikandid Bobrinski, Brodski, Haritonenko, Tereštšenko jt. kuulusid samuti finantsoligarhia ringkondadesse ja olid seotud peamiselt pankadega, nagu Vene Väliskaubanduse Pangaga, Kaubanduse ja Tööstuspangaga ning Rahvusvahelise Pangaga. Võrdlemisi eraldatuna pangakapitalist oli mõni aeg puuvillatööstus vanade vene tööstusfirmade Konovalovi, Konšini, Morozovi ja Prohhorovi ning kaupmeeste-manufakturistide, nagu Stahhejev, Vtorov jt. näol. Ent ka siin kerkis XX sajandi algaastail esile pangakapitaliga seotud finantsrühm, mõningad sellest rühmast (Rjabušinski, Vtorov, Stahhejevid jt.) aga kujunesid puuvillatööstuse finantseerimisel ja koondiste organiseerimisel silmapaistvateks eestvedajateks. Vene finantskapitali ja tööstuslike monopolide sidemed välismaise pangakapitaliga tekkisid tihtilugu personaalselt, pankade ja aktsiaettevõtete juhatustesse oma esindajate määramise (vormiliselt aktsionäride poolt «valimise») teel. Nii näiteks esindasid saksa aktsionäride huvisid Rahvusvahelises Pangas Weber, Pfeifer ja mitteametlikult Landshof. Aasovi-Doni Pangas esindas saksa aktsionäride huve Raupert ja prantsuse finantskapitali huve A. Werth (Société Générale).

Vene finantsilise ja tööstusliku kodanluse suurimate esindajatega liitus ka kõrgem bürokraatia, eriti rahandus-, kaubandus- ja tööstusministeeriumist. Putilovid, Utinid, Kaminkad, Rjabušinskid, Avdakovid jt. olid nendes ministeeriumides «omad inimesed». Nad oskasid seal saavutada kõike, lastes selleks käiku altkäemaksud, võimaldades ministeeriumi ametnikele «õnnelikku» mängu börsil, andes neile eelisaktsiaid, võttes kõrgemaid ametnikke kõrgepalgalistele kohtadele pankade ja aktsiaseltside juhatustes jne. Nii näiteks kogus rahandusminister I. A. Võšnegradski «kaotusteta» börsi mängu teel kümne miljoni rubla suuruse varanduse, selle varanduse pärija aga, tema poeg A. I. Võšnegradski, kes oli samuti Rahandusministeeriumis ametis, kujunes üheks finantskapitali tuusaks ja sai Rahvusvahelise Panga juhatajaks. Teine tsaarivalitsuse kõrgemaid ametnikke, krediidi kantselei direktor A. Davõdov, kes juhatas kogu riigi finantsilist organisatsiooni, vahetas oma kõrge bürokraatliku ametikoha hästitasutava direktori koha vastu Peterburi Erapangas ning kujunes üheks suurimaks pangakapitali tegelaseks. Silmapaistev pangategelane Bark (üks Volga-Kaama Panga direktoreist) vahetas rohkem kui ühel korral oma vastutava koha Rahandusministeeriumis teenistuskoha vastu pangas, kuni sai tsaarivalitsuse viimaseks rahandusministriks. Täpselt samuti oli kaubandusminister ja Riigiõukogu liige Timirjazev ühtlasi õukonna ülemhoovimeistri kõrges auastmes, kuid vahetas nii selle kui ka teise Vene Väliskaubanduse Panga direktori koha vastu. Niisugused kõrgema bürokraatia esindajad, nagu Witte, Kokovtsov, Paltšinski, Bezobrazov, revolutsioonieelsete aastate peaminister Protopopov, teedeminister Trepov jt., olid nii või teisiti, legaalselt või illegaalselt, panga- ja finantskapitaliga kõige tihedamalt seotud. Pangakapitali «kokkukasvamine» ei

piirdunud ainult kõrgema bürokraatiaga, vaid hõlmas ka kõrgemat põlisaadlit, suurvürste ja teisi isikuid valitsevast perekonnast. Tihtilugu olid need inimesed eriti kasulikkudes ja kroonuga seotud ettevõtetes peamisteks aktsionärideks. Nii näiteks olid ühe kõige tulukama raudteeliini (Taga-Kaukaasia raudtee) peamisteks aktsionärideks paljud suurvürstid. Kammerhärra Bezobrazovi kaudu, samuti ka Rasputini ja peaminister Protopopovi kaudu leidsid kõige tumedamad tegelased ja kõige suuremad ettevõtted-vesivõsud altkäemaksu abil Nikolai II õukonnas heakskiitu ning said rahandusministrilt paljudesse miljonitesse ulatuvaid subsiidiume.[14]

Lõpuks, sellesama finantskapitali kaudu kasvas väliskapitaliga kokku mitte ainult vene tööstus, vaid ka riigiaparaat oma välispoliitikas. Prantsuse pangad, tsaarivalitsuse liitlased ja kreeditorid, vene tööstusettevõtete aktsiapakkide valdajad, esitasid Vene valitsusele ja Rahandusministeeriumile mõnikord ultimatiivseid nõudmisi, mis väljusid majanduslike ärisidemete raamidest. Nii näiteks esitas Prantsuse valitsus 1908. aastal Vene valitsusele diplomaatilisel teel nõudmise võtta revideerimisele Venemaa poolt saksa firmale «Blum ja Voss» antud sõjalaevade tellimus ja anda see üle prantsuse firmadele. Viimaste taotlused olid esitatud niisuguses vormis, et vene saadik Pariisis nimetas neid «šantaažiks» ning rahandusminister Kokovtsov pidas neid «mittekohasteks Venemaa poliitilisele väärikusele». Kuid kui seesama Kokovtsov sai ministrite nõukogu esimeheks, pidas ta vajalikuks teatada prantsuse finantskapitali esindajale Netzlinile riigieelarve kavatsetavast variandist enne selle ametlikku avaldamist.[15]

Sellistel tingimustel lubas välismaine finantskapital endale Venemaal otseseid kuritarvitusi ja röövtegevust. 1905. aastal tõstis «Produgol» oma Pariisis asuvalt prantsuse juhatuselt saadud telegrammi põhjal söehindu riiklikel vähempakkumistel 10 kopikani puud. Mõned Teedeministeeriumi juhtijad püüdsid võidelda «Produgoli» vastu ning neil oli võimalus tellimuse andmiseks odavamate hindadega. Kuid tellimus jäi siiski «Produgolile», sest teedeminister ise osutus «Produgolile» lähedalseisvaks isikuks ning kogu asi summutati. Samasuguseid fakte esineb ohtrasti ka «Prodameti», Nobeli naftakompanii, soolasündikaadi jt. tegevuses.

Vene tingimustes leidis finantsoligarhia ühes oma müüdavuse, laiaulatusliku äraostetavuse ja iga liiki panamatega, nagu teda iseloomustas Lenin,[16] endale eriti soodsa pinna.

Väliskapital vene pankades. Aastad pärast 1905. aasta revolutsiooni ja eriti viimased aastad enne maailmasõda olid väli-

---

[14] Vt. selle kohta С. Ю. Витте, Воспоминания, т. II, стр. 190, 415—419, и т. III, стр. 93. Samuti vt. ka А. С. Суворин «Дневник», М. 1923, стр. 27, 316—322, ja «Падение царского режима», 1924, ч. VI, VII, eriti Beletski tunnistused.

[15] «Красный архив», т. IV, письмо Коковцова Нецлину 21 сентября 1909 г.

[16] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 94.

kapitali ning peamiselt prantsuse ja saksa kapitali aktiivse pealetungi aastateks Venemaa pangasüsteemile. Vene suurpankade — Põhja Panga, Peterburi-Aasovi Panga, Diskonto- ja Laenupanga, Vene-Hiina Panga — sõjaeelne ajalugu polnud mitte ainult vene pankade kontsentratsiooni ajalugu, vaid ka saksa ja prantsuse pankade kapitaliga kokkusulamise ajalugu. Välja arvatud Siberi Panga ebaõnnestunud võitlus «sõltumatuse» pärast, oli suurem osa ülejäänud aktsiapankadest väga suurel määral väliskapitali «mõju» all. Nii näiteks kuulus Ronini andmeil[17] 1914. aastal 18 peamise aktsiapanga 435,5 miljoni rubla suurusest aktsiapõhikapitalist väliskapitalile 185,5 miljonit rubla, s. o. 42,6%. Sellest oli saksa kapitale 77,2 miljonit rubla ehk 17,7%, prantsuse kapitale 95,25 miljonit rubla ehk 21,9%, inglise kapitale 13 miljonit rubla ehk 3%. Teiste sõnadega, juhtivate pankade kapitalis kuulus mõnesugune ülekaal «Entente'i», s. o. inglise-prantsuse kapitalile, mida oli 108,25 miljonit rubla saksa kapitali 77,2 miljoni rubla vastu. Mõned pangad olid aktsiakapitalist osavõtu määra poolest valdavalt «välismaised», nagu Vene-Aasia Pank — 72% väliskapitali, sellest 60% prantsuse kapital, Siberi Pank — 60% väliskapitali, sellest 40% prantsuse kapital, Riia Kommertspank — 50% väliskapitali, mis kõik oli saksa kapital, Moskva Erapank — 56% väliskapitali, mis kõik oli prantsuse kapital.

Vene pankade seisukorda ja nende sõltuvuse astet väliskapitalist iseloomustab Lenin Agahdi andmete alusel järgmiselt.[18] Peterburi pankade kogu «võimsuse» hindas Agahd 8235 miljonile rublale, kusjuures välismaiste pankade «osavõtt», õigemini valitsemine selles oli järgmine: prantsuse pangad 55%, inglise pangad 10% ja saksa pangad 35%. Sellest funktsioneeriva kapitali üldsummast (8235 miljonit rubla) kuulus Agahdi arvestuste järgi üle 40%, s. t. 3687 miljonit rubla monopolistlikele organisatsioonidele — «Produgolile», «Prodametile», nafta-, metallurgia- ja tsementitööstuse sündikaatidele. Peterburi ja Moskva 19 suurema panga «töötava» kapitali üldsummast, mis moodustas 3949,5 miljonit rubla, kuulus 3 miljardit rubla, s. t. rohkem kui kolm neljandikku pankadele, mis sisuliselt kujutasid endast välismaiste pankade ning esmajoones Pariisi ja Berliini pankade «tütarühinguid».

Siinjuures tuleb märkida, et need väliskapitali osavõttu vene pangakapitalist iseloomustavad suhtarvud ei peegelda (kogu oma ligikaudsuse ja arvutamise tinglikkuse juures) väliskapitali «käsutamise» astet vene pankade tegevuse üle veel täielikult. Nagu igasuguses aktsiaseltsis, nii on ka siin niisuguseks «käsutamiseks» harilikult täiesti küllaldane, kui omada mitte rohkem kui 30—40% aktsiatest. Seega oli välismaise pangakapitali osa vene

[17] С. Л. Ронин, Иностранный капитал и русские банки, 1926, стр. 84—85.

[18] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 216. E. Agahd, Grossbanken und Weltmarkt, Berliin 1914, andmete alusel.

pankades küllaltki suur, isegi kui arvestada, et esitatud arvud, mis näitavad väliskapitali osavõtu astet, pole kogu vene pangasüsteemi kohta määravad.

Täpsemateks andmeteks väliskapitali kohta vene pankades võib lugeda P. V. Olli arvestusi, mis ulatuvad kuni Oktoobrirevolutsiooni eelõhtuni aastail 1916—1917. Esitame need 9 suurema Peterburi panga kohta.[19]

Panga nimetus	Aktsiakapital (miljonites rublades)	Väliskapitalide osavõtt (miljonites rublades)					Osatähtsus aktsiakapitalist %-des
		saksa	prantsuse	inglise	muud	kokku	
Vene Väliskaubanduse Pank	60,0	24,0	—	—	—	24,0	40,0
Peterburi Rahvusvaheline Pank	60,0	20,0	1,0	0,5	2,5	24,0	40,0
Aasovi-Doni Pank	60,0	8,0	10,0	2,0	2,0	22,0	36,7
Vene-Aasia Pank	55,0	2,0	36,0	4,0	1,5	43,5	79,0
Ühendatud Pank	40,0	1,0	18,0	0,5	0,5	20,0	50,0
Peterburi Erapank	40,0	0,2	22,8	0,2	—	23,2	58,0
Vene Kaubandus-Tööstuspank	35,0	1,0	4,0	10,0	—	15,0	42,8
Peterburi Diskonto- ja Laenupank	30,0	4,0	—	—	—	4,0	13,3
Siberi Kaubanduspank	20,0	4,0	4,0	—	—	8,0	40,0

Kokku omasid need 9 suuremat Peterburi panka 400 miljoni rubla suurust põhikapitali, millest väliskapitalile kuulus 183,7 miljonit rubla. Väliskapitali osatähtsus oli kõige suurem Vene-Aasia Pangas (79,0%), Peterburi Erapangas (58,0%) ja Ühendatud Pangas (50,0%). Kõigi nende pankade kohta moodustas väliskapitali osavõtumäär keskmiselt 45,9%.

Peterburi suurpankade rühm, mis koosnes 9—12 pangast ning hõlmas kuni 50% kõigi pankade põhikapitalist Venemaal ja kuni 65% kõigist pangahoiustest, oli vene finantskapitalismis selleks pangamonopoliks, mis, kasvades kokku tööstusmonopolidega, hoidis väliskapitali abil enda käes vene tööstuse finantseerimise. Kõige selle juures aga ei tohi vene pankade sõltuvust väliskapitalist näha tegelikust suuremana, võttes nende tegevust kui välismaiste pankade «tahte täitmist». Ehkki juhtivate aktsiapankade aktsiakapitalist oli kuni 42% välismaiste aktsionäride käes, ei tähendanud see kõik veel kaugeltki vene pankade ja kogu vene pangasüsteemi samasugust sõltuvust väliskapitalist. Pankade aktsiakapital koosnes üldse $^1/_4$—$^1/_3$ ulatuses nendest aktivavahenditest (hoiused, jooksvad arved), milledega pangad opereerisid.

[19] П. В. Оль, Иностранные капиталы в России, 1922, стр. 146—250. Arvud on esitatud siin mõnede parandustega, mida on teinud I. F. Gindin oma raamatus «Русские коммерческие банки», 1948, стр. 371—372 ja 395—403.

Nende vahendite kontsentratsioon pankadesse aga sõltus vene raha- ja kapitalituru tingimustest. Kõige tugevamat mõju nendele turgudele ja nende suhetele välismaiste raha- ja kapitaliturgudega avaldasid Riigipank ja Rahandusministeerium oma krediidi- ja deviisipoliitikaga, oma diskontomääraga, oma kolossaalsete kullavarudega ja «kullaga piiri taga», oma paljumiljoniliste subsiidiumidega, mis suunati otseselt nii tööstusettevõtetesse kui ka pangasüsteemi, oma suurte diskonto- ja laenuoperatsioonidega ja lõpuks, otseste rahanduslike päästeinterventsioonidega pankade ja börsi (niinimetatud börsi «Punane rist») tegevusse.

Muidugi tsaarivalitsus ega ka Rahandusministeerium ei takistanud väliskapitali «teenistust» vene pankades. Vastupidi, valitsus, kes oli huvitatud riigilaenude edukusest, avas väliskapitali tungimiseks vene pangasüsteemi ja vene tööstusse uksed pärani.[20] Kuid, nagu me näitasime eespool, olid vene kommertspangad, samuti aga ka nendega koos töötavad välismaised pangad esmajoones huvitatud mitmesugustest finants- ja spekulatiivsetest operatsioonidest, nagu emissioonidest, kurtaažidest, «reorganiseerimistest». Sel eesmärgil omandasid nad meeleldi panga- ja tööstusaktsiate pakke, samuti aga realiseerisid neid, kui sellega võis «teenida». Riigipank ja Rahandusministeerium oma kolossaalse riigieelarvega, oma ülisuurte finantsoperatsioonidega — riigi- ja raudteede laenudega, laiaulatusliku riigimajandusega — olid esmajoones sunnitud teostama poliitikat, mis oli kooskõlas riigi valitsevate klasside vajadustega, mitte aga kõigi abinõudega täitma väliskapitali «tahet».

Kõik see ei lülitanud muidugi välja välismaise pangakapitali omapärast personaalset «kokkukasvamist» riigiaparaadi esindajatega, viimaste mitte alati seaduslikku huvitatust välismaiste pankade tegevusest, korruptsiooni, «iga liiki panamaid ja altkäemaksu». Välismaine pangakapital aga polnud oma finantsilisest tegevusest Venemaal sugugi vähem huvitatud, kui Vene valitsus väliskapitali finantsilisest kaasabist.

Finantskapitali organisatsioonilised vormid. Kuidas siis toimus pangakapitali «kokkukasvamine» tööstusega, s. t. kuidas ja millistes organisatsioonilistes vormides kujunes vene imperialismi süsteemis välja finantskapital?

Lääneriikides toimus pangakapitali «kokkukasvamine» tööstusega ja finantskapitali formeerumine rohkearvuliste vormide näol, alates kõige lihtsamatest vormidest — ettevõtete tegevusest pankade «osavõtu» ja «huvitatuse» näol, «personaaluniioonina» panga juhtkonnas ja tema poolt patroneeritavas ettevõttes — ning lõpetades keerukamate ja aktiivsemate vormidega — finantseerimise ja kapitalide investeerimise spetsiaalühingute asutamisega, tööstusettevõtete spetsiaalse finantsilise reorganiseerimisega

[20] Siinjuures on kõige tabavamaks näiteks Rahandusministeeriumi poolt Vene-Aasia Panga kontrollpaki üleandmine prantsuse pankadele, et äratada prantsuse kapitali huvi tsaarivalitsuse Kaug-Ida ettevõtete vastu.

pankade poolt, koondiste — fusioonide, kartellide, sündikaatide, trustide, kontsernide — organiseerimisega pankade poolt, kontrollühingute ning kindlustuse ja riisiko vähendamise eesmärgil «ülekandeühingute» asutamisega jne.[21]

Nende finantskapitalismi organisatsiooniliste vormide põhiline iseloom sõltus ühest küljest esemelise ja rahalise pangakapitali akumulatsiooni ulatusest riigis, pangasüsteemi asutuste arenemisest, vabade, «tegevuseta», tootlikku rakendamist kas pankade või spetsiaalsete kapitali investeerivate ühingute kaudu ootavate kapitalide rohkusest riigis, teisest küljest aga kapitalistliku suurtööstuse ja tema monopolistlike koondiste arenemise astmest, tööstusettevõtete tulukusest, nende dividendide kõrgusest jne.

Venemaal olid finantsilis-monopolistliku kapitalismi arenemise tingimused hoopis teistsugused kui sellistes riikides, kus valitses finantskapital, nagu Ameerika Ühendriikides, Inglismaal, Saksamaal jne. Venemaa tööstus oli nende riikidega võrreldes arenenud palju nõrgemini, kuid monopolistlike sündikaatlike koondiste arenemise astmelt ei jäänud ta kuigi palju maha. Väliskapitali mõjutamisel ja juhtimisel organiseeritud vene tööstuslikud monopolistlikud koondised olid täiesti valmis vastu võtma pangakapitaliga «kokkukasvamise» organisatsioonilist vormi ja alluma kodumaisele ning välismaisele finantsoligarhiale. Kuid riigis endas ei esinenud ei ületootmist ega raha ja pangakapitali üleliigsust, samuti polnud siin «tegevuseta», vabu ja tootlikku rakendamist otsivaid kapitale. Seetõttu ei arenenud vene tööstuses sellised kõige täiuslikumad finantskapitalismi vormid, nagu spetsiaalsed inglise investeerimise trustidele (Investment Trusts), taolised kapitalide investeerimise ühingud, millede eesmärgiks oli vabade liigsete kapitalide ja väikeste säästude koondamine nende paigutamiseks tööstusse, või spetsiaalsed finantseerimise ühingud (Financial Companies), mis tegelesid kapitalide paigutamisega tööstusaktsiatesse, fondidesse. Veelgi vähem arenesid sellised finantskapitalismi kõige monopolistlikumad ja keerukamad asutused, nagu kontrollühingud ja niinimetatud «fondide asendamise» ühingud jt.

Sellegipoolest esines mõningaid neist finantskapitali organisatsioonilistest vormidest ka vene tööstuses, kuid «välismaises kestas».

Selline oli näiteks väga keerukas väliskapitali organisatsioon vene kullatööstuses.[22] Vene aktsiaselts — Leena Kullatööstuse Ühing — asutati vene põhikirja järgi 29. märtsil 1896. aastal, põhikapitaliga 11 miljonit rubla. Ühingu finantsilise seisundi tugevdamise ja tema põhikapitali suurendamise eesmärgil asutati Vene-

[21] Selle kohta vt. Р. Лифман, Фондовый капитал, М. 1930; Р. Гильфердинг, Финансовый капитал, 1928. Vt. Lenini kriitikat nende autorite kohta tema raamatus «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium», Teosed, 22. kd.

[22] ЦГАНХ, ф. Горного департамента, д. № 37, оп. 58, л. 670.

maal ka inglise ühing — Vene Mäetööstuse Korporatsioon (The Russian Mining Corporation Limited), mis tegutses vene põhikirja alusel ja sai õiguse tegutsemiseks Venemaal — osta ja rentida kaevandusi, ekspluateerida neid ja müüa nende tooteid. Ühingu põhikapitaliks oli määratud üldse 350 000 rubla, jagunedes share'ideks (aktsiateks), mis kuulusid peamiselt Vene Rahvusvahelisele Pangale (110 000) ja Ginzburgi rühmale koos inglise pankadega (324 000).

Ilmselt ei suutnud Mäetööstuse Korporatsioon oma 350 000 rubla suuruse kapitaliga vene kullatööstust ja liiatigi veel Leena Kullatööstuse Ühingut finantseerida. Viimane aga «reorganiseeriti» 1912. aastal siiski ja tema põhikapitali suurendati 5,5 miljoni rubla võrra. Sel eesmärgil asutati Londonis inglise ühing «Lena Goldfields», mis registreeriti Londonis 1908. aastal. Mingisuguste tööstuslike operatsioonide teostamisest Venemaal selle ühingu põhikirjas ei kõneldud ning liikumatut varandust ühingul ei olnud. Põhikapitali suuruseks oli määratud 1 405 000 naelsterlingit, s. o. umbes 14 miljonit rubla. See oli jaotatud share'ideks, mida vene börsil ei koteeritud, kuid mis olid kõige ohjeldamatuma spekulatsiooni objektiks Londoni börsil. Ühingu ainsaks sihiks oli «Vene Mäetööstuse Korporatsiooni» kaudu vene «Leena Kullatööstuse Ühingu» aktsiate, aga ka Bodaibo raudtee aktsiate omandamine. Leena ühingu üldkoosolekul 1911. aasta detsembris esindas «Lena Goldfields» aktsiaid 7,4 miljoni rubla suuruses summas, tema avas ka Leena ühingule 10 miljoni rubla suuruse krediidi. Seega oli «Lena Goldfields» tüüpiliseks finantseerimise ühinguks, kes «võttis üle» Leena ühingu fondid ja laskis nende asemele välja oma aktsiad (share'id). «Lena Goldfields'i» juhatuse koosseisu kuulusid lord Farice Freshille, Baker jt., venelaste poolt Timirjazev (endine kaubanduse ja tööstuse minister), Putilov, Võšnegradski jt.

Milleks oli vene kullatööstuse finantseerimiseks vaja sellist keerukat organisatsiooni? Seepärast, et vene tolleaegsete seaduste järgi välismaiseid ühinguid maavarade töötlemisele ei lubatud. Seetõttu tuli asutada fiktiivne, vene põhikirja alusel tegutsev Vene Mäetööstuse Korporatsioon, pärast seda aga anda selle aktsiad inglise finantseerimise ühingule «Lena Goldfields», kes sai niiviisi peremeheks kõige rikkamas kullatööstuse piirkonnas.

Samasuguses vormis organiseeriti 1913. aastal Vene-Aasia Korporatsioon, põhikapitaliga 300 000 naelsterlingit, kes tegutses kui üleandev ühing, et finantseerida kontsessioone Nertšinskis, kabinetimaadel (seatina- ja tsingi- ning hõbedakaevandused), Ridderi hõbeda ja seatina kontsessiooni Altais ja Ekibastuzi kontsessiooni Irtõšil. Nende kontsessioonide finantseerimise kasulikkust näitab see fakt, et juba ühe kuu möödumisel pärast Vene-Aasia Korporatsiooni share'ide väljalaskmist Londonis tõusis nende väärtus börsil rohkem kui 2 korda (2,5 naelsterlingilt $4^{7}/_{8}$ naelsterlingile). Samasugune spekulatiivne ja aferistlik iseloom

oli ka inglise aktsiaseltsi «Siberian Proprietary Mines», Siberi aktsiaseltsi «Gold- und Kupferminen» jt. tegevusel.[23]

Samasugusel teel tungis välismaine, valdavas osas inglise finantskapital Uraali, kus aastail 1905—1914 inglise finantseerimise ühingute abiga «reorganiseeriti» suurimad ja vanimad tehased ning terved mäetööstuse piirkonnad, mis varem olid eraomanike valduses (Kõštõmi tehased, krahv Šuvalovi Lõsva mäetehased, Nikolo-Pavdinski tehased, Bogoslovski Mäetööstuse Ringkond, Sõserti ringkond jt.), ning muudeti aktsiaseltsideks, kelle aktsiad paigutati formaalselt vene pankadesse, tegelikult aga olid inglise aktsiapidajate käes. See kõik aga ei likvideerinud Uraali mäetööstuse mahajäämust.[24]

Veelgi tüüpilisemas vormis toimus finantskapitali juurdumise protsess naftatööstuses. Siin toimus, eriti aastail 1900—1913 võimsate välismaiste naftakompaniide juhtimisel ja abil üksikute aktsiaseltside intensiivne ühendamine (fusioon), nende kapitalide konsolideerimine, nende poolt vene naftaühingute enda kontrolli alla võtmine, suurte aktsiapakkide omandamine jne.

1900. aastal asutati inglise naftaühing «The Anglo-Russian Maximoff Company», inglise «investeerimise ühingute» tegevusele tüüpilise põhikirjaga, tegelike — vastupidi vene seadustele — õigustega fusiooniks ja monopolistlike koondiste loomiseks jne.[25] 1912. aastal asutati inglise ühing, tüüpiline fondide üleandmise ühing — «Vene Üldine Naftakorporatsioon», kes seadis oma eesmärgiks väikeste ja keskmiste naftaettevõtete ühendamise ning nende koondamise sündikaati. Selleks ühing «võttis üle» enamiku üksikute Bakuu naftagruppide (Mantašovi, Lianozovi, Šibajevi jt.) aktsiatest. Maikopi naftapiirkonnas teostas seda fusiooni ja naftaettevõtete kapitalide konsolideerimise protsessi inglise ühing «Anglo-Maikopi Korporatsioon» («Anglo-Maikop Corporation»), kes koondas 4 Maikopi naftafirmat sündikaati ja «võttis üle» nende aktsiad.

Vene elektrotehnilises tööstuses, veduritööstuses, haruraudteede ehituses jm. arenes ulatuslikult vene «tütarettevõtete» finantseerimine saksa vastavate tööstuslike kontsernide poolt (osaliselt pankade kaasabil): «vene» tehaste «Siemens & Halske» ja «Helios» finantseerimine samanimeliste saksa kontsernide poolt; «vene»

---

[23] Архив НКФ, Кредитная канцелярия, II, отд. I, ст. 1907 г., № 27; teiste samasuguste aktsiaseltside rohkearvuliste vormide kohta vt. ka A g a h d, E., Grossbanken und Weltmarkt, Berlin 1914.

[24] Архив Комитета Финансов, 1905, № 447, № 449, 1907, № 474 и др.

[25] Ühingul oli õigus (§ 1) «sõlmida kasumist osavõtmist, ühiseid huve, liitumist... puudutavaid kokkuleppeid igasuguste muude ühingutega; ära anda või ühendada ühinguga ja absorbeerida igasuguseid teisi ühinguid... kellel on samalaadsed eesmärgid või kes aitavad kaasa mingi käesoleva ühingu eesmärgi saavutamisele (СУ, 4 августа 1900 г., № 89). Need õigused läksid ilmselt lahku vene aktsionäride õigustest, mis keelasid igasuguse monopolistliku fusiooni.

tehase «Arthur Koppel» ja veduriehitustehase «Vedur» finantseerimine vastavate saksa «emafirmade» poolt jne.

Kuid sellised finantskapitali moodustamise vormid olid vene tööstuses suhteliselt vähe levinud. Selliseid ühinguid, nagu spetsiaalsed «kontrollühingud» või «fondipidajate ühingud» jms. Ameerikas, vene aktsiaseltside kohta käiv seadusandlus ei tundnud. Muidugi, võimsamate ettevõtete kontroll nõrgemate üle, «osavõtt», «huvide ühtsus» ja muud finantsilis-monopolistliku kapitalismi suhted olid Venemaal väga tugevasti arenenud. Kuid neid suhteid ei saavutatud mitte spetsiaalsete ühingute organiseerimisega, vaid üksnes aktsiapakkide omandamisega, personaaluniooniga juhatustes, nõukogudes jne. See oli tingitud võimsate finantskapitalistlike rühmade puudulikust arenemisest Venemaal, kapitalide nõrgast akumulatsioonist ja nende koondumisest väikese, pankade ümber koondunud organisaatorite-finantsistide ja spekulantide grupi kätte. See aga põhjustas omakorda seda, et pangakapitalil ja pankadel kui vabade rahakapitalide koondamise ja tööstuse finantseerimise peamistel tsentrumitel oli vene finantskapitalismis silmatorkavalt suur osa.

Selles suhtes erines vene imperialistliku kapitalismi finantssüsteem tunduvalt Ameerika Ühendriikidest, Inglismaast ja isegi Saksamaast, kus spetsiaalsed finantseerimise ühingud või võimsad finantsilis-tööstuslikud kontsernid olid tugevalt arenenud. Oma organiseerituse ja pangakapitali osatähtsuse poolest oli vene finantssüsteem kõige lähedasem Prantsusmaal valitsevale spekulatiiv-pangasüsteemile. Need finantseerimise organisatsioonilised vormid avaldasid tööstusega tekkivate finantsiliste suhete olemusele ning pangamonopolide kujunemisele ja osatähtsusele suurt mõju.

Kontsernid Ameerika Ühendriikides, samuti aga ka investeerimise ühingud Inglismaal ja kontsernid Saksamaal olid oma finantsilistes suhetes tööstusettevõtetega huvitatud mitte ainult nende finantsilisest heaolust, vaid ka nende tööstuslikust tegevusest, oma kapitalimahutuste pikaajalisest kindlusest ja tulukusest. Pangad aga, etendades tööstuse finantseerimises domineerivat osa, olid huvitatud mitte niivõrd ettevõtete tootlikust tegevusest ja oma kapitalimahutuste pikaajalisest kindlusest, kuivõrd just mitut liiki emissioonidest, finantseerimis-, vahendus- ja muude operatsioonide kasulikkusest. Pankade taolise iseloomuga tegevus tööstuse finantseerimisel avaldas negatiivset mõju niihästi tööstuse kui ka pankade endi olukorrale, eriti aga kõige raskematel kriisi momentidel.

Pangamonopolid ja tööstuse finantseerimine. Vaatamata sellele, et ametlike põhikirjade järgi oli vene pankadel oma puhtkrediidialase vahendamise funktsioonidest kõrvalekaldumine ja tööstuse finantseerimisega tegelemine keelatud, oli see nõue tegelíku elu poolt juba ammugi ümber lükatud. Pangad ei kujunenud üksnes tööstusettevõtete krediteerijateks, vaid ka nende asutaja-

teks, laekuriteks, jooksvate arvete valdajateks, nende aktsiate ja põhikapitalide valdajateks ja omanikeks, aga koos sellega ka kogu nende saatuse peremeesteks. Ja kui pangasüsteemi kasutamine tööstuskapitali poolt oma jooksvaks krediteerimiseks ei võtnud veel temalt iseseisvust, siis finantseerimise uus vorm asetas tööstusettevõtted pangakapitalist ja panga monopolidest täielikku sõltuvusse.

Tööstusettevõtete sõltuvus pangakapitalist hakkas Venemaal kasvama juba alates 90-ndate aastate lõpust, tingituna pankade osatähtsuse ja tööstuse krediidivajaduste suurenemisest. Esitame mõningaid näiteid pankade «huvist» mitmesuguste tööstusettevõtete vastu 90-ndail aastail.

Vene Kaubandus- ja Tööstuspank finantseeris Ida Kaubaladude Ühingut, Istrini tehaseid, Volga Terasetehast, Nikopol-Mariupoli Ühingut, Vene Kullatööstuse Ühingut, Tuula Vasevaltsimis- ja Padrunitehaste Ühingut, Moskva Klaasitööstuse Ühingut ja teisi. Nende võlgnevus pangale ületas 14 miljonit rubla. Lisaks krediteerimisele omas pank veel 13 735 Nikopol-Mariupoli Ühingu aktsiat ja 11 836 Hartmanni ühingu aktsiat. 1898. aastal oli panga portfellis 519 Volga Terasetehase aktsiat, 97 Peterburi Vaguniehitustehase aktsiat, 87 Serginski-Ufalei Tehase osatähte jne. Panga valduses olevate aktsiate hulga poolest paistsid silma Nikopol-Mariupoli Ühing ja Hartmanni tehas. Pank oli mõlema aktsiaseltsi täielik peremees, sest enamik nende aktsiatest ja obligatsioonidest oli tema valduses.[26]

Diskonto- ja Laenupanga portfellis figureerisid 1898. aastal 307 Bakuu Naftaühingu aktsiat, 430 Donets-Jurjevi Metallurgiaühingu aktsiat, 600 Lessneri Masinaehitustehase aktsiat, 400 Lickfeldi Klaasitööstuse Ühingu aktsiat.

Vene Väliskaubanduse Panga portfellis oli 370 vendade Bromley ühingu aktsiat, Nikopol-Mariupoli Ühingu, Sormovo ühingu ja teiste ühingute obligatsioonid. Rahvusvahelise Panga portfellis oli 4000 Hartmanni masinaehitustehase aktsiat, 1492 Moskva Klaasitööstuse Ühingu aktsiat, 4003 Kullatööstuse Ühingu aktsiat, 2031 Nikopol-Mariupoli Ühingu aktsiat.

Era-Kommertspanga portfellis asusid ka Volga Terasetehase aktsiad, Põhja Klaasiühingu, Kolomna Masinaehitustehase, Putilovi tehase, Hartmanni tehase jt. aktsiad.[27]

Üldse moodustasid tööstuse väärtused pankade portfellides juba tollal üsna suure osa. Nii näiteks moodustas tööstuse väärtuste erikaal kõigist pankade käes olevatest väärtuste summast:

---

[26] Архив НКФ СССР, ф. Особенной канцелярии по кредитной части, 5 отд., Торгово-промышленный банк, 1900 г., д. 19.

[27] Б. Ф. Брандт, Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России, 1902, ч. II, стр. 53; И. И. Левин, Акционерные коммерческие банки в России, 1917, стр. 267.

Aastad	Rahvusvaheline Pank	Diskonto- ja Laenupank	Kaubandus- ja Tööstuspank	Era-Kommertspank
1896 . . .	23,4	17,9	31,4	70,4
1897 . . .	23,8	17,4	49,0	59,3
1898 . . .	25,5	24,3	53,3	62,2

Järelikult oli tööstuse väärtustest juba aastail 1896—1898 küllaltki suur osa pankade käes, kusjuures tendents oli suurenemisele. Seepärast, kui 1900. aastal puhkes tööstuskriis, hõlmas see ka rea panku ja seda tugevamini, mida rohkem oli pankade portfell koormatud tööstuslike väärtustega. Nii näiteks kaotas Rahvusvaheline Pank kriisi ajal umbes 4,5 miljonit rubla, tugevasti kannatasid Peterburi Diskonto- ja Laenupank, Peterburi-Aasovi Pank, Riia Kommertspank, Harkovi Kaubanduspank ja teised pangad.

Kuid kui võrrelda aktsiaseltside endi põhi- ja obligatsioonikapitale, ilmneb, et aktsiate ja obligatsioonide osa, mis kuulus pankadele, oli 90-ndail aastail veel väike. Pealegi polnud pankade portfelli tööstusaktsiate koondumise allikaks mitte niivõrd ettevõtete finantseerimine, kuivõrd just aktsiatega spekuleerimine. Seetõttu ei saa neil aastail veel kõnelda finantskapitalist, s. t. pangakapitali kokkukasvamisest tööstuskapitaliga (välja arvatud üksikud juhtumid, nagu eespool mainitud A/S. «Hartmann» ja Nikopol-Mariupoli Ühing).

1900.—1903. aasta kriis õõnestas tööstuskapitali iseseisvust tugevasti. Kui pankade poolt krediteeritavates tööstuslikes aktsiaseltsides esinesid kahjumid, siis tuli pankadel täieliku krahhi ja nende ettevõtete likvideerimise vältimiseks rakendada nn. «finantsilist reorganiseerimist». Tavaliselt seisnes see selles, et suurte kahjumite korral «kirjutati» nad harilikult aktsiaseltsi põhikapitalist maha, s. t. aktsiaseltsi oma põhikapital vähenes tunduvalt. Pärast sellist «saneerimist» võttis pank või pankade rühm uute aktsiate väljaandmise enda peale, s. t. kindlustas uue kapitali juurdevoolu. Pangad polnud sealjuures üksnes uute aktsiate väljaandmise vahetalitajateks teatava komisjonitasu eest, mida nad said samade aktsiate näol, mõnikord kuni 10—20% ulatuses neist, vaid sageli võtsid aktsiad otseselt oma portfelli, s. t. said suure osa aktsiakapitali tegelikuks omanikuks. Aktsiaseltsi tegevusele otsustava mõju avaldamiseks piisas pangal või nende rühmal palju vähema kui poole kõigist aktsiatest omamisest.

Sellist aktsiaseltside «saneerimist» ja nende finantsilist reorganiseerimist (või samadel alustel ainuomanikuliste ettevõtete reorganiseerimist ja aktsiaseltsideks muutmist) ei suutnud kriisi perioodil aastail 1900—1903 vältida peaaegu mitte ükski vähegi suurem tööstusettevõte. See kõik viis tööstuse otsesesse sõltuvusse pangakapitalist. Kuid Venemaa pangasüsteem ja pangakapital ei

suutnud, vaatamata oma kiirele arenemisele aastail 1909—1913, tööstuse selliseks «reorganiseerimiseks» vajalikku kapitali kaugeltki veel anda. Seepärast tuli tööstusega kokkukasvamist taotleval vene pangakapitalil samal ajal enda tugevdamiseks finantsilise baasi otsimisel pöörduda välismaise pangakapitali poole. Vene finantskapital omandas seega sõltuva süsteemi iseloomu, vene tööstus aga ei «kasvanud kokku» mitte üksnes vene pangakapitaliga, vaid viimase kaudu ka väliskapitaliga. Seega, ülemineku imperialismi kui kapitalismi kõrgeimasse staadiumi iseloomustab ka Venemaal pankade monopolistlike rühmade pangakapitali mõju suurenemine, nende kokkukasvamine tööstusmonopolidega ja finantskapitali kujunemine, kuid niihästi ühes kui ka teises väliskapitali mõju tugevnemine.

Kui XX sajandi esimestel aastakümnetel, aastail 1909—1916, tööstuse ja pangamonopolide valitsemine jõudis oma kõige kõrgemale arenemisastmele, omandas finantskapital need lõplikud vormid, milliseid kriipsutas alla Lenin oma finantskapitali definitsioonis: «Finantskapital on väheste monopolistlike suurpankade pangakapital, mis on kokku sulanud töösturite monopoliliitude kapitaliga.»[28] Seoses sellega oli monopolistliku finantskapitalismi struktuur Venemaal üsna keerukas.

Finantskapitali peaaegu täieliku valitsemise, s. o. tööstusmonopolide gruppide ja pankade või spetsiaalsete monopolistlike finantskoondiste kokkukasvamise sfääriks olid aastal 1909—1916 peaaegu kõik Venemaa rasketööstuse ettevõtted ja piirkonnad — maagitööstus ja eriti rauamaagitööstus, soolakaevandused, kivisöetööstus, naftatööstus, must- ja värviline metallurgia, kullatööstus, metallitöötlemistööstus, masinaehitus, elektrienergeetiline tööstus, põhikeemiatööstus, kummi-, tsemendi- jm. tööstus. Kuid niihästi tööstusmonopolide endi vormid kui ka nende ja pangakapitali kokkukasvamise ning finantskapitali kujunemise vormid olid erinevates harudes ja piirkondades erisugused.

Lõuna-Vene mäe-, metallurgia- ja metallitööstus leidis tööstuse monopolistlike koondiste poolt, nende kaudu aga ka vene ja välismaise monopolistliku finantskapitali ning peamiselt prantsuse ja belgia kapitali (pankade) poolt hõlmamist kõige varem ja kõige täielikumalt. Gindini uurimuste[29] järgi oli 17-nest kõrgahje omavast tehasest Lõuna-Venes 11 tehast prantsuse ja belgia pankade käes, üks tehas saksa pankade mõju all, üks tehas inglise finantsrühma käes ja lõpuks üks, vähemtähtis ühing (Sulini) — vene pankade patronaaži all, kahes ühingus (Taganrogi ja Nikopol-Mariupoli ühingus) aga olid vene pangad väliskapitali suurele osatähtsusele vaatamata saavutanud ülekaaluka mõju. Tööstuse

[28] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 246.

[29] Tema varasemas töös «Банки и промышленность в России», 1927, стр. 138—173 ja tema uues töös «Русские коммерческие банки», 1948, стр. 348—356.

monopolistlik koondis «Prodamet», kellel oli lõunapiirkonna metallurgias valitsev osatähtsus, oli täielikult prantsuse pankade mõju all, suurendades sellega tunduvalt prantsuse finantskapitali tähtsust vene metallurgias.

Teisel tähtsal metallurgiapiirkonnal, Uraalil, ja tema monopolistlikul tööstuskoondisel «Krovljal» olid aastail 1910—1914 tihedad seosed Peterburi pankadega (11 seltsil 14-nest), väiksemad ettevõtted aga olid prantsuse ja belgia pankade mõju all. «Prodameti» poolt täielikult võidetud Uraali ettevõtted koos nende koondise «Krovljaga» hakkasid aastail 1914—1917 osaliselt sattuma inglise finantsühingute mõju alla, kuid tagajärgedeta.

Lõpuks, vähesed, oma tootmise ulatuselt ja kapitalimahutuselt mitte suured keskpiirkonna metallurgia- ja metallitehased olid kas vene või välismaiste pankade või siis välismaiste finantsühingute mõjusfääris. Üks kõige suurematest ettevõtetest (endine Goujon) kuulus monopolistlikku organisatsiooni «Prodamet». Rida teisi väiksemaid ettevõtteid olid Peterburi pankade kontrolli all.

Veduri-, vaguni- ja laevaehituse ettevõtetest, mis olid peaaegu täielikult ühinenud sündikaatidesse, sõltusid ühed Peterburi pankade monopolist, teised aga kas osalt või täielikult välismaiste pankade ja peamiselt prantsuse pankade monopolidest; lõpuks, mõned neist olid saksa firmade tütarettevõtted. Elektrotehnikatööstuses esinesid enamasti saksa monopolistlike elektrotehnikaühingute tütarettevõtted, kelle kaudu see tööstus sõltus täielikult saksa pankadest või spetsiaalsetest kontsernidest. Lõpuks, väga tähtsas metallurgiaharus, vasemaagi- ja vasetöötlemistööstuses, mis oli ühendatud sündikaati «Med», ei baseerunud finantsilis-monopolistlikud suhted mitte finantsilistel seostel vene ja välismaiste pangamonopolidega (ehkki need muidugi olid olemas), vaid peamiselt tuginesid saksa kapitalidega finants-tööstuslikule kontsernile (Wogau kontsern).

Kulla- ja plaatinatööstus oli niihästi Uraalis kui ka eriti just Siberis tervenisti inglise finantskapitalistlike gruppide käes, investeerimise ühingute käes, millistest oli juttu juba eespool, ja vene pankade osatähtsus oli väga väike (välja arvatud riigiettevõtted).

Donetsi basseini kivisöetööstus, mis oli ühendatud tööstuskapitalistliku monopoli «Produgol» poolt, oli täielikult prantsuse pangamonopolide kontrolli all ja korralduses, suur osa aktsiaseltsidest aga töötas koguni välismaiste põhikirjade alusel. Nende aktsiaseltside 139 miljoni rubla suurusest aktsiakapitalist kuulus 111 miljonit rubla aktsiaseltsidele, keda patroneerisid peaaegu eranditult prantsuse pangad või nendega seoses olevad vene pangad.

Naftatööstusel oli vene monopolistlikus finantskapitalis erandlik seisund niihästi oma seoste poolest maailmaturuga kui ka finantskapitali organisatsiooniliste vormide poolest: oma valdavas osas polnud ta seotud mitte niivõrd välismaiste ja vene panga-

monopolidega, kuivõrd rahvusvaheliste finantskapitalistlike tööstuskontsernidega, milliseid toetasid muidugi ka pangamonopolid.

Meil pole siin võimalust kas või lühidaks peatùmiseks monopolistlike finantssuhete kujunemise iseärasustel teistes rasketööstuse harudes, vaid juhime lugejate tähelepanu sellele, millest oli juttu XI peatükis. Siin me peatume lühidalt nendel monopolistlikel finantssuhetel kergetööstuses, mis oma iseloomult olid rasketööstuses esinevatest monopolistlikest finantssuhetest hoopis erinevad.

Enamikus kerge- ja toiduainetetööstuse harudes (tekstiili- ja eriti puuvillatööstus, jahutööstus, taimeõlitööstus, loomsete saaduste ümbertöötamine, nahatööstus, puidutööstus jt.) oli ülekaalus, mõningates tööstusharudes ja piirkondades aga (tööstuslik keskpiirkond ja tekstiilitööstus) valitses täielikult vene rahvuslik kapital. Ülekaalus olid üksikomanike ettevõtted või osaühingud, kelle suhted pankadega piirdusid tööstus- või kaubakrediidiga. Sealjuures oli igal üksikul ettevõtete rühmal tihtilugu «oma» pank, mis sageli tekkisid aktsiaseltside omavahelistest krediidisuhetest. Välismaiseid ettevõtteid oli selles grupis mõni üksik, kes olid enamasti koos oma isikliku kapitaliga Venemaale ümberasunud üksikettevõtjad (mõningad Knoopi, Zindeli, Rabenecki, Hübneri tekstiiliettevõtted keskpiirkonnas; Seiferti, Reinecke, Schmidti jt. jahuveskid Kesk-Volga piirkonnas). Finants-tööstuslikke ja pangamonopolistlikke koondisi neis rühmades peaaegu polnudki. Alles maailmasõja lõpul tekkisid finantsmonopolistliku iseloomuga rühmad (Rjabušinski, Vtorov, Wogau jt.). Kuid ka nende seosed välismaiste monopolistlike koondistega olid nõrgad. Monopolistlikud finantssuhted pankadega või välismaiste kontsernidega (esmajoones saksa kontsernidega) olid laialt levinud Baltimaade, Poola ja Valgevene-Leedu kubermangude tekstiilitööstuses ja muudes kergetööstuse harudes.

Mõnevõrra teistsugused olid nende kergetööstuse ettevõtete rühmadega võrreldes suhkru- ja tubakatööstus. Tootmise iseloomu tõttu (sesoonsus) esines suhkrutööstuses (eriti peensuhkruvabrikutes) terav tööstusliku ja käibekrediidi vajadus, mistõttu nad langesid pankade mõju alla kõige varem ja kõige tugevamalt, algul kohalike spetsiaalpankade, seejärel aga juba pangamonopolide (Peterburi pangad) mõju alla. Siin tekkisid kõige varem ka tööstuslik-monopolistlikud koondised (sündikaat 1887. a.), kuid enamasti samuti vene kapitali (ukraina, juudi, poola), mitte aga väliskapitali baasil.

Teistest kergetööstuse harudest erinevalt kujunesid monopolistlikud finantssuhted tubakatööstuses. Tubakatööstus oli ühendatud sündikaadiks, mis moodustati vene pankade baasil (Vene-Aasia Pank) ja kuhu kuulus 19-nest olemasolevast tubakavabrikust, kapitaliga kokku 43 miljonit rubla, 11 suuremat vabrikut, kapitaliga 34 miljonit rubla. Sündikaat kuulus inglise (aga võib-olla ka

inglise-ameerika) kapitali kaudu rahvusvahelisesse finants-monopolistlikku koondisesse, rahvusvahelisesse trusti, olles seega saavutanud finants-monopolistliku ühinemise kõrgeima vormi.

Pankade finantskapital ei omanud juhtivat seisundit üksnes vene tööstuses, vaid ta hakkas vallutama ka teist, nõrgemini organiseeritud vene majanduse lüli — põllumajandussaaduste eksporti. Nagu me juba põllumajanduse olukorda imperialismi ajastul vaadeldes üksikasjalisemalt nägime, haarasid suuremad Peterburi pangad, nagu Vene Väliskaubanduse Pank, Aasovi-Doni Pank, Peterburi Rahvusvaheline Pank, paljud sise- ja väliskaubanduse ning kaubakäibe harud — vilja, munade, või ja lihasaaduste ekspordi, külmutustranspordi, puuvilla ülesostmise ja turustamise, suhkru väljaveo jm. — monopolistlikult enda kätte. Kuid üldiselt on monopolistlike finantssuhete küsimust põllumajanduses uuritud väga vähe, ehkki ta on väga tähtis mitte ainult üksikute harude (suhkrutööstus, külmutustransport jt.) suhtes, vaid ka valitsuse üldise finantspoliitika iseloomustamiseks põllumajanduses (hüpoteekkrediit).

Ülevaade välismaistest investeeringutest vene rahvamajandusse. Püüame nüüd anda ülevaate välismaistest investeeringutest vene rahvamajandusse perioodil, kui välismaine monopolistlik finantskapital tungis Venemaale kõige ulatuslikumalt.

Nagu me eespool näitasime, on selle küsimuse esitamine oma täpses, arvulises väljenduses väga raske. Kõige lihtsamaks ja tavalisemaks vormiks, milles panga- ja finantskapital tungis tööstusse, oli aktsioneerimine ja aktsiate emissioon vene pankade kaudu, mõnikord aga otse välismaiste pankade kaudu. Pank organiseeris tööstusettevõtete aktsiate tellimist, hoidis neid oma portfellis, võttis neid on call arvete kindlustuseks. Seepärast esines koos finantskapitali kasvuga ka suurte aktsiaseltside kasv. Kuid aktsiate vaba ringe tingimustes ei saa siiski öelda, millise rahvuse kapital neid aktsiaid valdab, kuigi nad on välja lastud välismaise panga poolt. Seepärast tuleb aktsiaseltside kapitali «rahvuslikkuse» kindlakstegemisel kasutada kaudseid näitajaid (aktsiaseltsi kinnitatud põhikiri, juhatuse koosseis, aktsionäride üldkoosolekute koosseis) või lihtsalt ekspertiisi.

Pärast aktsiaseltside asutamise vähenemist 1900.—1908. aasta kriisi- ja seisakuperioodil hakkas aktsiaseltside asutamine üldse, sealhulgas ka välismaiste aktsiaseltside asutamine, aastail 1910—1911 kiiresti suurenema. Esitame tabeli, mis näitab uute aktsiaseltside arvu, millede asutamiseks anti aastail 1909—1913 luba, võrreldunа aktsiaseltside arvuga, milliste asutamiseks anti luba 1900. aastal ja aastail 1904—1908.

Aastad	Aktsiaseltsid kokku		Vene aktsiaseltsid		Välismaised aktsiaseltsid	
	Arv	Põhikapital (milj. rbl.)	Arv	Põhikapital (milj. rbl.)	Arv	Põhikapital (milj. rbl.)
1899	325	363,7	256	256,2	69	107,5
1900	202	250,7	162	201,2	40	49,5
1904	94	119,2	81	92,5	13	26,7
1907	131	156,9	119	125,9	12	31,0
1908	120	112,4	108	103,4	12	9,1
1909	131	108,8	116	95,9	15	12,9
1910	198	224,3	181	190,5	17	33,8
1911	262	320,9	222	240,9	40	80,0
1912	342	401,5	322	371,2	20	30,3
1913	372	545,2	343	501,1	29	44,1

Tabelist nähtub, et juba 1911. a. ulatub aktsiakapitalide suurenemine peaaegu varemesinenud maksimumini, aastail 1912—1913 aga on see juba palju suurem kui kõigil eelnenud aastail.

Sealjuures on iseloomustavaks see, et aktsiaseltside asutamine ei toimunud mitte ainult uute tööstusettevõtete organiseerimise arvel, vaid veel suuremal määral endiste, üksikomanikele kuulunud ettevõtete aktsiaseltsideks reorganiseerimise arvel. Just neil aastail kuulus uutesse aktsiaseltsidesse paigutatud kapitalide kogusummast kuni 65—75% neile aktsiaseltsidele, mis loodi üksikomanikele kuuluvate ettevõtete reorganiseerimise teel. Ilmselt olid need ülesanded ja nõudmised, mida tööstuse monopoliseerimine kapitalile esitas, sellised, et üksikomanike kapitalid polnud enam suutelised neid rahuldama ja üksnes kapitalimasside kontsentreerimise aktsionäärne vorm pakkus tõsisemaid allikaid kapitali juurdevooluks tööstusse.

Kuid esitatud arvud ei lahenda veel küsimust väliskapitali osast vene tööstuses XX sajandi algul. Revolutsioonieelses ametlikus statistikas arvati kapitalistlik ettevõte ja aktsiaselts «välismaiseks» või «vene» ettevõtteks tingliku näitaja järgi, selle järgi, kas ta tegutses vene või välismaise põhikirja alusel. Tegelikult oli väliskapitali osavõtt vene tööstuslikest aktsiaettevõtetest palju suurem. Täpsete arvestuste võimatuse tõttu esitavad üksikud selle küsimuse uurijad mitu eri arvu.

Nii näiteks tegutses Venemaal Voronovi arvestuse järgi[30] 1900. aastal üldse 1595 aktsiaseltsi (vene ja välismaist), kelle käsutuses oleva põhikapitali suurus oli 2396 miljonit rubla; neist oli välismaiseid aktsiaseltse 269, põhikapitaliga 691 miljonit rubla, mis moodustas 28,8% kõigi aktsiaseltside põhikapitali üldsummast.

[30] А. Воронов, Иностранные капиталы в России, 1901, стр. 22; Л. Н. Крицман, Русская промышленность перед революцией, «Ежегодник Коминтерна», 1923, стр. 334; В. С. Зив, Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности, стр. 123; П. В. Оль, Иностранные капиталы в России, 1922.

Ajavahemikul 1900.—1914. a. aktsiakompaniide arv tunduvalt kasvas, ulatudes 2163 aktsiaseltsini. Kritzmanni arvestuste järgi oli sõja eel Venemaal neile aktsiaseltsidele kuuluvast 2163 ettevõttest, milliste põhikapital moodustas kokku umbes 4 miljardit rubla, 327 ettevõttesse paigutatud 1340 miljonit rubla väliskapitali; seega $^1/_7$ ettevõtete üldarvust oli välismaise kapitaliga, mis moodustas $^1/_3$ kõigi aktsiaseltside põhikapitalide üldsummast.

See väliskapitali üldsumma on päris ligilähedane Siewi andmeile, kes määras selleks 1914. aastal 1532 miljonit rubla, arvates sinna hulka ka pangad, kus tema arvestuste järgi oli 250 miljonit rubla väliskapitali. Arvates selle üldsummast maha, saame väliskapitali suuruseks tööstuslikes aktsiaettevõtetes 1282 miljonit rubla.

Lõpuks, P. Oll arvestab väliskapitali üldsummaks Venemaal 1916.—1917. aastal 2243 miljonit rubla. Selles summas on 256 miljonit rubla obligatsioonikapitali ja 237 miljonit rubla krediidiasutustesse paigutatud kapitali. Seega moodustas vene tööstusettevõtetesse paigutatud välismaine aktsiakapital revolutsiooni algul 1750 miljonit rubla. Kuna kogu aktsiakapitali üldsumma moodustas umbes 4 miljardit rubla, sõja-aastail aga suurenes aktsiakapital kuni 997,2 miljoni rubla võrra, siis võib kõigi aktsiakapitalide üldsummaks 1917. aastal arvestada kuni 5 miljardit rubla, millest väliskapitali oli ligikaudu 1,7 miljardit rubla ehk umbes 34%.

Välismaistest autoritest Paswolsky ja Mowleton,[31] ameerika kapitalide esindajad, kindlaks tehes tsaari-Venemaa välisvõlgnevust, arvestasid selleks 13 823 miljonit rubla (ilma võlgadeta Poolale ja Soomele), sellest sõjaeelset riigivõlga 3850 miljonit rubla, sõjalaene 6681 miljonit rubla, valitsuse poolt garanteeritud laene 870 miljonit rubla, linnade laene 422 miljonit rubla ja välismaiseid investeeringuid tööstusse 2 miljardit rubla. Üksikute riikide lõikes olid sõjaeelsed laenud saadud peamiselt Prantsusmaalt (80%) ja Inglismaalt (14%). Sõjavõlg jaotus Inglismaa (70%), Prantsusmaa (19%) ja Ameerika Ühendriikide (7%) vahel. Tööstuslikud investeeringud saadi Prantsusmaalt (32%), Inglismaalt (25%), Saksamaalt (16%), Belgiast (15%) ja Ameerika Ühendriikidest (6%). Seega andsid Entente'i riigid (Inglismaa, Prantsusmaa, Belgia) kuni 72% kõigist tööstuslikest investeeringutest. Prantsusmaa oli peale selle veel tsaarivalitsuse peamiseks sõjaeelseks kreeditoriks, Inglismaa aga — tema peamiseks kreeditoriks sõjaajal.

Välismaine aktsia- ja obligatsioonikapital, mis oli otseselt paigutatud tööstusse, jagunes tootmisharude järgi aastail 1916—1917 P. Olli andmeil järgmiselt:

---

[31] Л. Пасвольский и Г. Моультон, Русские долги и восстановление России, 1925, стр. 26—27.

Tootmisharud	Tuhandetes rublades
Mäetööstus	834 320
Metallitööstus	392 710
Linnade kinnisvarad ja ehitused	259 431
Krediidiasutused	237 200
Tekstiilitööstus	192 494
Keemiatööstus	83 593
Kaubandusettevõtted	80 715
Toidu- ja maitseainetetööstus	37 330
Paberi- ja polügraafiatööstus	31 405
Transport, teed ja veerev koosseis	26 650
Saeveskid ja puidutööstus	25 737
Mineraalide töötlemine	18 239
Loomsete saaduste töötlemine	14 450
Kindlustusseltsid	8 700
Kokku	2 242 974

Mäe- ja metallitööstuse ettevõtetes oli väliskapitali 1227 miljonit rubla ehk 54,7% väliskapitali kogusummast. See oli välismaise pangakapitali ja vene tööstuse kokkukasvamise peamiseks vormiks.

Väliskapital oli peamiste mäetööstuse harude vahel jagunenud järgmiselt: kõrgahjudega metallurgiaettevõtted — 268 747 000 rubla, naftatööstus — 253 520 000 rubla, kivisöetööstus — 159 951 000 rubla, vasetööstus — 60 914 000 rubla, kullatööstus — 41 792 000 rubla jne.

Metallurgiatööstusse ja masinaehitusse paigutatud väliskapitalid jagunesid järgmiselt: masinaehitusettevõtetesse oli paigutatud 81 845 000 rubla, põllumajandusmasinate ehitusse — 81 128 000 rubla, maaki ümbertöötavatesse metallurgiaettevõtetesse — 45 152 000 rubla, elektrotehnika ettevõtetesse — 42 353 000 rubla jne.

Mis puutub linnade ettevõtetesse paigutatud väliskapitalisse, siis kõige rohkem oli seda elektrivalgustuse aktsiaseltsides — 99 627 000 rubla ja trammiliikluse aktsiaseltsides — 50 553 500 rubla.

Kui otseselt üksikutesse harudesse paigutatud väliskapitalide kohta Olli poolt tehtud arvestuste alusel arvutada välja väliskapitali osavõtumäär igas antud harus aastail 1916—1917 (jättes sõltumuse välismaisest pangakapitalist arvestamata), saame järgmised tulemused:

Harud	Kogu aktsia- ja obligatsiooni-kapital (milj. rbl.)	Sellest väliskapitali (milj. rbl.)	%-des
Mäetööstus	917,8	834,3	91
Metallitööstus	937,8	392,7	42
Tekstiilitööstus	685,4	192,5	28
Keemiatööstus	166,9	83,6	50
Puidutööstus	68,8	25,7	37

Aktsiaseltsidesse paigutatud väliskapital jagunes rahvuste järgi järgmiselt:

Kapitalid	Tuhandetes rublades	%-des
Prantsuse kapitalid	731 746,6	32,6
Inglise kapitalid	507 479,8	22,6
Saksa kapitalid	441 593,2	19,7
Belgia kapitalid	321 602,5	14,3
Ameerika kapitalid	117 750,0	5,2
Hollandi kapitalid	36 456,7	1,6
Šveitsi kapitalid	33 479,1	1,5
Rootsi kapitalid	23 772,3	1,1
Taani kapitalid	14 737,7	0,7
Austria kapitalid	7 550,0	0,4
Itaalia kapitalid	2 506,2	0,1
Norra kapitalid	2 300,0	0,1
Soome kapitalid	2 000,0	0,1
Kokku	2 242 974,1	100,0

Seega, nende andmete järgi oli «Entente'i» (inglise-prantsuse-belgia) kapitalide osatähtsus vene aktsionäärses tööstuses 1917. aastal kuni 69,5%, saksa kapitali osatähtsus aga kõigest 20%. See asjaolu otsustas ka maailmasõjast Venemaa osavõtu iseloomu.

Fondibörsid. Pangakapitali kokkukasvamine tööstuskapitaliga ja tööstuskapitali suure osa siirdumine aktsiatena pankade portfelli suurendas eriti fondibörside osatähtsust. Imperialismi ajastul on fondibörsid väärtpaberite turuks, s. t. selle «fiktiivse kapitali» turuks, milline võib aktsiate ja obligatsioonidena ringelda turul ja reaalsest, ettevõttesse paigutatud kapitalist mujale üle minna. Ehkki pangad jätsid iga liiki aktsiatest ja obligatsioonidest suure osa enda portfelli, müüsid nad samal ajal neid kapitalistidele, spekulantidele jne. Börsiväärtuste ostust ja müügist hakkas osa võtma arvukas jõuka «publiku» kiht, fondibörsid aga kujunesid areeniks, kus arenes elav spekulatsioon börsiväärtustega, kusjuures nende paberite börsikursid peegeldasid kõiki kõikumisi tööstuslikus konjunktuuris, poliitilistes sündmustes jne. Arvuka «börsipubliku» osavõtt börsiväärtustega kauplemisest toimus pankade kaudu niinimetatud «on call arvete» abil, mis lõppkokkuvõttes olid rikastumisvahendiks pankadele, suurearvulist publikut aga ruineerisid iga tõsisema kursimuutuse korral. Üldse oli väärtpaberite (valitsuse laenude, tööstuslike aktsiate ja obligatsioonide) kursi tase ja stabiilsus ettevõtte ja laenu soliidsuse ja stabiilsuse näitajaks. Seepärast lasti ametlikel fondibörsidel, eriti aga suurematel ja juhtivamatel börsidel väärtpabereid ringlusse ja kotee-

rimisele vaid erilise nimekirja alusel. Rahvusvahelise statistika spetsiaalsete arvestuste järgi oli maailma mitmesugustes riikides 1912. aastal väärtpabereid üldse ringluses 850 miljardi frangi suuruses summas, sellest Inglismaal — 150 miljardit franki, Ameerika Ühendriikides — 140 miljardit franki, Prantsusmaal — 115 miljardit franki, Saksamaal — 110 miljardit franki ja Venemaal — 35 miljardit franki, s. t. umbes 4%.

Venemaal eksisteerisid fondibörsid ainult üldbörside fondiosakondadena (Peterburis, samuti ka Moskvas, Varssavis, Harkovis ja mõnede teiste börside juures). Venemaal moodustas väärtpaberite (riigilaenude ja valitsuse poolt garanteeritavate eraaktsiaseltside ja peamiselt raudteede laenude) emissioon 1. jaanuaril 1912. aastal kokku 5782 miljonit rubla, millest valdava osa (kuni 85%) olid omandanud pangad oma vahendite arvel või mis asus nn. «kindlates kätes» (rantjeed jt.) ning oli seega väljaspool börsikäivet. Peamise osa börsikäibest moodustasid eraaktsiaseltside mittegaranteeritud aktsiad, millede kurss kõikus palju rohkem. Need aktsiad olidki börsimängu objektideks pankade on call arvete kaudu. Juba 1901—1905-ndatel aastatel moodustasid on call arved (1. jaanuari seisuga) kõigis vene kommertspankades umbes 206 miljonit rubla. 1. jaanuaril 1910 olid nad 326 miljonit rubla, 1. jaanuaril 1913 aga juba 849 miljonit rubla, andes tunnistust väärtpaberite käibe ulatuslikust laienemisest börsidel. Peterburi börsil, mis oli kõige suuremaks fondibörsiks Venemaal, koteeriti 1912. aastal 618 väärtpaberite nimetust, neist 323 nimetust riigilaene, garanteeritud laene ja kindlaprotsendilisi väärtpabereid ning 295 nimetust aktsiaid. Kapitalide üldsumma, mis oli paigutatud kõigisse koteeritavatesse väärtpaberitesse, ulatus 17 miljardi rublani. Peale Peterburi ja teiste vene börside (Moskva, Varssavi, Harkovi, Riia, Odessa börsid) koteeriti vene väärtpabereid ka välismaistel börsidel, kuid peamiselt nende ettevõtete laenude ja aktsiatena, millistest olid huvitatud vastava maa pangad. Nii näiteks käibis Pariisi börsil riiklike väärtpaberite kõrval väga suurel arvul ka vene metallurgia- ja metallitöötlemise ettevõtete — «Prodameti», sündikaadi «Med», samuti aga ka sündikaadi «Produgoli», «Prodvagoni», tubakasündikaadi jt. aktsiaid ning lõpuks, — kommertspankade aktsiaid. Berliini börsil, mis omas samuti väga suurt mõjuvõimu, äratasid erilist tähelepanu mõnede vene pankade, Nobeli Naftaühingu, Siemens-Halske Elektriühingu, Ühinenud Kaablitehaste, Üleüldise Elektrikompanii jt. aktsiad, millised ettevõtted olid kõik saksa pankade «mõju» all. Belgia fondibörsidel koteeriti kivisõe-, gaasi-, elektri-, trammi- ja teiste, peamiselt belgia kapitalile kuuluvate ettevõtete aktsiaid. Londoni börs oli huvitatud peamiselt nafta- ja mäetööstuse ettevõtete aktsiatest jne.

Seega olid fondibörsid välismaisele ja vene finantskapitalile võimsaks ja painduvaks vahendiks, mille abil nad hoidsid enda käes aktsiaettevõtete tööstuskapitali.

Venemaa maksebilanss. Tähtsaimaks küsimuseks väliskapitali sisseveo ja tema poolt rahvamajandusele avaldatava mõju probleemistikus on riiki sisseveetavate või riigis väliskapitali arvel loodavate väärtuste suhe nende väärtustega, mis veetakse riigist välja kasumite ja dividendide katteks ning investeeritud väliskapitali kustutamiseks. Summaarse iseloomustuse saavad need vastastikused suhted maksebilansis, s. o. bilansis, mis näitab vastava riigi võlgnevust väliskapitalile ning neid finants- ja kaubaressursse, mida riik saab kasutada, et katta seda võlgnevust ning kindlustada väliskapitalile tema kasumite ja dividendide väljavedu.

Venemaa rahvamajanduse vastastikuste suhete bilanss välismaiste kapitalistlike süsteemidega koosnes järgmistest momentidest. Aktivas oli esikohal väliskapitalide sissevedu investeeringutena tööstusettevõtetesse, raudteede ehitusse, pankadesse ja üldse krediidimajandusse, linna- ja semstvomajandusse jne. Omaette kirjeks oli väliskapitalide paigutus riigilaenudesse, mis toimus kas riigi poolt otseste välislaenude tegemise teel või siis välismaiste kapitalistide poolt vene riigilaenude ostmise ja välismaistele börsidele paigutamise teel. Väliskapitalide sissevoolu väiksemateks allikateks ja viisideks olid sissetulekud välismaa turistidelt, välismaa laevade kulutused Venemaal, välismaalt saadavad intressid jne. Lõpuks, kõige suuremaks väliskapitali ja -maksete allikaks olid välismaalt vene kaupade ekspordi eest saadavad sissetulekud.

Passiva osas olid tähtsamateks kirjeteks: dividendide ja kasumite väljamaksmine tööstuslikesse ja teistesse ettevõtetesse investeeritud väliskapitalide eest, intresside tasumine riigi- ja eralaenudelt, maksed tööstusettevõtete, pankade ja raudteede väärtpaberite eest nende väljaostmisel riigi- või erakapitali poolt, mitmesugused väiksed kulud, mis vastasid samasugustele aktivakirjetele. Lõpuks, kapitali maalt väljavalgumise kõige suuremaks kirjeks olid kulud seoses välismaakaupade impordiga.

Maksebilansi koostamine on niihästi metoodika kui ka tema koostisosade suuruse kindlakstegemise raskuse tõttu väga keerukas ülesanne. Esitame mõningate olemasolevate Venemaa maksebilansi koostamise katsete alusel järgmised andmed:[32]

---

[32] Энгеев, О платёжном балансе довоенной России, «Вестник финансов» № 5, 1928, стр. 82.

Venemaa maksebilanss

1881.—1897. ja 1898.—1913. aasta kohta
(miljonites rublades)

	1881.—1897. a.	1898.—1913. a.
Aktiva		
Sissetulekud ekspordist	10 775	17 435
Väliskapitalide investeerimine:		
a) tööstusettevõtetesse	200	1 500
b) eraraudteede ehitusse	550	—
c) krediidimajandusse	—	350
d) linnamajandusse	—	375
Riigilaenud	1 050	2 000
Muud sissetulekud	125	240
Bilanss	12 700	21 900
Passiva		
Maksed seoses impordiga	8 140	13 313
Välismaale tasutud intresse ja dividende	2 900	5 000
Väärtpaberite väljaostmine:		
a) pankade poolt	100	—
b) raudteeaktsiaseltside poolt	—	400
Venelaste kulutused välismaal	1 000	2 000
Muud kulud	287	415
Kullafondi suurenemine	273	772
Bilanss	12 700	21 900

Neist ligikaudsetest arvestustest on näha, et Venemaa maksebilanss baseerus, eriti aastail 1898—1913, esiteks tema välisvõlgnevuse suurenemisel (kapitalide investeerimisel ja riigilaenudel kuni 4225 miljoni rubla ulatuses) ning teiseks forsseeritud ekspordil põhineval kaubabilansi aktiivsusel (4122 miljonit rubla). Suured maksekohustused võlgade alal, mis ulatusid 5400 miljoni rublani, olid aktiivse kaubabilansi ülejäägist suuremad ja tingisid vajaduse üha uute välislaenude tegemiseks. Samal ajal andis üha pingelisemaks muutuv eksport suurt kullareservide ülejääki, mis samuti sadestus kullavaruna Riigipanka. Investeeritud kapitalid ja see kuld olid «finantsilise heaolu» vundamendina tööstuskapitalismi arenemise aluseks. Kuid nagu arvudest nähtub, kujunes see vundament kas ekspordi (peamiselt põllumajandussaaduste) või üha kasvava tööstusliku ja riikliku välisvõlgnevuse arvel.

Selles avaldus mitte ainult Venemaa finantsmajanduslik mahajäämus, vaid ka oht väliskapitalist sõltumise edasiseks suurenemiseks.

Riiklikud finantsid imperialismi ajastul. Eespool (vt. ptk. VI) me näitasime, et juba alates 90-ndatest aastatest omandasid Venemaa mitmesuguste riikliku rahanduse harude, samuti aga

ka tööstuse, põllumajanduse, ekspordi jne. arenemise suhtes suure tähtsuse riigimajanduse ettevõtted, mis baseerusid tööstusse suure hulga riiklike eelarveliste ja eelarveväliste (laenuks antud) vahendite paigutamisel, kusjuures eeldati, et ettevõtted saavad töötama kindla tulukusega.

Tulukuse seisukohast polnud riigiettevõtted ja esmajoones just tähtsamad neist — raudteed — kuigi kõrge rentaablusega. Riik võis laenude ja süstemaatiliste eelarveliste assigneeringute teel teostada pikaajalisi kapitalimahutusi isegi niisugustesse harudesse, mis esialgu tulu ei toonudki (mustmetallurgia, mõningad raudteed), kuid mis olid rahvamajanduse tootlike jõudude edasise arenemise ja maa kaitse otstarbel äärmiselt vajalikud.

Nende harude finantseerimine riigi poolt toimus lõppkokkuvõttes rahvatulu arvel ja riigieelarvest, mistõttu ta muutus tähtsaks kapitali akumuleerimise abinõuks. Tööstus- ja finantskapitali siseakumulatsiooni suhtelise piiratuse tingimustes omandas riigikapitalistlike ettevõtete laiaulatuslik ja keerukas süsteem imperialismi kujunemise perioodil, eriti aga 1909.—1913. aasta tõusuperioodil Venemaal suure tähtsuse.

Riik, kulutades eelarvest ja laenudest suuri summasid oma ettevõtetele, mis rahuldasid sõjalisi vajadusi, vajas eelkõige rasketööstuse (kütuse-, kivisõe-, mustmetallurgia-, põhikeemiatööstuse jne.) tooteid. Nende tööstusharude arendamist forsseeris riik kõrgete hindadega tasutavate riiklike tellimuste abil. Riigimajandus oligi seetõttu tähtsaimaks momendiks, millest sõltus nende tööstusharude konjunktuur. Muud tööstusharud, nagu näiteks kerge- ja toiduainetetööstus, sõltusid riigi majanduslikust tegevusest palju vähem, orienteerudes massilise vabaturu järgi. Finantseerides juhtivaid rasketööstusharusid osalt vene erakommertspankade, osalt välismaiste pankade kaudu, siselaenude või vene tööstusele välismaa pankade poolt avatavate lühi- ja pikaajaliste laenude teel, «kasvas» riigiaparaat kokku vene ja välismaise monopolistliku finantskapitaliga.

Kuid oleks ekslik arvata, et Vene Rahandusministeerium või Tööstuse ja Kaubanduse Ministeerium ja Riigipank (aga koos viimasega ka vene tööstuse kogu finantseerimis- ja krediidisüsteem) olid «kahetsusväärsed tahtetud mänguasjad rahvusvaheliste pankurite käes», «abitud», välismaiste pangatuusade poolt «kammitsasse pandud», nende «vasallid»,[33] ehkki oma finantsoperatsioonides ja finantspoliitikas nad sõltusid suurel määral väliskapitalist.

Rahandusministeeriumi finants- ja majandusorganite, riigikassa ja krediidikantselei näol, kelle kätte oli koondunud kogu finantspoliitika, oli riigil olemas niisugune finantsilise mõjutamise aparaat ja niisugused võimsad finantsressursid, et temast kui

[33] Nagu seda eriti rõhutavad autorid, kes on seda küsimust käsitlenud: С. Л. Ронин, Иностранный капитал и русские банки, 1926, ja teised.

välismaise finantskapitali «kahetsusväärsest tahtetust mänguasjast» ei saanud muidugi juttugi olla. Vene riikliku finantssüsteemi mõju oli väga suur mitte ainult vene, vaid ka välismaisele panga- ja finantskapitalile. See toimus vene ja välismaa pankade vahel vene riigikassa tohutute finantsvahendite ja kullavarude mahutamise ja jaotamise, riigilaenude ja tööstuslike väärtuste emissiooni pankadele usaldamise ja lõpuks tööstuse finantseerimiseks igasuguste spetsiaalsete laenude andmise teel.

Kogu see süsteem oli võimsaks hoovaks vene panga- ja finantskapitali kontsentreerimisel ja suurendamisel, ühtlasi aga ka tema enda poolt iseseisvalt püstitatavate rahvamajanduslike ja poliitiliste eesmärkide saavutamisel. Kuid saavutati seda muidugi töörahva hulkadele üliraske maksukoorma panemise kalli hinnaga.

Riigieelarve (korralise ja erakorralise) tulude kasvus 540 miljonilt rublalt 60-ndate aastate algul kuni 5070 miljoni rublani 1914. aastal kajastus niihästi riigi finantsmajanduse laiahaardelisus kui ka elanikkonna maksukoorma suurenemine.

XX sajandi esimesel aastakümnel Venemaa riigimajandus ja «riigikapitalismi» süsteem tunduvalt laienes. Ta polnud enam lihtne bürokraatlik ripats maa juhtimises ega üksnes tuluartikliks riigieelarves ja riigi rahanduses, vaid oli ühtlasi võimsaks majanduslikuks relvaks absolutismi süsteemis.

Tsaari-Venemaa «riigikapitalismi» süsteemis kajastus XX sajandil vene imperialismi see iseloomulik joon, mida Lenin nimetas «sõjalis-feodaalseks imperialismiks». Tsarism tugines maaomanike klassi sotsiaal-majanduslikule jõule, oli feodaal-maaomanikest aadli ladviku eesotsas, kes oli ühtemoodi huvitatud niihästi absolutismi keskaegsetest vormidest kui ka monopolistliku ja finantskapitalismi uute vormide arenemisest, ning kehastas tema reaktsioonilist klassiülevõimu. «Riigikapitalismi» süsteem oma riigiraudteede ehitamise ja ekspluateerimisega, maagi- ja söekaevandustega, tööstusettevõtetega, pankadega jne. ei vastanud monopolistliku finantskapitali ja pangakapitali ning tööstuskodanluse huvidele, kes alatasa avaldasid protesti «riiklike ehituste» vastu. Kuid see süsteem võimaldas tsarismil kõige tähtsamaid tööstusharusid, transporti, panku enda käes hoida. See muutis tsarismi mitte üksnes poliitiliselt, vaid ka majanduslikult palju tugevamaks, kui rohkem arenenud ja poliitiliselt iseseisvama kodanluse puhul. Ühtlasi hoidsid absolutism ja feodaal-maaomanikest aadli ladvik sellega kodanluse oma alluvuses ja sõltuvuses, garanteerisid ennast tema igasuguste revolutsiooniliste väljaastumiste vastu ning tegid ta oma liitlaseks kõige reaktsioonilisemates sotsiaal-majanduslikes üritustes, eriti aga võitluses revolutsioonilise proletariaadi vastu.

Riigieelarve üksikutest tuluartiklitest andsid tunduvat juurdekasvu: tulud obrokimaadest, mis suurenesid 7 miljonilt rublalt 70-ndatel aastatel 16 miljoni rublani 90-ndatel aastatel ning 22—25 miljoni rublani aastail 1908—1912 ja 44 miljoni rublani

1914. aastal; tulud metsamajandusest, mis suurenesid 15 miljonilt rublalt 65—68 miljoni rublani aastail 1908—1912; tulud postiregaalilt, mis suurenesid 7,5 miljonilt rublalt 52—73 miljoni rublani; tulud telegraafiregaalilt, mis tõusid 2,5 miljonilt rublalt 28—40 miljoni rublani. Ainuüksi nende artiklite osas suurenesid riigieelarve tulud rohkem kui 200 miljoni rubla võrra aastas.

Mis puutub riigimajanduse kõige tähtsamasse harru — raudteedesse, siis 1910. aastal oli olemasolevast 61 000 versta pikkusest raudteevõrgust riigiteid 42 000 versta. Lisaks sellele kontrollis riik riigilaenude ja riigi poolt garanteeritud raudteelaenude kaudu tegelikult kogu raudteedemajandust. 4,5 miljardi rubla suurusest raudteelaenude üldsummast oli 1910. aastal 2,9 miljardit rubla realiseeritud riigilaenudena. Riigiraudteede ekspluateerimisest saadud tulud moodustasid 1910. aastal kokku 665 miljonit rubla, 1913. aastal aga 786 miljonit rubla ja 200 miljonit rubla puhastulu (pärast ekspluateerimiskulude katmist). Peale selle sai riik suurt puhastulu oma osavõtuga eraraudteedest, mis moodustas aastail 1910—1912 üle 100 miljoni rubla. Kuid ehitamise kalliduse tõttu (suurel määral oli see tingitud ehitamisel esinenud vargustest), samuti aga ka kõrgete maksete tagajärjel laenudelt olid riigi raudteemajanduse finantsilised tulemused ikkagi ebarahuldavad. Üheks põhjuseks oli siin ka see, et riigiraudteid ehitati sageli strateegilistel kaalutlustel, mis olid vähetulukad. Ent riigiraudteede töö kvantitatiivsed tulemused olid eraraudteedega võrreldes ikkagi 2—3 korda paremad. Nii näiteks vedasid riigiraudteed 1910. aastal umbes 143 miljonit reisijat (eraraudteed 52 miljonit) ja rohkem kui 4 miljardit puuda veoseid (eraraudteed 2 miljardit puuda).

Lõpuks, riigimajanduse kõige suuremaks ettevõtteks ja riigi rahanduse kõige suuremaks tuluallikaks oli viinamonopol, mis oma kehtimise esimesel aastal, 1897. aastal andis 52 miljonit rubla tulu, 1914. aastal aga juba 824 miljonit rubla tulu.

Kogusummas sai riik oma varandustest ja ettevõtetest kasumit: 1877. aastal 51,4 miljonit rubla, mis moodustas korralise riigieelarve tuludest 8,7%, 1897. aastal 484,8 miljonit rubla ehk 34,2% eelarvest, 1908. aastal suurenes see kuni 1470,9 miljoni rublani ja 1913. aastal kuni 1964 miljoni rublani, mis moodustas riigieelarve korralistest tuludest kuni 60%. Riigikapitalistlikud ettevõtted olid seega kapitalide akumuleerumisel tähtsaks lüliks, kujutades endast riikliku tööstuskapitali omapärast «kokkukasvamist» riikliku pangakapitaliga ning nende «põimumist» vene ja välismaise finantskapitaliga, et ergutada kapitalistliku suurtööstuse arenemist. Seoses sellega oli riigieelarve ja tema struktuur ning üldse kogu riiklik rahandussüsteem tööstuse ja tööstusliku finantskapitali arenemise võimsaks hoovaks.

Vene-Jaapani sõjast tingitud erakorraliste kulude intensiivse kasvu tõttu aastail 1905—1906 hakkas riigieelarve kulude osa järjekindlalt suurenema. 1912. aastal ulatusid riigieelarve kulud

3171 miljoni rublani, sellest korralised kulud 2722 miljoni rublani; 1913. aastal oli kulusid üldse 3383 miljonit rubla, sealhulgas korralisi kulusid 3094 miljonit rubla. Eelarve tulude osa kasvas vähem kui kulude osa: 1902. aastal oli see 1925 miljonit rubla, 1912. aastal 3124 miljonit rubla ja 1913. aastal 3437 miljonit rubla. Eelarve defitsiidid kaeti riiklike sise- ja välislaenudega. 1890. aastal moodustas võlgnevus nende osas 4,5 miljardit rubla, 1902. aastal 6,5 miljardit rubla, 1910. aastal 9,1 miljardit rubla ja 1913. aastal 9,8 miljardit rubla (maksimaalne summa).

Riigieelarve struktuur oma tulude osas peegeldas tsaarivalitsuse maksupoliitikat. 1900. aastal moodustasid kaudsed maksud koos viinamonopoliga (mis oma majanduslikult olemuselt kuulub kaudsete maksude hulka) 45,5% kõigist tuludest, kusjuures joogimaks ja viinamonopol (seda alles hakati ellu viima) moodustasid 25,5%, aktsiisimaksud tubakalt, tikkudelt, suhkrult ja petrooleumilt 5% ning tollimaksud 12%. 1913. aastal moodustasid kõik kaudsed maksud koos viinamonopoliga 47% tuludest, sealhulgas joogimaksud ja viinamonopol 28%, aktsiisimaksud 8,8%, tollimaksud 10,3%. Otsesed maksud aga moodustasid 1900. aastal kõigest 13,4% kõigist tuludest, sealhulgas väljaostumaksud — 5,6%, 1913. aastal aga, pärast väljaostumaksude ärakaotamist, moodustasid otsesed maksud kõigest 7,9%, sealhulgas tööndusmaks ja rahakapitalidelt võetav maks 5,4% ning maamaks 2,5%. Ja sellele vaatamata kaebas tööstus- ja finantskodanlus pidevalt tööstuse ülejõukäiva maksukoorma üle! Suur osa riigituludest läks tööstusse tagasi ja lisandus rahakapitalile. Nii näiteks kulutati 1913. aastal kulude üldsummast armeele ja laevastikule 26,5%, raudteedele 19,2%, maksetele riigilaenudelt 13,7%, rahvaharidusele aga kõigest 6,6%.

Seega polnud tööstuse ergutamise finantsallikaks mitte niivõrd tööstuskapitali enda tulude maksustamine ning veelgi vähem maaomanike klassi renditulude otsene maksustamine, kuivõrd just suured kaudsed maksud töötajate laiatarbeesemetelt. See Witte poliitika, mida ta teostas juba tööstuskapitalismi perioodil, võeti tema järglaste poolt üle imperialismi perioodil. Kuid Venemaa majandus oli imperialismi perioodil ja eriti pärast 1905. aasta revolutsiooni (mille eel, 1903. aastal Witte eemaldati rahandusministri kohalt) hoopis teine, kui vene tööstuskapitalismi nooruse ja «täisverelisuse» perioodil.

Tsarismi sotsiaal-poliitiline kriis 1905.—1907. aasta revolutsiooni näol ja äpardunud sõda Jaapaniga lõi riigi rahandusse ja rahvamajandusse suure augu. Riigi tohutu suured kulud sõjavajadusteks, segipaisatud majanduse taastamiseks jne. avaldasid oma mõju riigieelarve pideva suurenemise, maksude kasvu, riigi sise- ja välisvõlgnevuse tohutu suurenemise näol. Riiklikud laenud ei läinud mitte niivõrd tootlikeks mahutusteks, kuivõrd just niinimetatud «üldriiklikeks» vajadusteks, s. t. sõjalisteks kulutusteks, valitsemiskuludeks, küla kapitalistliku ümberkujundamisega seo-

tud kuludeks (maakorraldus, Talurahva Panga tegevuse arendamine jne.).

Riigivõlgadest, mille üldsumma moodustas 1. jaanuaril 1914 8,8 miljardit rubla, oli üldriiklikeks vajadusteks kulutatud 5,7 miljardit rubla. Valitsus kasutas vene laenude kasulikkuse propageerimiseks välisturgudel igasuguseid viise, kaasa arvatud ajakirjanduse äraostmine jne. Eriti suuri laineid lõid laenud välisturgudel aastail 1905—1906, mil äärmiste pingutustega, kõrgete intresside (nominaalselt 5%, tegelikult kuni 6,5%) ja vahendustasude hinnaga, Pariisi ajakirjanduse äraostmise ja teiste taoliste abinõude rakendamise abil õnnestus tsaarivalitsusel rahvusvahelise pankade sündikaadi kaudu (Prantsuse, Inglise, Hollandi, Austria) sõlmida just I Riigiduuma kokkukutsumise eel kokkulepe 843,7 miljoni rubla (2,25 miljardi frangi) suuruse laenu saamiseks. Pärast seda olid välisturud tsaarivalitsusele laenude saamiseks mõni aeg suletud. Defitsiidi katmiseks tuli leida pääsetee siselaenudes (aastail 1907—1908 anti välja 4%-line laen 85,4 miljoni rubla suuruses ja 1909. aastal uus 5%-line laen 200 miljoni rubla ulatuses lisaks niinimetatud riigikassa lühiajaliste kohustuste väljalasetele). Kuid juba 1909. aastal võtab tsaarivalitsus uuesti välislaenu 525 miljoni rubla suuruses, makstes peaaegu sama kõrget intressi kui 1906. aastal (nominaalselt 4,5%, tegelikult 5,4%).

«Alaline rahandusminister» Witte, nagu teda kutsuti, äratas aadli hulgas rahulolematust oma tööstuse ergutamise poliitika pärast, millega ta nende ringkondade arvates «laostas Venemaad». 1903. aasta augustis vallandati Witte Nikolai II ja teda ümbritseva kliki (Bezobrazov, Aleksejev, Plehve) poolt rahandusministri kohalt (kus ta oli olnud 11 aastat). Põhjuseks oli tema ettevaatlikum suhtumine tollal Jaapaniga küpsevasse konflikti, võrreldes sellega, mida nõudsid ülalmainitud isikud, kes sisepoliitilistel kaalutlustel tõukasid Venemaad «väiksesse võidukasse sõtta». Majanduspoliitika ja rahanduse juhtimine läks üle Witte endistele kaastöötajatele: Pleskele (1903—1904), Kokovtsovile (1904—1905), Šipovile (1905—1906), seejärel uuesti Kokovtsovile (1906—1914) ja lõpuks endisele pangategelasele Barkile (1914—1917).

Seega oli Kokovtsov oma ligemale 9-aastase rahanduse juhtimise aja vältel tsarismi rahanduspoliitika ja «sõjalis-feodaalse» imperialismi poliitika peamiseks juhtijaks. Kokovtsov pidi silmas pidama esiteks mõisa-aadli huve, teiseks aga tööstusliku ja rahandusliku suurkodanluse huve. Mitte alati ei krooninud neid püüdlusi edu.

Nii näiteks sõlmis ta 1904. aastal Saksamaaga äärmiselt ebasoodsa kaubalepingu, mis kujutas endast Venemaa kapitulatsiooni Saksamaa ees põllumajandussaaduste turustamises, ilma et Saksamaalt oleks saadud vastavat kompensatsiooni tööstuse alal. See leping tekitas suurt rahulolematust niihästi põllumajandusliku aadli hulgas kui ka tööstusringkondades. 1907. aastal esitas Kokovtsov Riigiduumale vägagi tagasihoidliku projekti tulumaksu

kohta, kuid ka see ei leidnud kolmanda juuni duumas kinnitamist. Tööstuskodanlus toetas Kokovtsovi tema tööstust soosiva poliitika, tööstuse vajaduste arvessevõtmise ja eelarveliste vahendite «kokkuhoiu» poliitika pärast, mis toimus elanikkonna kaudsete maksudega äärmise ülekoormamise arvel ning isegi kulude piiramisega hariduse ja kultuuriliste vajaduste osas jne. Tsarismi reaktsiooniline finantspoliitika, mida teostas Kokovtsov, ilmnes tema sõnavõttudes Riigiduuma eelarvealaste õiguste kohta 1908. aastal koos tema kuulsa fraasiga: «Meil, jumal tänatud, pole veel parlamenti.» Poliitilisest küljest oli Kokovtsovi finantspoliitika täielikus kooskõlas Stolõpini sisepoliitikaga, kelle järeltulijaks peaministri kohal Kokovtsov hiljem sai.

Seega 1914. aastal, imperialistliku maailmasõja algul, tsaari-Venemaa rahandusel maa majanduses kindlat vundamenti polnud, ehkki võlgade tohutu suurendamise tõttu oli eelarve «ilma defitsiidita». Ka välismaistel kapitalistidel polnud Venemaa rahandusliku olukorra tõttu kuigi suurt usaldust ja nad andsid tsaarivalitsusele laene üksnes kõrgete intressidega. Esimese maailmasõja ajal sattus tsaari-Venemaa sõjalaenude saamise tõttu väliskapitalist veelgi suuremasse sõltuvusse.

Kuid vene finantskapitalismi süsteem saavutas aastail 1909—1914 siiski ulatusliku ja võimsa arengutaseme. Tema iseärasuseks oli esiteks tihe side riigi rahandusega, teiseks aga sõltuvus väliskapitalist. Kui suur see viimane ka poleks olnud, riigi rahandus ja krediidindus etendas rahvamajanduse ja suurtööstuse finantseerimise organiseerimises ja suunamises ikkagi suurt osa. Muidugi, ka riigi rahandus ise sõltus väliskapitalist. Ta maksis viimasele laenude eest suurt tribuuti, saadud laenud aga ei läinud riigi tootlike jõudude arendamiseks, vaid poliitilise võimu ja tsarismi kindlustamiseks ning relvastatud jõudude tugevdamiseks. Valitsus müüs riigi tööstuslikud võimsused väliskapitalile soodustatud kontsessioonide teel. Ta paigutas vene aktsiapaketid välismaale, suurendades sellega väliskapitali osatähtsust.

Kõik see andis tunnistust mitte üksinda Venemaa rahanduse mahajäämusest, võrreldes teiste, arenenud finantskapitaliga maadega, vaid iseloomustas ka tsaari-Venemaa rahanduslikku ja poliitilist sõltuvust võimsamatest imperialistlikest riikidest. Võttes nendega koos osa maailma imperialistlikust võitlusest, oli tsaari-Venemaa imperialistlike riikide ahela kõige nõrgemaks lüliks ning sai enneolematu sõjalise lüüasaamise ja poliitilise katastroofi osaliseks.

Üksikasjalikumalt tuleb sellest juttu käesoleva raamatu viimases osas.

TÖÖSTUSLIK TÕUS AASTAIL 1909—1913 ja ÜLEVAADE TÖÖSTUSE ARENEMISEST IMPERIALISMI PERIOODIL AASTAIL 1900—1914

Tutvunud monopolistliku kapitalismi kujunemise ja arenemise tingimustega Venemaal, teeme kokkuvõtte vene tööstuse arenemisest pärast 1900.—1903. aasta kriisi ja 1909.—1913. aasta tööstusliku tõusu perioodil.

Eespool me iseloomustasime monopolistlikku kapitalismi Lenini sõnadega kui «roiskuvat kapitalismi» ja «surevat kapitalismi». Kuid ühtlasi ütleb Lenin: «Oleks ekslik arvata, et see roiskumise tendents teeks võimatuks kapitalismi kiire kasvu; ei, üksikud tööstusharud, üksikud kodanluse kihid, üksikud maad ilmutavad imperialismi ajastul suurema või väiksema jõuga kord üht, kord teist neist tendentsidest. Kapitalism tervikuna kasvab võrratult kiiremini kui varem, aga see kasv muutub ... ebaühtlasemaks üldse ...».[1]

Venemaa tööstuse arenemine imperialistlikul perioodil annab niihästi kriisi- ja depressiooniaastail kui ka eriti tööstusliku tõusu aastail sellele Lenini poolt äramärgitud seaduspärasusele täieliku kinnituse, Venemaa rahvamajanduse näitajad 1900.—1913. aasta eest tõendavad tootmise suurt kasvu, mis aga üksikharudes oli erinev ja erines ka rahvamajanduses tervikuna üksikuil aastail. Viieteistkümne aasta jooksul läbis Venemaa imperialistlik kapitalism pika tee ja jõudis arenemistasemele, mis ületas tunduvalt selle kõrgpunkti, milleni tööstuskapitalism jõudis aastail 1899—1900.

Tootmise kasvu ulatuse ja iseloomu täielikumaks selgitamiseks mitmesugustes rahvamajandusharudes esitame lisana üksikasjalikud tabelid rahvamajanduse väärtuseliste ja tootmisnäitajate kohta aastail 1900—1913. Siin me esitame üksnes üldkokkuvõtte rahvamajanduse põhiharude kasvust kõrvutatuna kriisieelse 1899. aastaga ja sõjaeelse tõusu kõrgpunktiga 1913 aastal (tabel lk. 332).

Tabel võimaldab teha järgmisi järeldusi. Juhtivates metallurgia- ja kütusetööstuse harudes esines suhteliselt mõõdukas malmi, raua ja terase tootmise kasv; suur kasv esines kivisöe kaevandamises ja vase tootmises, stabiilsus — nafta tootmises. Kerge- ja toiduainetetööstuses esines ulatuslik puuvilla tootliku tarbimise ja suhkru tootmise laienemine. Samuti kasvas väga suurelt vilja kogusaak, viljasaaduste eksport ja eriti kõigi kaupade eksport väärtuseliselt. Raudteede võrgu juurdekasv vähenes järsult, raudteede veosekäive tunduvalt laienes, kaubandusettevõtete käive ja veelgi rohkem tööstusettevõtete käive suurenes. Üsna ulatuslikult suurenesid aktsionäärsed investeeringud tööstusse, kõige rohkem aga suurenesid aktsia-kommertspankade bilansid.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 278.

	1899. a.	1913. a.	1913. a. %-des 1899. a. suhtes
Vilja kogusaak (miljardites puudades)	3,7	5,4	146
Viljasaaduste eksport (miljonites puudades)	352	648	184
Kõigi kaupade eksport (miljonites rublades)	627	1520	242
Kivisõetoodang (miljonites puudades)	853	2214	247
Naftatoodang (miljonites puudades)	550	561	102
Malmitoodang (miljonites puudades)	164	283	172
Raua- ja terasetoodang (miljonites puudades)	145	247	170
Vasetoodang (tuhandetes puudades)	460	2048	445
Suhkrutoodang (miljonites puudades)	42	92	211
Puuvilla tarbimine (miljonites puudades)	16,1	25,9	153
Raudteede veosekäive (miljardites puudades)	3,7	7,9	213
Raudteede võrgu suurenemine (tuhandetes verstades)	3,2	1,2	— 267
Tööstusettevõtete käibed (miljonites rublades)	3503	6882	196
Kaubandusettevõtete käibed (miljonites rublades)	5466	7644	140
Tööstuslike aktsiaettevõtete põhikapitalid (miljonites rublades)	1320	2848	216
Kommerts-aktsiapankade bilanss (miljonites rublades)	1380	5769	418

Kõik need näitajad ja nende muutumise iseloom kajastavad vene rahvamajanduse arenemise iseärasusi imperialistliku kapitalismi perioodil. Need iseärasused olid ühest küljest kapitalismi kiire arenemise, teisest küljest aga tema «roiskumise» põhjuseks.

Venemaa kui kõige noorem imperialistlik riik teiste rohkem arenenud imperialistlike riikide hulgas, omas oma tehnilisele ja majanduslikule mahajäämusele vaatamata oma majanduse arendamiseks tohutuid potentsiaalseid jõudusid. Kasutades eesrindlike kapitalistlike riikide edusamme tehnika arendamises ja monopolistliku finantskapitalismi tööstuse organisatsioonilisi vorme, püüdis vene imperialistlik kodanlus tihedas koostöös teiste maade imperialistliku kodanlusega vene tööstust tema kontsentratsiooni, tehnika parandamise, tootlikkuse tõstmise, tööstuslike monopolide kehtestamise ja finantskapitali poolt juhtimise teel ümber kujundada.

Venemaal arenes majandus monopolistliku kapitalismi perioodil üldse üsna ulatuslikult, kuid see toimus väga ebaühtlaselt, «hüppeliselt», ebastabiilselt. See eriti imperialistliku kapitalismi perioodile iseloomulik ebaühtlus oli Venemaal veelgi suurem terve rea eriliste poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike põhjuste ja nähtuste tõttu, mis mõjustasid tema majanduslikku arenemist XX sajandi esimesel aastakümnel.

Vaadeldes eespool (ptk. VII) vene imperialismi iseärasusi, me näitasime, et tsaari-Venemaa oli kõigi imperialismi vastuolude sõlmpunktiks, oli igasuguse rõhumise — nii kapitalistliku ja koloniaalse kui ka sõjalise rõhumise koldeks, oli lääne imperialismi suurim reserv, võimaldades vaba juurdepääsu väliskapitalile, mis hoidis enda käes otsustavaid rahvamajanduse harusid, välja pannes lääne imperialistide kasuks miljoneid sõdureid, välja pressides elanikelt sadu miljoneid intressideks laenudelt, mis talle anti Pariisis ja Londonis, Berliinis ja Brüsselis.

Seepärast, kuigi Venemaa majandus põimus imperialismi perioodil imperialistlike riikide maailmamajandusega üha tihedamalt mitte üksnes harilike, vahendavate kaubanduslike seoste kaudu, vaid ka otseselt, väliskapitali otseste tööstuslike investeerimiste kaudu, riiklike laenude kaudu, võimsamate välismaiste monopolide poolt vene tööstuse monopolistlike organisatsioonide enda otsesele ja personaalsele juhtimisele allutamise kaudu, säilitas vene imperialistliku kapitalismi süsteem ikkagi oma olulised iseärasused ja oma arenemise dünaamika erilise iseloomu.

Kapitalismi ebaühtlase arenemise üldise seaduspärasuse tõttu ülemaailmse konjunktuuri kulgemise täielikku ühetaolisust kõigis juhtivates imperialistlikes riikides imperialistliku kapitalismi perioodil ei esine. Seda vähem saab aastail 1900—1913 Venemaal esinenud konjunktuuri liikumist ja kapitalistlikke tsükleid täielikult samastada lääneriikidega. Isegi ülemaailmsed tööstus- ja rahanduskriisid, kõnelemata juba kohalikest ja eriharulistest kriisidest, algavad, kestavad ja lõpevad eri riikides ebaühtlaselt.

Kõige sügavam ülemaailmne kriis 1900. aastal ja järgnenud depressioon aastail 1901—1903 ei tekkinud ega kulgenud erimaades üheaegselt: kõige enne tekkisid nad Venemaal ja kulgesid seal teravalt, väga tugevad ja komplitseeritud olid nad Ameerika Ühendriikides ja Saksamaal, kõige nõrgemalt puudutasid nad Prantsusmaad. Sügav, kuid lühiajaline 1907. aasta kriis tekkis rahaliste vapustuste näol kõigepealt Jaapanis, avaldus väga tugevalt Ameerika Ühendriikides, nõrgemalt Inglismaal ja, levides peaaegu kõigisse maadesse, puudutas vähemal määral Saksamaad ja eriti Prantsusmaad.

Sealjuures need maad mingisuguste väliste «segaduste» mõju, sõjalisi konflikte tunda ei saanud. Venemaa aga elas XX sajandi esimesel aastakümnel läbi oma esimese imperialistliku ja äpardunud sõja Jaapaniga, mis õõnestas tugevasti rahvamajandust ja kiirendas revolutsiooni puhkemist; elas läbi tööliste ja talupoegade pikaajalise, väga jõulise revolutsioonilise liikumise, mis lõppes 1905.—1906. aasta poliitilise üldstreigi ja revolutsiooniga, millele järgnesid kontrrevolutsioonilised pogrommid ja karistusekspeditsioonid; sai tunda Stolõpini agraarreformi suuri tagajärgi, mis ei avaldanud mõju mitte üksnes küla kodanlikule ümberkujundami-

sele, vaid mõjustasid ka kapitalistlikku tööstust ja selle dünaamikat.

Rööbiti nende «väliste» mõjudega tööstusele hakkab vene kapitalism ise neil aastail intensiivselt rakendama sellist tootmisele, tööstuslikule konjunktuurile, turgudele ja hindadele kapitalistlikku mõju avaldavat võimsat abinõu, nagu tööstus- ja pangamonopolide kujundamine, mis tekitas majandusliku konjunktuuri kulgemises suuri muutusi.

Lõpuks, need meie poolt eespool esitatud vene kapitalismi arenemise üldised iseärasused, mis avaldusid ühest küljest «riigikapitalismi», riigimajanduse ja riiklike tellimuste (millede hulgas olid eriti tähtsal kohal raudteede tellimused) suures osatähtsuses, teisest küljest aga väliskapitali suures mõjus, kõrgetasemelise tööstusliku tehnika vahetus ülekandmises ja uute tööstusharude arenemises, avaldasid mõju ka tööstusliku konjunktuuri arenemisele ja iseloomule, tingides ja tugevdades, nagu kapitalismi arenemise üldine seaduspärasuski, kapitalismi ebaühtlast kasvu Venemaal, erinevat konjunktuuri rahvamajanduse üksikutes harudes, tema ühtede osade «roiskumist» ja teiste osade progressiivset edasiarenemist.

1900. aasta tööstuskriis Venemaal, mis siin tekkis küll mõnevõrra varem kui Läänes, muutus edaspidi nii nagu Läänes pikaajaliseks 1901.—1903. aasta depressiooniks. Nagu selle peatüki lisana esitatud tabelist nähtub, saavutas kriis oma sügavseisu 1902. aastal, mõnedes harudes aga (mustmetallurgia) isegi 1903. aastal. 1900. aasta tööstuskriis oli niihästi kapitalistlikes läänemaades kui ka Venemaal «vabalt» tööstuskapitalismilt monopolistlikule kapitalismile, imperialismile üleminekul «pöördemomendiks». Kuid läänemaades saadi kriisist ja tema järeldustest üle kiiremini ja 1904. aastal oli seal kriis täielikult likvideeritud.

Venemaal hakkas aastail 1903—1904 üksikutes tööstusharudes esinema mõningaid stabiliseerumise ja paranemise tunnuseid. Pärast kriisi ületamist Läänes algab Venemaal 1904. aastast alates niihästi vene kui ka välismaise aktsia-suurkapitali juurdevoolu suurenemine tööstusse, kuid siiski palju väiksemas ulatuses kui kriisieelsel perioodil aastail 1899—1900. Vene-Jaapani sõda, seejärel aga ka revolutsiooni arenemine likvideerisid alanud konjunktuuritõusu. Sõja-aastad 1904—1905 ja revolutsiooniaastad 1905—1906, mis Läänes möödusid elavnemise ja tõusu tähe all, olid vene rahvamajanduslikus elus äärmiselt ebapüsiva konjunktuuriga.

Sõja- ja revolutsiooniaastail nafta, kivisõe, malmi, raua ja terase toodang sõjalise nõudmise mõjul 1904. aastal suurenes, kuid juba 1905. aastal vähenes võrdlemisi järsult, eriti nafta osas. Ainuüksi kivisõetoodang, mis asendas vähenevat naftatoodangut, suurenes edasi. Mustmetallurgia langes 1903. aastal kõige madalamale tootmistasemele. Rasketööstuse ja eriti mustmetallurgia toodete hinnatase oli samuti väherahuldav. Nii näiteks oli malmi hinna-

indeks 1905. aastal (võttes 1899. aasta hinna võrdseks 100-ga) 68,8 ja raudtalade hinnaindeks — 68,2. Laiatarbeesemete ja toidukaupade hinnaindeks oli kõrgem. Nii näiteks oli ketrusmaterjalide hinnaindeks 1905. aastal 126,6, loomsete saaduste hinnaindeks — 114,1, viljasaaduste hinnaindeks — 109,0. 1906. aasta lõpul, mil kapitalistlikud läänemaad tegid läbi tööstusliku tõusu ja gründertumi kõrgpunkti, polnud vene rahvamajandus depressioonist veel üle saanud.

Kuid ka pärast 1905.—1906. aastat ei saavutatud kohe majandusliku konjunktuuri tõusu. Terve rida sisemisi ja väliseid põhjusi tingisid sellise ebarahuldava olukorra. Viljasaak oli aastail 1905—1906 alla keskmist, 1905. aastal oli ta ebarahuldav, 1906. aastal aga halb. Vilja eksport vähenes, langedes 1908. aastal kuni 400 miljoni puudani, s. t. oli 300 miljoni puuda võrra madalam kui 1905. aastal ja ulatus umbes 90-ndate aastate ekspordi tasemeni. Kogu eksport andis 1908. aastal väärtuseliselt riigile 998 miljonit rubla, s. t. samuti palju vähem, kui eelmisel viiel aastal. Rahaturul oli olukorra paranemine aastail 1906—1907 äärmiselt tähtsusetu. Selle põhjusi tuleb otsida 1907. aasta teisel poolel puhkenud ülemaailmses rahakriisis, sisemaal jätkuvas krediitide nappuses, pankade diskonto- ja laenuoperatsioonide vähenemises, dividendipaberite kursi langemises. Üldine hinnatase oli 1907. aastal suhteliselt, kriisieelsete hindadega võrreldes veidi tõusnud (kõigi kaupade üldine indeks oli 123,8). Absoluutne tõus aga esines 1907. aastal ainult põllumajandussaaduste osas (viljasaadused — 136,7, loomsed saadused — 132,5), samuti ka ketrusmaterjalide osas (kogu rühmal — 145,9, mitkal — 146,5, puuvill — 158,3). Rasketööstuse harudes esines hinnaindeksi tõus üksnes naftal (197,8), tingituna tootmise vähendamisest, petrooleumil (112,1) samal põhjusel ja kivisõel (1907. aastal tõusis kuni 107,7-ni), mis asendas nafta tootmise vähendamist. Mustmetallurgia põhitoodete hinnatase jäi madalamaks (malm — 72,9, raudtalad — 62,7).

Seega ei saa hindade üldise taseme mõnesugust tõusu, mis 1907. aastal esines, veel pidada kapitalistliku tsükli üldise tõusu otseseks avalduseks. Veelgi vähem saab teda pidada ülemaailmses konjunktuuris 1907. aastal esinenud tõusuliikumise kajastuseks. See tõusuliikumine ei hõlmanud rasketööstust ja eriti mustmetallurgiat kuigi palju, mis aga harilikult toimub kapitalistliku tsükli tõusu eel. Vene konjunktuuris oli 1907. aastal tõusuliikumise elemente, kuid need polnud suured ja leidsid vastupidiste põhjuste poolt paralüseerimist, milleks oli raudteede ehituse ja riiklike tellimuste vähenemine. Peale selle vähendasid mustmetallurgia toodete hindu ka võrdlemisi suur tehniline progress, tootmise kontsentratsioon ja üldse tootlikkuse tõus.

Kuid vaatamata sellele, et maal valitses julm reaktsioon, sõjalised väljakohtud ja «erakorralise seisukorra» režiim, mis tekitasid kaubandus- ja tööstuselus korratusi, oli tööstuskodanlusele tähtis üksnes see, et saavutataks võit revolutsiooni üle, töö-

liste ja talupoegade liikumise üle, et saavutataks maa «rahunemine».

Pärast revolutsiooni mahasurumist (suurel määral tänu välismaisele finantsilisele toetusele kahe Prantsusmaalt saadud 3,9 miljardi frangi suuruse välislaenu näol) hakkas niihästi vene kui ka väliskapital uuesti «uskuma» saabuva «rahunemise» stabiilsusse. Pankadesse hakkasid hoiused ja hoiukassadesse väiksed säästud tagasi pöörduma jne. Peamistes kapitale kontsentreerivates asutustes (aktsiapankades, linnapankades, vastastikuse krediidi ühistutes, riiklikes hoiukassades) moodustasid hoiuste seisud 1. jaanuaril: 1906. aastal 2,8 miljardit rubla, 1907. aastal 3,1 miljardit rubla, 1908. aastal 3,3 miljardit rubla. Seoses sellega arenes aastail 1907—1908 niihästi vene kui ka välismaine aktsionäärne tööstuslik ettevõtlus ja suurendas oma mahutusi tööstusse, ehkki väga aeglases tempos ja väikses ulatuses. Aastail 1900—1908 lubati aktsiaseltse asutada järgmiselt:

Aastad	Üldse kokku		Vene aktsiaseltsid		Välismaised aktsiaseltsid	
	aktsiaseltside arv	nende põhikapitalid (miljonites rublades)	aktsiaseltside arv	nende põhikapitalid (miljonites rublades)	aktsiaseltside arv	nende põhikapitalid (miljonites rublades)
1900	202	250,7	162	201,2	40	49,5
1904	94	119,2	81	92,5	13	26,7
1905	75	72,3	65	64,3	10	8,0
1906	115	105,1	105	84,9	10	20,2
1907	131	156,9	119	125,9	12	31,0
1908	120	112,4	108	103,4	12	9,0

Aktsiakapitali investeeringud tööstusse suurenesid kriisiaastatega võrreldes tunduvalt (1903. aastal asutati üldse 76 aktsiaseltsi, kapitaliga 68 miljonit rubla), kuid tõusu ja «õitsengu» aastatest jäid nad siiski kaugelt maha (1899. aastal asutati üldse 325 aktsiaseltsi, kapitaliga 363 miljonit rubla). Tõsi, isegi veel 1908. aastal ei läinud väliskapital meeleldi vene tööstusse ja vähendas oma investeeringuid miinimumini (9 miljonit rubla), kusjuures 12-st lubatud aktsiaseltsist alustas tegevust ainult 4 aktsiaseltsi. Osalt oli see tingitud 1907. aasta lõpul ja 1908. aasta algul Läänes puhkenud rahakriisist, kuid andis siiski tunnistust ka väliskapitali mitte küllalt tugevast usaldusest vene majanduse ja poliitilise korra vastu.

Kapitalistliku suurtööstuse osas olid juurdekasvu arvud ka 1908. aastal väga väiksed ja ta viibis peaaegu seisaku olukorras. Esitame mõned arvud, mis iseloomustavad tähtsamaid tööstusharusid põhilistes tootmispiirkondades aastail 1904—1908.

Tabel lk. 337 näitab nende toodangut miljonites puudades.

Aastad	Malmi kogutoodang lõunapiirkonnas	Pooltoodete toodang lõunapiirkonnas	Kivisöetoodang Donetsi basseinis	Naftatoodang Bakuus
1900	92	75,8	671,6	600
1904	111	72,8	798,6	614
1905	103	68,2	785,3	410
1906	102	63,2	869,4	448
1907	111	73,4	1 060,5	476
1908	117	75,3	1 114,8	467

Märgatav tööstuslik tõus algas eriti 1909. aastast. Lisas esitatud üksikasjalikus tabelis on toodud selle tõusu põhilised tootmisalased näitajad. Tabelist on näha, et 1909. aastal taastas tööstus (mõningal juhul aga koguni ületas) peaaegu oma kriisieelse tootmistaseme. Järgnevatel tõusuaastatel (kuni maailmasõja alguseni) ületati see tase kõigil tootmisaladel (peale nafta), mõnedes harudes koguni kahekordselt, võrreldes kriisieelse kõrgpunktiga (kivisüsi).

Kuna mäetööstuse ja mustmetallurgia kõige suurem tõus esines territoriaalselt lõunapiirkonnas, siis suurendasid tõusuaastad, 1909—1913, üksikute tootmispiirkondade — progressiivse lõunapiirkonna, mahajäänud Uraali ja teiste vähemtähtsate piirkondade arenemise ebaühtlust veelgi. Lõunapiirkonna osatähtsuse kasv, mida oli märgata juba 90-ndatel aastatel, jätkus XX sajandi esimesel aastakümnel järgmises tempos:

	1900. a.	1913. a.
Malmitoodang üldse (miljonites puudades)	176,8	283,0
Sealhulgas:		
Lõunapiirkond (miljonites puudades)	91,9	189,7
Lõunapiirkond (%-des)	51,9	67,0
Uraal (miljonites puudades)	50,5	55,8
Uraal (%-des)	28,5	19,7
Valmisraua ja -terase toodang üldse (miljonites puudades)	163,0	246,6
Sealhulgas:		
Lõunapiirkond (miljonites puudades)	75,8	141,0
Lõunapiirkond (%-des)	46,5	57,2
Uraal (miljonites puudades)	33,8	40,8
Uraal (%-des)	20,7	16,6
Kivisöetoodang üldse (miljonites puudades)	1 003	2 214
Sealhulgas:		
Lõunapiirkond (Donetsi bassein) (miljonites puudades)	671,6	1 560,9
Lõunapiirkond (%-des)	67,0	70,5
Uraal (miljonites puudades)	22,7	73,5
Uraal (%-des)	2,3	3,3

Lõunapiirkonna mustmetallurgia jätkas 1913. aastal seega Uraali metallurgia väljatõrjumist, mis veel 1900. aastal andis kuni poole lõunapiirkonna metallurgia toodangust, 1913. aas-

tal aga oli juba 3—4 korda väiksem kui lõunapiirkonnas. Kivisõe osas suurenes toodangu maht 2,2 korda, s. t. 1,2 miljardi puuda võrra, millest Donetsi basseini arvele langes 890 miljonit puuda (suurenemine 2,3 korda). Ülejäänud suurenemine toimus uute idarajoonide arvel, Uraali osatähtsus aga oli hoopis tühine.

Naftatööstuses oli tootmise ümberpaiknemisel veidi teistsugune iseloom. Kuigi Bakuu naftatööstuse vanad leiukohad ei olnud veel tegelikult tühjaks ammutatud, pidurdas seal tootmise arenemist naftakompaniide monopolistlik poliitika. Samuti andis Bakuu naftatoodangu vähenemises end tunda puuraukude rüüstamine aastail 1905—1906. Lõpuks, neil aastail toimus teiste naftapiirkondade kiire kasv. Seetõttu jagunes nafta tootmine järgmiselt (miljonites puudades):

	1900. a.	1910. a.	1913. a.
Üldse	631	588	561
Sealhulgas:			
Bakuu piirkond	600,4	501,8	466,8
Groznõi piirkond	30,7	74,0	73,7

Bakuu naftatööstus, mis 1905. aastal saavutas toodangu maksimumi, pärast seda murrangulist aastat endisele tasemele enam ei jõudnud, tingituna eespool märgitud põhjustest ja ka ülemaailmse konjunktuuri halvenemisest. Seevastu arenesid kiiresti teised naftapiirkonnad (Groznõi, Maikopi, Emba). Samuti paranes ka tootmistehnika, millest annavad tunnistust tootmisviiside täiustamine, täiuslikumate mootorite (sisepõlemis- ja elektrimootorite) arvu suurenemine jne.

Muudest juhtivatest tööstusharudest saavutas masinaehitus 1912. aastal 136,6 miljoni rubla suuruse toodangu 101,9 miljoni rubla vastu 1910. aastal. Sealhulgas toodeti põllutöömasinaid 1912. aastal 52,3 miljoni rubla väärtuses 38,3 miljoni rubla vastu 1908. aastal, 13,3 miljoni rubla vastu 1900. aastal ja 9,2 miljoni rubla vastu 1897. aastal. Kuigi masinate tootmine oli üldiselt veel väike, oli tõus siiski üsna suur. Põllutöömasinate tootmine suurenes 15 aasta jooksul 15 korda, tingituna küla intensiivsest kapitalistlikust ümberkorraldamisest XX sajandi algaastail.

Kergetööstuse iseloomustamiseks esitame mõned arvud puuvillatööstuse alalt:

	1900. a.	1909. a.	1913. a.
Värtnate arv (tuhandetes)	6 646	8 064	9 200
Töödeldud puuvilla kogus (tuhandetes puudades)	16 007	21 274	25 900
Ketrusmasinate arv (tuhandetes) . .	151	200	230
Toodetud kedrust (miljonites puudades)	14,6	20,2	22,7
Toodetud riiet (miljonites puudades)	11,7	17,0	19,6

Linatööstuse osas võib teha järgmisi võrdlusi:

	1900. a.	1909/10. a.	1912/13. a.
Värtnate arv (tuhandetes)	337	412	394
Kudumistelgede arv (tuhandetes) . .	11,0	14,1	15,9
Sealhulgas mehhaanilised (tuhandetes)	9,6	13,4	15,3
Töödeldud tooraineti (tuhandetes puudades)	3 132	4 484	4 719
Toodetud kedrust (tuhandetes puudades)	2 043	3 089	3 039

Vaatamata sellele, et linatööstuse kasv oli puuvillatööstusega võrreldes mõnevõrra aeglasem, esines siin kontsentratsiooni ja monopolistliku ühinemise tulemusena mehhaniseerimise kasv ja toodangu suurenemine, kusjuures värtnate arv väheneb.

Suhkrutööstuse kasvu vaadeldaval perioodil iseloomustavad järgmised arvud: suhkru kogutoodang (kaasa arvatud üleminevad varud) suurenes 49 miljonilt puudalt 1900. aastal 92,6 miljoni puudani 1909. aastal ja 108,4 miljoni puudani 1913. aastal. Sellest moodustas rafinaaditoodang 1900. aastal 24,4 miljonit puuda, 1909. aastal 42,8 miljonit puuda ja 1913. aastal 57,8 miljonit puuda. Kuid, nagu me juba eespool mainisime, see suhkrutööstuse toodangu kiire kasv oli eelkõige tingitud valitsuse stimuleerimisabinõudest (sundsünditseerimine, toodangu normeerimine, ekspordi stimuleerimine).

Üksikute tööstusharude kohta toodud andmed kinnitavad, et kapitalismi arenemise ebaühtlus üksikutes harudes ja piirkondades jätkus ka tööstusliku tõusu perioodil aastail 1908—1913. Eriti tugevasti avaldus see ebaühtlus progresseeruvate ja mahajäänud piirkondade (lõunapiirkond ja Uraal) ning tootmisharude (puuvilla- ja linatööstus) vahel.

Rasketööstuse ja kergetööstuse toodete hindade tasemes varem eksisteerinud disproportsiooni tööstuslik tõus küll ei likvideerinud, kuid pehmendas seda siiski tunduvalt. Alates tõusuajast, 1909. aastast, tõusid metallurgia- ja kütusetööstuse toodete hinnad tunduvalt: malmi hind tõusis 69,6 kopikalt 1909. aastal 96,2 kopikani 1913. aastal, raudtalade hind tõusis samal ajavahemikul 1,43 rublalt 1,60 rublani, katuseplekk — 2,17 rublalt 2,26 rublani, vask kangides — 15,01 rublalt 17,97 rublani puud. Kuid sellegipoolest moodustasid kõik need hinnad kriisieelsetest 1899. aasta hindadest ainult 72—97%.

Vastupidiselt mustmetallurgiale toimus nafta osas väga suur hindade tõus — 22,5 kopikalt 1909. aastal 42,7 kopikani 1913. aastal. Tõusu tulemusena moodustas nafta hind kuni 305% kriisieelsest 1899. aasta hinnast (14 kop. puud). Koos naftaga tõusis ka kivisõe kui tema asendaja hind — 20 kopikalt kuni 25,1 kopikani puud,

mis moodustas kriisieelse hinnaga võrreldes 161% (1899. aastal oli kivisõe hinnaks 15,6 kopikat puud).

Siinjuures tuleb märkida, nagu me ka juba eespool «Prodameti» ja «Produgoli» tegevuse käsitlemisel mainisime, et musta metalli ja kivisõe preiskurandi- ja börsihinnad ei vastanud neile hindadele, mida said «Prodametist» ja «Produgolist» osavõtvad ettevõtted-monopolistid. Tegelikud hinnad olid igasuguste, ettevõtjate kasuks tehtavate ümberarvestuste tõttu palju kõrgemad. Kõrgeid naftahindu tingis mitte niivõrd Bakuu vanade, läbitöötatud nafta-alade tühjenemine, kuivõrd naftatöösturite-monopolistide poliitika, kes ei lubanud võtta ekspluatatsiooni uusi maa-alasid. Seega metallurgia-, kivisõe- ja naftatööstuse konjunktuuris me näeme selgesti mitte üksnes tootmise kiiret kasvu, vaid ka monopolide pidurdavat mõju, kes taotlesid tootmise piiramist, hindade monopoolset tõstmist, s. t. näeme «roiskumise» nähtusi.

Kergetööstuse ja eriti tekstiilitööstuse toodete hinnad tõusid mitte ainult suhteliselt, vaid ka absoluutselt. Ketrusmaterjalide hinnad üldse olid 1910. aastal 53,8% võrra ja 1913. aastal 45% võrra kõrgemad kui kriisieelsel, 1899. aastal. Mitkali hindade tõus moodustas 1913. aastal 28,2% (7,1 kopikalt kuni 9,1 kopikani küünar), puuvillakedrustel — 34,6% (14 rublalt 18,8 rublani puud), puuvillal — 71,6% (9,27 rublalt 15,91 rublani 1913. aastal). Tooraine ja valmistoote hindade vahekord näitab puuvillatööstuse tehnilist progressi, tänu millele valmistoote (mitkali) hind tõusis peaaegu 3 korda vähem kui tooraine (puuvilla) hind. Ühtlasi kajastus kergetööstuse toodete hindade üldises suuremas tõusus põllumajanduse kaubalisuse suurenemine ning maaelanikkonna nõudmiste kasv seoses kapitalistlike suhete laienemisega külas. Kogukonnast kolme aasta jooksul kuni 1,5 miljoni taluperemehe lahkumine, kusjuures maa läks eraomandusse ning tekkisid lahk- ja krunditalundid, hingemaade müümine, põllumajandusliku tehnika tõus jõukates talumajandites — see kõik kajastus nõudmise suurenemises mitte ainult kergetööstuse toodetele, vaid ka metallurgia ja metallitööstuse toodetele.

Üle minnes 1909.—1913. aasta tööstusliku tõusu tingimuste, põhjuste ja iseärasuste, samuti aga ka nende aastate konjunktuuri väljaselgitamisele, tuleb märkida järgmist.

Eelkõige toimus tööstuslik tõus rasketööstuse harude, eriti aga musta ja värvilise (vase) metallurgia, kütuse- ja osalt ka keemiatööstuse arvel. Murrang, mis toimus nende harude depressiivses seisundis 1903.—1908. aastal, oli tingitud kõigist nendest uutest edusammudest, milliseid esines tollal vene rahvamajanduses juba küllaldaselt. Kui 90-ndate aastate lõpul esinenud tõus oli tingitud, nagu me eespool juba mainisime, esmajoones raudteede ehitamise hoogustumisest ja sellega seotud hästitasutavatest valitsuse tellimustest, siis 1909.—1913. aasta tõusus oli sellel teguril palju väiksem mõju. Tõsi küll, raudteede ehitus oli 1910. aastal 3 korda suurem võrreldes aastail 1907—1908 olnud täiesti tühise ehitus-

tegevusega, kuid oli oma ulatuselt siiski väga väike, piirdudes 1000 verstaga, s. t. oli 3—4 korda väiksem kui 90-ndate aastate lõpul. 1909. aasta tõusus oli suur tähtsus valitsuse tellimustel seoses suure ja väikese laevaehituse programmi teostamisega ning muude ettevalmistustega liginevaks sõjaks. Neil tellimustel oli konjunktuuri tõusus ning mustade ja värviliste metallide tootmise elavnemises otsustav tähtsus. Kuid rasketööstuse tõusu põhialuseks polnud siiski üksnes need «välised» tegurid, vaid mõju avaldas siin ka tööstuse enda metallitarbimise suurenemine (muidugi arvestades konjunktuuri edasist paranemist seoses sõjaliste ja valitsuse tellimuste rohkenemisega).

Tööstuse ja tööstusliku ehitustegevuse üldist elavnemist tõendab näiteks aktsiaseltside asutamiseks antud lubade arvu suurenemine. Nende arv oli 1913. aastal 5 korda suurem kui kriisiaastal, 1903. aastal, ja suurem kui tööstuskapitalismi suurima tõusu aastal, 1899. aastal, põhikapitalide kogusumma aga oli 1913. aastal peaaegu 8 korda suurem kui 1903. aastal ja 2 korda suurem kui aastail 1899—1900. Tööstusettevõtete käibed suurenesid nende aastate jooksul peaaegu kaks korda. 1909.—1913. aasta tõusu iseloomustavaks jooneks oli ka kommertskrediidi pankade ebatavaliselt intensiivne finantstegevus, kelle bilanss suurenes neil aastail 4,5 korda. Kõik need olid tööstusliku tõusu iseloomustavateks joonteks imperialismi perioodil.

Venemaal oli 1909.—1913. aasta tõusu iseloomustavaks jooneks samuti vabade rahakapitalide allikate intensiivne suurenemine. Selle suurenemise näitajateks olid hoiuste ja jooksvate arvete suurenemine krediidivõrgus, kusjuures ainuüksi kommertspankades suurenes nende summa 1913. aastal (koos omakapitalidega) 3,3 miljardi rublani 1,3 miljardi rubla vastu 1900. aastal, kogu krediidivõrgu ulatuses aga 4,7 miljardi rublani 2,0 miljardi rubla vastu 1900. aastal. Ringluses olev krediitrahatähtede hulk suurenes, kusjuures kullakate oli neil kõrge. Kõik need allikad suurendasid rahvamajanduse käibevahendeid Venemaa rahakapitalide turul 2—2,25 miljardi rubla võrra.

Samal ajal suurenes nende rahaliste vahendite nõudmine ka tööstusliku gründertumi ja tööstusettevõtete finantseerimise osas. Tööstusliku tõusu perioodil realiseeriti vene rahaturul uusi tööstuslikke väärtusi kuni 3,5 miljardi rubla suuruses summas. Sealjuures on uute emissioonide ja tööstusettevõtete asutamise iseloomustavaks jooneks see, et vaatamata tõusuaastatel asutamisloa saanud ja tegevust alustanud aktsiaseltside arvu ja nende põhikapitalide summa suurele kasvule väliskapitali suhteline osavõtt neist tunduvalt vähenes, nagu see nähtub järgnevast tabelist (kapitalid miljonites rublades).

Aastad	Üldse aktsiaseltse				Sealhulgas vene aktsiaseltse		Sealhulgas välismaiseid aktsiaseltse	
	Lubatud		Alustas tegevust		Lubatud		Arv	Kapitalid
	Arv	Kapitalid	Arv	Kapitalid	Arv	Kapitalid		
1909 . .	131	108,8	77	74,1	116	95,9	15	12,9
1910 . .	198	224,2	104	119,3	181	190,5	17	33,7
1911 . .	262	320,9	166	185,3	222	240,9	40	80,0
1912 . .	342	401,5	202	233,5	322	371,2	20	30,3
1913 . .	372	545,2	231	393,4	343	501,1	29	44,1

Välismaiste investeeringute osavõtt aktsiaettevõtete asutamisest vähenes neil aastail 12%-lt kuni 8%-ni. Seega rahakapitalide suhteline küllus ja lahedus rahaturul, mis tõusuaastail Venemaal esines, polnud tingitud mitte niivõrd väliskapitalide juurdevoolust, kuivõrd just rahaliste vahendite siseakumulatsioonist. Selle erijoone poolest erinevad tööstuslik tõus ja tõusukonjunktuur, mis Venemaal aastail 1909—1913 esinesid, rahaturu olukorrast Läänes, kus see tõus toimus rahaturu teatava pingelisuse juures. Ametlik diskontomäär oli Londonis 1913. aastal 4,77 1909. a. 3,10 vastu, Berliinis — 5,88 (1909. a. — 3,93), Venemaal aga, vastupidi, oli ametlik diskontomäär aastail 1910—1912 üks kõige madalamaid, nimelt aastail 1910—1911 kõigest 4,5 1906.—1907. a. 7,27—7,12 vastu ja alles 1913. aastal tõusis 6,00-ni.

Selle tulemusena võime me siin üldjoontes ära märkida nende iseärasuste põhjused ja allikad, mis Venemaa tööstuslikul tõusul ja tööstusliku konjunktuuri käigul olid, võrreldes lääneriikidega ja võrreldes ka tööstuskapitalismi kõige ulatuslikuma ja kõige tähtsama tõusuga Venemaal, mis oli esinenud 90-ndate aastate lõpul.

1909.—1913. aasta tõusu allikateks ja konjunktuuritõusu peamisteks iseärasusteks olid: 1) kõige suuremad viljasaagid Venemaal aastail 1909—1913 (välja arvatud 1911. aasta); 2) viljaekspordi rekordiline ulatus samadel aastatel; 3) hindade tõus rahvusvahelisel viljaturul 30—40%, võrreldes 90-ndate aastate lõpuga; 4) seoses sellega ekspordi suurem väärtuseline maht, mis andis neil aastail Venemaale 800—900 miljonit rubla aastas rohkem kui 90-ndate aastate lõpul. Ainuüksi viljaeksport andis 300—350 miljonit rubla rohkem kui 90-ndate aastate lõpul; 5) seoses sellega maaelanikkonna nõudmise kasv kerge- ja metallitööstuse toodete järele koos põllumajanduse kaubalisuse üldise suurenemisega; 6) selle muutuse tagajärjena — kaubandusettevõtete käivete tohutu suurenemine, umbes 2,2 miljardi rubla võrra, võrreldes 1899. aastaga; 7) vabade rahaliste vahendite ümberpaiknemine põllumajandusest tööstusse ajavahemikul 1906—1913 rohkem kui 400 miljoni rubla ulatuses, mis oli agraar-

reformi ja mõisnike poolt maa müügi tulemuseks; 8) seoses sellega — uute vene kapitalide juurdevool tööstusse, niihästi aktsionäärsete kui ka mitteaktsionäärsete tööstusettevõtete põhikapitalide suurenemine ligikaudu 3,9 miljardi rubla võrra 1,9 miljardi rubla vastu 1899. aastal, s. o. 2 miljardi rubla võrra rohkem; 9) seoses sellega — tööstusettevõtete käivete tohutu kasv, mis olid 1913. aastal 3,3 miljardi rubla võrra suuremad kui 1899. aastal; 10) aktsiapankade bilansside suurenemine 1,4 miljardilt rublalt 1899. aastal 5,8 miljardi rublani, s. o. 4,4 miljardi rubla võrra, ning hoiuste ja jooksvate arvete suurenemine 2,3—2,5 miljardi rubla võrra; 11) riigieelarve väga ulatuslik suurenemine 1,5 miljardilt rublalt 1900. aastal kuni 3,4 miljardi rublani 1913. aastal (korralise eelarve osas) kui kapitalide kontsentratsiooni ja finantsilise võimsuse tugevaim relv riigi käes, kui vene imperialistliku kapitalismi ökonoomika üks iseärasusi.

Seega, iseloomustades majandusliku konjunktuuri üldist liikumist Venemaal aastail 1900—1913 ja eriti 1909.—1913. aasta tööstusliku tõusu käiku ja põhjusi, näeme me neis imperialismi perioodile omaste tõusude ja konjunktuuri tüüpilisi jooni.

Konjunktuuri liikumise põhiliseks iseärasuseks imperialistliku kapitalismi perioodil on tema äärmiselt ebaühtlane arenemine, mis omandab hüppelise iseloomu. See ebaühtlus esineb niihästi üksikute maade vahel kui ka iga maa piires, üksikute harude ja piirkondade vahel. Just seetõttu ei tarvitse kapitalistliku tsükli tööstusliku konjunktuuri liikumine imperialistliku kapitalismi perioodil üksikutes maades igakord ühtuda, kuigi neil maadel on kogu maailmamajanduse raames kõige tihedamad seosed.

Seda näeme me ka Venemaal. Konjunktuuri liikumisest Venemaal me võisime eriti teravalt näha disproportsiooni selle liikumise vahel tööstuses ja põllumajanduses, üksikutes tööstusharudes (näiteks metallurgia ja kütusetööstuse vahel, must- ja värvilise metallurgia vahel) ja üksikutes tööstuspiirkondades (progresseeruv metallurgiapiirkond lõunas ja mahajääv Uraal).

Edasi omab konjunktuuri ja kapitalistliku tsükli liikumises imperialismi perioodil otsustavat tähtsust ka asjaolu, et see on monopolide ja finantskapitali valitsemise periood. Konjunktuuri liikumises ilmneb see pankade ja monopolide mõju tugevnemises niihästi tootmise üldmahu suhtes (selle järsus vähenemises), kui ka tootmistehnika suhtes (selle «roiskumise» näol), hindade taseme suhtes (nende monopoolne kehtestamine) jne. Kõik see suurendas konjunktuuri liikumise «hüppelisust» imperialistliku kapitalismi perioodil. Aeg-ajalt toimus tootlike jõudude arenemine väga intensiivselt, kuid lõppkokkuvõttes «täisverelise» tööstuskapitalismi perioodi tempot ja tulemusi siiski ei saavutatud. Kõiki neid nähteid me näeme selgesti, kui vaatleme Venemaa konjunktuuri liikumist aastail 1900—1913. Kuid juba 1913. aasta lõpul hakkas tööstuslikus konjunktuuris esinema nähteid, mis kuulutasid ette lähenevat kriisi. Algav sõda ei lasknud neil areneda.

Lõpuks, monopolistlik kapitalism on kõige teravamate sotsiaalsete konfliktide, imperialistlike sõdade periood, ta on «sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu». Kõik see, süvendades konjunktuuri liikumise ebaühtlust, avaldab kapitalistliku tsükli liikumisele äärmiselt «perturbatsioonilist» mõju ja tingib neist sotsiaalsetest konfliktidest puudutatud maades väga suuri kõrvalekaldumisi kapitalistliku tsükli «normaalsest» kulgemisest. Eriti selgesti võisime me seda näha konjunktuuri liikumises Venemaal, kus 1900—1913-ndad aastad olid teravate sotsiaalsete konfliktide ja imperialistliku sõja perioodiks ning sotsialistliku revolutsiooni eelõhtuks.

Seepärast poleks rahvamajanduse arenemise iseloomustus sel perioodil täielik, kui me ei peatuks nende aastate töölisliikumisel, mis oli otsustavaks etapiks võitluses tsarismiga ning maailmasõja ja revolutsiooni alguseks. Töölisliikumise iseloom ja seisukord on samuti vene rahvamajanduse olukorra niisuguseks iseärasuseks, millest sõltusid niihästi vene kapitalismi arenemise jooksvad tingimused kui ka selle võitluse lõpptulemus ja kogu vene imperialismi süsteemi hukkumine.

Tööstuslik elavnemine ja tõus aastail 1909—1913 lõid tingimused ka töölisliikumise uueks tõusuks. Liikumise jõudu ja selle poliitilist iseloomu ei suutnud hävitada ei Stolõpini reaktsioon ega ka niinimetatud «kolmanda juuni duuma» poliitiline režiim. 1912. aastal toimunud Praha konverents, mis viis lõpule täiesti valmi ürituse — bolševike koondamise parteisse ja menševike sealt väljakihutamise —, märkis ära töölisliikumise uue tõusu esimesed tundemärgid ja parteitöö elavnemise.

Aastad	Üldse		Sellest poliitilise iseloomuga	
	streikide arv	osavõtjate arv	streikide arv	osavõtjate arv
1910 . .	222	46 623	8	3 777
1911 . .	466	105 110	24	8 380
1912 . .	2 032	725 491	1 300	549 813
1913 . .	2 404	887 096	1 034	502 442
1914[2] . .	3 534	1 337 458	2 401	985 655

Täielikumate andmete järgi oli streikide ja nendest osavõtjate arv tegelikult veelgi suurem. Nii näiteks oli 1913. aastal 1 272 000 streikijat, 1914. aasta esimesel poolel 1 425 000 streikijat.[3]

Streigiliikumise tohutu laienemine ja eriti poliitiliste streikide tormiline kasv viie aasta jooksul on silmanähtav. Revolutsioonilise liikumise poliitiline iseloom avaldus mitte ainult tööliste süstemaatilises ja massilises osavõtus poliitilistest streikidest (näiteks

[2] Ilma Varssavi ringkonnata. Sealjuures oli 1914. aasta viie sõjakuu jooksul (august — detsember) üldse ainult 41 streiki, s. t. 1914. aasta esimese seitsme kuu kohta tuli 3493 streiki. «Свод отчётов фабричных инспекторов за 1914 г.», стр. XI—XVII.

[3] «Рабочее движение в годы войны», сборник Центроархива.

1. mai poliitiline streik, vaatamata selle päeva pühitsemise karmile keelule valitsuse poolt), vaid ka streikides revolutsiooni mälestuspäevadel, milleks said 9. jaanuar, Leena veresaun jne.

Eriti suur tõus algas revolutsioonilises liikumises 1912. aasta aprillis-mais, mil pärast Leena veresauna puhkesid üle Venemaa massilised poliitilised streigid. Leena kullakaevandused (Siberis), mis kuulusid Inglise aktsionäridele, andsid tohutu suuri kasumeid, kuni 7 miljonit rubla aastas. Kaevanduste töölised allusid kõige julmemale ekspluateerimisele, said äärmiselt madalat palka ja neid varustati kõlbmatute toiduainetega. Kui selle tulemusel puhkes kuue tuhande töölise streik, siis tulistati nende relvastamata salka sandarmiohvitseri käsul 4. aprillil, kusjuures tapeti ja haavati üle 500 inimese.

Liikumise põhituumaks niihästi arvuliselt kui ka poliitilise teadlikkuse ja organiseerituse poolest kujunevad sel perioodil metallistid, kellest enamik (83,8%) võtab juba 1912. aastal osa poliitilistest streikidest. Isegi poliitiliselt kõige mahajäänumates harudes, nagu näiteks puuvillatööstuses, mille töölised veel aastail 1910—1911 võtsid osa peamiselt ainult majanduslikkudest streikidest, võttis 1912. aastal juba 69,1% streikijatest osa poliitilistest streikidest. Bolševike partei võimsaks relvaks tööliskiassi poliitilise äratamise ürituses ja nendele mõju avaldamiseks olid bolševistlikud ajalehed, algul «Zvezda», seejärel aga alates 1912. aastast «Pravda», mis õhutasid töölishulki võitlusse tsarismiga ja aitasid organiseerida tööliste väljaastumisi. «Pravda» taktika poolel oli 1914. aastal juba 80% Venemaa aktiivsetest töölistest.

Üksikutest tööstuskeskustest ja -piirkondadest andsid kuus põhilist tööstuspiirkonda,[4] kus paiknes tööstusettevõtete üldarvust kolmandik ja tööliste üldarvust peaaegu pool, aastail 1910—1914 kuni 75% streikijate üldarvust. Mainitud tööstuspiirkondadest kuulus juhtiv koht Petrogradi piirkonnale, mis üksinda andis 1914. aastal nende kuue tööstuspiirkonna streikijate üldarvust 72%.

Petrogradi piirkonna kõrval omandas revolutsiooniline liikumine neil aastail suure üldpoliitilise tähtsuse ka Taga-Kaukaasia tööliste hulgas, eriti aga niisuguses tähtsas tööstuskeskuses nagu Bakuu. Aastail 1907—1908 olid siin kõik töölisrajoonid täielikult bolševike käes. Bakuu muutus bolševistlike revolutsiooniliste organisatsioonide keskuseks. 1908. aastal organiseerisid bolševikud Bakuus rea suuri streike, kus majanduslikelt pisinõudmistelt mindi üle suurtele poliitilistele ja üldproletaarsetele nõudmistele.

Tuleb märkida, et kodanlus ise tunnetas selgesti kogu seda poliitiliselt teravat ja otsustavat iseloomu, mis oli tööliste võitlusel tsarismiga. Juba aastail 1913—1914 tunnistas ta (oma liidri Gutškovi suu läbi), et «katastroof on vältimatu» ja (kadett Mak-

[4] Petrograd, Moskva, Bakuu, Harkovi, Kostroma ja Vladimiri tööstuspiirkonnad.

lakovi suu läbi) et «rahuliku väljapääsu võimalusse» on usk kadunud. Ja kuigi kodanlus juba ammugi enam ei uskunud isevalitsuse «kindla poliitika» edukusse ja otstarbekusse, siis mida rohkem tööliste poliitiline võitlus ja poliitilised nõudmised teravnesid, seda aktiivsemalt hakkas kodanlus koos valitsusega tööliste vastu pärast 1905. aasta revolutsiooni võitlema. Nii näiteks kuulutasid Peterburi ühinenud tehaseomanikud 1914. aasta märtsis välja suure lokaudi, mis hõlmas kuni 70 000 töölist (sealhulgas Putilovi tehases kuni 17 000). Juulis suleti veelgi mõned ettevõtted ja töölistega tehti lõpparve. Kõik see teravdas Peterburi tööliste liikumist ja andis sellele tormiliste poliitiliste demonstratsioonide iseloomu.

Samaaegselt Peterburi tsentrumiga tekkis liikumiste laine ka provintsis — Moskvas, Harkovis, Nižni Novgorodis, Jekaterinoslavis, Kiievis, Brjanski tehases jm. Väga suure tähtsuse omandas üldstreik Bakuus 1914. aasta mais, mida juhtisid bolševikud ja mis leidis laialdast revolutsioonilist vastukaja teiste linnade tööliste poliitiliste demonstratsioonide näol. Eriti tormiline oli see Peterburis, kus pärast Putilovi tehases toimunud miitingut 1914. aasta juulis streikis kõigis tehastes kokku 200 000 töölist. Tsaarivalitsus rakendas streikijate suhtes äärmiselt karme repressioone.

Sõjaeelsetel aastatel saavutas töölisliikumine uue kõrgpunkti. Tugevnesid ka talupoegade rahutused, milliseid aastail 1910—1914 toimus üle 13 000. Revolutsioonilised väljaastumised hakkasid esinema armees ja laevastikus. Bolševike partei poolt juhitav revolutsiooniline liikumine, üha enam hõlmates mitte üksinda tähtsamaid tööstuskeskusi, vaid ka laiaulatuslikku perifeeriat, omandas tsarismivastase üleüldise ülestõusu ettevalmistamise üldrahvaliku iseloomu.

Kogu maa läks vastu uuele revolutsioonile.

Kõik see, mis siin on kirjutatud vene majanduse iseloomust tsarismi eksisteerimise viimase 10—15 aasta jooksul, tõendab seda, et vene imperialismi süsteem polnud selle «klassikalise» imperialismi tüübi täiesti iseseisvaks rahvuslikuks süsteemiks, mida kujutasid endast eesrindlikud kapitalistlikud maad Läänes. Vene imperialismil olid selgesti väljendunud «sõjalis-feodaalse imperialismi» jooned, mida iseloomustas tsarismi poliitiline süsteem ja karikatuurne «rahvaesindus» ning mille sotsiaalseks toeks oli feodaalpärisorjuslike mõisaomanike klass. Töölisklassi revolutsioonilisest liikumisest ära hirmutatud ning riiklikest tellimustest ja valitsuse soosivast poliitikast sõltuva vene kodanluse poliitiline ebakindlus muutis ta tsarismi teenriks, tsarismi liitlaseks. Koos tsarismiga oli vene kapitalism väga suures sõltuvuses väliskapitalist, kes püüdis endale kindlustada Venemaa kui poolasumaa rahvamajanduse ekspluateerimise, et ammutada sealt odavat eksporttoorainet ja mahutada kasutoovalt kapitali. Veelgi tähtsamaks eesmärgiks oli tal saada endale maailma imperialistlikus ümberjaotamises paljumiljonilise armeega liitlane. Selle tendentsi ohtlikkus kogu rah-

vamajandusele ning rahva ja riigi enda rahvusliku eksisteerimise suhtes oli ilmne.

Sellest olukorrast, mis ähvardas majandusliku ja rahvusliku iseseisvuse ning sõltumatuse kaotamisega, ei suutnud sõjalis-feodaalne imperialistlik tsaari-Venemaa rahvale väljapääsu pakkuda. Selleks, et anda rahvamajanduse ammendamatuile potentsiaalsetele tootlikele jõududele ja ressurssidele vaba ning loova arenemise võimalus ja säilitada riigi rahvuslik sõltumatus, oli vaja kõik rahva loovad jõud üles äratada proletaarses revolutsioonis. Niisuguse revolutsiooni läbiviimiseks oli Venemaal olemas eesrindlik, oma klassi- ja üldrahvalikke huve laialdaselt tundev, Lenini partei poolt juhitav töölisklass, kes oli valmis kukutama tsarismi ja imperialistlikku kapitalismi.

Sõda oli käesoleval juhul «suureks kiirendajaks». Tsaari-Venemaa kuulus imperialistlike riikide süsteemi kui nende suur ja võimas, kuid mahajäänud kaasosaline, kes huvide kokkupõrkamisel maailma ümberjaotamise pärast osutus selles imperialistlikus süsteemis kõige nõrgemaks lüliks. Koos tsarismiga kukutati Venemaal ka kapitalism kogu oma ekspluateerimise ja rõhumise süsteemiga.

	1899. a.	1900. a.	1901. a.	1902. a.
1. Vilja kogusaak (miljardites puudades) . . .	3,7	3,5	3,6	4,17
2. Viljasaaduste eksport (miljonites puudades) .	352	412	466	579
3. Kivisõetoodang (miljonites puudades)	853	1003	986	1009
4. Naftatoodang (miljonites puudades)	550	631	706	671
5. Malmitoodang (miljonites puudades)	164	177	173	157
6. Raua- ja terasetoodang (miljonites puudades)	145	163	158	152
7. Vasetoodang (tuhandetes puudades)	460	504	517	538
8. Puuvillatoodang (miljonites puudades) . . .	16,10	16,00	16,10	17,40
9. Suhkrutoodang (miljonites puudades)	42,10	48,10	59,10	64,10
10. Raudteede veosekäive: kaupade vedu (miljarditest puudades)	3,7	3,9	4,0	4,2
11. Raudteede võrgu suurenemine (tuhandetes verstades)	3,2	3,0	1,0	0,6
12. Väliskaubanduse käive (Euroopa ja Musta mere piiri kaudu) (miljonites rublades) . . .	1196	1260	1263	1354
13. Kaupade eksport üldse (miljonites rublades) .	627,0	716,4	761,6	860,3
14. Arvestatud kaubakäive (miljardites rublades)	11,3	11,3	11,6	11,3
Ettevõtete käibed:				
15. Vabrikutööstuse käibed (miljonites rublades)	3503	3761	3906	4029
16. Aruandelise hulgi- ja I—II järgu kaubanduse käibed (miljonites rublades)	5466	5087	5154	4853
Tööstuse põhikapitalid:				
17. Aktsiaettevõtetes (miljonites rublades) . . .	1320	1401	1549	1657
18. Mitteaktsiaettevõtetes (miljonites rublades) .	566	631	610	603
Aktsiaseltsid:				
19. Asutamisloa saanud aktsiaseltside arv aastas	325	202	135	78
20. Nende põhikapital (miljonites rublades) . . .	363,7	250,7	107,6	173,6
21. Keskmine dividend %-des põhikapitalist . .	8,51	4,26	4,82	7,84
Aktsiapangad:				
22. Bilanss (miljonites rublades)	1380	1382	1385	1523
23. Rediskonteerimine ja ümberpantimine (miljonites rublades)	67,5	85,4	90,4	76,2
24. Riigipanga ametlik diskontomäär	5,61	5,56	5,16	4,56

tootmisnäitajad aastail 1900—1913

1903. a.	1904. a.	1905. a.	1906. a.	1907. a.	1908. a.	1909. a.	1910. a.	1911. a.	1912. a.	1913. a.
3,95	4,42	3,78	3,26	3,72	3,8	4,72	4,60	3,77	4,48	5,41
650	648	695	589	468	400	761	847	821	548	648
1093	1196	1141	1332	1508	1609	1591	1522	1739	1904	2214
630	656	456	491	524	529	563	588	559	569	561
150	180	166	164	172	171	175	186	219	256	283
135	153	144	140	148	148	163	184	203	228	247
564	600	519	571	875	1033	1334	1378	1564	2062	2048
18,00	18,24	16,70	18,00	19,60	21,2	21,30	22,00	23,70	23,20	25,90
63,40	51,52	53,19	78,55	76,47	68,80	62,2	116,8	112,2	74,45	92,37
4,6	4,6	4,2	4,9	4,9	5,2	5,6	6,1	6,8	7,1	7,9
1,2	1,4	2,5	1,8	0,3	0,5	0,4	1,4	0,7	0,9	1,2
1552	1538	1577	1626	1693	1699	2153	2336	2537	2465	2641
1000,1	1006,4	1077,3	1094,9	1053,0	998,3	1427,7	1449,1	1591,4	1518,8	1520,1
11,6	12,0	12,2	11,9	12,4	13,1	13,3	15,4	17,1	17,6	18,5
4162	4917	4230	4136	4621	4800	4982	6977	5451	6194	6882
4895	4991	5175	5053	5091	5469	5375	5623	6555	7148	7644
1738	1718	1703	1690	1921	1988	2058	1957	2187	2483	2848
619	649	666	629	709	738	777	842	897	1003	1052
76	94	75	115	131	120	131	120	262	342	372
68,1	119,2	72,3	105,1	156,9	112,4	108,8	224,3	320,9	401,5	545,2
7,03	5,01	5,44	5,42	4,84	5,77	6,31	5,89	6,82	5,16	6,0
1774	1865	1914	1884	2007	2280	2612	3825	4477	5498	5769
71,3	52,4	161,0	68,1	93,1	85,1	58,0	202,1	275,0	329,0	295,7
4,50	5,38	5,64	7,27	7,22	5,99	4,99	4,50	4,50	5,06	6,0

	1899. a.	1900. a.	1901. a.	1902. a.
1. Nisu, lõunasadamates (kopikates puud)	91,7	85,9	84,6	81,8
2. Nisu, lõunasadamates (%)	100,0	93,7	92,3	89,2
3. Kogu vili (%)	100,0	92,0	99,5	105,1
4. Karjamajandussaadused (%)	100,0	105,2	102,9	108,8
5. Fergana puuvill, Moskvas (rublades puud)	9,27	12,26	11,81	11,85
6. Fergana puuvill, Moskvas (%)	100,0	132,3	127,4	127,8
7. Puuvillane kedrus, Sankt Peterburg (rublades puud)	14,00	14,25	14,25	14,23
8. Puuvillane kedrus, Sankt Peterburg (%)	100,0	101,8	101,8	101,6
9. Mitkal, Sankt Peterburg (kopikates arssin)	7,1	7,6	7,4	7,4
10. Mitkal, Sankt Peterburg (%)	100,0	107,0	104,2	104,2
11. Kõik ketrusmaterjalid (%)	100,0	124,1	130,6	124,4
12. Kivisüsi antratsiit, Rostov Doni ääres (kopikates puud)	15,6	21,5	18,1	14,2
13. Kivisüsi antratsiit, Rostov Doni ääres (%)	100,0	137,8	116,0	91,0
14. Nafta, Bakuu (kopikates puud)	14,0	15,7	8,2	6,7
15. Nafta, Bakuu (%)	100,0	112,1	58,6	47,8
16. Petrooleum, Moskva (kopikates puud)	123,6	139,6	118,8	108,1
17. Petrooleum, Moskva (%)	100,0	112,9	96,1	87,4
18. Malmivalu, Sankt Peterburg (kopikates puud)	98,6	89,8	76,3	68,0
19. Malmivalu (%)	100,0	91,1	77,4	68,9
20. Katuseplekk, Sankt Peterburg (rublades puud)	3,15	3,13	3,01	3,04
21. Katuseplekk, Sankt Peterburg (%)	100,0	99,4	95,5	96,5
22. Raudtalad, Sankt Peterburg (rublades puud)	2,20	2,08	1,71	1,33
23. Raudtalad, Sankt Peterburg (%)	100,0	94,5	77,7	60,4
24. Vasekangid, Sankt Peterburg (rublades puud)	16,44	16,36	15,87	13,25
25. Vasekangid, Sankt Peterburg (%)	100,0	99,5	96,5	80,6
26. Kõik kaevandussaadused (%)	100,0	110,2	91,7	81,1
27. Kõik rohu-, värvi- ja keemiakaubad (%)	100,0	103,8	102,1	100,0
28. Suhkur-rafinaad, Kiiev (rublades puud)	5,73	5,84	5,62	5,45
29. Suhkur-rafinaad, Kiiev (%)	100,0	101,9	98,1	95,1
30. Kõik bakaalkaubad (%)	100,0	100,5	104,5	99,3
31. Kõik kaubad, üldindeks (%)	100,0	105,8	108,1	103,7

Märkused:

Tabelid on koostatud järgmiste allikate alusel:

I tabel (ridade järjekorras): rida 1) — «Урожай ... года», ЦСК; rida 2) — «Обзоры внешней торговли» vastavate aastate eest; read 3—9) — «Народное хозяйство в 1913 г.», «Финансово-экономический ежегодник», 1914; read 10—11) — «Статистические сборники», vastavate aastate eest, Teedeministeeriumi väljaanne; read 12—13) — «Обзоры внешней торговли»; read 14—18) — Струмилин, Очерки советской экономики 1928; read 19—24) — Rahandusministeeriumi «Aastaraamat» vastavate aastate eest, vt. ka Первушин, хозяйственная конъюнктура, 1925.

II tabel — kõik read on arvutatud käsiraamatu «Свод товарных цен» järgi.

1903. a.	1904. a.	1905. a.	1906. a.	1907. a.	1908. a.	1909. a.	1910. a.	1911. a.	1912. a.	1913. a.
83,6	89,8	96,3	97,3	114,9	127,2	120,9	106,9	110,5	120,7	113,5
91,2	97,9	105,0	106,1	125,3	138,7	131,8	116,6	120,5	140,3	123,7
95,0	99,0	109,0	114,3	136,7	137,3	129,1	109,8	119,3	135,8	120,1
108,8	108,7	114,1	122,6	132,5	132,5	136,1	138,0	128,5	137,2	150,1
13,81	13,27	12,18	13,40	14,68	13,54	14,32	16,78	15,24	14,22	15,91
148,9	143,1	131,4	144,5	158,3	146,1	153,5	181,0	164,4	153,4	171,6
14,83	16,75	16,60	19,17	21,32	19,91	18,38	19,50	19,59	18,27	18,84
105,9	119,6	118,6	136,9	152,3	142,3	131,3	139,3	139,9	130,5	134,6
8,1	8,6	7,8	9,2	10,4	9,8	8,8	10,0	9,9	9,0	9,1
114,1	121,1	109,9	129,6	146,5	138,0	123,9	140,8	139,4	126,8	128,2
129,6	133,7	126,6	139,3	145,9	134,3	138,2	153,8	151,4	150,2	145,0
13,9	13,9	15,3	16,2	16,8	20,2	20,0	17,7	17,6	18,0	25,1
89,1	89,1	89,1	103,8	107,7	129,5	128,2	113,5	112,8	115,4	160,9
8,2	13,3	17,1	25,5	27,7	22,1	22,5	15,4	22,1	35,1	42,7
58,6	95,0	122,1	182,1	197,8	157,8	153,6	110,0	157,8	250,7	305,0
115,6	127,2	129,5	125,6	138,6	134,8	131,8	118,9	127,7	156,4	160,6
93,5	102,9	104,7	101,6	112,1	109,1	106,6	96,2	103,3	126,5	129,9
65,4	71,6	67,9	71,6	71,9	69,9	69,6	74,1	93,1	94,1	96,2
66,3	72,6	68,8	72,6	72,9	70,9	70,6	75,2	94,4	95,4	97,5
2,84	2,66	2,57	2,11	2,55	2,25	2,17	2,05	2,07	2,15	2,26
90,1	84,4	81,6	67,0	80,9	71,4	68,9	65,1	65,7	68,2	71,8
1,26	1,41	1,50	1,37	1,38	1,38	1,43	1,47	1,52	1,57	1,60
57,3	64,1	68,2	62,3	62,7	62,7	65,0	66,8	69,1	71,4	72,7
14,24	14,14	16,08	19,25	20,16	15,23	15,01	15,17	15,05	17,55	17,97
86,6	86,0	100,0	121,3	122,6	92,6	91,3	92,3	91,5	106,8	109,3
82,5	89,8	100,0	115,9	119,1	104,5	102,3	98,1	109,1	130,7	141,9
99,5	103,3	106,0	113,4	121,7	116,5	112,3	114,3	118,6	123,4	120,2
5,39	5,44	5,45	5,37	5,04	5,06	5,25	5,02	4,97	4,49	4,98
94,1	94,9	95,1	93,7	87,9	88,3	91,6	87,6	86,7	78,3	86,9
101,1	105,2	104,7	105,0	103.3	99,1	97,8	101,4	106,8	113,3	108,8
100,8	104,5	108,5	117,6	123,8	118,2	120,3	121,3	123,2	130,8	128,6

KOLMAS OSA

NSV LIIDU RAHVASTE MAJANDUSLIK ARENEMINE VENEMAA KAPITALISMI SÜSTEEMIS XIX—XX SAJANDIL

XIV PEATÜKK

VENEMAA KAPITALISMI PALJURAHVUSELINE SÜSTEEM JA RAHVUSLIKE ÄÄREMAADE OSA SELLES SÜSTEEMIS

Rahvuslike ääremaade majandusliku arenemise üldine iseloom kapitalismi perioodil. Oma kuulsa teose «Kapitalismi arenemine Venemaal» ühes viimases paragrahvis kirjutab Lenin kapitalismi ja kapitalistliku turu arenemise kahest vormist järgmiselt: ühelt poolt kapitalismi arenemine sügavuti, s. o. kapitalismi arenemine antud maa-alal kapitalistliku tööstuse edasiarenemise, põllumajandusliku tootja ekspropriieerimise ja kapitalistliku põllumajanduse kasvu teel; teiselt poolt «kapitalismi arenemine laiuti, s. o. kapitalismi võimupiirkonna levimine uutele maa-aladele», milliseid kapitalistlikud suhted pole veel riivanud. Mainides, et oma käesolevas teoses ta piirdub eranditult protsessi esimese küljega, rõhutas Lenin, et protsessi «teisel küljel on äärmiselt suur tähtsus», kuna «see kapitalismi omadus on reformijärgsel Venemaal äärmiselt jõuliselt avaldunud ning avaldub üha edasi». Just vene kapitalismi arenemise selle külje tähtsus nõuaks Lenini arvates «eri tööd».[1]

See Lenini poolt püstitatud tähtis küsimus kapitalismi arenemisest Venemaal pole seniajani leidnud lahendamist ei majandusteadlaste ega ajaloolaste poolt. «Eri töö» vene kapitalismi arenemisest rahvuslikel ääremaadel ning seoses sellega tekkinud uutest majanduslikest suhetest on seniajani kirjutamata.

Käsitledes ülalpool kapitalismi arenemise ja kapitalistliku turu kujunemise küsimust XIX sajandi 90-ndatel aastatel, me näitasime, missugust hiiglasuurt tähtsust omab kapitalismi «laiuti» arenemise protsess, s. o. kapitalismi võimusfääri laienemine uutele maa-aladele. Kapitalismi arenemine laiuti tähendas kõigepealt rahvuslike ääremaade koloniaalset vallutamist. Vene riigi üldises süsteemis oli aga rahvuslike ääremaade küsimusel veel teine suur poliitiline tähtsus — kui tsaari-Venemaa «sõjalis-feodaalse impe-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 499.

rialismi» ja selle vallutuspüüete avaldusel. Vene riigi ajaloolise arenemise iseärasused tingisid riigi paljurahvuselise koosseisu, surudes sellega kogu riigi majanduslikule struktuurile ja tema arenemiskäigule erilise ja tähtsa pitseri.

VK(b)P X kongressi resolutsioonis partei järjekordsetest ülesannetest rahvusküsimuses on öeldud, et «seal, kus rahvuste tekkimine üldiselt võttes ajaliselt kokku langes tsentraliseeritud riikide tekkimisega, omandasid rahvused loomulikult riigi kuju, arenesid iseseisvaiks kodanlikeks rahvusriikideks. Nii oli lugu Inglismaal (ilma Iirimaata), Prantsusmaal, Itaalias. Euroopa idaosas, vastupidi, toimus tsentraliseeritud riikide tekkimine, mida kiirendasid enesekaitse vajadused (türklaste, mongolite jt. vallutusretked), enne feodalismi likvideerimist, järelikult enne rahvuste tekkimist. Sellepärast ei arenenud rahvused siin ega võinudki areneda rahvusriikideks, vaid nad moodustasid mitu paljurahvuselist kodanlikku segariiki, mis koosnevad ühest tugevast, valitsevast ja mitmest nõrgast, alistatud rahvusest. Seesugused on Austria, Ungari, Venemaa».[2]

Nagu me Vene riigi majandusliku ja poliitilise arenemise ajaloo vaatlemisel nägime, hakkas ta juba XVI—XVII sajandil muutuma tema koosseisu kuuluvate ning temale majanduslikult ja poliitiliselt alluvate rohkearvuliste rahvustega tsentraliseeritud paljurahvuseliseks riigiks. Tööstuskapitalismi ajastul ning riigi piiride laienemisega Vislast kuni Vaikse ookeanini, Põhja-Jäämerest kuni Pamiirini hõlmas Vene riik määratu suurel arvul rahvusi.

1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli Venemaal rohkem kui sada niihästi maa põliselanikest kui ka väljastpoolt tulnukatest koosnevat mitmesugust suuremat rahvust ja väiksemat rahvusgruppi, kes kõik olid üksteisest oma keele, elulaadi, majandusliku arengu taseme jne. poolest täiesti erinevad. Kõige rohkem rahvusi oli Siberis, Kesk-Aasias ja Kaukaasias. Arvuliselt kõige suuremate slaavi rahvaste (suurvenelased, ukrainlased, valgevenelased) kõrval ulatus teiste rahvaste arv mõnest miljonist (kasahhe — 4 082 000 inimest) kuni mõne tuhande või isegi saja inimeseni (tšuktšid — 11 700, kamtšadaalid — 2800, ostjakid — 988, aleuudid — 574 inimest jne.). Oma ühiskondliku ja majandusliku arenemise poolest olid need rahvused ja rahvusgrupid väga erineval tasemel, alates patriarhaal-sugukondliku elulaadi ning rändküttimise ja -karjanduse primitiivseimatest vormidest kuni täielikult väljakujunenud kapitalistlike suheteni.

Kogu 140-miljoni suurusest elanikkonnast jääb pärast 75 miljoni suurvenelase ning 40 miljoni Ukraina, Valgevene, Armeenia ning osalt Aserbaidžaani elaniku mahaarvamist järele ligikaudu 25 miljonit Kaukaasia, Kesk-Aasia ja Siberi peamiselt türgi-tatari

[2] NLKP kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused, I osa, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1956, lk. 552.

rahvusest elanikku, kes polnud veel kapitalistlikku arengut läbi teinud, kellel oma proletariaati polnud, kes olid enamikus patriarhaal-sugukondliku eluviisiga karjakasvatajad või kes polnud veel poolpatriarhaalsest, poolfeodaalsest elulaadist täiesti vabanenud.

Majanduslikus suhtes kujutasid Venemaa rahvuslikud ääremaad endast valdavas enamikus metropoli asumaid või «poolasumaid», tööstuslike keskpiirkondade varustajaid igasuguse vajaliku toorainega. See olukord tingis nende ääremaade majandusliku ja kultuurilise mahajäämuse ning pidurdas neis tööstuse ja tööstusproletariaadi tekkimist ning arenemist. Kuid mõistagi erinesid need rahvuslikud ääremaad, sõltuvalt kapitalismi arenemise astmest või, vastupidi, elulaadi ja majanduse mahajäänud vormide säilimisest neis maades, üksteisest tunduvalt. Kapitalism, allutades endale majanduslikult rahvuslikke ääremaid, nivelleeris nende majanduslikke iseärasusi, muutes rahvusliku ääremaa mõnikord metropoli mahajäänud agraarripatsiks, või mõnikord, vastupidi, kapitalismi üldise süsteemi majanduslikult lahutamatuks osaks, soodustades tema kapitalistlikku arenemist. Viimane moodus, näiteks, leidis aset Ukraina suhtes, mis juba XIX sajandi 70—90-ndatel aastatel oli vene kapitalismi põhilisemaid ja eesrindlikumaid piirkondi (Donetsi basseini kivisöepiirkond, Krivoi Rogi metallurgiapiirkond, peedisuhkruvabrikud).

Vene kapitalismi süsteemis seisid erilisel kohal ja omasid olulist tähtsust niisugused rahvuslikud ääremaad, nagu Baltimaad oma kõrgeltarenenud kapitalistliku põllumajandusega ja linnalise suurtööstusega, Poola oma arenenud kapitalistliku tööstusega ja tööstusproletariaadi arvuka kaadriga.

Teistes rahvuslikes ääremaades, kus majanduse ja rahvusliku elulaadi mahajäänud jooned säilisid kauemini, lisandusid kohaliku rahvuslik-pärisorjusliku ekspluatatsiooni vanadele vormidele metropoli kapitali (Moskva vabrikandid Kesk-Aasias ja Siberis), kohaliku rahvusliku kapitali (Armeenia, Gruusia) või väliskapitali (Aserbaidžaan) kapitalistliku ekspluatatsiooni uued vormid. Sellest sõltuvalt kulges rahvuslike ääremaade majanduslik arenemine erinevaid teid pidi ja erinevate tulemustega tööstuse arenemise, rahvusliku proletariaadi tekkimise jne. suhtes. Ühed neist muutusid lihtsalt metropoli «agraarripatsiteks» (näiteks Baškiiria, Kasahstan, Kesk-Aasia), teistes arenes enam-vähem iseseisev, kohati üleimpeeriumilise tähtsusega suurtööstus — metallurgia-, peedisuhkru-, mangaani- ja tekstiilitööstus (Ukrainas, Gruusias, Poolas).

Tsarismi koloniaalsete vallutuste ning tsarismi ja tema poolt allutatud rahvaste vaheliste poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike suhete ajaloos avaldusid eriti selgesti need ühiskondlik-majanduslikku ja ajaloolist arenemist iseloomustavad jooned, mis muutsid tsaari-Venemaa «rahvaste vanglaks». Tsaari-Venemaa sõjalis-feodaalne imperialism lõi hiiglaimpeeriumi, mis rajanes

mitmesuguste rahvaste laiade hulkade rõhumisel ja nende majanduslikul koloniaalsel ekspluateerimisel.

Samal ajal aga etendas paljurahvuseliste ääremaade Venemaaga ja vene rahvamajandusega majanduslik liitmine väga positiivset ajaloolist osa. See pani aluse Venemaa ja rahvuslike ääremaade vahel kindlate majanduslike sidemete loomisele ja avaldas, Engelsi sõnade järgi, tsiviliseerivat mõju paljudele ääremaade rahvastele.[3]

Mõistetavalt leidsid need vastuolulised momendid kajastust ka Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni perioodil.

Seal, kus tööstus oli vähe arenenud ja proletariaadi kaader väiksearvuline (Kesk-Aasia, Kaug-Ida, Siber), kohtas proletaarne revolutsioon oma arenemise ja võidu teel palju raskusi.

Ukrainas, Valgevenes, Baltimaadel, Bakuus, Taškendis, kus töölisklassi jõud oli tugev ning bolševikele järgnesid laiad massid, kukutati võrdlemisi ruttu ja kergesti mitte üksnes vene isevalitsus ja kapitalism, vaid ka pärast Veebruarirevolutsiooni tekkinud rahvuslik-kodanlikud valitsused. Oktoobrirevolutsioon purustas koloniaalse rahvusliku rõhumise ahelad ja vabastas sellest eranditult kõik Venemaa rõhutud rahvad.

Venemaa kapitalismi paljurahvuseline süsteem. Seega on Venemaa kapitalismi paljurahvuselise süsteemi ja tema rahvusliku koloniaalpoliitika küsimus üheks kõige tähtsamaks küsimuseks, et aru saada Venemaa ühiskondliku ja rahvamajandusliku arenemise käigust, tema saatusest Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni perioodil ning edasisel sotsialismi ülesehitamise perioodil.

Venemaa kapitalismi paljurahvuselisel süsteemil oli nagu igal kapitalistlikul süsteemil seesmiselt vastandlik iseloom. Üldiste kapitalismile omaste sotsiaalsete ja majanduslike vastuolude kõrval sisaldas ta ka rahvuslikke vastuolusid. Ehkki kõik tsaari-Venemaa rahvused olid välja kujunenud kapitalismi perioodil, kapitalistlikku arenemisse juba enam-vähem kaasa tõmmatud, avaldus kapitalismi ebaühtlase arenemise üldine seadus siiski ka siin selles, et üksikud rahvuslikud grupid ei seisnud ühesugusel kapitalistliku arenemise astmel.

Mõned, majanduslikult kõige enam mahajäänud rahvad seisid veel ürgse patriarhaalse korra kõige primitiivsemal tasemel, teised hakkasid feodaalse sõltuvuse iganditest vabanema. Kuid niihästi ühtedel kui ka teistel arenesid patriarhaal-feodaalsete suhete asemele kapitalistlikud suhted, feodaalsete ekspluataatorlike vormide asemele tekkisid uued kapitalistliku ekspluatatsiooni vormid. Kaubalis-rahalise majanduse arenemine rahvuslikes ääremaades kutsus esile kapitalismile omaseid ühiskondlikke ja majanduslikke klassinihkeid: väiketootja laostumist, kapitali akumulatsiooni, oma

[3] Vt. selle kohta Engelsi huvitavaid avaldusi tema kirjas Marxile 23. maist 1851. a. К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма, Соцэкгиз, 1931, стр. 52.

rahvusliku kodanluse tekkimist, kapitalistliku tootmise sündimist ja rahvusliku proletariaadi kujunemist.

Alates kapitalismi ajastu saabumisest Venemaal arenesid kapitalistlikud suhted rahvuslikes oblastites ja «rahvuslikes ääremaades» kõikjal suurema või väiksema eduga. Mõnes rahvuslikus piirkonnas kulges see arenemine isegi kiiremas tempos ja suurema eduga kui metropolis. Kapitalistliku suurtööstuse arenemine, olles seotud maa- ja loodusvarade ekspluateerimisega, oli mõnikord rahvuslikes piirkondades kapitalismi arenemise suhtes otsustava tähtsusega (Aserbaidžaani nafta, Poola, Donetsi basseini ja Krivoi Rogi kivisüsi ja raud, Ukraina peedisuhkru tööstus, puuvillatootmine Kesk-Aasias, Taga-Kaukaasia, Uraali, Siberi jt. mäerikkused). See mõnikord äärmiselt kiire kapitalistliku suurtööstuse rajamine ja arenemine toimus sageli juba kapitalismieelsel perioodil kujunenud kohaliku rahvusliku kodanluse ja kapitali (Ukrainas, Poolas) või väliskapitali otsese sissetoomise (Aserbaidžaanis) või, lõpuks, ka kombineeritult vene impeeriumi, välis- ja kohaliku kapitali abil (enamasti Donetsi basseinis, Krivoi Rogis, Kesk-Aasias, Taga-Kaukaasias).

Kapitalismi kujunemisel Venemaal kuulus nende paljurahvuseliste gruppide hulgas ajalooliselt varasem ning mahult esimene koht vene rahvuslikule kapitalile. Mahajäänumaiks olid rahvuslikud ääremaad impeeriumi idaosas. Kuid isegi neis piirkondades, kus kapitalism arenes kõige kiiremalt ja progressiivsemalt, nagu Poolas ja Ukrainas, langeb kapitalismi tekkimine ajalooliselt hilisemasse perioodi kui kodanluse ja kapitalistlike suhete kujunemine Venemaal. See protsess algas Venemaal juba XVII sajandil Moskva riigis ja eriti XVIII sajandil Peetri impeeriumis, s. t. tollal, kui Ukraina oli oma valdavas osas veel väheasustatud stepp, Poola aga elas feodaalse maaomanike klassi ülevõimu, pärisorjusele rajatud latifundiumide, pärisorjuslike talupoegade ning linnakäsitöö ja kaubanduse täieliku laostumise, kodanluse poliitilise ja majandusliku tähtsuse tagasimineku pinnal läbi majandusliku ja poliitilise languse. Vene kodanlus ja vene kapitalism läbisid tollal pikaajalise, mitu sajandit kestva orgaanilise kasvu tee, alustades kaubanduskapitali moodustamisest, selle järkjärgulisest juurutamisest tööstusse, algul detsentraliseeritud väikemanufaktuuri näol, kasvades edaspidi suurtööstuslikuks kapitaliks ja lõpuks, XX sajandi algul, panga- ja finantskapitaliks.

Rahvuslike ääremaade hilisem lülitumine kapitalismi ülesehitusse võimaldas mõnel neist vene ja mõnikord ka väliskapitali abil läbida tee kapitalistlike suhete tekkimise algstaadiumist kuni nende täieliku väljaarenemiseni tunduvalt lühema ajaga. Ehkki pind, millel kapitalistlikud suhted tekkisid ja arenesid, s. o. kaubanduse arenemine, kapitali akumulatsioon, manufaktuuri ja kapitalistliku vabriku tekkimine, rahvusliku kodanluse ja proletariaadi kujunemine, oli kõikjal ühesugune, toimus see protsess, mis vene kapitalismi arenemisel nõudis rohkem kui sada aastat, rahvuslikes

piirkondades sageli 2—3 aastakümnega. Mõnikord leidis kapitalism väliskapitali (Aserbaidžaanis) või metropoli kapitali poolt (Kesk-Aasias) «juurutamist ülaltpoolt». Seetõttu kulges kapitalismi arenemine rahvuslikes ääremaades mõnevõrra teisiti ja arenemise tempo oli siin kiirem kui metropolis.

Poolas algas kivisöe-, metallurgia- ja keemiatööstuse arenemine suurelt osalt välis- (saksa) kapitali mõjutusel juba üks kuni kaks aastakümmet enne XIX sajandi 60-ndaid aastaid. Väliskapitali ümber koondusid poola suurmaaomanike-aristokraatide kapitalid, mis hakkasid voolama rasketööstusharudesse. Nendega hakkasid liituma juudi rahvusest suurärimeeste kapitalid, mis olid kogutud kauplemise, riiklike hangete, ehituste või riigitulude rentimise abil. Piisab, kui mainida poola mäe- ja metallurgiatööstuse kõige vanemate suurettevõtete organisaatoreid: krahv Lubienskit — Ostrowiece tehaste omanikku XIX sajandi 40-ndail aastail (poola kapital), kes hiljem müüs need parun Samuel Frenkelile (juudi kapital); mäetöösturit krahv Pläterit, krahv Renard'i oma 1888. aastal asutatud mäetööstuse ühinguga (saksa kapitalid); Donnersmarcki oma «Puškini» tehasega (saksa kapital); prantsuse aktsiaseltsi «Huta Bankowa» ja saksa aktsiaseltsi «Katariina-Aleksander» tehaseid ning paljusid teisi.

Väiksemad komisjoni-operatsioonide ja kaubandusliku tegevuse ning liigkasuvõtmise teel saadud juudi ja poola kapitalid mahutati Poolas peamiselt kergetööstusse, eriti aga tekstiilitööstusse. Kahekolme aastakümne jooksul muutusid endised väike-ettevõtted üleriikliku tähtsusega esimese järgu suurettevõteteks (Lodzis, Belostokis jt. linnades).

Edelapoolsetes kubermangudes tekkis tööstuskapital ja tööstuslik kodanlus peamiselt peedisuhkrutehaste arenemise teel. See toimus kas ukraina suurmaaomanike kapitali (krahvid Bobrinskid, Hendrikovid, Haritonenko, Tereštšenko) või juudi ja osalt poola kaubanduslik-vahetalitusliku ja panga suurkapitali (Brodskid, Ginsburg, Jarošinski) baasil, millega loodi siin esmajärguline suhkrutööstus.

Väliskapitali baasil rajatud Bakuu naftatööstus mobiliseeris Aserbaidžaanis kohalikke rahvuslikke suurkapitale — suuri tatari bekkide põllunduslikke kapitale, armeenlaste kaubanduslik-vahetalituslikke kapitale jt. Juhituna nende eesotsas olevast väliskapitalist moodustasid nad naftatööstuses võimsaid rahvuslik-kapitalistlikke rühmitusi (Mantašovid, Lianozovid, Mirzojevid jt.), kelle ümber grupeerusid samasugused, kuid väiksemad rahvuslikud kapitalid.

Idapoolsetes piirkondades tekkisid rahvusliku kodanluse rühmad kõige hiljem. Taga-Kaukaasias võrsusid rahvuslikud kapitalid ja rahvuslik kodanlus — armeenia ning vähemal määral gruusia kodanlus — toidu- ja maitseainetetööstuses (konjaki-, veini- ja tubakatööstuses) ning osalt kohalikus mäe- ja metallitööstuses. Kesk-Aasia rahvuslik kapital kujunes kauplemise ja liigkasuvõt-

mise ning maa ekspluateerimise baasil ning läks puuvillatöötlemistööstuse organiseerimiseks, jäädes sealjuures metropoli kapitalist täielikku sõltuvusse. Samasuguse päritolu ja tähtsusega olid kodanluse veelgi väiksemad ja mahajäänumad rahvuslikud rühmad Baškiirias, Kasahstanis, Siberi rahvuslikes piirkondades jm.

Kodanluse rahvuslike rühmade ja rahvusliku kapitali kujunemise väga suure mitmelaadsuse tingimustes ning nende teatud tootmisalase spetsialiseerumise juures oli vene rahvuslik kapital juhtivaks ja ühendavaks jõuks. Koos väliskapitaliga etendas ta kõige suuremates ja juhtivates tööstus- ja finantskeskustes — Harkovis, Kiievis, Poolas ja Uraalis — ning eelkõige impeeriumi juhtivas keskuses — Peterburis — juhtivat osa.

On võimatu vähegi täpsemalt määrata üksikute rahvuslike rühmade kapitali osatähtsust ja vastastikuseid koguselisi suhteid selles vene kapitalismi keerukas paljurahvuselises süsteemis.

See küsimus omas väga suurt tähtsust niihästi poliitiliselt, Oktoobrirevolutsiooni perioodil, kui ka majanduslikult, sotsialismi ülesehitamise perioodil. Kapitali ja kapitalistlike suhete, rahvusliku tööstuskodanluse ja rahvusliku tööstusproletariaadi arenemisest rahvuslikes ääremaades või, vastupidi, kapitalistliku arenemise mahajäämusest ja patriarhaal-feodaalsete suhete säilimisest sõltusid Oktoobrirevolutsiooni ning sotsialismi ülesehitamise perioodil klassivõitluse ja kodanluse vastupanu tingimused ja pinge või tööliskassi poolt sotsialismi ülesehitamise edukus.

Kuid kapitalismi «laiutilevimise» täpseks koguseliseks kindlakstegemiseks puuduvad meil otsesed ja täpsed statistilised näitajad. Me võime kasutada selleks üksnes kaudseid andmeid ja suhtelisi näitajaid. Nendeks võivad näiteks olla andmed kapitalistliku tööstuse toodangu mahu kohta ühes või teises rahvuslikus piirkonnas, andmed tööstus- või kaubandusettevõtete käivete suuruse või ärimaksuga maksustamise kohta piirkondades, kus on ülekaalus ühe või teise rahvusliku rühma kapital. Kõik need andmed võivad iseloomustada ainult üksikute rahvuslike piirkondade tööstus- ja kaubanduskapitali suhtelist erikaalu, lähtudes äärmiselt tinglikest oletustest rahvusliku kapitali ja rahvusliku kodanluse domineerivast mõjust nende piirkondade majanduses. Üksikute rahvuslike piirkondade ülaltoodud iseloomustusest nähtub, et paljude piirkondade osas vastas see oletus põhiliselt tegelikkusele. Kuid samal ajal see üksikute rahvuslike rühmade kapitali piiritlemine rahvuslike piirkondade järgi pole kaugeltki täielik ega püsiv, sest kapital ei tunne üldsegi rahvuslikke piire.

Nagu me ülalpool näitasime, kujunesid juba 90-ndate aastate lõpuks Venemaa kapitalistliku tööstuse üksikutel harudel välja oma kindlad piirkonnad ja keskused, mis erinesid üksteisest niihästi oma kapitalistliku ja tootmisliku võimsuse ning juhtiva tähtsuse, kui ka neisse paigutatud rahvusliku või välis-, tööstusliku või kaubandusliku kapitali ülekaalu poolest.

Kapitalistliku tööstuse tootmismahu poolest oli 90-ndate aastate lõpul esikohal Moskva tööstuspiirkond, kus suurtööstuse toodangu üldmaht moodustas kuues kubermangus kokku 755 miljonit rubla, millest üksinda Moskva kubermang andis 403 miljonit rubla. Moskva piirkond oli rõhuvas enamuses iga liiki tekstiilitööstuse (puuvilla-, lina-, siidi- ja villatööstuse) ja muu kergetööstuse (toiduainetetööstuse jm.), hiljem aga ka, kuid märksa väiksemal määral, metallitööstuse, keemia- jm. tööstuse piirkonnaks. Selles piirkonnas oli valdavaks vene rahvuslik tööstuskapital, kusjuures ka kaubanduskapitalil oli suur erikaal.

Teiseks tähtsaks tööstuspiirkonnaks oli Baltimaade piirkond, kus kõige suurem tähtsus oli Peterburi kubermangul, mille tsensuslik tööstus andis 317 miljoni rubla väärtuses toodangut, peamiselt metallitööstuse, masinaehituse, tekstiilitööstuse jm. aladel. Selle piirkonna kapital koosnes mitmesuguste rahvuste tööstuskapitalist (vene ja välis-, peamiselt saksa kapital).

Kolmandaks piirkonnaks oma koguselise osatähtsuse poolest oli Poola piirkond, kus tööstustoodang moodustas 335 miljonit rubla. Seal arenesid peaaegu ühesugusel määral niihästi rasketööstuse (kivisöe-, metallurgia- ja keemiatööstus), kui ka kergetööstuse (puuvillatööstuse keskusega Lodzis, toiduainetetööstus jm.) harud. Peaaegu täielik ülekaal oli saksa, poola ja juudi kapitalidel.

Edasi tuli kivisöe-, maagi-, metallurgia- ja keemiatööstusega lõunapiirkond, kus toodangu üldmaht moodustas 246 miljonit rubla. Seal oli valitseval positsioonil väliskapital (esikohal prantsuse kapital, siis inglise ja saksa kapital) ja alluval kohal — vene kapital.

Edasi järgnesid: Uraali mäe- ja metallurgiatööstuse piirkond tööstustoodanguga 85 miljonit rubla, kus ülekaalus oli vene tehniliselt mahajäänud kapital ning kus järjest suurenes väliskapitali ja peamiselt inglise kapitali osatähtsus; Bakuu naftatööstuse piirkond toodanguga 82 miljonit rubla, kus valdav osatähtsus kuulus väliskapitalile (esikohal inglise ja ameerika kapital), osaliselt esines ka pärismaist, kohalikku kapitali, vene kapitalil aga oli kõige väiksem osatähtsus; edelapoolne suhkrutööstuse piirkond toodanguga 135 miljonit rubla, ukraina, vene, juudi ja poola kapitaliga; Taga-Kaukaasia mangaani- ja kivisöepiirkond, osalt välis-, osalt gruusia ja vene kapitaliga. Siberi ja Kesk-Aasia tööstusel polnud tollal kuigi olulist tähtsust. Siberi vabrikutööstuses oli ülekaalus vene kapital. Kesk-Aasias hakkas Moskva kapital 90-ndaist aastaist alates organiseerima puuvilla puhastamise tööstust.

Kui nende piirkondade kohta, kus ülekaalus oli vene kapital, teha küllaltki ligikaudne tsensusliku tööstuse toodangu arvestus, arvates kaasa peale eespool nimetatud piirkondade ka teised vähem väljakujunenud tööstusliku iseloomuga piirkonnad, siis saame 90-ndate aastate lõpu kohta arvu, mis ulatub umbes 1400 kuni 1500

miljoni rublani. Impeeriumi tsensuslik tööstus tervikuna andis statistiliste andmete järgi 90-ndate aastate lõpul 2839 miljonit rubla toodangut, sealhulgas kiudainete töötlemise alal 946 miljonit rubla (33,3%), millest puuvillatööstuse toodang moodustas 430 miljonit rubla (15,1%), sellal kui kogu metallurgiatööstus andis toodangut üksnes 311 miljoni rubla (10,9%) ja mäetööstus — 394 miljoni rubla (13,8%) väärtuses.

Seega, 90-ndate aastate lõpul kuulus vene kapitalile tsensusliku tööstuse kogutoodangust kuni 50—55%, ülejäänud osa kuulus Venemaa teiste rahvuste kapitalidele ja ka väliskapitalile. Kõige soodsam positsioon oli vene kapitalil tekstiilitööstuses (75—80%), kõige ebasoodsam aga rasketööstusharudes, kus väliskapital moodustas ligemale 50%. Juhtivate rasketööstusharude nõrga võimsuse tõttu lahenes neis juhtivates harudes ning metallurgia-, kütuse- ja masinaehitustööstuse põhilistes piirkondades ebasoodsalt ka kapitali «rahvuslikkuse» küsimus: need tööstusharud loodi peamiselt väliskapitaliga.

Teiseks tähtsaks küsimuseks kapitali jagunemise suhtes üksikute rahvuslike piirkondade ja ääremaade vahel on kaubandus- ja tööstuskapitali osatähtsuse küsimus ühes või teises piirkonnas. Selles küsimuses on meil kasutada eriallikas — tööstus- ja kaubandusministeeriumi poolt 1900. aastal teostatud Euroopa-Venemaa kaubanduse ja tööstuse uurimise andmed piirkondade järgi. Need andmed käsitlevad seda küsimust umbes meie poolt vaadeldava ajavahemiku, s. t. 90-ndate aastate lõpu suhtes.[4]

Võttes ühelt poolt kokku andmed tööstusettevõtete ja teiselt poolt kaubandusettevõtete käivete kohta põhilistes tööstuspiirkondades ja arvutades välja vastavad suhtarvud, saame järgmise tabeli (tabel lk. 361).

Tabelist nähtub, et tööstusettevõtete käivete osas oli 1900. aastal esikohal Moskva tööstuspiirkond, mis andis 23,4% tööstusettevõtete kogukäibest, sealhulgas ainuüksi Moskva linn 8,6%. Edasi järgnesid: loode- (baltimaade) piirkond — 20,3%, sealhulgas Peterburi — 10,2%; Visla-äärne (Poola) piirkond — 14,0%, edela- (Ukraina) piirkond — 10,9%; lõuna mäetööstuspiirkond — 7%; Uraali piirkond — 3,2%. Mittetööstuslikud piirkonnad andsid üldkokkuvõttes 18,2%, neist oli minimalne tööstuslik käive Ees-Kaukaasial (0,9%), kagupiirkonnal (1,0%), põhjapiirkonnal (1,0%) ja Polesje piirkonnal (1,2%).

Kaubandusettevõtete käivete osas oli esikohal loode- (baltimaade) piirkond, andes (peamiselt sadamate kaubandusliku käibe osas) 26,1% Euroopa-Venemaa kaubandusettevõtete kogukäibest,

[4] «Торговля и промышленность Европейской России по районам» в 1900 г., Спб., вып. I, общая часть и вып. I—XII, piirkondade kaupa. Protsendid on arvutatud meie poolt. Läbitöötamisele võeti üle poole miljoni statistilise kaardi andmetega kaubandus- ja tööstusettevõtete kohta ning materjalid kõigi raudteejaamade ja sadamate veosekäibe kohta. Järelikult oli see uurimus neis küsimustes üks põhjalikumaid.

Piirkonnad	Käibed (milj. rbl.)			%-des iga piirkonna käivete üldsummast		%-des käivete üldsummast Euroopa-Venemaal	
	tööstus-ettevõtete	kaubandus-ettevõtete	kokku	tööstus-ettevõtete käibed	kaubandus-ettevõtete käibed	tööstus-ettevõtete käibed	kaubandus-ettevõtete käibed
Euroopa-Venemaa kokku	3669	6034	9703	37,8	62,2	100,0	100
Sealhulgas:							
Moskva tööstuspiirkond	961	1181	2142	44,8	55,2	23,4	19,6
Sealhulgas Moskva linn	318	854	1172	27,1	72,9	8,6	14,1
Loodepiirkond	744	1579	2323	31,9	68,1	20,3	26,1
Sealhulgas Peterburi linn	376	871	1247	30,1	69,9	10,2	14,4
Lõuna mäetööstuspiirkond	254	153	407	62,4	37,6	7,0	2,5
Uraali piirkond	129	200	329	39,2	60,8	3,2	3,3
Visla-äärne piirkond	513	514	1027	50,0	50,0	14,0	8,5
Edela põllundus- ja tööstus-piirkond	401	518	919	43,6	56,4	10,9	8,6
Kagu karjakasvatuspiirkond	35	167	202	17,3	82,7	1,0	2,7
Ees-Kaukaasia piirkond	31	166	197	15,7	84,3	0,9	2,7

sealhulgas Peterburi üksinda 14,4%. Teisel kohal oli Moskva tööstuspiirkond 19,6%-ga, sealhulgas Moskva linn üksinda 14,1%-ga. Järgnesid põllumajanduslik keskpiirkond — 13,4%, lõuna viljakaubanduspiirkond (samuti suurel määral sadamate käibed) — 9,6%; edelapiirkond 8,6% ja Visla-äärne piirkond — 8,5%.

Tööstus- ja kaubandusettevõtete käivete omavahelist suhet iseloomustas kaubanduslike käivete tunduv ülekaal (62,2%), võrreldes tööstuslike käivetega (37,8%). Tööstusettevõtete käivete ülekaal, võrreldes kaubanduslike käivetega, esines lõuna mäetööstuspiirkonnas (62,4%); väljapaistev oli tööstuse osatähtsus ka Visla-äärses piirkonnas (50,0%), Moskva tööstuspiirkonnas (44,8%) (sealhulgas Moskva linn 27,1%), edelapiirkonnas (43,6%) ja Uraali piirkonnas (39,2%). Vastupidine olukord esines nõrgalt arenenud tööstusega puht-põllumajanduslikes piirkondades, kus tööstusettevõtete käibed olid suhteliselt minimaalsed, kaubandusettevõtete käibed aga maksimaalsed — Ees-Kaukaasias (tööstuslik käive — 15,7%, kaubanduslik käive — 84,3%), kagupiirkonnas (tööstuslik käive — 17,3%, kaubanduslik käive — 82,7%), lõuna viljakaubanduspiirkonnas (tööstuslik käive — 23,4%, kaubanduslik käive — 76,6%).

Need andmed annavad, ehkki ligikaudse täpsusega, tunnistust kaubanduse ja kaubanduskodanluse suurest ülekaalust eriti mõnedes piirkondades (mittetööstuslikes piirkondades), võrreldes tööstuse ja tööstuskodanlusega. Isegi Peterburis ja Moskvas ületa-

sid kaubanduslikud käibed tunduvalt tööstusettevõtete käibeid: Peterburis (kaubandusettevõtete käibed — 69,9%, tööstusettevõtete käibed — 30,1%) oli see tingitud väliskaubanduslike operatsioonide intensiivsest arenemisest; Moskvas (kaubandusettevõtete käibed — 72,9% ja tööstusettevõtete käibed — 27,1%) oli see tingitud Moskva linna kui laialdase piirkonna kaubandusliku keskuse suurest tähtsusest. Üksnes lõuna mäetööstuspiirkonnas olid tööstusettevõtete käibed (62,4%) ligikaudu kaks korda suuremad kui kaubanduslikud käibed (37,6%); Poolas olid nad kaubanduslike käivetega võrdsed.

Kui tööstus- ja kaubandusettevõtete käibeid arvestada vene ja muust rahvusest elanikkonna ülekaaluga kubermangude gruppide järgi, siis 1900. aastal oli vene kubermangude osa Euroopa-Venemaa tööstusettevõtete käivetes ligikaudu 52% ja kaubandusettevõtete käivetes — 58%; Ukraina kubermangudes olid vastavad arvud 23% ja 20% ning Poola, Valgevene ja Leedu kubermangudes — 15% ja 11%.

Hilisema aja kohta on meil kasutada 1908. aasta tööstusloenduse täpsemad ja täielikumad andmed, kus on antud tsensusliku tööstuse ettevõtete arv, neis töötavate tööliste arv ja toodangu summa.[5] Rühmitades kubermangud elanikkonnas domineeriva rahvuse järgi vastavalt pärastistele NSV Liidu rahvusvabariikidele, saame järgmise tabeli (lk. 363).

Seega andsid vene kubermangud (koos Peterburi kubermanguga), kus oli 42,6% ettevõtete üldarvust ja 56,5% tööliste üldarvust, 61,2% kogu impeeriumi tsensusliku tööstuse toodangust, Ukraina kubermangud, kus oli 20% impeeriumi ettevõtete üldarvust ja 15,8% tööliste üldarvust, andsid 18,3% kogutoodangust. Poola kubermangude osas olid vastavad arvud 16%, 12,5% ja 11,4%.

Nende andmete suhtelisele täpsusele vaatamata saame tööstuse jaotusest üksikute rahvuslike piirkondade vahel, tööstusettevõtete tootmisvõimsusest ja tööstus- ning kaubandusettevõtete käivetest küllaltki reaalse pildi. Kui neid arvusid kasutada tinglikult kui rahvusliku kapitali arenemise näitajat vene kapitalismi süsteemi mitmesugustes piirkondades ning NSV Liidu tulevastes rahvusvabariikides, siis on puhtvene rahvusliku kapitali erikaalu näitajaks, mis on tegelikkusele õige lähedane, tööstusettevõtete osas kuni 50% ja kaubandusettevõtete osas 55—60%; ukraina kapitalil koos valgevene ja osalt ka juudi kapitaliga — 12—14%; poola kapitalil osalt koos juudi kapitaliga — 8—13%; segakapitalil väliskapitali tunduva osatähtsuse juures — 20—22%, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvuslikes piirkondades — 2—3%. «Vene kapitalism» oli seega impeeriumi mitmesuguste rahvuste kodanluse

[5] «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 г.», под ред. В. Е. Варзара, Спб. 1912, стр. 8—10.

Kubermangude rühmad	Ettevõtete arv		Tööliste arv		Toodangu väärtus	
	absoluutselt	%-des	tuhandetes	%-des	miljrbl.	%-des
Vene impeerium üldse .	19 833	100,0	2168,8	100,0	4580,9	100,0
Sealhulgas:						
I. Suurvene kubermangud	7 640	38,5	1059,6	48,8	2356,7	51,4
Neist tööstuslikud keskkubermangud .	3 190	16,1	733,7	34,0	1244,8	27,2
Sealhulgas:						
Moskva kubermang .	1 295	6,5	314,5	14,5	596,6	13,0
Neist Uraali kubermangud	1 077	5,4	176,5	8,1	234,9	5,1
Neist Balti kubermangud	2 033	10,1	264,7	12,2	698,4	15,3
Sealhulgas:						
Peterburi kubermang	824	4,2	166,9	7,7	449,2	9,8
II. Ukraina kubermangud	3 995	20,1	344,8	15,8	841,0	18,3
Neist mäetööstuslikud kubermangud .	1 518	7,7	174,3	8,0	481,1	10,5
Neist edelapoolsed peedisuhkru kubermangud	2 015	10,2	151,9	7,0	331,1	7,2
III. Poola kubermangud .	3 172	16,0	270,3	12,5	523,6	11,4
IV. Valgevene ja Leedu kubermangud . . .	1 967	9,9	56,4	2,6	99,0	2,2
V. Taga-Kaukaasia kubermangud	771	3,9	64,5	3,0	238,7	5,2
Neist Bakuu kubermang	433	3,3	48,9	2,3	218,5	4,8
VI. Kesk-Aasia kubermangud	387	2,0	12,0	0,5	78,5	1,7
Neist Kasahstan . .	137	0,7	4,9	0,2	16,9	0,3

looming, kusjuures juhtivat osa etendas vene kodanlus, eriti käibe ja kaubanduse alal.

Selline oli kapitalistliku Venemaa üksikute piirkondade erikaal ja vahekord kapitalismi arenemises. Meile on need vastastikused suhted edaspidises käsitluses väga tähtsad, sest nad iseloomustavad seda, mil määral oli kapitalism Oktoobrirevolutsiooni ajalooliseks momendiks levinud «laiuti», iseloomustavad seda pärandit, mille rahvusvabariigid said kapitalismilt.

Allpool peatume üksikasjalisemalt kapitalismi ja kapitalistliku tööstuse arenemisel rahvuslikes piirkondades ja oblastites

ning vaatleme seda osa, mida selles etendas nende piirkondade rahvuslik kodanlus. Siin peatume me kapitalismi arenemise teisel üldisel küsimusel rahvuslikes piirkondades — neis töölisproletariaadi kujunemise üldistel tulemustel.

Proletariaadi arvuline jagunemine üksikute rahvuslike piirkondade vahel kajastab ka tema rahvuslikku koosseisu üksnes osaliselt, sest proletariaat formeerus rahvuslike piirkondade tööstusettevõtteis mitte ainult kohalikust kaadrist, vaid suurel määral ka väljastpoolt tulnuist. Kuid muude, täpsemate andmete puudumise tõttu võime rahvuslike piirkondade proletariaadi arvu iseloomustamisel ikkagi aluseks võtta tema jagunemise rahvusliku elanikkonna ülekaaluga piirkondade järgi. Need andmed, mis on ülalpool esitatud tabelis rühmitatud 1908. aasta loenduse andmete alusel, näitavad, et Vene kubermangudes moodustas proletariaat impeeriumi tsensusliku tööstuse kõigist töölistest samuti ligikaudu 50%, Ukraina kubermangudes — umbes 16%, Poolas üle 12% ning Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias umbes 4% tööliste üldarvust. Vene tööline etendas seega impeeriumi tööstusproletariaadi kaadri kujunemise käigus arvuliselt juhtivat ja domineerivat osa. Ka poliitilises suhtes kuulus vene töölisklassile rahvuslike ääremaade tööliste revolutsioonilises võitluses ning tsarismi ja kapitalismi kukutamises juhtiv osa.

Pärast seda üldist iseloomustust asume vaatlema kapitalismi arenemist impeeriumi erinevates rahvuslikes piirkondades ja oblastites, kuna rahvusliku kapitali arenemise tingimuste, tempo ja iseloomu ning rahvusliku kodanluse ja proletariaadi kujunemise poolest oli neil piirkondadel enam või vähem selgelt väljenduvaid iseärasusi.

XV PEATÜKK

VENE RAHVUSLIKU KAPITALI GENEES JA EVOLUTSIOON MOSKVA KAPITALISTLIKU TÖÖSTUSE UURIMISE VALGUSES

Vene rahvusliku kapitali evolutsiooni üldine iseloom. Nagu me eespool näitasime, toimus vene rahvusliku kapitali ja vene kodanluse esialgne kujunemine XVII sajandi Moskva riigi teedel ja tööstuskeskustes, mil Moskva ümber hakkas tekkima ühtne rahvuslik ülevenemaaline turg, mille «organisaatoreiks ja peremeesteks» olid Lenini sõnade järgi «kapitalistid-kaupmehed». Moskva kaubanduslikud sidemed ja elanikkonna kaubanduslik ekspluateerimine Moskva kaupmeeste kapitali poolt levisid territooriumi laienemisel kiiresti põhja ja loode poole, vallutades siin vanad Novgorodi

kaubateed, aga ka lõuna poole, tungides uutesse koloniseeritavatesse piirkondadesse, ning ida poole — Volga- ja Kaspia-tagustele maa-aladele ning Siberisse, vallutades siin hinnaliste toorainete, eksport- ja tööstuskaupade laiaulatuslikud turud.

Laialdaste kaubanduslike sidemete tõttu riigi määratu suurel territooriumil, kaupmehekapitali poolt ekspluateeritava suure ja kaugelasuva koloniaalfondi varajase vallutamise ning lõpuks arvukate mitmesuguste, kaupmehekapitaliga ühinenud väiketootjaslike kodutööndusettevõtete tõttu oli kaupmehekapitalil vene rahvusliku kapitali arenemises kaua aega otsustav tähtsus.

Seetõttu kõik kaubanduskapitali liigid — alates paristajate ja kaubanduslike vahetalitajate väikekapitalist kuni hulgikaupmeeste, ülesostjate, Volga lodja- ja laevaomanike, viljakaupmeeste, manufaktuuriga kauplejate suurkapitalini — arenesid jõudsalt ning säilitasid endise Moskva riigi põhilistes (suurvene) kubermangudes, samuti aga ka tema kaugelasuvates kolooniates — Volga-tagustel maa-aladel, Siberis, Idas ja Kagus — kauema aja jooksul iseseisva ja domineeriva seisundi. Kaupmehekapital säilitas riigi majanduses suure tähtsuse mitte üksnes pärisorjusliku majanduse perioodil, mil kaubanduslikud seosed ja kapitalistlikud ringlusvahendid (raudteed, kaubandusvõrk, krediit, pangad) olid veel nõrgalt arenenud, vaid ka tööstusliku kapitalismi perioodil.

Alates XVII sajandi lõpust ja eriti XVIII sajandil hakkasid kapitalistid-kaupmehed kaubanduslikult tegevuselt ja elanikkonna kaubanduslikult ekspluateerimiselt üle minema tööstuslikule tootmisele, ühendades kaupmehekapitaliga talupoegade väikseid kodutööndusettevõtteid või asutades oma tööstusettevõtteid — manufaktuure. Tekkisid terved tööstuspiirkonnad ja tööstuskeskused — Moskva ja Tuula ümbruses, Peterburis ja Uraalis. Toimub kaubanduskapitali tööstuskapitaliks muundumise protsess.

See kaupmehekapitali muundumine tööstuskapitaliks (mille kolmele teele kui kapitali evolutsiooni üldisele ajaloolisele seaduspärasusele juhtis tähelepanu Marx)[1] toimus Venemaal mõnevõrra teisiti kui kiiremini kapitaliseeruvates läänemaades.

Kõige rohkem levinud teeks Venemaal oli küla väiketootjate kodutööndusе ühendamine ja allutamine kaubanduskapitalile. Ta asendas feodaalset tootmisviisi ja kutsus esile selle lagunemise. See tee jääb, nagu väljendas Marx, «kapitalistliku tootmisviisi teele risti ette ja hääbub üksnes viimase arenemisega». Seetõttu, ehkki see tee oli feodaalse tootmisviisiga võrreldes progressiivne, pidurdas ta ajalooliselt vene kapitalismi arenemist ning tingis selle mahajäämuse. Ta oli eriti levinud neis kohtades ja tööstusharudes, mis olid talupoegade kodutööndusega tihedamini seotud (keskpiirkond, tekstiilitööstuse harud).

---

[1] Vt. К. Маркс, Капитал, т. III, гл. 20 «Из истории купеческого капитала».

Venemaal omas tööstuskapitali kujunemise protsessis suurt tähtsust ka teine tee, kus «kaupmees muutub vahetult töösturiks» ja organiseerib oma tööstusettevõtte. Kapitalismieelsel epohhil koondus kapitali akumulatsioon peamiselt kaupmeesteklassi kätte, kes oligi peamiseks tööstusettevõtete organiseerijaks. Kuid pärisorjusliku majanduse tingimustes polnud tööstusettevõtete vahetu organiseerimise suhtes oluline mitte niivõrd tööstuskapitali, kui just pärisorjusliku tööjõu omamine. Seoses sellega põrkas kaupmehekapital tööstusettevõtete organiseerimisel kokku ühelt poolt feodaalomanike — pärisorjusliku tööjõu ainuõiguslike valdajate — konkurentsiga, teiselt poolt aga püüdis kaupmees ise saada pärisorjusliku tööjõu omamise õigusi ning muutus sellega mitte tööstuslikuks ettevõtjaks, vaid feodaalomanikuks. Nii oli ka sellel teel kapitalistlike suhete arenemisele pidurdav toime, eriti piirkondades ja harudes, mis olid seotud pärisorjusel rajaneva põllumajanduse ja pärisorjuslike latifundiumidega.

Üheks tüüpiliseks näiteks selles suhtes oli Uraali mustmetallurgia, mis näitas vene rahvusliku tööstuskapitali ja vene tööstuskodanluse kõige varasemat kujunemist. See kodanlus ei läinud siin mitte niivõrd kapitalistliku ettevõtjalikkuse, kuivõrd just feodaal-pärisorjuslike privileegide kasutamise teed. Kaupmehekapital levis laialdaselt ka teistes tööstusharudes, eriti aga kergetööstuse (tekstiili-, naha- ja toiduainetetööstuse) harudes kui tootmise organiseerija, algul peamiselt possessioonimanufaktuuride näol. Kuid õige pea heitis ta neis harudes endalt feodaalse kesta ja asus juba XIX sajandi esimesel veerandil organiseerima puhtkapitalistlikku tootmist talupoegade väiketööndusettevõtete kapitalistlikuks manufaktuuriks ühendamise teel. Öeldu puudutab peamiselt keskpiirkonna puuvillatööstust, mida kaupmehekapital juba XIX sajandi esimesel poolel organiseeris kapitalistlikel alustel.

Lõpuks kolmas tee, mida Marx pidas tõeliselt revolutsiooniliseks teeks, mille puhul kapital suundub tööstusse väljastpoolt ja tööstur ise organiseerib vahetult tööstuslikku tootmist, levis Venemaal alles pärast 1861. aasta reformi. Reformi eel, mil kapitali akumulatsiooni ja kontsentratsiooni peamiseks allikaks oli kaubandus, riigitulude rentimine jne., asutas kaupmehekapital puhtkapitalistlikke ettevõtteid enamasti üksikomanike ettevõtetena. Alles alates 70—80-ndaist aastaist ja eriti 90-ndail aastail algas kapitali juurdevool tööstusse teisest suurest allikast — niihästi vene kui ka välismaise aktsiakapitali moodustamise teel. See ei olnud rahvamajanduse rüpest «orgaanilise väljakasvamise» tee, vaid ennemini oli «ülevalt poolt püstitatud pealisehitis», mis mõnikord toimus kogu rahvamajanduse äärmise mahajäämuse tingimustes.

Venemaa kapitalismi süsteemis arenes viimati mainitud tee eriti intensiivselt mõnede, peamiselt ääremaade kubermangude rasketööstuse harudes (lõunapiirkonna, Baltimaade ja Poola metallurgia-, kivisöe- ja põhikeemiatööstus; Aserbaidžaani nafta-

tööstus; Peterburi piirkonna metallitööstus) ja hiljem Uraalis, kus, alates XX sajandi algusest, endised suured ainuomanikulised eraettevõtted ning vanade privilegeeritud perekondade mäekaevanduspiirkonnad muutusid aktsiakapitali omandiks või kontsessioonideks.

Teistes kohtades, kus valitses vene rahvuslik kapital, ja seal kõige rohkem levinud tööstusharudes (tööstusliku keskpiirkonna puuvillatööstuses, Volgamaa jahutööstuses jm.) ei leidnud aktsiakapital kuigi suurt rakendamist. Kerge- ja toiduainetetööstuse suurettevõtted olid siin ainuomanikuliste ettevõtetena vanade kaupmeheperekondade käes. Ja alles monopolistliku finantskapitali tugevnedes hakkasid keskpiirkonna, Volgamaa ja idapiirkondade ainuomanikulised ning «perekondlikud» tekstiili- ja jahutööstuse ettevõtted ümber kujunema aktsiaseltsideks, milles väliskapitali osavõtt oli väike.

Samal ajal monopolistliku kapitalismi perioodil kaubanduslik suurkapital osalt kaotab, osalt muudab oma erilisi kaubanduslikke funktsioone, liitub tööstuskapitaliga sündikaatlikeks monopolistlikeks koondisteks ja «kasvab kokku» finantskapitaliga.

Sellised olid kogu rahvamajanduse arenemise tingimustest ja iseärasustest, aga ka üksikute piirkondade ja tööstusharude eritingimustest sõltuvalt vene rahvusliku kapitali — kaubandus-, tööstus- ja finantskapitali — evolutsiooni üldised teed.

Selles suhtes kõige tüüpilisemaks ja iseloomustavamaks vene tööstuskapitali ja tööstuskodanluse geneesile ning evolutsioonile on tööstuslik keskpiirkond, eriti Moskva tööstuspiirkond ja Moskva linn oma tekstiili- ja eriti puuvillatööstusega. Moskva linn, Moskva kapital ja Moskva kodanlus tegid siin alates XVII sajandist kuni XX sajandini läbi pikaldase orgaanilise protsessi, mis on tüüpiline kogu vene rahvusliku kapitalismi evolutsioonile. See ajalooline tee kulges alates kaupmehekapitali algvormidest kuni tööstuskapitalini, väikesest jaotusmanufaktuurist kuni suurvabrikuni, tekstiilitööstusest kuni metallurgiatööstuse ja masinaehituseni, ainuomanikulisest väike-ettevõttest kuni monopolistliku panga- ja finantskapitalini.

Püüame siin anda vene rahvusliku kapitali ja vene rahvusliku kodanluse evolutsiooni monograafilise (paratamatult ainult lühikese) ülevaate, võttes uurimuse aluseks Moskva tööstuse.

Moskva kui kaubanduskeskus. Moskva ja Moskva tööstuspiirkond koos laiaulatusliku, tema külgetõmbesfääri kuuluva tagamaaga oli juba ammust ajast vene rahvusliku kapitali ja vene rahvusliku kodanluse keskuseks ja koondumispunktiks. Selle protsessi geneetiline algus ulatub juba XVII sajandisse, mil Moskva ümber kujunes ühtne vene rahvusriik. Muutunud suure riigi kaubateede ning Ida ja Lääne vaheliste kaubanduslike sidemete keskuseks, tekkis Moskvas juba XVI—XVII sajandil kaubandusliku suur- ja väikekodanluse laialdane ühiskondlik kiht. Juba XVII sajandi lõpul alustab see ka tööstuslikku tegevust (Stroganovide, Morozovite ja

välismaalaste Viniuse, Akemate jt. rauamaagi-, soola- ja potasetööstus). Osa neist ettevõtteist oli suurte feodaal-pärisorjuslike pärusmõisatega, osa pärisorjusliku talumajanduse kodutööndusliike väike-ettevõtetega (Moskva-lähedane rauasulatamis- ja sepatööndus ning kodutööndusliik kudumine) geneetiliselt ja majandusliikult seotud.

XVIII sajandi algul alanud järsk pööre Vene riigi poliitilistes ja majanduslikes tingimustes nihutas Moskva ja tema ümber tekkinud tööstuspiirkonna teisele kohale. Teda asendas intensiivne tööstuslik ehitustegevus teistes piirkondades — metallurgiatehaste rajamine Uraalis, metallurgia-, sõjatööstuslike ja mitmesuguste muude suurmanufaktuuride loomine Peterburi piirkonnas jm. Kuid ka neis tingimustes ei kaotanud Moskva oma tähtsust kui rahvusliku kapitali kujunemise keskus, vaid see suurenes veelgi.

Moskva omas keskset asukohta, olles niisama kaugel niihästi mustmullavööndist, mille tähtsus kogu tööstuspiirkonna varustajana viljaga ja teiste põllumajandussaadustega alates XIII sajandist üha kasvas, kui ka tähtsamatest Volgamaa punktidest (Nižni Novgorod, Rõbinsk jt.), kuhu neid saadusi kogunes Volga basseini määratu suurelt territooriumilt. Tänu säärasele asendile muutus Moskva suurimaks kaubanduskeskuseks ja jaotuspunktiks mitte üksnes tööstuslikule mittemustmullavööndile, vaid ka kogu riigile. Moskva kaubanduskapital ja kaupmeeskond tungisid kaugelasuvatesse, mitmesuguse tooraine poolest rikastesse Volga-tagustesse, Kaama- ja Kaspia-äärsetesse, Siberi, põhja- ja loode- ning hiljem ka vilja poolest rikastesse lõunapiirkondadesse.

Moskva kaupmehekapital pani aluse Siberi kaubanduskapitalile, algul Siberi toorainete ülesostmisega, hiljem Moskva manufaktuuri ja teiste toodete turustamise organiseerimisega Siberis. Volga kaupmeeste, vilja, kanepi, villa, naha, karusnahkade ja idamaa kaupade ülesostjate, lotjade, laevade ja jahuveskite omanike suurkapitalide kujunemine sai samuti oma otsese alguse Moskva kapitalidest, oli tihedalt seotud Moskvaga, tema vahendusliku ja kaubandusliku tegevusega ülalnimetatud kaupade ülesostmisel ning Moskva tekstiili- ja muude toodete müümisel Nižni Novgorodi, Irbiti ja teistel laatadel.

XVIII sajandil, pärast steppide lõplikku vallutamist ja asustamist, on Moskva kaupmehekapital lõunapiirkondade vilja ja teiste põllumajandussaaduste suurte ülesostude organiseerimise eesotsas. Tarbiva vööndi varustamiseks organiseerisid Moskva suurhankijad ja -ülesostjad kaupade hiiglasliku juurdevoolu Ukraina laatadelt, põllumajandusliku keskpiirkonna viljaturgudelt, Volga ja Doni sadamatest.

Moskva kaubanduslik tähtsus tõusis XIX sajandi 70-ndail aastail veelgi, mil endine kapitalismieelne hobutransport ja burlakkide poolt jõgedel lotjade vedamine asendus aururaudtee ja -laevandusega. Moskva muutus raudteede ehituse keskuseks, ühendades raudtee abil Moskvaga kõik kõige kaugemad ääremaad. Juba

70-ndail aastail ehitatud raudteede kaudu voolas Moskvasse põllumajandussaadusi: näiteks Moskva—Kurski teed kaudu — põllumajandusliku keskpiirkonna saadused; Moskva—Kozlovi—Voroneži teed kaudu — kagupiirkonna saadused; Moskva—Nižni teed kaudu — Volga ja Kaama piirkondade saadused. Edasine raudteede ehitamine Tsaritsõnini, Saraatovini, Harkovi ja Rostovini, Rõbinski ja Bologojeni, aga ka Riiani, Liibavini ja mujale laiendas Moskva kaubandusliku külgetõmbe rajooni tunduvalt. Moskva muutus eksportkaupade vaheetapiks ja — mis oli veelgi tähtsam — avardas tema manufaktuuri ja muude toodete turustamist.

Moskva kaupmehekapital rajas intensiivselt teed rahvusliku tööstuse toodete ja esmajoones tekstiilitööstuse toodangu turustamiseks. Isegi veel XX sajandi algul olid Moskva ja Moskva tööstuspiirkonna kaubanduskapitali kaubakäibed tööstusettevõtete käivetest suuremad. Moskva ja Moskva piirkonna kaubandus- ja tööstusettevõtete käibed olid 1900. aastal läbiviidud Euroopa-Venemaa kaubandusliku ja tööstusliku loenduse ametlikel andmeil järgmised (miljonites rublades).[2]

Käibed	Kokku Euroopa-Venemaa	Sealhulgas Moskva piirkond	Sealhulgas Moskva linn
Tööstusettevõtted			
Kõik ettevõtted kokku	3669	961	318
sealhulgas maapõuevarade töötlemine . . .	984	137	50
„ kiudainete töötlemine	1001	577	109
Kaubandusettevõtted			
Kõik ettevõtted kokku	6033	1181	854
sealhulgas mineraaltooted ja metallkaubad .	555	110	76
„ manufaktuurkaubad	1293	380	338

Tabelist nähtub, et kogu Euroopa-Venemaa kaubandusettevõtete kaubanduslikud käibed olid tööstusettevõtete käivetest märksa suuremad (64% võrra). Moskva osas tõuseb see protsent 168-ni, kinnitades seda, et juba 1900. aastal oli Moskva rohkem «kaubanduslinn» kui «tööstuslinn». Moskva tööstusettevõtete käibed moodustasid Euroopa-Venemaa tööstuse kogukäibest 8,7%, kaubandusettevõtete käibed aga — 13,7% kaubanduslikust kogukäibest. Moskva enese tööstusettevõtete käivetest langes ligemale 34% manufaktuurkaupadele, 24% — toiduainete tootmisele ja ainult 15% — mineraalide ja metallide töötlemisele (27% — kõigile ülejäänutele). Moskva kaubanduslikust kogukäibest langes manufaktuurile 40%, toiduainetele 30% ja kõigile ülejäänutele 30%.

[2] «Торговля и промышленность Европейской России по районам», Министерство торговли и промышленности, Спб. 1900.

Üksikute harude järgi olid käibed niihästi tööstus- kui ka kaubandusettevõtetes kiudainete töötlemise ja manufaktuuri alal suuremad kui maavarade töötlemise ja kaubanduse (mineraalained, metalltooted jm.) alal. See tõendab seda, et kerge- ja eriti tekstiilitööstus arenes suhteliselt kiiremini kui metallide ja mineraalide töötlemine, s. t. rasketööstus. Moskva suhtes avaldus see eriti kujukalt 1900. aastal, mil kiudainete töötlemise ettevõtete käibed olid Moskvas üle kahe korra ja kaubandusettevõtete käibed manufaktuuri alal ligikaudu 4,5 korda suuremad kui tööstus- ja kaubandusettevõtete käibed mineraalainete, metalltoodete jm. alal.

Kõik see tõendab, et 1900. aastal oli «Moskva kui manufaktuuri- ja tekstiilitööstuse linn» «Moskvast kui metallurgialinnast» tunduvalt ette jõudnud. Näiteks manufaktuurkaupade kaubanduspunktina andis Moskva Euroopa-Venemaa manufaktuurikaubanduse kogukäibest ühe kolmandiku (337,5 miljonit rubla 1138 miljonist rublast, ilma laatadeta), jõudes selles suhtes kõikidest teistest suurematest manufaktuurikaubanduse punktidest tunduvalt ette (Peterburi — 152 miljonit rubla, Nižni Novgorodi laat — 64 miljonit rubla, Varssavi — 62 miljonit rubla). Kaubandusettevõtte keskmiseks käibeks oli Moskvas 124 000 rubla, Euroopa-Venemaal keskmiselt aga kõigest 30 000 rubla ja Peterburis 65 000 rubla. Vastupidine oli olukord maavarade ja metallitoodete kaubanduses, kus Moskva andis Euroopa-Venemaa kogukäibest kõigest 15% (76,4 miljonit rubla 529,2 miljonist rublast), jäädes Peterburist (116,3 miljonit rubla) tunduvalt maha. Vastavate kaupade käive ühe Moskva ettevõtte kohta oli 82 000 rubla, Peterburis aga — 114 000 rubla.

Moskva kui manufaktuurikaubanduse linn. Seega manufaktuuri tööstusliku tootmise ja kaubanduse mahu poolest kujutas Moskva koos tema mõju all oleva ja temaga kõige tihedamate majanduslike sidemetega ühendatud Moskva tööstuspiirkonnaga XX sajandi algul endast esimest piirkonda impeeriumis. Moskva ja Moskva piirkond oma tekstiilitööstuse ja manufaktuurikaubanduse hiiglasuurte ettevõtetega hoidsid enda käes Euroopa-Venemaa toodangust rohkem kui poole ja käibest ühe kolmandiku.

Moskva tööstuskodanlus teostas aktiivset majanduspoliitikat, et arendada edasi tekstiilitööstust ja vallutada uusi turge. Moskva tööstuspiirkond ja Moskva enda manufaktuurikaubandus oli XIX sajandi keskel 15—20 hulgisuurkaupmehe käes: vendade Štšapovite, Štšukini, Haruzini, Aleksejevi, Prohhorovi, Okonišnikovi jt. käes. Nende hulgikaubanduslikud operatsioonid toimusid peamiselt Moskva, Nižni Novgorodi ja ka muudel laatadel, kustkaudu nende kaubad läksid kohalike hulgikauplejate kätte. Kaugemates ääremaades — Siberis ja Kesk-Aasias — juhtisid hulgikaubandust vahetalitajad, kes tegelesid toorainete ülesostuga päriselanikelt ja olid vahendajateks Moskva puuvillatööstuse toodangu turustamisel.

Need provintsi kaupmehed kogusid sageli suuri varandusi, lõid kindlad sidemed Moskvaga ja muutusid ise pealinna väljapaistvateks ärimeesteks kaubanduse ja tööstuse alal, hiljem aga ülevenemaalise tähtsusega pangategelasteks. Taolisteks olid näiteks Stahhejevite vana kaubandusfirma Moskvas, kes kauples kaugetes ääremaades, Siberis, ning Vtorovi kaubandusfirma Siberis kui kõige tüüpilisem näide kaubandusliku rahvuskapitali muundumisest tööstuskapitaliks ja seejärel panga- ning finantskapitaliks.

A. F. Vtorov, Kostroma kubermangust pärinev linnakodanik, alustas 1866. aastal Irkutskis kauplemist Nižni Novgorodist ülesostetud manufaktuurkaupadega. Tollal liiklusteede puudumise tõttu esinenud transpordiraskused (kaupade kohalevedu kestis 3—4 kuud, kapital ringles kord aastas) kaeti täielikult Moskva manufaktuuri eest Siberis makstavate kõrgete hindadega ja kasutoova kaubandusega Siberi külas ning päriselanike hulgas. 1890—1900-ndail aastail asutas Vtorov reas Siberi linnades — Tomskis, Sretenskis, Tšitaas, Verhneudinskis jm. hulgi- ja jaemüügi ladusid ja universaalkauplusi. Aastail 1906—1907 liitis ta konkurentide Stahhejevite ettevõtte oma firmaga, asutas «perekondliku» kaubandusliku osaühingu algul kolme miljoni rubla suuruse kapitaliga, mis 1914. aastaks suurenes 10 miljoni rublani, kusjuures aastakäive moodustas 30 miljonit rubla. Sel ajal asus Vtorov, säilitades oma kaubanduse suurettevõtete võrgu 11 Siberi linnas, Moskvasse, kus muutus tähtsaimaks töösturiks, organisaatoriks ja finantsistiks.

Moskvas ehitas Vtorov üles tolle aja kohta hiigelhoone ja Moskva kaubanduslike operatsioonide keskuse — võõrastemaja «Delovoi Dvor» («Ärikoda»). Koos teiste Moskva manufaktuursuurettevõtetega — Konšini ja Hübneri ettevõtetega ning Danilovi Manufaktuuri Ühinguga (Knoop, Soldatenkov, Štšukin) — organiseeris ta sise- ja väliskaubanduse ühingu 15 miljoni rubla suuruse kapitaliga. Konšini ainuomanikulise ettevõtte osaühisuseks reorganiseerimisel haarab Vtorov osatähtede enamuse enda kätte ning koos Knoopiga laiendab selle ettevõtte kiiresti esimese järgu ettevõtteks, millel oli 1914. aastal 115 000 ketrusvärtnat, 4200 kudumistelge ja 10 miljoni rubla suurune põhikapital. 1910. aastal ostis ta üles Hübneri sitsitrükkimisvabriku osatähed ning suurendas selle ettevõtte toodangu kuni 20 miljoni rublani aastas ja põhikapitali kuni 4,8 miljoni rublani. Lõpuks, juba esimese maailmasõja ajal astus firma asutaja poeg N. A. Vtorov Rjabušinski ja teiste Moskva suurimate manufakturistide pangandusfinantsgruppi, muutudes mitmesuguste ettevõtete finantseerijaks ja organisaatoriks. Sellest tuleb juttu edaspidi, kui me käsitleme Moskva majandust imperialismi perioodil 1900.—1914. aastal.

A. F. Vtorov tegi oma elus läbi tee keskkaupmehest kuni silmapaistva hulgikaupmehe ja ärimeheni ning mitmesuguste üleimpeeriumilise tähtsusega tööstusettevõtete finantsorganisaatorini.

Tavaliselt nõudis kaubanduskapitali tööstuskapitaliks muundumine pikka aega, teostudes sageli mitme sugupõlve kestel. Kuid just see rahvusliku kaubanduskapitali orgaaniline tootvaks tööstuskapitaliks muutumine valmistas ette baasi vene tööstuskapitali rahvusliku süsteemi loomiseks ning tingis kõigi ühiskondlike ja majanduslike suhete põhjaliku reorganiseerimise riigi rahvamajanduses.

Selles rahvusliku kapitalismi loomises ei käinud Moskva ja tema tööstuspiirkond väliskapitali lihtsa ja otsese ülekandmise teed, nagu see toimus mõnes teises piirkonnas, vaid kaubanduskapitali aeglase, orgaanilise arenemise, akumuleerumise ja tootvaks kapitaliks transformeerumise ning kaupmehe-ülesostja tööstuslikuks ettevõtjaks muutumise teed.

Moskva kui tekstiilitööstuse linna genealoogia. Selles suhtes on huvitav jälgida suurimate tööstusettevõtete genealoogiat ja nende kapitalide akumulatsiooni tööstuslikus keskpiirkonnas. See genealoogia on oma vormilt niisama ühetaoline, kui oma olemuselt äärmiselt õpetlik. Põhiliseks vaatlusobjektiks võtame tekstiilitööstuse, sest see on tüüpilisemaks kapitalismieelsetest tööstusvormidest, talupoegade kodutööndusest kaubanduskapitali ühendava tegevuse mõjul tekkinud tööstuseks.[3]

Kui rühmitada ettevõtted nende asutamisaja järgi, siis 50-nest meie poolt uuritud ja kuni 1912—1914-ndate aastateni säilinud Moskva piirkonna suurimast ettevõttest tekkis aastail 1800—1830 — 24 ettevõtet, aastail 1830—1861 — 10 ettevõtet ning 1 ettevõte pärast 1861. aastat (ülejäänud ettevõtete tekkimise aeg on teadmata). Nende ettevõtete asutajateks olid talupojad, peamiselt pärisorjad (29), kaupmehed (8), aadlikud ja mõisnikud (5) (nende ettevõtted müüdi hiljem kõik kaupmeestele) ning välismaalased (5). Nendest ettevõtetest püsisid ühe ja sama suguvõsa ja perekonna käes, otseses mees- või naisliinis pärandamise või osatähtede ehk aktsiate enamiku üleandmise teel 40 ettevõtet ja firmat (peale aadlike poolt müüdute). Kuid neist ettevõtetest püsisid kuni 1912—1914-ndate aastateni ainuomaniku käes üksnes 5 ettevõtet; ülejäänuist muudeti vene ettevõtted kõik peamiselt «perekondlikeks» osaühinguteks (eriti 80—90-ndail aastail ja aastail 1905—1910), välismaised ettevõtted aga enamasti aktsiaseltsideks.

Kui võtta vene tekstiilitööstus tervikuna, siis 108 avalikult aru andma kohustatud ettevõtte hulgas oli 25 aktsiaseltsi (sellest 20 välismaist) ja 82 osaühingut (sellest 10 välismaist), põhikapitaliga 193 miljonit rubla. Seega avaldub oma valdavas osas 100—120 aasta kestel vene tööstuskodanluse ühe ja sama sugu-

[3] Meil oli selleks kasutada andmeid rohkem kui 50 suurima Moskva ja tema mõjusfääri kuuluvate piirkondade puuvillatööstusettevõtete kohta, kelle perekonna-arhiivid hoitakse kas Moskva oblasti arhiivis või teistes arhiivides, või kelle kohta leidub erilisi ajaloolisi, vahel väga väärtuslikke ja üksikasjalikke monograafiaid.

konna või perekonna kätte jäänud kapitali «rahvuslik» iseloom tekstiili- ja eriti Moskva puuvillatööstuses õige selgesti.

Kõige huvitavamaks ja iseloomustavamaks jooneks Moskva «rahvusliku» tekstiilitööstuse arenemises on äärmiselt kiire kapitali akumulatsiooni protsess, tingituna niihästi vabriku- kui ka «koduse» töölise halastamatust ekspluateerimisest, aga ka määratu suurtest kaubanduslikest kasumitest, mida saadi laiaulatuslikul siseturul kaupade monopolihindadega realiseerimisel. See kapitali kiire akumulatsioon võimaldas manufaktuurilt ja väikestelt «töötubadelt» kiiresti üle minna suurtes vabrikutes toimuvale tsentraliseeritud mehhaanilisele tootmisele.

Nagu me nägime, oli suuremalt osalt talupoegade, talupoegadest pärinevate tööliste, väikekaupmeeste ja ülesostjate poolt asutatud tohutu suure arvu ettevõtete enamiku tüüpiliseks algvormiks väike «perekondlik» või siis 2—3 töölisega sitsi trükkimise, viimistlemise, värvimise ja kudumise «töökoda». Tavaliselt oli see tootmine ühendatud ka kaubandusliku vahetalitusega, sest sääraste sitsi trükkimise ja viimistlemise «töökodade» omanik või kodutööndaja-kuduja ostis ise lõnga, jagas selle kudumiseks kodus töötavatele kudujatele ning seejärel pleekis, värvis või trükkis kanga oma töökojas. Säärane organisatsioon võimaldas tootmislikule ja kaubanduslikule ekspluateerimisele kiiresti allutada suure arvu kodutöötajaid-kudujaid, sageli ligi 6000—10 000 perekonda, s. t. 10 000—25 000 inimest. Kapitali akumulatsioon toimus tootmises ja kaubanduses äärmiselt kiiresti. Võib oletada, et paljudel säärastel «kodutööndajatel»-ülesostjatel, lõngajagajatel ja väikeste töökodade ning «töötubade» omanikel oli juba enne oma väike-ettevõtete avamist olemas teatud kapital, kuid, otsustades mõnede näidete järgi, ei võinud see olla kuigi suur.

Manufakturistide «Morozovite dünastia» asutaja Savva Vassiljevitš Morozovi kohta säilinud legendi järgi oli ta talupoegpärisori ning tööline siidikudumise manufaktuuris. 1799. aastal, omades 5 rubla suurust kapitali sularahas, avas ta Zujevo külas oma siidivärvimise töökoja, töötades seal algul koos oma naise ja nelja pojaga. Juba 1820. aastal ostis ta enda koos perekonnaga mõisnikult Rjuminilt 17 000 assignaatrubla eest vabaks. Aastail 1825—1840 asutas Morozov puuvillavabriku Moskvas, pleegitamise ja puuvillaketramise vabriku Bogorodski külas (Bogorodsk-Gluhhovi manufaktuur), tema pojad aga asutasid omaette ettevõtted — mehhaanilise kudumise manufaktuuri Nikolskis, ketramis- ja kudumismanufaktuuri Tveris, teise puuvillaketramise, mehhaanilise kudumise, värvimise ja pleegitamise manufaktuuri Zujevos. Nende ettevõtete üldväärtus oli tollal vähemalt 200 000—300 000 rubla.

Kõigi nende Morozovite neljale põlvkonnale kuulunud 4 ettevõtte põhikapital moodustas 1913—1914-ndail aastail 44 miljonit rubla ja tagavarakapital — 74,4 miljonit rubla. Vabrikutes töötas 703 000 ketrus- ja korrutusvärtnat, 14 000 kudumistelge, töölisi oli

üldse 54 000 ja aasta kogutoodang moodustas 102 miljonit rubla. Sellest oli S. Morozovi Nikolski manufaktuuris 200 000 värtnat ja 3475 mehhaanilist telge, Vikula Morozovil — 206 000 värtnat ja 2917 telge, Bogorodsk-Gluhhovi manufaktuuris — 128 000 värtnat ja 3400 kudumistelge, Tveri manufaktuuris — 180 000 värtnat ja 4020 kudumistelge. Seega olid need ettevõtted kõik oma suuruselt silmapaistvad.[4]

Kapitali akumulatsioon Morozovite tööstusettevõtetes annab võib-olla kõige selgema ettekujutuse nende majanduslikust ja tehnilisest progressist. Kuid Morozovite ettevõtted ei olnud erandiks. Vastupidi, nad olid tüüpilisteks niihästi suurtele kui ka keskmistele puuvillatööstuse ettevõtetele Moskvas. Nii näiteks asutati Hludovi ettevõtted (Rjazani, Jaroslavli ja Smolenski kubermangudes) XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul talupoegade hulgast pärineva kodutööndaja-kangru I. I. Hludovi poolt, kes 1835. aastal pärandas oma poegadele 200 000 rubla. Kõigi Hludovi firmale kuuluvate puuvilla- ja linaketramis- ning -kudumisvabrikute põhikapital kokku moodustas juba 1913.—1914. aastal 8 miljonit rubla ja tagavarakapital 2 miljonit rubla. Neis ettevõtteis töötas 305 000 värtnat, 2500 mehhaanilist telge ja 8500 töölist aastatoodanguga 32 miljonit rubla.

Samasugune on üldjoontes ka Konovalovi ettevõtete genealoogia ja arenemine. Nende asutajaks oli mõisnik Hruštšovi pärisoritalupoeg, kes 1812. aastal asutas väikese kangakäärimis- ja värvimistöökoja. Aastaiks 1913—1914 arenes see suurettevõtteks 79 500 värtna, 2200 kudumistelje ning 7,6 miljoni rubla suuruse kapitaliga.

Balini Lõuna-Tezini manufaktuurid said alguse talupoja-kodutööndaja Balini värvimistöökojast, kelle pojapoeg, juba kaupmees, organiseeris 1837. aastal oma värvimistöökoja juures jaotuskontori ning 1865. aastal ostis mõisnik Protassovilt 16 000 värtnaga Lõuna Puuvillaketramise Vabriku, omades tollal juba miljonilist kapitali. 1871. aastal ostis ta uue vabriku Tveri kubermangus ja 1872. aastal puuvillaketramise ja mehhaanilise kudumise vabriku Možaiski maakonnas ning 1888. aastal Tezini Puuvillaketramis- ja Kudumisvabriku. Need Balini firma kaheks «perekondlikuks» osaühinguks liitunud ettevõtted omasid 1913.—1914. aastal 170 000 värtnat ja 2190 kudumistelge ning nende aastatoodangu väärtus oli 11,5 miljonit rubla, kusjuures osa- ja tagavarakapital moodustas kokku 7,4 miljonit rubla.

Samasugune oli ka Razorjonovite ja Kokorevite ettevõtete genealoogia (neli manufaktuuri 100 000 värtna ja 5 miljoni rubla suuruse põhi- ja tagavarakapitaliga). Gorbunovite ettevõtete asutajaks oli Kostroma kubermangu talupoeg, kes, omades väikest

[4] «Московский областной исторический архив», фонд Торгового дома Морозовых, оп. 342—348 и др.

töökoda, andis lõnga töötlemiseks välja kuuele tuhandele kodus töötavale kangruperekonnale. 1856. aastal jättis ta oma pärijatele 30 000 rubla suuruse kapitali, mis «perekondliku» osaühingu moodustamise momendiks, 1882. aastaks kasvas 2 miljoni rublani, 1912. aastaks aga — 8 miljoni rublani.

Moskva suurim ettevõte, N. Konšini ettevõte sai alguse possaadielanikult Konšinilt, kellel juba XVIII sajandi keskel oli väike puldanimanufaktuur Serpuhhovis. See ettevõte läks hiljem üle puuvillaste kangaste kudumisele ja trükkimisele, hakates kodus töötavaile kangruile välja andma lõnga mitkali valmistamiseks. N. Konšin suri 1898. aastal lasteta. Kogu tema varandus (10 miljonit rubla) läks heategevuse otsfarbeks. Vabrik võeti üle osaühingu poolt, mille eesotsas olid Knoop, Vtorov jt.

Mõnikord algas Moskva ettevõtete genealoogia kaupmeestest-vabrikantidest, kes asutasid vabrikuid ise või ostsid neid vähem edukailt asutajailt — mõisnikelt ja aadlikelt. Nii näiteks oli üks Moskva suurimaist tekstiiliettevõtteist, firma «Maljutin & Pojad», asutatud 1820. aastal vürst Golitsõni poolt. 1866. aastal müüdi see ettevõte P. Maljutinile, kuid ka siin ei jäänud ettevõte poegade-pärijate ebaõnnestunud ürituste tõttu püsima. Ettevõte läks naisliini kaudu kaupmehe-manufakturisti Voronini ja sellelt 1914. aastal Bardõgini kätte. Ettevõttel oli viimase kätte ülemineku 266 000 värtnat, 2005 kangastelge ning 11 miljonit rubla põhi- ja tagavarakapitali. Lõnga korrutamise alal töötava kodutööndaja perekonnast pärineva Bardõgini enda ettevõte oli asutatud hilisemal ajal — 1857. aastal — kodus töötavaile kangruile mitkali ja nankingi tootmiseks lõnga väljaandmise kontorina. Pärast nende toodete viimistlemist oma värvimis- ja viimistlemistöökojas realiseeris Bardõgin nad laatadel. 1879. aastal oli Bardõginil 300 000 rubla kapitali ning ta laiendas värvimis- ja viimistlemisettevõtet veelgi. 1908. aastal asutati Bardõgini perekonnaliikmetest koosnev puht «perekondlik» osaühing 8 miljoni rubla suuruse kapitaliga ning osteti üles Maljutini Ramenski manufaktuuri ja Hludovite ettevõtte osatähti. Pärast seda said Bardõginid 450 000 värtna ja 15 miljoni rubla suuruse kapitali tegelikuks käsutajaks.

Moskvas endas oli üheks suuremaks ja laialt tuntud ettevõtteks «Prohhorovi Trjohgornaja Manufaktuura», mis asutati kloostritalupoegade hulgast pärineva linnakodaniku Prohhorovi poolt 1799. aastal sitsitrükkimise ja värvimise töökojana. Arenedes ja vallutades oma riidele turu, muutus Prohhorovi ettevõte 40-ndail aastail «täielikuks» manufaktuuriks kõigi selle harudega ja läheb üle mehhaanilisele tootmisele. Ettevõtte toodangu suuruseks oli 70-ndail aastail kuni pool miljonit kangast (iga kangas à 50 arssinat), 1900. aastal — 1,5 miljonit kangast ja 1914. aastal — 3,2 miljonit kangast aastas. Ettevõtte põhikapital ulatus tollal 8,1 miljoni rublani ning sisseseade koosnes 45 000 värtnast ja 1500 kudumisteljest. 1906. aastal omandas Prohhorovi manufaktuuri

ühing Jaroslavli ja Jartsevi manufaktuuri (Hludovite) osatähtede kontrollpaki.

Väliskapital Moskva manufaktuuritööstuses. Mõne sõnaga tuleb peatuda veel Moskva manufaktuuriettevõtete teise liigi — väliskapitalile kuuluvate ettevõtete — juures. Ehkki väliskapital hakkas Moskva tekstiilitööstuses juurduma samal ajal või isegi veidi varem kui vene kapital, ei leidnud ta siin siiski kuigi suurt levikut.

Neljast suuremast välismaisest puuvillavabrikust Moskvas oli kõige vanemaks E. Zindeli vabrik, mis tegi läbi pikaajalise evolutsiooni alates 1823. aastast, mil ta asutati Šveitsi meistri Bucheri poolt väikese sitsitrükkimise töökojana. Töökoda läks 1856. aastal sakslase E. Zindeli kätte, kes muutis selle 1874. aastal osaühinguks. Sinna astusid peale Zindeli pärijate veel Knoop ning vene töösturid Soldatjonkov ja Hludov. See E. Zindeli firma sildi all töötav ühing omas 1,5 miljonit rubla kapitali. 1907. aastal omandas firma Naro-Fominskis asuva Voskressenski manufaktuuri 153 000 värtna ja 3200 kudumisteljega. Firma ja tema osanikud, luues laialdasi sidemeid Lähis- ja Kaug-Ida turgudel — Pärsiast ja Türgist kuni Hiinani ja Mongooliani —, asutasid manufaktuurkaupade väljaveoks «Vene Ekspordi Ühingu». Firma põhikapital ulatus 1914. aastal kuni 9 miljoni rublani ning tema Moskva ja Naro-Fominski manufaktuuride aastatoodang moodustas kuni 40 miljonit rubla.

Vähem edukalt arenes 1852. aastal välismaalase Rabenecki poolt asutatud vabrik. Sellele kuulus 1914. aastal 35 000 värtnat ja põhikapitali suurus oli 4,5 miljonit rubla.

Kolmanda välismaise puuvillatöösturi Hübneri Moskvas asuv vabrik, mis asutati 1844. aastal, läks 1910. aastal täielikult Vtorovi kätte. Lõpuks tuleb märkida 1912. aastal prantsuse aktsiaseltsi poolt asutatud Dedovi manufaktuuri, mille põhikapital moodustas 12 miljonit franki ja projekteeritud tootmisvõimsuseks oli 80 000 värtnat. Neist rakendati aastail 1914—1915 tööle 50 000.

Seega ei leidnud väliskapital Moskva tekstiilitööstuses suuri arenemisvõimalusi ning oma suuremas osas absorbeeriti vene rahvusliku kapitali poolt.

Kõneldes väliskapitalist Moskva manufaktuuritööstuses, ei saa mööda minna parun L. G. Knoopi koloriitsest kujust. Oma tegevuse algul ta tegelikult vabrikantide hulka ei kuulunud, vaid oli üksnes komisjonäriks puuvilla ja puuvillase lõnga realiseerimisel ning vahetalitajaks Moskva manufaktuuride varustamisel inglise tekstiilimasinatega, ühtlasi aga ka tootmise organiseerijaks manufaktuuride üleminekul mehhaanilisele ketramisele ja kudumisele. Oma tegevust töösturina alustas ta Peterburi piirkonnas, kus ta koos Hludovi ja Soldatjonkoviga asutas 1857. aastal kuulsa Kreenholmi manufaktuuri (Narva jõel), mis oma suuruselt oli esimene Venemaal. Algul toimus siin töö 10 400 värtnaga, kuid nende arv tõusis pidevalt, ulatudes 1913. aastal kuni 510 000-ni. Põhikapitali suurus oli tollal 12 miljonit rubla. Sellele vaatamata

oli Knoopi ja tema firma tegevus tihedalt seotud Moskvaga, kus ta esines mitte niivõrd tööstur ina-ettevõtjana, kuivõrd just organisaatorina ja finantsistina. Seepärast vaatleme me tema tegevust pikemalt teises kohas, seoses Moskva kapitalistliku majanduse viimase etapiga imperialismi arenemise perioodil.

Kapitali akumulatsioon. Seega oli Moskva ja tema tööstuspiirkonna tekstiilitööstus täielikult vene rahvusliku kapitali tegevuse, tema orgaanilise kasvu, akumulatsiooni ja arenemise sfääriks. Kõik meie poolt ülalpool mainitud 50 suurettevõtet, mis olid asutatud XVIII sajandi lõpul või XIX sajandi algul tekstiili-kodutööndajate väiketöökodadena või siis väikekaupmeeste ja vahetalitajate poolt, tegid läbi pika tehnilise täiustumise ja finantsilise reorganiseerimise tee. Aastail 1913—1914 ulatus nende põhikapital 244 miljoni rublani (sellest vene kapital — 210 miljonit rubla ja väliskapital — 34 miljonit rubla). Kõik muu kapital (tagavarakapital, amortisatsioonikapital jne.) ulatus 322 miljoni rublani (sellest vene kapital — 280 miljonit rubla ja väliskapital — 42 miljonit rubla). Põhikapitali suurus oli keskmiselt ühe ettevõtte kohta: vene ettevõtetes 4,4 miljonit rubla ja välismaalaste ettevõtetes 6,6 miljonit rubla. Teiste sõnadega, nad olid tolle aja suurimad tööstuskapitali ettevõtted, Moskva aga oli selle kapitali keskuseks ja vene rahvusliku kapitali huvide keskpunktiks.

Milliseid tohutuid «lisaväärtuse norme» tuli välja pigistada töölistelt, missugusel hiiglaslikul määral tuli rakendada ekspluatatsiooni, et väikesed kümne kuni saja rubla suurused kapitalid, millega alustasid tegevust Morozovite, Hludovite, Prohhorovide jt. ettevõtted, võisid saja aasta jooksul kasvada kümne miljoni rublani! Selleks et mõista niisuguse akumulatsiooni tohutut suurust ja kasvu tempot, tuleb arvesse võtta asjaolu, et 40—70-ndail aastail koondas kodutööndusliik värvimise ja sitsitrükkimise väiketöökoda enda ümber sageli 10 000—15 000 kodus töötavat kangrut, kes said, isegi vabrikutööliste madala palgaga võrreldes, päris tühist tasu. Koletust, halastamatust tööliste ekspluateerimisest Moskva tekstiilivabrikutes annavad tunnistust äärmiselt madalad palgad, tööliste rasked olustikulised tingimused, sagedased rahutused ja streigid ning halastamatu vägivald streikijate suhtes vabrikantide Morozovite, Prohhorovide ja Hludovite poolt.[5]

Moskva tööstuslik «tekstiili»-kodanlus oli mitte üksnes oma esimeste ahnete ja vähekultuursete esindajate, vaid ka kolmanda-neljanda põlve «kõrge kultuuriga» euroopalikult haritud vabrikantide näol poliitiliselt ja majanduslikult sügavalt reaktsiooniline. Oma kitsasteş klassihuvides oli ta valmis toetama tsarismi ja isevalitsusliku korra kõige reaktsioonilisemaid tendentse.

---

[5] Tööliste olukorra ja streikide kohta Morozovite, Hludovite ja teistes Moskva tekstiilivabrikutes vt. eespool.

Moskva kui metallitööstuse linn. Muude tööstusharude ettevõtete vaatlemisel me nii üksikasjaliselt ei peatu. Kuna kõik nad kokku andsid toodangut väärtuseliselt sama palju kui tekstiilitööstus üksinda, siis koguseliselt neil Moskva tööstuses otsustavat tähtsust polnud ja, välja arvatud metallitööstuse ettevõtted, etendasid nad tema 90-ndate aastate ökonoomikas enamasti vaid kohaliku tähtsusega osa. Siia kuuluvad kõik need tööstusettevõtted, mis rahuldasid linna miljonilise elanikkonna ja selle komplitseeritud kommunaalmajanduse vajadusi, esmajoones aga toiduainetetööstuse ettevõtted. Kõik need ettevõtted olid 90-ndail aastail enamasti väike-, kesk- või isegi kääbusettevõtted.

1890. aasta tööstusloenduse andmeil oli Moskvas 753 tekstiilitööstuse ettevõtet, kus töötas 35 700 töölist, 1076 metallitöötlemise ettevõtet 10 900 töölisega, s. t. keskmiselt ühes ettevõttes 10 inimest, 654 toiduainetetööstuse ettevõtet 9900 töölisega, 163 keemiatööstuse ettevõtet 1800 töölisega. XX sajandi algul olukord niihästi ettevõtete arvu suurenemise kui ka metallitööstuse osatähtsuse tõusu suhtes mõnevõrra muutus, kuid tekstiilitööstuse ülekaal jäi püsima. 1908. aasta loendusega arvelevõetud tsensusliku tööstuse ettevõtete üldarv jagunes Moskva kubermangus järgmiselt:[6]

	Tehaste arv	Tööliste arv (tuh.)	Toodangu väärtus (milj. rbl.)
Kokku Moskva kubermangus . . .	1 295	314,7	596,6
Sealhulgas:			
puuvilla töötlemine	217	142,4	265,5
villa töötlemine	135	40,9	69,8
siidi töötlemine	108	24,1	27,8
lina töötlemine	7	0,4	0,4
metallide töötlemine	231	35,1	57,6
kemikaalide tootmine	45	5,5	23,5
toidu- ja maitseainete tootmine[7] .	77	15,5	57,7

Moskva kubermang oli kõigi ülaltoodud näitajate (ettevõtete arv, tööliste arv, toodangu väärtus) poolest kubermangude hulgas esikohal ega jäänud maha näiteks Peterburi kubermangust, kus tsensuslik tööstus koosnes 824 ettevõttest 166 900 töölise ja 449 miljoni rubla suuruse toodanguga.

Teise tööstusliku loenduse andmeil, mis toimus 1912. aastal[8]

[6] «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 г.», под ред. В. Е. Варзара, Спб. 1912.

[7] Kaasa arvatud aktsiisiga maksustatavad ja mittemaksustatavad ettevõtted.

[8] «Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910—1912 гг.», Министерство торговли и промышленности, 1915, в V—VI и VIII—X.

(mille andmed pole eelmise loenduse andmetega päris võrreldavad), oli Moskva kubermangu peamiste tööstusharude — tekstiili-, metalli- ja keemiatööstuse — omavaheline suhe ettevõtete ja neis töötavate tööliste arvu poolest järgmine:

Tööstusharud	Ettevõtete arv	Neis töölisi	
		kokku (tuh.)	ühe ettevõtte kohta
Metallitööstus	211	42,2	200
Sealhulgas:			
masinaehitus	42	18,9	450
põllumajandusmasinate ehitus	6	34,4	559
raua-, terase- ja armatuuritööstus	27	5,6	207
vaguniehitus	3	1,6	544
elektrotehniline tööstus	6	1,2	200
Keemiatööstus	57	5,8	102
Tekstiilitööstus[9]	311	171,4	551
Sealhulgas:			
puuvilla töötlemine	186	129,3	696
villa töötlemine	115	38,3	333
lina töötlemine	8	2,2	272

Seega oli tekstiili- ja eriti puuvillatööstus niihästi ettevõtete arvu kui ka neis töötavate tööliste üldarvu ja keskmiselt ühe ettevõtte tööliste arvu järgi aastail 1908—1912 esikohal. Teisel kohal oli metallitööstus, kuid märksa madalamate näitajatega kui puuvilla- ja isegi villatööstus eraldi võetuna. Kuid tootmise suuruselt ja kontsentratsioonilt omas metallitööstus siiski juhtivat tähtsust, sest vaatamata väike- ja keskettevõtete suurele arvule, kuulusid metallitööstuse hulka ka kõige suuremad mitme tuhande töölisega ettevõtted.

Neist ettevõtteist väärivad oma üldise majandusliku tähtsuse poolest lähemat uurimist peamiselt metallitöötlemisettevõtted, metalltooteid valmistavad ettevõtted, masinaehitus-, keemia-, elektrotehnilised jt. ettevõtted. Paljudel neist polnud aastail 1900—1910 enam üksnes kohalik tähtsus. Oma rahvuslikelt tunnustelt erinesid nad Moskva tekstiiliettevõtete vene «rahvuslikust» iseloomust järsult, sest nad olid asutatud välismaalaste poolt ja töötasid valdavas osas väliskapitaliga. Mõned neist olid asutatud juba XIX sajandi keskel ja tegid läbi samasuguse arenemise tee nagu vene ettevõttedki — väiketöökodadest ja manufaktuuridest kuni suurte vabrikute ja tehasteni. Alates XIX sajandi lõpust ja XX sajandi algusest hakkasid välismaised suurettevõtted tekkima välismaiste pankade poolt finantseeritavate aktsiaseltsidena või isegi välismaiste tööstusfirmade filiaalidena, mis kujutasid endast kapitali ja tehnika otsest «ülekandmist».

[9] Ilma segatootmisaladeta.

Väike arv selle rühma ettevõtteid oli asutatud vene kapitaliga ja need säilitasid kuni lõpuni oma «rahvusliku» kesta. Sellisteks ettevõteteks olid näiteks Koltšugini messingi- ja vasevaltsimistehas, millest aastail 1910—1912 arenes välja võimas aktsiaselts, põhikapitaliga 3 miljonit rubla, Mamontovite keemiatehased — aktsiaselts, kapitaliga 3,6 miljonit rubla, Poljakovi Moskva kummimanufaktuur, põhikapitaliga 2 miljonit rubla, Kolomna masinaehitustehas, põhikapitaliga 10 miljonit rubla, Mõtištši tehas, Moskva vaguniehitustehaste ühing, rida elektrotehnilisi firmasid ning ettevõtteid jt. Kuid mõned neist, esinedes küll «vene» firmadena, olid tegelikult välismaise aktsiakapitali käsutuses.

Väliskapital Moskva metallitööstuses. Moskva välismaiste metallitehaste hulgas oli laialt tuntud ettevõtteks metallitehas, mis asutati 1882. aastal Goujoni poolt väike-ettevõttena väikeste metallkaupade — poltide, mutrite, naelte, malmist valandite jms. tootmiseks. Saavutanud oma tegevuses edu, läks ettevõte üle tähtsamate materjalide — talade, rööbaste, kvaliteetterase — tootmisele, rahuldades peamiselt kohalikke, Moskva kommunaalmajanduse ja tööstusliku ehitustegevuse vajadusi. Pärast 1900.—1903. aasta kriisi sattus ettevõte raskesse olukorda ja 1904. aastal viisid prantsuse pangad läbi ettevõtte finantsilise reorganiseerimise, muutes ta Moskva Metallitehase Ühinguks, kapitaliga 4 miljonit rubla.

Goujoni tehases õitses kõige halastamatum tööliste ekspluateerimine, töö kestis 12 tundi päevas ja toimus kuumades tsehhides. Goujon ise oli metallitöösturite mitmesuguste monopolistlike ja esinduslike organisatsioonide — Rauatöösturite Alalise Kontori, Vabrikantide Ühingu, tööstuse ja kaubanduse ala esindajate kongresside — aktiivne liige, igasuguste tööstusalaste ja riiklike nõupidamiste initsiaator, keskpiirkonna metallurgide liider. Pärast mõneaastast võitlust «Prodameti» «monopoli» vastu, eriti aga riiklike tellimuste ebaühtlase jaotamise vastu «Prodameti» liikmete vahel, astus ta ise «Prodameti» liikmeks ning muutus selle ja ühtlasi ka teise monopolistliku koondise «Provoloka» mõjukaks liikmeks, turustades oma toodangu nende kaudu. 1912. aastal moodustas Goujoni tehaste ühingu põhikapital 5 miljonit rubla ja andis 550 000 rubla dividendi.[10]

Teine välismaine metallitehas, Bromley tehas, mis asutati 1857. aastal väike-ettevõttena, valmistas majapidamisesemeid (vasarad, saed jm.). Hiljem hakkas tehas välja laskma kõige mitmekesisemaid tooteid — puidusaeraame ja puidutöötlemismasinaid, nafta- ja gaasimootoreid ning aurumasinaid, trei- ja puurpinke, auruhaamreid, trükimasinaid jm. Sellise mitmelaadilise toodangu tingimustes ettevõttes seeriaviisilist tootmist polnud, seadmed olid soetatud juhuslikult ja vananenud, ettevõtte tehniline tase oli

[10] Goujoni tehaste ja Moskva Metallitehase Ühingu rikkalikud ja sisukad arhiivifondid on hoiul Moskva Oblasti Ajaloo Arhiivis.

väga madal. Vaatamata sellele olid Bromley tehase tooted suure kuulsusega ning leidsid ostjaid üle kogu Venemaa. Sageli tellis tehas oma klientidele vajalikke masinaid välismaalt, pani neile oma vabrikumärgi ning oli seega rohkem vahetalitaja kui masinate tootja. Teistest välismaistest masinaehitusettevõtetest oli ameerika kapitaliga ehitatud hiiglasuur põllutöömasinate tehas Ljubertsõis ja veel mõned teised tehased.

Elektrotehnikatööstuse aktsiaseltsidest olid vana, 1890. aastal asutatud firma Kolbe, elektrotehnikafirma Siemens ja Halske, «Vene» elektriühing «Westinghouse», Üldise Elektrikompanii «Vene» ühing jt. tegelikult kõik samanimeliste välismaiste ja peamiselt saksa ühingute filiaalid või monteerimisosakonnad. Need 3—4 ühingut viisid läbi Moskva kõigi kommunaal- ja tööstusettevõtete elektrifitseerimise. Sellesse saksa kapitali ülekaaluga ettevõtete kategooriasse kuulusid ka elektrotehnika-, keemia-, farmatseutilise ja muude tööstusharude mitmelaadilised saksa ettevõtted, nagu Rauseri, B. Kentzi, G. Listi, Ferreini, Kelleri, Jürgensoni, Liphardi ja Nabholzi ettevõtted ning määratu arv teisi saksa firmasid ja kontoreid tehnilisel, armatuuri-, masinaehituse, veski-, põllutöömasinate jne. alal, milledest kubises Mjasnitskaja tänav.

Suurelt osalt välismaise aktsiakapitali juurutamine Moskva tööstusse arenes kõige hoogsamalt 1900-ndail aastail. Sel ajal kaotas Moskva tekstiilitööstus, mis oma absoluutse mahu poolest oli küll nüüdki esikohal, Moskva metallitööstuse kiire kasvu tõttu tunduvalt oma osatähtsusest. Kuid ka tekstiilitööstuses endas hakkasid kapitalismi arenemises sel perioodil esilekerkivate monopolistlike tendentside tõttu toimuma tähtsad nihked. Tekstiilitööstus, mis juba varem oli jõudnud õige kõrge kontsentratsiooni astmeni, tegi aastail 1906—1914 läbi intensiivse ühinemise, liitumise, finantsilise rekonstrueerimise, pangakapitalile allutamise protsessi. Moskva tööstuses kulges see tööstuskapitali pangakapitaliga «kokkukasvamise» protsess ja monopolistliku finantskapitali moodustumine mõningate erinevustega, võrreldes Venemaa teiste tööstusharude ja piirkondadega.

Koondised Moskva tekstiilitööstuses. Venemaal toimus panga- ja finantskapitali kujunemine suuremalt osalt väliskapitali mõjutusel ja selle eesmärgiks oli eelkõige rasketööstuse harude reorganiseerimine ja monopoliseerimine. Moskva tekstiilitööstuses aga vene kapitali ülekaal ja vene tööstuskodanluse juhtiv osa monopolistliku kapitali kujunemise perioodil säilis. Finantsilis-monopolistlike tendentside arenemine ei jõudnud tekstiilitööstuses selliste lõplike vormideni nagu metallurgias, kivisöetööstuses, masinaehituses ja teistes rasketööstuse harudes.

Vene kapitali ja vene kodanluse juhtiv mõju avaldus Moskvas mitte üksnes tekstiilitööstuses endas, vaid ka tekstiilitööstusega seoses olevate pankade organiseerimises, kodanluse mitmesuguste esinduslike ja juhtivate organite loomises, kodanluse majanduspoliitika iseloomus jne. Silmas pidades oma klassihuvide kaits-

mist, eraldas Moskva kodanlus enda hulgast pankade ja finantsala organisaatoreid, tööstuslike koondiste juhtijaid ning poliitilisi liidreid.

Moskva tööstuskodanlus töötas aastail 1906—1914 oma klassihuvide kaitseks välja sellised organisatsioonilised vormid, mis kujutasid endast küllaltki võimsat, väliskapitalist teataval määral sõltumatut ühiskondlikku jõudu.

Monopolistlike liitude kujunemine algas Venemaa tekstiilitööstuses 1908. aastal Lodzi puuvillavabrikantide sündikaadi asutamisega, mille üheks eesmärgiks oli võitlus Moskva keskpiirkonna tekstiilitööstusega. See aga kiirendas monopolistlike tendentside arenemist ka Moskva vabrikantide hulgas. Selle ajani tegutsenud Moskva Piirkonna Manufaktuuritöösturite Nõukogu reorganiseeriti poolsündikaatlikku tüüpi Puuvillavabrikantide Ühinguks, mis hõlmas 47 keskpiirkonna ettevõtet 3,7 miljoni värtna (8,8-miljonilisest värtnate üldarvust) ja 61 000 kudumisteljega. Kuigi paljud ettevõtted jäid «metsikuteks» (väljapoole sündikaati), viidi siiski läbi niihästi vene kui ka väliskapitaliga töötavate juhtivate puuvillatööstusettevõtete liitmine. 1910. aastal tekkis Kalevivabrikantide Ühing, 1912. aastal loodi linatööstuse sündikaat — Vene Linatööstuse Aktsiaselts, mis hõlmas linavabrikutest suure osa.

Seda sünditseerimise protsessi valmistasid ette Moskva tekstiilitööstuses esinevad kontsentratsioonitendentsid. See toimus järgmistel põhilistel viisidel:

1. Suurtööstusturite poolt üksikute kesk- ja suurettevõtete lihtsa o s t u teel. Nii näiteks ostis ühing E. Zindel 1907. aastal Voskressenski Manufaktuuri, Vtorov — 1910. aastal Hübneri manufaktuuri, Rjabušinski — 1912. aastal Lokalovi linamanufaktuuri jt., Morozov — von Becki ketrusvabriku, Razorjonovite ühing — 1903. aastal Nabatovi kudumisvabriku jne.

2. Ü h i n e m i s e (fusiooni) teel, mille tüüpiliseks näiteks oli Kinešma Suurmanufaktuuri ja Razorjonovite Tezini manufaktuuride ühendamine või Sorõginite Gorkis asuvate manufaktuuride ühendamine Treumovile kuuluva Kovrovi kudumismanufaktuuriga jne.

3. Ettevõtete f i n a n t s i l i s e r e o r g a n i s e e r i m i s e teel, kusjuures nad läksid üle uute omanike kätte, nagu see toimus näiteks E. Zindeli manufaktuuriühinguga, mis reorganiseeriti Knoopi, Hludovi ja Soldatjonkovi poolt. Sama võib öelda ka Konšini manufaktuuriühingu kohta, mis pärast Konšini surma läks üle uude Knoopi, Vtorovi jt. poolt organiseeritud ühingusse.

4. Ettevõtete «k o n t r o l l p a k i» omandamise teel. Seda moodust kasutas eriti meelsasti Knoop, kes oli Voskressenski, Bogorodsk-Gluhhovi, Izmailovo, Reutovi, Jaroslavli ja Danilovi manufaktuuride juhtivaks osanikuks. Samasugust teed kasutas ka Vtorov, kelle käes oli Konšini manufaktuuride ja Baranovi manufaktuuriühingu osatähtede kontrollpakk, samasugune

positsioon oli Prohhorovil Hludovite Jaroslavli Suurmanufaktuuris ja Jartsevi manufaktuurides, Bardõginil — Maljutinite Ramenski manufaktuuris ja Hludovite manufaktuurides jne.

5. «Personaaluniioonide» moodustamise ning direktsioonist, juhatustest, nõukogudest, revisjonikomisjonidest jm. personaalse osavõtu teel. Selles suhtes kõige tüüpilisemaks oli Knoopi tegevus, kes oli E. Zindeli manufaktuuris juhatuse esimeheks, Danilovi manufaktuuri direktoriks, Bogorodsk-Gluhhovi manufaktuuri, Lepjoškini Voznessenski manufaktuuri, Võssokogornaja manufaktuuri, Djomini Sadkovi manufaktuuri, Baranovite manufaktuuri jt. juhatuse liikmeks.

Kõik need ühinemise vormid ei esinenud muidugi üksteisest isoleerituna, vaid esinesid sageli üheaegselt või toimus üleminek ühest vormist teise (näiteks kontrollpaki omamisest täielikule liitumisele jne.). Kõik nad võrsusid tekstiilitööstuse kõrge kontsentratsiooni ja monopoliseerumise pinnal. Knoop, näiteks, hoidis isikliku osavõtu, fusioonide, «aktsiate kontrollpakkide» omamise jm. teel oma kontrolli all ligemale 600 000 ketramisvärtnat, s. o. ligemale 30% Moskva piirkonna värtnate üldarvust. Huvide ja kontrolli põimumine oli väga suur. Määratu suure arvu manufaktuurietteVõtete juhatustesse kuulusid ühed ja samad isikud — Vtorovid, Bardõginid, Bahrušinid, Morozovid ning nende usaldusmehed.

Moskva kui pankade linn. See huvide, «osavõtu» ja kontrolli põimumine arenes iseäranis alates sellest ajast, mil tekstiilitööstuse finantseerimisest hakkas osa võtma pangakapital. Moskva tekstiilitööstuses ei leidnud pangakrediit, finantseerimisest rääkimata, pikemat aega üldse laiemat kasutamist. See oli tingitud tervest reast majanduslikest põhjustest. Kapitali kiire akumulatsioon, kõrged kasumid tööstuses ja kaubanduses, vanade traditsioonide kohaselt kaubandusettevõtteile otsese kauba- ja vekslikrediidi andmine tööstusettevõtete poolt — kõik see ei kutsunud esile kuigi suurt vajadust pangakrediidi järele.

Kaubanduslikes tingimustes 90-ndail aastail toimunud muutused — vana, laatade hulgimüügi klientuuri killustumine väikesteks jaemüügi klientideks, kaubandusliku käibe üleminek laatadelt vahetult Moskvasse, kaubandusliku klientuuri laienemine üle kogu impeeriumi jne. — kõik see põhjustas krediteerimisvormide muutmise vajadust — pangakrediidile üleminekut, pankades vekslite diskonteerimisele ja kaubakrediidioperatsioonidele üleminekut. Kui aga XX sajandi algul Moskva tekstiilitööstuses algas aktsiaseltside loomine, fusioonid ja finantsiline reorganiseerimine, hakkasid pangad elavamalt osa võtma mitte üksnes tööstuse krediteerimisest, vaid ka finantseerimisest.

Esimesed Moskva aktsia-kommertspangad olid täielikult seotud Moskva ja keskpiirkonna tekstiilitööstusega. Esimeste Moskva pankade asutajateks ja juhatajateks olid eranditult suurmanufakturistid. Vana Moskva Kaupmeeste Panga (asutatud 1866. aastal,

esimene aktsia-kommertspank Moskvas) osanikeks olid ainult tekstiilivabrikandid, juhatuses aga — Krestovnikov, Knoop, Baranov, Bardõgin, Bahrušin, Prohhorov, Jakuntšikov jt. 1870. aastal asutatud Moskva Diskontopanga juhatuses olid: Knoop, Morozov, Bahrušin, Gutškov, Karzinkin, Abrikossov; Moskva Kaubanduspangas — Knoop, Karzinkin, Prohhorov, Naidjonov, Konšin jt.

Iga vähegi suurem tööstuslike ja kaubanduslike manufaktuuriettevõtete grupp eelistas omada «oma» panka. Kuna aga nende huvid põimusid, siis olid paljud isikud mitme panga juhatuses ja nõukogus (Knoop, Bahrušinid, Gutškovid, Prohhorovid jt.). Nad kujutasid endast Moskva tööstus- ja finantsoligarhia suurt monoliitset gruppi. Nende huvide põimumine ei kõrvaldanud üksikute pankade vahel esinevat konkurentsi ühe või teise ettevõtte «patroneerimisel», ettevõtete finantseerimisest osavõtmisel aktsiate ja osatähtede väljalaskmise, oma portfelli ja on call arvetele nende paigutamise jne. teel. Nad kõik olid linna volikogu liikmed, võtsid osa pankade konsortsiumidest Moskva ja teiste linnade laenude, Moskva linnaühingu obligatsioonide, Moskva mitmesuguste ettevõtete — tekstiili-, metalli-, keemia- jm. ettevõtete — obligatsioonide väljalaskmise alal, finantsiliste raskuste puhul paigutasid neid osatähti meelsasti nendesse pankadesse on call arvete kindlustuseks. Algul kõik see kohaliku tööstuse ja kaubanduse krediteerimise ja finantseerimise operatsioonidest kaugemale ei läinud.

See uus, mis viis Moskva pankade tegevuse «provintslike» ja kohalike vajaduste raamidest välja, gründertumi, väga mitmesuguste tööstus-, kaubandus-, raudtee-, põllumajandus-, pangandus- jm. ettevõtete laialdase finantseerimise teele, oli seotud tööstusliku tegevuse ja gründertumi üldise elavnemisega 90-ndate aastate lõpul. Moskva pangandusse tuli see uus suund uute eriliste «spekulatiivsete» pankade asutamisega, millised ei olnud seotud Moskva «tekstiil»-kapitaliga, aga ka rohkearvuliste Peterburi pankade osakondade asutamisega, millised olid seotud mitte niivõrd Moskva kui just väliskapitaliga.

Üheks koloriitsemaks tegelaseks, kes püüdis Moskva «rahvusliku» kapitali tekstiilitööstusest laialdaste ja mitmekülgsete, sageli rahvusvahelise ulatusega finantsoperatsioonide teele suunata, oli Lazar Solomonovitš Poljakov. Oma päritolult ja tegevusvälja poolest ta «moskvalane» ei olnud, ehkki tema mitmesuguste spekulatiivsete ja finantsiliste operatsioonide sfääriks oli peamiselt Moskva. L. S. Poljakov oli pärit Orša linnast, vaesest juudi perekonnast. Ta alustas oma ärilist karjääri väike-ettevõtjana raudteede ehituse alal ning lõpetas selle tuntud rahvusvahelise pangategelasena, omades kõrget tsaariaegse «salanõuniku» tiitlit (vaatamata juudi päritolule). L. S. Poljakov kerkis 1870. aastal intensiivse raudteede ehituse puhul esile kui suur ehitusettevõtja. Seejärel sai temast kontsessionäär ja lõpuks 90-ndail aastail panganduse ja finantsala juhtija ning mitmesuguste ettevõtete organiseerija.

Tema asutas «Poljakovi Pangamaja» ja oli Moskva ning Jaroslavl-Kostroma maapankade, Orjoli Kommertspanga, Lõuna-Vene Tööstuspanga ja Rjazani Kaubanduspanga asutajaks ja juhtijaks. Viimane reorganiseeriti hiljem Moskva Rahvusvaheliseks Pangaks, mis omakorda, pärast 1907. aasta krahhi, liideti Orjoli Panga ja Lõuna-Vene Pangaga Ühendatud Pangaks Moskvas[11] (hiljem aga viidi üle Peterburi).

Selle laialdase pankade võrgu abil, kasutades välispankade toetust, arendas Poljakov kõige ohjeldamatumat, spekulatiivset, tema kapitalile mittevastavat gründertumi, pantides aktsiaid pankades ning pantides neid spekuleerimise eesmärgil uuesti ümber. Peale ülalnimetatud pankade oli Poljakov asutajaks või peaosanikuks veel Moskva Metsatööstuse Ühingus, Moskva Majaomanike Ehitusühingus, haruraudteede ehituses, Moskva-Tšerepovetsi Kirjutuspaberivabrikus, Moskva Kummimanufaktuuris, linna ja linnalähedase hoburaudtee ühingus Moskvas, Vilnos ja Voronežis, Kommerts-Kindlustusseltsis ja mujal. Ta ehitas ja finantseeris Pärsias Enzeli—Teherani raudteed, finantseeris Pärsia Maanteede ja Trammiteede Ehituse Ühingut, Pärsia Tööstuse ja Kaubanduse Arendamise Ühingut, Pärsia Kindlustusseltsi jt.

Kõik need Poljakovi spekulatiivsed ja sageli ülespuhutud ettevõtted hakkasid 1900.—1903 aasta kriisi mõjul tugevasti kõikuma. Riiklik revisjon avastas, et Poljakovi Pangamaja oli 5 miljoni rubla suuruse põhikapitali juures aktsiaid välja andnud 39,5 miljoni rubla suuruses summas, mis kõik olid krediidi kindlustamiseks pankadesse panditud (sellest välispankadesse 3,7 miljoni rubla suuruses summas). Poljakovi ettevõtete võlgade üldsumma ulatus 45,8 miljoni rublani. Kerkis üles Poljakovi pankade «saneerimise» ja liitmise küsimus.

Selle Venemaal esmakordselt toimuva pankade fusiooni ümber (selleks oli vaja spetsiaalset luba «kõigekõrgemalt» poolt) puhkes äärmiselt huvitav mitmesuguste pangagruppide võitlus. Pärast seda, kui Poljakovi pangad olid kulutanud oma ülespuhutud ettevõtetele oma 25 miljoni rubla suuruse põhikapitali, viinud selle 10 miljoni rublani ja suurendanud oma võlgnevuse Riigipangale 3,7 miljoni rublani, otsustas Rahandusministeerium läbi viia pankade «saneerimise», liites nad üheks «Ühendatud Pangaks» ja vähendades selle põhikapitali kuni 12 miljoni rublani. Sel puhul esitas välismaa — inglise ja saksa — kapitalistide initsiatiivgrupp oma 50 miljoni rubla suuruse põhikapitaliga (välismaa) suurpanga loomise projekti. Poljakov püüdis projekteeritavas pangas juhtiva positsiooni enda kätte haarata. Moskva Rahvusvahelise Panga aktsionäride peakoosolek, mis toimus 1908. aastal, valis Poljakovi käsilastest koosneva juhatuse. Poljakov sai sellega kaks kolmandikku kõigist aktsiatest enda käsutusse (ehkki need olid panditud Riigipangale börsihinnast kaks korda kõrgema hinnaga). Vene kapita-

[11] Московский областной архив, оп. 276, 1.

liga Ühendatud Panga loomise poolt ja sellest Poljakovi osavõtu poolt olid Morozov, Krestovnikov ja teised. Ajakirjanduses (parempoolsetes «Moskovskije Vedomosti», «Russ» ja «Golos Moskvõ») alustati kampaaniat Poljakovi projektide ja ühtlasi ka neid toetava Rahandusministeeriumi vastu.[12]

Tsaristlik Rahandusministeerium ja Riigipank olid Poljakovi «toetamisest» (et vältida tema pankrotti) huvitatud sel kaalutlusel, et kaitsta vene pankade ja vene tööstuse «prestiiži» välismaa ees. Kuid juba selle küsimuse läbivaatamisel ministeeriumis ja finantskomitees öeldi (nähtavasti mitte ilma «tõeliselt vene» huve esindavate Moskva mustasajaliste pealekäimiseta), et kuigi Poljakovi panku ja ettevõtteid on soovitav finantsiliselt toetada, tuleb sealt Poljakov ise, «kes on Moskvas juutkonna võimsaks keskuseks ja kantsiks», kõrvaldada. Seepärast päästetigi Poljakovi pangad ja ettevõtted pankrotist Riigipanga suure, 22 miljoni rubla suuruse laenu ja paljude ettevõtete likvideerimise abil ning Poljakovi pankade Ühendatud Pangaks (prantsuse pankade toetusel) liitmise teel. Sealjuures aga nõudis Nikolai II oma resolutsioonis Poljakovi eemaldamist kõigilt tööstuse ja panganduse aladelt. Poljakov suri Pariisis 1914. aastal, jättes oma 30,3 miljoni rubla suuruse võla Riigipangale tasumata.[13]

Ehkki Poljakovi spekulatsioonid polnud Moskva panga- ja tööstuskapitalile eriti tüüpilised, polnud nad ka erandiks. Juba varem, enne Poljakovi krahhi, langes ebamõõduka panga- ja börsispekulatsiooni ohvriks teine spekulatiivne pank Moskvas — Venemaa Kaubandus- ja Kommertspank, kus oma kuritegelikke operatsioone sooritasid tema juhatuse liikmed Zion, Slepuškin ja Kritševski. Asja kohtulikul juurdlusel selgusid kolossaalsed kuriteod, ülespuhutud ettevõtete finantseerimine (Tsehhonini soolavabrikud, kindlustusselts «Rossijanin», Babajevi tulekindlate toodete vabrik jt.), altkäemaksud jne. Panga hoiustajad laostusid ning nendest spekulatsioonidest osa võtnud Kaubandus- ja Tööstuspank sai suurt kahju ja läks saneerimisele.[14]

Umbes samal ajal Poljakovi krahhiga kannatasid 1900.—1903. aasta kriisi all ka paljud Moskva vene ettevõtted. Nendest tekitas üldsuse hulgas eriti suurt kõmu Mamontovi ettevõtete kokkuvarisemine. Mamontovil ebaõnnestus Moskva—Arhangelski raudtee ehitus. Kuid Moskvas oli ta tuntud kui suur metseen, Moskva Eraooperi asutaja, teatrite toetaja. (Muide, ta mõisteti «kunsti soosimiseks» ühiskondlike rahade kulutamise süüdistuses kohtu poolt õigeks.)

Moskva tööstuskapitali transformatsioon finantskapitaliks. Isegi niisugused soliidsed, spekulatsiooniga mittetegelevad Moskva

[12] Архив НКФ, Особенная канцелярия по кредитной части, отд. 5—3, 1906 г., № 33.

[13] Архив НКФ, Особенная канцелярия по кредитной части, отд. 5—3, 1901 г., № 24.

[14] Московский областной архив, оп. № 260, 1, 274, 1.

«tekstiilipangad», nagu Moskva Kaupmeeste Pank ja Moskva Diskonto-Pank, hakkasid aastail 1908—1914 osa võtma gründertumist, mitmesuguste kaubandus- ja tööstusettevõtete finantsilisest reorganiseerimisest ja kontrollimisest, kusjuures nad igakord edu ei saavutanud. Moskva Era-Kommertspank (reorganiseeriti 1912. aastal Peterburi Era-Kommertspanga Moskva osakonnaks) hakkas prantsuse ja saksa pankade toetusel Gutškovi, Knoopi jt. juhtimisel arendama intensiivselt gründertumi, eriti suhkrutööstuse alal, ning sattus suurel määral suhkruvabrikantide Brodski, Jarošinski ja teiste juhtimise ja kontrolli alla. Intensiivse spekulatsiooniga tegelesid ka Moskva pangakontorid, kellel olid hästi realiseeritavate börsipaberite tagatisel Moskva Kaupmeeste Pangas miljonilised jooksvad eriarved (vendade Džamgarovite pangamajal — 2,9 miljonit rubla, Kroneblechi pangamajal 5,5 miljonit rubla, suure börsispekulandi Leštšinski pangamajal — 4,3 miljonit rubla, Volkovi pangamajal — 1,6 miljonit rubla, Vtorovi pangamajal — 5,7 miljonit rubla).[15]

Kuid vististi kõige tüüpilisemalt avaldus Moskva «tekstiilikapitali» muutumine panga- ja finantskapitaliks ning tema üleminek tekstiilitööstuse piiratud krediidi- ja finantsoperatsioonidelt laialdasele gründertumile juba vene kapitalismi viimaseil aastail Rjabušinski-Vtorovi finantsgrupi väljakujunemises.

Rjabušinskite Kaubamaja oli Moskva vanimaid tekstiiliettevõtteid. Tema rajajaks oli XVIII sajandil Rjabušinski alevi käsitööline-puunikerdaja Denissov, hüüdnimega Stekolštšikov. Stekolštšikov-Denissovi pojapoeg M. J. Rjabušinski avas 1802. aastal Moskvas lõuenditurul väikese poe. 1846. aastal ehitas ta Moskvasse juba kudumisvabriku ja hiljem, aastail 1870—1872, ostis sellele lisaks veel mõned väikemanufaktuurid. 1887. aastal organiseeriti P. M. Rjabušinski Manufaktuuride Ühing, kapitaliga 2,4 miljonit rubla. 1914. aastaks oli see arenenud 5 miljoni rubla suuruse põhikapitaliga ettevõtteks, kus töötas 94 300 värtnat, 2100 mehhaanilist kudumistelge ja mille aastatoodang moodustas 8 miljonit rubla.

Kuid alates XX sajandi algaastaist on Rjabušinski kaubandusliku ja tööstusliku tegevuse iseloomulikuks jooneks mitte see esmajärguline tekstiiliettevõte, vaid mitmesuguste ettevõtete finantseerimisega seotud pangaoperatsioonid. 1900. aastal omandas Rjabušinski Altševskile kuuluva Harkovi Maapanga aktsiate kontrollpaki ja pärast Altševski kokkuvarisemist sai ta panga peakäsutajaks. Oma pangaoperatsioonide laiendamise eesmärgil asutas ta 1902. aastal «Vendade Rjabušinskite Pangamaja», põhikapitaliga 5 miljonit rubla. Pangamaja käive suurenes 33,6 miljonilt rublalt 1903. aastal kuni 1423 miljoni rublani 1911. aastal.

1912. aastal muudeti Rjabušinskite Pangamaja aktsiaseltsiks — «Vendade Rjabušinskite Moskva Pank» — põhikapitaliga 20

[15] Московский областной архив, оп. 253, д. 10.

miljonit rubla. Selle asutajateks ja osanikeks olid Rjabušinskite kõrval (15 000 aktsiat) Moskva suurte tekstiilivabrikute omanikud — Morozovid (1000 aktsiat), Bardõgin, Karzinkin, Konovalov, Krestovnikov, Tretjakov jt. (igaühel 200—300 aktsiat).

Vendade Rjabušinskite tööstuslik, kaubanduslik ja pangandus-lik tegevus ei piirdunud üksnes tekstiili alaga. Rjabušinskid, saanud panga täielikuks käsutajaks, organiseerisid vabriku vajaduste rahuldamiseks metsakaubandusliku ettevõtte ja turbatööstuse, ehitasid üles Okulovka kirjutuspaberivabriku ja Tsnaa klaasivabriku, ostsid Lokalovi linavabriku Rževis, trükikoja Moskvas ja lõpuks, 1916. aastal, alustasid Moskvas autotehase ehitamist. Seega muutusid nad Moskva finantsoligarhia tüüpilisteks esindajateks, tööstusettevõtete suurejoonelisteks organiseerijateks.[16]

Veelgi koloriitsemaks kujuks oli Moskva finantskapitali esindaja N. A. Vtorov, kes oli eespool mainitud Siberi kaubandusfirma asutaja A. F. Vtorovi poeg. Saanud 1911. aastal isalt terve kombinaadi mitmesuguseid isa valduses või kontrolli all olnud ettevõtteid, kogukäibega 30 miljonit rubla, tugevdas N. A. Vtorov oma finantsilist positsiooni Rjabušinski finantsgruppi astumisega, saades ühtlasi üheks Siberi Kaubanduspanga mõjuvõimsaks osanikuks ja juhtijaks. 1916. aastal ostis ta Aasovi-Doni Pangalt ning suhkruvabrikant Brodskilt kõik Junkeri panga osatähed, saades niiviisi panga ja selle aktsiate täielikuks käsutajaks (umbes 25 000 aktsiat 6,5 miljoni rubla väärtuses, millest Knoop sai 5000, Konovalov — 250 ja rida teisi manufakturiste igaüks 200—250 aktsiat). Saanud Moskva Kaubanduspanga jooksvalt eriarvelt Junkeri pangaaktsiate tagatisel 5,7 miljonit rubla ja peale selle puuvilla kokkuostuks 8 miljonit rubla, muutus Vtorov Moskva tekstiilitööstuses ja Moskva finantsoligarhias silmapaistvaimaks tegelaseks.[17]

Samal ajal hankis Vtorov endale tema poolt organiseeritud aktsiaseltsi «Postavtšik» kaudu sõjaväeametkonnalt suuri tellimusi, ehitas üles kaks tehast granaatide tootmiseks ja esimese elektriterasetehase Venemaal (Moskva lähedal). Koos Rjabušinski ja saksa firma Wogauga (asutatud Moskvas 1840. aastal kauplemiseks värvi- ja rohukaupadega, suhkruga, teega, puuvillaga jne.) projekteeris ta aastail 1915—1917 rea tähtsaid monopolistlikke tööstus- ja pangaettevõtete koondisi.

Firma Wogau (saksa) haaras oma kaubandusaparaadi kaudu enda kätte sündikaadi «Med» toodangu turustamise. Hiljem hakkas firma Vene Väliskaubanduse Panga (saksa kapital) abil organiseerima suurt metallurgiakontserni, omandades selleks Koltšugini tehase, Goujoni Moskva Metallurgiatehase ja rea teisi ettevõtteid. Rahvusvaheline Pank omandas juhtiva osatähtsuse Kolomna

---

[16] МОИА, ф. 253, д. 10.
[17] Sealsamas.

ja Sormovo tehastes, Bromley tehases, Moskva Vaguniehitustehaste Ühingus jm. Tekstiilitööstuses näitasid fusioonide ja koondiste loomises kõige suuremat aktiivsust Ühendatud Pank ja Aasovi-Doni Pank.

Kuid nende Moskva finantsoligarhia silmapaistvate esindajate tegevuse katkestas Venemaa kapitalismi üldine kokkuvarisemine pärast Oktoobrirevolutsiooni.

Moskva kodanluse kultuur ja elu-olu. Niiviisi lõppes Moskva rahvusliku kodanluse ligi poolteist sajandit kulgenud ajalugu. Selle aja jooksul tegi kodanlus läbi pikaajalise organanilise evolutsiooni alates kaubanduskapitalist ja väikekodutööndajast-ülesostjast kuni manufaktuurini ja suurvabrikuni, tekstiilitööstusest kuni metallurgia- ja masinaehitussuurettevõtteni, kaubandus- ja tööstuskapitalist kuni panga- ja finantskapitalini. Kogunud kauplemisega ja manufaktuuri tootmisega miljonilised kapitalid, omandasid Moskva vene rahvusliku «tekstiilikapitali» esindajad kõik monopolide organiseerimise, oma pangakapitali tööstusega liitmise võtted ja praktika, kõik finantseerimise, fusioonide, saneerimise, tööstuslike ja pangaemissioonide jm. keerukad operatsioonid oma rikkuse suurendamiseks.

Moskva rahvuslik kaubandus-, tööstus-, panga- ja tekstiilikapital, metallurgiatööstuse ja finantskapital kujutas endast aastail 1914—1917 määratu suurt majanduslikku jõudu, Moskva ise aga oli selle kapitali organisatsiooniliseks, poliitiliseks ja ideoloogiliseks keskuseks. Kuid kodanluse poliitiline ja ühiskondlik tähtsus ei vastanud kaugeltki tema majanduslikule jõule.

See poliitilise tähtsuse mittevastavus kodanluse majanduslikule jõule oli pärisorjusliku ajastu ja selle feodaalse aadliseisusliku ning isevalitsuslik-bürokraatliku korra pärandiks, mille tingimustes tuli vene kodanlusel areneda. Hulgikaubandusliku suurkapitali esindajad, olles «vana vene kaupmeeskonna», juba XIX sajandi esimesel poolel miljonäride hulka kuuluvate riigitulude rentnike, vilja, nahkade, harjaste ja manufaktuuriga kauplevate hulgikaupmeeste, Siberi karusnahkadega kauplevate suurettevõtjate jt. järeltulijateks, olid tihtilugu väikese kirjaoskusega. Moskva kodanluse põhimassi kultuuriline tase oli tol ajal madal. Kesk- ja väikekodanluse isikliku, ühiskondliku ja poliitilise elu huvid piirdusid tegevusega kaubahoovis või kaubahoovi taga asuvas kaupluses ja laos (kus ikka veel kehtis vana vene kauplemise põhimõte: «kui ei tüssa, siis ei müü»), trahterites ja börsil käimisega, Nižnisse kaupade järele sõitmisega, «Domostroi» (vana vene teos eluja kombeõpetuse kohta — tõlkija) «õpetusele» rajaneva perekondliku elu laadiga Moskva jõetagustes üksikelamutes, palvustega «Iverskajas» (kirik Moskvas), paastudega ja paastuaja möödumisel «liha võtmisega». Tõsi küll, Moskva kodanluse põhimass oli juba 60—70-ndail aastail neist XVIII sajandi kaupmeestest kaugele ette jõudnud, kes seletasid, et kirjaoskajate kaupmeeste ühiskondlikesse ametitesse valimise vältimiseks Moskva kaupmehed «ei õpi

ise lugema ega kirjutama ja ei lase seda õpetada ka oma lastele».[18]

Isegi jõukas Moskva kaupmeeskond elas tavaliselt kitsastes, viletsates majades Tagankal, Moskva jõe taguses rajoonis. Kultuuri ja kultuuriliste vajaduste kasv jäi maha kapitalide ja tohutute kasumite kogumisest. Varandusi raisati kõige metsikumal ebakultuursemal moel. Riigitulude rentnik Kokorev ostis vaesunud vürstilt maja ja paigutas selle kõrvale tänavale hõbedast laternad, endale ülemteenriks aga palkas ta vaesunud, Sevastoopoli kaitsmisest osa võtnud kindrali. Maljutini vabriku üks omanikest kulutas Pariisis prassimisega ühe aasta jooksul ära üle miljoni rubla, viies vabriku laostumiseni. Mure oma «hinge» pärast sundis nimekaid kaupmehi oma eluajal või surma puhul annetama miljonilisi varandusi heategevaks otstarbeks — kirikute, haiglate ja vaestemajade ehitamiseks. Vaevalt leidub teist linna sellise suure arvu «heategevate» asutustega: Hludovi, Bahrušini, Morozovi, Soldatjonkovi ja Aleksejevi haiglatega, Tarassovi, Medvednikovi ja Jermakovi vaestemajadega, Jermakovi öömajaga, Solodovnikovi odavate korteritega ja palju muu taolisega.

Kapitalismi arenemine, 60—70-ndate aastate äritsemispalavik ja eriti tööstuslik tõus 90-ndail aastail avaldasid sügavat mõju mitte üksnes Moskva majandusele, vaid ka tema elu-olule ja isegi linna välisilmele. Aadel taganeb lõplikult oma positsioonidelt kaupmeeskonna kasuks. XIX sajandi esimesel poolel oli Moskva veel aadlilinn, kuid sajandi lõpuks muutub täielikult kaubandus- ja tööstuslinnaks. Vanaaegsed aadlikute üksikelamud ostetakse ära kaupmeeste poolt, lammutatakse ja nende asemele ehitatakse tulutoovad majad. Vana Moskva kaubandus- ja tööstuskodanlus täieneb kiiresti «altpoolt», talupoegade, väikekauplejate ja ülesostjate-kodutööndajate hulgast põlvneva provintsliku kesk- ja väikekodanluse massiga. Need provintslased muutuvad Moskvas samuti tööstuslikeks ettevõtjateks, vabrikute ja tehaste rajajateks.

Moskva suurkodanlus mitte üksnes ei säilitanud enda käes juhtivat osa Moskva majanduslikus ja ühiskondlikus elus, vaid tugevdas seda veelgi. Kesk- ja väikekodanluse mass järgnes oma liidritele, vanale «nimekale kaupmeeskonnale», tööstuskapitali magnaatidele.

Moskva kodanluse, niihästi väike- kui ka kesk- ja suurkodanluse kultuuriline tase tõusis ajavahemikul 1890.—1900. a. tunduvalt. Kadus toorus ja patriarhaalse elu-olu alused lõid kõikuma. Kodanluse kõigis kihtides leidis täielikku tunnustamist haridus ja eriti eriharidus kui kindel abinõu oma tööstus- ja kaubandusettevõtete töö paremaks organiseerimiseks. Moskva nimeka kaupmeeskonna ja tööstuskodanluse ladvik, kes oli võrsunud endistest harimatutest miljoniliste kapitalidega ettevõtete rajajatest, omas kolmandas-neljandas põlves juba kõrget kultuuri ja haridust, muutus kunsti ja

[18] Материалы для истории московского купечества, т. I, Общественные приговоры, М. 1842, стр. 187, приговор 1799 г.

teaduse toetajaks, õppeasutuste (Medvednikovi gümnaasium, Šelaputini instituut, Moskva Ülikooli kliinikud, 23 eriõppeasutust, käsitöökoolid), pildigaleriide (Tretjakovi, Bahrušini, Štšukini) jm. asutajaks.

Linnaomavalitsuses domineerisid Moskva suur- ja keskkodanlus ning peamiselt kaubanduse ja tekstiilitööstuse esindajad. Nad hoidsid enda käes kogu Moskva valitsemise ja kõik juhtivad kohad selles, kasutades neid oma huvides. Moskva linnaomavalitsuse ja linnavolikogu koosseisu kuulusid ning omasid seal «päritavaid», isalt pojale üleminevaid kohti sellised suurkodanluse ja vaimse aristokraatia liidrid, nagu Morozovid, Krestovnikovid, Bahrušinid, Abrikossovid, Gutškovid jt. Kesk- ja väikekodanlust esindasid sellised Moskva kohta koloriitsed kujud, nagu kaupmees Sahharov — peaaegu kõigi Zamoskvoretšjes asuvate trahterite omanik, Haritonov — Hitrovkal asuvate öömajade, selle vana Moskva kohutava mädapaise omanik.

Linnavalitsuse koosseisu selline iseloom avaldas mõju kogu Moskva kommunaalmajandusele: pole siis imestada, et Jermakovi öömaja ja Solodovnikovi odavate korteritega maja kõrval õitsesid Hitrovka öömajad, et Morozovi tööbörsiga võistlesid edukalt tööturud Hitrovi põiktänaval ja Kalantšovskaja väljakul, et linnavolikogu lükkas tagasi allmaaraudtee ehitamise projekti, ei suutnud korralikult organiseerida kanalisatsiooni ja veevarustust ning täitis linna eelarvet kroonilise defitsiidiga.

Moskva kodanluse majanduslik programm. Moskva kodanlus ei piirdunud siiski ainult kohalike kitsaste huvide ja vajadustega, vaid vastavalt oma majanduslikule võimsusele püüdis pääseda ka ühiskondliku ja riikliku tegevuse areenile. Neid taotlusi ei soodustanud aga isevalitsuslik-aadelliku ja bürokraatliku korra poliitilised tingimused. Tõsi küll, kodanlusel olid ammust ajast oma ametlikud seisuslikud klassiasutused, nagu «manufaktuurse tööstuse arendamiseks asutatud» Manufaktuuri Nõukogu (Moskva osakonnaga), Kommertsnõukogu, Kaubanduse ja Manufaktuuride Nõukogu. Kuid kõigis neis bürokraatlikes asutustes oli kodanlus isevalitsuslik-bürokraatliku valitsuse armetuks ripatsiks.

Kui 90-ndate aastate lõpul ja XX sajandi algul tööstuskapitalism jõudis oma arenemise kõrgpunkti, siis elavnes ka kodanluse poliitiline aktiivsus, tema püüe kaitsta iseseisvalt oma huve. Oma liidrite sõnavõttudes kongressidel ja nõupidamistel ning oma ajakirjanduse veergudel (Moskvas «Russki Kurjer», Nižni Novgorodis — «Volgar», «Promõšlennõi Mir») kodanlus deklareeris, et «kaupmees tuleb» ja toob endaga kaasa majandusliku võimu ja progressi. «Russki Kurjer» (Moskva vabrikant Lanini poolt 1884. aastal asutatud ajaleht) rõhutas juba 80-ndail aastail, kui aadli reaktsioon oli täies hoos, et «kodanlus on progressiivsem klass kui aadel: tema on üldseisuslik element, kes ei tunne traditsioone ega seisuslikke eelarvamusi».

Rahandusminister Witte ajal, kui tööstuse soodustamise kurss

valitsuses tugevnes, oli tööstuskodanluse taotluste ja valitsuse poliitika vahel eriti suur kooskõla. Witte seadis endale, tema oma sõnade järgi, sihiks «rahvusliku tööstuse süsteemi väljatöötamise». See seisnes niihästi kerge- kui ka eriti rasketööstuse arendamise intensiivses toetamises. Selleks loodi tollisoodustuste ja kaitsetollide süsteem, laiendati krediitide andmist, stabiliseeriti vääring, ehitati raudteid, anti tööstusele riiklikke tellimusi, tõmmati kaasa väliskapitale jne.

See poliitika vastas täielikult tööstuskodanluse taotlustele ja teostati seda kodanluse esindusorganite ja tema liidrite vahetul ning aktiivsel osavõtul. Witte ise ergutas oma programmilistes sõnavõttudes ja kõnedes kodanlust ühinemisele ja oma huvide aktiivsele kaitsmisele. Börsikomitee Moskva kongressil ta soovitas töösturitele: «Püüdke sagedamini kokku tulla, kokku sõita, nõu pidada oma vajadustesse puutuvates küsimustes ... Omage ajakirjanduse organeid oma huvide ja õiguste selgitamiseks ... Organiseeruge sääraselt, et teil oleksid oma alatised bürood ja asutused, mis teid ühendaksid.»

Tõepoolest, Moskva tööstuskodanluse ja valitseva bürokraatia vaheline üksmeel oli täielik. Iga tööstus- ja kaubandusminister või siis rahandusminister — Witte, Kokovtsov, Timašev, Timirjazev jt. — pidasid vajalikuks pärast ametikohale määramist sõita Moskvasse ja esineda Moskva kodanluse ees programmiliste kõnedega. Moskva tööstur omakorda võtsid aktiivselt osa neile valitsuse kaitsepoliitikaga antud soodustuste realiseerimisest.

Moskva kodanluse esimeseks ja põhiliseks taotluseks oli saavutada võimalikult kõrgemate kaitse- ja isegi keelutollide kehtestamist kodumaa tööstustoodetele, eriti manufaktuurkaupadele, sitsriidele, lõngale, puuvillale, metallidele jne. Selles suhtes jõudsid Moskva manufakturistide nõudmised teiste piirkondade nõudmistest ja isegi valitsuse kavatsustest ette. Krestovnikov mainis 1882. aastal Moskva kaubandus- ja tööstuskongressil, väljendades Moskva vabrikantide soove, et «liiga kõrgeid tolle ei ole üldse olemaski». Moskva kodanlus oli 1891. aasta tollitariifiga täiesti rahul. See nägi ette sisseveo keelutolli: puuvillalt 1,20—1,35 rubla puudalt, pleegitatud lõngalt 4,20—5,40 rubla puudalt, puuvillastelt toodetelt kuni 1,35 rubla puudalt.

Kodumaise tööstuse toetamise teine moodus, mida ihaldasid eriti Moskva vabrikandid, oli riiklike tellimuste andmine. Neist olid eriti huvitatud tööstusliku keskpiirkonna metallurgid, kes olid lõunapiirkonna metallurgiast tunduvalt maha jäänud. Eriti energiliselt taotles keskpiirkonna metallurgide ühingu juht ja aktiivseim liige Goujon valitsuselt osa tellimuste üleandmist keskpiirkonnale. Ta esitas ministeeriumile märgukirja, milles kaebas tellimuste ebaühtlase jaotamise üle, esines Keskpiirkonna Rauatöösturite Kontoris protestiga raudteeröövbaste riiklike tellimuste andmise vastu lõunapiirkonnale hinnaga 1,25 rubla puud (turuhind oli 90 kopikat). Ta seletas küüniliselt, et «riiklike subsiidiumide jagamisest

peavad osa võtma kõik metallurgiatehased . . .», et «neil kõigil on õigus loota valitsuse vastutulekule».[19]

Nende majanduspoliitika üldiste küsimuste kõrval olid Moskva manufakturistid huvitatud veel reast spetsiaalküsimustest, millede lahendamine sõltus samuti valitsuse sammudest. Nii näiteks konkureerisid Moskva manufaktuuriga teravalt, eriti 80—90-ndail aastail, Lodzi ja Peterburi vabrikud. Lodzi vabrikutel oli odava tööjõu, lähedalasuva kütuse ja odava kapitali paremus ning seetõttu oli ta huvitatud välismaise puuvilla sisseveost. Peterburi töösturitel oli kasutada odav meretee välismaise puuvilla ja kivisõe sisseveoks ning neil oli olemas hea kohalik turg. Moskva jäi selles suhtes oma konkurentidest maha, sest ta kasutas imporditavat toorainet ja kütust, turud asusid kaugel ja toodetavad kaubad olid odavad. Need asjaolud ergutasid Moskva manufakturiste erilisele aktiivsusele valitsuselt kaitsetollide ning kivisõe, puuvilla ja puuvillaste toodete veoks madalate raudteetariifide taotlemisel. Poola tööstuse vastu rakendati mõningaid abinõusid (diferentsiaaltariifid puuvilla sisseveol üle maa- ja merepiiride, mis olid Lodzile ebasoodsad), mis aga peatselt tühistati.

Seoses sellega kerkis Moskva manufaktuuritööstuse ette eriti teravalt üles tegevuse «laiuti» arendamise vajadus, kuna kohalik siseturg oli mitteküllaldane, uute turgude võitmise ja uute tooraineallikate leidmise küsimus. Moskva tööstarid Zindel, Knoop ja Morozov hakkasid energiliselt laiendama oma manufaktuurkaupade turustamist Lähis- ja Kaug-Ida turgudel. Nad organiseerisid manufaktuurkaupade väljaveoks Vene Eksportühingu, asutasid ladusid ja müügiettevõtteid Balkanil, Pärsias, Türgis ja Mongoolias, korraldasid turu uurimiseks ekspeditsioone Hiinasse ja Mongooliasse jne. Tulemused aga ei olnud kuigi suured, sest Moskva kuigi odav, kuid halb manufaktuur ei suutnud inglise manufaktuuriga konkureerida, turustamine, transport ja krediit aga olid halvasti organiseeritud.[20]

Edukam oli Moskva manufakturistide tegevus kodumaise puuvillabaasi laiendamisel Kesk-Aasias. Kudrinite firma esindaja saatis 1884. aastal Moskvasse esimesed 10 palli (umbes 100 puuda) ameerika puuvillakiudu. See oli Turkestani päritoluga ameerika puuvilla esimene saadetis Moskvasse. Sellest ajast peale kasvas puuvilla vedu Kesk-Aasiast Moskvasse pidevalt ja ulatus 1907. aastal 10,7 miljoni puudani. Kuid Moskva tööstuse täielikuks rahuldamiseks sellest hulgast ikkagi veel ei piisanud. 1907. aastal töötasid Moskva vabrikandid (Morozov, Konovalov, Rjabušinski, Prohhorov) välja kontsessiooni projekti, mis nägi ette ulatuslike maa-alade niisutamist Turkestanis, et suurendada puuvilla külvipinda. Kuid Kara-Kumi kõrbesse korraldatud spetsiaalsest ekspe-

[19] Seda Goujoni tegevust on hästi valgustatud Moskva oblasti arhiivi dokumentides, vt. ф. ТММЗ, бывш. Гужона.

[20] МОИА, ф. Московского биржевого комитета, оп. 342—5, д. 340.

ditsioonist osavõtjad tulid otsusele, et kanalite ja niisutussüsteemi ehitamine on seotud ületamatute raskustega. Moskva vabrikantide algatus kodumaise puuvillakasvatuse arendamiseks niisutamise teel soikus.[21]

Võitlus tööliskiassi vastu. Seega saavutas Moskva kodanlus ajavahemikul 1900.—1910. a. kui ka mitte poliitilist, siis ikkagi märkimisväärset majanduslikku edu. Kuid see edu, kodanluse tugevnemine ja kasv tõi endaga kaasa ka tema antipoodi, tööliskiassi suurenemise. Veelgi hoogsamalt kui kesk- ja väikekodanlus suurenes Moskva tööliskond. Moskva elanike üldarv ulatus 1862. aastal 364 000, 1882. aastal 753 000, 1897. aastal 953 000, 1902. aastal 1 179 000 ja 1912. aastal 1 617 000 inimeseni. Moskva elanikkond kasvas peamiselt tööliskiassi arvel. Kõik Moskvat ümbritsevad kubermangud: Moskva, Tuula, Rjazani, Kaluuga, Smolenski, Tveri ja Vladimiri kubermang, saatsid oma talupoegi, käsitöölisi ja muid töötajaid Moskva linna proletariaadi, väikekaupmeeste, rändkaupmeeste, käsitööliste, majahoidjate, voorimeeste ja trahteriteenijate kaadri täiendamiseks.

Moskva elanikkonna kutsealases koostises oli XX sajandi algul vabrikutöölisi 15%, ehitustöölisi, käsitöölisi ja käsitööõpilasi 20%, kaubandus- ja tööstusettevõtete teenistujaid 8,3%, majateenijaid 11%. Moskvas kujunes välja üha suurem püsiva iseloomuga tööstusproletariaadi kaader. 1913. aastal oli Moskvas elavate tööliste üldarvust alla kahe aasta elanuid kõigest 17%, ülejäänud 83% moodustasid Moskva töötajate alalise kaadri.

Proletariaat ja väikekodanlus asusid elama linna äärtesse ja agulitesse, kus asustatus kasvas kiiresti. Ajavahemikus 1907.—1912. a. oli elanike juurdekasv kesklinnas 3%, eeslinnades aga 51,2% ning linnas keskmiselt — 18,9%.

Seoses kapitali kiire akumulatsiooniga, tööstusettevõtete arvu kiire suurenemisega, suurte töölismasside kontsentreerumisega neisse ettevõtetesse tekkis Moskva kodanlusel järjest suurenev tööstustööliste kaadri täiendamise vajadus. Samal ajal puutus Moskva kodanlus kui vene kodanluse kõige reaktsioonilisem osa kõige varemini kokku ka töölisliikumisega. Moskva tekstiilitööstuses olid tööliste palgad kõige madalamad, töötingimused aga kõige raskemad. Töölisliikumise ajaloos kuulsaks saanud Hludovi suurvabrikus, mis andis 45% puhaskasumit, olid tööliste palgad teistest veelgi madalamad, ekspluateerimine aga veelgi halastamatum. Esmakordselt Venemaal tekkisid selles vabrikus 1885. aastal suured töölisrahutused. Moskva kodanlus oli üheks esimestest, kes alustas tööliskonna ründamist, astus välja igasuguste tööküsimuse reguleerimise püüete vastu ning kaitses oma «peremehe»-õigusi ja -huve.

Töölisrahutused ja streigid tugevnesid alates 90-ndatest aastatest. Seoses sellega rahandusminister Bunge poolt töölisküsimuse

[21] МОИА, ф. Московского биржевого комитета, оп. 343—1, д. 239.

reguleerimiseks rakendatud tagasihoidlikud abinõud kutsusid esile töösturite ja eriti Moskva töösturite (Kaubanduse ja Manufaktuuride Nõukogu Moskva osakond, Vene Tööstuse Abistamise Ühingu Moskva osakond) ägeda protesti vabrikuinspektsiooni ja vabriku seadusandluse projektide vastu. Hludovid, Morozovid, Krestovnikovid, Tretjakov, Naidjonov jt. nõudsid oma arvukates sõnavõttudes, samuti aga ka valitsusele esitatud märgukirjades ja ettekannetes vabrikuinspektsiooni funktsioonide piiramist, 12-tunnilist tööpäeva, ületunnitööde vabadust, loobumist tööseadusandlusest jne. Moskva kodanluse reaktsiooniline ajakirjandus («Moskovskije Vedomosti», «Russkoje Delo» jt.) alustas Bunge ja vabrikuinspektsiooni tagakiusamist. Kodanluse ja eriti Moskva kodanluse pealekäimisel eemaldatigi Bunge ministri ametikohalt.

Tema järeltulija, kodanluse käsilane Võšnegradski, kaitses kodanluse huve. Vene Tööstuse ja Kaubanduse Abistamise Ühingu Moskva osakond ja Moskva Manufaktuuride Nõukogu nõudsid ägedalt vabrikuinspektsiooni reorganiseerimist, tegelikult aga — selle organi allutamist ettevõtjate nõudmistele ja soovidele. Samuti ei rahuldanud Moskva kodanlust valitsuse uus, 1899. aasta töölisseaduse projekt (tööliste kindlustamine õnnetusjuhtumite vastu). Vene Tööstuse Abistamise Ühingus tulid projekti arutamisel töösturite hulgas kuuldavale hääled, et uue seaduse kehtestamine tähendaks «tootmise kängumist ja kõrvalejuhtimist õigest suunast», et see «tekitab tööliste hulgas protsessimishimu».[22] Samasuguse terava protesti kutsus esile töölisvanemate organiseerimise seaduse projekt 1903. aastal.

Seega oli Moskva tööstuskodanlus igasuguse töölisseadusandluse vastase reaktsiooni eesotsas. Tema eesmärgiks oli säilitada täielik vabadus tööliste halastamatuks ekspluateerimiseks. Vabrikuinspektsiooni andmeil oli Moskva tööliste palk 70-ndail aastail üheks kõige madalamaks üldse Venemaal: ühe töölise keskmine palk oli 170 rubla aastas ehk 14,16 rubla kuus, mis oli ligilähedane näljanormile.

Töölisliikumine hakkas Moskva kubermangus ja Moskvas arenema varakult. See liikumine kasvas eriti hoogsalt 90-ndail aastail pärast marksistlike propagandistlike rühmade moodustamist ja nende ühinemist Moskva Töölisliiduks. Viimase mõjul tõusis tööliste poliitiline teadlikkus tunduvalt. Tööliste revolutsioonilise liikumise etteotsa asusid pärast 1895.—1896. aasta streike metallitehaste (Goujoni, Bromley, Nabholzi, raudteetehaste) töölised.

Töölisliikumise poliitiline iseloom leiab lõpliku vormistuse Vene Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei esimese Moskva komitee moodustamisega 1898. aastal. See komitee asus pärast II kongressi bolševistlikel positsioonidel. Esimese revolutsiooni perioodil tegi komitee ettevalmistusi poliitiliseks üldstreigiks, mida metalli- ja tekstiilitöölised alustasid 1905. aasta juulis ja mis 1905. aasta det-

[22] ЦГАНХ, ф. Нечаева-Мальцева, д. 167—168.

sembris arenes relvastatud ülestõusuks. Halastamatute mahalaskmiste ja repressioonidega ning kodanluse kaasabil surus tsaarivalitsus ülestõusu maha.

Pärast koletislike reaktsiooniaastate (1908—1911) möödumist ja suure arvu töölisorganisatsioonide likvideerimist hakkab töölisliikumine Moskvas 1912. aastal uuesti elavnema. Selleks andis eriti võimsa tõuke protestiliikumine Leena veresauna puhul. 1912. aasta mais hõlmas streigiliikumine üle 55 000 töölise paljudes Moskva suurettevõtetes. Järgmistel aastatel laienes see liikumine veelgi, omandades bolševistlike organisatsioonide kasvava mõju tagajärjel poliitilise iseloomu.

Kompromissid ja liit isevalitsusega. Juba pärast Vene-Jaapani sõda ja esimese revolutsiooni perioodil veendusid Moskva vabrikandid koos kogu vene kodanlusega selles, et valitsus ei suuda üha teravamaks muutuvat sisemist ühiskondlik-poliitilist konflikti lahendada. Kodanluse liberaalne tiib jõudis otsusele, et majanduselu õigeks suunamiseks ja tööstuse arendamiseks on vaja «konstitutsioonilisi vabadusi». «Kahtlemata on tööstus,» kirjutasid Moskva vabrikandid oma märgukirjas valitsusele, «riigi õigusliku korra püsivusega, isikuvabaduse, initsiatiivi ja teaduse vabaduse tagamisega kõige tihedamalt seotud.» Sellest oleneb ka töölisküsimuse lahendus, sest «riikliku elu üldises korraldamatuses ja poliitiliste õiguste puudumises tuleb otsida perioodiliste töölisrahutuste peamisi põhjusi». Teistsuguste tingimuste juures «võiksid need kujuneda rahulikuks ja seaduslikes raamides peetavaks võitluseks».[23]

Kuid need arglikud «konstitutsioonilised unistused» haihtusid revolutsiooni mõjul, kui töölised püüdsid 8-tunnilise tööpäeva sisse seada tööle ilmumise korras ja moodustada töölisnõukogud. Moskva kodanlus taganes uuesti. Kaubandus- ja tööstuspartei Moskva kongressil lükkas ta «konstitutsioonilise programmi» tagasi, väites, et «me oleme tööliste töö normeerimise vastased», ning läks koos aadellik-bürokraatliku reaktsiooniga. Moskva kodanluse kõige aktiivsem osa organiseeris Kaubandus- ja Tööstusliidu, eesotsas Krestovnikovi, Knoopi ja Konšiniga.

Kuid tsarismi poliitiline reaktsioon läks kaugemale. Isevalitsus taganes kodanlikuks monarhiaks muutumise teel veel ühe sammu. 3. juuni riigipööre ja Riigiduuma kindlustasid tsarismi liitu mustasajalistest mõisnikega ning kaubandus- ja tööstuskodanluse ladvikuga. Aastail 1909—1913 algas tööstuses uus tõus, tööstusliku ehitustegevuse laienemine, koos sellega aga elavnesid ka kodanluse püüded juhtiva osa etendamiseks riigi poliitilises elus. Tööstuse ja kaubanduse esindajate VI kongressil võeti III Riigiduuma töösturite poolt terava kriitika alla sellepärast, et see «oma ettevalmistamatuse tõttu sel alal tekitas kaubandusele ja tööstusele tunduvat kahju, muutudes mitte initsiatiivi keskuseks, vaid uueks

[23] ЦГАНХ, ф. Общества фабрикантов и заводчиков, д. 125, л. 34—36.

pidurdavaks instantsiks vene tööstuse niikuinii takistusterikkas elus». Tööstu rite liider Krestovnikov tõstis kongressil ajalehtede väljenduse järgi «tööstuse ja kaubanduse lipu Moskvas kõrgele» ja ennustas oma kõnes, et «riigi majanduselu arenemises saabub uus aeg». Rjabušinskile kuuluv Moskva ajaleht «Utro Rossii» («Venemaa Hommik») kirjutas, et Vene tööstu rid ja kaupmehed «on uhked oma lettidele, nagu sõjaväelased oma mundrile», ja edasi, et kaubandus- ja tööstusklassile «ei ole ühteviisi meelepärane ei bürokraatia diktatuur ega ka ühinenud aadli diktatuur». Seesama Moskva suurkodanluse häälekandja «Utro Rossii» tervitas oma liidri Rjabušinski uueaasta läkituses kodanluse «tugevnevaid ja võimsalt arenevaid jõude», kes «jätsid degenereeruva aadelkonna ja maa saatust juhtiva bürokraatia endast kaugele maha». «Meie, kes me taipame selle praegu tugevneva kodanluse kõrget ajaloolist missiooni, tervitame jõulist loovat egoismi, püüdlusi isiklikule materiaalsele täiustumisele.»[24]

Kuid see kodanluse opositsioonilise meeleolu elavnemine, see usk oma poliitilisse jõusse ei andnud tulemusi. Niihästi Moskva kui ka kogu vene kodanlus eelistas oma suulise opositsiooni vahetada tulutoovate riiklike tellimuste, sõjaliste hangete, oma sõja jaoks töötavate ettevõtete lisakasumite vastu. Kodanlus hakkas eriti intensiivselt looma oma finantskapitali monopolistlikke koondisi, et uuest sõjast saada veelgi suuremaid lisakasumeid.

Esimese maailmasõja ajal avaldus kodanluse sotsiaal-poliitiline jõuetus ja «lodevus», tema tööstusliku, tehnilise ja finantsaparaadi nõrkus eriti selgesti. Vene ja sealhulgas ka Moskva kodanlus ei suutnud luua küllalt kindlat pinda ei sõja võitmiseks ega ka sisemise sotsiaal-poliitilise kriisi ületamiseks.

Vene tsarism oli kõige nõrgemaks lüliks sõdivate imperialistlike riikide ahelas. Kuid ka vene kodanlus, saavutanud võimu pärast tsarismi kukutamist 1917. aasta veebruaris, ei suutnud seda võimu säilitada ja pühiti võiduka proletaarse revolutsiooni poolt minema.

*

Moskva kodanlusel ja Moskva tööstusel oli oma geneesi ja evolutsiooni, oma majandusliku ja poliitilise palge ja tähtsuse poolest vene kapitalismi rahvuslikule süsteemile tüüpilisi jooni. Neis joontes avaldub vene kapitalismi suur võimsus, tema juhtiv osa vene kapitalismi paljurahvuselise süsteemi muude rahvuslike gruppide hulgas. Neis ilmneb Venemaa kultuuriline ja majanduslik mahajäämus, tema poliitiline arenematus, kuid ühtlasi ka tema rahvamajanduse arenemise iseseisvad teed, millele mitme sajandi kestel rajanesid need majanduslikud sidemed, mis liitsid ääretu, rohkearvulise rahvastikuga territooriumi majanduslikult ja poliitiliselt ühtseks tervikuks.

---

[24] «Утро России» № 1, 1912 г.

Samal ajal aitavad need jooned välja selgitada põhjusi, miks just Venemaal võis kujuneda eesrindlik revolutsiooniline proletariaat, kes püstitas endale ja esimesena lahendas kapitalismi kukutamise ülesande. Vene proletariaat etendas selles suhtes paljurahvuselise impeeriumi muude rahvuste proletariaadi hulgas juhtivat osa. Kapitalism, levides «laiuti», tungis kaugetesse rahvuslikesse ääremaadesse ja organiseeris seal suuri tööstusettevõtteid. Kuid kapitalism ei toonud sinna kaasa üksnes tootmiseks vajalikke masinaid ja tööriistu, vaid kutsus paratamatult ellu ka oma antipoodi — tööstusproletariaadi. Kapitalistid tõid tööliskaadri peamiselt Venemaalt. Vene tööline tõi rahvuslikule proletariaadile mitte ainult tehnilisi teadmisi, vaid ka klassiteadlikkust, revolutsioonilise marksismi ja klassivõitluse ideid, viha tsarismi ja kapitalismi vastu ning revolutsioonilise võitluse kogemusi. Marksismi-leninismi vaimus ja bolševike juhtimisel üleskasvatatud rahvuslik tööliskaader võttis sageli koos vene proletariaadiga osa võitlusest tsarismi ja kapitalismi vastu poliitiliste liikumiste esiridades, nagu näiteks Taga-Kaukaasias, Poolas jm. Selliselt toimus proletariaadi rahvusliku kaadri ettevalmistus sotsialistlikuks revolutsiooniks.

Kõiges selles seisneski vene rahvusliku kapitalismi progressiivne ajalooline osa.

Sellepärast me valisimegi vene kapitali ja vene kodanluse geneesi ja evolutsiooni monograafilise uurimise objektiks just Moskva ja Moskva tööstuspiirkonna. Analoogiliselt kulges vene kapitali ja vene kodanluse genees ja evolutsioon enamikus suurvene rajoonides ja paikkondades — Volgamaal, Volga-taguses piirkonnas, põllumajanduslikus keskpiirkonnas, kagu- ja põhjapiirkonnas, Siberis. Kõigis neis piirkondades toimus vene rahvusliku kapitali ja vene rahvusliku kodanluse kujunemine enamasti Moskva kapitali ja Moskva kaubandus- ja tööstuskodanluse vahetul mõjutusel, kes kiiresti vallutas laieneva «ülevenemaalise turu» ja rajas metropolis tööstuse selle turu teenindamiseks.

Piirkondade ja keskuste hulgast, kus vene rahvuslik kapital ja vene rahvuslik kodanlus etendasid juhtivat osa, kuid kus kodanluse genees ja evolutsioon erines eespool kirjeldatud rahvusliku kapitali ja Moskva rahvusliku kodanluse geneesist ja evolutsioonist, peame me välja eraldama mõned erisuguse arenemisega piirkonnad ja eelkõige ühelt poolt Uraali, teiselt poolt aga — Peterburi ja Peterburi piirkonna.

Nagu me eespool juba mainisime, kujutas Uraal endast üht piirkonda, kus vene rahvuslik tööstuslik suurkapital ja vene tööstuskodanlus formeerusid kõige varem. Kuid siin see arenemine ei kulgenud sedasama orgaanilist arenemisteed mööda, nagu Moskva tööstuses, kus väikekodutööstus ühendati kapitalistlikul teel ning muudeti suurmanufaktuuriks ja vabrikuks. Ehkki Uraali metallurgiatööstus tekkis osalt talupoegade väikekodutööstuse baasil (vt. I kd., XVII ptk.), loodi tema põhiline mass XVIII sajandil suurettevõtetena, riiklike metallurgiatehastena või siis maaomanike ülem-

kihile kuuluvate ja pärisorjuslikul tööl ja feodaalpärisorjuslikel privileegidel ja latifundiumidel baseeruvate mäetööstuslike suurettevõtetena (Šuvalovid, Stroganovid, Vorontsovid, Lazarevid jt.). Alates XVIII sajandi algusest lisandusid neile uuest tööstuslikust klassist põlvnevad ettevõtjad, nagu Demidovid, Jakovlevid, Turtšaninovid, Tverdõševid jt. Kõik need Uraali tööstur id läksid mitte niivõrd kapitalistliku ettevõtjaslikkuse, palgatöö rakendamise ja tehnika arendamise teed, kuivõrd feodaal-pärisorjuslike privileegide kasutamise teed. Nad püüdsid pääseda (ja pääsesidki) aadliseisusesse ning saada sel teel pärisorjusliku tööjõu omaniku privileegid. Nad ehitasid vabrikuid, kuid tehnika arendamisest hoolisid vähe. Nad ajasid feodaal-pärisorjuslikku koloniaalpoliitikat, rõõvisid «muulasi»-baškiire ning laostasid seda rikast piirkonda.

Alles kapitalismi ajajärgul, XIX sajandi lõpul, hakkasid siin aktsia-suurkapitali, mis suurelt osalt oli väliskapital, investeerimise baasil levima ettevõtete organiseerimise kapitalistlikud vormid. Sealjuures aga säilisid endiselt maaomanike privileegid ja tehnika madal tase. Seega, mahajäänud sotsiaal-majanduslike tingimuste ja feodaal-pärisorjuslike igandite säilimise tõttu ei suutnud vene kodanlus luua Uraalis niisugust kindlat progressiivset tööstuslikku baasi, mida nõudis arenev kapitalism. Seda tungivamalt nõudis Uraal, see tsaari-Venemaa ja feodaal-pärisorjusliku klassi võõraslaps, oma õitsenguks rahvamajanduse sotsiaal-majanduslike tingimuste põhjalikku muutmist.

Vene kodanlus ei suutnud seda ülesannet lahendada. Alles Oktoobrirevolutsioon avastas kõik Uraali ammendamatud potentsiaalsed tootlikud jõud ja lõi tingimused nende arenemiseks.

Teiseks piirkonnaks, kus vene rahvusliku kapitali ja vene kodanluse moodustumine ning arenemine oli hoopis teine kui Moskvas, oli Peterburi ja tema tööstuspiirkond.[25] Tööstuskodanlus tekkis Peterburis samal ajal kui Moskvaski, s. t. XVIII sajandi algul, tema genees ja edasine arenemine aga kulgesid teist teed mööda. Tööstuskapital ei saanud siin tekkida «orgaaniliselt» rahvamajanduse rüpest ja väikekodutööstusest, mida uue pealinna tühjas ümbruskonnas polnud. Ta ei teinud läbi ka kaubanduskapitali muundumist tööstuskapitaliks. Kapital toodi Peterburi piirkonda «sisse väljast» ja enamasti riiklike metallurgia-, metalli-, kahuri-, laevaehitus-, püssirohu- ja muude sõjatööstustehaste, samuti aga ka tellise-, klaasi-, tapeedi- jt. vabrikute (Petrogradi, Sestroretski, Olonetsi, Petrozavodski, Povenetsi jt. tehased) tööstusliku suurkapitali näol. Alates XVIII sajandist hakkas siin tekkima ka kergetööstuse eraettevõtteid, mis olid peamiselt kohaliku tähtsusega ja asutatud sageli väliskapitaliga.

---

[25] Peterburi ja teiste tööstuskeskuste kodanluse ja tööstus- ning finantskapitali moodustumise ning evolutsiooni küsimusele ei saa me loomulikult pühendada niisama pikka ülevaadet nagu Moskvale. Seetõttu käsitleme me siin lühidalt ainult Peterburi ja teiste keskuste kodanluse kujunemise põhilisi iseärasusi.

Alates XIX sajandi esimesest poolest ja eriti kapitalismi ajastul elavnes Peterburis ja tema piirkonnas eratööstuse tegevus. Eratööstus ei laienenud mitte üksnes kergetööstuses ja eriti üleriigilise tähtsusega tekstiilitööstuses, vaid ka rasketööstuses — metalli-, keemia- jt. tööstusharudes, kusjuures väliskapitali osatähtsus üha suurenes. Sealjuures hakkasid üksikomanike ettevõtted Peterburi tööstuses õige varakult, juba XIX sajandi keskel, muutuma mitte «perekondlikeks» osaühinguiks, nagu Moskvas, kus ettevõtted jäid põlvest põlve ühe ja sama tööstusliku «dünastia» kätte, vaid otseselt suurteks tööstuslikeks aktsiaseltsideks, kus väliskapital omas sageli valdavat osatähtsust.

Seega kulges tööstuskapitali ja tööstuskodanluse tekkimine Peterburis kiiremas tempos kui Moskvas ning jõudis välja kõrgemale arenemisastmele ja kontsentratsiooni tasemele, eriti just metallitööstuses. Ka kaubanduskodanlus etendas Peterburis teistsugust osa. Kaubanduskapital ei olnud siin tööstuslikuks organisaatoriks, nagu Moskvas, kus ta muutis väiksed kodutööstusettevõtted ja jaotusmanufaktuurid tsentraliseeritud kapitalistlikeks suurettevõteteks. Peterburis oli kaubanduskapitali peamiseks rakendusalaks mitte toorainete ja tööstuskaupade turustamine siseturul, vaid väliskaubandus. Peterburi kodanluse kaubanduskapitalil oli siin otsustav tähtsus, sest ta oli sisepiirkondade, eriti Volgamaa, Kagu- ja Lääne-Siberi piirkondade kaubanduskapitali peaaegu monopoolseks vahetalitajaks, eksportides nende piirkondade toorainеid Peterburi kaubasadama kaudu, mis oli impeeriumis kõige tähtsamaks kaubasadamaks. Kuid ka väliskaubanduses, nagu Peterburi tööstuseski, oli väliskapitalil ja välismaisel kodanlusel silmapaistev ja üha kasvav tähtsus.

Veelgi suuremad nihked tekkisid Peterburi rahvusliku kapitali arenemises ja rahvusliku kodanluse olukorras imperialismi ajastu saabumisel ning seoses monopolistliku panga- ja finantskapitali arenemisega. Kui Moskva pangakapital säilitas ka sel perioodil oma rahvusliku iseloomu, teenindades keskpiirkonna tekstiilitööstust pankade kaudu, siis Peterburis soodustas pankade ja pangalise finantseerimise arenemine juhtivate rasketööstusharude kontsentreerumist ja monopoliseerumist ning väliskapitalile nende harude üha suuremat allutamist eriti tunduvalt ja sealjuures üleriigilises ulatuses. Moskvas olid peaaegu kõik pangad asutatud vene rahvusliku kaubandusliku ja tööstusliku «tekstiilikapitaliga» ja teenindasid seda kapitali krediidioperatsioonidega, Peterburis aga säilitas pankadest üksnes Volga-Kaama Pank täielikult oma rahvusliku iseloomu, sõltumatuse väliskapitalist ja puhtpanganduslikud, kaupade turustamise krediteerimise funktsioonid, teenindades neidsamu Moskva, Volgamaa, kagupiirkonna ja Siberi kaubanduslikke ja tööstuslikke firmasid ning loobudes «gründertumist» ja finantseerimisest. Ülejäänud Peterburi pangad ületasid peaaegu täielikult endise pangategevuse piirid, mis oli seisnud kaubakäibe krediteerimise operatsioonides.

Nad tegelesid gründertumi ja finantseerimisega, muutusid finantskapitali organiteks, kusjuures väliskapitali osatähtsus oli võrdlemisi suur, ning teenindasid peamiselt mitmesuguseid raske-tööstusharusid ja nende harude üleimpeeriumilise tähtsusega monopolistlikke koondisi.

Kõrgeima ja juhtiva valitsuskeskusena üldises majanduslikus ja poliitilises sfääris ja kui panganduskeskus tööstuse finantseerimise ja igasuguste reorganiseerimiste, saneerimiste jne. teostamise alal «internatsionaliseerus» Peterburi juba aastail 1890—1900 peaaegu täielikult. Peterburi tööstus- ja pangandus-finantskodanluse juhtivates rühmades, kelle eesotsas oli vene kapital, olid esindatud kõik kodumaise kapitali (poola, juudi, ukraina, armeenia-tatari jt.), samuti aga ka väliskapitali (saksa, prantsuse, inglise jt.) mitmesugused rahvusgrupid. Sellega laienes Peterburi mõju kõigile tööstusharudele ja tööstuspiirkondadele, vaatamata nende «rahvuslikule» iseloomule.

Lisaks kapitalide kõrgele kontsentratsiooniastmele Peterburi tööstuses ning Peterburi tööstus- ja pangandus-finantskodanluse juhtivale üleriigilisele tähtsusele võrreldes Moskva ja Moskva kodanluse «provintsliku» iseloomuga, oli Peterburi oma tähtsuse ja asendi poolest tsaari-Venemaa sotsiaal-majanduslikus struktuuris ning poliitilistes liikumistes Moskvast erinev veel ühes suhtes. Peterburi ja Moskva vene tööstusproletariaat asus revolutsioonilise proletariaadi esiridades, kuid Peterburi proletariaat etendas proletariaadi poliitilises võitluses tsarismi ja kapitalismi vastu juhtivat osa. Peterburis asutas Lenin revolutsioonilise partei esimese, töölisliikumisele tugineva rakukese. Peterburi proletariaat oli kodanliku ja sotsialistliku revolutsiooni perioodil töölisklassi eesotsas. Peterburi tööliste võitlus avaldas otsustavat mõju ka mahajäänumate piirkondade proletariaadile, liites neid kõiki ühiseks eesmärgiks — tsarismi ja kapitalismi kukutamiseks.

Nende lühimärkustega vene rahvusliku kapitali ja vene rahvusliku kodanluse arenemise iseärasuste kohta Venemaa mitmesugustes piirkondades ja keskustes tuleb meil ruumi puudusel piirdudagi.[26]

Kõik need vene kapitalismi ja tema klassistruktuuri ajaloolised iseärasused avaldasid suurt mõju rahvamajanduse arenemisele, kapitalismi kujunemisele ning kodanluse ja proletariaadi tekkimisele ka impeeriumi ülejäänud rahvuslikes piirkondades.

Nende küsimuste käsitlemisele me järgnevalt siirdumegi.

---

[26] Muidugi on soovitav, et niisama monograafiliselt, nagu me seda lühidalt tegime Moskva kohta, uuritaks kapitalismi ja kodanluse rahvuslike gruppide — ukraina, poola, juudi, armeenia, gruusia jt. — geneesi ja evolutsiooni ka teistes rahvuslikes piirkondades ja keskustes. Kuid see nõuab ulatuslike eeltööde tegemist kohtadel ja võiks olla tähtsaks ülesandeks kohalikele teaduslikele töötajatele rahvusvabariikide majandusajaloo küsimuste uurimisel.

EUROOPA-VENEMAA RAHVUSLIKE PIIRKONDADE RAHVAMAJANDUS KAPITALISMI PERIOODIL

Eelmistes peatükkides vene kapitalismi arenemise küsimusi käsitledes me juba puudutasime üldjoontes ka kapitalismi arenemist impeeriumi rahvuslikes piirkondades. Seda niivõrd, kuivõrd nende piirkondade kapitalistlikus arenemises kajastusid ülevenemaalise kapitalismi arenemise põhilised momendid ja seaduspärasused. Sellisteks rahvuslikeks piirkondadeks olid esmajoones Ukraina, Valgevene, Baltimaad, Siber jt., kus asusid üleimpeeriumilise tähtsusega ettevõtted ja terved majandusharud. Kõigi nende piirkondade ja ääremaade rahvamajanduse ühendas vene kapitalism ühtseks paljurahvuseliseks kapitalistlikuks süsteemiks, milles üksikute rahvuslike piirkondade seisund oli erinev. Vaatamata sellele olid kõigi nende rahvuslike piirkondade rahvamajandusel ikkagi omad iseärasused niihästi nende ajaloolise arenemise osas kui ka lähtudes nende kohast vene kapitalismi süsteemis, milles nad esinesid kas põhiliste tootmispiirkondadena või siis vene metropoli asumaadena.

Vene kapitalism kasutas ja ekspluateeris neid piirkondi kas tööstusliku, põllumajandusliku või kaubandusliku sihiga, tooraine-baasina või muuks otstarbeks. Seepärast, siirdudes järgnevalt nende piirkondade arenemise ja neile vene kapitalismi süsteemis kuuluva seisundi iseärasuste vaatlemisele, võime me piirduda nende iseärasuste lühikirjeldusega, vastavalt sellele, missuguses ulatuses ja mil viisil vene kapitalism neid piirkondi kasutas.

Käesolevas peatükis me käsitleme rahvamajanduse arenemist ja seisundit kapitalismi perioodil impeeriumi Euroopa-Venemaa majanduslikult kõige rohkem arenenud osa rahvuslikes piirkondades — Ukrainas, Valgevenes, Leedus, Baltimaades, Poolas jm.

Ukraina. Ukraina rahvamajanduses kulges kapitalismi arenemine pärast 1861. aasta reformi palju kiiremas tempos võrreldes mitte ainult teiste rahvuslike ääremaadega, vaid ka metropoli muude piirkondadega. Juba reformieelsel ajajärgul hakkas pärisorjusel rajanev majandus siin rahamajanduse ja turu arenemise mõjul kõige varemini iganema. Paremkalda-Ukrainas (eriti endistes Kiievi ja Podoolia kubermangudes) hakkasid suuremad mõisamajandid juba XIX sajandi esimesel poolel üle minema intensiivsematele majandamisvormidele, mida tingis peamiselt peedisuhkruvabrikute arenemine. Nad rakendasid siin pärisorjuslikku tööjõudu, kuid hakkasid üha rohkem üle minema maata ja vähese maaga talupoegadest sulaste palgatöö kasutamisele. Ukraina stepiosas, kus pärisorjusliku rahvastiku protsent oli suhteliselt madal, toimusid kiire asustamine ja maa ülesharimine samuti suurel määral palgalise tööjõu kasutamise arvel, kusjuures töö-

käte nappuse tõttu rakendati viljakoristusmasinaid ning teravilja müük välis- ja siseturgudel arenes kiiresti.

1861. aasta reformi elluviimise tingimused nn. «väikevene kubermangudes» nende kohaliku 1861. aasta määruse alusel põhjustasid talumajanduse kiire lagunemise, kusjuures määratu suur osa rahvastikust jäi maata.

Ukraina kubermangude talumajanduses oli suurel arvul «jalamehi», s. o. hobuseta ja vähese maaga talunikke. Väikemõisate omanikel oli 1861. aasta määruse alusel lubatud saada talupoegade hingemaadest «lõikeid», mille tagajärjel Ukrainas, eriti aga Dnepri-äärsetes kubermangudes tekkis tohutu suurel arvul vähese maaga ja maata talupoegi. «Lõiked» talupoegade hingemaast moodustasid Poltaava ja Jekaterinoslavi kubermangudes kuni 40%, Harkovi kubermangus kuni 31% ja Tšernigovi kubermangus kuni 25% enne reformi talupoegade kasutada olnud maast. Äärmiselt suur oli ka «kinkemaid saanute» arv, kellele antud «kerjuslike» hingemaalappide suuruseks oli 0,9—1 tiinu ühe revisjonihinge kohta. Nende arv ulatus näiteks Poltaava kubermangus 15 000-ni, Hersoni kubermangus 15 500-ni, Tšernigovi ja Harkovi kubermangudes — üle 10 000. Hingemaalappide keskmine suurus oli, vastavalt 1861. aasta 19. veebruari «määrusele», kahel esimesel maajagamise aastal tegelikult: Kiievi kubermangus 1,9 tiinu ja Volõõnia kubermangus 2,3 tiinu hinge kohta, sest mõisnikud, kasutades «inventaride» ebamäärasust kagupoolsetes kubermangudes, ruttasid maajagamise läbiviimisega, et talupoegadele anda minimaalse suurusega maatükke. Pärast 1863. aasta ülestõusu Poolas kehtestati 1863. aasta 1. märtsi ja 2. novembri seadustega maa sunduslik väljaostmine, kusjuures kohustuslik oli talupoegadele tegelikult nende kasutuses olevate maatükkide eraldamine. Selle tulemusena nende talupoegade hingemaa suurenes 25—70%, nende kohustused aga vähenesid 60—180%. Kuid kõik see muutis talurahva üleüldise maanappuse iseloomu vähe.

Sellised maareformi tingimused põhjustasid Ukrainas maaomandi äärmiselt ebaühtlast jaotust. 1877. aasta maaloenduse andmeil oli kogu maast 45—50% mõisnike eraomanduses, kusjuures see kujutas endast valdavalt suurmõisaid ja latifundiume. Aadli maaomandi keskmiseks suuruseks oli Jekaterinoslavi kubermangus 1243 tiinu, Kiievi kubermangus 1140 tiinu, Tauria kubermangus 1288 tiinu ja Hersoni kubermangus 963 tiinu; mõnevõrra väiksem oli see Harkovi kubermangus (395 tiinu) ja Poltaava kubermangus (170 tiinu). Sealjuures esines ka hiiglasuuri; 10 000—25 000 tiinu suurusi latifundiume, Ukraina stepiosas aga oli 100 000 tiinu suurusi ja suuremaid maavaldusi (endistel saksa kolonistidel Falz-Feinidel oli üle 200 000 tiinu, Vassallil — 100 000 tiinu ja krahv Mordvinovil — 80 000 tiinu). Samal ajal oli talupoegade hingemaa keskmiseks suuruseks 1877. aasta loenduse järgi näiteks Kiievi kubermangus 2 tiinu, Podoolia kubermangus —

1,9 tiinu, Poltaava kubermangus — 1,3 tiinu ja Tšernigovi kubermangus 2,4 tiinu tegelikult olemasoleva hinge kohta. Veidi suurem oli talupoja keskmine hingemaa Hersoni kubermangus (2,5 tiinu) ja Tauria kubermangus (3,7 tiinu). Siinkohal tuleb ühtlasi mainida, et suuremas osas Ukrainas esines endiste mõisatalupoegade maaomand peamiselt üksiktaludena ja üksnes stepiosas ning slobodaades domineeris kogukondlik maavaldus. Kogukondlik maavaldus moodustas talupoegade valduses olevast maast Kiievi kubermangus 16,8%, Volõõnia kubermangus 22,1%, Poltaava kubermangus 15% ja Podoolia kubermangus 5,3%. Seevastu Harkovi kubermangus oli kogukondliku maavalduse osatähtsus 92,7% ja Tauria kubermangus 99,4%.

Talumajandus ja -maa olid igasuguste maksudega üle koormatud, mis ületasid maa tulukuse. Nii näiteks maksid talupojad Poltaava kubermangus 70-ndail aastail riigimaksu 3,70 rubla tiinult. Viimane aga andis sissetulekut üksnes 2 kuni 2,50 rubla. Seetõttu oli laiaulatuslikult kasutusel teorent, eriti maavaestes piirkondades, kus talupojad muutusid mõisnike maadel ja suhkruvabrikutes töötavateks «hingemaaga» töölisteks.

Pärast 1861. aasta reformi ja majanduse reformijärgse arenemise tulemusena toimus talupoegade proletariseerumine Ukrainas eriti kiiresti, kusjuures talupoegade minek rändtööle, sulaseks muutumine, Siberisse ümberasumine ja vabrikuproletariaadiks muutumine oli arvuliselt väga suur. Samal ajal hakkas talumajanduses esile kerkima jõukas, rohke maaga kulaklik ladvik, kes laiendas oma hingemaad rentimise või juurdeostu teel ja arendas laiaulatuslikku nisukasvatust palgalise tööjõu, masinate rakendamise abil jne. Juba 80—90-ndate aastate semstvoloenduse andmete alusel avastas Lenin Ukraina stepiosa (Hersoni, Tauria ja Jekaterinoslavi kubermangude) talumajanduses kaugele arenenud kihinemisprotsessi.

Näiteks Tauria kubermangu kolmes maakonnas oli 20% kõrgemaisse rühmadesse kuuluvate talundite valduses 36,7% hingemaast, 78,8% ostumaast, 61,9% rendimaast, 44,6% loomade üldarvust, 85,5% täiuslikumatest põllutööriistadest ja 62,9% neist pidas sulaseid. Seevastu 50%-le madalamate rühmade talundeile kuulus kõigest 12,8% ostumaast, 13,8% rendimaast, 26% loomade üldarvust ja 3,6% täiuslikumate põllutööriistade arvust.[1] Ligikaudu samasugune talurahva kihinemise protsess toimus ka teistes Ukraina kubermangudes. Tšernigovi kubermangus ei olnud 36,6%-dil talundeist XIX sajandi lõpul tööloomi ja pidi seetõttu andma maa kulakuile rendile. Poltaava kubermangus ei omanud 40,8% talundeist külvipinda.

Agraarselt ülerahvastatud kubermangudes andis vähese maaga talurahvas Siberisse väljarändajaid kõige rohkem. Ajavahemikul 1893—1913 rändas viiest Ukraina kubermangust Siberisse üle

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 98—102.

1 140 000 mõlemast soost inimese. Samal ajal olid Ukraina stepikubermangud niihästi põllutöömasinate (peamiselt viljakoristusmasinad) tootmise kui ka nende kasutamise poolest esimeste hulgas, kusjuures masinaid kasutasid mitte ainult mõisnikud, vaid ka suurt külvipinda omavad talupojad, kulakud ja saksa kolonistid. Kasutati mitte üksnes hobumasinaid, vaid ka aurupeksumasinaid, lokomobiile jm.

Ukraina stepiosas hakkas põllumajandus pärast 1861. aastat kiiresti spetsialiseeruma teravilja kasvatusele. Senini puutumatuid steppe hakati kiiresti üles harima. Teraviljade — nisu ja odra —, päevalille ja lina külvipindade kasv tõrjus lambakasvatuse välja. See suurte külvipindadega ja ulatusliku teraviljamajandusega piirkond muutus kapitalistlikuks kaubandusliku põllumajandusega piirkonnaks, mis tootis osalt väljaveoks sisekubermangudesse, valdavas osas aga ekspordiks. Piirkond muutus tüüpiliseks asumaaks, mis oma teraviljasaadusi saatis metropolile ja välisturgudele ning metropolist vedas sisse tööstustooteid.

Suured külvipinnad nõudsid massiliselt töökäsi. Suurema osa põllumajandusele vajalikke töökäsi andsid Venemaa keskkubermangude kõrval ka Kiievi, Tšernigovi, Volõõnia ja eriti Poltaava kubermang. Neist kubermangudest siirdusid töölised põllumajanduslikele töödele Bessaraabia, Hersoni, Tauria ja Jekaterinoslavi kubermangudesse. Paljud alevikud ja linnad, nagu Špola, Belaja Tserkov, Novo-Ukrainka, Birzula ja Znamenka muutusid suurteks tööjõu turgudeks. Kahhovkasse, ühte suuremasse põllumajandusliku tööjõu värbamise keskusse, koondus igal suvel kuni 20 000—30 000 töölist. Töötasu ulatus kuni 40—100 rublani hooaja eest, kuid mõnikord heinaajal tõusis see kuni kolme rublani päevas.

Mõnevõrra teisiti kulges kapitalismi arenemine Ukraina Dnepri-äärsete kubermangude mõisamajanduses. Siin muutus peedikasvatus ja peedisuhkrutootmine koos nendega seosesolevate loomakasvatus-kõrvalharudega (loomade nuumamisega) kapitalistliku majandamise peasuunaks.

Edelakubermangudes oli 1880.—1885. aastal 130 peensuhkru- ja rafinaadivabrikut, mis töötasid ümber omaenda 70 000 tiinu suuruselt külvipinnalt ning talupoegade ja plantaatorite (väike-ettevõtjate) 98 000 tiinu suuruselt külvipinnalt saadava suhkrupeedi ja tootsid 12,5 miljonit puuda suhkrut. Aastail 1898—1899 töötas 127 vabrikut, mis said suhkrupeeti omaenda 61 000 tiinu suuruselt ning talupoegade ja plantaatorite 173 000 tiinu suuruselt külvipinnalt, tootes 23,9 miljonit puuda suhkrut. Lõpuks, 1910. aastal tõusis vabrikute arv Ukrainas 200-ni, kusjuures vabrikutele kuulus 152 000 tiinu suurune ning talupoegadele ja plantaatoritele 273 300 tiinu suurune külvipind. Sellelt pinnalt saadud suhkrupeedist toodeti 78,2 miljonit puuda suhkrut. Üldse oli Venemaal 300 suhkruvabrikut suhkrupeedi külvipinnaga 430 700 tiinu ja suhkru kogutoodanguga 108,8 miljonit puuda. Teiste sõnadega, Ukrainas asus 60% impeeriumi peedisuhkruvabrikute üldarvust ja kuni 98%

suhkrupeedi külvipinnast ning sealsed vabrikud andsid 75% suhkru kogutoodangust.[2]

Tuleb mainida talupoegade ja plantaatorite külvipindade suurt kasvu: talupojad ja väike-ettevõtjad lülitusid suhkruvabrikute jaoks suhkrupeedi tootmisse.

Ukraina suhkruvabrikud olid üheks esimestest, kui mitte isegi kõige esimeseks pärisorjusliku majanduse rüpest võrsunud kapitalistlikuks tootmisvormiks. Mõisnikud, püüdes võimalikult intensiivsemalt kasutada pärisorjuslikku tööjõudu ja vältida viljahindade langust, hakkasid ehitama suhkruvabrikuid. 50-ndail aastail andis 1 tiin suhkrupeedi külvipinda Kiievi kubermangus 750 rubla, nisu külvipinna tiin aga seevastu ainult 20 rubla tulu. Suhkrupeedi kasvatamine ja ümbertöötamine nõudis rohkesti töökäsi, mida feodaalmõisates oli külluses. Edelapiirkonnas, eriti Kiievi ja Podoolia kubermangus, asusid suured maamagnaadid, kellele kuulusid sajad tuhanded pärisorjuslikud talupojad — krahvid Bobrinski, Potocki, Kušelev-Bezborodko, vürstid Sanguško, Gendrikov, Dolgorukov jt. Need tituleeritud mõisnikud olid suhkrutööstuse pioneerid ja kõige suuremate suhkruvabrikute omanikud.

1850-ndail aastail hakkas peedisuhkrutööstus omandama kapitalistlikku iseloomu. Suhkrutööstusse mahutatakse mitte üksnes tituleeritud magnaatide-feodaalide suurkapitale, vaid ka ukraina ja juudi rahvusest kodanluse kapitale. Viimaste kapitalistlik genealoogia algas laadakaubandusega, mõisnikelt ja talupoegadelt vilja, nahkade ja lõuendi ülesostmisega ning mõisamaade rentimisega. Kiievi kubermangu 56 suhkruvabrikut andsid 1847. aastal 3,6 miljoni rubla väärtuses toodangut, sellest mõisnike vabrikud 3 miljoni rubla ja kapitalistidele kuuluvad vabrikud rohkem kui 500 000 rubla väärtuses.

Sel alal kerkisid esile ka juudisoost suurkapitalistide grupid — Brodski, Ginsburg, samuti aga ka ukrainlastest suurkapitalistid Jahnenko, Simirenko, Tereštšenko, Haritonenko jt. Nende Ukraina kodanluse esindajate tegevus ja käekäik sarnaneb paljuski mitmete vene kodanlike perekondade genealoogia ja ajalooga. Nii näiteks ostsid krahv Samoilovi endised pärisorjad Jahnenko ja Simirenko end 50-ndail aastail pärisorjusest vabaks ja alustasid kaubanduslikke operatsioone Ukraina laatadel ja linnades, omades 200 rubla suurust kapitali. Nad rentisid endale, hiljem aga ehitasid ise suhkruvabrikuid, tegelesid liigkasuvõtmisega ja pangaoperatsioonidega. 60-ndail aastail ulatus neil läbikäik 5—6 miljoni rublani. Tootmise ja käibe iseloom suhkruvabrikutes (peensuhkru- ja rafinaadivabrikutes)[3] tingis vajadust kaubakrediidi järele ja

[2] «Сборники статистических сведений по сельскому хозяйству», изд. министерства земледелия, и «Ежегодники России» за соответствующие годы.

[3] Rafinaadivabrikud tootsid puhast produkti (suhkur-rafinaadi) tarbijate jaoks ja vajasid seetõttu tavalist lühiajalist kaubakrediiti. Peensuhkruvabrikud aga tootsid poolfabrikaati (peensuhkrut) ja saates seda rafinaadivabrikutele nõudsid erilist krediiti ja sõlmisid kaupade kohta tähtajalise lepingu.

«tähtajalise» (lepingulise) müügi organiseerimist. Seetõttu omandasid Kiievi lepingutelaadal «trattidega» (siirdevekslitega) sooritatavad operatsioonid eriti suure tähtsuse.

Koos panganduse arenemisega need operatsioonid rohkenesid ja läksid üle spetsiaalsetele Kiievi pankadele, millised spetsialiseerusid tähtajalisele börsikaubandusele suhkru ja muude kaupadega. Niiviisi tegi rida ukraina ja juudi rahvusest kodanlikke perekondi (Simirenko, Jahnenko, Tereštšenko, Ginsburg jt.) läbi tavalise arengutee laadaväikeülesostjast kuni tööstuskapitali väljapaistva esindajani ja pealinna tüüpi pangategelaseni.

Suurt mõju avaldas Ukraina reformijärgsele majandusele raudteede ehitus. Juba 60-ndate aastate lõpul ja 70-ndail aastail sai Ukraina võrdlemisi arenenud raudteede võrgu: edela raudteeliinid pikkusega 2732 versta, Fastovi raudtee — 334 versta, Kurski—Harkovi—Aasovi raudtee — 763 versta, Harkovi—Nikolajevi raudtee — 1031 versta, Kurski—Kiievi raudtee — 439 versta jne. Kõik need raudteeliinid ühendasid Ukraina peamisi tootmisrajoone sise- ja välisturgudega, võimaldades realiseerida ukraina teravilja, suhkrut ja karjasaadusi ning varustada Ukrainat tekstiilkaupadega ja muude Moskva tööstustoodetega. Lõunas asuvatesse sadamatesse — Odessasse, Nikolajevisse, Hersoni — veeti mitte üksnes Ukraina vili, vaid transiitkaubana ka teravilja tootvate Venemaa sisekubermangude vili. Ukraina ja metropoli vahelised majanduslikud sidemed tihenesid.

Ukraina rahvamajandusele oli otsustav tähtsus lõunapiirkonna metallurgia ja kivisõetööstuse arenemisel, mis algas 60-ndate aastate lõpul Krivoi Rogi rauamaagi- ja Donetsi kivisõepiirkonnas.

Nende tootmisharude organiseerimise ebaõnnestunud katseid tehti korduvalt juba reformieelsel ajal. Kuid kindla aluse rauamaagi ja kivisõe tootmisele ning metallurgiale pani inglane D. Hughes oma ettevõtete rajamisega, kes 1867. aastal organiseeris Novorossia kivisõe-, raua- ja rööpatööstuse aktsiaseltsi, kapitaliga 300 000 naelsterlingit. Hughes ehitas Jekaterinoslavi kubermangus üles ja laskis 1871. aastal käiku terase- ja rööpavaltsimistehase, mis juba esimesel aastal andis kuni 3 miljonit puuda rööpaid. Umbes samal ajal D. Hughes'iga rajas sinna veel teise malmisulatamise ja -töötlemise tehase vene ettevõtja Pastuhhov. Kuid see tehas töötas mõnevõrra väiksema eduga. Krivoi Rogi rajoonis langeb metallurgiatööstuse algus 1880-ndale aastale, mil Krivoi Rogi maakide kaevandamiseks ja töötlemiseks organiseeriti prantsuse aktsiaselts, kapitaliga 5 miljonit franki. See aktsiaselts ehitas siinse maagi töötlemiseks malmisulatamistehase.

Nende tehaste-pioneeride järel hakkasid kivisõe ja rauamaagi kaevandamise ning malmi tootmise suurettevõtted Krivoi Rogi rajoonis ja Donetsi basseinis kiiresti kerkima. Peaaegu kõigi nende ettevõtete asutajaiks olid välismaised ning enamasti prantsuse ja belgia aktsiaseltsid. 1887. aastal ehitas vene kapitaliga tegutsev Brjanski metallurgiaühing Aleksandrovi tehase, 1889.

aastal ehitati Lõuna-Dnepri tehas (belgia kapitalid), 1891. aastal ehitas Donetsi Raua- ja Terasetootmise Ühing Družkovka tehase (prantsuse kapitalid), 1895. aastal ehitati Vene—Belgia ühingu poolt Petrovski tehas jne. 1900. aastal oli Krivoi Rogi rajoonis ja Donetsi basseinis 17 suurt malmisulatamistehast 41 kõrgahjuga.

Malmisulatamise arenemise suhtes oli eriti suur tähtsus Donetsi ja Jekaterina raudteede ehitamisel. Need raudteeliinid ühendasid Krivoi Rogi maagi Donetsi basseini kivisöega. Malmitootmise arenemine kutsus siin omakorda esile terasevalamis-, toruvaltsimis-, mehhaanika-, masinaehitus- ja muude töötlemistehaste intensiivse ehitamise, mis oma valdavas osas toimus samuti väliskapitali baasil. Sellisteks tehasteks olid Vene Toruvaltsimistehaste Ühingu tehased, Jekaterinoslavi terasetehas, mehhaanika- ja masinaehitustehased Konstantinovkas, Gorlovkas, Nikolajevis ja mujal. Donetsi basseini (välja arvatud rajoonid, mis kuulusid endisele Doni oblastile) kivisöetööstust esindasid 1895. aastal 88 kivisöe-ettevõtet 581 miljoni puuda suuruse toodanguga. Nendest 15 väliskapitalile kuuluvat või sellega seoses olevat ettevõtet andsid 396 miljonit puuda ehk ligikaudu 75% kogutoodangust. Kõige suurematéks kaevandusteks olid: Lõuna-Vene ühingule kuuluv Korsuni kaevandus, toodanguga 46 miljonit puuda, Aleksejevi Mäetööstuse Ühingu 6 kaevandust, toodanguga 50 miljonit puuda ja Novorossia Ühingule kuuluv Aleksandrovi kaevandus, toodanguga 40 miljonit puuda. Kokku andsid need kaevandused 136 miljonit puuda kivisütt ehk ligikaudu 26% lõunapiirkonna kivisöetööstuse toodangust.

Seega, Ukraina põhilised rajoonid — Krivoi Rogi rajoon ja Donetsi bassein, — omandasid maagi- ja kivisöetootmises ning metallurgias juba alates 70—90-ndaist aastaist ja eriti aastail 1900—1913 esmajärgulise ja üldriikliku tähtsuse. Nii näiteks moodustas Donetsi basseini toodang 60-ndail aastail kivisöe kogutoodangust 32,8%, 1890. aastal oli see 50%, 1900. aastal — 67% ja 1913. aastal — 70,5%. Lõunapiirkonna malmitoodang moodustas 70-ndail aastail 1,4% malmi kogutoodangust, 1890. aastal oli see 24,3%, 1900. aastal — 51,7% ja 1913. aastal — 67%. Lõunapiirkonna rauа- ja terasetoodang moodustas 80-ndail aastail 4,5% raua ja terase kogutoodangust riigis, 1900. aastal oli see 46,5% ja 1913. aastal — 57,3%. Selles rasketööstuse kasvus etendasid väga suurt osa välismaised kapitalistid, kes, organiseerinud Ukrainas söe ja metalli tootmiseks aktsiasuurettevõtted ning kahminud suurema osa aktsiatest enda kätte, «imesid ukraina rahvast mahla välja legaalses, «seaduslikus» korras, ilma kärata».[4]

Koos Ukraina tööstuse kasvuga areneb välja ka Ukraina rahvuslik suurkodanlus. Kerkisid esile sellised ukraina suurkapitalistid, nagu Tereštšenko, Simirenko, Haritonenko, Altševski ning

[4] J. V. Stalin, Teosed, 4. kd., lk. 168.

juudi kodanluse esindajad tööstuses ja panganduses, nagu Ginsburg, Brodski jt.

1863. aastal oli Ukrainas tööstusproletariaati 75 000 inimest, XIX sajandi lõpuks tõusis see arv kuni 200 000-ni.

1908. aasta tööstusloenduse andmeil oli Ukraina kubermangudes tsensusliku suurtööstuse ettevõtteid (ilma raudteetöökodadeta), töölisi neis ja nende toodangu summa järgmine:

Kubermangud	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuh. inimestes)	Toodang (milj. rbl.)
Poltaava	274	11,0	49,4
Harkovi	329	43,7	98,7
Tšernigovi	336	23,3	42,5
Volõõnia	471	22,0	35,4
Kiievi	595	63,9	143,5
Podoolia	339	31,8	60,3
Jekaterinoslavi	362	70,3	166,2
Hersoni	612	35,7	127,5
Kokku	3 318	301,7	723,5

Üksikute tootmisalade järgi domineeris metallitööstus Hersoni kubermangus (117 tehast 12 400 töölisega ja 20,4 miljoni rubla suuruse toodanguga) ja Jekaterinoslavi kubermangus (65 tehast 13 400 töölisega ja 27 miljoni rubla suuruse toodanguga). Mäetööstus oli ülekaalus Jekaterinoslavi kubermangus (11 tehast 43 700 töölisega ja 78,6 miljoni rubla suuruse toodanguga). Suhkru-, viina- ja muud toiduainetetööstuse vabrikud olid ülekaalus Paremkalda-Ukrainas (Kiievi kubermangus 263 tehast, Podoolia kubermangus 212 tehast ja Volõõnia kubermangus 211 tehast).

Tööliste palk oli äärmiselt madal. Tööpäev oli 12—14 tundi pikk ja kestis kohati kuni 17—18 tundi. Kaevurid-lahtiraiujad teenisid 12—15 rubla kuus, olles peremehe toitlustamisel. Vagonetitöölised teenisid 8—10 rubla kuus. Üksnes kvalifitseeritud tööliste palk oli mõnevõrra suurem, moodustades 30—35 rubla kuus. Kõige madalamad palgad olid suhkru- ja viinavabrikutes, pottsepatöökodades ning keemiatööstuses. Palk moodustas siin 7,5 kuni 10 rubla kuus. Trahvideks läks palgast kuni 50%. Tublisti rööviti töölisi ka vabrikupoodides, kust nad pidid kaupu võtma võlgu. Hughes'i tehases kulutas 5-liikmelise perekonnaga tööline toitlustamisele 20—25 rubla kuus, kui ta sooritas ostud sularahas, vabrikupoest võlgu võttes aga kulus tal 35—40 rubla kuus.

Tööstuse ja eriti tema põhiliste ja juhtivate harude võimas arenemine muutis Ukraina Venemaa tööstus- ja finantskapitali tähtsaks koostisosaks. Kiiev oma suurpankadega oli võrdlemisi iseseisev suhkrutööstuse finantskeskus, kuigi oli olemas sõltuvus Peterburi pankadest. Mäe- ja metallurgiatööstuse esindajate kongressid Harkovis etendasid nende tööstusharude monopolistlikes organisatsioonides juhtivat osa.

Tööstuse äärmine kontsentratsioon tingis Ukraina tööstustööliste kaadri monoliitsuse ja organiseerituse. Juba 1875. aastal asutati Odessas Lõuna-Venemaa Töölisliit, mis oli esimeseks töölisorganisatsiooniks. 90-ndail aastail, pärast Lenini poolt «Võitlusliidu» loomist, lülitus Donetsi ja üldse lõunapiirkonna proletariaat tervenisti ülevenemaalisse töölisliikumisse, XX sajandi algul ja 1905. aasta revolutsiooni ajal aga oli ukraina proletariaat töölisliikumise ridades, viies oma poliitiliste streikidega ellu Lenini poolt kapitalistliku ekspluatatsiooni ja tsarismi rõhumise vastu võitlemiseks püstitatud loosungeid.[5]

Lääne-Ukraina ja Bukoviina. Poola esimesel jagamisel 1772. aastal sai Austria endale Galiitsia ja Lodomeeria, nendega piirnevad osad Podooliast ja Volõõniast ning Krakovi ja Sandõmiri sõjaväeringkonnad. 1774. aastal hõivas Austria sõjavägi Bukoviina (Põhja-Moldaavia). Ehkki pärast Viini kongressi need piirid mõnevõrra muutusid, läksid endise Galiitsia-Volõõnia vürstkonna põhilised osad endise Poola valdusest siiski Austria-Ungari koosseisu. Seal olid nad kuni Austria-Ungari impeeriumi kokkuvarisemiseni 1918. aastal.

Austria-Ungariga ühendamise ajal koosnes Galiitsia elanikkond kahest rahvusest: Sani jõest ida pool olevas osas elasid ainuüksi ukrainlased, lääne pool aga — poolakad. Kuid mõisnikud olid kõikjal eranditult poolakad. Austria valitsus, jättes poola šlahta (aadli) ülemvõimu puutumata, piiras siiski mõnevõrra mõisnike pärisorjuslikke õigusi. Talupoegade maad eraldati mõisamaadest ja talupoegade kohustused reglementeeriti. Võitluses Poola rahvusliku liikumisega kasutas Austria valitsus Ukraina talurahvast ja toetas «russiinlikke» tendentse. 1848. aastal viis Austria valitsus läbi talurahva «vabastamise poola aadlike ülemvõimu alt». See reform aga piiras tunduvalt talupoegade õigusi maale ja kohustas neid maksma mõisnikele rahalist hüvitust.

Talupojad olid kohustatud maa ja propinatsiooni õiguse, s. t. alkohoolsete jookide müügi ainuõiguse eest tasuma kõrget rahalist väljaostumaksu. Talupojad jäid ilma servituudiõigusest, s. t. mõisakarjamaade ja -metsade kasutamise õigusest. Väljaostuoperatsioonidega alustati 1858. aastal ja lõpetati alles 1898. aastal. Poola mõisnikud Galiitsias said talupoegadelt maa väljaostumaksetena ligikaudu 225 miljonit rinskit (1 rinski = umbes 80 kopikat), millest intressid moodustasid 128 miljonit rinskit, s. t. maa maksumusest rohkem.

XIX sajandi teisel poolel toimus kiire talupoegade proletariseerumise protsess. Maa tükeldamise keelule vaatamata suurenes talundite arv 30%, kusjuures maa pindala ei muutunud. XIX sajandi 80-ndate aastate algul moodustasid talundite võlad nende maksumusest 30%. Kümned tuhanded majandid läksid võlgade tõttu haamri alla. 1902. aastal oli Galiitsias 44%-ndil majandeist

[5] Vt. «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России», 1949, стр. 14—106.

vähem kui 2 ha maad talundi kohta, kuni 5 ha maad omavaid majandeid oli majandite üldarvust 80%. Samal ajal toimus mõisnike maaomandi kontsentratsioon. Talurahvas proletariseerus massiliselt. Paljud rändasid välja Kanadasse, Ameerika Ühendriikidesse ja Brasiiliasse. XX sajandi algul lahkus Galiitsia küladest seoses agraarse ümberasumisega iga aasta 1—1,2 miljonit inimest.

Niihästi mõisa- kui ka talumajanduses toimus siin kapitalismile üleminek varem kui naabruses asuvates Venemaa osades. Austria-Ungari, pidades Galiitsiat omamoodi koloniaalseks ääremaaks, ei püüdnudki siin arendada töötlevat tööstust. Suur osa rahvastikust elatus siin eranditult põllutööst. 1910. aastal töötas põllumajanduses 76,7%, tööstuses 8,8% ja kaubanduses 5,4% elanikkonnast. Maa oli jaotatud äärmiselt ebaühtlaselt. Aadel, kes koosnes peaaegu ainult poola aadlist, hoidis enda käes suuri mõisaid. 1902. aasta loenduse andmeil moodustas suurmaaomand (majandid rohkem kui 1000 ha maaga) maa üldpinnast 37% ja kuulus 475 omanikule. Kahekümne ühele magnaadiperekonnale kuulus maa üldisest territooriumist 8%. Talundi keskmiseks suuruseks oli 4,25 ha. Kuid maaga varustatuse ja majandusliku kindlustatuse poolest erinesid talumajandid üksteisest tunduvalt. Maata taluperesid oli ligemale 1,2 miljonit. Põllundus oli Austria-Ungari saksa ja tšehhi osadega võrreldes madalal tasemel. Arenenud oli põldheinakasvatus, suhkrupeedi kasvatus suhkruvabrikute jaoks, kartulikasvatus viinapõletamiseks ja produktiivkarjakasvatus.

Tööstus baseerus ühelt poolt põllumajandusliku tooraine töötlemisel, teiselt poolt aga mineraalsete loodusvarade ekspluateerimisel. Kagu-Galiitsias toodeti naftat, osokeriiti (mäevaha), soola. Naftaettevõtteid oli 1905. aastal 304, osokeriidi kaevandusi (peamiselt väikest tüüpi) — 15. Töötleva tööstuse alal oli olemas viina-, õlle-, tubaka- ja suhkruvabrikuid, jahuveskeid, naftadestilleerimistehaseid ja saeveskeid. Linnades oli arenenud turu jaoks valmisriideid, moekaupu ja muud valmistav käsitöö, millega tegelesid peamiselt juudi rahvusest linnakehvikud, kes töötasid suurtele juudi kaubandusfirmadele. Üldiselt oli Galiitsia ja eriti Lääne-Ukraina teistest Austria-Ungari osadest majanduslikult tunduvalt maha jäänud. Nad olid esmajoones põllumajanduslikud asumaad, kust veeti välja teravilja, loomi, mune, puitu ja villa ning kuhu veeti sisse metropoli tööstuskaupu. Tööstus oli üldiselt poolkäsitööndusliku iseloomuga ega omanud rahvamajanduses kuigi suurt tähtsust. XX sajandi teisel aastakümnel moodustas Galiitsia rahvastik kogu Austria elanike arvust 26%, kuid Galiitsia tööliste arv ulatus ainult 10,1%-ni tööliste üldarvust. Galiitsias tuli iga tuhande elaniku kohta keskmiselt 9,3 aurumasina hobujõudu. Samal ajal Austrias oli see näitaja 59 HJ. Suurettevõtete, 100—1000 töölisega ettevõtete tööstusproletariaat moodustas Galiitsias 1,5% tööliste üldarvust.

Hiljem, kui pärast imperialistlikku sõda Austria-Ungari lakkas olemast ja «Lääne-Ukraina Rahvavabariigi» väljakuulutamise katse ebaõnnestus, liitis Sèvres'i konverents 1920. aastal Bukoviina Rumeeniaga. Galiitsia koos Lääne-Ukrainaga anti Entente'i Ülemnõukogu määrusega 14. märtsist 1923 Poola valdusesse. Lääne-Ukraina vabastati nõukogude vägede poolt 1939. aastal ja Põhja-Bukoviina koos Bessaraabiaga 1940. aastal ning mõlemad ühendati taas NSV Liidu vennasrahvastega.

Bessaraabia. Majanduslikult oli Bessaraabial Ukraina stepiosaga palju ühiseid jooni, kuigi tema elanikkonna rahvuslik ja sotsiaalne koosseis oli naabruses asuvatest Ukraina kubermangude omast mõnevõrra erinev. 1894. aasta loenduse andmeil koosnes rahvastik valdavas osas moldaavlastest (48%), ukrainlastest (19,6%), juutidest (12%) ja suurvenelastest (8,4%). Järgnesid saksa ja bulgaaria kolonistid, mustlased jne. Suurem osa elanikkonnast töötas põllumajanduses; tööstus oli väga nõrgalt arenenud.

Vene impeeriumi koosseisus oleku ja kapitalismi arenemise perioodil säilisid Bessaraabias maavalduse vahekordades ajaloolise mineviku igandid — moldaavlastest ja rumeenlastest bojaaride-maaomanike domineerimine, kellele kuulusid suured latifundiumid, samal ajal kui suur osa bessaraabia talupoegadest kannatas maapuuduse all.

1877. aasta maaloenduse andmeil oli aadli maavalduse keskmiseks suuruseks 1078 tiinu, kusjuures aadlile kuulus 72,7% kogu eramaa pindalast, 0,7%-le suurmõisate (suurusega üle tuhande tiinu) omanikele aga kuulus 18% kogu eramaa pindalast. Kloostrimaad kuulusid enamikus välismaistele kloostritele, kellele need maad olid annetatud rumeenia bojaaride poolt. Talupoegade hingemaa moodustas 1905. aastal 48,6%. Hingemaa keskmiseks suuruseks ühe talundi kohta oli 6,5 tiinu, millest ei piisanud ka kõige intensiivsema majandamise puhul. Maata talupoegade arvu poolest oli Bessaraabia Venemaa kubermangude hulgas esikohal: neid oli ligemale 23%.

Kapitalismi perioodil läks Bessaraabia mõisa- ja talumajandus varem domineerinud lambakasvatuselt kiiresti üle teravilja tootmisele. Peenvillalammaste arvuks oli 1860. aastal 443 000, 1908. aastal oli neid ainult veel 41 000. Selle asemel suurenes jõudsalt külvipind, tõustes 39%-lt kuni 60%-ni üldisest põllumajanduslikust pindalast. Teravilja kultuuridest kasvatati kõige rohkem maisi, mille toodang moodustas 40% kogu impeeriumi maisitoodangust. Maisi veeti suurel määral välja Odessa, Izmaili ja Reni kaudu. Muudest tootmisharudest oli arenenud veinitööstus, tubakakasvatus ja aiandus. Vabrikutööstust esindasid jahuveskid, viinavabrikud ja muud väike-ettevõtted, milliseid oli kokku 192 (1908. aasta tsensuslikud ettevõtted) ja kus töötas 3600 töölist.

Seega kujutas Bessaraabia endast tüüpilist mahajäänud põllumajanduslikku asumaad, kes oma teravilja ülejäägid saatis välisturule ning metropolist vedas sisse tööstuskaupu.

1918. aastal anastati Bessaraabia vägivaldselt Rumeenia poolt ja bessaraabia talurahvas sattus rumeenia bojaaride ülemvõimu alla. Alles 1940. aastal vabastasid nõukogude väed Bessaraabia ja bessaraabia rahvas ühendati taas Moldaavia ANSV vennasrahvastega.

Valgevene ja Leedu. Valgevene kubermangudes ja naabruses asuvates Leedu osades, mis olid asustatud valgevenelastega, toimus kapitalismi arenemine pärast 1861. aasta reformi peamiselt kapitalistlike suhete süvenemise suunas põllumajanduses, mis oli tingitud niihästi reformi iseloomust neis kubermangudes kui ka tööstuse üldisest mahajäämusest.

Pärast 1863. aasta ülestõusu andis tsaarivalitsus poliitilistel kaalutlustel valgevene talupoegadele maa jagamisel mõningaid soodustusi. Kuid ka sellele vaatamata ei piisanud saadud maast kõigile talupoegadele ja suur osa neist jäi hoopis ilma maata. Mõisnikele jäi reformi tulemusena 55—65% kogu maast (Minski kubermangus 60—65%, Mogiljovi kubermangus 54—57%, Grodno kubermangus 40—46%). Hingemaade all oli mitmesugustes kubermangudes 25—40%, ülejäänud osa oli riigimaa. Eramaaomand, mis oli koondunud peamiselt tituleeritud poola aadlist suurmaaomanike kätte, oli väga suur.

Minski kubermangus kuulus (1905. aasta loenduse järgi) kogu eramaast 80% aadlile, kusjuures üle 10 000 tiinu suuruste mõisate omanikke oli 0,5% mõisnike üldarvust, nende käes aga oli 40% kogu eramaast. Sellised poola magnaadid, nagu Radzivillid ja Potockid, omasid 150—200 tuhat tiinu maad, vürst Wittgensteini mõisate all aga oli kokku 900 000 tiinu maad. Üsna suur arv mõisaid kuulus poola väikeaadlikele. Laialdaselt olid levinud servituudid, s. t. mõnede kõlvikute (peamiselt metsa ja karjamaa) ühine kasutamine mõisa ja talumajandite poolt, mis aga põhjustas sagedasi majanduslikke tülisid. Aastail 1906—1908 läks seoses stolõpinlike maakorralduskomisjonide tegevusega Valgevene kubermangudes müügile 1,5 miljonit tiinu mõisamaad, mille omandasid Talurahva Panga kaudu suured talumajandid.

Eriti intensiivselt rakendati siin stolõpinlikku seadusandlust kogukonna maa eraldamisel üksiktaludeks, kogukonna maa tugevdamisel ja jagamisel, talude tükeldamisel jne. Üldse läks kuues Valgevene kubermangus ajavahemikul 1907—1914 üksikisikute kätte 130 000 talundit 1,4 miljoni tiinu maaga. Mogiljovi kubermangus eraldati kogukonna maast 845 000 tiinu ja kinnistati üksikisikuliseks omandiks. Ühtlasi hakati servituutide piire kindlaks määrama. Talupoegade hingemaa moodustas kogu maast 24,3% (Minski kubermangus) kuni 40,7% (Vilno kubermangus). Talupoegade valduse osas domineeris üksiktalupidamine (90—100%) ning üksnes Vitebski kubermangus moodustas kogukondlik maavaldus 38% ja Mogiljovi kubermangus 83,8% talupoegade hingemaast. Endiste mõisatalupoegade hingemaa keskmine suurus ulatus üksikutes paikkondades 8—13 tiinuni talundi kohta (2,7—3,5

tiinu hinge kohta). Sealjuures olid talundid maa suuruse poolest väga erinevad: suurel arvul oli vähese maaga ja maata talupoegi (7—10%) ning sulaseid, talupoegade ladvikusse kuuluvad rühmad aga sooritasid Talurahva Panga kaudu suuri maaoste.

Tootmistehnika oli põllumajanduses madalal tasemel. 1910. aasta loenduse andmeil oli põllutööriistadest sahku 25%, puuatru 50% ja raudatru kõigest 25%.

Selliste maavalduslike vahekordade pinnal tekkisid tingimused, mis ühelt poolt soodustasid kapitalismi arenemist põllumajanduses, teiselt poolt aga pidurdasid seda (eriti Mogiljovi ja Vitebski kubermangudes, kus poolpärisorjuslikud suhted olid levinud kõige rohkem). Lenin arvas Grodno, Minski ja Vilno kubermangud juba 90-ndail aastail niisuguste rajoonide hulka, kus kapitalistlik majandussüsteem oli ülekaalus, Mogiljovi ja Vitebski kubermangudes aga valitses segasüsteem. Põllumajanduse peasuunaks jäi kuni XIX sajandi lõpuni siiski kolmeväljasüsteem ja teraviljakasvatus, kusjuures tootmistehnika oli madal, peamiseks tööriistaks oli sahk, puudusid väetised ja veojõud. Kuid niihästi talu- kui ka mõisamajanduses hakkas järjest rohkem arenema lina-, kanepi- ja kartulikasvatus, millega seoses hakati ka üle minema mitmeväljasüsteemile ja põldheinale. Näiteks Mogiljovi kubermang oli lina tootmise poolest juba XX sajandi algul linakasvatuse vööndi põhiliste kubermangude hulgas kolmandal kohal. Mõisamajandites läks kartul viinavabrikutesse, milliseid oli siin suurel arvul juba ammust ajast peale (XX sajandi algaastail oli Valgevene ja Leedu viies kubermangus üle 620 põllumajandusliku vabriku, mis tootsid ligemale 14 miljonit pange piiritust).[6]

Sellised maavalduslikud vahekorrad ja Valgevene peaaegu eranditult põllumajanduslik iseloom tingisid ka tema poolkoloniaalse seisundi tsaari-Venemaa rahvamajanduses. Töötlev tööstus ja eriti kapitalistlik suurtööstus oli nõrgalt arenenud. Üldiselt domineerisid keskmist ja väikest tüüpi ettevõtted — saeveskid, puidutöötlemistehased, tiku-, paberi- ja viinavabrikud, jahuveskid, tubakavabrikud jt. Levinud oli kodutööstus — puidutöötlemis-, pottsepa-, naha- ja vilditöökojad.

70—90-ndail aastail hakkas arenema tekstiilitööstus. Grodnos, Belostokis ja mujal asutati suured villakudumis- ja puuvillavabrikud. Kohaliku (poola ja juudi) kapitali kontsentratsiooni ja osalt ka väliskapitali juurdevoolu tulemusena arenesid mõned neist ettevõtetest XX sajandi alguseks esmajärgulisteks, täiusliku tehnika ja tuhandete töölistega ettevõteteks. Nende toodangut ei realiseeritud üksnes kohalikel turgudel, vaid saadeti kaugetesse sisekubermangudesse, tekitades Moskva vabrikantidele konkurentsi. Rasketööstus ja masinaehitus puudusid Valgevenes täielikult. Metalltooteid ja masinaid veeti sisse kas metropolist või välismaalt.

---

[6] Pang — endine vene õõnesmõõt = 12,3 liitrit. (Tõlkija.)

Vabrikutööliste olukord oli, eriti väiksemates ettevõtetes ja väljajagamissüsteemil rajanevates ettevõtetes, äärmiselt raske. Tööpäeva pikkus ulatus 80—90-ndail aastail 14—16 tunnini. Seadusandlus piiras tööpäeva pikkuse formaalselt küll 11,5 tunniga, kuid tegelikult sellest kinni ei peetud. Palgatase oli ketrus- ja kudumisettevõtetes madalam kui Peterburi vabrikutes.

Üldse oli Valgevene ja Leedu kubermangudes 1908. aasta töösturiloenduse andmeil tsensuslikke ettevõtteid järgmiselt:

Kubermangud	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuh.)	Toodangu väärtus (milj. rbl.)
Valgevene kubermangud			
Vitebski	160	6,8	11,6
Minski	427	10,9	17,5
Mogiljovi	286	8,7	13,9
Leedu kubermangud			
Vilno	287	9,6	19,0
Grodno	592	14,5	23,2
Kovno	215	6,0	13,9
Kokku	1 967	56,5	99,1

Kõige rohkem arenenud olid puidutöötlemistehased (Valgevene kolmes kubermangus oli kokku 116 ettevõtet 4900 töölisega, kogutoodanguga 4,8 miljonit rubla), aga ka viinavabrikud jm.

Vabrikusuurtööstuse kõrval levis Valgevenes laialdaselt käsitöö — jalatsite, trikotaaži, pudukaupade ja rõivaste valmistamine, mis arenes niihästi suurlinnades kui ka rohkearvulistes juudi rahvusest kehvikkäsitöölistega asustatud alevikes. Kõik need käsitööalad ei töötanud niivõrd kohaliku turu, kuivõrd just kaugete sisekubermangude laiaulatusliku turu jaoks. Seetõttu oli kogu käsitöö kaubanduskapitali kätes, alates väikesest vahetalitajast ja «faktorist» ning lõpetades suurte konfektsiooni- ja universaalfirmadega, mis varustasid Peterburi, Moskva, Kiievi, Harkovi ja Siberi suuri universaalkaubamaju valmisriietega, pudu- ja nahkkaupadega jne. Linna käsitööliste, eriti aga juudi rahvusest kehvikkäsitööliste olukord oli väga raske. «Higi väljapressimise» süsteem õitses. Palk oli vilets — mõni kopikas päevas, 10—15 rubla kuus. Antisanitaarsed elamistingimused, alatoitlus ja tuberkuloos põhjustasid väga suurt suremust.

Kõik see koos tsarismi rahvusliku rõhumisega viis leedu, valgevene ja juudi töölise ning osalt ka käsitöölise töölisorganisatsioonide ridadesse, massilistest streikidest osavõtmisele jne. Massilise streigiliikumise tõus Leedus ja Valgevenes langes nagu Venemaalgi 80-ndaisse aastaisse. Esitati peamiselt palga tõstmise ja töötingimuste parandamise nõudmisi. Lenini revolutsioonilise tegevuse algus ja tema poolt organiseeritud «Töölisklassi Vabastamise Võitlusliit» avaldasid töölisliikumisele sügavat mõju ka

lääne- ja valgevene kubermangudes. Poolas ja Leedus asutati sotsiaaldemokraatlik partei 90-ndail aastail. 1897. aasta oktoobris asutati Venemaa läänekubermangudes Üldine Juudi Sotsiaaldemokraatlik Liit — Bund. Viimane nihkus oma arenemise käigus järk-järgult väikekodanliku separatismi ja kodanliku natsionalismi positsioonile. Bundi väikekodanlik, rahvuslik ja menševistlik olemus, mis oli talle omane juba varemgi, tuli reaktsiooni aastail ja Esimese maailmasõja ajal ning hiljem ka 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni ajal ilmsiks kogu oma täiuses. Sotsialistliku revolutsiooni mõjul tekkis Bundis 1917. aasta oktoobris lõhe. Parempoolne rühm eraldus ja jagas hiljem menševike saatust.

Baltimaad. Rahvastiku etnilise koosseisu poolest olid Balti kubermangud üksteisest väga erinevad. Eestimaa kubermangus olid elanikkonnast 87,6% eestlased, Liivimaa kubermangus oli 43% lätlasi ja 40% eestlasi, Kuramaa kubermangus oli 77% lätlasi, Kovno kubermangus, mis administratiivselt kuulus Lääne krai koosseisu, oli elanikkonnast 74,4% leedulasi ja žmuute. Sakslasi oli kõikjal 7—8%. Majanduslike ja sotsiaalsete vahekordade poolest oli Balti kubermangudel palju ühist, kapitalistliku Venemaa teistest kubermangudest aga erinesid nad tunduvalt.

Need sarnasuse ja erinevuse jooned seisid kõigepealt kohaliku saksa aadli täielikus ülemvõimus. Saksa aadlil oli kohalikus omavalitsuses peaaegu täielik autonoomia, mida ta omas vene seadustest erineva «Balti Eraseaduse» alusel (erilised laiaulatuslikud õigused omavalitsuses, suhetes talupoegade omavalitsusega, mõisapolitseis ja kohtus, eriline seisuslik kord, majoraadiomandi ja fideikomisside olemasolu jne.). Kõige selle tõttu olid balti-saksa parunid ja aadel siin valitsevaks klassiks, kellel oli talupoegade üle palju suurem võim kui isegi vene mõisa-aadlil. Aadli sotsiaalne jõud tulenes tema domineerivast seisundist maade valdamises ja selle stabiilsusest tänu majoraatidele.

Aadli maaomand oli Balti kubermangudes keskmiselt suurem kui vene kubermangudes (välja arvatud aadli latifundiumid Uraalis): 1877. aasta loenduse andmeil Liivimaa kubermangus 3232 tiinu, Kuramaa kubermangus 2659 tiinu ja Eestimaa kubermangus 2442 tiinu (638 tiinu vastu keskmiselt 50 kubermangus), kusjuures esines 20 000—40 000-tiinulisi suurmõisaid. Üldse oli kõigist eramaadest 1887. aasta andmeil 95% aadli valduses.

Mis puutub talupoegade maavaldusse, siis seda iseloomustas siin hajali paiknevate üksiktalundite täielik domineerimine. Külasid ja asulaid ei esinenud peaaegu üldsegi. Maaga varustatuse osas olid erinevused talurahva hulgas väga suured. Maata talurahvas moodustas kohati 25%, 50% ja isegi 75% (Kuramaal) maa elanikkonnast. Maatükkide keskmiseks suuruseks oli 1877. aasta loenduse andmeil Eestimaa kubermangus 25,7 tiinu ja Liivimaal 40,3 tiinu talundi kohta, kusjuures paljud kulaklikud «talupered» omasid mitukümmend ja isegi mitusada tiinu ostumaad. Kõik nad kasutasid oma majandites palgalisi põllutöölisi.

Seega rajanes Balti kubermangude põllumajandus kapitalistlikul süsteemil ja oli Venemaa muude kubermangudega võrreldes suhteliselt kõrgel tehnilisel tasemel. Põllunduses rakendati eranditult mitmeväljasüsteemi, kasvatati vaheltharitavaid köögivilju ja põldheina, kasutati mineraalväetisi, masinaid jm. Põllumajandusliku tootmise peasuunaks oli karjakasvatus. Piima realiseeriti või töötati ümber võiks ja juustuks, mis realiseeriti siseturgudel ja osalt läks ka ekspordiks. Hoogsalt arenes kartulikasvatus piirituse tootmiseks ja linakasvatus linakiu tootmiseks.

Mis puutub tööstusse, siis see hakkas eriti intensiivselt arenema 70—90-ndail aastail, algul kergetööstus, seejärel aga keemiatööstus, masinaehitus, metallitööstus, laevaehitus jne. Kõik need tööstusharud arenesid peamiselt Balti mere sadamate kaudu sisseveetava välismaise tooraine — puuvilla, džuudi, malmi, kivisõe jm. baasil. Nii tekkisid villakudumis- ja džuudimanufaktuurid Liibavis, Venemaa vanim ja suurim vabrik — Kreenholmi Puuvillamanufaktuur Narvas (juba Knoopi poolt asutatud), Stieglitzi Kalevimanufaktuur Narvas, kummimanufaktuurid Riias, Boeckeri terasevalamis- ja masinaehitustehased Liibavis, laevatehased Tallinnas ja paljud teised. Mõnedest neist arenesid väga suured tööstusettevõtted. Suur osa neist rajati välismaise finantskapitaliga.

Üldse oli kolmes Balti kubermangus 1908. aasta tööstusloenduse andmeil tööstusettevõtteid järgmiselt:

Kubermangud	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuh.)	Toodangu väärtus (milj. rbl.)
Liivimaa	664	63,3	159,7
Kuramaa	219	13,5	29,4
Eestimaa	296	21,0	60,1
Kokku	1 179	97,8	249,2

Arvuliselt oli kõige rohkem viinavabrikuid, suuri metallitöötlemis- ja masinaehitustehaseid, puidutöötlemistehaseid, suuri tekstiiliettevõtteid jm.

Balti mere sadamatel oli Venemaa väliskaubanduses väga suur tähtsus. Baltikumi sadamate väliskaubanduslik käive (sisse- ja väljaveo kogukäive) ulatus viie aasta (1908—1912) keskmisena (ilma Peterburita) 519 miljoni rublani, moodustades Venemaa Euroopa piiri kaudu toimuvast väliskaubanduslikust käibest rohkem kui 26%. Väliskaubanduslikust käibest moodustas Riia 253,7 miljonit rubla, Tallinn 91,9 miljonit rubla, Vindavi 88,1 miljonit rubla ja Liibavi 79,3 miljonit rubla. Nende sadamate kaudu toimus põllumajandusliku keskpiirkonna, Volgamaa, loode- ja isegi edelapiirkondade poolt toodetud põllumajandussaaduste massiline väljavedu. Nende sadamate kaudu veeti sisse välismai-

seid tööstuskaupu ja tooraineid Venemaa linnade ja tööstuskeskuste vajadusteks.

Poola. Venemaa kapitalistlikus süsteemis oli Poolal eriline koht. Poola majanduslikku arenemist pärast 1864. aasta reformi iseloomustab kapitalismi kiire arenemine niihästi põllumajanduses kui ka tööstuses, mida valmistas ette juba XIX sajandi esimesel poolel toimunud tööstuse arenemine.

1864. aasta reform lõi Poolas tingimused kapitalismi arenemiseks põllumajanduses, luues vähese maaga ja maata talupoegade rohkearvulise kaadri, intensiivistades talurahva diferentseerumist, tööstusse siirdumist jne. Tööstusse siirdumist hoogustas see asjaolu, et 1864. aasta määrus ei lubanud talundite jaotamisel hingemaade tükeldamist väiksemateks kui 6 morgi suurusteks osadeks (morg = veidi üle 0,5 ha), mistõttu osa talupoegadest pidi maaelanike arvu kasvamisel ennast palkama kas sulasteks või siis tööstustöölisteks.

Vaatamata sellele oli elanikkonna valdav osa seotud põllumajandusega. 1897. aasta loenduse andmeil töötas Poola kubermangude elanikkonnast 57% põllumajanduses ja üksnes 15% tööstuses. Suure arvu vähese maaga ja maata taluperede olemasolu (1899. aastal oli 1 miljon talupoega maata) soodustas mõisamajanduse kapitalistlikele alustele ümberkorraldamisel palgalise tööjõu ja kapitalistlike majandamismeetodite järjest ulatuslikumat rakendamist, mistõttu endine töökohustus kadus. Nendest maata talupoegadest töötasid mõisamajanduses alaliste sulastena ligikaudu pooled. Paljud talupojad (kuni 200 000 inimest aastas) käisid hooajalistel põllutöödel Saksamaal. Üldisest eramõisate maast, mis 1907. aasta loenduse andmeil ulatus 5 miljoni tiinuni, kuulus umbes 77% aadlile, 13,8% väikeaadlile ja 8,9% oli majoraatmaa.

Tehniliselt tasemelt oli poola mõisa- ja eriti talumajandus naabruses asuvatest Balti kubermangudest ja osalt ka Valgevene kubermangudest tunduvalt maha jäänud. Paljudes kohtades oli veel XIX sajandi lõpul levinud kolmeväljasüsteem, ehkki suuremates majandites domineeris mitmeväljasüsteem koos põldheina kasvatusega, kartulikasvatus piirituse tootmiseks ja peedikasvatus suhkruvabrikute jaoks. Arenenud oli ka karjandus ja piimandus, kuid üksnes kohalike turgude varustamiseks. Suurmõisate ja kulaklike talundite poolt toodetud teravili realiseeriti kohalikel turgudel, kuid üldiselt elanikkonna vajadusteks vilja ei jätkunud ja seda veeti sisse Venemaa sisekubermangudest.

Töötlev vabrikutööstus hakkas arenema juba 40—50-ndail aastail, kuid intensiivselt kasvama ja suurkapitalistlikku iseloomu omandama hakkas ta alates 70—90-ndaist aastaist. Sealjuures oli tema osatähtsus üksikutes kubermangudes väga erinev. Kui 1897. aasta loenduse andmeil töötas Poolas üldse tööstuses 15% elanikest, siis Varssavi kubermangus töötas tööstuses 21% ja Piotrokowi kubermangus 24% elanikkonnast, Kielce kubermangus aga kõigest 8%.

Põhilisteks tööstuspiirkondadeks Piotrokowi kubermangus olid Dombrowa kivisöebassein, Lodzi manufaktuuripiirkond (puuvilla-, villakudumis- ja siidivabrikutega), Pabianice, Zgriezci ja Bendini piirkonnad malmi-, metalli- jt. tehastega. Varssavi kubermangus oli väga mitmesuguste tööstusharudega piirkondi — suured suhkruvabrikud Kutnowa piirkonnas, suured ketrus- ja kudumistehased Žirardowas, valu- ja rauatehased, põllutööriistade tehased, viina-, keemia- ja muud vabrikud.

Kõigil neil tööstusharudel, eriti kivisöetööstusel ja mustmetallurgial ühelt poolt ning puuvillatööstusel teiselt poolt oli Venemaa kapitalismi süsteemis suur tähtsus ja eriline koht. Malmisulatamine oli juba reformieelsel ajal koondunud rikkalike maagilademetega Radomi ja Kielce kubermangude väike-ettevõtetesse, kusjuures malmi sulatamiseks kasutati puusütt. Kivisöe avastamine Dombrowa piirkonnas andis tugeva tõuke mustmetallurgia arenemisele, sellega seoses aga ka raua-, terase- ja mehhaanikatehaste rajamisele.

70—90-ndail aastail organiseeritakse väliskapitali (osalt prantsuse, osalt saksa kapital) abil suuri rasketööstusettevõtteid. Sellisteks ettevõteteks olid «Huta Bankowa» malmisulatus- ja rauatehas Dombrowas (prantsuse kapital), tehased «Katariina» ja «Aleksander», mis kuulusid samanimelisele aktsiaseltsile Sosnowices (saksa kapital), tehas «Puškin» (saksa ja poola kapitalid), rida suuri mehhaanika-, katla-, toruvaltsimis- ja masinaehitustehaseid. Dombrowa kivisöepiirkonnas organiseeritakse suurühingud: mäetööstuse ühing «Krahv Renard» (saksa kapital), Kivisöekaevanduste Ühing Sosnowices (saksa kapital), Prantsuse-Itaalia Ühingu kivisöekaevandused ja Varssavi Kivisöetööstuse Ühing (vene-poola kapital).

Kõik need ühingud muutusid suurteks aktsiaseltsideks, olles monopolistliku finantskapitali poolt XX sajandi algul loodud ülevenemaaliste organisatsioonide — sündikaatide «Prodamet», «Produgol», «Gvozd» jt. aktiivseteks liikmeteks. Vaatamata sellele jäi Poola mustmetallurgia ja kivisöetööstuse arenemine peamiselt kohalikesse raamidesse, tingituna ühelt poolt rauamaagi madalast kvaliteedist ja teiselt poolt Dombrowa söe mittekoksistumisest, mistõttu tuli sisse vedada kas Donetsi või välismaist antratsiiti. Sel pinnal hakkasid algul arenema saksa malmitehased, mis töötasid ümber sisseveetavat malmi. Hiljem aga, pärast tolli tõstmist sisseveetavalt malmilt, hakkasid arenema saksa koksi abil töötavad malmisulatustehased.

Puuvilla-, villakudumis-, siidi- ja teiste kergetööstusettevõtete arenemine kulges teistsugustes tingimustes.

Juba XIX sajandi 20-ndail aastail tekkisid Lodzis suure tekstiilipiirkonna alused. 1835. aastal rakendati siin esmakordselt masinaid. Alates 50-ndaist aastaist asutati peamiselt poola ja juudi kapitalistide poolt, nagu Geier, Scheibler, Poznanski Lodzis ja Kindler Pabianices, rida suuri vabrikuid ning lõpuks suurette-

võte — Žirardowa Manufaktuur (hiljem «Hille ja Dietrich»). Kõik need ettevõtted muutusid kiiresti suurteks aktsiaseltsideks. Poola tekstiilitööstus areneb äärmiselt kiiresti ja muutub konkurendiks Moskva vanale puuvillatööstusele. Kui 1850. aastal kaotati tollipiir Poola ja Venemaa vahel, siis sagenesid Moskva tööstarite kaebused Poola tööstuse «parasiitliku» konkurentsi üle veelgi.

Poola puuvillatööstus töötas peamiselt kohaliku sõega. Tooraina kasutati (enne vene puuvillakasvatuse väljaarenemist Kesk-Aasias) välismaist puuvilla, mis oli Lodzis mõnevõrra odavam kui Moskvas. Kuid Lodzi tekstiilitööstuse edu peamiseks põhjuseks oli see, et ettevõtete tehnilised seadmed olid seal paremad ja tootlikkus seetõttu kõrgem. Kui 80-ndail aastail Moskva vabrikute kaebused Lodzi vabrikute konkurentsi üle muutusid eriti sagedasteks, rakendas Aleksander III valitsus poola tööstuse suhtes mõningaid kitsendavaid abinõusid (diferentsiaaltariifid puuvilla sisseveo puhul maismaa- ja merepiiride kaudu, mis olid Lodzile kahjulikumad kui Moskvale ja Peterburile). Hiljem aga, vene kapitalistliku tööstuse tugevnemisel, need kitsendused kaotati ning Lodzi tööstus sidus oma huvid väga tihedalt vene siseturuga.

Poola tööstuse üldist arenemist iseloomustavad järgmised arvud (Varssavi statistikakomitee andmeil):

Aastad	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuh.)	Aastatoodang (milj. rbl.)
1877	8 349	90,7	103,4
1887	9 006	135,9	197,8
1895	12 987	205,8	278,6
1903	13 209	252,1	420,4

Tabelis on toodud andmed nii tsensusliku tööstuse kui ka tsensuse alla mittekuuluva väiketööstuse kohta. Võttes arvesse üksnes tsensuslikku tööstust (vabrikuinspektsiooni kontrollile alluvat tööstust), saame järgmised arvud (1908. aasta loenduse andmeil):

Kubermangud	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuh.)	Toodangu väärtus (milj. rbl.)
Kõik Poola kubermangud kokku . .	3 172	270,2	523,6
Sealhulgas:			
Varssavi kubermang	887	68,1	135,7
Piotrokowi kubermang	1 057	151,1	311,7
Kaliszi kubermang	248	10,7	16,4

Seega moodustas Poola vabrikuproletariaat kogu Venemaa vabrikuproletariaadist umbes 12,5%.

Seoses tööstuse sellise kasvu ja kontsentratsiooniga hakkab Poola kubermangudes kiiresti arenema ka töölisliikumine. Esimesed massilised tööliste streigid toimusid 70-ndail aastail. Esimesed sotsialistlikud töölisringid tekkisid 70-ndate aastate lõpul. 1889. aastal organiseeriti Poola Töölisühing, mis arendab energilist tegevust streikide organiseerimisel. 1893. aastal loodi Poola sotsialistlik partei, kuid rahvuslik-šovinistlik kallak ja kindla klassipositsiooni puudumine selles parteis kutsus esile parteisse kuuluvate tööliste otsustava vastuseisu. Samal aastal moodustati Poolas (hiljem ka Leedus) sotsiaaldemokraatlik partei. 90-ndate aastate lõpul luuakse sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid Lätis. Poola ja Leedu kubermangude töölisliikumine toimub edaspidi kogu aeg tihedas seoses revolutsioonilise liikumisega Venemaal.

Karjala. Nagu me eespool nägime, oli Karjala koos poollegendaarse Biarmiaga venelastele (novgorodlastele) tuntud juba XII sajandil ja koloniseeriti nende poolt. Hiljem läks Karjala lääneosa Novgorodilt ja Moskvalt üle Rootsile ja alles Põhjasõja tulemusena ühendati Peeter I poolt Venemaaga. XVII sajandil tõmbasid Karjala raua- ja vasemaagid endale Moskva tähelepanu. 1669. aastal ehitati siin algul Novgorodi kaupmehe Gavrilovi ja seejärel välismaiste meistrite Marselise ja Butenanti poolt mitu vasesulatus- ja rauatehast. 1703. aastal asutas Peeter I ühe suurema tehasena Petrovski tehase (tulevase Petrozavodski linna kohale, mis hiljem kujunes Olonetsi kubermangu keskuseks, mille koosseisu kuulus ka Karjala).

XVIII sajandi algul ja keskel tekkis Petrozavodskis rida suuri tehaseid, nagu Kontšezerski vase- ja malmisulatustehas 1707. aastal, Lodeinoje Pole laevatehas 1702. aastal, mis laskis välja esimesed vene laevad Balti mere jaoks, suur Aleksandrovi malmisulatus- ja kahuritehas 1774. aastal. Peale nende tehaste ehitati XIX sajandil siin veel rida lauavabrikuid ja puidutöötlemistehaseid, mis töötasid peamiselt ekspordiks, samuti aga ka tiku-, naha- ja tõrvavabrikuid.

Seega, oma mäe-, metallurgia- ja puidutööstusega, millede tooraineallikaks olid Karjala mäe- ja metsavarud, etendas Karjala vene kapitalismi süsteemis teatud osa. Üldiselt aga oli Karjala Venemaa mahajäetud ääremaa, mis oli väga hõredalt asustatud (Olonetsi kubermangus oli keskmiselt 3,2 inimest ruutversta kohta, s. t. oli suurem üksnes Arhangelski kubermangu ja väiksem kõigi teiste Euroopa-Venemaa kubermangude rahvastiku tihedusest) ja kus põllumajandus oli madalal tasemel. Põllunduses valitses primitiivne alesüsteem. Maa elanikkond asus hajali, külad koosnesid sageli üksnes 8—10 talust. Oma viljast ei jätkunud, karjandus oli nõrgalt arenenud ja karja kvaliteet madal. Põllunduse kõrval tegeles elanikkond veel metsa ülestöötamise, jahinduse ja kalandusega ning elas poolnäljas, olles rahalaenutajate ja kaupmeeste võlaorjuses. Suur tähtsus Karjala majandusele oli teda läbivatel kanalitel, mis ühendasid Valge mere basseini Peterburiga ja andsid elanikele

tööd. Esimese maailmasõja ajal alustati siin väliskapitali kaasabil suure majandusliku tähtsusega Murmanski raudtee ehitamist.

Üldisele majanduslikule mahajäämusele vaatamata soodustasid suured tehased ja Peterburi tööstuspiirkonna lähedus töölisliikumise arenemist, aastaist 1905—1906 alates aga ka poliitiliste töölisorganisatsioonide tekkimist. Marksismi propagandat neil aastail tegid poliitilisele asumisele väljasaadetud ja ka Peterburi töölised Kolpino tehasest, kes olid üle viidud tööle Aleksandrovi tehasesse. Reaktsiooni perioodil aeti need organisatsioonid laiali.

Volgamaa rahvused. Volga basseini arvukad rahvused, kes kuulusid Moskva riigi koosseisu juba alates XV—XVI sajandist, hõlmati XIX sajandil vene koloniseerimisest ja kapitalistlike suhete arenemisest. Kuid nad säilitasid siiski oma rahvusliku elu-olu ja mõningad oma rahvusliku majanduse iseärasused. Sellisteks rahvusteks olid Kaasani ja Astrahani t a t a r l a s e d, mitmesugused m o r d v a hõimud, kes elasid Kesk-Volgamaal (Samaara, Saaratovi, Simbirski, Kaasani jt. kubermangudes), mari rahvas (t š e r e m i s s i d), kes elasid peamiselt Kaasani, Nižni Novgorodi jt. kubermangude mõningates maakondades, t š u v a š i d, kes elasid tihedate massidena Kaasani ja Simbirski kubermangu mõningates maakondades, u d m u r d i d (votjakid), kes elasid peamiselt Kaama jõe alamjooksu piirkonnas, ja paljud teised.

Peale kohaliku aadli väikeste privilegeeritud seisuslike rühmade kuulus nende rahvuste töötav enamik Venemaa sèisusliku jaotuse järgi kas era-, riigi- või udellimõisate talupoegade hulka. Aastail 1861—1866 kehtestatud talurahva seaduste alusel anti neile koos vene talupoegadega uus agraar- ja seisuslik korraldus. Nende rahvuste talupoegadele antud hingemaa oli enamasti isegi mõnevõrra väiksem kui vastavates paikkondades elavatel vene talupoegadel.

Põllumajanduse madal tehniline ja kultuuriline tase põhjustas elanikkonna äärmist vaesust ja väljasuremist. Uued kapitalistlikud suhted, kauba- ja rahamajanduse arenemine, ränk maksukoorem tingisid talurahva kiire ja laiaulatusliku kihinemise, kusjuures esile kerkisid rahvuslik kulaklik ladvik, külarikkad, väikemõisnikud, kaupmehed jt. Suur osa nende rahvuslike piirkondade talunditest laostus täielikult ja proletariseerus. Nii näiteks oli hobuseta talundite arv rahvuslikes piirkondades tavaliselt suurem kui keskmiselt kubermangudes. 90-ndail aastail oli Kaasani kubermangus hobuseta talundeid tatari majandite osas 34,8%, tšuvaššide majandite osas — 11%, mordva majandite osas — 14,1%; 1912. aastaks suurenes hobuseta talundite osatähtsus 30—35%-ni. Olukord halvenes veel seetõttu, et rahvuslikes piirkondades oli tööstus väga nõrgalt arenenud, mistõttu seal ei leidunud püsivat teenistust. Kodutööndus oli väga primitiivne (roguski-, vildi-, puidu- jm. töökojad), ja seegi hääbus või muutus ülesostjatest sõltuvaks. Seepärast ikalduse ajal, mis 80—90-ndail aastail oli sagedane, pakkusid tatari, mordva

ja tšuvaši külad nälja, taudide ja elanikkonna väljasuremise õudset pilti.

Mõned neist rahvustest (tšuvašid, tšeremissid, udmurdid, mordvalased jt.) säilitasid veel kuni XIX sajandi lõpuni oma usundis ja kommetes sugukondlik-patriarhaalse korra igandeid. Kõige suuremas ulatuses toimus ühiskondlik kihinemine ja kapitalistlike suhete arenemine tatarlaste keskel. Seal oli olemas väiksearvuline mõisnike ja kohaliku aadli (mursad) kiht. Kapitalismi arenedes hakkas tatarlaste hulgas esile kerkima rahvuslik kaubandus- ja tööstuskodanlus, kellel olid tihedad kaubanduslikud sidemed ja suur kaubakäive mitte üksnes Volgamaal, vaid ka kaugemalasuvates piirkondades. Hakkas tekkima ka rahvuslik vabrikuproletariaat, kes töötas kohalikes naha-, steariini-, rasvasulatusvabrikutes, saeja jahuveskites, laevanduses ja mujal. Alates 90-ndaist aastaist lülitub tatari proletariaat vene proletariaadi võitlusse isevalitsuse, vene ja rahvusliku kodanluse ning mõisnike vastu.

Eriline koht Volgamaa rahvuste hulgas oli kapitalismi perioodil s a k s l a s t e l, kes elasid arvukate saksa asundustena Saraatovi, Samaara ja teistes kubermangudes. Kui eespool mainitud Volgamaa rahvused ei olnud veel läbinud kapitalistliku arenemise etappi ja neil peaaegu ei olnudki oma tööstusproletariaati, siis saksa asundused Volgamaal olid põllumajandusliku kapitalismi tüüpiliseks piirkonnaks. Kannatamata pärisorjusliku rõhumise all ja olles maa saamisel privilegeeritud olukorras, hakkasid saksa kolonistid kiiresti arendama kapitalistlikku põllumajandust. Kolonistide ladvikusse kuuluvatel rühmadel olid mitmekümne (40—60) tiinu suurused hingemaatükid ja seal kõrval veel ostetud maa. Peale selle rentisid kolonistid nisu, lina jm. külvipinna laiendamiseks veel era- ja riigimaid. Nad kasutasid oma majandites laialdaselt põllutöömasinaid ja palgatöölisi. Viimasteks olid peamiselt väljastpoolt tulnud vene töölised või siis vähese maaga ja proletariseerunud saksa rahvusest põllupidajad. Töölisi, kes olid palgatud «tähtajaks», s. t. hooajalisteks töödeks, ekspluateeriti halastamatult.

90-ndail aastail hakkas saksa põllumajandusliku kodanluse hulgast eralduma saksa kaubandus- ja tööstuskodanlus. Põllumajandusliku tooraine töötlemiseks hakati saksa asundustes ehitama oma auruveskeid, õli-, tärklise- ja siirupivabrikuid, sinepivabrikuid, põllutööriistade sepikodasid jm. Hiiglasuured aurujahuveskid ja õlivabrikud Saraatovis, Volskis, Balakovis, Pokrovskoje külas (praegune Engelsi linn) ehitati peaaegu eranditult kohaliku saksa kodanluse kapitaliga ja saksa pankade krediidi toetusel. Sel pinnal tõrjuti endine vene kaupmeeste jahujahvatus saksa firmade (Seyffert, Borell, Reinecke, Schmidt jt.) poolt välja. Vastavalt saksa imperialismi ja fašismi vallutuspüüdlustele pidid need asundused sõjas Venemaa vastu etendama toetuspunktide osa.

Volgamaal asuvates vene külades arenes välja tähtis tootmisharu — kodutööndusliku sarpinka kudumine Saraatovi kubermangus.

Peale ülalmainitud Volgamaa rahvuste oli kaugemal idas ja kagus asuvatel suurtel territooriumidel, mis kujutasid endast vene kapitalismi erilist koloniaalpiirkonda, veel rida rahvusi: Taga-Volgamaal — baškiirid, Alam-Volgamaal — kalmõkid ning kaugemal Volga-tagustes ja Kesk-Aasia steppides kasahhid ja kirgiisid. Kõigist neist me kõneleme eri peatükis.

XVII PEATÜKK

BAŠKIIRIA, KASAHSTANI JA KIRGIISIA RAHVAMAJANDUS KAPITALISMI PERIOODIL

Alam-Volgamaa, Taga-Volgamaa, Lääne-Siberi ja Kesk-Aasia määratu laiad stepid sattusid, nagu me eespool nägime, juba XVIII sajandil sõjasaagina vene tsarismi võimu alla. Kapitalism muutis need rahvuslikud ääremaad lühikese ajaga tüüpilisteks asumaadeks. Nende anastamise ja ekspluateerimise viisi määrasid tollal ühelt poolt nende maade majanduselu ja sotsiaalsete suhete iseloom kapitalismieelsel ajastul (patriarhaal-feodaalsed suhted, nomaadlik eluviis, ekstensiivne karjandus), teiselt poolt aga avaldas siin mõju nende loodusvarade iseloom, mida kapitalism püüdis enda kätte haarata.

Nende asumaade rahvastik (baškiirid, kalmõkid, kasahhid), oma etnilise koosseisu poolest hõimurahvas, oli kapitalismi ajastu algul veel nomaadliku feodaal-patriarhaalse korra ja rändmajanduse astmel. Maad oli külluses ja seda kasutati peamiselt ekstensiivseks rändkarjanduseks.

See maa oligi vene kapitalismi peamiseks ihaldusobjektiks, kapitalistide, mõisnike ja kulakute koloniseerimise objektiks. Kapital ammutas siit peamist karjanduslikku toorainet — loomi, nahku, rasva jne. Majanduse iseloom neis asumaades ja metropoli kapitali poolt nende ekspluateerimise viis lubab neid rahvuslikke ääremaid käsitleda kui majanduslikult ühesugust koloniaalpiirkonda.

1. **Baškiiria.** Nagu me eespool mainisime, vallutati Baškiiria kui asumaa Moskva riigi poolt juba XVII sajandil. Kuid selle maa majanduslik kasutamine piirdus tollal üksnes tavalise naturaalmaksu kogumisega. Tollal algas ka baškiiridele kuuluvate maade riisumine. See Baškiiriasse kui asumaasse suhtumise põhijoon säilis ka järgneval perioodil. Metropoli röövpoliitika seisnes siin kõigepealt Baškiiria rikaste maade äravõtmises Moskva ametnike poolt, mille eesmärgiks oli nende pärisorjuslik asustamine sisekubermangudest ületoodavate talupoegadega.

Uraali mäetööstuse arenemine, mis algas juba pärisorjuse perioodil, tõi suhetesse Baškiiriaga mõningaid uusi momente. Alates XVIII sajandist algab Baškiiria kui asumaa kasutamises uus ajajärk. Baškiiria koosseisu kuuluv Uraal muutub sellest

ajast alates Venemaa metallurgiatööstuse peamiseks baasiks. Uraali metallurgia arendamine nõudis baškiiridele kuuluvate hiiglasuurte, Uraali lõuna-, kesk- ja osalt ka põhjaosas asuvate maa-alade allutamist tehastele. Baškiiridele kuuluvate maade riisumine muutus intensiivsemaks.

Selleks ajaks jõudis lõpule ka baškiiride täielik «rahustamine», mis toimus rea sõjaväeliste keskuste loomise teel, millised murdsid Baškiiria elanikkonna massilise vastupanu. Alates Peeter I ajast baškiiridele kuuluvate maade anastamine hoogustus, mille eesmärgiks oli nende andmine mäetööstusele. Kuna kaevandused vajasid eeskätt metsa, siis toimus Baškiiria metsarikkuste massiline hävitamine. 1724. aastal kuulutati kõik baškiiride maadel asuvad metsad riigimetsadeks, s. t. need eksproprieeriti baškiiride sugukondlikust maavaldusest ja muudeti riigi omandiks. Metsamaad hakati välja andma kontsessioonilise valduse tingimustel või siis renditi seda üksikutele töösturitele tööstuslikuks ekspluateerimiseks. Metsade äravõtmine toimus peaaegu tasuta ja baškiirid said oma maade ning metsade eest tühiseid summasid. Nii näiteks rentisid mõned mäekaevandused 180 000 tiinu suuruse metsamaa 20 rubla eest või siis ostsid 150 000 tiinu suuruse maa-ala 150 paberrubla eest, s. t. maksid 1 kopika 10 tiinu eest.[1]

1735. aastal hakati rajama Orenburgi — uut sõjaväelist ja administratiivset eelposti kõige tõrksamate Baškiiria piirkondade keskuses.

Üha intensiivsemaks muutuv ekspluatatsioon ja maade ning metsade riisumine kutsus esile rea uusi ülestõuse. Nendele aga järgnesid karmid repressioonid: viimane kui üks mässaja lasti maha, maad võõrandati sundkorras ja elanikkond laostati täielikult. Samaaegselt algas Baškiiria piirkondade «venestamine». XVIII sajandil hakati rakendama muhameedlastest baškiiride ristiusku pööramiseks väga energilisi abinõusid. Orenburgimaa ujutati üle vene pappide ja ametnikega, mis omakorda kutsus välja rea ülestõuse.

Samal ajal kaotati Baškiirias kehtinud maksusüsteem, s. t. asumaade rahvastelt võetava spetsiaalse naturaalmaksu võtmise süsteem, mille asemele kehtestati ülevenemaaline maksusüsteem. Tulemuseks oli maksude tunduv tõus. Kehtestati ka selline väga ränk maks, nagu soolamaks, kusjuures soola müük riiklike hindadega oli kohustuslik.

Kõik see kokku — maade riisumine, Baškiiria elanikkonna põhimassi laostumine, elanike äraajamine kodukohtadest, maksukoorma suurendamine jne. — tõukas baškiire uutele ülestõusudele. XVIII sajandi keskel toimub baškiiride hulgas rea kohalike rahutuste kõrval terve rida üldisi ülestõuse. Nii näiteks 1755. aastal ülestõus Alejevi juhtimisel. Seejärel võeti osa Pugatšovi ülestõusust, mis hõlmas kogu Baškiiriat ja kogu Uraali-ala kõigi selle tehastega.

[1] Л. Сабанеев, Очерки Зауралья и степное хозяйство на башкирских землях, М. 1873, стр. 5.

Agraarsuhted. 1832. aastal hakkas valitsus abinõusid rakendama maaküsimuse reguleerimiseks Baškiirias. Pärast otsest maade riisumist ja röövimist läks valitsus üle baškiiridele kuuluvate maade talupoegadega asustamise poliitikale. 1832. aastal alustas valitsus baškiiride maade jagamist ja korraldamist. Selle «maakorralduse» alusel võeti jällegi hiiglasuured maa-alad nende endistelt kasutajatelt ära, baškiiridele aga eraldati võrdlemisi väiksed hingemaatükid, mis sageli ei vastanud üldse rändkarjamajanduse tingimustele. Privilegeeritud baškiiride rühm, endised nn. «päruslased», said 40—50 tiinu maad hinge kohta. Teine privilegeeritud rühm, nn. «juurdelastud», sõjaväelased, s. t. uued asunikud teistest rahvustest (tepteerid, meštšerjakid), kes olid baškiiride «rahustamisest» osa võtnud vene valitsuse poolel, said autasuna 30 tiinu maad hinge kohta. Ülejäänud baškiirid said 15 tiinu hinge kohta. Need maatükid ei olnud rändmajanduse oludes ja selle majanduse tolleaegsete ekstensiivsete vormide juures küllaldased. Baškiiride hingemaast ülejäänud maa muudeti riigimaaks, mis oli ette nähtud asustamiseks vene ümberasujatega, talupoegadega, ning mõisnikele suurmaavalduste rajamiseks. Juba enne reformi hakkasid mõisnikud oma pärisorje-talupoegi siia ümber asustama, võttes mõisate alla mitme tuhande tiinu suuruseid maa-alasid, mida nad olid omastanud baškiiridelt. Baškiiria idapoolsed stepid oma pidevalt mässava rändrahvastikuga — baškiiride, kalmõkkide, kirgiiside, kasahhide ja teistega — ümbritseti seega juba enne kapitalismi ajastut lõplikult mitte üksnes sõjaväekantside ja kasakavägede asulatega (Uraali, Orenburgi, Siberi, Semiretšje), vaid ka ümberasustatud vene talupoegade tiheda massiga.

Baškiiride maade massiline, osalt sunniviisiline, osalt stiihiline asustamine talupoegadega oli kapitalismile siin metropoli tööstuskaupade laiaulatusliku turu kujunemise ning siit tööstuslike toorainete väljavedamise aluseks. See asustamine avaldas suurt mõju ka baškiiria majandusele, mis baseerus peamiselt rändkarjandusel. Baškiirid olid tahes või tahtmata sunnitud nomaadlikult karjakasvatuselt üle minema paiksele põlluharimisele. Pärast 1861. aasta reformi voolas keskkubermangudest Baškiiriasse määratu suurel hulgal ümberasuvaid talupoegi. Need valgusid Baškiiria steppidesse ja karjamaadele laiali. Siia siirdus suurel arvul ka «kerge sissetuleku» otsijaid ja igasuguseid isikuid, kes mitmesugusel ebaseaduslikul teel haarasid Baškiirias veel olemasolevad küllaltki suured maafondid enda kätte.

Maade riisumine. Segased agraarolud, demarkatsiooni ja kindlate piiride puudumine — kõik see lõi eriti soodsa pinna ulatuslikuks ja mitte millegagi õigustatud maade omastamiseks kohaliku ametnikkonna, igasuguste avantüristide jt. poolt. Baškiirid, kes neil aastail tegelesid peamiselt karjakasvatusega, andsid mõnikord maa ülejääke rendile. 1878. aasta seadus nõudis, et baškiiride maade rendileandmine pidi toimuma avaliku enampakkumise teel. See nõue oli kehtestatud selleks, et saavutada «normaalsemaid» hindu. Kuid

tegelikult toimusid need enampakkumised vahendavate isikute kaudu ja igasuguste kuritarvituste, altkäemaksude ja äraostmise teel (niinimetatud «mustade rahadega») renditi maad 1—2 kopikat tiin.

Baškiiria maafondi riisumine edenes väga kiirelt. XIX sajandi algul oli baškiiride valduses veel ligikaudu 11,5 miljonit tiinu maad. Valitsuse poolt 1882. aastal korraldatud revisjon senaator Kovalevskiga eesotsas avastas baškiiridele kuuluva ühiskondliku maafondi kasutamises väga ulatuslikke riisumisi ja kuritarvitusi. Revisjon paljastas selle fondi suureulatusliku omastamise üksikute isikute poolt. Revisjoni kokkuvõtte järgi oli baškiiridelt riisutud maad kokku umbes 850 000 tiinu ulatuses. Baškiiridelt olid täielikult ära röövitud hiiglasuured «reservmaad» endistes Orenburgi ja Ufaa kubermangudes. Selle maafondi riisumisest võtsid osa kõrgelseisvad ametiisikud: aadelkonna juhtkond, linnapea, ametnikud jne. Vormiliselt olid nad selle maa ostnud, makstes 15—20 kopikat või isegi 8 kopikat tiinu eest. Kuna aga piirid ei olnud kindlaks määratud ja maad müüdi looduslike piiridega massiivsete tervikutena, siis said ostjad oma 8 kopika eest tegelikult mitu tiinu. Ainuüksi ajavahemikul 1869.—1878. a. oli selliseid maid ostetud, s. t. baškiiridelt lihtsalt röövitud, üle ühe miljoni tiinu.

Baškiiridelt maa äravõtmise teiseks mooduseks oli nende maade asustamine Venemaa keskkubermangudest siia saadetavate talupoegadega. Üksikud talupoegade koondised ja põllupidajad, kes siia asusid oma algatusel, ostsid samuti suuri maa-alasid tühise hinna eest. Nii näiteks omandas üks taoline koondis (kokku 120 talundit) baškiiridele kuuluvatest fondidest ligemale 20 000 tiinu suuruse maa 1500—2000 rubla eest. Seega maksti baškiiridele 7—10 kopikat tiinu eest.[2]

Juba 1890. aastaks oli baškiiride maafondist järele jäänud üksnes 1,5 miljonit tiinu, mis baškiiridele andis tühist sissetulekut, sest renditi seda 2 kopikat tiin.

Paiksele põlluharimisele üleminek. Baškiiridele kuuluvate maade kolossaalne ja küüniline riisumine viis selleni, et baškiiridest elanikkonna massid, kes ei olnud uuteks majandusliku tegevuse tingimusteks ja ratsionaalseks põlluharimiseks ette valmistunud, olid sunnitud endisest poolnomaadlikust karjakasvatusele rajatud majandusest väljakistuna üle minema paiksele põlluharimisele. Kuigi üleminek paiksele eluviisile ja põlluharimisele oli baškiiridele rändkarjandusega võrreldes mõnevõrra kõrgemale majanduse ja eluviisi vormidele ülemineku astmeks, avaldas see kirjeldatud tingimustes elanike majanduslikule olukorrale sageli väga negatiivset mõju. XIX sajandi lõpul elasid kõik baškiirid juba paikselt külades neile määratud hingemaadel, tegelesid teraviljakasvatusega, koduse väiketööndusega oma tarvete rahuldamiseks jne. Endise nomaadliku eluviisi ja rändkarjanduse jäänused säilisid

[2] П. И. Лященко, Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, 1914, гл. III, стр. 155—182.

üksnes selliste olustikuliste igandite kujul, nagu tava asuda kevadel elama «košidesse», viltkattega kibitkadesse (või kehvikutel «alasõkadesse», puukoorest telkidesse), mis püstitati steppi laagritena, kuid mis ei omanud enam endist majanduslikku tähtsust. Rahvusliku eluviisi joonena säilis ka laialdane «kumõssi» tarvitamine. Kariloomade üldarv vähenes Baškiirias tunduvalt, eriti aga hobuste arv kehvikmajandites, mistõttu XX sajandi algaastail oli Ufaa kubermangus juba 22,9% ja 1912. aastal 20,4% talundeist hobuseta; maata ja vähese maaga (kuni 3 tiinu) talundeid oli 13%. Põlluharimise tehnika oli baškiiridel madalal tasemel: kuni XIX sajandi lõpuni oli kõige kasutatavamaks põllutööriistaks erilist tüüpi puusahk ja üksnes kõige jõukamad peremehed hakkasid XX sajandi algaastail vene talundite mõjul vahetevahel kasutama ka raudatra. Söötis maad oli veel külluses, põllunduses valitses süsteemitu ja korraldamata maakasutamine ning isegi kolmeväljasüsteem oli vähe levinud.

Tööstus oli baškiiridest elanikkonna hulgas väga nõrgalt arenenud. Teda, võib öelda, polnud peaaegu olemaski. Kodune tööndus villase riide kudumise ja nahatöötlemise näol teenindas üksnes omaenda vajadusi. Metsapiirkondades oli vähesel määral levinud primitiivne kodutööndus, nagu roguski, niine, rataste, vaigu ja tõrva tootmine. Suurtööstus oli arenenud Uraalis, mis varem oli üheks Baškiiria piirkonnaks, kuid vene tööstuslik kolonisatsioon oli selle tööstuse juba ammu enda kätte haaranud ja Baškiirialt ära võtnud. Baškiiria enda stepipiirkondades oli kapitalistlik suurtööstus esindatud peamiselt üksikute jahuveskite ja viinavabrikutega, mis kuulusid vene kapitalistidele. Vähesel arvul esines ka naha ja muu põllumajandusliku tooraine töötlemise väike-ettevõtteid. Baškiiria peamise piirkonna — Ufaa kubermangu tööstus andis 1899. aastal ainult 2 miljoni rubla eest toodangut. Vabrikutööliste arv aga ulatus seal kõigest 2500 inimeseni. Need etendasid 1905. aasta töölisliikumises mõnesugust osa.

Sellised olid need vähesed, kuid Baškiiria elanikkonnale kohati väga rasked tulemused, mida kapitalism saavutas selle asumaa anastamisel. Baškiiria põhilised piirkonnad ja kubermangud olid XIX sajandi lõpuks juba tugevasti venestatud. Ufaa ja Orenburgi kubermangudes moodustas vene rahvusest elanikkond 1865. aastal 36%, 1899. aastal aga 45% kogu elanikkonnast. Aastail 1890—1900 oli endistes Baškiiria steppides sinna ümberasunud vene talupoegade-ettevõtjate kapitalistlik, suuri pindalasid hõlmav põlluharimine juba laialdaselt levinud. See kujutas endast kõrge kaubalisusega põllumajandust, mis saatis turule põllu- ja karjasaadusi ning vajas ise suurel hulgal tööstustooteid. Kuid baškiiride enda majandus oli sellest kõigest vene ümberasunute majandusega võrreldes palju vähem riivatud. Taoline iseloom säilis sellel siseasumaal kuni Suure Oktoobrirevolutsioonini.

2. **Kasahstan ja Kirgiisia.** Nagu me eespool nägime, kulgesid kaubateed Moskva riigist Aasiasse juba XVI—XVII

sajandil osalt Lääne-Siberi, Kasahstani ja Kirgiisia steppide kaudu. Seetõttu algas juba siis sõjaline surve nende steppide elanikkonnale, mis aga eriti tugevaks muutus Peeter I ja tema järeltulijate ajal. XVIII sajandi lõpul, pärast Uraali, Turgai ja Akmolinski oblastite hõivamist (aastail 1730—1740) oli põhiline osa Kasahstanist[3] Siberi, Orenburgi ja Uraali kasakaväeosade ning kindlustatud «liinide» — kindluste, fortide jm. ahelikuga juba ümber piiratud. Hõivatud territooriumil arenes ja tugevnes põllumajanduslik, linnalis-kaubanduslik ja tööndusliк kolonisatsioon. Kasahhid ja kirgiisid, kes asusid tollal sugukondliku korra lõppstaadiumis ning primitiivse karjanduse ja nomaadliku eluviisi astmel, rännates neis steppides ühest kohast teise, ei suutnud tsaari-Venemaa sõjalisele ja kolonisaatorlikule pealetungile süstemaatiliselt vastu panna. Edasiliikumine Orenburgi—Uraali joonest kaugemale ning Kasahstani ja Kirgiisia enda steppide lõplik anastamine kuni Alma-Ata ja Sõr-Darja jõgedeni ning Hiina piirini toimus alles XIX sajandi keskel Nikolai I valitsuse ajal, mil tsaari sõjavägede poolt hõivati hiiglaslikud territooriumid — Kasahstani lõunaosa, osa Semiretšjest ja tolleaegne Kirgiisia kuni Hiina piirideni ja kuni Fergana, Samarkandi, Hiiva ja Buhhaara valdusteni Kesk-Aasias, mis säilitasid oma iseseisvuse veel kümne aasta jooksul.

Ühiskondlik kord. Otsese sõjalise anastamise kõrval hõlbustas Vene tsarismi kiiret sissetungi Kasahstani ja Kirgiisiasse ka kasahhi ja kirgiisia sugukondade feodaal-sugukondlik ja kaubanduslik ülemkiht, kes astus meelsasti Vene «kodakondsusse» (aastail 1732—1735), tugevdades sellega oma feodaalseid õigusi elanikkonna masside suhtes, laiendades kaubanduslikke sidemeid impeeriumiga jne. XIX sajandi alguseks oli kogu Kasahstan muutunud impeeriumi siseoblastiks. Elanikkonna massidele aga tähendas Venemaaga liitumine mitte ainult feodaalse rõhumise tugevdamist oma rahvusest feodaalrühmade poolt, kes kindlustasid oma positsioone, vaid ka maksukoorma ja rahvusliku rõhumise suurendamist keskvalitsuse poolt. Sellega on ka seletatav töötavate kasahhide rohkearvuline osavõtt Pugatšovi ülestõusust, kasahhide ja kirgiiside rahvuslikud ülestõusud XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul, mis kõik suruti tsarismi poolt halastamatult maha.

Kasahhid ja nende hõimlased, kirgiisid, moodustasid Kesk-Aasias arvult suurima rahvusgrupi (4,5 miljonit inimest). Kasahhid kuulusid mongolite türgi-tatari harru ja enne nende vallutamist Venemaa poolt oli neil kolm primitiivset riiklikku ühendit — Suur-, Kesk- ja Väike-Hord, millede valitsejateks olid khaanid. Hordid

---

[3] Suur osa Kasahhi NSV-st (Uraali, Turgai, Akmolinski ja Semipalatinski oblastid) kuulus enne revolutsiooni Stepimaa kindralkuberneri valitsuse alla. Osa Kasahstanist (Balhaši järve ja Tšu jõe tagune osa), samuti aga ka praegune Kirgiisia NSV kuulus Turkestani kindralkuberneri valitsuse all asuva Semiretšje oblasti koosseisu. Kapitalistliku ajajärgu edaspidisel käsitlemisel me kasutame seda vana administratiivset jaotust vastavalt olemasolevatele revolutsioonieelsetele statistilistele materjalidele.

jagunesid omakorda üksikuteks sugukondadeks, kelle eesotsas olid sugukondlikud juhid — sultanid ja vürstid. Nende ümber koondus aristokraatia, kõrgem aadel, «valge luu» (*tore aksuek*), kelle hulgast valiti khaanid ja sultanid. Kõrgematesse rühmadesse kuulusid ka aksakallid — sugukonna pealikud, kõrgemad vaimulikud, samuti aga ka baid — suurkarjapidajad. Ülejäänud mass koosnes lihtrahvast — «mustast luust» (*karasuek*), kelle allrühma moodustasid pärisorjad (tolenguudid) ja orjad (kulõd). See elanikkonna jaotus säilis sugukondliku korra igandina veel kaua pärast selle korra lagunemist. Alles seoses uute, kapitalistlike suhete sissetungimisega hakkasid seisuslik-sugukondliku jaotuse asemele tekkima varandusliku ja klassi-iseloomuga erinevused.

Peaaegu samasugune ühiskondlik kord säilis XVIII—XIX sajandil ka Kirgiisias. Sugukondlik kord seal lagunes ja asendus uute feodaalsete suhetega. Üksikute sugukondlike kogukondade eesotsas olid vanemad — aksakallid. Sugukondades toimus majanduslik diferentseerumisprotsess — tugevamad sugukonnad ja nende aksakallid haarasid suuremad maa-alad ja rikkamad karjamaad enda kätte. Üksikute maa-alade valitsejaks ja sugukondlike liitude eesotsas oli khaan — manap —, kes oli kogu piirkonna kõrgemaks feodaalseks valdajaks. Temale allusid vasallid — ortomanapid —, kellede vasallideks omakorda olid väiksemad valdajad. Kõrgematesse rühmadesse kuulusid khaanile alluvad valitsejad, kohtunikud ja baid — suurte, mitmekümne tuhande pealiste lamba-, hobuse- ja kaamelikarjade omanikud. Haaranud ulatuslikud ja kõige väärtuslikumad karjamaad enda kätte, hoidsid nad Kirgiisia töötavat elanikkonda võla- ja maaorjuses.

Kasahhide lõplikuks allutamiseks ja mõnesugust iseseisvust säilitanud kasahhi khaanide ja sultanite võimu murdmiseks viis tsaarivalitsus 1869. aastal kasahhide halduskorras läbi administratiivse reformi. Kasahhid allutati üldises kubermangulises korras Venemaa kesk- ja kohalikele haldusorganitele, säilitades näiliku omavalitsuse ainult kasahhide ühiskondliku organisatsiooni viimastes lülides (auulides). See aga tingis kohalike omarahvusest vanemate, sugukonnapealikute ja baide võimu tugevnemist. Ühtlasi intensiivistati ümberasustamist, kasahhide maade asustamist talupoegadega keskkubermangudest, mille tagajärjel kasahhidest elanike agraarne ja majanduslik olukord halvenes.

Agraarsuhted ja rändmajandus. Stepi Krai määratu suured maa-alad, mis ulatusid Uraali jõest kuni Kesk-Aasia aladeni ja Siberini ning kus paiknesid kasahhide ja kirgiiside rändlaagrid ja asundused, moodustasid ligemale 2,5 miljoni km² suuruse territooriumi, s. t. pindala, mis võrdub peaaegu poolele Lääne-Euroopa territooriumist.

XX sajandi algul oli Stepi Krai elanikkonnal kogukondlik kord ja rändkarjandus veel suurel määral säilinud, mujal oli paiksele põlluharimisele üle mindud. Sugukondlik kord ja rändmajandus tingisid ka olemasolevate agraarsuhete iseloomu.

Maakasutamise aluseks oli karjatamise õigus sugukonna maal, s. t. sugukond võttis teatud osad territooriumist enda kätte, kus ta teostas oma karjade rändkarjatamist. Sugukonna lagunedes läks kogu sugukonna poolt teostatav rändkarjatamine sellest sugukonnast eralduvate üksikute gruppide kätte. Elanikkonna kasvades hakkas ennast üha tugevamini tunda andma karjamaade, ja eriti talvekarjamaade, nn. kstau nappus. Talvekarjamaid vajati talilaagrite korraldamiseks ja viletsal rohusöödal karja ületalve pidamiseks. Üksikud isikud hakkasid karjamaid enda kätte haarama. Ühine maakasutamine kitsenes veelgi, maanappuse tõttu aga tekkisid mitmesugused majandusliku sõltuvuse ja võlaorjuse vormid. Suviseid karjamaid (džailjau) kasutati ühiselt kauemini, kuid ka need vähenesid, sest talvekarjamaade nappuse tõttu liideti neid viimastega.

Seega oli Kasahstani töötajaskonna enamiku majandusel XIX sajandil ja isegi veel XX sajandi algul rändkarjapidamise iseloom. Rändkarjatamine toimus siin tavalisel viisil, s. t. ühest elukohast siirduti teise, talvistest rändlaagritest mindi üle suvilaagritesse. Talielamuteks olid enamalt jaolt primitiivsed muldonnid, mis suvilaagritesse siirdumisel jäeti maha. Suvilaagrites aga kasutati elamiseks ühest kohast teise viidavat, vildiga kaetud jurtat. Jõukamad kasahhid ehitasid talvistesse peatuskohtadesse püsitaresid, mis mõnikord olid kaetud isegi plekiga. Sellest hoolimata kestis ka neil rändkarjatamine ja suvine jurtades elamine edasi.

Rändkarjatamine algas rändpiirkondades kevadel, mil karjad lasti välja esimesele kevadrohule ja kevadkarjamaale (koktaule). Kui kevadkarjamaadel oli rohi pruuniks kõrbenud, siis aeti karjad suvekarjamaadele, mis asusid harilikult kõrgemal, mäejalamitel (džailjau). Sügisel tuli kari sealt alla ja läks stepis hajali paiknevatesse talipeatuskohtadesse tagasi.

Rändkarjatamine toimus tavaliselt tervete kogukondade ja sugukondade kaupa, kusjuures igale sugukonnale olid kindlaks määratud omad rändkarjatamise rajad ja piirkonnad. Kui vabu stepialasid oli veel külluses, rändasid karjad talvistest peatuskohtadest mõnikord kuni 1000—1500 versta kaugusel asuvatele suvekarjamaadele. Steppide koloniseerimise ja üleskündmise tagajärjel need kaugused vähenesid tunduvalt. See sundiski elanikke rändkarjapidamiselt üle minema paiksele põlluharimisele.

Talvekarjamaadel tekkisid tavaliselt auulid. Seal esmajoones hakkas paiksele eluviisile ja põlluharimisele üleminekul arenema heinategemine ja seejärel ka teraviljakasvatus. Koos sellega lühenes ka rändkarjatamise aeg ja vähenes tema piirkond. Karjatamist hakati teostama väiksematel maa-aladel talipeatuskohtade läheduses. Suurem osa karjast viidi rohusöödalt üle heinasöödale. See aga nõudis rändkarjapidajatelt üleminekut neile varemtundmatule heinategemisele. Lõpuks hakkasid talvituskohtade elanikud põldu harima, millega tegelikult oldigi paiksele eluviisile lõplikult üle mindud. Kuigi talvisest karjatamisest võttis algul osa mingi üks-

ainus sugukondlik rühm või perekond, muutus see auuli perekonna talvituskoht paiksele eluviisile üleminekul ja elanike arvu suurenedes, komplitseeritumaks a u u l i k o g u k o n n a k s, mis kujutas «territoriaalse kogukonna» vormi. Selle organid hakkasid reguleerima ja juhtima kogukonna majandust — põllu-, heina- ja karjamaade kasutamise tingimusi ja korda, loomade joogikohti jne. Selles kogukonnas aga ei toimunud maakasutamine võrdselt kõigi liikmete poolt, nagu vene kogukonnas. Vastupidi, ühes ja samas kogukonnas oli võimsatel ja mõjukatel rühmadel ühe kibitka-majandi kohta mitusada ja rohkem tiinu karjamaad, kehvematel ja väiksematel peremeestel aga oli vaevalt paar tiinu majandi kohta. Nii näiteks Aktjubinski maakonnas tuli 90-ndate aastate revisjoni andmeil ühe kibitka kohta karjamaad 53-st kuni 1356 tiinuni, Kustanai maakonna põhjaosas 31-st kuni 2187 tiinuni, lõunaosas 26-st kuni 3857 tiinuni. Sealjuures aga esines üksikuid suurmajandeid, kel oli kuni 15 882 tiinu karjamaad. Peale selle oli kogukonnal õigus maa väljarentimiseks, mis suurendas maakasutamise ebaühtlust veelgi. Sel pinnal tekkis muidugi majanduslik kihinemine ja suurperemeeste («vanemate», «hallhabemete», «aksakallide») esilekerkimine, kes haarasid kogukonna siseelu juhtimise, kogukonna valitsemise ja majanduse enda kätte.[4]

Kasahhide ja kirgiiside ning eriti rändavate kasahhide ja kirgiiside peamiseks rikkuseks ja põhiliseks majandusharuks oli loomakasvatus ja esmajoones hobusekasvatus. Hobuseid kasutati mitte üksnes transpordiks, vaid ka produktiivkarjana. Märapiimast valmistati kumõssi, hobuseliha aga kasutati toiduks. Seetõttu kaugelasuvates nomaadlikes kolkarajoonides koosnesid karjad peaaegu ainult hobustest. Paiksele eluviisile üleminekul langes hobuste osatähtsus kuni 30—40%-ni ja veiste osatähtsus kasvas kuni 40—50%-ni.

Rändkarjanduses üldse ja eriti hobusekasvatuses oli karjamaade küsimus tähtsaimaks küsimuseks. Varematel aegadel kasahhid ja rändkirgiisid karjale sööta üldse ei varunudki, vaid ajasid loomi järk-järgult suvekarjamaadelt (džailjau) talve- (kstau), kevad- (koktau) ja sügiskarjamaadele (kuzeu). Niiviisi oli kari, olenevalt aastaaegade tingimustest ja rohu kasvust, karjamaal aasta ringi. See karjatamisviis tõi endaga kaasa majanduse äärmise ebastabiilsuse, põhjustades ebasoodsatel aastatel suurte rändpiirkondade laostumist. Pärast koloniseerimist loobusid vene asulate lähedal paiknevad kasahhid ja kirgiisid sellest primitiivsest majandamisvormist ja läksid üle paiksele majandamisvormile. Paikse põlluharimise piirkondades hakati intensiivselt arendama nisu, hirsi ja teiste teraviljakultuuride kasvatamist müügiks. Ürgaegse puusaha, «omatši» asemel hakati kasutama raudatra ja muid põllutööriistu.

---

[4] «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей», вып. 12, 1898—1903.

Talupoegade ümberasumine. Juba 1869. aasta administratiivse reformi teostamisel kuulutas tsaarivalitsus kõik põlluharimiseks sobivad maad, mida tegelikult kasutati rändkarjatamiseks, riigi omandiks. Need maad olid nomaadidele antud üksnes «tähtajata kasutamiseks». Ülejäänud riigi omandiks kuulutatud maadel algas nende stiihiline asustamine vene talupoegadega, mis sellest ajast peale omandas majanduse ja kohalike agraarsuhete arenemises suure tähtsuse.

See koloniseerimine, mis algas juba 80-ndail aastail, kulges siin niivõrd korrapäratult ja kiirelt, peamiselt ofitsiaalselt nimetatava «omavolilise» ümberasumise vormis, et kujunes lõpuks kohaliku elanikkonna maade massiliseks riisumiseks. Sellega seoses moodustati valitsuse erikomisjon, kes pidi kirgiiside ja vene ümberasujate maakorralduse küsimust uurima kohapeal. Pärast kaheteistkümne massiliselt asustatud maakonna uurimist võis komisjon ainult konstateerida, et ääretu suured ja hiljaaegu veel rändkarjatamiseks vabad stepialad olid juba ümberasujate ja osalt ka paiksele eluviisile üleläinud kirgiiside laiade nisupõlluribade poolt läbi lõigatud. Maafondi uurimise tulemusena otsustati, et kehtivate normide kohaselt tuleb revideeritud maakondade 106 000 kirgiisi kibitka-majandile rändmajanduseks jätta 17 miljonit tiinu maad. Ülejäänud osa rändpiirkondade all olevast maast, üldsuurusega 18 miljonit tiinu, kuulutati «ülejääkideks», s. t. võeti kirgiisidelt ära. Järgmistel aastatel eraldati sellest talupoegade ümberasustamiseks veel kuni 3800 tiinu.

Pärast Siberi raudteemagistraali ehitamist muutus valitsuse koloniseerimispoliitika, mis mõisnike huvides oli senini talupoegade «omavolilist» ümberasumist sisekubermangudest keelanud (1889. ja 1896. aasta seadused), Siberi ja Stepi Krai intensiivse koloniseerimise poliitikaks, mille eesmärgiks oli luua siin turg kapitalismile toorainete hankimiseks ja tööstustoodete realiseerimiseks. Uue, 1904. aasta seaduse alusel muutus tsarismi koloniseerimispoliitika eriti intensiivseks. Kasahhidelt võeti paremaid maid massiliselt ära ja eraldati ümberasujate jaoks. Selle tagajärjel lagunes rändmajanduse kord lõplikult. Kasahhidele jäetava maa «normid», vastavalt maakorraldusele, olid sageli ilmselt väiksed, rääkimata hulgalistest kuritarvitustest sel alal.

Kasahhide maade riisumine võib-olla sellise ulatuseni ja selliste vormideni nagu Baškiirias ei jõudnud, kuid kohalikult elanikkonnalt äravõetud või lihtsalt röövitud maade üldpindala oli hiiglasuur. Stepi Krais ulatus äravõetud maadest moodustatud «ümberasustamise fond», mis asus peamiselt Petropavlovski, Akmolinski ja Semipalatinski maakondades, 1914. aastal 41 miljoni tiinuni. Ainuüksi Semiretšje oblastis «võõrandati» kasahhidelt 2,4 miljonit ja kirgiisidelt 4 miljonit tiinu maad. Senaator Pahleni poolt 1908. aastal teostatud riikliku revisjoni andmeil võeti kirgiisidelt ja kasahhidelt ümberasustamise maafondi moodustamiseks ära nende poolt asustatud maid, mõnikord 10 000 tiinu suurustes massiivides, üles-

haritud põldusid, irrigatsiooniseadmeid; lammutati talilaagreid ja mošeesid jne.[5]

Tsarismi selline röövellik koloniseerimispoliitika mõjus kasahhide ja kirgiiside olukorrale ning majandusele hävitavalt. Koloniseeritavates piirkondades vähenes kirgiisi rahvusest elanike arv ajavahemikul 1903.—1913. a. 7—10%, kariloomade arv kahanes keskmiselt 27%. Eriti sai kannatada kasahhide rändkarjandus, mis vajas suuri maa-alasid ja nõudis karjamaade süstemaatilist ja oskuslikku kasutamist. Suurem osa sellest laostus täielikult. Nendesamade ametlike, kohapeal teostatud uurimuste andmeil ulatus vähese karjaga ja laostuvate majandite osatähtsus põhilistes koloniseeritavates piirkondades (Akmolinski ja Petropavlovski maakondades) 1903.—1913. aastal 65—70%-ni. Samaaegselt kasahhide ja kirgiiside ning osalt ka vene elanikkonna laostumisega hakkas vene ümberasujate hulgast esile kerkima kulakuid, kes kasutasid kirgiiside odavat tööjõudu ja nende maid laiaulatusliku kaubamajanduse arendamiseks.

Kasahhide ja kirgiiside majandus baseerus ka XX sajandil endiselt rändkarjapidamisel, mis oli osalt naturaal-tarbimislikku, osalt aga kaubalist tüüpi. Mõnedes rajoonides arenes samal ajal kasahhide ja kirgiiside rändkarjapidamiselt paiksele põlluharimisele ülemineku protsess. 1905. aasta kohta läbiviidud majanduslikud uurimused näitasid, et näiteks Uraali oblastis omas kirgiiside majanditest külvipindu 88%, kusjuures keskmine külvipinna suurus ühe majandi kohta oli 7,6 tiinu. Kustanai maakonnas aga oli samal aastal majandite üldarvust külvipinnaga majandeid 94,4%, kusjuures külvipinna keskmiseks suuruseks majandi kohta oli 8 tiinu. Uute maakorralduse normide järgi vähendati kirgiiside maad paiksele ja poolpaiksele eluviisile ülemineku! endiselt 150—550 tiinult 55—350 tiinuni majandi kohta. Samal ajal moodustasid Venemaalt ümberasunud paiksete põllupidajate jaoks kehtestatud normid 30—45 tiinu ühe majandi kohta.

Tsarismi koloniseerimispoliitika põhjustas kasahhide ja kirgiiside majandite laostumist kõikidel juhtudel, niihästi rändkarjanduslike kui ka paiklik-põllunduslike majandite puhul. Samal ajal olid nad sunnitud tihendama majanduslikke sidemeid metropoliga ja laiendama kapitalistlikke suhteid. Raudteede rajamine Kasahstani steppidesse hakkas tõmbama eriti tugevasti nende majandust kaubakäibesse. Kohalikel laatadel hakati massiliselt müütama kirgiiside ja kasahhide majandites toodetud põllu- ja karjasaadusi, nagu nahku, villa, rasva, jõhvi, loomi jne. Metropoli tööstuspiirkondadest voolas siia Moskva manufaktuurtooteid, valmisriideid, mis tõrjusid rahvuslikud kodukootud kangad ja kuued tarbimisest välja, samuti toodi siia nõusid, rauakaupa jne.

Tsarismi koloniseerimispoliitika mõjus kohaliku töötleva tööstuse arenemisele pidurdavalt. Kohaliku tooraine küllusele vaata-

[5] «Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной сенатором Паленом», 1909—1910.

mata ei tekkinud siin suureulatuslikumat tööstust. Tööstuslik tootmine piirdus kas karjasaaduste primitiivse ümbertöötamisega (naha- ja rasvasulatusvabrikud) või toiduainete tootmisega kohalikuks tarbimiseks (veskid, õlivabrikud).

Huvitav on jälgida mäe- ja metallitööstuse saatust Kasahstanis ja Kirgiisias. Hiiglaslikud maagirikkused Kasahstanis, Altais ja Karagandas olid venelastele tuntud juba XVIII sajandil. 1727. aastal hakkas Demidov kaevandama Altai vaselademeid. 1747. aastal avastati rikkalikud hõbedaladem ed. Suurem osa Altai maakisisaldavast maast kuulutati samal 1747. aastal «kabineti» omandiks ning riik alustas hõbeda- ja vaselademete primitiivset ekspluateerimist Zõrjanovis, Buhtarmas jm. 1784. aastal avastas inglane Philipp Ridder, kes töötas kabineti kaevandustes markšeiderina, Ulba jõe ülemjooksul rikkad hõbeda- ja seatinamaagi leiukohad (Zõrjanovi, Beloussovi jt.) ning organiseeris seal nende kaevandamise inglise kapitali abil.

Sellest ajast alates algab vene kaupmehekapitali sissetung Kasahstani mäetööstusse. Siberi kaupmehed Popov, Ušakov, Rjazanov ja Derov ostsid kokku maakisisaldavat maad ja ehitasid sinna tehaseid. Popov asutas 1839. aastal Blagodat-Stepanovski hõbeda- ja seatinasulatustehase Karkalinski ringkonnas, hiljem aga veel Aleksandrovski ja Bogoslovski tehased. Kõik need tehased kujutasid endast väikseid poolkodutööndusliikke ettevõtteid. Vene kaupmees Ušakov ostis 1847. aastal kasahhi bailt 118 rubla eest Spasski-Uspenski kaevanduse, 100 rubla eest Džezkazgani kaevanduse ja 225 rubla eest Karaganda kaevanduse. Nendele maa-aladele rajas ta väiksed vase- ja hõbedasulatustehased. Kuna ta ei suutnud ettevõtet majandada, müüs ta 1905. aastal kaevandused välismaalastele 770 000 rubla eest maha. Selleks Londonis moodustatud Siberi sündikaat ostis ära veel Džezkazgani kaevanduse ja Atbassari vasekaevandused ning ehitas üles Karzakpai tehase. 1904. aastal asutas inglise kapitalist Urquart Leslie välismaise «Kirgiisia Mäetööstuse Ühingu», haaras enda kätte Ekibastuzi ning rea kontsessioone ja kaevandusi Altais. 1915. aastal ehitati üles rikastamisvabrik Ridderis ning tsingi- ja seatinatehased Ekibastuzis. Kasahstani ja Kirgiisia värvilise metalli tööstusse investeeritud inglise kapital ulatus üldse 37—40 miljoni rublani, millest Ridderi kaevandustesse oli paigutatud 16 miljonit ja Spasski kaevandustesse 9,2 miljonit rubla. Kuid inglased ekspluateerisid maagikaevandusi rõõvellikult, rajades kaevandused üksnes kõige kergemini kättesaadavatesse leiukohtadesse.

Rahvusliku kvalifitseeritud tööliskaadri loomise protsess kulges aeglaselt. Kasahstani ja Kirgiisia vabrikutes oli XX sajandi algul üldse kuni 8200 töölist. Peale väljastpoolt tulnud vene tööliste värvati tööstusproletariaadi rahvuslikku kaadrit maata jäänud kirgiiside ja kasahhide hulgast. Paljud kirgiisi sulased-malaid siirdusid tööle mujale — Kaspia mere rannikul asuvasse soolatööstusse. Tööliste olukord oli madala palga tõttu väga raske, eriti aga mäe-

ja soolatööstuses. Seetõttu astusid kasahhi töölised, näiteks Uspenski mäekaevandustes, juba esimeses, 1905. aasta revolutsioonis koos vene töölistega võitlusse kapitalistliku ekspluatatsiooni vastu. Kuid ülalkirjeldatud tingimuste tõttu ei saanud töölisliikumine siin veel laiemalt areneda.[6]

Niisugune oli olukord selleł vene tsarismi ühel kõige mahajäänumal, kuid rikkal asumaal.

XVIII PEATÜKK

SIBERI JA SIBERI RAHVASTE MAJANDUS

Nagu me juba eespool nägime, oli Siber üks Moskva riigi varasemaid ja suuremaid asumaid. Moskva riigi ametlik koloniseerimispoliitika Siberis rajanes XVII sajandil kohalike rahvaste sõjalis-feodaalsel ja kaubanduslik-liigkasuvõtlikul ekspluateerimisel, kes maksid ränka naturaalmaksu — jassakki — ja keda sealjuures veelgi rohkem riisusid maksukogujad, vojevoodid ja igasugused ametnikud. Samal ajal arenes hoogsalt ka Siberi põllumajanduslik koloniseerimine vabade inimestega või «tsaari künnimaale» asustatavate riigitalupoegadega. Sellega pandi maa põllumajanduslikule kasutamisele kindel alus. Kolmandal kohal oli Siberi puhttööstuslik koloniseerimine. Erilist kohta hakkas omandama koloniseerimine «sundasumisele» saadetutega.

Kõik need koloniseerimispoliitika suunad jätkusid mõnel määral erineva osatähtsusega ka XVIII ja XIX sajandil. Siberi lõunapiiri kindlustamise vajaduse tõttu suurenes sinna riiklike relvastatud jõudude üleviimine, kaitseliinide ehitamine, kasakavägede organiseerimine jne. Põllumajandusliku koloniseerimise põhimassi moodustasid endiselt keskkubermangudest ümberasujad jooksusolevate talupoegade-pärisorjade näol. XVIII sajandil tekkis ja hakkas kiiresti suurenema uus elanikkonna liik, kelleks olid riiklike mäetööstusettevõtete juurde kinnistatud tehasetalupojad. Lõpuks, XVIII sajandil suurenes ka koloniseerimine Siberisse saadetud sunnitöölistega — igasuguse kriminaalse elemendi, hulguste, sõjaväeteenistusse kõlbmatute, väljasaadetud mõisatalupoegade-pärisorjade jt. näol, hiljem aga ka poliitilistel põhjustel asumisele saadetutega. Paljud neist saadeti kas otseselt «asumisele» või sattusid nad «sundasumisele saadetute» hulka pärast sunnitööl olemist jne. Hiljem sulasid nad põhilise põllumajandusliku või tööndusliku rahvastikuga ühte.

Ümberasunud rahvastiku arvu suurenemise ja ka kohalike rahvaste hulgas esineva massilise väljasuremise tõttu hakkas Siber kiiresti muutuma «vene» rahvastikuga asumaaks, eriti oma lääne-

[6] «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России», 1949, статья Якунина «Революция 1905—1907 гг. в Казахстане», стр. 619—656.

osas. Ümberasujad võtsid XIX sajandil suured maa-alad Tobolski ja Tomski kubermangu ning Akmolinski ja Semipalatinski oblasti lõunapoolsete maakondade viljarikkamates osades õige edukalt kasutusele. Palju vähem esines seda Jenissei kubermangus ning Ida-Siberi jõgede — Jenissei lisajõgede, Leena (kuni Jakutskini), Amuuri jt. ääres asustati üksnes kitsad ribad. Siberi ülejäänud hiiglaslikud alad olid isegi veel XIX sajandi lõpul koloniseerimata.

Nii näiteks 1709. aastal oli Siberis Solovtsovi andmeil 300 000 elanikku, sellest 153 000 meessoost elanikku; 1763. aastal oli kohalikust rahvusest elanikke 132 000 ja 1783. aastal venelasi 1 059 800. 1897. aastal oli kogu Siberis (välja arvatud Akmolinski ja Semipalatinski oblast) rahvaloenduse andmeil 5 760 000 elanikku, sellest 4 651 000 venelast ja 1 109 000 muust rahvusest inimest. 1911. aasta andmeil oli kogu Siberis 9 366 000 elanikku, neist 7 995 000 venelast. Elanikkonna juurdekasvu tempo oli õige kiire. Võrreldes seda aga maa-ala suurusega, eriti selle mõnes osas, polnud koloniseerimise tulemused isegi XX sajandi esimese aastakümne lõpuks kuigi suured: ainult Tomski kubermangus ulatus elanikkonna tihedus 1911. aastal 4,8 inimeseni ruutversta kohta (2,5 vastu 1897. aastal) ja Tobolski kubermangus 1,7 inimeseni (1,2 vastu 1897. aastal). Jenissei kubermangus aga oli see vastavail aastail 0,42 ja 0,25, Jakuudi kubermangus 0,082 ja 0,081, Amuuri kubermangus 0,8 ja 0,3. Seega olid kolmesaja-aastase põllumajandusliku koloniseerimise tulemused väherahuldavad.

Raudteed. Siberi kui vene kapitalismi süsteemi kuuluva asumaa tähtsus hakkas tunduvalt kasvama XIX sajandi lõpul ja XX sajandil, pärast pideva raudteeühenduse loomist. Siberi raudteemagistraali ehitamist alustati aastail 1891—1892 ning, kaasa arvatud kõrvalehitised ja -liinid, viidi aastail 1899—1900 lõpule. Liinide kogupikkuseks oli 6500 versta, mis läks maksma 489 miljonit rubla (arvestamata Mandžuuria maa-alale aastail 1897—1904 ehitatud Hiina-Ida raudteed, mis läks maksma 375 miljonit rubla). Pärast nende põhiliinide väljaehitamist kavatseti ehitada ja osaliselt ehitatigi rida muid liine — Amuuri, Taškent—Barnauli, Vernõi—Semipalatinski (kaht viimast ei ehitatud) jt.

Raudteede rajamine etendas Siberi majanduslikul kasutuselevõtmisel otsustavat tähtsust. Pärast raudteeliinide ehitamist tuli Siberisse ümberasumise kohta kehtivad kitsendused muidugi kaotada, mida 1904. aasta seadusega tehtigi. Alates sellest ajast arenes ümberasumine ja Siberi asustamine, eriti Lääne-Siberi raudtee lähedastes piirkondades, väga kiirelt. Külvipind hakkas kiiresti suurenema, arenes veisekasvatus ja või tootmine, hakati arendama lamba- ja seakasvatust. Ümberasunute majandites hakkas arenema kaubaline põllumajandus. Esitame alljärgnevalt mõned arvud, mis iseloomustavad neid nähtusi 1900. aastal (Siberi raudtee ekspluateerimise algul) ja 1909. aastal. Siberi raudtee piirkonnas oli:[1]

[1] «Азиатская Россия», изд. Министерства земледелия, т. II, 1914, стр. 531.

	1900. a.	1909. a.
Elanikkond (tuhandetes)	5 846	8 683
Veoste käive (tuhandetes puudades) .	44 672	119 183
Nisu keskmine aastane väljavedu aastail 1900—1905 ja 1906—1909 (tuhandetes puudades)	16 925	45 692
Asustatute keskmine arv aastas (tuhandetes) aastail 1900—1905 ja 1906—1909	66,8	320,0

Väiksem tähtsus polnud ka Amuuri raudtee rajamisel, mis muutis selle piirkonna laialdase põllumajandusliku koloniseerimisfondi kättesaadavaks ja võimaldas alustada laialdase metsafondi tööstuslikku ekspluateerimist ja eksportimist.

Pärast raudteede ehitamist omandas talupoegade ümberasumine Siberi majanduse arenemises otsustava tähtsuse.

Talupoegade ümberasumine. Talupoegade ümberasumine Siberisse polnud kapitalismi arenemise algperioodil pärast 1861. aasta reformi, nagu eespool mainitud, küll keelu all, kuid ei leidnud ka soosimist ega toetust. Vaatamata sellele, et Siberi kapitalistliku kasutuselevõtmise huvides oli tema massiline koloniseerimine äärmiselt vajalik, ei leidnud ümberasumise vabadus valitsuse poolehoidu, kes lähtus mõisnike klassihuvidest ja püüdis takistada mõisamajanditele hädavajaliku tööjõu vähenemist. Seepärast reglementeerisid aastail 1881—1889 ja 1893—1896 väljaantud seadused ümberasujate liikumist rangelt, võimaldades seda üksnes eriloal. Igasugune muul viisil ümberasumine loeti «omavoliliseks» ja oli keelatud endisesse elukohta tagasisaatmise ähvardusega.

Alles pärast Siberi raudtee ehitamist tunnistati raudteelähedaste piirkondade süstemaatiline koloniseerimine talupoegadega vajalikuks. 1904. aasta seadusega kuulutati ümberasumine vabaks, ümberasumise reguleerimiseks, ümberasujatele rahalise abi andmiseks ja nende maakorraldusega seoses olevate küsimuste lahendamiseks aga loodi erilised organid. Kuigi «omavoliline» ümberasumine polnud vaibunud ka keelu ajal, omandas see XX sajandi algul erilise hoo.

Tõepoolest, Ümberasustamise Valitsuse statistilistel andmetel oli kõigist Euroopa-Venemaa kubermangudest (kaasa arvatud Kaukaasia, Poola ja Baltimaad) mõlemast soost ümberasujate arv koos perekondadega (tuhandetes) ajavahemikul 1895.—1914. a. (Uraali taha või tagasi) järgmine:[2]

[2] Tabel on koostatud Ümberasustamise Valitsuse andmeil, mis on võetud raamatust «Переселение в Сибирь», вып. 31, 1906, ja ka «Переселение в Сибирь из 8 губерний, входящих в состав Южнорусской земской переселенческой организации», 1913.

	Uraali taha	Tagasi
Aastail 1885—1895	469,3	—
„ 1896—1904	1 004,2	179,3
„ 1905—1909	1 891,5	157,3
„ 1910—1914	1 183,7	360,0
Aastal 1915	27,6	10,1

Üldse moodustas elanikkonna juurdekasv Siberis ajavahemikul 1896.—1913. a. ainuüksi ametlikult registreeritud ümberasujate arvel kuni 4 795 000 inimest. Alates 1910. aastast hakkab ümberasumine mõnel määral nõrgenema, sest ümberasujate viletsad elutingimused kodumaal, raha nappus majandi soetamiseks Siberi rasketes looduslikes tingimustes, valitsuse rahalise ja materiaalse abi tühisus sundisid paljusid ümberasujaid oma majandid maha jätma ning kodumaale tagasi pöörduma. Pealegi selgus, et asustamiseks ettevalmistatud maafondid Lääne-Siberi ja Stepi Krai paremat maadel olid lõppenud, Ida-Siberisse aga siirdus ümberasujaid vähe.

Geograafiliselt oli ümberasumine ebaühtlane, koondudes peamiselt Lääne-Siberisse ja Stepi Kraisse. Nii näiteks asus ümberasujate koguarvust ajavahemikul 1866.—1913. a. Lääne-Siberi viide kubermangu 1 191 000 inimest, Ida-Siberi kolme oblastisse — 135 500 inimest ning Stepi Krai ja Kesk-Aasia nelja oblastisse — 430 600 inimest. Üksikute kubermangude järgi oli see järgmine: Tomski kubermang — 554 600, Akmolinski kubermang — 320 400, Turgai ja Uraali kubermangud — 232 800, Jenissei kubermang — 186 300 ja Tobolski kubermang — 159 300 inimest, ülejäänud kubermangud alla 100 000, nagu näiteks Taga-Baikali oblast — kõigest 3200 inimest.

Ümberasujate põhimass pärines Ukraina ja Kesk-Venemaa põllumajanduslikest kubermangudest, s. t. ülerahvastuse ja maapuuduse all kõige rohkem kannatavatest piirkondadest. Nii näiteks oli kogu ülalnimetatud ajavahemiku jooksul ümberasujaid (tuhandetes, mõlemast soost) järgmiselt:

Poltaava kubermangust		399,5
Tšernigovi	„	312,8
Kurski	„	263,5
Mogiljovi	„	254,2
Voroneži	„	230,1
Kiievi	„	220,7
Harkovi	„	219,3
Jekaterinoslavi	„	204,4

Ümberasunute majandite iseloom. Siberi majandusele oli tohutu suur tähtsus mitte üksnes inimeste juurdevoolul, vaid ka kõigil neil väärtustel, mis nad tõid endaga kaasa Siberi majandusse. Ümberasumise intensiivistumine aastail 1907—1909 põhjus-

tas Siberis ja peamiselt tema lääneosas põllumajanduslikuks otstarbeks uute maade ulatusliku kasutuselevõtmise. Suurenes külvipind, arenes edasi loomakasvatus. Ainuüksi ajavahemikul 1906.—1910. a. hariti üles kuni 30 miljonit tiinu uudismaad, mis põhjustas siin külvipinna väga kiire kasvutempo. Nii Siberi «vana-asunike» kui ka «uusasunike» majandid muutusid mõne aasta jooksul pärast ümberasumist, eriti aga pärast raudtee rajamist ja kaupade turustamise arenemist, oma põhiosas kiiresti tüüpilisteks väikekaubalisteks majanditeks. Ümberasunute majandite ametlik uurimine aastail 1911—1912 näitas, et Siberisse üle kümne aasta tagasi ümberasunute majandites oli keskmiselt 17,25 tiinu põldu ühe majandi kohta. Nisu külvipind suurenes ümberasunute majandites 10 aasta jooksul ühe miljoni tiinu võrra, vilja kaubaline ülejääk kasvas 10,5 miljonilt puudalt 50 miljoni puudani.

Nagu me edaspidi näeme, oli Siberi talumajandus (muidugi oma kõrgemates, kulaklikes rühmades) suureks põllutöömasinate tarbijaks, ostes neid keskmiselt mitu korda rohkem kui «keskmine» talund Euroopa-Venemaal. Needsamad Siberi kulaklikud majandid olid peaosanikeks piimaühistutes, mis soodustasid tugevasti kaubalise loomakasvatuse ja või tootmise arenemist Siberis. Ka lehmade ja hobuste arvu poolest oli Siberi talumajandus kõrgemal järjel kui Euroopa-Venemaa talumajandus. Nii näiteks oli sõjaväelise hobuste loenduse andmeil Siberi kõigis kubermangudes hobuseta talundite arv äärmiselt väike. Näiteks 1912. aastal oli hobuseta talundeid: Tomski kubermangus — 7,2%, Taga-Baikali oblastis — 9,4%, Tobolski kubermangus — 9,7%, Jenissei kubermangus — 10,4%, Kesk-Venemaa põllumajanduslikes kubermangudes aga oli hobuseta talundite erikaal 33—40% ja Edela-Venemaa kubermangudes — 60—65%.

Kahjuks ei anna Siberisse ümberasunute majandite kohta läbiviidud uurimuste statistilised andmed nende diferentseerumisest ja klassikoosseisust täielikku ülevaadet ja tuleb leppida ainult mõne üksiku näitega. Majandusliku olukorra poolest olid omavahel erinevad kõigepealt «vana-asunike» ja «uusasunike» majandid. Seda iseloomustavad näiteks järgmised andmed talumajanduse uurimisest Tomski kubermangus:[3]

	Ümber asunud	
	enne 1886. aastat	1893. aastal
Keskmiselt talundi kohta:		
külvipinda tiinudes	6,6	1,7
lüpsilehmi	2,4	0,8
tööhobuseid	3,1	1,3
Hobuseta ja ühe hobusega talundite erikaal %-des	18,5	60,1
Põllutöölisi andvate talundite erikaal %-des	9,8	17,6

[3] А. А. Кауфман, Переселение и колонизация, 1905, стр. 288.

Lenin, esitades vana- ja uusasunike talundite kohta andmeid Irkutski ja Jenissei kubermangude uurimise põhjal ja rühmitades need andmed klassiliste tunnuste järgi, märgib, et madalamate rühmade (hobuseta või 1—2 hobusega) talunditele, milliseid oli talundite üldarvust 39,4% ja kus asus 24% elanikkonnast, kuulus põllumaast ainult 6,2% ja loomakarjadest 7,1%. Samal ajal kõrgematele, 5 või enam hobusega talundirühmadele, mis moodustasid talundite üldarvust 36,4% ja elanikkonnast 51,2%, kuulus külvipinnast 73% ja kariloomadest 74,5%. Esimesed rühmad andsid põllutöölisi (20—35 — 59% talundeist), viimased, kõrgemad rühmad kasutasid ulatuslikult palgalist tööjõudu (30—70% talundeist oli palgatöölistega).[4]

Seega esines vana-asunike suurt külvipinda omava kaubalise ja palgalist tööjõudu kasutava kulakliku talumajanduse kõrval üsna suur rühm külvipinnata või vähese külvipinnaga, hobusteta ja vähese lehmade arvuga majandeid, kes müütasid esimese rühma majanditele tööjõudu.

Eramaade majandamine. Mis puutub mõisnike eramaavaldusesse Siberis, siis selle ulatus oli tühine. Tsaarivalitsus püüdis küll Siberis mõisamajandust juurutada, kehtestades juba 1822. aastal seaduse ametnikele maa eraldamise kohta. Samu sihte taotlesid ka seadused aastaist 1868, 1882 ja 1901. Nende katsete tulemused aga polnud kuigi suured. Eramaid oli kõige rohkem Tobolski kubermangus — 383 000 tiinu, seejärel Akmolinski oblastis — 316 000 tiinu, Jenissei kubermangus seevastu oli 91 000 tiinu, Tomski kubermangus — 37 000 tiinu, Primorski oblastis — 18 000 tiinu ja Irkutski kubermangus 8000 tiinu. Seega üsna tühine protsent üldisest põllumajanduslikust pindalast. Viimastel sõjaeelsetel aastatel tekkis eramaade järele suur nõudmine eraettevõtjate-karjakasvatajate hulgas, kes hakkasid Siberi steppides organiseerima suurkapitalistlikku meriino lammaste kasvatust.

Põllunduse arenemine. Siberis sõltus põllunduse arenemine peamiselt ümberasunute arvu kasvust ja talumajanduse kõrgemate rühmade muutumisest, eriti pärast Siberi raudtee ehitamist, suure külvipinna ja kaubalisusega majanditeks. Seetõttu oligi külvipinna kasv kõige suurem alates XX sajandi algusest. Nii näiteks oli külvipindade suurus 1905. aastal Statistika Keskkomitee andmeil Aasia-Venemaal umbes 7 miljonit tiinu, 1911. aastal aga oli see juba 11 miljonit tiinu ja Põllutööministeeriumi arvestuste järgi koguni 12 239 000 tiinu. Tolleaegsete administratiivüksuste vahel jagunes see külvipind ebaühtlaselt, mida näitavad järgmised arvud (tuhandetes tiinudes) külvipinna suuruse kohta 1911. aastal (võrdluseks esitame vastavad arvud ka Kesk-Aasia kohta):

[4] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 92—93.

	Kokku	Sellest kohalikel rahvastel[5]
Lääne-Siberi kahes kubermangus	4413,0	43,7
Ida-Siberi kolmes „	1140,5	139,3
Kaug-Ida neljas oblastis	973,3	59,5
Stepi Krai neljas oblastis	2392,3	469,7
Turkestani viies oblastis	3319,7	1114,2

Seega kuulus külvipinnast suurem osa vene rahvusest vana- ja uusasunikele, kohalikele rahvastele aga kuulus Siberis külvipinnast päris väike osa ja põllundus oli neil nõrgalt arenenud. Turkestanis seevastu, kus domineeris puuvillakasvatus, oli külvipinnast suur osa, peaaegu pool, kohalike rahvuste käes. Siberi põllunduse arenemises etendas privilegeeritud koloniseerijatena ümberasunud vene talupoegade majandus peaosa. Neile eraldas tsarism poliitilistel kaalutlustel kulaklike suurtalundite rajamiseks laialdasi kohalikelt elanikelt äravõetud maafonde. Sel alusel muutus Lääne-Siber alates XX sajandi algusest suurte viljaülejääkidega põllumajanduslikuks asumaaks.

Üldse andis Siber aastail 1906—1910 kuni 440 miljonit puuda teravilja, sellest 350 miljonit puuda toiduteravilja. Pärast oma vajaduste rahuldamist toiduteravilja osas jäi veel kuni 70—80 miljonit puuda üle väljaveoks Euroopa-Venemaale ja eksportimiseks nii Läände kui ka Itta. Ida-Siberil oli teravilja puudujääk ja ta kattis selle sisseveoga Lääne-Siberist. Sealjuures Lääne-Siberis, mis oligi peamiseks teravilja saatjaks Euroopasse, moodustas nisu teravilja külvipinnast kuni 49%, mistõttu see domineeris ka väljaveos.

Mis puutub põlluharimise süsteemi, siis õiget külvikorda ja õiget väetamist Siberi põllunduses ei tuntud. Domineeris reguleerimata söödipõllusüsteem, kus vili järgnes viljale ja põld jäeti 10—12 aasta pärast sööti. Karjamajandites arenes jõudsalt põldheinakasvatus. Kurnamata pinnase tõttu olid keskmised saagid põuast puudutamata piirkondades tolle aja kohta suhteliselt kõrged. Keskmine saak oli 60—70 puuda tiinult, headel aastatel aga oli see 150 puuda ja rohkem. Põuastel stepialadel olid saagid ebastabiilsed ja madalad. Madalad olid nad ka põhjapoolsetes taigapiirkondades. 57—58-ndast põhjalaiuse kraadist kaugemale põllundus ei levinudki.

Üheks Siberi põllunduse arenemist iseloomustavaks tähtsaks näitajaks oli põllutöömasinate kasutamise kiire kasv. Põllu- ja heinamaade määratu suur pindala, vana-asunike majandite kulaklik iseloom, töökäte puudumine, kõik see tekitas laiaulatusliku masinate kasutamise vajaduse. Siberis oli iga majandi kohta keskmiselt 2,25 põllutööriista, Euroopa-Venemaal aga tuli iga majandi

[5] Peale selle puuduvad andmed 1 834 000 tiinu jaotuse kohta («Азиатская Россия», т. II, стр. 274).

kohta keskmiselt vaid 1,8 põllutööriista. Siberi talumajanduses kasutati põllutööriistu seega 1,25 korda rohkem. Tolleaegse klassifikatsiooni järgi oli Siberis iga 100 põllutööriista kohta «täiustatud» põllutööriistu 76,6. Sama näitaja Euroopa-Venemaal oli 57,1. Eriti suur osatähtsus oli viljakoristus- ja pinnase harimise masinatel. See oli Siberi põllunduse suhtelise ekstensiivsuse tunnuseks. Üldse kasutas Siber põllutöömasinaid ja -riistu aastail 1910—1911 keskmiselt 20 miljoni rubla väärtuses aastas.

Karjandus. Loomakasvatuse määratu suurt tähtsust Siberi rahvamajanduses iseloomustavad alljärgnevad arvud. 1910. aastal oli iga 100 elaniku kohta kariloomi:

	Euroopa-Venemaal	Aasia-Venemaal
Hobuseid	15	54
Veiseid	24	60
Lambaid	33	153
Kitsi	1	19
Sigu	9	8

Teiste sõnadega, Aasia-Venemaal oli loomade arv elaniku arvuga võrreldes mitu korda suurem kui Euroopa-Venemaal. Hobusteta talundeid oli Siberi kubermangudes palju vähem kui Euroopa-Venemaal (Siberis 7,2%, Euroopa-Venemaal 10,4%).

Või tootmine Siberis. Lääne-Siberis soodustasid karjanduse kõrge arengutase ning karja- ja heinamaade rohkus piimamajanduse tekkimist juba ammugi. Ühendusteede puudumise tõttu aga oli ta piiratud kohalike turustamisvõimalustega. Raudteede ehitamine andis talupoegade ühistegelikule müügi- ja eksportvõi tootmisele tugeva tõuke. Piisab, kui mainida, et 1894. aastal läks kahest Lääne-Siberi kubermangust ekspordiks 400 puuda võid 4000 rubla väärtuses, 1900. aastal aga juba 1 050 000 puuda 11 886 000 rubla väärtuses, 1907. aastal — 3 413 000 puuda 44 513 000 rubla väärtuses ja 1912. aastal 4 459 000 puuda 68 miljoni rubla väärtuses.

Raudteede arenemise kõrval etendas Siberi võitootmise edusammudes tähtsat osa ka võitootmise alal ja krediidinduses arenev ühistegevus. Ühistegelik liikumine võitootmise alal algas Tobolski kubermangus Kurgaani maakonnas 1896. aastal. Siit levis ta kiiresti laiali, konkureerides edukalt varem ülekaalus olnud erameiereidega. Lääne-Siberis oli 1911. aastal kokku 3102 meiereid, nendest 1318 ühistegelikku ja 1784 eraettevõtet, kusjuures vanades ühistegelikes võitootmise piirkondades (Kanski ja Jalutorovi maakondades) ulatus ühistegelike meiereide arv 90—94,5%-ni meiereide üldarvust.

Ühistegeliku võitootmise aluseks Siberis olid võib-olla veelgi rohkem kui põllunduses suure lehmade arvuga kulaklikud majandid.

1895—1905-ndate aastate andmeil oli Tobolski kubermangu kooperatiivsete artellide igal osanikul keskmiselt 4,5—5 lehma, kusjuures ühe lehma aastaseks piimatoodanguks oli 30—33 puuda ja igalt piima puudalt saadi 47—48 kopikat sissetulekut (aastail 1904—1905). Kuid ühistegelike ettevõtete mõjukateks osanikeks olid valdavas enamuses või peaaegu eranditult suure lehmade arvuga kulaklikud majandid. Näiteks Põllutööministeeriumi andmeil, mis ta sai Tobolski kubermangu võitootmise artellide uurimisel, oli lehmade arv 1903. aastal võitootmise artellidest osavõtvatel ja mitteosavõtvatel majanditel järgmine:[6] artelli liikmetel oli lehmi ühe majandi kohta keskmiselt 7,3; mitteliikmetel aga 2. Aruannete autor, Põllutööministeeriumi ametnik, märgib, et «kooperatsiooni põhielemendi moodustavad mõjukamad ja jõukamad isikud, nemad on alati selle initsiaatoriteks». Vastupidi, nagu mainib teine Siberi võitootmise artellide vaatleja, «ei rikasta pobuleid ja kerjuseid mingisugused artellid, mis üldsegi pole loodud nende jaoks. Samuti ei päästa artellid ka väesemaid piimahankijaid, kellel on ainult 1—2 viletsat lehma, sest kapitali puudumise tõttu ei suuda nad oma majandit tõsta nende nõuete tasemele, mida neile juba praegu . . . käskivalt dikteerib maailmaturg».[7]

Seega muutus Siberi ühistegelik võitootmine eksportturule tootvate, suure lehmade arvuga, kõrgekaubaliste kulaklike majandite koondiseks. Selles suhtes oli Siberi ühistegelikus võitootmises ja -ekspordis välismaisel ja esmajoones inglise kapitalil suur tähtsus. Inglise spetsiaalsed võid importivad firmad varustasid teda krediidiga, koorelahutajatega, eksport-taaraga, organiseerisid külmutus- ja laomajandust jne.

Muudest loomakasvatusharudest arenes kiirelt linnukasvatus — kanamunade tootmine. Kanamunade väljavedu Siberist ulatus 360—370 tuhande puudani aastas.

Metsamajandus. Oma grandioossuse poolest oleksid Siberi metsarikkused pidanud tema rahvamajanduses etendama suurt osa. 1912. aasta andmeil, mis polnud kaugeltki täielikud ega täpsed, ulatus metsade kogupindala Siberis 316,7 miljoni tiinuni. Võrdluseks võib märkida, et Kanadas oli see 296,5 miljonit tiinu ja Põhja-Ameerika Ühendriikides 224,5 miljonit tiinu. Siberis asuvatest metsadest oli 238,7 miljonit tiinu riigi valduses («kroonumetsad»), 20 miljonit tiinu kuulusid «kabinetile» (tsaari isiklik omand), 10 miljonit tiinu kuulus kasakatele. Kasutuskõlbliku metsa pindala osatähtsuseks oli Siberis kõigest 39% Euroopa-Venemaa 80% vastu. Niihästi metsa valdamise tingimuste kui ka kogu metsamajanduse organisatsiooni tulemuseks oli see, et metsarikkuste kasutamise protsent oli tühine ja pinnaühikult saadav tulu äärmiselt väike. Nii näiteks moodustas kõigist Aasia-Venemaa metsa-

[6] Балашкин, Отчет за 1903 г., стр. 27.
[7] Прокопович С. Н., Кооперативное движение в России, 1913, стр. 137.

dest saadud tulu 1910—1912-ndail aastail 4—4,3 miljonit rubla, mis andis metsamaade tiinu kohta näiteks Tomski ja Tobolski kubermangus 5—6 kopikat ja Siberis üldse — 1,3 kopikat.

Kalandus ja jahindus. Kalandus etendas Siberi rahvamajanduses silmapaistvat osa, andes, nagu näitavad arvestused, aastail 1909—1910 väljaveoks kuni 9,73 miljonit puuda kala 25,84 miljoni rubla väärtuses. Sellest langes Kaug-Idale 7 miljonit puuda kala 18 miljoni rubla väärtuses, kusjuures arvesse ei ole võetud kontsessiooni saanud jaapani kalatööstusettevõtete püüki. Kuid kala rohkusele ja kõrgele kvaliteedile vaatamata oli kalapüügitehnika, samuti aga ka kalade hoidmise, soolamise, töötlemise ja transportimise tehnika väga primitiivne.

Üheks Siberi rahvamajanduse väljapaistvaks haruks oli ka jahindus. Siberi ääretutes metsades olid veel säilinud niisugused hinnalised metsloomad, nagu sooblid, hermeliinid, hõberebased, tuhkrud, saarmad, karud, oravad jt., kes X—XV sajandil olid Euroopa-Venemaal peamisteks jahiobjektideks. Metsloomapüügi ja jahindusega tegelesid vene küttide kõrval väga laialdaselt ka teised Siberi rahvused. Poolrändrahvastel, nagu tunguusidel, orotšoonidel (nanidel), tšuktšidel (luoravetlaanidel) jt. olid aga jahindus ja metsloomapüük sageli peaaegu ainsaks elatusvahendiks.

Vähegi täpsemate andmete puudumise tõttu on raske esitada arve, mis võiksid seda tööndusharu iseloomustada. Aluseks võttes rahvusvahelise ajakirjanduse poolt tehtud arvestust maailma karusnahatoodangu kohta 1910. aastal, selgub, et maailma karusnahkade kogukäibest 130 miljoni rubla väärtuses langeb Siberile kuni 50—55 miljonit rubla. Sealjuures andis Siber kuni 15 miljonit oravanahka, 70 000 sooblinahka, 700 000 hermeliininahka, 150 000 tuhkrunahka jne.

Sellisele jahinduse ja metsloomapüügi rahvamajanduslikule tähtsusele vaatamata oli karusnahkade kokkuost XX sajandil sama primitiivselt organiseeritud kui XVI—XVII sajandilgi. Kokkuost toimus terve hulga vahelülide kaudu, alates väike-kokkuostjast või agendist, kes kogus karusnahku otse küttidelt, kas siis vanade võlgade katteks või vahetuskaubana püssirohu, tina, viina, suhkru, tubaka, tekstiilkaupade jm. vastu. Kõik need kaubad olid äärmiselt madala kvaliteediga, vahetuskaubana aga hinnati kokkuostja poolt väga kõrgelt. Seetõttu ei saanud kütt üldreeglina oma töö eest tühist tasugi, vaid, vastupidi, muutus kokkuostja alatiseks võlgnikuks. Tihtilugu pärandusid võlad põlvest põlve edasi. Karusnahkade edasine kaubanduslik kulg läbis rea suuremaid ülesostjaid, kuni nad sattusid kohalikele laatadele, mis toimusid Jakutskis ja Irbitis, ning seejärel Nižni Novgorodi laadale, kus toimus nende kokkuost realiseerimiseks siseturul või eksportimiseks välisfirmade poolt.

Põdrakasvatus. Tundravööndis elunevatel rahvastel — tunguusidel (evenkidel), vogulitel (mansidel), tšuktšidel (luoravetlaanidel), jakuutidel, samojeedidel (neenetsitel), ostjakkidel (hanti-

del) ja teistel rahvastel (harvemini venelastel) oli üheks majanduse põhiharuks põdrakasvatus. Kokku oli Siberis ebatäpsetel ametlikel andmetel aastail 1906—1910 kuni 1 100 000 kodupõtra. Olles peamiseks transpordivahendiks, annavad nad ühtlasi toiduks piima, liha ning müügiks nahku ja sarvi. Põdrakasvatuse majanduslikuks iseloomuks oli põtrade rändkarjatamine. Vaesematel peremeestel oli tavaliselt 10—20 põtra, mõnedel suuromanikel oma kahetuhandepealised ja suuremad karjad. Suuromanike põdrakasvatus omandas kaubalise iseloomu, kusjuures oma toodangu nad realiseerisid vaheltkauplejatele-ülesostjatele.

Tööstus. Mis puutub töötlevasse tööstusse, siis selle äärmiselt madalat arenemistaset Aasia-Venemaal iseloomustavad järgmised 1908. aasta loenduse arvud: tööstusettevõtteid oli Siberis kokku 1049, tööliste koguarvuga 37 230 inimest ja kogutoodangu suurusega 161 miljonit rubla, mis moodustas impeeriumi tööstuse kogutoodangust 3,5%. Üksikute piirkondade kaupa (Lääne-Siber, kaasa arvatud Jenissei ja Irkutski kubermang, ja Kaug-Ida, kaasa arvatud Jakuudi ja Taga-Baikali oblast) olid vastavad arvud järgmised (võrdluseks esitame andmed ka Kesk-Aasia kohta):[8]

Piirkonnad	Kogutoodang (miljonites rublades)	Toodang ühe ettevõtte kohta (tuh. rbl.)	Tööliste arv (tuh.)	Toodang ühe töölise kohta (rublades)
Lääne-Siber	65,8	150,8	19,3	2817
Kaug-Ida	16,6	153,7	5,9	6536
Kesk-Aasia	78,5	202,8	12,0	3400

Kapitalism kasutas väga nõrgalt ka Siberi määratu suuri maavarasid. Kullatootmine toimus enamasti primitiivselt, kullaotsijate poolt, ning ainuüksi Leena, Vitimi, Zeeja ja Bureja piirkonnas esines suurtööstuslik, kapitalistlik kullatootmine, mis oli organiseeritud väliskapitalide ja esmajoones inglise aktsiaseltside poolt (kuulus Leena Kullatootmise Ühing, inglise aktsiaseltsi «Lena Goldfields'i» filiaal).

Siberis toodeti 1910. aastal kokku umbes 1769 puuda kulda. Sellest andis Vitimi ringkond 821 puuda, Zeeja ringkond — 199 puuda ja Bureja ringkond — 193 puuda kulda. Arvestati, et peale selle ammutati kuni 1000 puuda kulda «metsikul» teel (salaja). Muid metalle (hõbedat, tina, vaske, tsinki, inglistina) leidus suurel hulgal Nertšinski krais (hõbe), Kirgiisias (tina, vask) ja Altai mägedes, kuid nende kaevandamine ja tootmine oli väga väike. Näiteks Nertšinski krais toodeti hõbedat ainult 30 puuda aastas, vaske ainult kuni 300 puuda aastas jne. Rauda, grafiiti, soola ja teisi maavarasid ei kaevandatud peaaegu üldsegi.

[8] «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности за 1908 г.», под ред. В. Е. Варзара, Спб. 1912.

Siberi mäetööstuse ajalugu on väga vana. Siberi rahvused tootsid metalle veel enne maa hõivamist venelaste poolt. XVIII sajandil organiseeris tsaarivalitsus siin rea suurtehaseid, nagu Kolõvani, Nertšinski ja Zmeinogorski hõbedakaevandused, Salaiiri, Zõrjanovi ja muud tehased. Kõige suuremad neist läksid XIX sajandil «kabineti» käsutusse, s. t. muutusid keisri omandiks. Tehased rajati XVIII sajandil peamiselt (välja arvatud tehased, mis baseerusid sunnitööliste kasutamisel) riigi talupoegade «juurdekirjutamise» teel. Need talupojad hakkasid tegelikult muutuma tehaste pärisorjadeks. Pärast 1861—1866-ndate aastate reforme hakkasid nad (välja arvatud sunnitöölised) täiendama vabapalgaliste mäetööliste kaadrit.

Riigi ja «kabineti» omandiõigus maavaradele ja nende kaevandamisele, tootmistehnika äärmiselt madal tase, initsiatiivi puudumine, tööjõu nappus ja selle ebaratsionaalne kasutamine, kõik see tingis seda, et Siberi ammendamatutele loodusvaradele vaatamata ei kasutanud vene kapitalism neid rikkusi kuigi suurel määral. Kuna metropoli kapital kohalike tööstuslike toorainete või kütteainete vastu kohaliku tööstuse arendamise eesmärgil huvi ei tundnud, siis oli ta täiesti võimetu kasutusele võtma isegi selliseid esmaklassilisi piirkondi, nagu Altai, Kuznetski jt. Arvukatele suurtele leiukohtadele vaatamata toodeti näiteks Altai rikastes leiukohtades XX sajandi esimesel aastakümnel kõigest 1000 kuni 1500 puuda vaske. Kuznetski basseini muinasjutulistele kivisöevarudele vaatamata ei kaevandatud siin peaaegu üldsegi kivisütt. Vähesel määral kaevandati kivisütt XX sajandi algul peaasjalikult Anžeri (riigi-) ja Sudženi (era-) kaevandustes, mis andsid aastas kokku ainult kuni 30 miljonit puuda toodangut. Muid maavarasid ei kaevandatud peaaegu üldsegi. Kohaliku tähtsusega raua- ja terasetootmine toimus äärmiselt piiratud ulatuses väikestes algelistes tehastes. Kõige suurem eraettevõtjale kuuluv rauatehas (Irkutski lähedal) muutus pärast raudtee ehitamist aktsiaseltsiks, kuid jäi siis pankrotti.

Seega jättis vene tööstuskapitalism sellel oma rikkaimal asumaal oma teise, temale väga vajaliku metallurgia- ja kütusebaasi (Donetsi basseini ja Krivoi Rogi kõrval) loomata. Veelgi rohkem, vene kapitalism ei suutnud seda asumaad üldsegi tööstuslikule kasutamisele võtta. Veel XX sajandil oli Siber vene tsarismile sunnitööliste pagenduskohaks ja osalt ka «kabineti» tehastelt sissetuleku saamise allikaks. Kapitalismile aga oli Siber endiselt turuks ja toorainebaasiks, kust ta hankis põllumajanduslikke tooraineid ning kuhu ta realiseeris tööstuse ja peamiselt kergetööstuse tooteid.

Kaubandus. Mis puutub sisekaubandusse, siis enne raudteede ehitamist toimetati kaubad laatadele vooriveo korras (välja arvatud veeteed). Tohutu suurte kauguste tõttu takistas see turu laienemist ja tõstis märksa kohaleveetavate kaupade hindu. Juhtivat osa kaupade käibes ja jaotuses etendasid Nižni Novgorodi ja Irbiti laadad. Pärast raudteede ehitamist muutus olukord järsult. Mõned

raudteejaamad, nagu näiteks Novonikolajevsk (praegune Novosibirsk), muutusid «ameerikaliku» kiirusega suurteks jaotuspunktideks. Ühes sellega hakkasid kaubad igasuguste agentide, proovireisijate jt. kaasabil jõudma ka kõige kaugematesse kolgastesse, kust omakorda pumbati välja tooraineid.

Kuid ka pärast raudteede ehitamist toimus Siberi majanduslik vallutamine vene kapitalismi poolt õige aeglaselt. Kaug-Ida oblastites etendas otsustavat tähtsust välismaiste firmade ja kaupade konkurents (eriti siis, kui Vladivostok oli vabasadam). Üksnes Lääne-Siberi turgudel valitses täielikult vene kapital.

XX sajandi algaastail, kuni vabasadama sulgemiseni Vladivostokis 1909. aastal jäi vene kapitalistliku tööstuse poolt turustatavate kaupade hulk mitte üksnes Mandžuurias, vaid ka Venemaale kuuluvas Primorje krais väliskaupade impordist tunduvalt maha. Näiteks Ussuuri kraisse veeti põllutöömasinatest 93,8% ja metallitoodetest 89,1% mitte Euroopa-Venemaalt, vaid välismaalt. Mandžuurias saadi 97,8% põllutöömasinatest ja 58,5% metalltoodetest välismaalt. Ida-Siberisse saabus välismaalt 36,4% põllutöömasinatest, Lääne-Siberisse aga ainult 19,6%.[9]

Siberist väljaveetavad kaubad pärinesid: vili Lääne-Siberist (mitte kaugemalt kui Krasnojarskist), veised ja teised karjasaadused stepikubermangudest (välja arvatud või, mis tuli Tomski ja Tobolski kubermangudest), kala Kaug-Idast, Obi ja Jenissei jõgikondadest.

Idapiiri tohutule pikkusele vaatamata oli Siberi osatähtsus üldises väliskaubanduslikus käibes äärmiselt väike. Aastail 1909—1911 moodustas Siberi osa ekspordi alal ainult 53,7 miljonit rubla ehk 3,8% Venemaa üldkäibest ning impordi alal 130,8 miljonit rubla ehk 14,2%.

Siberi rahvaste majandus ja elu-olu. Senini me käsitlesime esmajoones Siberi venelaste rahvamajanduse arenemise tingimusi seoses kolonisatsiooni ja ümberasumisega. Kuid nagu me juba näitasime, oli 1911. aastal Aasia-Venemaa kogu elanikkonnast (19 693 000 inimest) venelasi, ukrainlasi, valgevenelasi ainult 9 945 000. Siberis endas (ilma Kesk-Aasia ja Stepi Kraita) oli elanikkonna suuruseks 9 366 000 inimest, millest venelasi, ukrainlasi ja valgevenelasi oli 8 393 000. Ülejäänud elanikud, kokku 973 000 inimest, kuulusid paljudesse eri rahvustesse. Viimased moodustasidki maa põliselanikkonna. Nendeks olid (toome siinjuures nende vanad ja kaasaegsed nimetused): tšuktšid (luoravetlaanid) — 129 000 inimest, korjakid (nõmõlaanid) — 7900 inimest, kamtšadaalid (itelmeenid) — 2200 inimest, giljakid (nivhid) — 4300 inimest ja teised; Uraali-altai etnograafilised rühmad: ostjakid (handid) — 17 200 inimest ja vogulid (mansid) — 7500 inimest; samojeedi suguharud (neenetsid) — 7800 inimest; tunguusid (evengid) oma paljude suguharudega — 75 200 inimest; türgi-

[9] «Азиатская Россия», т. II, стр. 415.

tatari rahvuste rühm, kus suurematcks rahvusteks olid jakuudid 245 000 inimesega ja tobolski-tomski tatarlased 208 100 inimesega ning lõpuks mongolite rühm Siberi kõige arvukama rahvuse — burjaatidega — 332 500 inimest.

Juba ainuüksi see maa põliselanike rohkearvuliste rahvaste loetelu ja nende geograafiline paiknemine peamiselt maa põhjapoolsemates tundra iseloomuga ning mereäärsetes osades vihjab pidevale, siin ammust ajast toimunud protsessile, mille tulemusena Altai eelmäestikust ja Mongoolia steppidest siia sissetunginud mongoli ja türgi-tatari päritoluga rahvad tõrjusid maa põliselanikud nende endistest asukohtadest välja. Hiljem liikus osa neist sissetungijatest, nagu me eespool nägime, kaugele läände, kuni Kagu-Euroopa steppideni (mongolid), osa aga jäi mongoli võimu väikeste jäänustena paigale (tobolski tatarlased, burjaadid jt.). Märksa hiljem hakkasid nad kõik sattuma Vene kolonisatsiooni mõju alla.

Kuid isegi kapitalismi ajastul säilitasid paljud neist rahvastest, eriti aga need, kes olid väiksearvulisemad ja asusid kaugemates, raskesti kättesaadavates kohtades, ikka veel täiel määral oma patriarhaalse sugukondliku eluviisi, oma erilise majanduse, mis baseerus nomaadlikul rändeluviisil — jahindusel, kalandusel ja põdrakasvatusel, oma keele, usundi (paganlus, budism, šamanism) ja mahajäänud, kuid algupärase kultuuri. Kuni kapitalismi ajastu lõpuni ei osanud nende rahvuste elanikkonnast kuni 90—95% vene keelt. Vene keelt kasutasid ainult sugukondade vanemad ja vahendajad venelastega kaubitsemiseks. Kogu suhtlemine venelastega piirdus kaubitsemisega, mis sageli esines vahetuskaubandusena, kusjuures tootjaid ekspluateerisid rängalt niihästi nende oma rahvusest vahetalitajad kui ka vene kaubanduskapitali agendid. Isegi vene valitsuse katse kohaliku haldurkonna moodustamiseks vanemate või asulavanemate kujul mõnele kõige enam mahajäänud rahvuste rühmale jäi tulemusteta. Üksnes kõige rohkearvulisemad ja kultuursemad paikse või poolpaikse eluviisiga rahvad, nagu burjaadid, jakuudid, mongolid ja tatarlased, läksid üle põlluharimisele või karjakasvatusele, kuid ka need säilitasid osaliselt oma sugukondliku patriarhaalse eluviisi.

See kõik omas nende majandus- ja kultuurielu edasisel kujunemisel pärast Suurt Oktoobrirevolutsiooni otsustavat tähtsust, sest Siberi rahvad, jätnud vahele kapitalismi, lülitusid otseselt nõukogude sotsialistlikku kultuuri ja majandusse.

Siinkohal ei saa kõigi nende rohkearvuliste rahvaste majanduslikku ja poliitilist olustikku üksikasjaliselt käsitleda. Seepärast esitame siin üksnes lühidalt nende majanduses ja olustikus kapitalismi ajastul esinenud põhilised ja tüüpilisemad jooned.

B u r j a a d i d, kes elunesid Baikali järve, Irkutski ja Taga-Baikali piirkondades, kes «venestusid» kõige rohkem (eriti Irkutski burjaadid) ja omandasid vene majandusliku kultuuri, läksid vene ümberasujate tuleku järel (juba XVIII sajandil) endiselt pool-

nomaadlikule majandusele rajanenud jahinduselt ja karjakasvatuselt üle paiksele põlluharimisele. Põllunduslikes piirkondades oli ühe majandi kohta 5—10 tiinu põldu, millel kasvatati nisu, mis suuremates majandites läks müügiks. Primitiivne karjandus kaotas oma nomaadliku iseloomu ja muutus heinategemisel baseeruvaks koduloomade kasvatuseks. Kuid vana poolnomaadliku sugukondliku majanduse jäänused säilisid: burjaadid elasid ühte sugukonda kuuluvast 10—20 jurtast koosnevate «ulussidena». Niisugused sugukondlikud kogukonnad («bulukid») ja rändlaagrite jäänused koos nende vältimatu päraldisega,— talve- ja suvejurtadega — säilisid paljudel burjaatidel kuni viimase ajani. Burjaatide agraarsuhted olid eri kohtades erinevad, mis oli tingitud nomaadliku majanduse säilimisest, nagu näiteks Taga-Baikalis, või üleminekust paiksele põlluharimisele, nagu endises Irkutski oblastis. Nomaadlikes piirkondades säilisid sugukondliku korra igandid veelgi suuremal määral, kuid siin esines juba tunduv lagunemine väiksemateks isoleeritud rühmadeks ja üksikmajanditeks. Nendele majanditele ja rühmadele hakati ka piirkondasid («stoibištšed») kinnistama, millede suurus oli jõukamatel ja vaesematel perekondadel erinev.

Burjaadil-nomaadil, kel oli vähe loomi, oli tavaliselt kaks piirkonda — suvine ja talvine. Jõukamatel oli neli piirkonda, mida vahetati aastaaegade järgi. Kõige rikkamatel aga oli hulk piirkondi ja nad vahetasid neid sagedamini. Suvepiirkondades asusid elujurtad, mis moodustasid asula, «hortoni». Mitu naabruses asuvat hortoni moodustasid kogukonna, buluki, mis oli administratiivne maksude kogumise ja maade valitsemise keskorgan. Rändkogukonna heinamaade ühiskasutamine nõudis majandite tingimustes tarastamist. Seetõttu võis kogukonnast osa võtta igaüks, kes oli tarastamisel teinud tööd. Sealjuures krundi suurus sõltus tehtud töö hulgast. Kruntide kasutamine oli pärandatav. Veelgi kindlamalt kujunes krundi päritavus välja põllumaade osas, eriti kui neid oli enne puhastatud või kuivendatud, mistõttu neid loeti isiklikuks omandiks. Burjaatide massist hakkas eesõigustatud rühmadena esile kerkima rikkaid burjaate, kel oli palju loomi ja rohkesti maad ning kes ekspluateerisid vähese maaga kehvikuid.

Säilitanud suurel määral naturaalmajanduse iseloomu, realiseerisid burjaatide majandid paljusid saadusi turul. Eriti esines see põllunduslikes ja karjakasvatuslikes piirkondades. Põllunduslike piirkondade poolt realiseeritava vilja kõrval turustati ka karja- ja jahindussaadusi ning kodukäsitööesemeid, nagu näiteks nahaga ülelöödud kaste tee transportimiseks Kjahtast. Kodutööonduse ja turu jaoks tootmise arenemise alusel tekkis kohalike ülesostjate näol kaubanduslik vahetalitus, mis kujunes tootjatele rängaks koormaks. Elanikkonna ekspluateerimise ja mativõtmise teiseks raskeks vormiks oli lamaism oma munkade, datsaanide, nõidujate, posijate ja teistega.

Teine arvukam rahvas, j a k u u d i d, kes elunesid Leena ja Al-

dani vahel, tegelesid edasi karjandusega, eriti aga hobuse- ja ka veisekasvatusega. Põllundus oli neil märksa vähem arenenud, esinedes ainult suurema viljakusega lõunapoolses vööndis. Põhjas oli levinud jahindus ja metsloomapüük. Kuigi jakuudid läksid oma valdavas enamuses üle paiksele eluviisile, säilis neil rändelu jäänusena üleminek alatistest talvituskohtadest suveasundustesse loomade karjatamiseks ja heinategemiseks veel kaua aega. Jakuutide agraarsuhetes kajastusid osaliselt ka kogukondlik-sugukondliku eluviisi igandid, kuid juba tublisti individualiseerunult. Ühe perekonna poolt ülesharitud uudismaa loeti selle perekonna omandiks ja see muutus pärandatavaks. Kogu kogukonna poolt ühiselt ülesharitud maa loeti ühismaaks ja jaotati kogukonna liikmete vahel kogukonna vanemate poolt. Ühes sellega tekkis maavalduse ebavõrdsus, agraarne sõltuvus ja liigkasuvõtmine. Naturaalmajanduse tingimustes arenes laialdaselt kaubitsemine (enamasti vahetuskaubanduse, harvemini rahalise kaubanduse kujul) karusnahkade ja kalasaadustega. Kaubandus oli organiseeritud ülesostjate kaudu, kes karusnahkade ja teiste vääriskaupade ostmisel kasutasid purjujootmist, petmist jne. Suuremates asulates ja linnades hakkas kaubanduse arenedes välja kujunema oma rahvusest väikekaupmeeste ja käsitööliste klass. Jakuutide ühiskondlikus korras ja olustikus säilisid veel kuni XX sajandini vana sugukondliku korra igandid, kusjuures sugukonna juhtiv ladvik, sugukonnapealikud, tojoonid, omasid suurt mõjuvõimu. Esialgu kogusid nad jakuutidelt Vene valitsusele jassakki ja teenisid selle pealt. Põllunduse arenedes hakkasid nad maid enda kätte haarama ja üles ostma. Sellega muutusid nad mitte üksnes aristokraatseks ülemkihiks, vaid ka kõige rikkamaks maaomanike rühmaks. Oma koloniaalpoliitikas toetus tsaarivalitsus tojoonidele, tõstis neid aadliseisusse ja usaldas neile jakuutide administreerimise. Seetõttu muutus töötavate jakuutide niihästi poolfeodaalne kui ka kaubanduslik ja kapitalistlik ekspluateerimine eriti intensiivseks, mis XX sajandil tõi endaga kaasa rahvamasside absoluutse vaesumise.

T u n g u u s i d e (evenkide) ja neile lähedalt sugulaslike väiksemate rahvuste (eveenid, nanaid jt.) rühm elunes varemalt kogu määratu suurel Ida-Siberi territooriumil Jenisseist Vaikse ookeanini ja Põhja-Jäämereni. Sealt suruti ta teiste rahvaste (jakuutide, venelaste) poolt järk-järgult välja ja peamiselt Jenissei lisajõgede piirkonda. Elades üksikute rühmadena taiga põlislaantes, säilitasid nad ürgaegse hulkuva eluviisi ja olustiku koos jahinduse, metsloomapüügi ja põdrakasvatusega kõige kauemini. Tunguuside elamutes ja asundustes säilisid rändelu tavalised vormid — suvised ja talvised kantavad elamud, jurtad. Peamiseks tegevusalaks oli karude ja muude metsloomade küttimine ja kalapüük. Jahisaadused vahetati suhkru, piirituse, tubaka, tina ja püssirohu vastu. Madal kultuuri- ja elatustase säilis tunguusidel ka XX sajandil, mille peamiseks põhjuseks oli purjutamine, šamanism ja kaubanduslik ekspluateerimine.

Niinimetatud paleasiaatiliste rahvaste arvukast rühmast, kes elunes Siberi kõige põhjapoolsemates ja idapoolsemates ookeanilähedastes osades ning säilitas kõige primitiivsemad olustikuvormid, olid tšuktšid (luoravetlaanid) ja korjakid (nõmõlaanid) peamiselt põdrakasvatajad, kamtšadaalid (itelmeenid) — kütid ja kalurid, eskimod (aivanaadid) ja aleuudid (unangaanid) — hülgekütid ja kalurid. Kõik need rahvad säilitasid ka XX sajandil oma põlise patriarhaalse sugukondliku korra, rändava ja hulkuva eluviisi, kusjuures põllundus puudus neil looduslikel põhjustel üldse. See kõik avaldas mõju nende elutingimustele, toitlus- ja elamuoludele. Kaubitsemine, mis esmajoones oli vahetuskaubandus, andis neile vahetuskaubana väärtuslike karusnahkade, põdranahkade, kotiknahkade, vaalaluu jms. eest suhkrut, piiritust, viina, tubakat ja relvi. Nende rahvaste madalat kultuuritaset iseloomustab näiteks see, et mõnedel rahvustel (tšuktšidel) säilisid veel XIX sajandi teisel poolel kivist tööriistad, tuld aga saadi sageli kepi hõõritamisega puupakus.

Kokkuvõte. Millised olid vene kapitalismi tulemused Siberi asumaa majanduslikul vallutamisel?

Nagu eespool mainitust on näha, kasutas kapitalism Siberi määratu suuri loodusvarasid väga nõrgalt. Nende ekspluateerimise iseloom XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul oli röövmajanduslik ning odava ja tihtilugu haruldase tooraine ammutamine toimus peaaegu eranditult ainult kaubanduslikul eesmärgil. Siberi panus Venemaa kapitalifondi oli väga väike. Maa tootlike jõudude arendamiseks suuri kapitale ei investeeritud. Kapitalistliku akumulatsiooni väiksust Siberis näitab muuseas ka see asjaolu, et kõigist riiklike fondide väärtpaberitest, üldsummaga 420 miljonit rubla, langes Siberile ja Kaug-Idale ainult 85 miljonit rubla.

Kohalik väikeakumulatsioon kulges palju jõudsamalt. Siberi hoiukassades oli hoiuste seis 1907.—1909. aastal 79,8 miljonit rubla, mis moodustas üleimpeeriumilisest hoiuste summast (253,7 miljonit rubla) 31%. Sealjuures keskmiseks hoiuarve suuruseks oli Siberis 204 rubla hoiustaja kohta, 41 rubla vastu kogu impeeriumi ulatuses. See oli peamiselt ümberasunute kulaklike suurmajandite ja kaubitseva väikekodanluse arenemise tulemus. Selles suhtes saavutas kaupmehekapital Siberis suure ulatuse, suure kontsentratsiooni (Siberi suurkaupmeeste-kapitalistide — Vtorovi jt. — osavõtt impeeriumi keskpankadest, suured kohalikud linnaühingud, kaubanduslikud aktsiaseltsid jt.).

Seega säilitas Siber vene tööstusliku kapitalismi süsteemis kuni selle olemasolu viimaste päevadeni põllumajandusliku asumaa peamised tüüpilised jooned. Ta müütas metropolile oma põllumajandussaadusi ja vedas tööstuse nõrga arenemisastme tõttu metropolist sisse tööstustooteid. Tööstuskapitali nõrga arenemistaseme juures oli suur- ja väikekaubandusega tegelev kodanlus üsna tugevasti esindatud. Põllumajanduses etendasid suurt osa kulaklikud majandid. Siberi rohkearvuliste rahvuste majandus ja

olustik olid äärmiselt madalal kultuurilisel ja majanduslikul tasemel, kannatades koloniaalse ekspluateerimise kõige julmemate vormide all.

Kuid samal ajal etendas Siberi ja tema rahvaste lülitumine Venemaa majanduslikku arenemisse nende rahvaste arenemises suurt ja positiivset ajaloolist osa, pannes aluse nende rahvaste pidevatele seostele vene rahvaga ja tehes neist liitlased võitluses kontrrevolutsiooniga ja välismaise interventsiooniga ning sotsialismi ülesehitamisel.

XIX PEATÜKK

TURKESTANI[1] RAHVAMAJANDUS

Nagu me eespool mainisime, alustas vene tsarism Kesk-Aasia oblastitele kui koloniaalpiirkonnale pealetungi kohe pärast Euroopa-osa kagupiirkonna (Uraali ja Orenburgi oblastite) ning Kasahstani steppide hõivamist. Sõjaline sissetung Kesk-Aasiasse algas juba Peeter I ajal tema äpardunud sõjakäikude ja ekspeditsioonidega Hiivasse ja Kaspia rannikule, mis lõppes tema järglaste ajal (aastail 1730—1755) Kasahstani «rahuliku» annekteerimisega.

Kesk-Aasia lõplik vallutamine langeb juba kapitalismi ajajärku, s. t. XIX sajandi algusesse, eriti aga selle keskpaika. Kesk-Aasia peamised piirkonnad — Fergana, Taškent, Samarkand, Ašhabad — vallutati alles aastail 1867—1881, samaaegselt alistati ka Hiiva ja Buhhaara, aastail 1885—1887 vallutati Merv ja viimasena 1895. aastal Pamiir. Seega oli see juba puht kapitalistlik koloniaalvallutus. Seetõttu oli ka majanduslik vallutamine siin teistsugune kui teistes vanades piirkondades, nagu Siberis ja Baškiirias, ning oli siin algusest peale palju kapitalistlikuma iseloomuga.

Siingi algasid majandusliku vallutamise ja koloniaalpoliitika esimesed sammud tavalistest nähetest. Pärast vallutamist ja sõjavägedega üleujutamist hakkasid siia intensiivselt sisse tungima tööstuslike keskpiirkondade ja peamiselt Moskva kergetööstuse

---

[1] Administratiivselt moodustasid kõik Kesk-Aasia oblastid ja piirkonnad enne revolutsiooni Turkestani kindralkubermangu. Siia kuulus viis oblastit: Taga-Kaspia, Sõr-Darja, Samarkandi, Fergana ja Semiretšje oblast. Peale selle kuulusid siia kaks «vassall»-khaaniriiki — Hiiva ja Buhhaara. Need piirkonnad hõlmavad tänapäeval Turkmeeni, Usbeki, Tadžiki ja Kirgiisi NSV-d. Edaspidises käsitluses me oleme sunnitud kasutama vanu administratiivseid jaotusi ja nimesid vastavalt revolutsioonieelsetele, kapitalismi ajastust pärinevatele statistilistele materjalidele.

kaubad. Kuid talupoegade massiliseks ümberasumiseks siia Kesk-Venemaalt polnud siinsed looduslikud ja ajaloolised tingimused, samuti aga ka põllumajanduslik põhiorientatsioon — puuvillakasvatus — eriti sobivad. Seetõttu toimus nende piirkondade tööstuslik ja majanduslik arenemine vene talupoegadest kolonistide palju väiksemal osavõtul kui näiteks Baškiirias ja isegi Kasahstanis. Selle asumaa põllumajanduse ja hiljem ka tööstuse kapitalistliku arenemise aluseks oli kohaliku rahvastiku ekspluateerimine niihästi kohaliku kaubandus- ja liigkasukapitali kui ka tööstuskapitali poolt.

Agraarsuhted. Tähtsaimaks momendiks Turkestani rahvamajanduse vallutamisel vene kapitalismi poolt olid agraarolud, mis kapitalismi arenedes hakkasid üle minema kodanlikele alustele.

Turkestanis nagu teisteski idamaades rajanesid agraarsuhted vastavalt šariatile eraomanduse formaalsel puudumisel ja kogu maa tunnistamisel riigi omandiks. Tegelik olukord ja tavaõigus *(adat)* olid aga seda põhimõtet tunduvalt muutnud ja toonud agraarsuhetesse suuri komplikatsioone ja segadust. Kõik maad jagunesid kolme rühma: 1) riigimaad *(amljak)*, 2) läänimaad *(mülk)* ja 3) vaimulike asutuste maad *(vakuf)*. Esimesse rühma kuulus suurem osa kultiveerimata ja rändkarjade alla võetud maadest, aga ka kultuurmaa, mis oli elanikkonna kasutuses ja valduses kindlate kohustuste täitmise eest. Tegelikult ei erinenud viimaste maade kasutusõigus omandiõigusest kuigi palju. Mülki maad olid riigivõimu poolt üksikutele isikutele teenistuse ja teenete eest autasuks antud valdused. Nende maade kasutamisel elanikkonna poolt tekkisid omapärased, feodaalsele sõltuvusele ligilähedase sõltuvuse vormid.

Tsaarivalitsuse esimeseks sammuks pärast vallutamist oli riikliku maaomandiõiguse tegelik laiendamine kohaliku rändrahvastiku kasutuses olevale kultiveerimata maale, kasutades selleks šariati eeskirju, ning maa äravõtmine seda kasutavalt kohalikust rahvusest elanikkonnalt.

«Maakorralduse» teostamisel rändpiirkondades, mis toimus kindlaksmääratud maakasutusnormide alusel, loeti kõik ülejäänud maad «liigseteks», võeti elanikkonnalt ära ja kuulutati riigi omandiks. Need maad muutusid vene kolonisatsioonifondiks. Talupoegade kolonisatsiooni kõrval olid need maad ka kasakate maaga varustamise fondiks. Semiretšje kasakad, kes 1848. aastal asustati siia ümber Siberist ja moodustasid tsaari-Venemaa eelpostina Semiretšje kasakaväe, hõivasid rändelanikkonnalt enda kätte 556 000 tiinu maad. Maakorralduse läbiviimisel said ümberasunud talupojad 10 tiinu hingemaad, kasakatel aga oli 40—50 tiinu. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli ümberasunuid ja kasakaid kokku 175 000 inimest. Kohalik paikne elanikkond sai maade korraldamisel 10 tiinu inimese kohta. Ühtlasi tunnistati niihästi ränd- kui ka paikse elanikkonna piirkondades kõik ehituste ja istandike all olevad maad, eriti aga niisutatavad maad, «päritavateks», s. t. muu-

deti tegelikult valdajate eraomandiks, õigusega neid pärandada, müüa jne.

Selles suunas viidi läbi maavaldamise korra muutmine niihästi amljaki kui ka mülki ja vakufi maadel, kusjuures mülki ja eriti vakufi maid tunduvalt kärbiti ning nende omanike seisuslikke eesõigusi piirati. Kõige sellega kehtestati tegelikult uued, oma olemuselt kodanlikud maavalduse suhted. Mõnede revolutsioonieelsete uurijate arvestuste järgi kuulus juba 1913. aastal kõigist niisutatavatest maadest 90% eraomanikele.[2] Niiviisi toimus ka siin kohalikust rahvusest elanikkonna maade riisumine, et arendada vene kolonisatsiooni ja juurutada eraomandust. Ühtlasi hakkasid Turkestani maakorralduses esinema kodanlik-kapitalistlikule maavaldusele omased nähted: maa mobiilseks muutumise kiirenemine, maa hinna tõus, maaomandi koondumine suurmaaomanike kätte ning elanikkonna alamate rühmade maavalduste tükeldumine ja nende käest äraminemine.

Niisutusolud Kesk-Aasias. Põllumajanduse arenemise tähtsaimaks tingimuseks Kesk-Aasia ja Turkestani paikse elanikkonnaga piirkondades on niisutussüsteem. Kesk-Aasia põuastes tingimustes etendab kunstlik niisutamine eriti selliste kultuuride puhul, nagu puuvill ja riis, otsustavat osa. Kunstlik niisutus tekkis siin juba kauges minevikus. Hiina reisija Džen Kjan, kes külastas seda maad 126 aastat enne meie ajaarvamist, kirjutas, et «Darani maal», s. t. Turkestani eelmäestiku aladel, kohtas ta kuni 70 linna, millede elanikkond kasvatas niisutatavatel maadel nisu, riisi, lutserni ja viinamarja. Nende iidsete niisutusseadmete arvukaid ja grandioosseid jäänuseid on säilinud tänapäevani. Ka niisugused suurejoonelised ehitised nagu Šarihan-sai kanal, mille pikkus on 101 versta ja veevoolus 7 kantsülda sekundis, Andišan-sai ja Bos-su (milledele suuruselt võrdseid leidub ainult veel Egiptuses ja Indias) on iidseteks ehitisteks.

Vana aja eluviisi tingimustes (tavaõigus, adat) ja šariati seaduste järgi oli veekasutamise ja niisutamise õiguse reguleerimisel esmajärguline tähtsus. Sellega üldse ongi seletatav grandioossete niisutusseadmete rajamine Idas. Samal ajal kui niisutamata ja kultiveerimata maade suveräänseks omanikuks peeti riiki, kuulusid niisutatavad ja kultiveeritavad maad sellele, kes neid niisutas ja haris. Adadi järgi ei tohtinud vesi olla kauplemise ja müügi objektiks ning vett pidi jaotatama ühtlaselt. Elanikkonna hulgas aga tekkisid sel pinnal erilised majandusliku ja isikliku sõltuvuse vormid. Niisutussüsteem ei tööta igal pool võrdse eduga. Selleks et põllud leiaksid ühtlast niisutamist, ilma vee kogunemisteta, peavad kõik põllud olema täiesti tasased. See nõuab hiiglasuurt tööd ega ole igal pool läbiviidav. Pealegi sattusid kanalid ja veemajanduse juhtimine üksikute mõjukate isikute kätte — sugukonna- ja külavanemate, arõkivanemate («arõk-aksala») jt. kätte. Šaria-

[2] В. И. Массальский, Туркестанский край, 1913.

tist ja adadist hoolimata ning altkäemaksu ja mativõtmise leviku tõttu kauplesid arõkivanemad tegelikult veega ja jaotasid seda ebaõigesti, juhtides seda rikaste inimeste kruntidele ning jättes vaesed veest ilma, nõudes neilt vee eest kas maksu või teopäevi jms.

Pärast maa vallutamist jättis tsaarivalitsus enda kätte ainult niisutuse üldjuhtimise ja uued suured niisutusseadeldised, vee kasutamine aga jäeti «tavaõiguse» alustele, mistõttu kõik eespool mainitud puudused ja kuritarvitused säilisid. Niisutatavate maade kogupindala moodustas Kesk-Aasias 1910. aastal (kaasa arvatud ka Hiiva ja Buhhaara vasallriigid) 4 758 000 tiinu, millest 2 808 000 tiinu asus Turkestani viies oblastis ja 1 600 000 tiinu Buhhaaras. Võrreldes seda niisutatavat pindala valduste kogupindalaga ja elanikkonnaga, selgub, et niisutatavad maad moodustasid kogupindalast kõigest 2,6% ja ühe elaniku kohta tuli ainult 0,5 tiinu niisutatavat maad. Sedavõrd nigelad olid tsaarivalitsuse tulemused sellel maa elanikkonnale ülitähtsal alal. Vaatamata suurele tähtsusele, mis niisutussüsteemil oli puuvillakasvatuses, oli see küsimus väga puudulikult lahendatud. Küsimuse lahendamist raskendasid mitte üksnes määratu suured kulud, vaid ka arendatava põllumajanduse ja maavalduse sotsiaalne struktuur.

Kesk-Aasia oblastid olid väikevalduse ja väikepõllunduse aladeks. Kohalike talupoegade maatükkide keskmine suurus ei ületanud 5—7 tiinu, paljudes piirkondades ei ületanud see 1,5—2 tiinu, sageli aga moodustas kõigest 0,5 ja 0,25 tiinu. Kuid töötootlikkus oli sellistel maadel väikemajandite tehnilise mahajäämuse tõttu äärmiselt madal. Suurmajandite ja isegi 40—50-tiinuliste talunditüüpi majandite organiseerimine, nagu neid oli ümberasunud talupoegadel, rääkimata 150—200-tiinulistest kapitalistlikest eramajanditest, oli seotud suurte töökulutustega ning tööjõu vähesuse tõttu raske. Seega niihästi niisutamise kui ka majandusliku tootlikkuse tõstmise küsimust sai täielikult lahendada alles kollektiviseerimise ja suurmajandite organiseerimise kaudu pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

Puuvillakasvatus. Kesk-Aasia piirkondades kuulub puuvillakasvatus kõige vanemate tootmisharude hulka. Ta toodi siia Indiast. Juba V sajandil enne meie ajaarvamist mainis Herodotos, et puuvillakasvatus olevat kohalike elanike hulgas levinud alaks. Kaua aega oli puuvillakasvatusel kohalik iseloom, sest ühendusteede puudumise tõttu polnud puuvilla ja puuvillatoodete laialdane turustamine võimalik, liiatigi, kuna kasvatati peamiselt lihtsaid kohalikke puuvillasorte, mida kasutati vati valmistamiseks, kodukootud tooted aga olid madalakvaliteedilised.

XX sajandi algaastail kasvatati puuvilla kõigis Turkestani piirkondades, mis andsid kuni 80% kogu puuvillatoodangust Venemaal. Kõige suurem oli puuvilla külvipind Ferganas (75%), samuti aga ka endistes Samarkandi, Sõr-Darja ja Taga-Kaspia oblastites. Üldiselt puuvillakasvatus tollal 43. põhjalaiuskraadist

kaugemale ei levinud ja seda peeti tollal tema looduslikuks piiriks.

Klimaatiliste tingimuste tõttu arvati, et kõige paremini sobivad Kesk-Aasias kasvatamiseks ameerika puuvillasordid. Neid veeti siia sisse XIX sajandi 80-ndail aastail ja nad juurdusid isegi dehkaanide väikemajandites. Egiptuse ja teised kõrgemad ja peenemad sordid seevastu siin algul ei arenenud. Kohalikest seemnetest («uzast») saadav puuvill oli oma kiu omadustelt ameerika sortidest tunduvalt halvem.

Nende piirkondade dehkaani väikemajandites oli puuvillakasvatus peamiseks tootmisharuks. Puuvilla külvipind moodustas vastavalt piirkonnale 30—40% kogu kultuurmaast ja ulatus mõnes piirkonnas (Andižani maakond) kuni 70—85%-ni.

Väikepuuvillakasvataja kasvatas puuvilla kas iseseisva peremehena väikestel 2—4 tiinu suurustel maatükkidel või siis saagiosarendi alusel suurmaaomaniku maal. Viimasel juhul saagiosarentnik (tšairiker), kes oli sooritanud kõik puuvilla harimise, töötlemise ja koristamisega seotud tööd, sai korjatud toorpuuvillast poole kuni kolmandiku endale. Ümberasustusvalitsuse büdžeti uurimuse andmeil oli dehkaani «tüüpilise» puuvillakasvatusmajandi sisseseade (ehitised, loomad, inventar jne.) maksumuseks XX sajandi algaastail (Andižani maakonnas) 328 rubla. Talundil oli tavaliselt 1 hobune, kuid veiseid kõikjal polnud. Talundi kogutulu oli aastas kõigest 450 rubla, millest poole andis puuvill.

Dehkaanide majandites hariti puuvillapõõsaid väga hoolikalt, kuid primitiivselt, käsitsi. Künniriistaks oli puuader, «omatš», mis kujutas endast lihtsat jämedat puuoksa, millega tõmmati maasse vagusid. Künd toimus harilikult kolm korda, sest muidu oleks omatš pinnast liiga halvasti kobestanud. Pärast seda tehti käsitsi, kõblaste («ketmen») abil peenrad. Pärast tõusmete ilmumist neid harvendati, kasteti korduvalt ja kõblati läbi. Valminud puuvillakapslite kogumine toimus samuti käsitsi ja mitmel korral, vastavalt nende valmimisele. Ülalmainitud büdžetiuurimuse põhjal moodustasid kõik rahaliselt väljendatud puuvillaharimise kulud 208 rubla tiinu kohta, mis kuni 300 rubla suuruse kogutulu juures andis tiinult kuni 100 rubla puhaskasu. Masinatega töötlemise korral vähenesid kulud rohkem kui 40—50% ja ei ületanud 101 rubla tiinu kohta.[3]

Venemaalt ümberasunud kasvatasid puuvilla võrdlemisi vähe. Vööraste majandusolude tõttu rändas siia ümberasujaid palju vähem kui näiteks Baškiiriasse, ja kui neid siia asuski, siis tegelesid nad kaua aega peamiselt nisukasvatusega, mitte aga puuvilla- ja riisikasvatusega.

Juba enne venelaste poolt vallutamist XIX sajandi 60-ndail aastail sai puuvillakasvatus Turkestanis tugeva tõuke, mil kogu maailmas, kaasa arvatud ka Venemaa, valitses Ameerika kodu-

[3] «Азиатская Россия», т. II, 1914, стр. 289—291.

sõjast tingitud puuvillakriis. Turkestani puuvilla müüdi 1861. aastal Moskva ja Nižni Novgorodi turgudel 4—5 rubla puud, 1864. aastal aga tõusis selle puuvilla hind 20—23 rublani puud. See soodustaski puuvillakasvatuse kiiret kasvu Turkestanis. Tänu Turkestani puuvillale elaski vene puuvillatööstus nende aastate kriisi üle võrdlemisi kergelt.

Pärast maa vallutamist venelaste poolt laienes puuvillakasvatus Turkestanis veelgi. Juba 70-ndail aastail rakendas valitsus puuvillakasvatuse arendamiseks krediidialaseid ja agrotehnilisi abinõusid. Pöördepunktiks puuvillakasvatuse arenemises oli sisseveetavate parandatud sortide kasutusele võtmine 80-ndail aastail. Nende sortidega asendati kiiresti kohalik sort «guza», mis oli äärmiselt madala kvaliteediga ja sobis üksnes kõige jämedamate riidesortide tootmiseks. 1884. aastal saatis Moskva kaubandusfirma Kudrinite esindaja Moskvasse 10 palli (umbes 100 puuda) välismaise puuvilla kiudu. See oli esimene Turkestani päritoluga uutest sortidest koosnev seemneeraldusmasinate — džinnidega — puhastatud ja Venemaale saadetud partii. Sellest ajast peale hakkasid puuvillasaadetised kiiresti suurenema: 1888. aastal oli neid juba 873 000 puuda, 1889. aastal 1 470 000 puuda, 1890. aastal — 2 673 000 puuda, ajavahemikul 1890.—1896. a. oli neid 2,6 kuni 3,5 miljoni puuda vahel, ajavahemikul 1896.—1900. a. 4,3—4,9 miljoni puuda vahel ja 1907. aastal 10,7 miljonit puuda. Turkestan muutus vene kapitalismi asumaaks puuvilla osas.

Kuna varemail aastail puuvillakasvatuse täpne statistika puudus, siis puuvilla külvipinna kohta Turkestani eri osades saab esitada ainult ligikaudseid andmeid. Puuvilla külvipinna suurus oli (tuhandetes tiinudes):[4]

Aastad	Fergana	Sõr-Darja oblast	Samarkandi oblast	Taga-Kaspia oblast	Hiiva ja Buhhaara	Kokku Kesk-Aasia[6]
1885 . .	34,6	1,0	5,8	—	—	41,4
1890 . .	51,1	19,8	15,4	—	—	86,3
1895 . .	109,7	12,2	16,4	—	—	138,3
1900 . .	188,4	15,5	17,0	10,7	125,2[5]	356,8
1905 . .	166,1	13,2	18,8	13,3	80,0	291,4
1910 . .	299,4	29,3	22,1	28,3	110,0	489,2
1915 . .	250,9	69,9	29,3	45,7	146,0	541,9

Neist arvudest on näha, et puuvillakasvatuse ulatuselt oli esikohal Fergana (Margelani, Andižani, Namangani ja Kokandi rajoonid). Seal oli kogu külvipinnast kuni kaks kolmandikku puu-

[4] Tabel on koostatud ajavahemiku 1885.—1900. a. kohta Peterburi puuvillakomitee ligikaudseil andmeil. Vt. Малаховский, Производительные силы Туркестана, вып. I, 1909, стр. 64, 79; ajavahemiku 1900.—1915. a. kohta Põllutööministeeriumi andmeil, «Сборники статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству».

[5] Kohalikud sordid.

[6] Andmed 1885—1895-ndate aastate kohta on toodud ilma Hiiva ja Buhhaarata, puuvill on osalt kohalik, osalt ameerika puuvill; 1905—1915-ndad aastad — ameerika puuvill.

villa all. 90-ndail aastail andis Fergana puuvillakasvatus 1,8 miljonit puuda puhaskiudu, XX sajandi algaastail aga kuni 3,6—3,8 miljonit puuda puhaskiudu. Sõr-Darja ning Samarkandi oblastites olid peamisteks puuvillakasvatuse piirkondadeks Taškendi, Tšimkendi, Samarkandi ja Kata-Kurgaani rajoonid. Teistest oblastitest (peale Hiiva ja Buhhaara) oli puuvillakasvatus juba 90-ndaist aastaist peale kõige rohkem levinud Taga-Kaspia oblastis (Mervi rajoon).

Toorpuuvilla ja puhastatud puuvilla kogutoodang oli Turkestanis Statistika Keskkomitee andmeil järgmine (tuhandetes puudades):[7]

Aastad	Toorpuuvill	Puhastatud puuvill
1907	15 301	4 850
1908	13 359	4 350
1909	14 755	5 000
1910	25 488	8 450
1911	26 677	8 550
1912	17 097	5 800
1913	23 685	8 250
1914	26 002	8 500
1915	33 918	10 750

Puuvilla turustamise organisatsioon. Tootmistingimuste kõrval etendas dehkaani puuvillakasvatuses suurt tähtsust ka puuvilla turustamise organisatsioon. Metropoli juhtiva osatähtsuse juures sattus tootja selle põhilise kaubaprodukti, puuvilla, turustamisel vene kaubanduslikust ja kohalikust vahetalitus- ja liigkasukapitalist täielikku sõltuvusse. Puuvilla turustamine toimus tavaliselt puuvilla ülesostmise teel Moskva firmade poolt või kohaliku rahvusliku kaubanduskapitali poolt nende firmade ülesandel või otseselt Moskva firmade kohalike agentide poolt, kes andsid väikedehkaanidele väikseid avansse. 90-ndail aastail, kui algas puuvilla forsseeritud väljavedu Moskva ja Lodzi vabrikantidele, ostsid puuvilla üles peamiselt Moskva ja Lodzi firmade agendid otseselt. Kuid alates XX sajandi algusest, aastail 1900—1913, olukord tunduvalt muutus. Puuvilla hakkas kohalik kaubanduskapital üles ostma mitte enam Moskva tööstuskapitali agendina, vaid metropoli pangakapitali agendina. Kuna kohalikul kaubanduskapitalil polnud küllalt jõudu, et iseseisvalt hakkama saada kogu puuvillamassiga, mis oli selleks ajaks jõudnud kasvada õige suureks, siis hakkasid puuvilla ülesostmise, krediteerimise ja turustamise alai suurt osa etendama pangad. XX sajandi algaastail haarasid Moskva pangad puuvilla ülesostust ja turustamisest juba 80—90%

[7] «Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств» 1917, стр. 134—135. Puhastatud puuvilla saak on arvestatud ligikaudselt.

enda kätte. Nad kujutasid endast määratu suurt jõudu, kontsentreerunud pangakapitali, mis valitses monopolistina puuvillaturgu. Väiketootja ei võitnud sellega midagi, sest ta jäi endiselt kaubanduskapitalist — tema kohalikust agendist, liigkasuvõtjast, maaomanikust ja, lõpuks, monopoliseerunud pangakapitalist täielikku sõltuvusse.

Aiandus ja siidiussikasvatus Turkestanis. Kõige vanemateks rahvuslikeks tootmisharudeks Turkestanis olid ka viinamarjakasvatus, aiandus ja siidiussikasvatus. Need esinesid siin igivanast ajast peale, veel enne meie ajaarvamist. 1912. aastal oli Kesk-Aasia viies oblastis ligikaudseil andmeil kuni 30 000 tiinu maad puuviljaaedade ja 30 000 tiinu maad viinamarjaistandike all. Soodsatele klimaatilistele tingimustele vaatamata oli aiandus kvalitatiivselt madalal järjel, piirdudes peamiselt kohalike sortide kasvatamisega ja toodangu realiseerimisega kohalikul turul. Alles XX sajandi algaastail, pärast Orenburgi—Taškendi raudteeliini ehitamist, alustati importsortide kultiveerimisega nende väljaveoks keskturgudele.

Erakordselt suur tähtsus oli siidiussikasvatusel, mis kui tööndusala esines iga dehkaani majandis. Venelaste tulekuga omandas see tööndusala kaubalise väljaveo iseloomu. Turkestan koos Kaukaasiaga muutus peamiseks metropoli toorsiidiga varustamise baasiks. Siidiusside kasvatamise tehnika, s. t. siidiussimunade saamine, nende elustamine, siidiussi haudumine, kookonite lahtikerimine, oli dehkaani majandis võrdlemisi primitiivne. Nii näiteks toimus siidiussi munade soojendamine omaenda kehasoojusega. Selleks kanti põues kotikesi siidiussimunadega. Siidi lahtikerimine toimus käsitsi lihtsatel puust hasplitel. Üldine siiditoodang moodustas ligikaudsete arvestuste järgi kuni 176 000 puuda kookoneid, millest Hiiva ja Buhhaara andsid kuni 140 000 puuda. Sellest saadi kuni 50 000 puuda siidi, mille hinnaks oli, olenevalt kvaliteedist, 90—250 rubla puud. Lahtikeritud siid veeti osalt välja, kuid suuremalt osalt töötati kohalike tehaste või käsitööliste poolt ümber riideks, mis tarbiti osalt kohapeal, osalt veeti välja. Aastail 1909—1910 töötas kuni 1750 kahe-kolme töölisega ja 1300—1500 rubla suuruse toodanguga siidikudumistöökoda.

Kodutööndus. Siidikudumistööndusе kõrval olid Turkestanis laialt levinud ka teised kodutööndusе alad. Esikohal oli vaipade kudumine, seejärel jalatsite valmistamine, metalltoodete vormimine, puunikerdus jne. Kõigil neil tootmisharudel oli peamiselt kohalikke tarbeid rahuldav iseloom. Erandi moodustasid vaibad, mis oma kõrge kvaliteedi tõttu olid ülemaailmse kuulsusega (tekiini, turkmeeni, buhhaara jt. vaibad). Kohalike organite andmeil oli vaibatoodangu koguväärtuseks ainuüksi Taga-Kaspia oblastis 1908. aastal kuni 200 000 rubla. Üldiselt aga hakkas vaipade tootmine XX sajandi algaastail tugevasti langema, mille peamiseks põhjuseks oli uute sisseveetavate, vanu kohalikke värve asendavate vabrikuvärvide vähesus ja halb kvaliteet, aga ka turus-

tuse ja vahenduse halb korraldus, mistõttu otseste tootjate tulu oli väike. Teised tööndusalad, nagu näiteks käsitelgedel kudumine, püsside valmistamine, jalatsite valmistamine jne., hakkasid koos kapitalismi arenemisega hääbuma. Selle üldiseks põhjuseks oli metropoli tööstustoodete konkurents, mis tõrjus kohalikud tööndusalad välja.

Väiketootja krediteerimine. Puuvillakasvatusel ja aiandusel baseeruva dehkaani väikemajandi peamiseks needuseks olid võlad, mida tehti majandi organiseerimiseks ja tegevuseks vajalike vahendite nappuse tõttu ning mis olid äärmiselt rängaks ülesostjate ja liigkasuvõtjate poolt kasutatavaks ekspluateerimise vormiks. 90-ndail aastail hakkas arenema kaubandusfirmade poolt väiketootjatele antavate avansside ja käsirahade süsteem. Neid anti tavaliselt 1—1,5 rubla puuvilla puudalt. Kuna aga väiketootjal puudusid käibevahendid ja sedalaadi avansid kõiki puuvillakasvatusega seoses olevaid kulusid ei katnud, siis kasutasid nad liigkasuvõtjate krediiti, makstes selle eest kuni 60% ja rohkem. On arusaadav, et nii kallis krediit neelas kõik väiketootja sissetulekud.

Sellisel juhul oleks mõningane tähtsus võinud olla kooperatiivsel lühikrediidil, kuid sellel laialdast levikut polnud. Kesk-Aasias oli 1914. aastal kõigest 210 vastastikust krediidiühistut (VKÜ) ja 146 laenu-hoiuühistut (LHÜ). Nende krediidiühistute liikmeskond ulatus 80 500 inimeseni ja bilanss moodustas kokku 1 264 000 rubla. Krediidiühistute liikmeskonnaks oli peamiselt kohalik põllumajanduslik elanikkond ja esmajoones selle jõukamad kihid. Seetõttu väikedehkaanid ja kehvikud krediidiühistutelt nimetamisväärset abi ei saanud, sõltudes täiel määral liigkasuvõtjate erakrediidist. Krediidiühistute poolt välja antud laenude keskmiseks suuruseks oli 1912. aastal kõigest 62—86 rubla. Sealjuures kulutati laen 41% juhtudel veiste ostmiseks, 33% juhtudel — seemnete hankimiseks ja 8% juhtudel — tööjõu palkamiseks.

Raudteede arenemine. Kesk-Aasia piirkondade rahvamajanduse, eriti aga puuvillakasvatuse vallutamine vene kapitalismi poolt algas XIX sajandi 80-ndail aastail, mil puuvilla nõudmine metropoli tööstuse poolt tunduvalt suurenes ja raudteede ehitamine lõi kaubalise puuvillakasvatuse arenemiseks võimalused.

Kesk-Aasias algas esimeste raudteede ehitamine aastail 1881—1886 raudteeliini rajamisega Kaspia mere rannikult kuni Kizõl-Arvatini (217 versta) ja edasi kuni Tšardžouni (kokku 755 versta), mis ehitati sõjalisel eesmärgil. Seejärel ehitati raudteeliinid Mervist Kuškasse, Samarkandi, Ferganasse, Taškenti, Andižani, mille tulemusena XX sajandi alguseks oli Turkestanis juba 2368 versta raudteid. Need raudteeliinid, kulgedes läbi rikaste puuvilla-, riisi-, viinamarja- jne. kasvatuse piirkondade, soodustasid kaubatootmise tõusu nendes harudes, eriti aga puuvilla kasvatuses (selle väljaveoks metropoli). Ühtlasi soodustasid need raudteeliinid nende piirkondade intensiivsemat varustamist metropoli kaupadega. Kauba vedu (väikese kiirusega) raudteedel suurenes 10 aasta

jooksul 23 miljonilt puudalt 69,8 miljoni puudani, sealjuures puuvilla vedu 5,2 miljonilt puudalt 11,8 miljoni puudani. Eriti suur tähtsus aga oli Taškendi—Orenburgi raudteeliini ehitamisel, sest see raudteeliin ühendas Kesk-Aasia turud metropoli raudteevõrguga. Sellega avanes võimalus puuvilla otseseks saatmiseks Moskva tööstuspiirkonda, puuvillakasvatajaid aga varustada Euroopa piirkondade nisuga. Puuvilla väljavedu Kesk-Aasiast moodustas 1888. aastal kõigest 873 000 puuda, 1900. aastal oli see juba 4 960 000 puuda ja 1913. aastal 13 697 000 puuda.

Töötlev tööstus. Kui suur tähtsus oli puuvillal Turkestani rahvamajanduses, seda näitab asjaolu, et Turkestani põllumajanduse kogutoodangust, mis Põllutööministeeriumi andmeil ulatus XX sajandi algul 350 miljoni rublani, moodustas puuvill üle poole.[8]

Mis puutub selle põhilise toorainega seotud kohalikku tööstusse, siis see oli vähe arenenud. Alles XX sajandi algaastail hakkas see mõnesugusel määral arenema peamiselt puuvillaseemneõlitööstuse ja puuvilla esialgse töötlemise tööstuse näol. Need tööstusalad andsid kuni 85% Turkestani tööstuse kogutoodangust. Teiste sõnadega, muid tööstusharusid peaaegu polnudki.

Üksikute töötleva tööstuse harude osatähtsust 1914. aastal iseloomustavad järgmised kohalike uurimuste andmed:[9]

Tööstusharud	Ettevõtete arv	Kogutoodang (tuh. rbl.)	Tööliste arv	Mehhaanilised jõumasinad (HJ)
Puuvilla puhastamine . .	201	98 412	7 769	10 231
Puuvillaseemneõli tootmine	19	12 381	1 720	4 566
Veskid	46	3 982	472	1 869
Kookonikuivatid	28	3 136	2 198	12
Nahavabrikud	72	1 324	422	170
Muud	340	16 966	8 487	5 172
Kokku	706	136 201	21 068	22 020

Seega esikohal asus puuvillapuhastustööstus. Tööstuslike uurimuste täielikumail ametlikel andmeil oli Turkestanis 1908. aastal 204 puuvilla puhastamise tööstusettevõtet (kogu Venemaal oli neid 220) ja 5 vativabrikut. Nende toodang moodustas samal aastal: 6865 miljonit puuda puhastatud puuvilla, 9900 puuda linterpuuvilla ja 12 153 000 puuda jääke ja jäätmeid.

Vanades tehastes oli tootmisprotsessi tehniline tase madal, uutes ettevõtetes aga küllaltki kõrge. Nii näiteks toimus puuvilla puhastamine varem eranditult käsitsi, XX sajandi algul aga hakati kasutama masinaid. Varem andsid mehhaanilist jõudu peaaegu eranditult veejõumasinad. Hiljem aga asendati need auru-

[8] «Азиатская Россия», т. II, 1914, стр. 294.

[9] В. В. Заорская и К. А. Александер, Промышленные заведения Туркестанского края, 1915.

masinate ja sisepõlemismootoritega (145 tehases eespool nimetatud üldarvust). Huvitav on võrrelda Turkestani puuvilla puhastamise tööstuse tootmiskulude struktuuri kogu impeeriumi puuvillatööstuse kulude struktuuriga. 1908. aasta uurimuse andmeil oli üksikute tootmiskulude protsendiline suhe toodangu kogumaksumusse järgmine:

	Puuvilla puhastamise tööstus Turkestanis	Puuvillatööstus impeeriumis
Toorained	85,20	68,66
Kütus	0,34	3,36
Palgad	1,04	11,37
Hooned ja energia	0,06	11,10

Järelikult olid puuvilla puhastamise ettevõtted huvitatud toorpuuvilla maksumusest. Seepärast nad võtsidki vahetult osa puuvilla ülesostust, sest see andis neile puhastatud ja puhastamata puuvilla hinnavahe tõttu suurt tulu. Turkestani puuvilla puhastamise ettevõtted olid tootmistehniliselt väga puudulikult varustatud. Nii näiteks kasutati seal ühe töölise kohta keskmiselt 0,80 HJ mehhaanilisi jõumasinaid, kuna kogu puuvillatööstuses oli see 9,75 HJ. Tööliste keskmine arv tehase kohta oli 34, kogu puuvillatööstuses aga 520. Suuri kasumeid said need ettevõtted puuvilla ülesostu arvel ning tööliste madalate palkade ja intensiivse ekspluateerimise tõttu.

Lõpuks tuleb mainida kohaliku rahvusliku ja vene kapitali osavõtumäära sellest põhilisest kohalikust kapitalistlikust tööstusest. Nii näiteks 1911. aasta andmeil kuulusid 157 arvestatud tehasest kohalikele firmadele 109 ja venelastele 48, kusjuures džinnide (puuvilla puhastamise tehaste põhiline sisseseade) arv tehase kohta oli vene tehastes 7, kohalikes tehastes aga 3,4. Seega olid venelaste tehased kohalikest tehastest kaks korda suuremad.

Edasi tuleb selle tähtsa fakti kõrval, et vene investeeringud olid kohalike kapitalimahutustega võrreldes ülekaalus, mainida ka kapitali kontsentratsiooni tendentsi. Aastail 1910—1914 moodustati puuvilla puhastamise ja puuvillaseemneõli tootmise alal mitu sünditseeritud monopolistlikku organisatsiooni. Valdavalt jaolt toimus see Moskva puuvillafirmade kapitalide baasil. Nii näiteks 1914. aasta andmeil kuulusid 201 puuvilla puhastamise ettevõttest tervelt 88 (44%) üheksale liitunud firmale; neist 58 ettevõtet kuulus kahele firmale. Kõik nad olid ühinenud salajaseks sündikaadiks. Samadele koondistele kuulus ka 38 puuvillaseemneõli tehasest 15, s. t. 40%.

Teistest tööstusharudest polnud peaaegu ükski kuigi suur. Halvakvaliteedilist kivisütt toodeti Hodzenti rajooni 14 ettevõtte poolt 1908. aastal kuni 1,5 miljonit puuda, 1911. aastal kuni 3,5 miljonit puuda. Naftatööstus (Ferganas, Tšelekeni saarel) andis

1908. aastal 3,7 miljonit puuda ja 1911. aastal 17 miljonit puuda toodangut. Ta oli osalt Nobeli grupi naftafirmade (saksa kapital), osalt prantsuse firmade käes. Kuid kumbki grupp polnud naftatootmise laiaulatuslikust arendamisest selles piirkonnas eriti huvitatud. Lõpuks, teised mäetööstusharud — rikkad kulla (Buhhaara, Pamiir), vase, nefriidi, lazuurkivi, haruldaste metallide jm. leiukohad — olid tööstuslikult täiesti välja arendamata.

Töölisklassi olukord. Tööstuse nõrga arenemise tõttu Turkestanis suurearvulist proletariaadi kaadrit tekkida ei saanud. Kohalike uurimuste põhjal oli Turkestanis 1914. aastal kokku 20 925 tööstustöölist. Neist 77,2% olid kohalikud põliselanikud, kellest usbekke oli 60,7%. Venelasi aga oli kõigest 22,8%. Viimased töötasid peamiselt (kuni 70—79%) mehhaanikutena, remonditöölistena ja muudel taolistel aladel, mis nõudsid kõrgemat kvalifikatsiooni. Seevastu lihttootmistöölised ja mustatöölised kuulusid esmajoones (kuni 50—60%) kohalikesse rahvustesse. Ulatuslikult oli levinud naiste ja laste töö. Näiteks kookonikuivatamise ettevõtetes oli tööliste üldarvust 56,5% naisi ja 3,9% lapsi, siidiussimunade töötlemise ettevõtetes oli naisi 88,3% ja lapsi 5,2%. Enamikus ettevõtetes oli tööpäeva pikkus 10—12 tundi, kuid mõnikord ulatus see 16 ja enam tunnini. Töötasu oli madal, keskmiselt umbes 180 rubla aastas 288 rubla vastu Venemaal. Tööliste raske olukorra, madalate palkade ja kõrge ekspluateerimisnormiga on seletatav ka kohalike tööliste kultuurilise taseme üldine suhteline mahajäämus.

Seega, vaatamata sellele et Turkestani majanduslikul vallutamisel 80—90-ndail aastail andis vene tööstuskapitalism tema tootlike jõudude arenemisele suure tõuke, jäi Turkestan siiski ainult metropoli mahajäänud agraarseks koloniaalripatsiks. Selle rikka «rahvusliku ääremaa» — odava koloniaalse tooraine allika — ekspluateerimine toimus eranditult otsese tootja laostumise ja vaesumise arvel. Eriti ränka mõju avaldas Turkestani rahvustesse kuuluvate töötajate olukorrale siia ületoodud kapitalistliku ekspluatatsiooni vormide läbipõimumine poolpatriarhaalse, poolfeodaalse rahvusliku korra jäänustega ning liigkasuvõtjate ja teoorjusliku agraarse ekspluatatsiooniga. Tsarism, kes hoidis Turkestani vägivaldselt metropoli odava toorainega varustaja osas, lisas koloniaalsele ekspluateerimisele ka väga tugeva rahvusliku surve, säilitades sel eesmärgil khaanide asiaatliku feodalismi kõige julmemad vormid. See kõik oligi selle asumaa rõhutud rahvaste sotsiaalse ja majandusliku mahajäämuse põhjuseks.

KAUKAASIA RAHVASTE MAJANDUS KAPITALISMI PERIOODIL

Me juba mainisime, et Kaukaasia majanduslik vallutamine algas tema territooriumi vallutamisest palju hiljem ja see arenes niivõrd aeglaselt, et Lenini sõnade järgi polnud isegi veel XIX sajandi lõppaastail lõppenud.[1] Õieti võis ta alata alles koos tööstuskapitalismi arenemisega, mil viimane hakkas Kaukaasiat kasutama kui oma asumaad, vedades siit välja tööstustooraineid ja turustades siin oma Moskva, Jaroslavli, Peterburi ja teiste vabrikute tooteid.

Kaukaasia majandusliku vallutamise aegluse põhjuseks oli Kaukaasia geograafilise kauguse ja tema ekspluateerimisel enne parema raudteeühenduse loomist (mis teostus alles 80—90-ndail aastail) esinenud raskuste kõrval asjaolu, et Kaukaasia rahvaste sotsiaal-majanduslikus korras säilisid kaua aega paljud feodaal-pärisorjuslikud igandid, milliseid tsarism toetas sihilikult ja mis takistasid Kaukaasia kapitalistlikku arenemist.

Taga-Kaukaasia suurtest rahvuslikest ja riiklikest moodustistest asus Gruusia XIX sajandi algul paadunud reaktsioonilise feodaal-pärisorjusliku korra staadiumis.

Kapitalismi ajastu algul, XIX sajandi keskel, kujutas Gruusia aadlikkude ja suurmaaomanike ülemkiht endast parasiitlikku kasvajat pärisorjusliku ja poolpärisorjusliku pimeda, peaaegu täiesti kirjaoskamatu,[2] maanälga kannatava ja laostuva talurahva kehal. Gruusias oli rahvuslik kodanlus nõrgalt arenenud. Selline olukord tingis Gruusias, kasutades siin Lenini sõnu pärisorjuslike suhete kohta Venemaal, ainult «stagnatsiooni ja asiaatlikkuse valitsemist».[3]

Veelgi ebasoodsam kapitalistlike suhete kiireks arenemiseks oli olukord Taga-Kaukaasia kaguosades, mis olid asustatud türklastega ja kus säilisid patriarhaalsugukondliku ja hõimkondliku korra jäänused ning rändkarjandus, siin kunagi varem eksisteerinud põllundus aga oli tagasi läinud. Lõpuks, Kaukaasia raskelt juurdepääsetavates mägipiirkondades valitsesid veelgi sügavamad patriarhaalsuse, naturaalmajanduse, primitiivse karjakasvatuse, madala kultuuri taseme jne. igandid.

Mõnevõrra teistsugune oli olukord Armeenias. Armeenlaste keskel, eriti aga rajatagustes armeenlaste asundustes (Konstan-

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 498.

[2] 1897. aasta loenduse andmeil oli kirjaoskajate arv iga 1000 elaniku kohta Jelizavetpoli kubermangus 48, Erivani kubermangus 64, Kutaisi kubermangus 147, Tiflisi kubermangus 163, samal ajal Euroopa-Venemaal aga oli see keskmiselt 229.

[3] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 163.

tinoopol, Kiliikia jt.) hakkas tööstuslik ja kaubanduslik kodanlus juba varakult välja kujunema. Kuid ka Taga-Kaukaasias endas (eriti Gruusias, Tiflisis) etendas armeenia kapital kapitalismi arenemisel XIX sajandil märkimisväärset ja iseseisvat osa. Ühtlasi muutus ta sissetungiva vene kapitali aktiivseks agendiks ja vahendajaks. Kuid Armeenias endas elas elanikkonna põhimass kõige mahajäänuma põllundusliku ja karjandusliku naturaalmajanduse tingimustes, mida iseloomustas primitiivne tehnika ja tööstuse madal arengutase.

Tsaarivalitsus toetas Taga-Kaukaasia rahvuslike ääremaade sotsiaal-majandusliku korra mahajäämuse säilimist teadlikult ja tugevdas seda rahvuslike lahkhelide süvendamisega veelgi (eriti näiteks niisugustes piirkondades nagu Bakuu ja üldse Aserbaidžaanis armeenlaste, tatarlaste ja teiste rahvuste vahel).

Lõpuks tuleb siia juurde arvata ka venestamispoliitika. Haldamiseks, kohtute jaoks ja majanduslike ürituste läbiviimiseks saadeti Taga-Kaukaasiasse «isamaalise» administratsiooni kõige halvem element. Nagu isegi ametlik senaatorite revisjon kindlaks tegi, võtsid need administraatorid altkäemakse, rikkusid avalikult seadusi, riisusid elanikke jne.

Sellised olid tingimused ja abinõud, mille abil tsaarivalitsus püüdis Taga-Kaukaasiat kapitalismi ajastul majanduslikult vallutada. Alljärgnevalt peatume üksikasjalisemalt Taga-Kaukaasia rahvamajanduse üksikutel harudel kapitalismi ajastul.

Põllumajandus. Niisugusel agraarmaal, kus säilisid paljud feodaal-pärisorjuslikud naturaalsuhted ja elanikkonna enamiku moodustas talurahvas, etendas põllumajandus maa majanduses peamist osa. Ta oli peamiseks tegevusalaks 80%-le elanikkonnast. Rahvastiku tihedus polnud suur: 1911. aastal oli see Taga-Kaukaasias keskmiselt 33,8 inimest ühele ruutverstale. Üksikutes tööstuspiirkondades aga oli see märksa suurem, nagu näiteks Bakuu piirkonnas, kus tuli 406 inimest ühele ruutverstale. Põllunduslikes piirkondades oli see harva rohkem kui 23—28 inimest ühele ruutverstale. Põlluharimiseks kõlblikku pinda oli (eriti mõnedes piirkondades) väga vähe, sest kõlbmatu maa osatähtsus oli kõrge, moodustades Armeenias 41,8%, kogu Gruusia ulatuses 26,1% ja Aserbaidžaanis 25,2%. See kõik tekitas maaomandi äärmiselt ebaühtlase jagunemise juures kohati nii suurt maapuudust, et näiteks mägipiirkondades tuli mõnikord põllumajanduslikku kultuurmaad luua kunstlikult, kandes mulda väikestele, mägede keskel asuvatele maalappidele.

Põllumajandusliku pindala jagunemine üksikute kõlvikute vahel oli väga ebaühtlane ja põllumajanduse arenemisele ebasoodus. Kuna revolutsioonieelsel perioodil kõigis Taga-Kaukaasia vabariikides olnud kõlvikute kohta puuduvad täielikud andmed, siis esitame kõige suuremate rahvusvabariikide kohta suhtarvud aastaist 1922—1923, mil kõlvikute vahekord ei olnud revolutsioo-

nieelse ajaga võrreldes veel eriti järsult muutunud (kohalike statistikaorganite andmeil).[4]

Vabariigid	Kõlblike maade osatähtsus (%)	Kõlblike maade kogupindalast oli		
		heina- ja karjamaad (%)	kultuur- ja õuemaad (%)	metsamaad (%)
Gruusia	73,9	31,5	20,0	48,5
Armeenia	58,2	49,8	25,9	24,3
Aserbaidžaan	74,8	54,2	28,4	17,4
Kogu Taga-Kaukaasia	71,1	44,9	24,9	30,2

Teise, mõnevõrra täpsema kõlvikute arvestuse järgi oli Ida- ja Lääne-Gruusias, Adžaarias ja Abhaasias põllumaad 10,2%, sellest niisutatavaid põlde umbes 1%, aedu ja viinamarjaistandikke 0,7%, õuemaad 1%, heina- ja karjamaad 21%.[5]

Söödamaade (niidud ja karjamaad) osatähtsus oli kõige suurem Armeenias ja Aserbaidžaanis, eriti aga nendes mägipiirkondades, kus domineeris rändkarjandus. Põuaste piirkondade põllumajanduslike kõlvikute majanduslikul kasutamisel oli suur tähtsus niisutamisel. Nagu me juba mainisime, oli Aserbaidžaani endine niisutussüsteem ammugi tugevasti purustatud, tsaarivalitsus aga taastas seda nõrgalt. Suurem osa kanaleist ja nende väiksematest harudest oli taastatud ja korrastatud elanikkonna enda poolt ning oli primitiivse iseloomuga. Sellele vaatamata oli Taga-Kaukaasias hilisemail andmeil 950 000 tiinu niisutatavaid maid, mis moodustas kuni kolmandiku kultuurmaade üldpindalast. Aserbaidžaanis oli see 43%, Armeenias 32,9%. Kuid kogu pindalast, mida oleks saanud põllumajanduslike kultuuride alla võtta, moodustas see väga väikse osa.

Üksikud põllumajandusharud. Põllumajandusharudest oli esikohal: põllunduslikes piirkondades — teraviljakasvatus ja stepirändpiirkondades — loomakasvatus. Üldisest kultuurmaast moodustas põllumaa: Armeenias — 97,7%, Aserbaidžaanis — 95,5%, Gruusias — 94,8%. 1909. aastal oli põllukultuuride all üldse 1 891 000 tiinu, millest teravilja all oli 1 867 000 tiinu, mis andis 84 miljonit puuda vilja.

Teraviljakasvatuse tehnika ja kultuur olid väga madalal tasemel ning teravilja saagid väga väiksed. Puudus õige külvikorrasüsteem. Varem kasutusel olnud kolmeväljasüsteem oli üha suureneva maapuuduse tõttu muutunud tegelikult segaväljasüsteemiks eri teraviljakultuuride korrapäratu vaheldumisega — üks teravili teise järele. Teraviljadest domineerisid mais isiklikuks tarbimiseks (selle all oli eespool mainitud kogu külvipindalast 466 000 tiinu)

[4] «Народное хозяйство Союза ССР в цифрах», «Статистический справочник ЦСУ», 1924/25; В. Н. Худаков, Закавказье, 1926.

[5] «Статистический сборник (Грузии) 1909—1921 гг.», Тифлис 1923, стр. 14.

ja nisu (889 000 tiinu), mida osaliselt veeti ka linnadesse. Kasvatati ka hirssi, otra ja rukist. Põlluharimine toimus talupoegade poolt algelise armeenia adraga — «aroriga» — või gruusia noaaegse puusahaga, mille ette rakendati 6—8 paari härgi. Viimane asjaolu tingis harilikult mitme talundi ühinemise künnitööde läbiviimiseks, kusjuures kasutati ühisrakendit («suprjagat»). Viljapeks toimus laua sisse taotud kivide abil, mida vedas hobune.[6] Ametlikel andmeil ei ületanud keskmised põllusaagid 40 puuda tiinult.

Peale viljakasvatuse oli muudest põllumajandusharudest suurem tähtsus viinamarjakasvatusel, aiandusel, puuvillakasvatusel ja tubakakasvatusel. Põllutööministeeriumi andmeil[7] oli viinamarjaistandike all Taga-Kaukaasia kaheksas kubermangus ja ringkonnas 1908.—1909. aastal 90—95 tuhat tiinu, millest Kutaisi kubermangus oli 31 000 tiinu, Erivani kubermangus 9500 tiinu, Jelizavetpoli kubermangus 10 600 tiinu ja Tiflisi kubermangus 23 000 tiinu. Veini kogutoodang moodustas kuni 12—15 miljonit pange, mis tarvitati ära peamiselt kohapeal. Viinamarjakasvatuse ja veinitootmise tehnika oli, välja arvatud vähesed erandid, väga primitiivne, kuid sellele vaatamata valmistati kapitalistlikes majandites kõrgesordilisi ülemaailmse kuulsusega veine. Armeenias arenes kapitalistlikel alustel organiseeritud konjakitootmine.

Puuvilla- ja riisikasvatuse alal oli Taga-Kaukaasia vene kapitalismile Turkestani kõrval teiseks tähtsamaks toorainebaasiks. Puuvilla külvipind moodustas Põllutööministeeriumi samadel andmetel Taga-Kaukaasias 1910. aastal umbes 60 500 tiinu (489 200 tiinu vastu Turkestanis) ja saak 1 942 000 puuda (25 488 000 puuda vastu Turkestanis). Riisi all oli 26 800 tiinu, millelt saadi 2 062 000 puuda riisi (183 900 tiinu ja 14 632 000 puuda vastu Turkestanis). Mõlema kultuuri kasvatamise tehnika oli äärmiselt madalal tasemel ja saagid olid väiksed, mille peapõhjuseks oli puudulik niisutussüsteem. Hoolimata määratu suurtest võimalustest, mida niisutuse arendamine Aserbaidžaani steppides puuvillakasvatusele oleks loonud, ei saavutanud see vene kapitalismi teine puuvillabaas siin kuigi suurt tähtsust.

Suurt tähtsust omavate põllumajandusharude hulka kuulus ka kõrgesordilise puuvilja — apelsinide, sidrunite —, samuti aga ka tee kasvatus Lääne-Gruusia subtroopilistes piirkondades (Adžaarias, Abhaasias). Kuid neil tootmisharudel oli enamasti «asjaarmastajalik» iseloom ja talumajanduses nad massiliselt ei levinud. Katsed aga korraldada nende tootmist kapitalistlikult (Popovi firma teeistandikud) olid erandlikud. Teekasvatuseks kõlblikust 50 000 tiinu suurusest kogupindalast kasutati selleks otstarbeks ainult 900 tiinu.

---

[6] Ф. Гакстгаузен, Закавказский край, 1857, стр. 57, 71, 144 и др.

[7] «Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству», 1910, стр. 108.

Karjanduse arenemises olid esikohal Aserbaidžaani stepipiirkonnad. Karjandusel oli sealse türgi elanikkonna juures nomaadlik või poolnomaadlik iseloom. Taolisele karjakasvatuse vormile omased maastikuoludest tingitud rännakud esinesid siin rännakutena kevad-talvistelt stepikarjamaadelt (Mugani, Milski, Karabahhi stepid), mis olid ühtlasi ka talvisteks peatuspaikadeks (kišlakid), mägistele suve- ja sügiskarjamaadele (jailagidele).

Suvel, kui stepid kõrbesid põua tõttu pruuniks, aeti karjad rikastele ja niisketele Karabahhi alpiaasadele. Karjakasvatuse taoline iseloom muutis siin maaküsimuse väga teravaks, sest külvipinnad suurenesid ja stepikarjamaad vähenesid. Üleminek karjamajanduse intensiivsematele vormidele toimus aeglaselt. Vaatamata sellele olid produktiivkarja pidamine ja karjasaaduste ümbertöötamine (juustuvalmistus) Taga-Kaukaasia soodsate looduslike tingimuste ja sealsete esmaklassiliste alpiaasade tõttu küllaltki märkimisväärselt arenenud. Ametlike absoluutarvude ebatäpsuse tõttu esitame alljärgnevalt ainult suhtarvud, mis näitavad erinevate loomaliikide arvu iga 100 elaniku kohta Kaukaasias üldse ja Taga-Kaukaasias ning võrdluseks impeeriumis tervikuna ja Kesk-Aasias (Põllutööministeeriumi andmeil 1908. aasta kohta).[8]

Karja liigid	Kogu Kaukaasia	Taga-Kaukaasia	Kesk-Aasia	Kogu impeerium
Hobused	16,8	6,9	47,7	20,8
Veised	57,4	51,4	51,9	31,2
Lambad	101,3	113,1	240,4	52,1

Taga-Kaukaasia üksikutest kubermangudest oli hobuste arv eriti väike Tiflisi kubermangus, kus oli 7,6 hobust iga 100 elaniku kohta, Kutaisi kubermangus, kus oli 5,3, Erivani kubermangus — 4,3 ja Batumi kubermangus — 2,9 hobust iga 100 elaniku kohta.

Muudest põllumajandusharudest oli Taga-Kaukaasias iidseks suure tähtsusega tootmisharuks siidiussikasvatus. Enne Taga-Kaukaasia vallutamist tsarismi poolt andis siidiussikasvatuse maksustamine Ida-Kaukaasia khaanidele suuri sissetulekuid.

XIX sajandi teisel poolel langes siidiussikasvatus järsult, tema taastamine aga arenes pärast seda aeglaselt. 1909. aasta andmeil saadi siidiussimune üldse umbes 270 000 karpi, kookonite kogusaak aga moodustas 320 000 puuda. Kuivade kookonite hind oli tollal 45—55 rubla puud, seega said elanikud siidiussikasvatuselt kuni 4 miljonit rubla.

Väga nõrgal järjel oli Kaukaasias metsamajandus. Hoolimata määratu suurtest, erakordselt väärtuslike puuliikidega (jugapuu, pukspuu, must vaher, pähklipuu) metsadest, leidsid need rohkem

[8] Suhtarvude arvestamise aluseks oli «Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств», 1910, стр. 196—197.

hävitamist ja laastamist kui süstemaatilist ekspluateerimist. Välja veeti neist tühised kogused.

Agraarsuhted. Nagu me juba eespool tähendasime, oli Kaukaasia agraarsuhete silmapaistvaks iseloomujooneks suur komplitseeritus ja mitmekesisus, mida tingisid nende suhete arvukad ajaloolised ja rahvuslikud iseärasused eri piirkondades. Ränd- ja mägikarjanduse piirkondades säilisid elanikkonna hulgas patriarhaalse sugukondliku korra ja ürgaja orjuse igandid, põllunduslikes piirkondades domineerisid pärisorjuslikud suhted, intensiivse, niisutatava põllundusega piirkondades valitses eriline kord jne. Pärast Kaukaasia vallutamist hakkas vene tsarism siin teostama julma koloniseerimise poliitikat. Töötavalt elanikkonnalt, eriti rändkarjanduse piirkondades, võeti kõik nominaalselt «üleliigsed maad» ja muudeti need riigi omandiks, et need edaspidi koloniseerida vene ümberasujatega. Kohalikele elanikele jäetavate maade normid ja kasutamise tingimused olid siin isegi veel rängemad kui näiteks Kesk-Aasias. Analoogiliselt lahendati ka nende maade küsimus, mis olid omanike poolt maha jäetud seoses nende massilise emigreerumisega pärast Kaukaasia vallutamist. Eriti esines seda muhamediusulistes piirkondades (bekkide maad jne.).

Need maad kuulutati samuti riigi omandiks. Tegelikult aga algas nende maade selline seadusevastane riisumine, mis oma ulatuselt ja ohjeldamatuselt ei jäänud maha baškiiride maade riisumise kuulsast epopöast.[9]

Venelaste endi ümberasumisel Taga-Kaukaasias niisugust osatähtsust polnud nagu Lääne-Siberis. Taga-Kaukaasia kogu elanikkonnast, mis moodustas 1913. aastal 7,3 miljonit inimest, oli venelasi (koos linnaelanikega) kõigest 598 000, kusjuures linnaelanike ja kasakate kõrval venelastest maaelanikkond koosnes osalt igasugustest sektidest (duhhoborid jt.), kes olid 90-ndail aastail suuremalt osalt saadetud siia sundkorras. Nende ümberasustatute hästi korraldatud majanditel oli kohalikule põllumajandusele suur agrokultuuriline mõju. Kuid ka vene kolonistid ise õppisid Taga-Kaukaasias ära viinamarja-, tubaka-, siidiussi- ja muude kõrge intensiivsusega kultuuride kasvatuse. Vene valitsuse uued tagakiusamised põhjustasid duhhoboride massilise emigreerumise Kanadasse. Vähesel arvul säilinud duhhoboride talundid muutusid tüüpilisteks kulaklikeks majanditeks.

Pärisorjuslikud suhted ja nende likvideerimine. Tsaarivalitsus, teostades julma koloniseerimispoliitikat, mis väljendus maade äravõtmises Kaukaasia töötavalt rahvuslikult elanikkonnalt, jättis samal ajal puutumata mitte üksnes privilegeeritud maaomanike klasside maad, vaid jättis alles ka nende pärisorjuslikud õigused nendel maadel elavate talupoegade üle. Taga-Kaukaasias ajavahemikul 1864.—1870. a. teostatud «vabastusreformide» tingimuste

[9] Selle kohta vt. П. И. Лященко, Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, гл. IX—X, 1913, стр. 472—569 и 606—622.

vaatlemisel me nägime, et need reformid teostati siin kujul, mis oli talupoegadele palju raskem ja mõisnikele palju kasulikum kui olid seda isegi Venemaal 1861. aasta määruse alusel teostatud reformid. Kuna väljaost polnud kohustuslik ning pärisorjuslikud suhted ja mõnes kohas isegi otsene orjus säilisid, siis jäi «mõisnike maadel» asuvate talupoegade isiklik ja agraarne sõltuvus täiel määral püsima ka XX sajandil.

Pärisorjuslike talupoegade kõrval, kes kasutasid maad «tavaõigusliku» pärisorjuse alusel, olid mitmesugustes Gruusia osades tegelikes pärisorjuslikes suhetes ka niisugused talurahva rühmad, nagu näiteks hisaanid Gruusias (või mandobiilid Mingreelias);[10] muhamediusulistes maaosades bekkide «mülki» (autasuks antud) maadel asuvad talupojad; «ti-uli» (s. t. varem Pärsia šahhidele ja bekkidele kuulunud) maadel asuvad talupojad endise Erivani kubermangu armeenia oblastites; talupojad agalaaride, s. t. endiste Türgi piirkondade rändrahvaste privilegeeritud klasside maadel. Mõned elanikkonna rühmad olid mitte ainult pärisorjuslikus seisundis, vaid sageli ka orjalikes suhetes, nagu näiteks «unauudid» tšerkesside ja kabardiinlaste hulgas, «kulid» Kumõki ringkonnas, «kusakid» Osseetias, holopid ja igasuguste nimetustega orjad tšetšeenide ja inguššide juures Dagestanis ja Abhaasias. Samasse kategooriasse kuulusid isikud, kes asusid pooleldi orja, pooleldi pärisorja seisundis, nagu näiteks «pšitlid», «tšagaarid», «ahueed» Kubani oblastis, Kabardiinias ja Abhaasias. Üldse oli Kaukaasia mägipiirkondades aastail 1860—1870 üle 52 000 inimese orjade või pärisorjade seisundis. Neist rohkem kui 10 000 olid täielikud orjad.

Kõigi nende äärmiselt komplitseeritud suhete lahendamine nende kohta ülevenemaalise 1861. aasta seadusandluse kohaldamise teel ei saanud positiivseid tulemusi anda, sest kohalikud olud olid Venemaa oludest täiesti erinevad. «Ajutiselt kohustatute» poolpärisorjuslik seisund kestis peamistes Taga-Kaukaasia piirkondades kuni 1912. aastani. Siis, juba III Riigiduuma perioodil, s. t. määratu suure hilinemisega, võrreldes Venemaa teiste piirkondadega, see instituut likvideeriti formaalselt 1912. aasta seadusega. Tegelikult aga säilis pärisorjuslik majanduslik sõltuvus ka pärast seda.

Selline hilinemine poolpärisorjuslike suhete likvideerimisel oli Taga-Kaukaasia rahvamajanduse arenemisele väga suureks takistuseks ja väga tugevaks piduriks. See muidugi ei suutnud takistada elanike põhimassi tegelikku proletariseerumist ja kapitalistlike suhete arenemist, kuid ikkagi aeglustas seda, pealegi kuna paljudes rahvuslikes piirkondades säilisid ka veel mahajäänud

[10] «Hisaanid», s. t. «varjupaiga leidnud», olid vaesed vähese maaga või maata põlluharijad, kes asusid mõisnike maal ja said neilt õue- või põllumaad ja tasusid selle eest kohustuslikku maksu — «galat». Viimane tasuti kas natuuras kõigi põllusaakide osana või siis kindlaksmääratud «künnipäevadega», s. t. teoorjusega. Ehkki hisaanid olid isiklikult vabad, erinesid nad pärisorjadest majanduslikult vähe.

patriarhaal-sugukondliku eluviisi vormide igandid. Seepärast, kui XIX sajandi 90-ndail aastail Kaukaasia ja selle rikkad maavarad hakkasid üha rohkem juurde meelitama välis- ja vene kapitali, kui Kaukaasias hakkasid tekkima sellised suured kapitalistliku tööstuse keskused nagu Bakuu, nende rahvuslike ääremaade majandus aga oli endiselt madalal tasemel, muutusid vastuolud eriti suureks ja leidsid oma väljenduse teravas klassivõitluses.

Tööstuse ja raudteede arenemine. Nagu märgib Lenin, algas Kaukaasia kui asumaa majanduslik vallutamine alles 70-ndail aastail, seega poliitilise vallutamisega võrreldes palju hiljem.[11]

Taga-Kaukaasia geograafilise kauguse ja koguni metropolist äralõigatuse tingimustes oli metropoli kaupade ja kapitalide juurdepääsu tähtsamaks abinõuks täiuslikumate ühendusteede rajamine. Seepärast organiseeriti otsekohe pärast Kaukaasia üksikute osade annekteerimist aurulaevaliinid merel (Mustal ja Kaspia merel). Kuid niihästi siseühendusteks kui ka metropoliga sidepidamiseks sellest ei piisanud. Raudteede ehitamine algas 1867. aastal. Esimene raudteeliin — Poti—Kvirilõ — avati 1871. aastal. Teine liin — Poti—Tiflis — 1872. aastal. Taga- ja Ees-Kaukaasiat metropoliga ja Venemaa keskpiirkondadega ühendavate raudteede ehitamine hakkas hoogsalt arenema alates 80-ndaist aastaist. Need raudteed muutsid selle piirkonna põllumajandusliku ja tööstusliku ekspluateerimise peamisteks magistraalideks. 1883. aastal lõpetati Taga-Kaukaasia peamise magistraali — Bakuu—Tiflis—Poti — ja Batumi suunduva raudteeharu ehitamine. Sellest hakkasid järk-järgult hargnema abiteeharud ja juurdeveoteed — Erivani ja Dzulfasse, Kahhuti raudteeliin ning Tšiatura ja Tkvibuli raudteeliinid kivisõe- ja mangaanitööstuse keskusteni. Kõige sellega pandi alus raudteevõrgule, mis oli küll puudulik, kuid andis ikkagi peamistele põllumajandus- ja tööstuspiirkondadele väljapääsu. Lõpuks, Bakuu—Rostovi raudteeliini abil ühendati Taga-Kaukaasia raudteed metropoli üldise raudteevõrguga ja viidi Taga-Kaukaasia ja metropoli vaheliseks otseseks kaubavahetuseks vajalike raudteede ehitamine lõpule.

Samal ajal tungisid Taga-Kaukaasiasse Moskva puuvillatööstuse kaubad, vene suhkur, rauatooted, sööginõud jms. Nad tõrjusid siin kangaste, burkade, relvade, rahvarõivaste jne. kodutööndust välja. Siia siirdus ka väliskapital (mis on antud piirkonna peamiseks iseärasuseks), asudes tähtsamates tööstusharudes juhtivale kohale.

Naftatööstus. Venemaa esimese suurtööstusliku naftatootmise piirkonna — Bakuu piirkonna — loomine algas XIX sajandi 60—70-ndail aastail. Tsaarivalitsus ei saanud algul selle «Kaukaasia musta pärli» majandusliku kasutuselevõtmise ülesandega sugugi hakkama. Ehkki Bakuu okupeeriti Venemaa poolt lõplikult 1806. aastal (arvestamata Peeter I varasemaid äpardunud katseid) ja

[11] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 498.

tema naftarikkusi oli küllaldasel määral uuritud juba XVIII sajandi lõpul akadeemik Pallase, Gmelini jt. poolt, ei pidanud tsaarivalitsus kaua aega vajalikuks korraldada siin nafta laiaulatuslikku tootmist. Ta rakendas siin puuraukude ekspluateerimiseks oma tavalist «rendisüsteemi», kusjuures nafta tootmiseks kasutati «juurdekirjutatud» talupoegade tööjõudu. Sel teel saadi naftat tühistes kogustes (ajavahemikul 1818.—1840. a. kõigest 200—250 tuhat puuda aastas). Alles pärast rendisüsteemi kaotamist 1872. aastal kuulutati välja naftarikaste maade uurimise, neile avalduste esitamise, nende kasutuselevõtmise ja nafta tootmise «vabadus». Ühtlasi avanes Bakuu naftarikastel maadel laialdane tegevusväli suurkapitali rakendamiseks. Selle ülesandega aga ei tulnud kodumaine kapital toime ja kapitalismi ehitati siin «ülaltpoolt» väliskapitali kaasabil. Bakuu muutus peatselt suureks tööstusproletariaadi keskuseks, kuhu koondusid peamiselt pärslased, venelased, armeenlased, tatarlased ja väiksemal arvul ka lesgiinid.

Mangaani-, vase- ja kivisöetööstus. Ka teistes Taga-Kaukaasia piirkondades kujunesid välja suured tööstuskeskused, nagu Tšiatura mangaanipiirkond, Tkvibuli ja Tkvartšeli kivisöeleiukohad, Alaverdi ja Zangezuri vasekaevandused. Need piirkonnad kujunesid suurteks kohaliku kapitalistliku mäetööstuse keskusteks, saavutades mõnel juhul ülemaailmse tähtsuse, nagu näiteks Tšiatura mangaanitootmise alal. Aastail 1913—1914 andis Tšiatura kuni 35—40% mangaani maailmatoodangust. Tšiatura maagi kaevandatavad kihid on väga paksud, maagivarud suured (kuni 90 miljonit tonni), puhta metalli sisalduselt aga on nad märksa rikkamad ja kvaliteedilt paremad kui india või brasiilia mangaanimaagid. Vaatamata sellele oli nende leiukohtade ekspluateerimise (mis algas juba 1871. aastal) organiseerimine ja tehniline korraldus väga halb. Selleks et vältida Tšiatura mangaani konkureerimist Krivoi Rogi omaga, pidurdasid tsaarivalitsus ja vene kapitalism siin tootmise arenemist. Tootmine oli organiseeritud käsitsitööna ja seda teostas hulk pisifirmasid (1913. aastal oli selliseid firmasid 260), mistõttu toodang moodustas kõigest 1,4 miljonit rubla. Väliskapitali investeerimise katsed ei andnud suuremaid tulemusi. Tšiatura mangaan läks eranditult ekspordiks, ulatudes 1913. aastal 966 000 tonnini. Saadeti teda Inglismaale, Belgiasse ja Ameerika Ühendriikidesse.

Teistest mäetööstuspiirkondadest oli suur, kuid siiski ainult kohalik tähtsus Tkvibuli kivisöe leiukohal. See leiukoht avastati 1845. aastal ja juba 70-ndail aastail varustas ta Musta mere laevastikku söega väikestes kogustes. Suureulatuslikku kivisöe kaevandamist alustati siin alles 1887. aastal, pärast raudtee ehitamist. Keskpärase kvaliteediga söe ja võrdlemisi väikeste varude juures, samuti aga ka tootmise halva organiseerimise tõttu (kõigest 3 kaevandust) ulatus toodang enne Esimest maailmasõda 2—2,4 miljoni puudani.

Mis puutub kivisõe leiukohta Tkvartšelis, siis avastati see 1898. aastal. Aastail 1900—1904 läbiviidud täpsemad uurimused näitasid, et sõelademete koguulatus on siin 44 versta, varud aga moodustavad 12—13 miljonit puuda. Vaatamata sellele seda leiukohta kuni Oktoobrirevolutsioonini peaaegu üldse ei ekspluateeritud.

Vase kaevandamine ja sulatamine toimus Alaverdi ja Zangezuri kaevandustes, kus asusid õige suured vasesulatustehased, samuti aga ka Šamblugi, Kapkani, Eilari jt. leiukohtades. Üksikuid vaseleiukohti (koos tsingi, väävliühendite, hõbeda ja isegi kulla lisanditega) esines mitmel pool, kuid tööstuslikult neid ei kasutatud. Kokku oli olemas kuni 66 ettevõtet 4600 töölisega (neist endises Jelizavetpoli kubermangus 25 ettevõtet 2400 töölisega). Maagi ja vase kogutoodang moodustas aastail 1890—1900 Taga-Kaukaasias kuni 1—1,3 miljonit puuda maaki ja 350—400 tuhat puuda vaske, väärtusega 3 867 000 rubla, mis moodustas 14% kogu vasetoodangust riigis. Sadoni ja Alagiri hõbeda- ja seatinakaevandused Põhja-Osseetias andsid kuni 175 puuda hõbedat ja kuni 45 000 puuda tsinki.

Kergetööstus. Kergetööstuse harudest oli märkimisväärselt arenenud tubakatööstus, töötades Suhhumi ja teiste kõrgesordiliste toortubakate baasil. Kohaliku viinamarjakasvatuse baasil arenes Armeenias konjaki tootmine. Ehkki puuvillapuhastamis-, puuvillaseemneõli- ja osalt ka kudumistööstus, mis olid arenenud peamiselt Taga-Kaukaasia idaosas ja Aserbaidžaanis, ei saavutanud seda tähtsust, mis neil oli Turkestani puuvillapiirkondades, oli ka nende ettevõtete hulgas suurkapitalistlikke tehaseid, millede toodang moodustas kokku 3 miljonit rubla. Lõpuks tuleb siin märkida ka siidikudumistööstust oma väiksemate ettevõtetega. Aastail 1910—1914 eksisteeris 124 siidilahtikerimis- ja siidikudumisettevõtet, kus töötas 4156 töölist (välja arvatud kodukäsitöölised) ja millede kogutoodang moodustas 2,7 miljonit rubla.

Kodutööndus ja selle langus. Eraldi on vaja meenutada kodutööndustslikku tootmist, mis oli siin enne kapitalismi juurdumist ulatuslikult levinud. Kodutööndust järkjärgulisele kadumisele kapitalismi mõjul juhtis tähelepanu juba Lenin. Kodutööndusaladest tuleb esikohale seada relvade, metallesemete (sööginõude ja hõbedast ehete) ning vaipade valmistamine. Kergete relvade (pistodade, vintpüsside) valmistamise poolest oli Taga-Kaukaasia varem maailmakuulus. Mõned ajaloolased arvavad, et iidsel eelajaloolisel ajal oli see piirkond metalltoodete ja relvade valmistamise hälliks. Metalltoodete ja relvade valmistamine, mis oli arenenud eriti Aserbaidžaanis (Gandža), Dagestanis, Gruusias (Dušet, Kutais), Armeenias (Leninakan, Erivan) ning teistes linnades ja piirkondades, läks kapitalistliku konkurentsi mõjul allamäge.

Mõnevõrra kauem säilis burkade, vaipade ja villase riide töön-

dus. Need tööndusalad olid varem samuti oma toodanguga varustanud ulatuslikku turgu, kuid kapitalistliku konkurentsi mõjul ja lambakasvatuse languse tõttu hakkasid nad viimasel ajal hääbuma. Hoolimata sellest olid nad veel XX sajandi algaastail mõnes kohas ulatuslikult levinud. Mõnes piirkonnas, nagu näiteks Kuba ja Mugani piirkondades, andsid need tööndusalad tööd kuni 15—22%-le kogu elanikkonnast, Karabahhi piirkonnas aga koguni kuni 30%-le.[12]

Kõik need kodutööndusе ja väikekaubalise käsitöö harud hakkasid metropoli kapitalistliku tööstuse poolt valmistatud kaupade konkurentsi mõjul kiiresti hääbuma. Moskva puuvilltooted tõrjusid endised kodukootud väiketalundite peamiseks tootmisobjektiks olnud riided välja, samuti tõrjusid Tuula tehastes valmistatud relvad välja koduse relvatööndusе tooted (odaterad, külmrelvad), mis oma rahvuslike iseärasuste tõttu olid laialt kasutusel. Tõrjuti välja ja olid kadumas niisugused «rahvuslikud» tooted, nagu burkad, milledest parimaid valmistati Dagestanis ja Tereki oblastis, ja mütsid, mida asendasid vene kapitalismi vabrikutooted. Vähenemine esines sellisel suurel kodutööndusalal, nagu vaibakudumine, ja real teistel aladel.

Suurtööstuse üldulatus. Teeme nüüd Taga-Kaukaasia kapitalistliku tööstuse arenemisest kokkuvõtte. Üleriikliku vabrikutööstuse uurimuse põhjal 1908. aasta kohta, mida on täiendatud mäetööstuse andmetega, võime koostada alljärgneva tabeli, mis sisaldab tööstuse arenemise põhinäitajaid üksikute revolutsioonieelsete kubermangude ja ringkondade kaupa.

Tsensuslik vabrikutööstus 1908. a.:[13]

	Vabrikute ja tehaste arv	Toodangu summa (tuh. rublades)	Tööliste arv
Taga-Kaukaasia kokku	754	238 468	64 213
Sealhulgas:			
Tiflisi kubermang	128	9 658	6 567
Kutaisi „	4	103	74
Jelizavetpoli „	127	6 579	6 851
Bakuu linn ja „	430	218 520	48 699
Erivani „	14	1 150	502
Batumi „	15	2 225	1 323

Kui neile vabrikutööstuse arvudele lisada mäetööstuse (kivisõe, mangaani ja vasemaagi tootmise) andmed, siis saame kogu

[12] Kogumik «Закавказье»; А. С. Пиралов, Кустарная промышленность Закавказья, samuti tema «Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа», 1913.

[13] «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности за 1908 г.», под ред. В. Е. Варзара, Спб. 1912.

Taga-Kaukaasia tsensusliku tööstuse peamiste harude kohta järgmise pildi:[14]

Tootmisharud	Ettevõtete arv	Toodangu summa (tuh. rbl.)	Tööliste arv
Naftatööstus	291	188 832	39 866
Toiduainetetööstus	98	19 427	2 925
Metallide töötlemine	121	14 281	11 335
Puuvilla „	19	3 007	1 366
Siidi „	96	2 676	4 156
Loomsete saaduste töötlemine	14	2 147	708
Vase kaevandamine	66	4 600	3 867
Mangaani „	114	1 426	674
Kivisõe „	4	300	386
Kõik vabriku- ja mäetööstuse harud kokku	946	244 795	69 167

Seega andis kapitalistlik tsensuslik suurtööstus 1908. aastal umbes 250 miljoni rubla väärtuses toodangut. Sellest langes umbes 210 miljonit rubla rasketööstusele, kus põhiosa kuulus naftale. Kuna kõik need tööstusharud (kaasa arvatud nafta, kuid ilma mäetööstuseta) andsid 1908. aastal kogu impeeriumi ulatuses 4565 miljoni rubla väärtuses toodangut, siis järelikult moodustas Taga-Kaukaasia tööstuse toodang kuni 5,2% kogu tööstuse toodangust ja nende tööstusharude tööliste arv moodustas umbes 3% kogu Venemaa vabrikutööliste arvust. Peale selle oli Taga-Kaukaasias veel umbes 20 000 raudteetöölist (arvestades 11 töölist raudteeliini iga versta kohta).

Siit selgub, et kui mitte arvestada nafta suurtööstust Bakuus ja mõningaid teisi kapitalistliku tööstuse liike, siis tuleb valdav osa ülejäänud tööstusest arvata väike- ja kesktööstuse hulka, mis mõnikord oli poolkodutööndusliku tüüpi (eespool toodud kokkuvõttesse ei kuulunud). Rohkearvuline tööliskaader (tööstustöölised, raudteelased, sadamatöölised) oli koondunud peamiselt Bakuusse ja teistesse tööstuskeskustesse ning sadamalinnadesse (Tiflis, Batumi jt.). Tervikuna aga kujutas Taga-Kaukaasia endast pärisorjuslike ning patriarhaalsete suhete igandidega mahajäänud agraarmaad.

Taolise olukorra tekkimise sügavad juured peitusid Taga-Kaukaasia majanduse iseärasustes, vene ja väliskapitali Taga-Kaukaasiasse sissetungimise ning nende ja rahvusliku kapitali vahekorra iseloomus. Kohalik gruusia ja eriti armeenia rahvuslik kapital hakkas kapitalismi ajastu saabumisel aktiivselt osa võtma kohaliku kapitalistliku tööstuse ülesehitamisest. Tiflisis kui kohalikus kultuuri- ja tööstuskapitalistlikus keskuses tekkis aastail

[14] Andmed mäetööstuse kohta on võetud teosest «Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России за 1908 г.», ч. I и II, 1910—1917 гг. Kuna kogumikus on mäetööstuse toodang antud naturaalnäitajates, siis toodangu väärtuselise üldsumma saamiseks tuli toodang rahalisse väljendusse ümber arvestada.

1890—1900 rida võrdlemisi suuri aktsiaseltse mangaani- ja kivisöetööstuse ning mõnel muul alal, millest võttis osa vene ja väliskapital, kuid ka kohalikul kapitalil oli silmatorkav osa. 1900. aastal oli Tiflisis olemas 14 aktsiaseltsi, käibega üle 9 miljoni rubla.

Nende iseärasuste tõttu erines Taga-Kaukaasia kui vene kapitalismi mahajäänud koloniaalne ääremaa teistest ääremaadest — Siberist, Kesk-Aasiast — tunduvalt. Siin loodi, ehkki väliskapitali abil, kuid — mis on eriti tähtis — kohaliku rahvusliku kapitali osavõtul kapitalistlik tööstus, mis oli niihästi toodangu suuruselt kui ka tootmisse lülitatud rahvusliku proletariaadi arvult võimsam kui teistes rahvushikes ääremaades.

Tööstusproletariaadi tekkimine. Koos kapitalistliku vabrikutööstuse tekkimise ja kasvuga hakkas Taga-Kaukaasias kujunema tööstusproletariaadi kaader. Kapitalistliku suurtööstuse peamises keskuses, Bakuu naftapiirkonnas, oli tööliskaadri rahvuslik koosseis 90-ndate aastate lõpul äärmiselt kirju. Tööliskaadri hulgas oli venelasi (peamiselt kõrgemat kvalifikatsiooni nõudvatel töödel) 18—20%, armeenlasi 25—29%, iraanlasi (peamiselt mustatöölised) 19—21%, tatarlasi 12—13% jne. Töötingimused olid naftatöönduses äärmiselt rasked. Tööpäev kestis tegelikult 16—18 tundi. Mustus, nõgi, lämmatavad aurud jne. tekitasid tervisele äärmiselt kahjuliku olukorra. Palk oli väga madal, eriti aga kohalikust rahvusest kvalifitseerimata töölistel — mustatöölistest õliammutajatel, puurijatel jne. Ka muudes tööstusharudes polnud tööliste olukord parem. Seetõttu tekkis juba 80—90-ndail aastail Taga-Kaukaasias töölisliikumine, mis omandas kiiresti suure ulatuse ja organiseeritud iseloomu. Olustikulistelt ja majanduslikelt nõudmistelt läksid töölised üle ulatuslikuma ja poliitilise iseloomuga nõudmistele. Sellised olid sadamatööliste streik Batumis 1882. aastal, raudteetööliste streik Tiflisis 1898. aastal, streigid tubakavabrikutes, raudteetöökodades 1900. aastal jne.

90-ndate aastate esimesel poolel hakkasid Taga-Kaukaasias revolutsiooniliselt meelestatud intelligentsi seas levima marksismi ideed. 1893. aastal tekkis esimene marksistlik rühm («Mesamedasi»). 1895. aastal astus sellesse A. G. Tsulukidze, 1897. aastal — V. Z. Ketshoveli ja 1898. aastal — J. V. Stalin. Tsulukidze, Ketshoveli ja Stalin moodustasid selle rühma revolutsioonilise vähemiku juhtiva tuumiku, mis oligi revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia võrseks Gruusias. Aastail 1898—1900 kujunes välja ja sai kindla vormi juhtiv tsentraalne sotsiaaldemokraatlik rühm, Tiflisi organisatsioon. Alates sellest ajast toimusid tööliste väljaastumised revolutsioonilise marksismi poliitiliste loosungite all. Loodi Lenini «Iskra» orientatsiooniga töölisorganisatsioone. 1901. aastal (22. aprillil) toimus Tiflisis 1. mai demonstratsioon. See demonstratsioon avaldas määratu suurt mõju kogu hilisemale töölisliikumisele Kaukaasias ja leninlik «Iskra» luges seda ajalooliselt tähtsaks sündmuseks.

1901. aastal loodi VSDTP Tiflisi komitee. Sama aasta lõpul loodi sotsiaaldemokraatlik organisatsioon Batumis, 1902. aastal aga toimub Batumis esimene suur streik Mantaševi tehases. 1903. aastal viidi Bakuus läbi esimene üldstreik. 1905. aastal moodustati Tiflisis Bolševike Büroo — Taga-Kaukaasia bolševistlike organisatsioonide juhtiv keskus. 1904. aasta detsembris korraldati bolševike Bakuu komitee juhtimisel Bakuus määratu suur tööliste streik, mis lõppes Venemaal esimese tööliste ja naftatöösturite vahelise kollektiivlepingu sõlmimisega ja oli signaaliks tööliste väljaastumisele kogu Venemaal esimese revolutsiooni ajal. Pärast Bakuu proletariaadi streike, 1905. aasta jaanuaris, toimus üldstreik Tiflisis, edasi hõlmas see kõiki Kaukaasia tööstuskeskusi, nagu Tšiaturat, Kutaisi, Samtredit, Batumit. Millise intensiivsusega toimus siin streigiliikumine, nähtub sellest, et 1905. aastal oli iga töölise kohta Bakuus 4,56 ja Tiflisis 4,49 streiki. Samal ajal tekkisid paljudes Gruusia piirkondades, Guurias ja mujal suured talurahva ülestõusud.[15]

Pärast esimese vene revolutsiooni mahasurumist tsaarivalitsuse poolt hakkas tööliste ja talupoegade revolutsiooniline võitlus raugema, mida tingis menševike reetlik kokkuleppetaktika. Kuid sellel reaktsiooni ajajärgul, aastail 1907—1912, Bakuu bolševistlik parteiorganisatsioon kasvas, tugevnes ja karastus võitluses menševikega ning võitis sotsiaaldemokraatlike tööliste rõhuva enamuse enda poole. Selleks ajaks olid juba kõik töölisrajoonid Bakuus — Balahani, Surahani, Bibi-Eibat, Tšornõi Gorod jt. — bolševike mõju all. Bolševike poolt 1908. aastal organiseeritud suured streigid Bakuus toimusid bolševistlike loosungite all, kusjuures esitati üldisi poliitilisi nõudmisi. Bakuu muutus bolševismi tsitadelliks.

[15] «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России», 1949, стр. 389—440.

NELJAS OSA

IMPERIALISTLIK SÕDA AASTAIL 1914—1917. TSARISMI JA KAPITALISMI HUKKUMINE

XXI PEATÜKK

VENEMAA POLIITILINE JA MAJANDUSLIK ETTEVALMISTUMINE ESIMESEKS MAAILMASÕJAKS

Meil tuleb nüüd siirduda tsaari-Venemaa kapitalistliku arenemise viimase etapi käsitlemisele, nimelt valgustada tema olukorda ja kriisi Esimese maailmasõja ajal ja näidata tema revolutsioonilist hukkumist.

Venemaa osavõtt imperialistlikust sõjast oli monopolistliku finantskapitalismi rahvusvaheliste organisatsioonide, millede aktiivseks liikmeks oli ka vene kapitalism, suhete ja tegevuse loomulikuks tagajärjeks. Seepärast tuleb kõiki kapitalismi sõjalise kriisi nähtusi, eriti aga Venemaa majandusajaloos, käsitleda eraldi, sest nad ei ole ju ainult Venemaa kapitalistliku majanduse arenemise tagajärjeks ja lõppetapiks, vaid ka vene tsarismi ja kapitalismi kogu süsteemi üldise sotsiaalpoliitilise kriisi, tema agoonia ja hukkumise tingimused ja sümptoomid.

Tsarismi ja kapitalismi hukkumise sotsiaal-majanduslikud ja poliitilised eeldused ei tekkinud ega ilmnenud Venemaal muidugi mitte imperialistliku sõja kolmeaastase perioodi kestel. Nende ettevalmistus toimus Vene kapitalismi arenemise mitme aastakümne jooksul ja nad olid tingitud kõigi nende poliitiliste ja majanduslike tingimuste kompleksist, milledes toimus vene kapitalismi arenemine. Kõigi nende tingimuste selgitamisele õieti oligi pühendatud kogu meie eelnev käsitlus.

Kuid sõda on kõigi protsesside, ühiskondlik-majandusliku ja poliitilise elu kõigi vastuolude «suur kiirendaja». See avaldus Krimmi sõja tulemustes, mis «kiirendasid» pärisorjuse likvideerimise ja kapitalismi arenemise paratamatuks saanud vajadust. See avaldus ka Vene-Jaapani sõja tulemustes, mis «kiirendasid» ja teravdasid vältimatuks saanud 1905. aasta revolutsiooni. Imperialistlikust sõjast osavõtt avastas palju sügavamaid sotsiaalseid, majanduslikke ja poliitilisi vastuolusid tsaari-Venemaal ja vene kapitalismis ning «kiirendas» ta lõplikku hukkumist. Kuid me ei mõistaks kõiki neid keerulisi poliitilisi, sotsiaalseid ja majanduslikke vastuolusid, kui me ei vaatleks kogu selle kaua aega kestnud

poliitilise ja majandusliku ettevalmistuse neid tingimusi ja põhjusi, mis olid pikaajalise sõja põhjuseks ja määrasid ära tema lõpptulemuse.

Maailma imperialistlik ümberjaotamine ja tsaari-Venemaa osavõtt sellest. See imperialistlike vastuolude kompleks, millest me ülalpool rääkisime ja mis pikkamööda teravnedes kutsus 1914. aastal välja maailmasõja, kujutas endast lõppkokkuvõttes imperialistlike suurriikide ning esmajoones Inglismaa ja Saksamaa võitlust maailma jaotamise ja ümberjaotamise, asumaade haaramise, toorainete ja müügiturgude ning maailma valitsemise pärast.

Tsaari-Venemaa võttis sellest võitlusest aktiivselt osa kui vaenulike imperialistlike suurriikide ühe rühmituse silmapaistev liige. Seepärast on imperialistlike suurriikide poliitika nende võitluses maailma jaotamise ja ümberjaotamise ning asumaade haaramise pärast ja tsaari-Venemaa osavõtt sellest poliitikast üheks tähtsamaks üldküsimuseks vene tsarismi ja imperialistliku kapitalismi iseloomustamisel ning nende hukkumise põhjuste ja teede mõistmiseks.

Tõepoolest, XIX sajandi 70-ndate aastate algul toimusid eesrindlikes kapitalistlikes maades tähtsad majanduslikud ja poliitilised muutused, mis soodustasid nende üleminekut kapitalistliku arenemise kõrgeimasse staadiumi. Euroopas toimus Saksamaa poliitiline ühinemine. Seesama toimus ka Itaalias. Ameerika Ühendriikides, Jaapanis, Venemaal ja teistes maades toimus kapitalismi arenenud vormide lõplikku võidulepääsu pidurdavate viimaste takistuste hävitamise kiire protsess.

Tugevnes kapitalistlike maade arenemise ebaühtlus, mis tõi endaga kaasa imperialistlike suurriikide ägeda võitluse maailma ümberjaotamise ja asumaade haaramise pärast. Inglismaa, kes senini oli olnud maailma tööstuslikuks töökojaks ning omas monopoli maailma kaubanduses ja koloniaalset hegemooniat, hakkas niihästi majanduslikult kui ka poliitiliselt üha rohkem tundma uute imperialistlike maade konkurentsi asumaade, uute müügiturgude ja toorainealikate haaramise ning kapitali väljaveo osas. Kõigis maailmajagudes tekkisid imperialistlike vastuolude kolded: Aafrikas — tema jaotamise pärast Prantsusmaa ja Inglismaa, hiljem aga ka Saksamaa vahel; Lähis-Idas — Türgis ja Pärsias — Inglismaa, Saksamaa ja Venemaa vahel; Kesk-Aasias — Inglismaa ja Venemaa vahel mõjupiirkondade pärast ning Afganistani ja Tiibeti jaotamise pärast; lõpuks — Kaug-Idas, kogu Vaikse ja India ookeani basseinis — Inglismaa, Jaapani, Ameerika Ühendriikide ja Venemaa vahel Hiina ja muude asumaade ümberjaotamise pärast.

Maailma jaotamise tulemusi imperialismi ajastu algul ja ta ümberjaotamise tulemusi Esimese maailmasõja eelõhtul näitab järgmine Lenini poolt Supani ja Hübneri andmeil suurriikide kolo-

niaalvalduste kohta koostatud tabel (km² ja elanike arv on antud miljonites).[1]

	Asumaad				Emamaad	
	1876. a.		1914. a.		1914. a.	
	km²	elan.	km²	elan.	km²	elan.
Inglismaa	22,5	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5
Venemaa	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2
Prantsusmaa	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6
Saksamaa	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9
Ameerika Ühendriigid	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0
Jaapan	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0

	1914. a.	
	km²	elan.
Teiste riikide (Belgia, Hollandi jt.) asumaad	9,9	45,3
Poolasumaad (Pärsia, Hiina, Türgi) . .	14,5	361,2
Teised maad	28,0	289,9

Maailma jaotamine lõpetati XIX ja XX sajandi vahetusel. Edaspidi võis toimuda ainult koloniaalse maailma ümberjaotamine asumaade pärast toimuva sõjalise võitluse teel.

Tabelist nähtub, et asumaade imperialistlike anastajate eesotsas asus juba XIX sajandi 70-ndail aastail ja eriti 1914. aastal Inglismaa. Ta vallutas asumaade territooriumi, mis oli metropoli territooriumist 100 korda suurem. Iga inglase, Briti saarte elaniku kohta tuli 10 «koloniaalorja». Kuid asumaade otsese relvaga vallutamise kõrval tungis Inglismaa kõigisse maailmajagudesse oma tööstuskaupadega, tõrjudes välja kõik teised maad.

Sel pinnal esinesid XX sajandi algul maailma majanduses ja poliitikas eriti järsud vastuolud Inglis- ja Saksamaa vahel. Saksa imperialism oli maailma jaotamisest osavõtmises veidi hilinenud: tema poolt anastatud asumaad olid 1914. aastal Inglis- ja Prantsusmaaga võrreldes väiksed. Kuid seda teravamaks muutus konkurents ja majanduslik võitlus tööstuskaupade koloniaalsete ja poolkoloniaalsete müügiturgude ning tööstusliku tooraine allikate vallutamise pärast Saksamaa ja Inglismaa vahel. See põhiline vastuolu maailmamajanduses ja esmajoones Inglismaa ja Saksamaa vahel asumaade ja turgude ümberjaotamise pärast toimuv võitlus esines XX sajandi algul kõigis rahvusvahelistes suhetes ja etendas maailmasõja tekkimises peaaegu otsustavat osa.

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 239.

Tsaari-Venemaa võttis suurriikide poolt eriti mõnedes piirkondades teostatavast maailma jaotamisest ja ümberjaotamisest kõige aktiivsemalt osa.

Nagu me eespool näitasime, toimus tsarismi territoriaalne ekspansioon Venemaal juba varastel epohhidel, enne tööstuskapitalismi, mille tulemuseks oli paljurahvuselise riigi tekkimine, siseasumaade ja rahvuslike ääremaade tekkimine. Tsaari-Venemaal oli laialdane «siseasumaade» fond, milliseid ekspluateeris kapital, saades sealt tooraineid metropoli tööstusele ja vedades sinna välja tööstuskaupu. Asumaade koloniaalne ja rahvuslik rõhumine vene tsarismi poolt pidurdas rahvuslike ääremaade majanduslikku arenemist ja surus maha nende kultuuri.

Vaatamata sellele, et vene kapitalismil oli laialdane siseasumaade fond, haaras ta endale asumaid kaugel väljaspool oma riigipiire. Venemaa sõjalis-feodaalset imperialismi XX sajandil iseloomustas tsarismi ja finantskapitali magnaatide huvide kokkupõimumine. Sellest tulenes, et sõjalise jõu monopol ja muulaste riisumise võimalus täiendasid ja asendasid uusima finantskapitali monopoli.[2] Vene kapitalismi majanduslik sissetung hõlmas tervet rida poolasumaid, mis ümbritsesid impeeriumi lõuna- ja idapiire — Türgit, Pärsiat, Afganistani ja Hiinat.

Välisasumaade anastamise püüdlustes hakkas vene tsarism XIX sajandi teisel poolel ja eriti XX sajandi algul juba kokku puutuma teiste imperialistlike suurriikide tugeva vastuseisuga. Balkanis, Serbias, Lähis-Idas — Türgis ja Pärsias, Kesk-Aasias, Afganistanis, Kaug-Idas ja Hiinas asetasid tsarismi peamised konkurendid asumaade anastamisel — Saksamaa, Jaapan ja Inglismaa — tsarismi ja vene kapitalismi püüdlustele asumaade vallutamise võitluses majanduslikke, poliitilisi ja sõjalisi tõkkeid.

Tsaari-Venemaa poolt müügiturgude ja asumaade pärast toimuva võitluse lõpptulemus ja edukus ei olnud kõigis tema territoriaalse ja majandusliku ekspansiooni suundades ühesugune. Nagu me eespool näitasime, sai tsarism sel pinnal oma imperialistlike vallutuste kõige nõrgemas kohas, Kaug-Idas, Jaapaniga aastail 1904—1905 Hiina, Mandžuuria ja Korea ümberjaotamise pärast peetavas imperialistlikus sõjas suure lüüasaamise osaliseks. See oli tsaari-Venemaa esimene imperialistlik sõda ja selles sõjas, samuti nagu 50 aastat tagasi Sevastoopoli all, näitas tsarism vene sõdurite kõrgetele lahingulistele omadustele vaatamata oma nõrkust, oskamatust pidada suurt sõda, ning ilmnes tohutu suure impeeriumi tehniline, majanduslik ja kultuuriline mahajäämus.

Imperialistlikest maadest, kelle poliitika omas Venemaa suhtes edaspidi väga suurt tähtsust, tuleb peatuda veel Ameerika Ühendriikidel. Ameerika Ühendriigid, ostnud 1867. aastal tühise hinna eest ära Alaska, vaatasid sellele ostule kui esimesele sammule

[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 103.

Vene valduste anastamisel. Hiljem, kui monopolistlik finantskapital saavutas Ameerika Ühendriikides üha suurema ülevõimu ja otsustava tähtsuse, hakati Venemaa vastu suunatud agressiivseid plaane kongressil, senatis, valitsuses ja diplomaatilistes ringides avalikult arutama. Nii näiteks teatas Ameerika Ühendriikide peakonsul Peterburis D. Carell juba 1895. aastal oma valitsusele, et Venemaal «on olemas kõige rikkalikumad võimalused ettevõtjaslikkuseks ja tööstuseks ning erakordselt kasulikud võimalused kapitalide mahutamiseks». Ameerika Ühendriikide senaatorid Beveridge ja Lodge, käinud Venemaal spetsiaalselt luure otstarbel, tulid otsusele, et kogu Ida-Siber Irkutskist ida poole moodustab Ameerika Ühendriikide «loomuliku turu» ja «idapoolse piiri». Ameerika kapitalistid püüdsid tungida Vene valitsuse poolt rajatava suure Siberi raudtee ehitusse. Ameerika Ühendriikide suurimad tööstus- ja pangamonopolid — Terasetrust, Põllumajandusmasinate Kompanii, Raudteetrust, Keemiatrust, Morgani suurpank — saatsid Venemaale suurel arvul esindajaid oma kaupade ja kapitalidega. 1915. aastal oli Ameerika Ühendriikide eksport Venemaale impordist seitse korda suurem. 1916. aastal asutas Morgani pank Venemaa rahvamajanduse süstemaatiliseks ekspluateerimiseks eriorganisatsiooni — «Ameerika Rahvusvahelise Korporatsiooni».

Oktoobrirevolutsioon purustas kõik need Morgani ja teiste ameerika imperialistide plaanid ning koos sellega sisendas neile hirmu ja vihavaenu maailma esimese sotsialistliku riigi vastu.

Venemaa, vene tööstuse ja kaubanduse palju tähtsamad ja reaalsemad majanduslikud huvid asusid Lähis-Idas — Türgis ja Iraanis. Türgi kaudu kulges Venemaale eluliselt tähtis väljapääs mere- ja ookeaniteedele, mis oli temale vajalik laialdaseks väliskaubanduseks nisu, nafta, kivisõe ja moskva manufaktuuriga. Sama tähtsad olid ka Iraani kaudu Ees- ja Kesk-Aasiasse ning ookeanide avarustele kulgevad teed.

Kõigil neil Lähis-Ida teedel kohtas vene tsarism väga tugevaid ja vaenulikult häälestatud konkurente — Inglismaad, Saksamaad, Austriat ja Prantsusmaad. Lähis-Idas oli Inglis- ja Prantsusmaa pikaajaline imperialistlik võitlus aastail 1860—1870 seoses saksa agressiooniga mõnevõrra nõrgenenud. See oli üheks Esimese maailmasõja vallandamise kõige tähtsamaks momendiks ja eelduseks.

Vaatleme veidi üksikasjalisemalt, milline iseloom oli tsarismi imperialistlikul poliitikal Esimese maailmasõja ettevalmistamise perioodil üksikute Lähis-Ida maade suhtes.

Tsarismi ja vene kapitalismi välispoliitika oli kõige edukam Iraanis. Kuid siin kohtas vene kapitalism Inglismaa väga suurt poliitilist huvi, kellele Iraan oli kõige lühemaks teeks Indiasse. Vene kapitalism põrkas siin kõigepealt kokku Inglismaa tööstuse ja inglise kapitalismi konkurentsiga, seejärel aga ka Saksa- ja Prantsusmaa konkurentsiga. Piiri läheduse ja rea teiste eeliste

tõttu saavutas vene kapital siin oma konkurentidega võrreldes suurt edu ja valdava osatähtsuse.

Tsaari-Venemaa majanduslik ja poliitiline mõju koondus Põhja-Iraani, mis oli Iraani kõige asustatum ja kultuursem osa, omas väga suurt tähtsust kui siseturg, kus asusid tähtsamad riiklikud keskused ja kus agraarseks kolonisatsiooniks oli suurel hulgal kõlblikke vabu maid. Inglismaa, ümberpöördult, oli peamiselt huvitatud Lõuna-Iraanist, sealsetest suurtest naftarikkustest ja sobivatest sõjasadamatest Pärsia lahe ääres.

Kuivõrd tugevad olid vene kapitalismi majanduslikud positsioonid Iraanis, nähtub sellest, et kõigi Lääne-Euroopa kapitalistlike maade poolt seal turustatud kaupade maht oli 90-ndate aastate teisel poolel kogusummas ainult veidi väiksem kui Venemaal üksinda.

Venemaa vedas Iraani peamiselt manufaktuuri, tuletikke, suhkrut, kööginõusid, peenrauakaupa, mõningaid tööriistu jne. Nende kaupade müümisel saavutas vene kapitalism suurt edu.

Imperialismi arenedes ei piirdunud vene kapitalism enam ainult kaupade müügiga Iraani. Juba 90-ndail aastail asutati Iraanis vene kapitaliga Pärsia Laenupank, mis tõmbas Iraani vene finantskapitali mõjusfääri. Edasi sai vene kapital kontsessioone maanteede ja raudteede ehitamiseks (milledest ehitati muide ainult üks raudteeliin piirilt kuni Täbrisini) ning kivisöe ja nafta tootmiseks. Aastail 1900—1902 andis Venemaa Iraanile kaks laenu kokku 32,5 miljoni rubla suuruses summas. Teiste sõnadega, siin esines kapitali väljavedu, mis oli vene kapitalismi poliitikas kaunis haruldane nähe. Kuid kõik need vene finantskapitali algatused suurt ulatust ei saavutanud.[3]

Vene tsarismi püüded oma piiride laiendamiseks Kesk-Aasias äratasid samuti Inglismaal kartust. Kui 1885. aastal vallutati Mervi linn ja Vene väed lähenesid Afganistani piirile, eriti aga kui nad vallutasid rikka afgaani oaasi Pendže, suurenes see kartus veelgi ning Inglismaa nõudis Venemaalt edasiliikumise seismapanemist. Pärast venelaste poolt Pamiiri hõivamist ja katseid tungida «teadusliku ekspeditsiooni» ettekäändel Tiibetisse, mida loeti Inglismaa «mõjusfääris» olevaks, suurenes Inglismaa kartus uuesti.

1907. aastal kirjutasid Inglismaa ja Venemaa alla vastastikuste huvide reguleerimise kokkuleppele Tiibetis, Afganistanis ja Iraanis. Kokkulepe tunnistas Hiina «suveräniteeti» Tiibeti üle. Afganistani suhtes saavutas Inglismaa tsaari-Venemaa edasiliikumise seismapanemise. Viimane nõustus sellega meeleldi, tunnistades Afganistani «väljaspool oma huvide sfääri» olevaks, sest Venemaa positsioon oli Kesk-Aasias selletagi tugev.

Kõige tähtsamateks 1907. aasta kokkuleppe punktideks olid

[3] Inglis- ja Venemaa võistlusest Iraanis vt. Паркер Т. Мун, Империализм и мировая политика, 1928, стр. 173—187.

need, mis puudutasid Iraani. Vastavalt neile oli Inglismaa nõus mõjusfääride piiritlemisega Iraanis. Selle Venemaa ja Inglismaa vahel 1907. aastal sõlmitud kokkuleppe kohaselt jaotati Iraan kaheks tsooniks. Inglismaa, kes oli huvitatud ühest küljest Iraani naftarikkustest ja teisest küljest tema sõjaliselt tähtsatest meresadamatest Iraani lõunaosas, jättis oma mõjusfääri Iraani lõunaosa, mis oli Afganistani piirilt kuni Bender-Abbassini kulgevast joonest lõuna pool. Kogu põhjaosa Iraanist aga, mis oli Iraani kõige kultuursem osa ja millel oli siseturuna suur tähtsus, jäeti tervikuna tsaari-Venemaa poliitilise ja majandusliku mõju sfääri.

Kuid ka pärast seda, kui «liitlased» olid sõlminud Iraani jaotamise kokkuleppe, võitlus nende vahel ei lakanud. Pahatihti läks asi tõsiste süüdistusteni ja teravate diplomaatiliste konfliktideni.

Kui Venemaa majanduslikul sissetungil Iraani seisis teel ees peamiselt Inglismaa, siis Türgi poliitilise ja majandusliku alistamise katsetel kohtas vene tsarism juba ammust ajast ja alati kõige energilisemat vastupanu niihästi Inglismaa kui ka Prantsusmaa, hiljem aga ka Saksamaa poolt. Kuid Inglismaa ei sõlminud Venemaaga kuni viimase momendini kokkulepet «mõjusfääride» jaotamise kohta Türgis. Seetõttu allutas Saksamaa Türgi pärast toimuvas imperialistlikus võitluses tema Esimese maailmasõja eelõhtul majanduslikult ja sõjaliselt kui oma liitlase.

Türgi, kes oli Euroopa kapitali poolasumaaks juba tööstuskapitalismi perioodil ja veelgi rohkem hilisemal imperialistlike anastuste perioodil, hakkas kaupade müügituruna üha rohkem huvitama ka vene kapitalismi. Vene kapitali sissetung siia piirdus peamiselt kergetööstuse toodete turustamisega, milledele vene kapitalism võitis turu ühenduse ligiduse ja hõlpsuse, oma toodangu (olgugi madalakvaliteedilise) odavuse ja veel mõnede toodangu turustamise eriliste tingimuste tõttu (näiteks suhkru ja jahu odav eksport). Seepärast oli vene kapitalil siin koguni suurem edu kui inglise kapitalil.

Igal juhul ligemates Türgi piirkondades, s. o. kõigepealt Konstantinoopolis kui suurimas keskuses, samuti Väike-Aasia Musta mere rannikul ja osalt ka Vahemere rannikul turustati vene kaupu väga laialdaselt ning tihtipeale nad koguni domineerisid turul. Näiteks Konstantinoopolis tõrjusid vene manufaktuur, sööginõud, suhkur jne. turult teised konkurendid peaaegu täielikult välja.

Kuid ka Türgis kohtas vene kapitalism, eriti alates 90-ndate aastate keskpaigast, seoses saksa tööstuse erakordse tõusuga, väga tugevat Saksamaa konkurentsi. Arenenum saksa kapitalism vedas siia mitte üksnes kergetööstuse kaupu, vaid ka kapitali. Ta hakkas Türgis kiiresti vallutama juhtivaid tööstuspositsioone, tõrjudes välja vene kaubad, välja arvatud need, mis olid väljaspool saksa tööstuse konkurentsi, nagu jahu ja suhkur. Saksa kapital saavutas juhtiva seisundi ka maa panganduses ja rahanduses.

Saksamaa hakkas üle Konstantinoopoli rajama raudtee otseühendust — Berliin—Bagdad. Selle teega ähvardas Saksamaa

majanduslikult täielikult vallutada mitte ainult Türgi, vaid ka Iraani, Süüria ja Mesopotaamia.

Bagdadi raudtee hõlmas oma kavatsetavate Haneken—Teherani haruteedega Iraani ja lähenes Vene piirile. Sellega ähvardas ta kujuneda vene kapitalile tõsiseks konkurendiks Põhja-Iraanis. Haruteed Alexandretti ja Beiruti aga ähvardasid Inglismaa mõjupiirkonda Egiptuses. Seepärast astusid Inglismaa ja Venemaa ägedalt, ehkki tulemusteta, Bagdadi raudtee ehitamise vastu välja. Saksamaa «rahulikud» majanduslikud vallutused Türgis olid eriti pärast Bagdadi raudtee ehitamist väga suured. Kuid Saksamaa ei piirdunud ainult oma tööstuskaupade tungimisega Türgi turule, kaubanduse vallutamisega, saksa finantskapitali sissetungiga kogu maa ellu, panganduse ja riigi rahanduse jm. vallutamisega. Ta püüdis, nagu alati, forsseerida oma edu ja lahendada konkurentidega tekkinud vastuolud sõjalise jõu abil, alistada endale Türgi poliitiliselt ja sõjaliselt täielikult.

Saksamaa agressiivsed sammud ja sõjalised provokatsioonid, mis sagenesid eriti aastail 1905—1912, viisid selleni, et pärast Inglismaa ja Venemaa vaheliste tüliküsimuste lahendamist Lähis-Idas 1907. aastal liitus Venemaa Prantsuse—Inglise Entente'iga. Niiviisi tekkiski Prantsusmaa, Inglismaa ja Venemaa «kolmikleping» — «Entente», millega suurriikide imperialistlikud rühmad kujunesid tulevaseks sõjaks lõplikult välja.

Saksamaa püüdis vallandada sõda, maksku mis maksab. Selleks, et katta sõjakulusid ja suurendada armeed 170 000 inimese võrra, kinnitas Saksamaa riigipäev 1913. aasta märtsis väljaspool eelarvet erakorralise ühekordse tohutu suure 1 miljardi marga suuruse maksusumma. Vastuseks sellele võttis Prantsuse parlament kohe vastu seaduse, millega pikendati teenistusaega armees 2 aastalt 3 aastale. Prantsusmaa nõudis Venemaalt armee suurendamist, selle kiiremat mobiliseerimist ja sõjategevuse kiiremat alustamist pealöögi suunaga Saksamaale.

Samadel eesmärkidel nõudis Prantsuse ülemjuhatus otsustavalt strateegiliste raudteede ehitamise kiirendamist. Aastail 1912—1913 esitati Prantsuse—Vene armeede staabiülemate nõupidamistel strateegiliste raudteede (Brjansk—Gomel—Ždanka, Orjol—Brest-Litovsk, Siedlce—Varssavi, Batraki—Pensa—Rjažsk, Rovno—Sarnõ ja paljude teiste) tugevdamise plaan. Prantsuse kodanlus andis meeleldi nende strateegiliste raudteede ehitamiseks laene.

Ka siin ilmutas Saksamaa sõja ettevalmistamise ja vallandamise ning selleks uute liitlaste soetamise käigus väga suurt initsiatiivi. 1913. aasta oktoobris sai teatavaks, et Türgi valitsus oli oma armee täieliku reorganiseerimise eesmärgil sõlminud Saksamaaga kokkuleppe erilise sõjaväelise missiooni läkitamise kohta, eesotsas kindral Liman von Sandersiga. Kogu Türgi armee sattus sakslaste kätte. Uut liitlast tulevases sõjas, Türgit, instrueeriti tema uueks ülesandeks põhjalikult. Sakslased hõivasid Konstantinoopoli ja väinad ning tegelikult kogu Türgi. Ka sel korral ei leid-

nud Venemaa protestid liitlaste toetust, kes võib-olla Venemaa tugevnemist ei kartnud sugugi vähem kui Saksamaa tugevnemist. Tsaari diplomaatia sai veel kord kaotuse osaliseks ja pidi taganema, milles avaldus tsaari-Venemaa täielik sõjaline jõuetus ja sõltuvus liitlastest, kelle puksiiris ta oli sunnitud olema.

Vene sõjatööstus Esimese maailmasõja eelõhtul. Niiviisi leidis tsaari-Venemaa majanduslik mahajäämus «kontsentreeritud väljenduse» niihästi poliitikas kui ka Venemaa rahvusvahelises seisundis. See oli hiiglasuure, paljurahvuselise maa majandus, kellel olid ammendamatud tegelikud ja potentsiaalsed materiaalsed ressursid, suured inimjõu reservid, kõrge iseseisev rahvuslik kultuur, oma eriline rahvuslik majandussüsteem, kellel olid kõik võimalused kõige suuremate ajalooliste, poliitiliste, kultuuriliste ja majanduslike ülesannete lahendamiseks.

Kuid sellel maal püsis mahajäänud isevalitsuslik poliitiline kord, feodaal-pärisorjusliku aadli klassi-ülevõim, «sõjalis-feodaalne imperialism», kes seadis endale kaugeleulatuvaid poliitilisi eesmärke, kuid ei omanud küllalt reaalseid materiaalseid ja majanduslikke võimalusi nende teostamiseks. Oma hiiglasuurtele ressurssidele vaatamata oli Venemaa teiste imperialistlike maade hulgas majanduslikult kõige mahajäänum maa, «kus uusim kapitalistlik imperialism on niiütelda läbi põimitud kapitalismieelsete suhete eriti tiheda võrguga».[4]

Venemaa sõjatööstuslik potentsiaal oli tühine. XX sajandi algul andis Venemaa ainult 5,5% ülemaailmsest malmitoodangust, 2,3% vasetoodangust, 0,17% tsingitoodangust, 1% kivisõetoodangust ja 5,1% ülemaailmsest puuvillatoodangust. Sellise madala tööstusliku potentsiaali juures ei saanud vene kodanlus ja tsarism majanduslikus konkurentsis tugevamate vastastega loota edu. Veelgi vähem võisid nad seda loota sõjalises võitluses. Nendele järelejõudmiseks oleks vene kapitalism pidanud vahemaa enda ja tähtsamate kapitalistlike maade vahel läbima väga lühikese ajaga. Kuid selleks polnud vene kodanlus oma jõududega võimeline, eriti aga tsaari-Venemaa äärmiselt ebasoodsates üldistes majanduslikes ja poliitilistes tingimustes.

Sõjatööstust, mis valmistas relvastust armeele (püsse, suurtükke, mürske, padruneid, püssirohtu, lõhkeaineid, lennukeid jm.) ja laevastikule (sõjalaevu, laevasuurtükke, soomust, masinaid jm.), ei saanud XX sajandi algul relvastustehnika tingimuste tõttu kaugeltki mitte alati eraldada «rahulikust» tsiviiltööstusest. Nii näiteks tootsid metallurgia-, traadi- ja torutehased ka vastavaid relvastusesemeid, puuvilla-, paberimassi, keemia- ja aniliinvärvide tehased tootsid pooltooteid püssirohu ja lõhkeainete valmistamiseks jne. Kuid «sõjatehaste» põhituumik oli siiski spetsialiseeritud. Suur osa neist oli Venemaal organiseeritud riiklike ettevõtetena (sõjatehased, laevatehased) ja ainult vähemtähtis osa sõja-

[4] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 240.

toodangust valmistati kodu- või välismaistes eratehastes. Kuid ilmselt ei rahuldanud ei ühtede ega ka teiste toodang «suure» sõja nõudeid.

1. Riiklikud sõjatehased olid Venemaal üheks riikliku kapitalismi peamiseks haruks. Selles suhtes oli sõjatööstuse organiseerimine Venemaal teistsugune kui muudes, enamarenenud kapitalistlikes maades, kus valdav osa lahingumoonast ja relvastusesemetest toodeti eratehastes. Sellist olukorda tingis Venemaal see, et metallitööstus üldse ja sealhulgas ka sõjatööstus olid tööstuskapitalismi perioodil nõrgalt arenenud. Kuid «suure» sõja pidamisel oli sel asjaolul väga suur tähtsus, sest kapitalistlikele läänemaadele oli era-sõjatööstus laiaulatuslikuks sõjalise tootmise reserviks. Venemaal aga tuli sõjapidamisel orienteeruda peamiselt riiklikele tehastele.

Riiklik sõjatööstus oli riiklike, niihästi sõja- kui ka mereväe ametkondade ja rohkearvuliste ametnike erilise «hoolitsuse» objektiks. Ta meelitas oma laialdaste ja hästi tasutavate tellimustega niihästi vene kui ka välismaiseid kapitaliste. Seal valitses «salajasus» koos bürokratismi, altkäemaksude ja vastutustundetusega. Välismaisele salaluurele oli siin soodus tegevusväli, mistõttu harva jäi mõni «saladus» relvastuse alal välisriikide staapidele teadmatuks. Sõjaväe ametkondades valitseva korra suhtes oli täiesti negatiivsel seisukohal isegi kolmanda juuni Riigiduuma ja selle äärmised parempoolsed. Juba 1908. aasta eelarve puhul rääkis Gutškov, et «bürokraatlik kord ... ei ole kusagil endale pununud nii tugevat pesa kui sõjaväe ametkonnas». Kadett Jefremov ütles samas Riigiduumas avalikult, et «sõjaväe ametkond on hädaohuks kodumaa kaitsele». Sõjaväe ametkondade valitsuste ja staapide eesotsas olid sageli vastutustundetud isikud tsaari perekonnast (näiteks suurtükiväe peavalitsuse eesotsas oli suurvürst Sergei Aleksandrovitš jne.). Sõjaministriks oli altkäemaksuvõtja Suhhomlinov. Isegi tsaari-Venemaa oludes kolossaalne altkäemaksuvõtmine ja varastamine, mis sõjaväe ametkonnas esines, ei leidnud karistamist.

Põhilise sõjatööstuse riiklike tehaste (relva-, suurtüki-, püssirohu- jm. tehased) arv oli XX sajandi alguseks võrreldes XIX sajandi keskpaigaga suurenenud vähe. Kuna eratehased olid sõjatööstuses vähe arenenud, ei piisanud sõjatööstuse kodumaisest toodangust isegi relvastuse sõjaaegsete mahajäänud «arvestusnormide» järgi. Suur osa relvastusest telliti välismaalt.

Valdav osa riiklikest sõjatehastest oli asutatud juba XVIII sajandi algul ja lõpul. Ehkki neid tehaseid hiljem korduvalt rekonstrueeriti, eriti 90-ndail aastail, ei omanud nad kaugeltki esmaklassilist tehnilist sisseseadet ja nende tootlikkus oli madal. Piisab, kui näitena märkida, et Kaasani püssirohutehases kasutati kuni 1887. aastani hobutransporti ja alles 1888. aastal asendati see mehhaanilise transpordiga. Suitsuta püssirohtu hakkasid vene tehased (Ohta, Kaasani, Sõsta) tootma alles aastail 1894—

1896. Aastal 1912 otsustati hakata ehitama neljandat püssirohutehast Tambovis, ühtlasi aga suurendada vanade tehaste tootlikkust, tõstes selle kuni 380 000 puudani aastas. Kuivõrd vähe see rahuldas sõjalist tarbimist, nähtub sellest, et Peakorteri poolt 1916. aastal kindlakstehtud püssirohu vajadus moodustas 700 000 puuda kuus.[5]

Riiklikud suurtükitehased (kahuri-, mürsu-, padruni-, optiliste riistade jm. tehased) ei olnud ka tehniliselt kuigi kõrgel tasemel. Tehastele ei antud luba täiuslikumate tööpinkide tellimiseks välismaalt, mistõttu nad olid sunnitud kasutama madala tootlikkusega vene tööpinke. Alles sõja eel, 1911. aastal, anti neile luba tööpinkide tellimiseks välismaalt, millega seoses mitmed tehased (Obuhhovi, Permi jt.) suurendasid toodangu väljalaskmist tunduvalt.

Riiklike sõjatehaste (samuti aga ka paljude eratehaste) teiseks puuduseks oli vähene spetsialiseerumine. Nii näiteks valmistas üks kõige paremini seadmetega varustatud tehaseid, Obuhhovi tehas Peterburis, kõige mitmekesisemat toodangut — 100 kuni 250 mitmesuguse kaliibriga kahurit aastas, kahurialuseid 1902. a. mudeli järgi, soomusplaate, Whitehead'i miine, püssiraudu, mürske, sõjalisi optikariistu jne. Spetsialiseerumise puudumise tõttu oli tehas sunnitud oma sisseseadet tihtilugu ümber korraldama. Toodangu maksumus oli väga kõrge, tekkis suur võlgnevus ja tehas vajas suuri subsiidiume. Tihtilugu ei peetud relvastuse tootmisel kinni kõrgest tehnilisest täpsusest, mis ulatus kuni sajandike ja tuhandike millimeetriteni (näiteks kuulipildujal oli see 0,05—0,01 millimeetrit, vintpüssil — 0,127—0,025 millimeetrit). See aga põhjustas raskusi tagavaraosadega asendamisel.[6]

Mitmeid relvastuse liike, mis olid läänemaade armeedes juba kasutusel, ei toodetud vene riiklikes tehastes üldsegi. Nii näiteks ei toodetud õhutõrjesuurtükke,[7] lennukimootoreid, pommipildujaid, miinipildujaid; kuulipildujaid aga toodeti üksikuid eksemplare. Isegi vintpüsse ei tootnud püssitehased küllaldasel hulgal. See oli tingitud mitte niivõrd puudulikust tootmisvõimsusest, kuivõrd just staapide poolt ebaõigelt kindlaksmääratud madalatest sõjakulutuste «normidest» ning kokkuhoiu eesmärgil läbiviidud varude vähendamisest. Aastail 1911—1913, mil kõigi püssitehaste üldiseks maksimaalseks tootmisvõimsuseks oli 625 000 vintpüssi aastas, anti tehastele tellimusi 10—15% ulatuses nende tootmisvõimsusest. Arvestati, et 1914. aastaks 4 miljonist vintpüssist piisab. Kuid sõda vajas juba esimestel aastatel 8 miljonit vintpüssi, edaspidine mobilisatsioon ja suured kaotused aga tõstsid vajaduse kuni 17,7 miljoni püssini.

Veelgi halvem oli olukord iga liiki padrunite (püssi-, kuulipil-

---

[5] ЦВИА, Доклад начальника ГАУ военному министру, 1916 г., № 165392, ф. Особого совещания по обороне, д. 246.

[6] ЛОЦИА, ф. № 112 Обуховского завода, св. 174, д. 1442, л. 89—90.

[7] Ainult Peakorteri kaitseks oli neid välismaalt tellitud umbes 200 tk.

duja- jm. padrunite) tootmisega. Isegi Vene-Jaapani sõja kogemuste alusel tuletatud äärmiselt madalatest padrunite vajaduse normidest lähtudes oleks padrunite varu pidanud ulatuma umbes 3,5 miljardi padrunini. Tegelikult aga oli varus kõigest 1,6 miljardit padrunit. Assigneeringute vähesuse tõttu ei saadud padrunitööstust arendada ja vajalike varude norme järk-järgult alandati, padrunitööstus aga vähendas tootmist. Alles 1912. aastal suurendati padrunitööstuse toodang 600 miljoni padrunini aastas. Vaatamata sellele moodustas kolmeliiniste padrunite varu 1914. aasta augustis kõigest 2,4 miljardit padrunit.

Riiklikud sõjatehased allusid rangele bürokraatlikule kontrollile ja juhtimisele. Igasugune tootmisinitsiatiiv oli takistatud, igasugused täiustamisettepanekud vaigiti maha, tootmisplaanid ja relvade mudelid viibisid lõputu venitamise tõttu liiga kaua igasugustes projekteerimis- ja kinnitamisinstantsides. Nii näiteks kulus piiramiskahurite ja haubitsate projekteerimisele vene Putilovi, prantsuse Schneideri ja saksa Kruppi tehaste vaheliste vaidluste tõttu mitu aastat. 34-sekundiliste viitsütikute projekteerimine ja katsetamine kestis 10 aastat ja vene suurtükiväge läks sõtta 22-sekundiliste viitsütikutega, samal ajal aga olid prantsuse tehased juba 1909. aastal pakkunud 37-sekundilisi viitsütikuid, mis võimaldasid lasta 7 versta kaugusele. 3-tollise fugassmürsu süütaja tootmine viibis 5 aastat jne.[8]

2. Teise rühma sõjatööstuse ettevõtetest moodustasid e r a t e h a s e d, mis tootsid mitmesugust relvastust ja sõjamoona. Era-sõjatööstus oli samuti väga vana (tekkis juba XVIII sajandil). Ta hakkas eriti hoogsalt arenema XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul. Esialgu ei spetsialiseerunud suurem osa neist eratehastest ainuüksi sõjavarustuse esemete tootmisele, vaid tootis ka tsiviilvajaduste rahuldamiseks. Nii näiteks toodeti rööbiti kahurite, mürskude, soomusplaatide ja sõjalaevadega ka rööpaid, vaguneid, vedureid, sordirauda, sildu, kaubalaevu jm.

Eriti kiire era-sõjatööstuse arenemine ja üleminek peaaegu eranditult ainult relvastusesemete tootmisele toimus tõusu perioodil, aastail 1909—1913, mida tingis sõjaks ettevalmistumise intensiivistumine, armee ümberrelvastamine, laevastiku taastamiseks laiaulatusliku laevaehitusprogrammi elluviimine, samuti aga ka tööstuse hiiglaslik kontsentratsioon ja monopoliseerumine ning välismaise finantskapitali sissetung. Neil aastail hakkasid paljud metallurgia- ja metallitööstuse eraettevõtted, kes ajasid taga suureulatuslikke ja hästimakstavaid tellimusi ning püsivat, pidevalt suurenevat turgu, täielikult üle minema sõjalisele tootmisele, muutudes sõjaväe ametkonna tähtsaks arsenaliks.

---

[8] Üksikute riiklike tehaste tööst ja tootlikkusest sõjatööstuses on rikkalik materjal raamatus А. А. Маниковский, Боевое снабжение русской армии в мировую войну, изд. 1930 г., samuti aga ka dissertatsioonis: Миндарев, Военная промышленность России в первую мировую войну, на основе архивных данных ЦВИА.

Põhituumaks era-sõjatööstuses olid metallurgia- ja metallitööstuse ettevõtted, mis valmistasid igasugust varustust suurtükiväele, püssirohu- ja lõhkeainete tehased ning laevaehitusettevõtted. Tehased, mis valmistasid intendandivarustuse esemeid (jalatseid, rõivaid jm.), olid palju vähem militariseeritud. Rahuajal sai sõjaväe ametkond tsiviiltehastelt neid esemeid hankekorras ja alles sõjaajal läksid mõned neist peaaegu täiesti üle sõjalisele tootmisele.

Enne Esimest maailmasõda, aastail 1909—1913, oli metallurgia- ja metallitehaste hulgas võimas rühm suuri era-aktsiaseltse ja -ettevõtteid, mis olid peaaegu täielikult spetsialiseerunud suurtükiväe jaoks varustuse tootmisele. Suurimad neist olid: Putilovi Tehaste Aktsiaselts (kahurid, kahurialused, suurtükiväe varustus), Vene Mürsu- ja Laskemoonatööstuse Aktsiaselts (endine välismaine ettevõte «Parviainen»), Vene Suurtükitehaste Aktsiaselts (organiseeritud aastail 1913—1914 inglise firma Vickers'i poolt, kes hakkas sõjaajal Tsaritsõni kahuritehast ehitama), Brjanski Tehaste Aktsiaselts (suurtükiväe varustus), Baranovski Mehhaanika-, Kesta- ja Torutehaste Aktsiaselts, Tuula padruni- ja püssitehased jt. Püssirohu ja lõhkeainete tehastest olid kõige suurematеks Vene Püssirohu Valmistamise Aktsiaselts, Baranovski ja Schlüsselburgi püssirohutehased.

Suurt osa etendasid eratehased sõjalaevastiku ehitamisel ja sisseseadega varustamisel. Siin kujunes välja veelgi võimsam ja monoliitsem rühm, ühendatuna vene ja välispankade kapitali ning võimsate välismaiste monopolistlike trustide poolt. Aastail 1908—1913 algas hoogne laevastiku taastamine «väikse» ja «suure» ehitusprogrammi järgi, mis kavatseti lõpule viia 1917. aastaks.[9] Laevade ehitamiseks ja sõjalaevade varustamiseks uute seadmetega assigneeriti Mereministeeriumi eelarve järgi: 1908. aastal 36 miljonit rubla, 1909. aastal 34,5 miljonit rubla, 1910. aastal 49,1 miljonit rubla, 1912. aastal 113,7 miljonit rubla, s. o. 4 aasta jooksul suurenesid assigneeringud üle kolme korra. Peale selle assigneeriti 1912. aastal sadamate ehitamiseks 90 miljonit rubla ja vanade sadamate (Peterburi, Liibavi, Odessa, Nikolajevi jt.) täiustamiseks 33 miljonit rubla.

See põhjustas uut ažiotaaži ja pangagründertumi, uute tehaste ja laevatehaste eraviisilist asutamist. Reorganiseeriti ja laiendati vanu tehaseid ja laevatehaseid: endist Bird'i tehast (asutati XIX sajandi algul ja reorganiseeriti hiljem Prantsuse-Vene Tehaste Aktsiaseltsiks), endist Semjannikovi tehast (asutati XIX sajandi keskel, osteti hiljem ära Putilovi tehase poolt 9 miljoni rubla eest ja reorganiseeriti Nevski Laevaehitus- ja Mehhaanikatehase Aktsiaseltsiks, mille juhatus koosnes peaaegu tervikuna sakslastest), Creighton'i tehast (Ohta admiraliteet), Lange tehast

[9] ЦГАНХ, ф. Министерства торговли и промышленности, № 67, Всеподданнейшие доклады за 1912 г., ч. II.

Riias jt. Tekkisid uued suured laevaehitustehased, mis organiseeriti pankade poolt: Vene-Balti Laevaehitustehaste Aktsiaselts (organiseeritud Vene-Aasia Panga poolt, 15 miljoni rubla suuruse, peamiselt prantsuse kapitaliga), Vene Laevaehitusaktsiaselts (organiseeritud Rahvusvahelise Panga poolt, 10 miljoni rubla suuruse saksa kapitaliga), Nikolajevi Laevaehitustehaste Aktsiaselts (belgia aktsiaselts, reorganiseeritud Rahvusvahelise Panga poolt, 7 miljoni rubla suuruse kapitaliga), Aktsiaselts «Noblessner» (Laevaehitusaktsiaselts «Peetri Laevaehitustehas», mis asutati Nobeli tehasele allveelaevade ehitamiseks antud tellimuste ja Lessneri tehasele miinide ja relvastuse tootmiseks antud tellimuste täitmiseks, 3 miljoni rubla suuruse saksa kapitaliga). Aktsiaselts «Vene Whitehead» (saksa Lessneri tehase poolt organiseeritud tütarettevõte) jt. Nende spetsiaalsete sõjalaevatehastega seltsis rida sõjalaevastiku tellimusi täitvaid metalli- ja mehhaanikatehaseid, nagu vene Putilovi tehas, saksa Boeckeri, Hartmanni jt. tehased.

Kõik need sõjatööstuse suurettevõtted (suurtüki-, mürsu-, lõhkeainete, laevaehitus- jm. ettevõtted) olid selgekujulised monopolistliku finantskapitali ettevõtted. Selles suhtes sammusid vene «surmaga kauplejad», sõja- ja hävitusvahendite tootjad oma vanemate ja võimsamate lääne kaasvendade — Kruppi, Schneideri, Vickersi ja Armstrongi — jälgedes. Kõik suured nimeliselt «vene» era-sõjatööstusettevõtted olid rahanduslikult välispankade ja väliskapitalide ülekaaluka mõju all. Tootmistehnika poolest sõltusid nad väga suurel määral välismaistest sõjatööstuse suurettevõtetest, mis asusid Venemaal. Nii näiteks reorganiseeriti Vene Mürsu- ja Laskemoonatööstuse Aktsiaselts ainuomanikulisest ettevõttest («Parviainen») pankade rühma poolt, mille eesotsas oli Vene-Aasia Pank (prantsuse kapitalid) ja prantsuse firma Schneideri poolt. Vene Suurtükitehaste Aktsiaselts organiseeriti Rahvusvahelise Panga (saksa kapitalid) ja inglise firma Vickersi poolt. Vene Laevaehitusaktsiaseltsi tehased, Nikolajevi laevaehitustehased, «Noblessner» jt. olid saksa kapitalide ja pankade valduses. Vene pangandustegelased, nagu Plotnikov, Utin, Putilov ja Davõdov, istusid koos oma välismaiste kolleegidega (Weber, Landshoff, Werstrat jt.) vene pankade juhatustes ja juhtisid vastavalt nende juhtnööridele vene era-sõjatööstust.

Nende «vene» era-sõjatööstustehaste suured aktsiapakid olid saksa pankade ja firmade, nagu Krupp jt. valduses. Mõned sõjalised ettevõtted olid sisuliselt välismaiste, eriti saksa tehaste filiaalid või montaaži-osakonnad. Nii näiteks jäi Lange Masina- ja Laevaehitustehas Riias kriisi ajal pankrotti ja võlgnes riigile 600 000 rubla. Kaubalaevanduse Peavalitsuse (suurvürst Aleksander Mihhailovitš) ettepanekul otsustati tehas võtta üle riigile 783 000 rubla suuruse võlasummaga 1. jaanuaril 1904. a. Et «toetada tehast», mida «protežeeris» Kaubalaevanduse Peavalitsus, telliti temalt enne Vene-Jaapani sõda 8 miiniristlejat. Tehas tellimust ei

täitnud. Sisuliselt oli see tehas saksa firma «Vulcan» montaažiosakond. Ta täitis tellimusi niivõrd halvasti, et isegi Mereministeerium keeldus selle tehase omandamisest. Siis sobitas tehas ennast (pärast Vene-Jaapani sõda) «patriootliku» «Laevastiku Tugevdamise Komitee» juurde tellimuste täitmiseks vabatahtlike annetuste arvel. Nikolai II andis sellele aktsiaseltsile «valitsuse garantii», kuigi tema ebaausus oli tuntud ja ta kuulus kahtlaste ettevõtete hulka.[10] Boeckeri tehased olid prantsuse-saksa firmade Normann-Schichau tütarettevõtteks, Balti ja Prantsuse-Vene tehaseid ehitati ja juhiti välismaiste firmade Vickersi ja Brown-Bowery poolt. Tehas «Phoenix», saanud tellimuse tornide ehitamiseks miinilaevadele prantsuse firma Chaumont'i patendi järgi, läks ootamatult üle saksa Diskonto- ja Laenupanga ning saksa firmade kätte.

Selles suhtes on eriti huvitav kõige suurema ja kõige «venelikuma» sõjatehase — Putilovi tehase — tegevus ja töö. See tehas asutati 1789. aastal šoti inseneri Goscoyne'i poolt ja reorganiseeriti 1868. aastal vene inseneri Putilovi poolt. Algul valmistas reorganiseeritud tehas mitmesugust toodangut — rööpaid, vedureid, vaguneid, metallkonstruktsioone, tsisterne, tööriistaterast, kahureid, nende kilpe, mürske jm.

Pärast 1900. aasta tööstuskriisi hakkas tehas pearõhku panema kasulikumate ja valitsuse tellimustega paremini kindlustatud toodete valmistamisele — suurtükkide, suurtükiväe varustuse, suurtükialuste jne. tootmisele. Putilovi tehas tegi ära suure töö vene suurtükiväe ümberrelvastamiseks; ta valmistas kahureid 1900. ja 1902. a. mudelite järgi, mis võeti kohe vene armee relvastusse. Aastail 1907—1914 organiseeriti 42-liiniste raskete välikahurite, 6—8-tolliste haubitsate, 11-tolliste müüsrite jt. tootmine.

Prantsuse-Vene liidu aastail ja enne imperialistlikku sõda muutus Putilovi tehas sõjaväe ametkonna suurimaks arsenaliks, «vene Creusot'ks». Uus energiline direktor, äri- ja börsitegelane Putilov (endise nimekaim) ja tehast patroneerivad pangad viisid aastail 1909—1910 läbi tehase reorganiseerimise. Uute aktsiate väljalaskmisega omandas tehas Schneider-Creusot kapitalide abil Nevski laevaehitustehase. Peeti läbirääkimisi edasiste ühinemiste kohta Brjanski tehasega, Vene Terasevalamis- ja Mehhaanikatehasega Peterburis (austria-tšehhi Škoda tehaste osavõtul) jt. Loodi võimas rahvusvaheline organisatsioon, mille eesotsas olid prantsuse pangad ja prantsuse metallurgiatööstuse trust ning mis lubas vene rasket sõjatööstust kaugele edasi arendada.

Kui 1913. aastal relvastuse võidujooksu mõjutusel Vene valitsus otsustas organiseerida uue suure kahuritehase ja esimeses järjekorras kuulutas välja konkursi uute 14-tolliste kahurite suur-

[10] ЦГАНХ, ф. Министерства торговли и промышленности, № 23, Всеподданнейшие доклады министерства торговли и промышленности за 1905 г.

tellimusele, siis esinesid konkursil: 1) Vene Erasuurtükitehaste Aktsiaselts, mille taga peitus inglise firma Vickers, 2) Vene-Aasia Panga rühm — Putilovi tehas ja prantsuse Schneider-Creusot' tehas, 3) inglise firma Armstrong. Ministrite nõukogu eelistas Suhhomlinovi ettepanekul ja Kokovtsovi kaasabil ning väga kahtlastel motiividel Vickersi firmat. Putilov kaotas. Kuid ta ei lasknud pead norgu, vaid otsustas tehast kahurite tootmise osas laiendada, et ületada Vickersi firma poolt ehitatava Tsaritsõni kahuritehase tootmistase. Prantsuse pankadelt ja Schneiderilt raha mitte saades tegi ta täispöörde sakslaste poole, astus tellimuste täitmiseks «väikse» laevaehitusprogrammi järgi (kiirekäigulised ristlejad ja 4 dreadnoughti) ühendusse saksa laevaehitusfirmaga Blohm ja Voss ning kahurite osas saksa Kruppi ja austria Škoda firmadega. Vene-Aasia Panga poolt 15 miljoni rubla väärtuses väljalastud uued aktsiad kavatseti Erakommertspanga (mille taga seisis Saksa Pank) kaudu üle anda Kruppile. Viimane oleks seega muutunud vene peamise erasõjatehase, Putilovi tehase, «peremeheks».

Kuuldused suurima vene sõjatehase ostust saksa firma Kruppi poolt sõja eelõhtul jaanuaris 1914. aastal üllatasid mitte ainult vene avalikku arvamust, vaid ka «liitlast», laenamisele heldet Prantsusmaad. Ajakirjanduses, börsil, parlamentides tõusis erakordne kära. Riigiduumas tehti arupärimine. Prantsusmaa poolt järgnes diplomaatiline vahelesegamine. Prantsuse välisminister Doumergue kutsus Prantsuse saadiku Peterburist selleks eriti Pariisi, sest välisministri sõnade järgi tekitavad Putilovi tehase äraostmise teated sakslaste poolt «suurimat erutust mitte ainult ajakirjanduses, vaid ka valitsuse ja parlamendi ringkondades». Doumergue nõudis, et Vene valitsus keelaks müügi. Vene saadik Izvolski väitis, et kõigel sellel «on meie jaoks väga kahjulikud tagajärjed mitte ainult meie eeloleva laenu edus, vaid ka üldpoliitilises suhtes». Inglise ajakirjanduses märgiti ka inglise firmade Vickersi, Maximi ja Armstrongi kompromiteerivat osavõttu Putilovi tehasega seotud tehingust.

Asi lõppes sellega, et prantsuse pangad ja börs esitasid tsaarivalitsusele, kes samal ajal pidas Pariisi pankadega läbirääkimisi 665 miljoni rubla suuruse raudteelaenu saamiseks, ultimaatumi: laen antakse ainult sel tingimusel, kui Kruppi firmale ei lubata tehingut Putilovi tehasega. Peterburisse sõitis spetsiaalne grupp prantsuse finantsiste ning Putilovi tehase reorganiseerimise operatsioon toimus järgmiselt: 1) Putilovi tehase finantseerimiseks 34 miljoni rubla suuruses summas loodi Pariisi Panga juhtimisel konsortsium, mis koosnes Vene-Aasia Pangast, Kaubanduse ja Tööstuse Pangast ning Putilovi ja Schneider-Creusot' tehastest; 2) selle summa arvel laseb Putilovi tehas välja 15 miljoni rubla väärtuses uusi aktsiaid ja 13 miljoni rubla väärtuses obligatsioone; 3) 6 miljonit rubla assigneeritakse Nevski Laevaehitustehase ostmiseks ning ühtlasi kõrvaldatakse selle tehase juhatu-

sest sakslased.[11] Tsaarivalitsus ja Putilov andsid järele: Schneiderile jäeti kahurite tootmise eesõigus Venemaal ja Putilov sõlmis temaga vastava lepingu.

Selliselt ehitasid kõik need rahvusvahelised tegelased Kruppid, Schneiderid, Škodad, Vickersid, Putilovid jt. kindla pesa ka tsaari-Venemaal, saades tohutuid kasumeid kahurite, dreadnoughtide, mürskude jne. tootmisest. Rahvus- ja liitlashuvidel oli siinjuures vähe tähtsust. Tsaarivalitsus ise andis peaaegu sõja eelõhtul sõjalisi ja salajasi tellimusi mitte ainult liitlastele, vaid ka lähemas tulevikus ilmseteks vaenlasteks kujunevatele maadele. Nii näiteks andis tsaarivalitsus välismaise ajakirjanduse paljastustel sõja eelõhtul, aastail 1913—1914, sõjalaevade ehitamiseks tellimusi Saksamaale rohkem kui Prantsusmaale ja Inglismaale kokku, millega ta kutsus esile Prantsusmaa kui oma liitlase suure rahulolematuse.

Tõepoolest, laevastiku 1914. a. ehitusprogrammi järgi moodustasid välismaised tellimused sõjalaevade ehitamiseks 68,6 miljonit rubla, millest Mereministeeriumi tellimused moodustasid 25,1 miljonit rubla ja vene tehaste tellimused nende sisseseadetele — 43,5 miljonit rubla. Nendest tellimustest paigutati Saksamaal 35,8 miljonit rubla, Prantsusmaal — 12,2 miljonit rubla, Inglismaal — 10,7 miljonit ja teistel maadel — 9 miljonit rubla.[12] Kõik enne sõja algust Saksamaale antud tellimused jäidki täitmata. Kuid tsaarivalitsuse kõrgematele ametnikkudele antud altkäemaksud, Saksamaa soosimine tsaariperekonna liikmete ning ka Nikolai II enda ja ta naise Aleksandra poolt varjasid kõik, ka sel pinnal õitseva saksa salakuulamise. Näiteks alles pärast sõja algust areteeriti salakuulamises kahtlustatav Orbanovski, kes oli olnud palju aastaid Putilovi tehase direktoriks. Tema juurest leiti salajased dokumendid laevaehitusprogrammi kohta, Mereministeeriumi salajased tehnilised tingimused, rida salajasi andmeid sõjatehaste kohta. Kõik need andmed olid edasi antud saksa salakuulamisorganisatsioonile, mis töötas Venemaal kaubandusfirma «Kunst ja Albert» sildi all.

Kõige selle tagajärjeks oli, et Venemaa oli relvastuse osas sõjaks täiesti ette valmistamata ning kõik ta sõjaplaanid ja -saladused olid tema vaenlastele aegsasti ja hästi teada.

Kuid ajalugu asetas Venemaale niisugused ülesanded, milledest loobumine ähvardas rahvuslikku olemasolu ja rahva poliitilist iseseisvust. See ähvardus lähtus juba siis, vaatamata valmiva sõjalise kokkupõrke kogu imperialistlikule olemusele, kõigepealt imperialistlikust Saksamaast. Juba siis ähvardas saksa imperialism Venemaad rahvusliku lõhestamisega, tema majanduse ja kultuuri rahvusliku iseseisvuse hävitamisega, tema orjastamisega. Kuid

[11] Laiaulatuslik dokumentatsioon selle käräkika asja kohta asub. в архиве НКФ, бывш. Особенная канцелярия по кредитной части, отд. II, оп. I, 1914 г., ф. Путиловского завода, д. 189.

[12] Архив НКФ, бывш. Особенная канцелярия по кредитной части, отд. II, оп. I, 1914, № 189.

Venemaa imperialistlikud liitlased ei püüdnud tema rahvuslikke huve kaitsta, vaid püüdsid neid huve igati piirata ning nõudsid koguni, et Venemaa poliitilised ja sõjalised huvid oleksid allutatud nende endi huvidele.

Sõjaküsimus oli juba 1910 — 1913-ndail aastail otsustatud. Otsustamata oli ainult sõjategevuse alustamise aja küsimus. Saksamaa, olles sõjaks kõige rohkem ette valmistatud, ja olles enda arvates endale loonud kõige soodsama poliitilise olukorra ning lootes, et Inglismaa jääb sõjast kõrvale, oli viivitamatu sõja poolt. Balkanid olid kogu aeg peamiseks, kustumatuks sõjatulekahju koldeks. Selles koldes leidus ka ettekääne maailmasõja vallapäästmiseks, milleks oli lask Sarajevos.

XXII PEATÜKK

RAHVAMAJANDUS JA SÕJAMAJANDUS ESIMESE MAAILMASÕJA AJAL

Venemaal pidi sõda esile kutsuma rahva kõigi jõudude ülima pingutuse, sest tsaari-Venemaa ei olnud oma majandusliku ja tehnilise mahajäämuse juures suureks imperialistlikuks sõjaks ette valmistatud. Venemaa osavõtt maailmasõjast nõudis tema rahvamajanduselt kõigi tootlike jõudude pingutust ning kõigepealt tootvast tegevusest üle 15 miljoni inimese — rahvastiku kõige tervema ja noorema osa — äravõtmist sõtta. Sõda nõudis kõikide tööstusharude — metallurgia-, keemia-, kütuse-, tekstiili-, toiduainete- jm. tööstuse — täielikku kohandamist sõja vajadusteks. Samuti nõudis ta hiiglasuuri pingutusi põllumajanduselt. Transport ja eriti raudteed pidid suurelt osalt üle minema sõjavajaduste teenindamisele. Sõda tekitas pinge riigieelarves ja kogu rahvamajanduses. Toimus kogu rahvamajanduse täielik militariseerimine, mis õõnestas kiiresti maa tootlikud jõud ja laostas sellega sõjapidamise majandusliku baasi.

Samal ajal pidi sõda kui imperialistlike riikide poolt monopolistliku finantskapitali huvides maailma ümberjaotamise pärast peetava võitluse kõige teravam väljendus viima loomulikult selleni, et monopolistliku finantskapitali majanduslik ülevõim tugevnes veelgi. Monopolistlik finantskapital tungis avalikult maa tööstuse, põllumajanduse ja rahanduse riiklikku reguleerimisse ning finantsoligarhia ise kasvas üha rohkem kokku riigiaparaadiga. Selles, et monopolistlik kapital võis ülevõimu maailmas ja maailma ümberjaotamist saavutada ainult riikliku relvastatud jõuga, valla päästes maailmasõdu, avaldusid juba kapitalistliku süsteemi üldkriisi sümptoomid.

Neid imperialistliku kapitalismi agressiivseid püüdlusi ilustati kõigis maades, eriti aga Saksamaal, kes oli imperialistliku sõja initsiaator, natsionalismiga, šovinismiga ja kõlavate epiteetidega «võitlusest rahvusliku olemasolu eest», «eluruumi eest». Tegelikult olid mõnedes maades, eriti aga Venemaal ja Balkani slaavi riikides juba siis rahvuslikud huvid, nagu me eespool näitasime, Saksamaa slaavivastasest agressioonist ohustatud. Kuid kõikide sõdivate maade eesotsas olid reaktsioonilised imperialistlikud valitsused, kes rahvaste enesemääramise õigust ei tunnustanud.

Alles Oktoobrirevolutsioon paljastas täielikult Esimese maailmasõja imperialistliku iseloomu ja tõi sõja poliitilisse käiku rõhutud ja sõltuvate rahvaste vabastussõja ja rahvuste enesemääramise uued põhimõtted.

Sotsiaal-majanduslikult tugevdas Esimene maailmasõda tootlike jõudude kolossaalse raiskamise juures kapitalismi monopolistlikke tendentse veelgi. Riigivõim, s. t. tegelikult riigiaparaadi vallutanud finantsoligarhia, püüdis kõigis maades reguleerida kogu majandust, tootmist, varustamist ja toodete jaotamist. Kõigis maades teostati tööstuse militariseerimist ja sealjuures seda täielikumalt, mida rohkem oli ta kontsentreerunud ja mida monopolistlikum iseloom tal juba oli. Isegi Inglismaal, tööstusliku vabaduse tsitadellis, võimaldas «maa kaitse seadus» valitsusel kogu tootmist täielikult korraldada. Sedasama võis näha ka Prantsusmaal, Saksamaal ja Ameerika Ühendriikides.

Riigivõimu kokkukasvamine tööstus- ja finantskapitaliga väljendus igal pool rea monopolide sisseseadmises, riigi kapitalistlikus kontrollis tootmise üle, sega-aktsiaseltside tekkimises, kus rööbiti finantssuurkapitaliga oli osanikuks ja aktsionäriks ka riik. Isegi põllumajandus sattus riiklike monopolide sisseseadmise (näiteks viljakaubanduse monopol) ja kindlate hindade kehtestamise tõttu osaliselt riikliku reguleerimise mõju alla. See tähendas sõjalise riigikapitalismi täieliku süsteemi olemasolu.

Imperialistlik Venemaa püüdis ka rea majanduslike ja rahanduslike abinõudega oma tööstust sõjalistele ülesannetele kohandada. Kuid nagu me edaspidi näeme, olid sõjalise riigikapitalismi süsteemi tulemused tööstuse, kaubanduse, põllumajanduse, varustamise, rahva toitlustamise riikliku reguleerimise alal täiesti ebarahuldavad. Venemaa rahvamajandus oli Veebruarirevolutsiooni ajaks täielikult laostunud.

1. Tööstuse mobiliseerimine ja sõjaline organiseerimine

Sõjategevuse algus ja tööstuse ümberkorraldamine. Vaatamata sellele, et «suur sõda» oli ammu juba ette ära otsustatud, ei olnud tsaari-Venemaa majandus sõjaks sugugi valmis. Valitsusel mingisugust varem väljatöötatud tööstuse mobiliseerimise plaani polnud, ta ei olnud isegi teadlik selle vajalikkuses, sest mitte ette

nähes sõja tohutu suurt ulatust ja kestust, kavatses ta sõda pidada rahuajal kogutud mobilisatsiooniliste sõjatagavarade arvel. Venemaa tehnilis-majanduslik mahajäämus väljendus just neis tööstusharudes, mis olid kõige tihedamalt seotud suure kaasaegse imperialistliku sõja pidamisega. Mahajäämus esines metallurgias ja metallitööstuses, must- ja värviliste ning eriti haruldaste metallide tootmises, masina- ja autoehituses, elektritööstuses jm.

Tööstusliku tootmise sõjaks ettevalmistusele, tema tõsisele mobiliseerimisele ei mõelnud keegi.

Sõja kuulutamine kutsus Venemaa kaubanduslikes ja tööstuslikes ringkondades esile paanika. Esimesed kaks-kolm sõjakuud möödusid raske kriisi tähe all. Armee mobiliseerimisega ja sõjaliste vedudega rikuti kohe transporditöö korrapärasus. Kaubakäive vähenes, sest raudteed ei võtnud enam eraisikutelt kaupu vastu. Tööstuses valitses ebamäärane olukord ja depressioon. Viiemiljonilise armee viibimatu sõtta mobiliseerimise tõttu tõusis üles töökäte puuduse küsimus. Turult kadus terve rida välismaalt sisseveetavaid kaupu, tooraineid, sisseseadeid ja materjale. Rida ettevõtteid vähendas tootmist, mõned, eriti aga niinimetatud rahuaegse toodanguga ettevõtted, suleti. Näiteks Prokopovitši andmeil vähendasid tekstiilivabrikud töökäte, kütuse, tooraine, värvide jm. nappuse tõttu juba sõja esimestel nädalatel toodangut 50—60% võrra.[1] Ka teistel tootmisaladel esines tööliste, juurdeveetava tooraine ja materjalide vähesuse ja lõpuks, seoses häiretega krediidioperatsioonide alal, ka käibekapitali puuduse tõttu ulatuslik vabrikute sulgemine.

Juba esimese sõja-aasta jooksul kaotas Venemaa suure osa oma territooriumist ja sealjuures tööstuslikult kõige arenenuma osa — Poola kubermangud. Sakslaste poolt kõigepealt vallutatud Varssavi tööstusringkonnas oli vabrikuinspektsiooni andmeil sõja eel 4189 tööstusettevõtet 353 400 töölisega. Sõja alates vähendasid tööstusettevõtted kõigis Poola kubermangudes järsult tootmist või sulgesid uksed, sest nad asusid rindelähedases vööndis. Rinde edasiliikumisel sattusid nad vaenlase kätte ja ainult tühine osa neist evakueerus sisemaale. Seetõttu jäi juba 1914. a. septembris Varssavi 32 kõige suuremas uurimisele allutatud tööstusettevõttes 7000 töölisest tööle ainult 4500 töölist ja tööpäevade arv vähenes 64%. Sama aasta novembris aga oli Varssavi piirkonna 64 800 töölisest 40 800 tööta.[2] Statistika Keskvalitsuse andmeil vähenes kogu Venemaa tööstuses rakendatud tööliste arv 2 319 000-lt 1913. aastal kuni 1 960 000-ni 1914. aastal ja 1 922 000-ni 1915. aastal; üksikute tööstusharude järgi aga oli vähenemine kõige suurem puuvillatööstuses (566 000-lt 479 000-ni), villatööstuses (166 000-lt 86 900-ni), rauatööstuses (102 000-lt 90 000 tööliseni).[3] Üldised kaotused

[1] С. Н. Прокопович, Война и народное хозяйство, стр. 165.

[2] «Труды комиссии по борьбе с дороговизной», вып. III, стр. 213—214, и ежегодник «Речи» за 1915 г., стр. 463.

[3] «Статистический сборник за 1913—1917 гг.», вып. I, ЦСУ, М. 1921, стр. 37—38.

tööstuses, seoses läänekubermangude vallutamisega vaenlase poolt, moodustasid 19—20%, mõnedes harudes aga veelgi rohkem: tekstiilitööstuses — 25—28%, keemiatööstuses — 22—23%.

Tööstusettevõtete evakueerimine. Sõja algusest peale ja eriti 1915. aastal kerkis teravalt üles läänekubermangudest (Poolast, Baltimaadest) tööstusettevõtete evakueerimise küsimus. Sinna oli koondunud rida tähtsamaid tööstusharusid (Dombrowa kivisöe- ja rauamaagitööstus, Varssavi, Žirardowa ja Lodzi tekstiilitööstus, Varssavi masinaehitustööstus, rida metallurgia- ja kummitööstuse ettevõtteid Riias jt.). Juba 1914. aasta sügisel alustati suurimate ettevõtete ja toorainevarude evakueerimist. Kõik evakueerimiskulud kandis riik sõjafondi arvel. Valitsuse kohalikud evakueerimisorganid andsid sageli liiga heldelt, sõja- ja rahvamajanduse huve arvestamata, ettevõtjatele evakueerimiseks riiklikke vahendeid ja mittetagastatavaid laene. Pärast laenu saamist aga jätsid ettevõtjad omad ettevõtted kuni sakslaste tulekuni kohapeale, nagu see sageli juhtus saksa firmadele kuuluvate Poola ja Riia ettevõtetega (aktsiaselts Boecker, «Dvigatel» jt.). Evakueeriti ilma igasuguse plaanita, sõjavõimude korraldusel, kiiruga, ilma et tagalas oleks ette valmistatud vajalik küttebaas, ruumid jne. Ettevõtete üksikud osad saadeti maa mitmesugustesse osadesse, evakueeritavate vabrikute inventariga laaditud vagunid seisid kaua aega ära saatmata, mõnikord, kui tekkis vagunite vajadus, laaditi need tee peal tühjaks, mistõttu palju seadmeid läks rikki ja kaduma. Tuli luua eriline büroo evakueeritavate varade tagaotsimiseks. Hiljem, 1916. aasta jaanuaris, loodi Kaitsenõukogu juures eriline evakuatsiooni korraldamise allkomisjon.

Siiski rida suurimaid tööstusettevõtteid rindelähedastest kohtadest evakueeriti ja paigutati tagalakubermangudesse. Näiteks vastavalt ametlikele andmetele paigutati Riiast evakueeritud 150 ettevõttest 47 Moskvasse, 20 — Petrogradi, ülejäänud — Harkovisse, Nižni Novgorodi ja teistesse linnadesse. Leedu kubermangudest evakueeritud 160 ettevõttest paigutati 47 Moskvasse, 25 — Petrogradi jne. Uues kohas asusid tööle: Žirardowa manufaktuur Varssavist — Moskvas, Vene Üldine Elektriühing Riiast — Harkovis, Poznanski manufaktuur Lodzist — Orjolis, G. Bormanni vabrik Poolast — Aleksandrovis jne. Palju ettevõtteid paigutati Donetsi basseini, Volga äärde, Siberisse jm. Arvestati, et 1916. aastaks oli läänekubermangudest evakueeritud rohkem kui tuhat suurettevõtet, kuid kui palju neist oli tõeliselt evakueeritud ja asus tööle uues kohas, on teadmata. Evakueeritud ettevõtete tegevuse taastamine toimus kirjeldatud tingimustes väga aeglaselt. Tihtilugu olid ettevõtjad pärast valitsuselt laenu saamist tööde alustamisest vähe huvitatud või nõudsid uusi paljumiljonilisi laene sõjaliste tellimuste täitmiseks. A. L. Sidorovi poolt teostatud evakuatsioonikomisjoni arhiivimaterjalide eriline uurimine näitas, et 1916. aasta märtsi algul oli evakueerimis- ja rekvireerimisosakonnal andmed üldse 443 evakueeritud ettevõtte kohta, millistest üksnes 70 ette-

võtet, s. o. 20%, juba töötasid, 112 ettevõtet olid taastamisel, ülejäänute seisukord oli teadmata.[4]

Läänest tööstusettevõtete itta evakueerimisel ei omanud uue tööstusbaasi loomine idas ja tööstuse lähendamine tooraineallikatele sellist tähtsust nagu Nõukogude Liidus Isamaasõja aastail. Seega viidi tööstuse evakueerimine aastail 1914—1916 läbi ilma igasuguse plaanita, ainult sõjalise olukorra survel, mis aga on peamine — ilma pikemaaegse ettevalmistuseta uute tööstuskeskuste loomiseks idas. Tööstuse evakuatsioon kui riigikaitse eesmärgil rakendatav tööstuse tugevdamise abinõu otsustavat tähtsust ei omanud.

Sõjaline riigikapitalism ja tööstuse mobiliseerimine. Imperialistlik sõda korraldas tööstuse tunduvalt ümber ja tõi endaga kaasa tööstuse edasise kontsentratsiooni. See tööstuse reorganiseerimine ja kohaldamine sõja eesmärkidele toimus tööstuse mobiliseerimise kaudu, s. o. tema viimisega olukorda, et ta võiks toota sellise kvaliteediga ja sellisel hulgal kaupu ja esemeid, mis olid hädavajalikud sõjapidamiseks ja kogu rahvamajanduse korrapärase funktsioneerimise kindlustamiseks. Vahendajateks riigi ja eraettevõtjate vahel on kapitalismi tingimustes harilikult mitmesugused vabatahtlikult või sundkorras organiseeritud ettevõtjate komiteed, kes kontsentreerivad ja organiseerivad ettevõtete tööd riigikaitse alal, säilitades oma tööstusliku initsiatiivi ja iseseisvuse. Väga sageli kaasneb tööstuse mobiliseerimisele tema militariseerimine, s. t. kõigi tööstuslikust tootmisest osavõtjate viimine sõjaväelaste seisundisse ja ettevõtte enda allutamine sõjaväelisele juhtimisele. Sel juhul võtab riik ja tema sõjaväeline aparaat tööstuse juhtimise täielikult enda kätte, kõrvaldades eraettevõtja või kasutades ka teda sõjaväekohustuslasena.

Esimeses maailmasõjas kasutati tööstuse mobiliseerimist laialdaselt peamiselt Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Prantsusmaal; militariseerimise moodus oli eriti levinud Saksamaal. Venemaal töötasid sõja vajadusteks peale selle veel puhtriiklikud ettevõtted, eriti mäe- ja metallurgiatööstuses ning sõjaväelises relvatööstuses. Kõik nad militariseeriti seoses sõja puhkemisega. Sõja puhkedes sekvestreeriti ka kõik suuremad Venemaal asuvad saksa rahvusest ettevõtjatele või saksa aktsiaseltsidele kuuluvad ettevõtted ning võeti riiklikule juhtimisele. Lõpuks, ka eraomanike korraldusse jäänud ettevõtetele, mis valmistasid «rahuaegset» toodangut, määrati kindlad hinnad, taksid, normeeriti tooraine ja kütuse kulutamine jne.

See kõik nõudis suurt organiseerimistööd, riigi- ja tööstusaparaadi ladusat tööd, algatusvõimelist kodanlust, nõudis sisuliselt «plaanimajanduse» sisseseadmist, mis aga polnud kapitalismi tingimustes võimalik. Seepärast kohtas rahvamajanduse riiklik regu-

[4] А. Сидоров, Эвакуация русской промышленности во время первой мировой войны, «Вопросы истории», 1947, № 6.

leerimine ja mobiliseerimine sõja vajadusteks isegi niisugustes arenenud tööstusmaades, nagu Inglismaa, Ameerika Ühendriigid ja Saksamaa, suuri raskusi ega andnud alati soovitud tulemusi. Lääne-Euroopa eesrindlikud maad saavutasid sõjalise sunnitöö loomise töölistele ja kasumite tõusu kapitalistidele.

Majandusliku mahajäämuse tõttu Venemaal eeldusi majanduse edukaks sõjalis-riiklikuks reguleerimiseks tekkida ei saanud. Haldusaparaat oli, eriti sõja lõpupoole, täiesti korrast ära ja demoraliseeritud, kodanlusel puudus küllaldane ühiskondlik ja poliitiline jõud oma positsioonide kaitsmiseks. Seepärast rahvamajanduse riiklik reguleerimine, tööstuse mobiliseerimine ja vene sõjalise riigikapitalismi süsteem tervikuna suuri positiivseid tulemusi ei omanud, vaid, vastupidi, viisid tööstuse otsesele laostumisele.

Sõjaline pinge tööstuses tõi endaga kaasa mittesõjalise iseloomuga, vaba turgu ja eratarbimist rahuldava tootmise vähenemise. Tööstuse kohandamine sõjalistele eesmärkidele puudutas kogu «rahuaegset» tööstust, niihästi väike- kui ka suurtööstust, mis hakkas oma «rahuaegset» tootmist kiiresti vähendama, siirdudes, eriti rasketööstuses, metallurgia- ja metallitööstuses sõjavarustuse — relvade, mürskude, suurtükkide jne. valmistamisele.

Pärast seda, kui sõja kuulutamisele ja sõjategevuse algusele järgnenud esimeste kuude tööstuslik paanika oli möödunud, hakkas vene kodanlus harilikku «rahuaegset» tootmist intensiivselt ümber korraldama ja seda kohandama sõjavajaduste teenindamiseks ja sõjaliste tellimuste täitmiseks. Mitte ette kujutades, millise kolossaalse ulatuse sõda võtab, arvasid vene tööstürid, et nad suudavad sõjaliste nõudmiste täitmisega toime tulla. Kuid valitsus sõjaväe ametkonna näol ei lootnud vene eratööstuselt kuigi palju. Nagu ütles sõjatööstuskomiteede esimees Žukovski, ei reageerinud valitsus 1914. aastal mitte ühelegi tööstürite ettepanekule (Uraali kongressi, tööstuse ja kaubanduse esindajate kongresside ettepanekutele) sõjatellimuste täitmise suhtes ja orienteerus riiklikele sõjatehastele ja välistellimustele.[5]

Seepärast hakkasid sõjalised tellimused vene eratööstusele saabuma suure hilinemisega. Isevalitsus oma andetute ja müüdavate tegelaste näol püüdis Nikolai II valitsemise lõppaastail kogu sõja- ja kaitseasjanduse hoida endiselt ja kangekaelselt enda käes, kasutades selleks vana logisevat riigiaparaati, tuginedes liitlaste rahalisele abile ja «militariseerides» sundkorras kogu tööstuse, s. o. allutades selle sõjalisele riigivõimule. Igasugune kodanlik «üldsus», kodanluse isetegevus ja «tööstuslik initsiatiiv» kõrvaldati sõjaasjandusest.

Valitsuse abinõude peamiseks eesmärgiks oli, eriti aga alates 1915. aasta teisest poolest, enne sõda olemasolnud riiklike tehaste laiendamine ning uute ehitamine. Kuna aga välismaalt seadmete

[5] «Труды II съезда Военно-промышленных комитетов», Петроград 1916, стр. 18.

saamisega oli raskusi, siis uute riiklike tehaste organiseerimises ja ehitamises suurt edu ei saavutatud. Paremini õnnestus Suurtükiväe Peavalitsuse poolt 1915. aastal läbi viidud mürsu- ja lõhkeainete tööstuse ühendamine. Sel eesmärgil loodud «kindral Vankovi organisatsioon» hõlmas tervet rida tehaseid Venemaa kesk- ja lõunaosas ning lühikese aja jooksul organiseeris ta, olgugi põllumajandusmasinate jm. tootmise vähendamise arvel, suurtootmise riigikaitse vajaduste rahuldamiseks.

Pärast rasket lüüasaamist 1915. aasta kevadel, kui selgus armee lahinguvarustuse katastroofiline seisukord, otsustas valitsus oma positsioone tööstuse reguleerimises ja juhtimises tugevdada valitsuse ja sõjaväe kõrgematest ametnikest ning ka mõningatest töösturitest koosnevate «eriliste nõupidamiste» loomise teel. Esialgu oli nende nõupidamiste ülesandeks «leida tee armees märgata oleva mõnede suurtükiväe varustusesemete puuduse katmiseks». Hiljem nende «nõupidamiste» arv suurenes, nende funktsioonid laienesid ning nad hakkasid reguleerima kõiki tähtsamaid majanduselu harusid.

Rahvamajandust reguleerivad valitsusorganid. Esimesteks sõjaga seotud majanduselu mitmesuguste külgede reguleerimiseks loodud spetsiaalseteks valitsusorganiteks olid: kütuse jaotamise komitee (asutatud 4. märtsil 1915. a.), toitlustamise peakomitee Kaubandus- ja Tööstusministeeriumi juures (asutatud 19. mail 1915. a.), sõjaaegsete vedude komitee jt. Need komiteed osutasid peamist tähelepanu mitte niivõrd tootmisele ja selle suurendamisele, kuivõrd jaotamisele, vedudele ja varustamisele, kehtestades tsentraliseeritud loavõtmise korra ning suurendades sellega kütuse ja maiterjalide jagamise alal ja nendega varustamises esinevaid raskusi veelgi. Samal ajal tekkis ka rida sõjalise varustamise organeid, mis dubleerisid teiste organite tegevust, omades sageli täiesti paralleelseid funktsioone (eriline nõupidamine armee varustamise alal, nõupidamine tegevarmee suurtükiväelise varustamise tugevdamiseks jne.).

Varsti selgus, et kõik need «komiteed» ja «nõupidamised» tegid oma vastutustundetuse, plaanitu töö, bürokratismi, neis valitseva altkäemaksu võtmise, spekuleerimise ja muuga olukorra ainult halvemaks. Pärast 1915. aasta kevadel Galiitsia rindel lüüasaamist ilmnes relvastuse tootmises ja sellega armee varustamises esinev katastroof täie selgusega. Ilmnes, et on vaja luua kesksed riiklikud organid, kes oleksid vastutavad mitte üksnes armee varustamise eest kogu vajaliku munitsiooni ja relvastusega, vaid ka nende esemete tööstusliku tootmise korraldamise eest. Sõjaminister Polivanovi algatusel ja pärast kärarikkaid vaidlusi Riigiduumas otsustati moodustada neli «erilist nõupidamist».

Eriline Kaitsenõupidamine sai 17. augusti põhimääruse järgi kõigis sõjalistes küsimustes peamiseks juhtivaks valitsusorganiks. Ülejäänud erilised nõupidamised pidid välja töötama ja kooskõlastama abinõud toitlustuse, kütuse ja vedude alal. Kõigi nõupida-

miste koosseis ja organisatsioon oli väga keerukas ja kohmakas. Igaühte neist kuulus mitu Riigiduuma ja Riiginõukogu liiget (Kaitsenõupidamisse kuulus ka Riigiduuma esimees), ametkondade esindajad, kes moodustasid enamuse, ning mõningad spetsiaalselt kutsutud ühiskondlike organisatsioonide esindajad (Sõjatööstuse Keskkomiteest, Semstvote ja Linnade Liidust) jm.

Kaitsenõupidamise organisatsioon sisaldas rea ettevalmistavaid, spetsiaalseid, täidesaatvaid ja kohalikke komisjone (tehaste nõukogusid) jne. Peale selle olid erikomisjonid: Ameerikast lahinguvarustuse tellimise komisjon, valuuta arvelevõtmise ja jaotamise komisjon, Londoni valitsuskomitee jm. Erilise Kaitsenõupidamise funktsioonide ring oli haruldaselt lai ja kõikehõlmav, sisaldades kõiki sõjalisi küsimusi, alates konkreetsetest küsimustest, mis olid seotud armeele mitmesuguste esemete tellimise ja nendega armee varustamisega, ning lõpetades üldriiklike, ainult kaudselt sõda puudutavate küsimustega.

Kõige tähtsamateks küsimusteks sõja käigu suhtes olid tööstusettevõtete töö organiseerimine ja reguleerimine ning sel eesmärgil — vanade ettevõtete kontrollimine ja revideerimine, uute ettevõtete organiseerimine ja ehitamine Venemaal ja välismaal, tehaste ja materjalide rekvireerimine ja sekvestreerimine, kõige suuremate tellimuste vahetu jaotamine vene ja välismaistele tehastele, armee varustamisega ja vedudega seotud küsimused. Kaitsenõupidamises, kelle juhtiv koosseis oli oma enamuses bürokraatlik ja sõjaväeline, valmistati kõik küsimused ette erikomisjonides ja nõupidamine üksnes kinnitas otsused. Nõupidamine ise töötas ilma üldise plaanita, ühest üksikotsusest teiseni, sageli puudus töös range järjekindlus ja kooskõlastatus.

Tööstuskodanlus, keda nõupidamises oli piiratud arvul, omas asjade otsustamisel tegelikult vähest mõju. Valitsuse esindajad Kaitsenõupidamises aga orienteerusid lahinguvarustuse tootmises ja sellega armee varustamises esialgu endiselt mitte vene eratööstuse mobiliseerimisele, vaid riiklikele tehastele, eratehaste sekvestrile, nende militariseerimisele ja välistellimustele. Kõiges selles Eriline Nõupidamine kui kõrge valitsusorgan, vaatamata oma «kõrgele autoriteedile», alati kuigi suurt edu ei saavutanud. Isegi pärast lüüasaamist Galiitsias 1915. aastal, kui selgus täielikult armee lahinguvarustuse katastroofiline nappus, ei pidanud valitsus kohe vajalikuks eratööstuse laialdast kaasatõmbamist kaitsetööle, mis ainsana võis oma tootlikke jõudusid arendada armee küllaldasel hulgal varustamiseks.

Tehaste sekvestreerimisel kohtas valitsus kodanluse mõjurikaste ringkondade tugevat vastupanu. Mõnikord õnnestus viimastel kulissidetaguse mõjutuse abil tehase sekvestrit peatada. Nii juhtus näiteks Putilovi tehase sekvestriga, millist küsimust arutati ja lükati mitu korda tagasi ning otsustati lõplikult alles 1916. aastal seoses suure töölisstreigiga. Sekvestreeriti ka sellised suured tehased, nagu Boeckeri tehas, Vene-Balti Laevaehitustehas, mitu saksa

elektri- ja elektrotehnikatehast, rida aniliinvärvitehaseid, saksa aktsiaseltsidele kuuluvad mäe-, traadi-, raua-, keemia- ja muude tööstusharude tehased.[6]

Riiklike tehaste organiseerimise ja välistellimuste alal loodud Erilise Nõupidamise tegevus polnud sugugi järjekindlam. Vene tööstuskodanlus protesteeris alati niihästi riiklike tehaste organiseerimise kui ka välistellimuste vastu. Eriline Nõupidamine ja sõjaväe ametkond olid sellele vaatamata sunnitud kuni pooled tellimused välismaale suunama. Nii näiteks anti kõikide sõjaväe ametkonna valitsuste tellimustest 1916. aastal, mis kogusummas moodustasid 4286 miljonit rubla, vene tehastele tellimusi 2495 miljoni rubla eest, välismaistele tehastele aga 1791 miljoni rubla väärtuses ehk 41,7% kõigist tellimustest, sealjuures suurtükiväe valitsuse tellimusi oli 1293 miljoni rubla eest ehk 54,7%. Üldse oli 1. jaanuariks 1918. aastaks välismaale antud 3222 miljoni rubla eest tellimusi.[7] Nähtavasti on nende niihästi vene kui ka välismaa tehastele antud tellimuste suurust iseloomustavad arvud tunduvalt vähendatud. Veelgi rohkem erinevad need arvud armee poolt tõeliselt saadud varustuse hulgast, sest isegi vene tehased ei täitnud alati tellimusi, välistellimustest aga jäi reeglina suur osa täitmata.

Tellimuste välismaale suunamise vajadus tekkis sellest, et vene tööstus ei suutnud küllaldasel hulgal valmistada armee lahinguvarustust, nagu kahureid, kuulipildujaid, püsse, mürske jm. Riiklike tehaste poolt toodetud mõnede suurtükiväe relvaliikide kvaliteet oli hea, kuid koguseliselt ei suutnud toodang sõja tohutu suurt vajadust rahuldada, eriti aga mürskude, vintpüsside ja kuulipildujate osas.

Akadeemik Ipatjevi eriorganisatsiooni kaudu õnnestus Erilisel Nõupidamisel siiski luua Ohta ja Samaara riiklike tehaste baasil omaette tööstusharu lõhkeainete valmistamiseks, kuhu kuulus 96 mobiliseeritud vene tehast. Teiseks õnnestunud ürituseks, mis muide ei olnud Erilise Nõupidamisega vahetult seotud, oli eespool mainitud kindral Vankovi organisatsioon suurtükiväe relvastuse tootmiseks.

Palju halvem oli olukord relvastuse tootmiseks vajaliku põhitooraine ja pooltoote tootmises — mustmetallurgias. Vaatamata sellele, et sõja ajal oli nõudmine metallile tohutult kasvanud, oli see eranditult eratööstuse käes, mis oli ühendatud monopolistlikku organisatsiooni «Prodamet». Viimane tegelikult määraski olukorra mustade metallide osas. Väga terav oli olukord

---

[6] ЦГАНХ, оп. 229, Особые журналы совета министров, 1916 г.

[7] «Россия в мировой войне», изд. ЦСУ, стр. 54—56. Peab juurde lisama, et siin ja edaspidi esitatavad Statistika Keskvalitsuse kogumiku arvud ei ole oma absoluutväljenduses nähtavasti kuigi täielikud ja täpsed (nagu muide ka kõik teised sõjastatistika andmed — ametkondade aruanded, komisjonide ettekanded ja isegi ministrite «truualamlikud ettekanded»). Seepärast me pöörame peamise tähelepanu suhtelistele näitajatele, mis üldiselt annavad õigema pildi.

vase ja teiste värviliste metallide osas. Erilise Nõupidamise juures asusid erivolinik metallurgiatööstuse alal ja temale alluv komitee (Rasmeko). Volinik ja komitee töötasid tihedas kontaktis monopolistlike organisatsioonidega («Prodamet», «Krovlja», «Provoloka», «Truboprodaža») ja tegelesid peamiselt metalli jaotamisega. Tootmistingimustele nad avaldasid vähest mõju, mistõttu tootmine jäi üha rohkem maha armee ja kogu rahvamajanduse varustamise vajadustest.

Ülejäänud nõupidamised — toitlustuse, kütuste ja vedude alal — olid organisatsiooniliselt mõnevõrra lihtsamad, ehkki riigikaitseks kogu rahvamajanduse reguleerimisel nad olid väga suure tähtsusega. Neil oli veel bürokraatlikum, ametkondlikum iseloom, sest sisuliselt kujutasid nad endast nõupidamisi oma eesistujate — põllutööministri, kaubandustööstusministri ja teedeministri — juures. Neis nõupidamistes oli Riigiduuma, Riiginõukogu ja kodanliku ühiskonna esindajate mõju veelgi väiksem.

Väga laialdased volitused olid Erilise Toitlusnõupidamise juhatajal — põllutööministril. Ta juhtis kogu maa elanikkonna toitlustamist väljaspool sõjategevuse piirkonda, teostas oma volinike, kuberneride ja teiste kohalike organite kaudu kõigi toiduainete kokkuostu, nende rekvireerimist, konfiskeerimist ja jaotamist, määras kindlaid hindu, takse jne. Parempoolsed maaomanike ringkonnad polnud kindlate hindade määramisega rahul ja nende initsiaator põllutööminister Naumov vabastati oma kohalt.

Olukord toitlustamise alal üha halvenes. 1916. aasta keskel kerkis teravalt üles riikliku viljamonopoli sisseseadmise vajadus. Selle vastu aga vaidlesid jällegi mõjurikkad parempoolsed suurmaaomanike ringkonnad. Toiduainete kokkuost armeele ja kogu maale usaldati 1916. aasta 10. oktoobri seadusega[8] põllutööministrile kui Erilise Toitlusnõupidamise juhatajale. Seoses sellega laiendati Erilise Nõupidamise organite ja komisjonide koosseisu ning viidi läbi tema kohalike organite reorganiseerimine, et tugevdada kokkuostu tööd semstvotes ja ühiskondlikes organisatsioonides. Kuid äärmiste parempoolsete ja siseminister Protopopovi pealekäimisel tühistati ka see seadus ning uus põllutööminister Bobrinski vabastati samuti ametist.

Olukord toitlustamise alal aga üha halvenes ja muutus väga teravaks. Töölised ja üldse töörahvahulgad nälgisid. 1916. aasta lõpuks arenes toitluskriis nii kaugele, et 29. novembril oli valitsus (põllutööminister Rittich) sunnitud varumiseks kasutama põllumajandussaaduste sundvõtmist (toitluskoormust) valitsuse poolt kubermangudele, maakondadele ja asulatele kohustuste määramise teel,[9] mis oli tegelikult ligilähedane viljamonopolile.

Kavatseti varuda umbes 770 miljonit puuda (12,6 miljonit

[8] СУ, 1916 г., № 283, ст. 2220.
[9] СУ, 1916 г., № 338, ст. 2696.

tonni) toidu- ja söödateravilja. Tegelikult seda kogust ei saadud, sest isegi kohustuste määramist asulatele ei viidud läbi. Rittichi sunduslik viljavarumine kukkus täielikult läbi ning kogu maad ja armeed ähvardas näljahäda.

Eriline Kütuse Nõupidamine organiseeriti võitluseks kütusekriisiga, mis tuli ilmsiks 1915. aasta keskel. Laialdastele volitustele vaatamata ei väljunud Eriline Kütuse Nõupidamine oma tegevuses ametkondade poolt kütuse jaotamises kasutatavatest šabloonilistest võtetest ega puudutanud peaaegu üldse tootmistingimusi kivisöe- ja naftatööstuses.

Nende võtete aluseks oli kütuseveo lubade ja järjekorra süsteem, kusjuures kütusega kauplemise vabadus säilis. See süsteem tegi ettevõtete varustamise kütusega veelgi segasemaks ja avas suured võimalused vagunitega spekuleerimiseks, kivisöe edasimüümiseks jne. Eriti ebasoodsat mõju avaldas see viimasesse järjekorda arvatud ettevõtteile, s. o. neile ettevõtteile, mis valmistasid «rahuaegse» tööstuse tooteid. Kindlaid hindu alati ja kõikide kütuseliikide suhtes ei rakendatud.

Üha halveneva olukorra tõttu kütuse ja eriti kivisöe alal kavandati projektid kivisöe «üldiseks rekvireerimiseks» ja kõigi kivisöega seoses olevate tehingute kontsentreerimiseks riikliku organisatsiooni «Tsentrougol» kätte. Kuid kõik need projektid kohtasid kaevandustöösturite ägedat vastuseisu. Seega töösturite vastupanu tõttu Eriline Kütuse Nõupidamine kütuse- ja eriti kivisöeküsimust ei lahendanudki. 1. augustil 1917. aastal kuulutati välja riiklik kivisöemonopol, kuid tegelikult seda enne Oktoobrirevolutsiooni ei rakendatud.

Lõpuks, viimane riiklik organ, kes reguleeris rahvamajandust, — Eriline Transpordinõupidamine — oli küll spetsiaalse iseloomuga, kuid omas suurt tähtsust, sest kogu maa ja armee varustamist toiduainete, toorainete, kütuse ja muuga pidurdas transpordi ebarahuldav töö. Selle parandamine nõudis üldiste abinõude rakendamist. Erilise Transpordinõupidamise volitused, struktuur ja tegevus olid kujundatud taoliste riigiorganite üldtüübi järgi ning Nõupidamise eesistujal, teedeministril, olid suured õigused. Nagu teisteski nõupidamistes, piirdus Transpordinõupidamise tegevus jooksvate abinõudega transpordi reguleerimise ja järjekorra alal ning mingisugust üldist plaani transporttöö põhjalikuks parandamiseks tal polnud. Kuid ka transpordi jooksval reguleerimisel põrkasid selle nõupidamise korraldused tihtipeale kokku teiste nõupidamiste — Toitlusnõupidamise ja Kütuse Nõupidamise — ning sõjaväevõimude abinõude ja korraldustega. Seepärast ei saanud valitsus ka siin vältida transpordi alal valmivat katastroofi.

Peale nende rahvamajandust reguleerivate tähtsamate ja kõrgemate valitsusorganite loodi tavaliste ministeeriumide juhtimisaparaadis sõjaajal terve rida erikomisjone üksikharude reguleerimiseks — Puuvillavabrikute Toorainega Varustamise Komitee,

Kalevitööstuse Komitee, lina-, džuudi-, naha- ja paberitööstuse komiteed, eriline rahanduskomisjon, Londoni komitee välistellimuste alal jt.

Selline oli keerukas ja laialdane sõjaväe- ja riigiaparaat, mis reguleeris ja juhtis majandust sõjaajal. Nagu me näeme, oli tsaari isevalitsus läheneva sõjalise ja majandusliku katastroofi ees täiesti võimetu.

Kodanluse ühiskondlikud organisatsioonid tööstuse mobiliseerimiseks ja reguleerimiseks. Idee kodanluse ühiskondliku organisatsiooni loomiseks sõjatööstuse komiteede kujul esitati kaubanduse ja tööstuse esindajate IX kongressil 1915. aasta maikuus suurkodanluse liidrite Rjabušinski, Avdakovi ja Žukovski poolt. Sõjatööstuse komiteed pidid andma valitsusele «ühiskondlikku abi» ja koordineerima tööstuse tööd riigikaitseks kooskõlas valitsuse plaanidega. Kodanlus oli väga huvitatud imperialistliku sõja näitamisest üldrahvaliku sõjana.

1915. aasta 4. augustil kinnitati sõjatööstuse komiteede põhimäärus. Hakati arendama nende võrku provintsis, mille eesotsas oli Sõjatööstuse Keskkomitee Petrogradis. Sõjatööstuse komiteed loodi peaaegu kõigis vähegi suuremates linnades, kuigi neis igal pool ettevõtteid, mis oleksid võinud toota kaitse otstarbeks, ei olnud. Sõjatööstuse Keskkomitees endas loodi mitmesuguste tööstusharude jaoks eri osakonnad, samuti moodustati tervishoiu-, toitlus-, töölis- jt. osakonnad.

Sõjatööstuse komiteedesse kuulusid kõik vähegi silmapaistvamad vene tööstuskodanluse tegelased, eesotsas Sõjatööstuse Keskkomitee esimehe, tuntud oktobristi ja III Riigiduuma endise esimehe A. I. Gutškoviga — Ajutise valitsuse tulevase sõjaministriga. Sõjatööstuse Keskkomitee koosseisu kuulusid sellised suured kodanluse tegelased, nagu Konovalov, Tereštšenko (mõlemad tulevased Ajutise valitsuse ministrid), Rjabušinski, Tretjakov, Krestovnikov, Nobel, von Ditmar, mõned insener-tehnilise personali ja professuuri esindajad ning lõpuks «esinduse» põhimõttel mõned isikud oblastikomiteedest, Petrogradi ja Moskva linnavolikogudest, Semstvote ja Linnade Liidust, ametkondade esindajad, Ülevenemaalisest Põllumajanduse Palatist, Kooperatsiooni Keskkomiteest jne.

Seega oli Sõjatööstuse Keskkomitee koosseis, samuti nagu kohalike komiteedegi koosseis, puht kodanlik-bürokraatlik. Et «kaasa tõmmata töölisi riigikaitse töödele» ja sundida neid suurendama oma töötootlikkust sõjatehastes, otsustati Gutškovi ettepanekul sõjatööstuse komiteede juures moodustada «töölisrühmad». Menševikud pooldasid seda Gutškovi ideed, bolševikud olid otsustavalt vastu. Viimased kasutasid tööliste valimisi sõjatööstuse komiteedesse selleks, et paljastada sõja imperialistlikke sihte, paljastada kodanlust ja menševikke. Valimistel arenes äge võitlus «lüüasaamise poliitika pooldajate» (bolševike) ja «kaitse poliitika pooldajate» (menševike) vahel. Viimaste eesotsas oli Petrogradi

valimistel menševik Gvozdev. Bolševike kampaania tagajärjel kukkusid valimised läbi ja 239 oblasti ja kohalikust sõjatööstuse komiteest moodustati töölisrühmad ainult 36 sõjatööstuse komitees. Sellega paljastati sõjatööstuse komiteede tegevuse, nende majanduslike ja poliitiliste püüdluste puhtkodanlik klassi-iseloom.

Sõjatööstuse komiteede praktiliseks ülesandeks ja tegevuseks oli «tööstuse mobiliseerimine riigi kaitseks», s. t. endise «rahuaegse» tootmisega tööstusettevõtete kohandamine sõjaks vajalike esemete tootmiseks, sõjaväe ametkonna tellimuste vastuvõtmine ja jaotamine üksikettevõtete vahel. Kuid sõjatööstuse komiteedel endil ettevõtteid polnud, samuti polnud neil kapitale, et subsideerida riigikaitseks töötavate ettevõtete rekonstrueerimist või varustada neid käibevahendite, toorainete, kütuse ja muuga. Tegelikult seisnes sõjatööstuse komiteede tegevus seepärast ainult lihtsas tellimuste jaotamises ettevõtete vahel, kes juba ise viisid läbi enda tehnilise ümberkorraldamise relvastusesemete tootmiseks. Kuna aga sõjalised tellimused võimaldasid ettevõtteil toorainete ja kütuse saamist ning tellimuste täitmise eest tasuti hästi, siis hakkasid kõik sõjatööstuse komiteed ja nende poolt värvatud ettevõtted taotlema võimalikult suurema arvu tellimuste saamist, arvestamata, kas ühe või teise ettevõtte sisseseade iseloom võimaldas nende tellimuste täitmist või mitte. Lisaks tellimuste korratule jaotusele põhjustas see suure hulga hangete mittetäitmise, sõjaväe ametkonna kiireiseloomuliste tellimuste täitmatajätmise. Üldse täitsid sõjatööstuse komiteed neile antud tellimustest kõige rohkem 50%, nende poolt täidetud tellimuste maksumus aga ei ületanud 2—3% sõjaväe ametkonna tellimuste üldisest maksumusest.[10]

Selle asjaolu tõttu vähendas valitsus sõjatööstuse komiteedele antavaid tellimusi, tuginedes ettekäändele, et viimased ei täida tellimusi. Alates Sõjatööstuse Keskkomitee tegevuse algusest kuni 1916. aasta 1. veebruarini, s. t. poole aasta jooksul, sai Sõjatööstuse Keskkomitee mehhaanikaosakond 129 miljoni rubla väärtuses tellimusi, aasta jooksul, 1916. aasta 1. veebruarist kuni 1917. aasta 1. veebruarini aga sai ta tellimusi kõigest 41 miljoni rubla eest. Sõjatööstuse komiteede poolt «mobiliseeritud» tööstus, mis oli oma tootmise armee jaoks lahingu- ja materiaalse varustuse esemete valmistamiseks ümber korraldanud, sattus sõjaväe ametkonna poolt tellimuste mitteandmise tõttu raskesse olukorda, pidi tootmist vähendama ja vallandama töölisi. Kuid mobiliseeritud tööstusele ei mõjunud häirivalt mitte üksnes tellimuste vähendamine. 1916. aastal ilmnesid raskused kütuse ja metalliga varustamises, mida põhjustasid kütuse tootmise ja metallurgiatehaste toodangu langus, täielik korralagedus transpordi alal, kvalifitseeritud töölõu puudus.

[10] А. П. Погребинский, Военно-промышленные комитеты, «Исторические записки» № 11, 1941 г.

Valitsusele oli sõjatööstuse komiteede poolt tellimuste mittetäitmine ainult ettekäändeks, et «kitsendada» nende tegevust. Asi seisnes selles, et sõjatööstuse komiteede «üksmeel» tsaarivalitsusega, mida deklareeriti komiteede asutamisel, oli ennast 1916. aastaks juba tühjaks ammutanud. «Liberaalne» kodanlus Sõjatööstuse Keskkomiteest nägi maa rahvamajanduse täielikku laostumist ja olles veendunud, et tsaarivalitsus on «suure sõja» organiseerimiseks ja juhtimiseks täielikult võimetu ning nähes tööliste revolutsioonilise meeleolu tõusu, muutus vastutustundetu valitsuse suhtes üha «opositsioonilisemaks» ja nõudis üha tungivamalt tööstuse reguleerimise ja riigikaitseks mobiliseerimise üleandmist tema kätte.

Valitsus, organiseerinud üheaegselt sõjatööstuse komiteedega kui kodanluse ühiskondlike organitega ka oma puht bürokraatlikud «erilised nõupidamised», toetus neile ja püüdis kogu rahvamajanduse reguleerimise riigikaitseks võtta täielikult enda kätte, mobiliseeritud ja militariseeritud tööstuse aga allutada täielikult endale. Samal ajal tsaarivalitsus, kes oli seotud välislaenude saamise tingimustega, organiseeris Londonis sõjatellimuste üleandmiseks ja välisfirmade vahel jaotamiseks erilise valitsuskomitee. Niiviisi libisesid tööstuskodanluse käest ära tähtsad sõjalised tellimused ja järelikult ka tohutud sõjaaegsed lisakasumid. Sõjatööstuse komiteede poolteiseaastane, kuni Veebruarirevolutsioonini kestnud tegevus riigikaitse organiseerimises ja armee varustamises relvastuse ja muude objektidega oli õige väikeste tulemustega. Vene kodanlus ei tulnud tööstuse ja kogu rahvamajanduse raske olukorra tingimustes ning valitsuse teatud negatiivse suhtumise juures temale pandud ülesannetega toime.

See ei olnud siiski ainult lihtne äriline konflikt sõjatööstuse komiteedes esindatud kodanluse ja valitsuse vahel. Peab mainima, et sõjatööstuse komiteede ja sinna koondunud tööstuskodanluse rühmade huvid ning tegevus ei ühtunud alati ega täielikult teiste ja sealjuures kodanluse kõige mõjukamate rühmade huvidega. Suurimad ettevõtted said tellimusi kas otse Eriliselt Kaitsenõupidamiselt või kohustusid kogu oma toodangu realiseerima sõjaväe ametkonnale (näiteks kõik era-vasesulatustehased) või otseselt sekvestreeriti ja läksid üle sõjaväe juhtimisele (Putilovi, Boeckeri, Tilmansi jt. tehased). Suurimad metallurgia eraettevõtted Lõunas, mis olid ühendatud sündikaati «Prodamet», polnud sõjatööstuse komiteedest huvitatud, sest kõigil nendel ettevõtetel oli Erilise Kaitsenõupidamise juures oma volinik ja Metallurgiatööstuse Komitee (Rasmeko), kindral Vankovi eriorganisatsioon jne. Metalli tootmise ja määratavate hindade suhtes täitsid need organisatsioonid «Prodameti» ja tema kõige mõjukamate osanikkude-monopolistide tahtmist. Aastail 1915—1916 esinenud metallihindade järsu tõusu ja riiklike hangete ažiotaaži tingimustes olid nende käsutuses neis pankades, kellega nad koos töötasid, suured rahasummad (nagu näiteks Putilovi tehasel Vene-Aasia Pangas).

Nad võisid organiseerida oma «tööd riigikaitseks» vabalt, ilma kodanliku üldsuse kaasabita. Need kõige suurema tööstus- ja finantskodanluse rühmad, finantskapitali esindajad, said oma ettevõtete sõjalisest tööst tohutuid lisakasumeid ja neil polnud oma «koostöös» valitsusega rahulolematuseks põhjust. Sõjatööstuse komiteede katsed vahele segada metallurgiatööstuse tegevusse ja malmiga varustamisse lõppesid täieliku nurjumisega.

Seepärast polnud see juhus, et sõjatööstuse komiteede eesotsas olid mitte nende kõige võimsamate ja mõjurikkamate finantskapitali rühmade esindajad, eriti rasketööstusest (metallurgia- ja kütusetööstusest), vaid kergetööstuses (ja suurelt osalt Moskva kergetööstuses) tegutseva kodanluse «liberaalse» osa esindajad — Gutškov, Rjabušinski, Krestovnikov, Konovalov, Tretjakov, Tereštšenko jt. Tõsi küll, suurimad neist (Konovalov, Krestovnikov, Rjabušinski jt.) eelistasid oma tehastele tellimusi hankida mitte sõjatööstuse komiteede kaudu, vaid otse ametkondlikelt asutustelt ja teenisid samuti kolossaalseid kasumeid. Kuid sellele vaatamata pidasid nad kui sõjatööstuse komiteede liidrid oma missiooniks tööstuse «ühendamist» ja peamiselt kesk- ja isegi väiketööstuse mobiliseerimist «riigikaitse vajadusteks».

Sõjatööstuse komiteede poolt «mobiliseeriti» ja rakendati riiklike tellimuste täitmisele üldse kuni 1300 kesk- ja väiketööstuse ettevõtet. Ilma teatud ühiskondliku kaasabita poleks need ettevõtted suutnud oma tootmist sõjavarustusesemete valmistamiseks ümber korraldada. See andis nendele isikutele ja nende poolt juhitavate sõjatööstuse komiteede tegevusele «ühiskondliku» ja «liberaalse» iseloomu, põhjustades aga sõjatööstuse komiteede ja valitsuse vahel mitte ainult ärilise, vaid ka poliitilise konflikti tekkimise.

Tõepoolest, sõjatööstuse komiteede nende liidrite hulgast tulid pärast isevalitsuse kukutamist 1917. aasta veebruaris Ajutise Valitsuse esimesed ministrid (Tereštšenko, Konovalov) ja veebruarijärgse perioodi silmapaistvad tegelased. Just nemad koos duuma «progressiivse bloki» liidritega tööstuskodanluse ringkondadest püüdsid sõjatööstuse komiteesid muuta mitte ainult ühinenud kodanluse majanduslikeks, vaid ka poliitilise töö keskusteks. Sõjatööstuse komiteede kongressidel kritiseeriti valitsuse tegevust mitte ainult temaga äriliste suhete pidamise seisukohalt, vaid ka üldpoliitilistes küsimustes, nõuti vastutava valitsuse loomist, rahvuslike kitsenduste kaotamist, kodanluse õiguste laiendamist.

Seda kodanluse poliitilist tööd sõjatööstuse komiteedes ei tule muidugi eriti suureks lugeda, nagu seda püüdsid näidata kodanluse liidrid ise pärast isevalitsuse kukutamist[11] ja nagu sel alusel

[11] Nagu A. I. Gutškov oma avaldustes Erakorralisele Uurimiskomisjonile («Падение царского режима», стр. 254).

arvavad teised sõjatööstuse komiteedest kirjutanud autorid.[12] Kuid tsaarivalitsus (samuti ka Riigiduuma «paadunud konservaatorid») pidas isegi seda «avalikku arvamust» ja kodanluse väga tagasihoidlikke poliitilisi avaldusi «kardetavateks». Politsei departemang süüdistas Sõjatööstuse Keskkomiteed «konstitutsioonilistes» püüdlustes, mis ähvardavad «riigikorda» ja pidas vajalikuks rakendada sõjatööstuse komiteede suhtes «tõkkeabinõusid». Ühe korraga sõjatööstuse komiteesid hävitada ei õnnestunud, kuid nad võeti tugevdatud politseilise valve alla. Otsustati loobuda neile sõjaliste tellimuste andmisest, s. t. nad tegelikult likvideerida. 1917. aasta jaanuaris areteeriti komiteede «töölisrühm».

Niiviisi õiendas tsaarivalitsus arveid vene kodanluse «patrioottiliste» püüdlustega armee ja maa abistamiseks «võidurikka» sõja pidamises ja lõpetamises.

Teine, kaubanduslike, tööstuslike ja maaomanike ringkondadega tihedalt seotud organisatsioon — Ülevenemaaline Semstvote ja Linnade Liit (Semgor) saavutas töös riigikaitse heaks veelgi vähem.[13] Semgor tekkis 1915. aasta juulis kahe olemasoleva rohkem heategeva kui ärilise iseloomuga (haigete ja haavatud sõjaväelaste ning sõjapõgenike abistamine) organisatsiooni (Semstvote Liidu ja Linnade Liidu) ühendamise teel. Samuti nagu sõjatööstuse komiteedki seadis Semgor endale ülesandeks tööstuse mobiliseerimise riigikaitseks, kuid mitte suurtööstuse, vaid väikekodukäsitööonduse mobiliseerimise ning sellele sõjaväe ametkonna poolt lihtsamatele sõjavarustuse esemetele — vankritele, väliköökidele, labidatele, kirkadele, hobuseriistadele ja riidevarustusele — antavate tellimuste jaotamise. Semgor organiseeris rea väikseid naha-, keemia-, puidu-, metalli-, õmblus- ja muid töökodasid. Kuid samadel põhjustel nagu sõjatööstuse komiteedegi puhul (tooraine, kütuse ja kvalifitseeritud tööjõu puudus, transpordi raskused) andis see Semgori tegevus veelgi väiksemaid tulemusi. Piisab, kui öelda, et kõigist Semgorile antud tellimustest, kogusummas 74,4 miljonit rubla, täideti kõigest 44,7 miljonit rubla, s. o. 60%, kusjuures ei toodetud isegi kõige lihtsamaid esemeid (traat, kirved, kõblased, hobuserauad jm., ning üksnes roguskile antud tellimus täideti 100%-liselt!).

Semgori poliitiline positsioon, eriti linnade esindajate osas, oli lähedane sõjatööstuse komiteedes oleva kodanluse positsioonile. Semgori juht ja semstvotegelane vürst Lvov oli pärast Veebruarirevolutsiooni Ajutise Valitsuse eesotsas.

Tööstuse mobiliseerimise ja tema kaitsetöö tulemused. Millised olid nende valitsuse poolt rakendatud abinõude ja kodanluse enda

---

[12] А. П. Погребинский, Военно-промышленные комитеты, стр. 176—182.

[13] А. П. Погребинский, К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны, «Исторические записки», № 12, 1941 г.

jõupingutuste tulemused sõja vajadusteks tööstuse mobiliseerimises?

Tööstuse ümberkorraldamine sõja vajadusteks algas kodanluse enda initsiatiivil kohe sõja algusest peale, kuigi valitsus eratööstuse mobiliseerimisega ei kiirustanud. Selle ümberkorraldamise stiimuliks oli eelseisvate riiklike ja sõjaliste tellimuste kasutoovus, «kaitseasjandusse» kõigi vahendite paigutamise kasutoovus. Rida suurtehaseid, esimeses järjekorras aga metallitöötlemis- ja masinaehitustehased, nagu Sormovo, Kolomna, Brjanski jt., hakkasid omal initsiatiivil ettevalmistusi tegema üleminekuks «rahuaegselt» vedurite, masinate, metallkonstruktsioonide jms. tootmiselt kahurite, mürskude ja relvade sõjalisele tootmisele. Tehased hakkasid välismaalt tellima uusi seadmeid, ehitama uusi spetsiaalseid hooneid. Kuid alles 1914. aasta lõpupoole, s. o. peaaegu pool aastat pärast sõja algust, oli valitsus sunnitud pöörduma ka vene eratehaste poole. Seepärast mindi juba 1915. aasta algul real tootmisaladel üle kaitsetööle ja lõpetati harilik «rahuaegne» tootmine.

Koos sõjaliste vajaduste kasvuga ja sõjaväe ametkonna nõudmiste suurenemisega tõusid kiiresti ka hinnad. See hoogustas töösturite «patriootilisi» püüdlusi «riigi kaitseks töötamisel». Tohutu suur hulk ettevõtteid, mis polnud sõjalise tootmisega seotud ega omanud üldse sõjaga midagi ühist, püüdsid endale hankida kasulikke sõjalisi tellimusi. Suurettevõtted kohandasid oma töökojad kiiresti kahurite, mürskude, granaatide, pommide, intendandiseadmete jm. tootmiseks. Põllutöömasinate tehased (Rahvusvaheline Viljalõikusmasinate Kompanii Ljubertsõs, Helferich-Sade tehas Harkovis jt.) läksid üle sõjaliste tellimuste täitmisele. Sormovo tehas hakkas tootma kahureid. Puuvillavabrikud (Ivanovo-Voznessenskis, Savva Morozovi Nikolski manufaktuur Moskvas jt.) organiseerisid oma mehhaanikatöökodades käsigranaatide valmistamise, mürskude treimise jne. Saraatovi veskid, Nižni Novgorodi õlivabrikud, Kurski suhkruvabrikud, isegi Faberger' juveelifirma jt. hakkasid valmistama pommipildujaid, mürske, granaate, välikööke, vankreid jm.

Juba 1915. aasta algul ilmnes vabaturule töötavate tööstusettevõtete arvu tunduv vähenemine, mida põhjustas tööliste massiline mobiliseerimine ning kütuse ja tähtsama toorainega — kivisõe, metalli ja muuga ettevõtete varustamise vähenemine. Eriti suurt mõju avaldas tööstuse olukorrale tööstuse militariseerimine ja tehaste kohandamine sõjaliste esemete tootmisele, mis algul avaldus ettevõtjate erainitsiatiivina kasulike sõjaliste tellimuste täitmiseks, hiljem aga toimus sundkorras. Juba alates 1914. aasta sügisest koormasid sõjalised tellimused kõige suuremate metalli- ja masinaehitustehaste — Sormovo, Brjanski, Kolomna jt. — kogu tootmisaparaadi. Näiteks vedurite tootmine Sormovo tehases vähenes 117 vedurilt 1913. aastal 64 vedurini 1916. aastal ja 55 vedurini 1917. aastal.

Alates 1915. aastast algas kõigi enam-vähem kõlblike metallitehaste kohandamine sõja vajadusteks, millel aga kuigi suurt kvalitatiivset ja kvantitatiivset edu polnud, sest need tehased ei olnud sobivad ja olid tehniliselt nõrgalt varustatud. Veelgi väiksem edu oli keemiatööstuse ümberkorraldamisel lõhkeainete ja muude sõjas tarvitatavate keemiliste ainete valmistamiseks. Edasi järgnesid naha- ja jalatsitööstus, tekstiili-, niihästi puuvilla- kui ka villatööstus, mis alustasid intendantuurile vajalike esemete tootmist.

Tööstuse sõjavajadusteks töötamise esimese aasta tulemused osutusid õige nappideks. Juba 1915. aasta kevadel selgus, et vene tööstus ei ole võimeline rinde vajadusi ja samuti mitte sugugi väiksema tähtsusega tagala vajadusi rahuldama. Mida suuremaid jõupingutusi tehti rinde vajaduste teenindamiseks, seda suurem korralagedus tekkis kogu rahvamajanduse vajadusi teenindavas tööstuses.

Mitmesuguste sõjaaegse tööstuse uurimuste andmed (Peakorteri, Erilise Kaitsenõupidamise, tehaste nõupidamiste, sõjatööstuse komiteede, 1918. aasta loenduse jm. uurimused) on oma sisult äärmiselt ebatäpsed ja vasturääkivad ning käivad mitmesuguse arvuga ettevõtete ja erinevate piirkondade kohta. Kuid allpool esitatud suure arvu ettevõtete ankeediandmed võimaldavad siiski teatavas ulatuses pilti tööstuse militariseerimise arenemisest ja astmest aastail 1914—1917 saada. 2290-st uuritud ettevõttest töötasid 1800 ettevõtet riigikaitseks (sealjuureks 356 ettevõtet tootsid relvastusesemeid, 248 — sõjavarustust, 783 — toiduaineid, 458 — riidevarustust), kaitsetööst ei võtnud osa 490 ettevõtet. Nende ettevõtete aastatoodang ja tööliste keskmine ööpäevane arv oli järgmine:[14]

Aastatoodang

(miljonites rublades, 1913. aasta hindades)

Tootmisalad	1913. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
Riigikaitseks töötavad tootmisalad:					
relvastuse tootmine . .	483,7	558,2	1087,9	1448,1	1028,7
laskemoona „ . .	53,6	57,9	66,3	64,8	48,4
toiduainete „ . .	242,6	271,7	290,3	217,5	132,5
rõivastuse „ . .	875,8	850,0	852,6	742,1	522,1
Riigikaitseks mittetöötavad tootmisalad	174,6	177,8	170,3	160,8	112,9

[14] «Россия в мировой войне 1914—1918 гг. в цифрах», ЦСУ, М. 1925, стр. 103; vt. ka Н. Я. Воробьев, Изменения в русской промышленности в период войны и революции, «Вестник статистики», кн. XIV.

Tööliste arv

(tuhandetes)

Tootmisalad	1913. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
Riigikaitseks töötavad tootmisalad:					
relvastuse tootmine . .	160,1	182,8	221,8	272,8	302,0
laskemoona „ . .	20,5	21,2	26,1	27,6	25,9
toiduainete „ . .	63,8	65,1	69,2	69,9	72,6
rõivastuse „ . .	419,8	418,3	409,3	402,8	408,5
Riigikaitseks mittetöötavad tootmisalad	108,8	107,6	99,7	99,2	103,3

Teiste sõnadega, relvastuse tootmine suurenes 1916. aastal (1913. a. = 100) kuni 229,3%-ni ja 1917. aastal kuni 222,3%-ni; laskemoona tootmine suurenes 1916. aastal kuni 121,2%-ni, 1917. aastal aga langes kuni 90,4%-ni. Toiduainete tootmine suurenes 1915. aastal kuni 120,1%-ni, kuid langes 1916. aastal kuni 89,6%-ni ja 1917. aastal kuni 48,8%-ni. Riide tootmine vähenes 1916. aastal kuni 84,7%-ni ja 1917. aastal kuni 59,6%-ni. Toodang ühe töölise kohta (1913. aasta püsivhindades) tööviljakuse näitajana suurenes ainult relvastust tootvates ettevõtetes kuni 175,6%-ni 1916. aastal (1913. a. = 100), 1917. aastal aga langes kuni 112,7%-ni. Kõigis teistes ettevõtetes, niihästi kaitsetööl kui ka mittekaitsetööl, vähenes toodang ühe töölise kohta juba 1916. aastal ja eriti 1917. aastal (laskemoona tootmises — 89,7—71,4%-ni, toiduainete tootmises — 82,3—78,3%-ni, riide tootmises — 88,2—61,1%-ni).

Kõik need arvud, kuigi nad ei iseloomusta täielikult kõigi, niihästi kaitsetööstuse kui ka mittekaitsetööstuse ettevõtete tegevust, näitavad siiski selgesti, et uuritud ettevõtetes oli pearõhk asetatud kaitsetööstusele ja nimelt relvastuse tootmisele, mida tehti niihästi rahuaegse mittekaitseotstarbelise toodangu vähendamise kui ka muu kaitsetööstuse — laskemoona, rõivastust, toiduaineid jm. tootva tööstuse arvel. Kuna aga rinne nõudis mitte ainult relvi, vaid ka teisi vajalikke esemeid (rõivastust, toiduaineid jm.), siis hakkas juba aastail 1916—1917 ilmnema, et pingutustele ja militariseerimisele vaatamata ei tulnud meie tööstus rinde varustamisega kõigi vajalike esemete osas toime.

Relvastuse tootmine nõudis rahvamajanduselt üha suuremaid pingutusi. Allpool esitatud tabelist me näeme relvastuse, rõivastuse ja toiduainete tootmise osatähtsust riigikaitseks töötavate ettevõtete kogutoodangus (%-des):[15]

[15] «Россия в мировой войне 1914—1918 гг. в цифрах», ЦСУ, стр. 102. Vt. ka Н. Я. Воробьев, Изменения в русской промышленности в период войны и революции, «Вестник статистики», кн. XIV.

	1913. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
Riigikaitseks töötavad tootmisalad:					
relvastuse tootmine . .	26,4	29,1	44,0	54,9	55,5
laskemoona „ . .	2,9	3,1	2,7	2,5	2,6
toiduainete „ . .	13,4	14,3	12,0	8,5	7,5
rõivastuse „ . .	47,8	44,3	34,5	28,1	28,2
Riigikaitseks mittetöötavad tootmisalad	9,5	9,2	6,8	6,0	6,2

Riigikaitseks esemete forsseeritud tootmine ja «rahuaegse» toodangu vähenemine väljendus eriti reljeefselt näiteks masinaehitustööstuses:

	1913. a.	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
Masinaehitustööstuse aastatoodang (miljonites rublades)	200,3	279,6	709,9	954,6	657,2
Sealhulgas kaitseotstarbelised esemed (miljonites rublades)	52,5	105,8	489,8	747,4	497,2
%-des aastatoodangust	26,3	37,8	69,0	78,3	75,8
Neist relvi (miljonites rublades) .	46,4	105,7	412,0	682,3	490,1
%-des aastatoodangust	23,2	37,7	58,0	71,5	74,4
Rahuaegsete esemete toodang (miljonites rublades)	147,7	173,8	220,1	207,2	160,0
%-des aastatoodangust	73,7	69,2	31,1	21,7	24,4

Vastavalt Erilise Kaitsenõupidamise uurimusele iseloomustavad tööstuse «militariseerimist» ja tööstuslike sõjaliste tellimuste forsseerimise astet kogu tööstuse ulatuses järgmised arvud:

	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuh.)	Keskmine kuutoodang (milj. rbl.)
Arvesse võetud ettevõtete üldarv . . .	4561	2234	704
Sealhulgas riigikaitseks töötavad ettevõtted	3846	1638	500
%-des üldarvust	84,4	73,3	78,6

Sellistel tingimustel oli «rahuajal» tarbitavate toodete puudus, hindade tõus ning häired kogu rahvamajanduses paratamatud. Muidugi, «riigikaitseks» töötasid peamiselt suurettevõtted, mis neelasid sõjalistest tellimustest lõviosa. 1. mail 1917. aastal oli kõigist riigikaitseks töötavatest ettevõtetest (arvult 4065) üle 500 töölise omavaid ettevõtteid 263, s. o. 6,6%, tööliste üldarv neis aga oli 411 700, s. o. 63,5% 648 000 inimese suurusest tööliste

üldarvust. Sealjuures 13 ettevõttes, s. o. 0,3%-dil, oli 108 000 töölist, s. o. tööliste üldarvust 16,8%. Kesk- ja väike-ettevõtete mobiliseerimisel polnud vastavate ühiskondlike organisatsioonide püüetele vaatamata olulist tähtsust.

Sealjuures aga, nagu toodud arvudest nähtub, langes ka tööviljakus (toodang 1 töölise kohta), mida põhjustas osalt seadmete kulumine, osalt aga kvalifitseeritud meestööliste asendamine naiste ja lastega. Nii näiteks oli tehaste nõupidamiste andmeil ühes tähtsamas riigikaitseks töötavas piirkonnas — Moskva piirkonnas — 1. septembril 1916. aastal kõigis ettevõtete rühmades meestöölisi 43,6%, naistöölisi 43,7%, alaealisi 11,2% ja sõjavange 1,5%, mõnedes riigikaitseks töötavates ettevõtete rühmades aga ulatus töötavate naiste ja alaealiste arv meeste arvu suhtes kuni 185—216%-ni.

Seetõttu mitmed «rahuaegsed» tööstusharud ja terved piirkonnad, millistel sõjalisele tootmisele üleminek polnud võimalik, hakkasid hääbuma. Moskva kubermangus vähenes järsult siin laialdaselt arenenud tsemendi, ehitusmaterjalide, pudukaupade, siidi, klaasi ja kristalli tootmine. Peamiselt töökäte puuduse tõttu hääbus põhjaosas täielikult metsatööstus. Idapiirkondades vähenes viinapõletamine ja seevastu naha, saabaste ja karusnahkade tootmine hakkas saabaste ja pihtkasukate sõjaliste hangete tõttu suurenema. Põllunduslikes keskkubermangudes vähenes järsult põllumajanduslike eksportkaupade varumine, lakkasid töötamast ehitusmaterjalide tehased, klaasi-, õli- jm. vabrikud.[16]

Lisaks sellisele töötavate ettevõtete arvu otsesele vähenemisele oli isegi harilik (enne sõda esinenud) uute tööstusettevõtete asutamine sõjaajal äärmiselt raske ja aeganõudev. Valitsus kodumaise era- ja riikliku sõjatööstuse arenemist ei intensiivistanud, vaid kulutas need laenud tellimuste andmiseks inglise ja ameerika tehastele, mida ta oli sageli sunnitud tegema välislaenude ja liitlaste poolt sõja finantseerimise tingimuste kohaselt. Sõjaperioodil oli uute tehaste ja ka sõjatehaste ehitamine Venemaal raske, sest tunti puudust tööstusseadmetest, mis enne sõda veeti suuremalt osalt sisse välismaalt. Näiteks Vorobjovi[17] arvestuste järgi, mida ta tegi Statistika Keskvalitsuse andmeil, moodustas tööstuslike seadmete import (1913. aasta püsivhindades) 1913. aastal 156, 3 miljonit rubla, 1914. aastal 114 miljonit rubla, 1915. aastal 42,4 miljonit ja 1916. aastal 108,2 miljonit rubla ehk 1913. aastal 11,8 miljonit puuda, 1914. aastal — 8,6 miljonit puuda ja 1915. aastal — 3,2 miljonit puuda. Sealjuures langes eriti tunduvalt tööstusmasinate sissevedu (1913. a. — 19,1 miljonit puuda ja 1915. a. — 2,8 miljonit puuda) ja põllumajandusmasinate sissevedu (4,2 miljonilt puudalt 93 000 puudani).

---

[16] «О влиянии войны на некоторые стороны экономической жизни России», изд. Министерства финансов, Петроград 1916, стр. 216—245.

[17] Н. Я. Воробьев, Изменения в русской промышленности в период войны и революции, «Вестник статистики», кн. XIV.

Kokkuvõttes on tööstusettevõtete dünaamika sõja-aastail mobiliseerimise, uute ehituste, ettevõtete sulgemise ja avamise tulemusena järgmine.[18] 1918. a. loenduses arvesse võetud 9750 ettevõttest töötasid pidevalt alates 1913. aastast 4802 ettevõtet ehk 49,3%; 216 ettevõtet ehk 2,2% töötasid rohkem kui 1-aastase vaheajaga; 2291 ettevõtet ehk 23,5% suleti; 1194 ettevõtet ehk 12,2% koondati; avati ja suleti uuesti — 401 ettevõtet ehk 4%, evakueeriti 181 ettevõtet ehk 1,9%, muid ettevõtteid oli 665 ehk 6,9%.

Seega töötasid pidevalt kogu sõja kestel ainult umbes pooled ettevõtted, suletud ettevõtete arv aga ulatus veerandini ettevõtete üldarvust ning oli uute ettevõtete arvust kaks korda suurem. Ehkki üksikutel tootmisaladel olid riigikaitseks töötavatel ettevõtetel soodsamad näitajad kui need kokkuvõtte arvud, ei saa neid tööstuse sõjalise mobiliseerimise tulemusi mõnevõrragi rahuldavaks ning sõja laiaulatuslikele ja pakilistele vajadustele vastavaks tunnistada.

Sõjalisele «buumile» — hindade tõusule, ažiotaažile, valitsuse heldetele tellimustele jm. — vaatamata olid tsaari-Venemaa üldised tingimused vene kodanluse tööstusliku tegevuse arenemisele siiski vähesoodsad. Ei tööstuse reguleerimise ja mobiliseerimise riiklike organite laialdane võrk, ei sõjalis-riiklik kapitalism ega ka kodanluse ühiskondlikud organisatsioonid ja eramajanduslik kapitalism suutnud Venemaal kujunenud ühiskondlik-poliitiliste tingimuste ja Venemaa majandusliku mahajäämuse juures saavutada seda, mida neilt nõudis sõja ootamatult grandioosne ulatus.

Sõtta mobiliseeritud armeede tohutu, ettenähtamatu suurus jättis tööstuse ja põllumajanduse ilma töökäteta, ühtlasi aga esitas sõjatööstusele relvastuse tootmise alal niisuguseid nõudmisi, milliseid see polnud võimeline täitma. Sama saatuslik tähendus sõjapidamise tingimuste suhtes oli puhtsõjalistel arvutusvigadel lahinguvarustuse sõjalise kulutamise kindlakstegemisel. Lahinguvarustust oli vaja kümned korrad rohkem kui eeldati. Kõige selle tulemusena ei suutnud vene tööstuskodanlus kindlustada vana «rahuaegse» tööstuse ümberkorraldamises ja uue tööstuse loomises niisugust kiirust, mida nõudsid kiiresti arenevad sõjasündmused. See oli vene tööstuse mahajäämuse ja iseenda poolt väljakutsutud sõjaga mitte toime tulla suutva kapitalistliku majanduse üldise plaanituse ja organiseerimatuse, ühtlasi aga ka niihästi valitsusaparaadi kui ka tsaari õukonna otsese reetmise ja äraandmise tagajärg. Korralagedus armee varustamises oligi sõja tulemuste suhtes saatuslik.

---

[18] «Фабрично-заводская промышленность в период 1913—1918 гг.», перепись ЦСУ 1918 г., М. 1926, стр. 34 и след. Ka siin tuleb mainida, et 1918. a. loendus toimus kodusõja ajal ja hõlmas ainult osa territooriumist. Kaukaasia, Ukraina, Uraal loenduse alla ei kuulunud, kuid ka loenduse piirkondades jäid ettevõtetest umbes pooled hõlmamata.

2. Armee lahinguvarustus maailmasõjas

Vene armee arvuline koosseis. Tsaari-Venemaa pidi Prantsusmaa liitlasriigina välja panema teatud suurusega armee, selle lühikese aja jooksul välja arendama ja liitlaste strateegiliste plaanide kohaselt andma löögi Austria-Saksa sõjavägedele. Vastavalt «suurele» sõjalisele programmile 1913. aastal, mil sõja lähenemine oli juba täiesti ilmne, suurendati Vene armee rahuaegset koosseisu üldse 39%. See suurendamine viidi läbi peamiselt Prantsusmaa pealekäimisel, kelle ülesandel 1913. aastal külastas Peterburi tulevane Prantsuse armeede ülemjuhataja Joffre, et viia siin lõpule sõjalised läbirääkimised. Lisaks armee arvulisele suurendamisele nõudis Prantsusmaa suurtükiväe ja muu relvastuse tugevdamist ning diviiside ja brigaadide mõnesugust ümberkujundamist, mille tulemusel vene korpuse suurtükivägi pidi muutuma sama tugevaks kui saksa oma. Vene armees oleks 1913. aasta plaanide järgi pidanud olema 8538 suurtükki. See aga oleks nõudnud uusi kulutusi 500 miljoni rubla suuruses, mistõttu sõja alguseks armee ümberformeerimine polnud lõpule viidud.

Sellega üheaegselt tehti ka 1912. aastal vastu võetud strateegilistes plaanides (mobilisatsioonikavas nr. 19) mõnesuguseid muudatusi. Vastavalt uuele kavale nr. 20, mis võeti vastu 1913. aastal, oli peamiseks muudatuseks Saksamaa vastu tegutsevate armeede koondamise tähtaegade lühendamine ligikaudu 6—8 või isegi 10—13 päeva võrra, võrreldes 1912. aasta kavas märgitud tähtaegadega. See armee koondamise kiirendamine, mis viidi läbi Prantsuse ülemjuhatuse survel, saavutati (Vene oludes armee aeglase mobilisatsiooni tõttu) armee reservidega puuduliku varustamise ja ka materiaalosa poolest mitteküllaldase kindlustatuse hinnaga. Sellistes tingimustes pidi Vene armee liitlaste huvides alustama sõjategevust enne, kui sõja edukaks läbiviimiseks vajalikud ettevalmistused olid lõpetatud. Vene armee komplekteerimise ja väljaarendamise aluseks sõjaeelseis plaanides oli idee, et Vene rindel on Vene armeed Austria-Saksa ühendatud jõudude suhtes arvulises ülekaalus. Juba tollal teadaolevatest lahinguvarustuse defektidest, suurtükimürskude, intendandivarustuse jm. puudusest ei olnud sõjaminister Suhhomlinovi plaanides juttu ning ainult peeti vajalikuks, et armee arvuline koosseis oleks maksimaalne, kuigi teda polnud millegagi relvastada.

Vene armees oli sõja algul, enne mobilisatsiooni läbiviimist, 1911—1914-ndate aastate koosseisude järgi 1 423 000 tegevväelast. 31. juulil väljakuulutatud mobilisatsiooni käsuga mobiliseeriti tagavaraväest 3 115 000 alamväelast ning 800 000 I järgu tagavara-maakaitseväelast ja sõjaväelist õppust mitte läbiteinud meest. Seega oli augustikuu esimese mobilisatsiooni lõpul Vene armees 5 338 000 inimest, kellest sõjaväes polnud teeninud üksnes 400 000 inimest. See oli esimese liini suhteliselt kõige kõrgema kvaliteediga sõjavägi.

Kuid mobilisatsiooni tavalise aegluse ning mobilisatsiooniplaanide ja armeede strateegilise paigutamise plaanide muutmiste tõttu ei olnud kõik need jõud sõjategevuse alguseks veel lähtepunktidesse koondatud. Tegevväe tegelikuks suuruseks 1914. aasta 1. oktoobril oli kõigil rinnetel kokku kõigest 2,28 miljonit rivisõdurit. Kõik asjaolud tunnistasid, et sõda tuleb pikaldane, nõudes riigilt kõigi jõudude ja vahendite ülimat pingutust. Seetõttu oli tsaarivalitsus sunnitud pärast augustikuu mobilisatsiooni peaaegu iga 2—3 kuu järel mobiliseerima uusi relvastatud jõudude kaadreid. Kuna juba esimese mobilisatsiooniga ammutati tühjaks kõik väljaõpetatud reservid, siis hakati juba 1914. aasta oktoobrikuust alates lisaks nekrutitele sõjaväkke kutsuma ka mitmesuguses vanuses I järgu maakaitseväelasi, kes polnud sõjalist väljaõpet saanud. Kogu sõja kestel kuni Veebruarirevolutsioonini mobiliseeriti (koos valgepiletimeestega) sõtta 15,1 miljonit inimest. 1917. aasta mobilisatsiooniplaanide järgi kavatseti sõjaväeteenistusse ennetähtaegselt kutsuda nekrutid ja maakaitseväelased (1919—1920-ndad aastakäigud), kokku mõningate muude kategooriatega kuni 1,0—1,2 miljonit inimest. Neist mobiliseeriti 1. maiks 675 000 inimest. 1917. aasta septembriks, s. o. Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul, oli sõtta mobiliseeritud kuni 15 798 000 töövõimelist meest.

Selline inimkaadrite enneolematu äratõmbamine tootmisest tekitas suuri häireid rahvamajanduses ja pinge tema tööjõuressurssides, eriti aga talumajanduses.

Kuid sellele elavjõu tohutule kulutamisele ja sõtta paisatud inimmaterjali küllusele vaatamata oli Venemaa seisund sõjas ka inimressursside suhtes vähem soodus kui teistel imperialistlikel maadel. Võrdlemisi suure rahuaegse armee juures suutis Venemaa teostada mobilisatsiooni rahvastiku üldarvuga võrreldes suhteliselt väiksemas ulatuses, jõudes ka sealjuures äärmise piirini. Selles avaldus Venemaa üldine kultuuriline mahajäämus, eriti aga tema rahvamajanduse tehnilis-ökonoomilise taseme mahajäämus, kuna mehhaanilise jõuga võrreldes domineeris seal elav tööjõud. Teistsugune oli olukord Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal, kus elanikkonna elavjõu sõjalises kasutamises võidi saavutada palju suurem pinge. See nähtub järgmisest tabelist:

Maad	Armee arvuline koosseis (tuhandetes)			Rahva arv (miljonites)	Kasutamise %
	rahuaegne	pärast esimesi mobilisatsioone	sõja lõpul		
Venemaa	1423	5338	15 333	180	8,8
Prantsusmaa	810	3780	7 930	39,5	19,9
Inglismaa	170	655	5 700	45	12,7
Saksamaa	790	3840	14 000	68	20,5

Venemaal oli rahuaegse armeega võrreldes suhteliselt kõige väiksem juurdekasv ja kõige väiksem elanikkonna kasutamise protsent. Tsaari-armeel oli juba oma koosseisult madalama kvaliteediga lahinguline ettevalmistus. Kuid otsustav tähtsus ei olnud mitte armee arvulisel koosseisul, vaid lahinguvarustuse kvantiteedil ja kvaliteedil. Vene armee, olles arvuliselt väga suur, oli relvastuse ja laskemoona, sidevahendite jms. varustatuse poolest väga mahajäänud.

Armee varustamine. Vene armee lahinguline varustamine maailmasõjas oli väga halvasti korraldatud, mida põhjustas niihästi Venemaa üldine tehnilis-ökonoomiline mahajäämus kui ka eelarvamus, et sõda kestab lühikest aega ja on piiratud iseloomuga, millele tuginedes kindralstaap tegi valearvestusi inimeste, relvastuse, lahingumoona, rahaliste ressursside jms. vajaduse kohta.[19]

Üldiselt ei olnud Vene armee relvastus, niihästi jalaväes (vintpüssid) kui ka suurtükiväes, oma kvaliteedilt vastaste relvastusest halvem, oma hulgalt aga ei vastanud ta hoopiski sõja ulatusele, sõjaväkke mobiliseerimistele ega tohutu suurtele, täiesti ettenähtamatutele kulutustele. Pealegi paljud relvaliigid Vene armees puudusid ja vene tööstus neid ei tootnud. Vene sõjaväe ametkond eeldas (jagades selles suhtes teiste liitlasriikide eksiarvamust), et tema poolt kogutud relvastuse ja lahinguvarustuse varud on lühiajaliseks sõjaks küllaldased. Arvestused tehti ja kulunormid määrati kindlaks vanade andmete alusel, lähtudes umbkaudu Vene-Jaapani sõja kogemustest, arvestamata sõjateoorias ja strateegias Lääne-Euroopa ja eriti saksa spetsiaalkirjanduses viimase 10 aasta jooksul tekkinud uusi suundi.

Seetõttu näiteks, kui suurtükiväe ametkond avaldas enne sõda erikomisjonis arvamust, et sõja puhuks oleks vaja moodustada kaheaastane metalli, keemiliste ainete, kütuse ja muude sõjamaterjalide varud, lükati see rahapuuduse ja «sõja oletuslikkuse» tõttu tagasi. Selliseid defitsiitseid materjale, nagu vask, sea- ja inglistina tootis tööstus mittepiisaval hulgal, sõjatehased nõudsid kogu aeg abirahasid ja avansse, mis alati ennast ei õigustanud. Rahalistel kaalutlustel otsustati vase tagavarad, mis olid olemas vananenud vaskkahurite näol, 1911. aastal ära müüa ja «muuta kui hinnaline kasumit mitteandev vara kapitaliks». Peaaegu sõja eel müüdi vask ära, saades 11 rubla puuda eest, 1916. aastal aga osteti välismaalt vaske 25 rubla puud.

Üldse suureks ja kestvaks sõjaks tööstuse mobilisatsioonilisele ettevalmistusele ei mõelnud keegi. Vastupidi, kui «programm» oli täidetud, siis tellimused vähenesid. Tagajärjeks oli, et sõja algul, niipea kui selgus (juba 1914. aasta oktoobris) tohutu relvastuse ja mürskude kulu, külvati tehased üle tellimustega, millistega

[19] А. А. Маниковский, Боевое снабжение русской армии в мировую войну, т. I, изд. 2, 1930.

tehased ei tulnud toime. Tellimusi hakati andma välismaale. Kuid ka seal neid tihtipeale ei täidetud või täideti lohakalt. Vene rahaga hakati välismaal ehitama terveid tehaseid, nagu näiteks Kaliforniias ja Inglismaal. Suured tellimused vintpüssidele ja padrunitele anti ameerika firmale «Remington ja Westinghouse» ning Kanada kompaniile, kuid kõik nad jätsid tellimused täitmata.

Kõige halvem oli olukord vintpüssidega, millede tegeliku kuluga võrreldes olid kindralstaabi normid eriti madalad. Koosseisude järgi pidi omatama umbes 4 miljonit vintpüssi, mis sõja alguseks ka täideti. Kadude täiendamiseks nägi plaan ette umbes 2,6 miljonit vintpüssi. Kui aga armeesse mobiliseeriti rohkem kui 11 miljonit meest ja kadude asendamiseks oli vaja 200 000 vintpüssi kuus ehk kolme aasta jooksul — 7,2 miljonit, seega üldse 17,7 miljonit vintpüssi, siis kujunes mobilisatsiooniplaanis ette nähtud 6,6 miljoni vintpüssiga võrreldes 11,1 miljoni vintpüssi suurune defitsiit.

Vene püssitehaste tootlikkuseks oli viimastel aastatel 525 000 vintpüssi aastas ehk 44 000 püssi kuus. Rinne aga nõudis esimesel perioodil minimaalselt 60 000 vintpüssi ja aastail 1916—1917 — kuni 200 000 vintpüssi kuus. Alles 1917. aastal viidi tehaste tootmisvõimsus kuni 130 000 vintpüssini kuus. Ajavahemikul 1914.—1917. a. valmistati vene tehastes kuni 3,3 miljonit vintpüssi ja karabiini ning lisaks sellele telliti välismaalt 4 miljonit vintpüssi, milledest saadi kätte kõigest 2,5 miljonit püssi. Liitlased «loovutasid» 1,8 miljonit mitmesuguse mudeliga vintpüssi (üldse kuni 10 mudelit), mis tegi nende remondi ja varuosadega asendamise väga raskeks. Välistellimuste täitjateks sobitasid endid mitmesugused aferistid (nagu Petrogradi rätsep inglane Johns, kes Protopopovi ja Rasputini kliki kaasabil pakkus sõjaväeametkonnale meie 3-liiniseid vintpüsse[20]), et saada miljonilisi avansse, jättes tellimused pärast siiski täitmata. Üldse kulutati kogu sõja jooksul kuni 19,2 miljonit (umbkaudu) mitmesugust süsteemi vintpüssi, s. o. peaaegu 5 korda rohkem kui oli mobilisatsiooniplaanides ette nähtud.

Veelgi halvem oli lugu püssipadrunitega. Vene padrunitehaseid oli üldse kolm, sealhulgas üks eratehas. Rahuajal valmistasid nad kuni 290 miljonit padrunit. Esimesel sõja-aastal suurenes toodang kuni 675 miljoni, 1915. aastal 1022 miljoni, 1916. aastal 1492 miljoni ja 1917. aastal 1209 miljoni padrunini. Kuid see kõik oli mitteküllaldane ega vastanud tegelikele vajadustele, mis ulatusid aastail 1916—1917 kuni 200 miljoni padrunini kuus. 1917. aasta mobilisatsiooniplaanidega oli varupadrunite normiks määratud 3346 miljonit tükki, tegelikult oli olemas 1600 miljonit padrunit. Kuna puuduva 1746 miljoni padruni valmistamine nõudis 78,5 miljonit rubla kulusid, siis vähendati norm 2892 miljoni padrunini ning 1914. aasta juulikuus oli varus üldse 2446 miljonit padrunit. Need

[20] «Падение царского режима», т. VI, показания Гучкова.

varud kulutati ära esimese kolme-nelja kuu jooksul ja 1914—1915-ndate aastate mobilisatsiooni lõpuks moodustas padrunite defitsiit vintpüsside arvuga võrreldes 2 miljardit tükki. Vastavalt Peakorteri tellimustele moodustas padrunite tarbimine ühes kuus 1916—1917-ndal aastal üksnes 3-liiniste vintpüsside osas 200 miljonit tükki, koos muud süsteemi vintpüssidega aga 270 miljonit tükki. Kogu sõja kestel valmistati vene tehastes 4 miljardit ja telliti välismaalt 16 miljardit vintpüssi- ja kuulipildujapadrunit, kogu sõja vältel aga kulutati (oletatavasti) kuni 16,8 miljardit iga süsteemi padrunit, sealhulgas 1 miljard 3-liinise vintpüssi padrunit, s. o. 5 korda rohkem kui oli ette nähtud mobilisatsiooniplaanides.

Kuulipildujatega hakati vene armeed varustama alles pärast Vene-Jaapani sõda ning maailmasõja ajaks oli olemas kõigest 4288 kuulipildujat (mobilisatsiooniplaanide järgi pidi olema 4990). Esimeste mobilisatsioonidega moodustatud viie armee jaoks moodustas see vähem kui 1000 kuulipildujat armee kohta, mis oli naeruväärselt vähe. Kuulipildujaid toodeti Venemaal kuni 1914. aastani 1184 tükki, järgnevatel aastatel tootmine suurenes: 1915. aastal kuni 4250, 1916. aastal — 11 072, 1917. aastal — 11 420 kuulipildujani; üldse toodeti 28 000 kuulipildujat. Suhteliselt oli see tulemus hea, kuid tegelikust vajadusest siiski kaugel. Seepärast telliti kuni sõja lõpuni välismaalt 46 000 raske- ja 27 000 kergekuulipildujat, milledest saadi kätte 25 000 raske- ja 17 000 kergekuulipildujat. Kogu sõja kestel kulutati ära kuni 45 600 kuulipildujat, s. o. peaaegu 10 korda rohkem kui oli mobilisatsiooniplaanides ette nähtud.

Olukord suurtükiväe varustamises lahingumoonaga oli kergete suurtükkide osas soodsam, raskete ja eriliiki mürskude osas aga oli olukord päris katastroofiline. Sõjaeelsete koosseisude järgi oli 684 kerges välipatareis ning lisaks sellele mägi-, müüsri- ja raskepatareides kokku 6586 kahurit. Sõja puhkemise ajal 1914. aastal oli olemas 875 patareid 6594 suurtükiga, koos hobu- ja mägipatareidega aga üldse 959 patareid 7088 suurtükiga.

Vene suurtükivägi on alati olnud kuulus oma kõrgekvaliteedilise relvastuse poolest, kuid suurtükkide arvu suhtes ei suutnud vene tehased ootamatult suure ulatusega sõjalisi vajadusi rahuldada. Pealegi ei olnud kaugeltki kõik vene tehased mitmesuguste ja täielike suurtükisüsteemide tootmiseks kohandatud. Vene tehased tootsid peamiselt 3- ja 6-tolliseid kahureid, 48-millimeetrilisi välihaubitsaid, 57-millimeetrilisi mägikahureid ning hiljem Schneideri kiirlaskekahureid jt. Kuid piiramiskahureid ja raskeid haubitsaid ei toodetud küllaldaselt ning nende hankimiseks tuli kasutada välistellimusi.

Sõja eel ehitas inglise firma «Vickers» Tsaritsõnis uue kahuritehase, mis sisuliselt oli ainult maskeeritud välismaine tehas, sest temale oli antud õigus kahurikorpuste valmistamiseks Inglismaal, mis ta Venemaal ainult pani kokku ja viimistles. Suurtüki-

väe Peavalitsus teadis, et Saksamaal on kahurite ja suurtükiväe uut tüüpi relvastuse (seniitkahurite, miinipildujate, pommipildujate) tootmine tugevasti suurenenud, kuid suurtükiväe suurendamiseks ei võtnud ta midagi ette. Saksamaal ja Austria-Ungaril oli 1914. aasta sõjaks kokku 14 446 iga liiki suurtükki (sealhulgas 996 rasket suurtükki). Venemaal seevastu oli kõigest 7088 suurtükki (sealhulgas 40 rasket suurtükki). Viimaste arv suurenes alles 1916. aastal kuni 1152-ni (peamiselt välismaalt tellitud suurtükid) ja 1917. aasta septembriks 1430 raskesuurtükini.

Sellise olukorra tõttu jäi iga liiki suurtükkide arv rinde vajadustest tugevasti maha. 7088 suurtüki asemel, mida nägi ette sõjaeelne koosseis, oli nende vajadus sõjaajal vastavalt Peakorteri tellimustele 14 400 ja vajadus iga-aastaseks täiendamiseks mitte 907, vaid 12 800 suurtükki. Defitsiiti võidi üksikute suurtükiliikide osas täielikult katta vaid välistellimuste abil. Näiteks 300 45-liinist välihaubitsat telliti sõja viimase poolteise aasta jooksul kõik välismaalt; 980 kiirlaskekahurist (42-liinised) oli välismaalt tellitud 228. Veelgi halvem oli olukord raskesuurtükiväega: nimetatud ajavahemiku jooksul vajalikest 6 — 8-tollistest piiramiskahuritest ning 8 — 12-tollistest ja 20-sentimeetrilistest piiramishaubitsatest, mida oli kokku vaja 311, toodeti Venemaal kõigest 115 ja välismaal 43.[21]

Suurtükiväe relvastuse eriliikidest seniitkahureid Venemaal ei toodetud (peale üksikute katsete). Sõjaajal kasutati neid (lennuväe väikse lahingulise tähtsuse tõttu) väga harva (näiteks Ülemjuhatuse Peakorteri kaitseks), milleks neid telliti välismaalt 235 kahuri ümber.

Lõpuks suurtükiväe relvastuse uued liigid — miinipildujad, pommipildujad, käsigranaadid jm. (esimesed leiutati salaja Saksamaal ja leidsid nende poolt ulatuslikku kasutamist) — ei olnud mobilisatsiooniplaanides üldse ette nähtud. Kui aga selgus nende relvaliikide suur tähtsus ja nende laialdane kasutamine Saksamaa poolel, siis hakati neid rindel massiliselt nõudma. Miinipildujate lihtsale valmistamisviisile vaatamata ei õppinud tehased nende tootmist täielikult ära. Kasutati ja toodeti saksa, prantsuse Dumesil ja vene Lihhonini süsteemi miinipildujaid. 1915. aastal saadeti rindele juba 3500, 1916. aastal 13 200 ja kogu sõja jooksul rohkem kui 18 600 miinipildujat, mis olid peaaegu kõik toodetud Venemaal.

Kõige katastroofilisem oli olukord laskemoona ja suurtükimürskudega. Laskude normid suurtükkidele olid määratud kuni sõjani kehtinud 1910. aasta plaaniga, s. o. 1000 lasku 3-tollise kerge välikahuri ja 1200 lasku 3-tollise mägikahuri kohta, ehkki staap teadis, et sakslased ja prantslased lähtusid oma arvestustes 1200—1500 lasust. Nende vananenud normide järgi kalkuleeriti ka suurtükiväe laskemoonavarusid. Kuna laskemoona tuli pidevalt

[21] «Россия в мировой войне 1914—1918 гг.», ЦСУ, стр. 51—61.

uuendada ja rahuajal kulutati teda ainult laskeharjutusteks, siis oli varude küsimus väga terav. Mobilisatsiooniplaanide normide järgi pidanuks suurtükimürske olema varus 6,3 miljonit tükki 76-mm kahurite jaoks ja umbes 767 000 tükki teistsugúse kaliibriga kahurite ja haubitsate jaoks. Nende varude «värskendamine» rahuajal, kulutades neid laskeharjutusteks, oleks nõudnud 15—20 aastat. Oli selge, et sõjas, eriti aga pikaajalises sõjas ei saa suurtükiväe tegevus baseeruda varudel ja rinde vajadust mürskude järele võis rahuldada ainult laiaulatuslik mobiliseeritud tööstus.

Juba esimesed sõjakuud kummutasid kõik need arvestused ja normid. Edelarindel kulutati mürskude norm ära 16 päevaga, kõik varud aga 4 kuuga. Tööstus tootis sõja eel «kiirustamata» kõigest 290 000 «mürsuüksust» aastas (3-tollise kahuri mürsust lähtudes). Mitte mingisuguseid abinõusid laskemoona ja mürskudega armee varustamise suurendamiseks ette ei võetud, vastupidi, varustamise organiseerimine oli selline, et lasu üksikelemendid (mürsu kest, sütikud, püssirohi jm.), mis saadi erinevatest tehastest, pillutati laiali üksikutesse suurtükiväeparkidesse, mis asusid riigi mitmesugustes osades. See muutis halva transpordi juures olukorra veelgi raskemaks. Seepärast hakkas Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorterist ja armeede rinnetelt juba pärast esimesi 1914. aasta septembri- ja oktoobrikuu lahinguid sõjaministrile ja Suurtükiväe Peavalitsusele sadama telegramme, milledes teatati katastroofilisest olukorrast mürskude osas ja nõuti nendega varustamise suurendamist. Kõrgema Ülemjuhatuse staabiülem kindral Januškevitš teatas Suhhomlinovile, et samal ajal kui sakslased sooritavad 3000 suurtükilasku, teeme meie kõigest 300.

Sõjaliste operatsioonide laienemisel määras Peakorter 1916.—1917. aastaks iga liiki suurtükimürskude vajaduseks 2 963 000 mürsku kuus ning lisaks sellele 600 000 pommi- ja miinipildujate mürsku ning 1000 käsigranaati kuus. Kuid ka need normid olid väga tagasihoidlikud ja jäid sakslaste poolt kulutatud mürskude hulgast maha ja seda eriti mõnedes rindelõikudes. Vene tööstus suurendas mürskude tootmise 1915. aastal kuni 12,2 miljoni, 1916. aastal kuni 49,9 miljoni ja 1917. aastal kuni 57 miljoni mürsuüksuseni. Seega rahuldas suurtükimürskude tootmine rinde nõudmisi enam-vähem alles sõja lõpul. Mõnda mürsuliiki telliti siiski välismaalt (3-tolliseid välisuurtüki šrapnelle, 3-tolliseid väli- ja mägisuurtükkide granaate, kokku 10—15 miljonit tükki). Kuid transpordi alal esineva korralageduse tõttu oli mürskudega varustamine armee kõige valusamaks kohaks kuni sõja lõpuni.

Tsiviiltööstuse harudest, mis omandasid sõjaajal eriti suure tähtsuse, tuleb esikohale asetada keemiatööstuse (põhikeemia- ja koksibensoolitööstus), mis andis peamisi produkte lõhkeainete, püssirohu, hapete, mürkainete jm. tootmiseks.

Sõja algul oli keemiatööstus üheks kõige nõrgemaks tööstusharuks ja sõjaajal tuli sõja jaoks vajalike keemiasaaduste tootmiseks rakendada äärmisi abinõusid. 1915. aasta algul organisee-

riti Suurtükiväe Peavalitsuse juures Ipatjevi lõhkeainete varumise komisjon. See pidi tõstma olemasolevate keemiatehaste tootlikkust peamiselt Donetsi basseinis ja ehitama uusi riiklikke tehaseid. Hiljem organiseeriti Suurtükiväe Peavalitsuse juures eriline Keemia Komitee.

1915. aasta jooksul õnnestus suurendada sõja jaoks vajalike keemiasaaduste tootmist eratehastes 6—10 korda, riiklike tehaste asutamise katsetele aga olid eratöösturid käte ja jalgadega vastu.

Enne sõda tootsid 35 eratehast 650 000 puuda salpeetrit aastas (ilma riiklike salpeetri- ja püssirohutehasteta), kasutades selleks eranditult sisseveetavat tšiili salpeetrit. Kui viimase sissevedu sõja alates lakkas, siis kavatseti ehitada tehas salpeetri tootmiseks õhulämmastikust (mis oli laialt levinud Saksamaal). Kuid alles 1915. aasta lõpul õnnestus käiku lasta väike salpeetritehas Kivatši jõel, mis tootis 50 000 puuda salpeetrit kuus. Riiklikud lämmastikhappetehased Sostas ja Ohtas andsid samuti toodangut vähe, nii et üldse ulatus selle sõjaliselt tähtsa saaduse toodang 1916. aastal 250 000 puudani kuus. Vajadus aga moodustas 350 000 puuda kuus.

Seoses sellega jäi tugevasti maha ka püssirohu tootmine. Neli riiklikku tehast ja üks eratehas tootsid suitsuta püssirohtu üldse 720—730 tuhat puuda aastas, armee vajaduseks aga oli 1917. aastal 7,5 miljonit puuda.

Samades tehastes organiseeriti ka muude lõhkeainete (trotüül, toluool jt.) tootmine. Nende tootmine aga oli tühine, võrreldes kolossaalse tarbimisega, mis ulatus 1916. aastal 15 miljoni puudani kuus. 1915. aastal alustati riikliku trotüülitehase ehitamist Samaaras ja lõhkeainete tehase ehitamist Groznõis. Ka rida eratehaseid rakendati lõhkeainete valmistamisele. Kuid kõikide nende toodang oli armee lõhkeainete vajadusest peaaegu 20—22 korda väiksem.

Ka koksibensooli tootmine tuli sõjaajal peaaegu uuesti luua, sest olemasolev toodang oli sõja vajadustega võrreldes tühine. Ipatjevi komisjon hakkas koksibensoolitööstust kiiretempoliselt arendama ja 1917. aastal töötasid sõja vajaduste katteks 17 tehast, toodanguga kuni 90 000 puuda kuus. Samal ajal organiseeris Suurtükiväe Peavalitsuse Keemia Komitee fenooli ja väävelhappe tootmise reas suurtes ja väikestes eratehastes.

Ehkki lennuasjandus Esimeses maailmasõjas suurt lahingulist tähtsust veel ei saavutanud, muutus lennukitööstuse sõjalistel eesmärkidel arendamise vajadus üha pakilisemaks. Lennukitööstus loodi alles sõja alguseks ja oli tööndusliku, väiketööstusliku iseloomuga. Temaga tegeldi kolmes tehases-töökojas, millistest üks kuulus sõjaväe ametkonnale (Vene-Balti tehas). Ainuüksi selles viimases toodeti Sikorski süsteemi vene konstruktsiooniga aeroplaane («Russki Vitjas»), mis sõjalennukite võistlusel 1912. aastal said esimese auhinna. Sellele vaatamata tellis sõjaväe ametkond tehaselt ainult . . . k a k s seda süsteemi aparaati, ülejää-

nud lennukid toodeti prantsuse süsteemide mudelite järgi. Sama tehas alustas «Ilja Murometsi» tüüpi suurte õhulaevade ehitamist. Eriti halvas olukorras oli lennukimootorite tootmine; neid tootsid kaks tehast — «Gnoom» Moskvas ja «Mootor» Riias. Nad valmistasid 1915. aastal kõigest 13—15 mootorit kuus ja alles 1916. aastal suurenes kummaski tehases toodang 50 mootorini kuus.

Sõja algul koosnes armee lennuväegi 39 salgast 202 lennukiga. 1916. aastaks valmistasid Vene tehased 1120 lennukit ja 444 mootorit, Saksamaa tehased aga ehitasid samal ajal 4600 lennukit ja 5620 mootorit. Eriline Kaitsenõupidamine töötas 1916. aastal välja sõjalennuväe uue programmi, mille järgi lennukite arv tuli tegevväes suurendada 1918-ni, millede täiendamiseks oleks olnud vaja 9252 mootorit. Kuid see programm polnud vene lennukitööstusele jõukohane ja jäi teostamata. Vene tehased suutsid 1917. aastal armeele anda kõigest 650 mootorit, Saksamaal aga toodeti tollal 12 000 ja Prantsusmaal 23 000 mootorit.

Ka autotööstus polnud Venemaal sõjaajal paremas seisukorras. Sõja eel oli olemas väike arv peamiselt pooltööndusliikku tüüpi monteerimistöökodasid mõnede tehaste juures (Vene-Balti tehases, Leiteri tehases Riias, Puzõrjovi tehases Peterburis, «Aksais» Nahhitševanis jm.). Need kas monteerisid välismaalt ostetud osasid või tegid remonti. Kogu maal oli sõja algul üldse 5500 peaaegu eranditult välismaise päritoluga autot. Sõjaväe ametkonnas oli armee teenindamiseks üldse 259 sõidu-, 418 veo- ja 34 abiautot, 101 mootorratast, 250 jalgratast jne. Mobilisatsiooniga saadi 3000 sõidu- ja 430 veoautot ning 1800 mootorratast. Seda oli suure mitmemiljonilise armee jaoks äärmiselt vähe.

1915. aastal otsustas sõjaväe ametkond ehitada viis autotehast (sealhulgas Rjabušinski AMO tehas Moskvas, Riiast evakueeritud tehas Filõis, Jaroslavlis jm.), toodangu programmiga 7500 autot aastas. Kuid kõik need tehased jäid käiku laskmata ja isegi osaliselt ehitamata, sest nende jaoks määratud välismaised seadmed jäid liitlaste poolt saatmata. 1916. aastal oli armees kuni 16 000 autot, mis peaaegu kõik olid välismaise päritoluga.

Sõjatööstuse teistel harudel me sama üksikasjaliselt ei peatu.[22] Riiklike ja suurte erasõjatehaste töö puudulikkus ning ühiskondlike organisatsioonide (Semgori, sõjatööstuse komiteede) poolt kesktööstuse mobiliseerimise veelgi nõrgemad tulemused olid süüdi, et armeed varustati puudulikult ka kõige lihtsamate materjalidega ja neid tuli tellida välismaalt. Nii näiteks telliti viimase poolteise sõja-aasta jooksul välismaalt suitsuga ja suitsuta püssirohtu 2,14 miljonit puuda (55% kõigist tellimustest), 60 000 telefoniaparaati (20%), 1,7 miljonit puuda traati (76%), 27 900 kirkat, 13,6 miljonit

[22] Väärtuslikke materjale sõjatööstusharude olukorra kohta leiame me Sõjaväe Ajaloo Keskarhiivi ja Erilise Kaitsenõupidamise andmetest, vt. A. Sidorovi ja Mindarjovi eespool mainitud töid, kus näidatakse hästi Venemaa sõjatööstuse vaesust Esimeses maailmasõjas, mis paistab eriti selgesti silma, kui seda võrrelda Nõukogude armee relvastusega Teises maailmasõjas.

jardi kalevit sinelite jaoks (55%), 90 000 sadulat (66%) jne. Kui nõrgalt said semstvote ja linnade liidud hakkama ka kõige lihtsamate nende poolt vastuvõetud tellimustega, nähtub sellest, et näiteks lihtsaid puukaste granaatide jaoks valmistati kuni 1. jaanuarini 1917. a. üldse 636 000, tellitud aga oli neid 1 502 000. Okastraati valmistati 610 000 puuda asemel 70 000 puuda, kirkasid — 31 000 asemel 8000, väliköökе 4100 asemel 1100, hobuseraudu 1,7 miljonit 5,1 miljoni asemel. Kõiki neid materjale telliti 1916. aasta jooksul välismaalt mitmesuguste sõjaväeasutuste poolt 1791 miljoni rubla eest, seevastu sisetellimused moodustasid 2495 miljonit rubla.[23]

See kõik tegi Venemaa sõjaväe varustamise alal liitlastest väga sõltuvaks ja tekitas tohutu suure võlgnevuse. Sõjaministeeriumi poolt sõja kestel välismaale antud tellimused moodustasid 3222 miljonit rubla, sellest moodustasid tellimused Inglismaale — 1163 miljonit, Ameerikale — 1237 miljonit, Prantsusmaale — 503 miljonit, Jaapanile — 206,6 miljonit ja Itaaliale — 101 miljonit rubla.

Kuid lahinguvarustuse puudulikkus polnud muidugi ainsaks põhjuseks, miks tsaari-Venemaa kaotas sõja. Kuigi ka õige ja rikkalik relvadega varustamine oli sõjaliste operatsioonide käigus tähtis, otsustavat osa tsaari-Venemaa sõjalises lüüasaamises etendasid siiski tema poliitilise ja sotsiaalse korra lagunemise üldised tingimused.

3. Sõda ja finantskapital

Oleks siiski ekslik arvata, nagu poleks Venemaa kapitalistlik majandus kogu võimaliku pingutusega vaenlase sissetungile ning rahvuslikule ja majanduslikule orjastamisele reageerinud. Vene tööstus- ja finantskodanlus püüdis sõja vajadusteks tööstuse kohandamises ja arendamises ning sõjamaterjalidega armee varustamises saada täit võimu ja vaba initsiatiivi, lähtudes muidugi mitte niivõrd «patriootlikest» kaalutlustest, kuivõrd just majanduslikest huvidest ja kasumite saamisest.

Vene armee ränk lüüasaamine 1915. aasta kevadel paljastas tsaarivalitsuse äärmise saamatuse ja oskamatuse sõjaliste operatsioonide juhtimises ja armee varustamises laskemoonaga, äratas kodanliku üldsuse ja asetas selle valitsusega opositsiooni. Tööstuslik ja rahanduslik suurkodanlus leidis, et moment on sobiv vastutustundetult isevalitsuselt mõningate võimaluste äravõtmiseks, et haarata kaitseasjandus enda kätte, «mobiliseerida tööstust kaitse vajadusteks» kodanluse enda «initsiatiivil». Suurkodanlus, kes tahtis sõjalistest hangetest saada kõrgeid lisakasumeid tööstuse mobiliseerimiseks, mobiliseeris ise oma kapitalid ja oma tööstuse «kaitse vajadusteks», asutas uusi aktsiaseltse, ehitas uusi ettevõt-

[23] «Россия в мировой войне 1914—1918 гг.», ЦСУ, 1925, стр. 57.

teid ja tehaseid, tehes oma panuse «sõja võidurikkaks lõpetamiseks» ja saades sellest sõjast maa laostumise ja ärakurnamise arvel kolossaalseid kasumeid.

Kuid uute tööstusettevõtete asutamises, tööstustootmise laiendamises ja sõjalisele tööle rakendamises etendas kodanluse enda kapitalimahutuste, tööstuse siseakumulatsiooni ja pankade asutamise kõrval sõjalisi tellimusi täitvate ettevõtete otsene riiklik finantseerimine mitte sugugi väiksemat, vaid isegi suuremat osa. Sõjaväe ametkonnalt saadud laenude ja avansside arvel laiendati mitte ainult olemasolevaid ettevõtteid, vaid tihtipeale ehitati uusi tehaseid, ilma et aktsionärid oleksid mingisuguseid kulutusi teinud. Putilovi tehas sai mitmemiljonilisi laene, avansside abil ehitati Tsaritsõni kahuritehas ja Moskva Rjabušinski autotehas, laiendati, ehitati ja reorganiseeriti Boeckeri, Parviaineni ja sajad teised evakueeritud tehased. Sõjaministeeriumi andmeil kulutati riigi poolt tööstuse avansseerimiseks üldse kuni 6 miljardit rubla.

Imperialistlik sõda kontsentreeris tööstust veelgi, monopolistlikud püüdlused tugevnesid ning tööstus- ja pangakapitali magnaatide tähtsus suurenes. Tööstuse sõjaline pinge nõudis sõjalise tootmise andmist suurte, kõige enam kontsentreeritud ja kõige tootlikumate ettevõtete kätte. Sõjalistele eesmärkidele kohandamine puudutas eeskätt suurtööstust, eriti aga rasketööstust — metallurgiat ja masinaehitust. Kõik need ettevõtted viidi üle mürskude, kahurite jm. tootmisele. Vene tööstus- ja finantskodanluse liider Rjabušinski väljendas neid suurkodanluse soove järgmiste üleskutsuvate sõnadega: «Tuleb mobiliseerida minutitki viivitamata kogu tööstus ja kohandada kõik vabrikud ja tehased ainult sõja vajadusteks. Turu ja eratarbimise nõuded tuleb asetada tagaplaanile ning iga sõjale vajalik ettevõte peab saama tööpinke ja masinaid neist vabrikuist, mis ei tööta kaitse jaoks. Kõik töölised tuleb mobiliseerida, üle viia sõjaseisukorda ja lähetada neisse ettevõtetesse, kus neid on vaja, sest niisugusel ajal on töötamine tööpingil või masinal sama vastutusrikas ja vajalik nagu vahisõduriks olemine eelpostil.»[24]

Rjabušinski häälekandja ning tööstus- ja finantskodanluse rühm, keda ta esindas, võitlesid tööstuste «isikliku initsiatiivi» eest, «vaba», mitteriikliku tööstuse loovate jõudude arendamise eest. Nad mõistsid hukka need ühiskondlikud ringkonnad, kes tahtsid endiselt «anda ühiskonna initsiatiivi samade elementide (s. o. valitsusringkondade) meelevalla alla, kelle võimetus riigikaitse kõrge ülesande lahendamisel oli juba tõestatud».

Monopolistlik tööstuse ja panganduse finantskapital intensiivistas sõja jooksul oma tegevust. Ta püüdis arendada tööstuste «isiklikku initsiatiivi» ja «loovaid jõude» ning ühiskondlike jõudude organisaatorina saavutada maa kaitseasjanduses valitsev positsioon.

[24] «Утро России», 23 мая 1915 г.

Aktsiaseltsid. Kapitali kontsentratsioon aktsiaseltside kujul tegi sõja ja aktsiaseltside asutamise kiire kasvu tingimustes eriti aastail 1915—1916 suure sammu edasi. Metallurgia-aktsiaseltsid hakkasid intensiivselt omandama kivisõe-ettevõtete aktsiaid ja moodustama võimsaid vertikaalkombinaate. Väga suured fusioonid toimusid ka masinaehitus- ja mehhaanika-aktsiaseltsides. Paljud neist hakkasid intensiivselt omandama Venemaal suletud, vaenlasele kuuluvate samanimeliste välismaiste ühingute aktsiaid ja end vabastama väliskapitali sõltuvusest. Selle üritusega seoses teostasid pangad igasuguseid «reorganiseerimisi» ja lasksid välja lisaaktsiaid, mis osteti ära enneolematu kiirusega. Võimsate, niihästi vene kui ka välismaiste (inglise) tööstus- ja finantsrühmade erilist tähelepanu äratasid sõjaga seoses Uraali mäemetallurgia ettevõtted, mis läksid vanadelt ainuomanikelt ja aktsiaseltsidelt üle pankade poolt garanteeritavatele uutele aktsiaseltsidele. Aktsia-asjanduses endas toimusid suured muudatused ning jooksva rahandusalase ajakirjanduse iseloomustuse järgi esines «äge võitlus võimu pärast» «vanade raha-aristokraatide», aktsiaseltside endiste ninameeste ning sõjaajal siginenud spekulantidest «tõusikute» vahel, kes ostsid üles ettevõtete aktsiaid, haarasid võimu aktsiaseltsides enda kätte ning tõrjusid endised ninamehed aktsiaettevõtete juhatusest välja.[25] Kõik need olid tööstuse organiseerimises sõja ajal tekkinud ebaterved nähted.

Sõjatööstuse intensiivistamine nõudis uute ettevõtete, uute aktsiaseltside avamist, vanade ettevõtete rekonstrueerimist, uusi kapitalimahutusi. Seepärast asutati näiteks ainuüksi 1916. aasta jooksul 244 uut aktsiaseltsi, 373 miljoni rubla suuruse põhikapitaliga. Vanad aktsiaseltsid suurendasid oma kapitale. Eriti hoogsalt hakkasid sündikaadid ja trustid oma monopolistlikke tendentse arendama esmajoones rasketööstuses, kütuse- ja metallurgiatööstuses, mis olid sõjaga kõige rohkem seotud. Nafta-, kivisõe-, metallurgia-, metalli- ja isegi tubakatööstuse sündikaadid, olles kindlustatud tohutute riiklike sõjaliste tellimustega, muutusid erandlikeks monopolistideks ja andsid oma aktsionäridele tohutu suuri sõjalisi lisakasumeid.

Kui teha kokkuvõte uuest gründertumist ja uutest kapitalimahutustest vanadesse ettevõtetesse Venemaa tööstuses, kaubanduses jm., siis selgub, et pärast mõnesugust seisakut esimesel sõja-aastal ulatusid üldised kapitalimahutused juba 1916. aastal enneolematu summani — 923,5 miljoni rublani 526 miljoni rubla vastu viimasel sõjaeelsel aastal, 1913. aastal. Sellest mahutati ainuüksi mäe- ja metallurgiatööstusse 369 miljonit rubla. Osalt kajastus selles ka juba alanud rahaväärtuse langus. Kuid igal juhul oli kapitalide mobiliseerimine õige suur.

Pangad. Seoses tohutu suurte uute kapitalimahutuste vajadusega ning suurtööstuse edasise kontsentreerimise ja monopoli-

[25] «Народное хозяйство в 1915 г.», Петроград 1918, стр. 323.

seerimisega pankade ja pangakapitali osatähtsus tugevneb. Suurpankade arv suurenes 1917. aastaks 44-ni 40 vastu 1914. aastal ning nende bilanss 13 051 miljoni rublani 1917. aastal 5779 miljoni rubla vastu 1914. aastal. Hoiused kasvasid pankades 1917. aastaks 6747 miljoni rublani 2410 miljoni rubla vastu 1914. aastal (ka siin avaldas mõju rahaväärtuse langus). Sõjaajal hakkasid pangad erakordselt kiiresti, hoogsalt ja täielikult tööstust enda kätte koondama, mida tunnistasid ka tööstu rid ise.[26]

1916. aasta kohta avaldatud Petrogradi kaheksa suurima aktsia-kommertspanga aruanded näitavad täie selgusega sõja suurt kasutoovust finantskapitalile. Eelkõige hakkab silma pankade üldkäivete kasv. Võrreldes 1915. aastaga oli see 1916. aastal 94,9 miljardi rubla võrra ehk 49,4% suurem, moodustades 286,6 miljardit rubla (1915. aastal — 191,7 miljardit rubla). Üksikute tähtsamate pankade käive suurenes järgmiselt: Aasovi-Doni Pangas — 34,5 miljardilt rublalt 1915. aastal 41,5 miljardi rublani 1916. aastal, Vene Väliskaubanduse Pangas — 42,1 miljardilt rublalt kuni 61,7 miljardi rublani, Rahvusvahelises Pangas — 31,8 miljardilt rublalt kuni 53,1 miljardi rublani.

Vastavalt käivete kasvule suurenes tugevasti ka brutokasum, mis kasvas 1915. aastaga võrreldes 71,5 miljoni rubla võrra ehk 69,3%, ulatudes 174,6 miljoni rublani 103,1 miljoni rubla vastu. Sealjuures üksikud pangad said brutokasumit järgmiselt: Aasovi-Doni Pank — 30,8 miljonit rubla 19,6 miljoni rubla vastu 1915. aastal, Rahvusvaheline Pank — 31,6 miljonit rubla 19,7 miljoni rubla vastu ja Vene Väliskaubanduse Pank — 31,9 miljonit rubla 21,5 miljoni rubla vastu 1915. aastal. Puhaskasum (ilmselt vähendatud) oli vastavalt aruannetele: Aasovi-Doni Pangas — 19 miljonit rubla, Vene Väliskaubanduse Pangas — 18,2 miljonit rubla, Rahvusvahelises Pangas — 15 miljonit rubla. Dividende anti ühe aktsia kohta 1916. a. Aasovi-Doni Pangas 50 rubla 1915. a. 30 rubla vastu, Vene Väliskaubanduse Pangas — 35 rubla 15 rubla vastu, Rahvusvahelises Pangas — 40 rubla 20 rubla vastu 1915. a., s. t. dividendid olid kaks korda kõrgemad kui esimestel sõja-aastatel.[27]

Ühtlasi tuleb märkida, et Venemaa tööstusse ja pangandusse investeeritud väliskapitali osatähtsus sõja kestel nähtavasti mõnevõrra vähenes. Olli ja Granovski[28] andmeil vähenes väliskapitali osatähtsus aktsiaseltside asutamises kahe esimese sõjaaasta jooksul kuni 35,9%-ni sõjaeelse 40,5% vastu. Ühest küljest

---

[26] Vt. näiteks artikleid ühinenud tööstu rite häälekandjas «Tööstus ja Kaubandus» («Промышленность и торговля»).

Professor Migulin kirjutas oma ajakirjas «Uus Ökonomist» («Новый экономист») 1916. aastal: «Pankade käes olid peaaegu kõigi tööstusettevõtete aktsiad, ühes sellega aga ka ettevõtted ise. Pangad hakkasid tööstust sünditseerima ja ka ise sündikaatidesse ühinema... Pangad olid seega meie tööstuse peremeesteks.»

[27] «Война и промышленность» № 24—25, 1917 г.

[28] Е. Л. Грановский, Монополистический капитализм в России, стр. 131—133.

oli see tingitud vene tööstuse ja väliskapitali sidemete nõrgenemisest, sest väliskapital oli neil aastail seotud oma «rahvusliku» tööstusega. Teisest küljest aga tingis seda sõjaliste lisakasumite akumulatsiooni intensiivistumine ja sisemise akumulatsiooni teel tekkivate kapitalide voolamine pankadesse sõjaajal.

Kuid selle põhjal ei saa veel kaugeltki teha järeldust, et sõjaajal tuli «rahvuslik» finantskapital oma ülesannetega edukamalt ja iseseisvamalt toime. Ümberpöördult, Venemaa üldine võlgnevus ja sõltuvus väliskapitalist suurenes sõjaajal tugevasti. Sõja jooksul kuni 1917. aasta keskpaigani sai tsaari-Venemaa Lääne-Euroopa kapitaliomanikelt kuni 8,5 miljardit rubla laenu, millest ainult väike osa läks vene tööstuse laiendamiseks, suuremalt osalt aga jäi välismaale tasuks sõjavarustuse eest. Kõik see suurendas Venemaa ja ühtlasi vene kapitalismi kogu finantssüsteemi sõltuvust väliskapitalist veelgi.

Kapitalide intensiivse mobiliseerimise ja tööstusse voolamise stiimuliks olid tohutu suured sõjalised lisakasumid.

Tööstarite sõjalised lisakasumid. Vastavalt monopolide arenemisele andis tööstus aktsionäridele suuri dividende juba sõjaeelseil aastail, sõja-aastail aga kasvasid tööstarite kasumid eriti sõjaliste tellimustega seotud tööstusharudes hiiglasuurteks. Aktsiaettevõtete ametlikud aruanded (nad olid kohustatud esinema niinimetatud avaliku aruandlusega) tõelistest kasumitest täpset pilti ei andnud, sest neid maskeeriti hoolikalt igasuguste raamatupidamisvõtete, «ülekandmiste» jne. abil. Kuid ka avaldatud aruanded näitavad kasumite tohutut suurenemist juba esimestel sõjaaastatel. Vastavalt Tööstuskongresside Nõukogu kokkuvõtetele suurenes 791 aktsiaettevõtte (mis moodustasid tegutsevatest aktsiaseltsidest umbes kaks kolmandikku) aktsiakapital 2087 miljonilt rublalt 1913. aastal 2281 miljoni rublani 1915. aastal. Brutokasum suurenes samade aastate jooksul 351,7 miljonilt rublalt kuni 692,2 miljoni rublani ja väljamakstud dividendid 155,3 miljonilt rublalt kuni 216,3 miljoni rublani. Samadel andmetel olid kaheksa kõige tähtsama ja sõjaliste tellimustega kõige rohkem seotud metallurgia- ja seitsme metallitöötlemisettevõtte kapitalid ja kasumid 1913. ja 1916. aastal järgmised:[29]

	1913. a.	1916. a.
Metallitöötlemisettevõtted		
Aktsiakapitalid (miljonites rublades) . . .	89,9	97,1
Brutokasum (miljonites rublades)	23,2	48,6
Kasum aktsiakapitalilt (%-des)	25,8	50,0
Metallitöötlemisettevõtted		
Aktsiakapitalid (miljonites rublades) . . .	19,0	25,8
Brutokasum (miljonites rublades)	2,6	20,9
Kasum aktsiakapitalilt (%-des)	13,5	81,1

[29] «Вестник финансов», № 31, 33, 1917 г., стр. 126, 191.

Üksikutes ettevõtetes saavutasid sõjalised kasumid muinasjutulise ulatuse. Näiteks Tuula vasevaltsimistehased, mis enne sõda andsid 6 miljoni rubla suuruselt aktsiakapitalilt 1,8—2,8 miljonit rubla kasumit, andsid juba esimesel sõja-aastal (1915) 8 930 000 rubla ja 1916. aastal 15,5 miljonit rubla puhaskasu, s. o. 250%, võrreldes aktsiakapitaliga. Koltšugini tehased andsid 3 miljoni rubla suuruselt kapitalilt enne sõda 2 230 000 rubla ja 1915. aastal 4 220 000 rubla kasumit, s. o. 140%, võrreldes aktsiakapitaliga. Ühendatud Kaablitehaste kasum moodustas 6 miljoni rubla suuruselt kapitalilt enne sõda 1 399 000 rubla ja 1915. aastal 3 530 000 rubla. Lõuna-Vene Dnepri metallurgia-aktsiaselts andis 15 miljoni rubla suuruselt kapitalilt 1913.—1914. aastal 9,6 miljonit rubla ja 1915.—1916. aastal — 12,1 miljonit rubla puhaskasumit, s. t. 80%, võrreldes aktsiakapitaliga. Savva Morozovi Nikolski manufaktuuri 15 miljoni rubla suuruselt kapitalilt saadi aastail 1915—1916 13 miljonit rubla puhaskasumit, mis võrdus 80%-le aktsiakapitalist. Mõned linatööstusettevõtted andsid põhikapitaliga võrreldes kuni 127% puhaskasumit jne.[30]

Aktsia-kommertspangad said samasuguseid kasumeid, eriti seoses «garantiide» süsteemiga, mida pangad andsid ettevõtetele sõjaliste tellimuste saamisel ja mis tõstsid tellimuste hindu 100—200% võrra. Kõik need kasumid läksid panga- ja tööstuskapitali kokkukasvamisel ühtede ja samade aktsionäride taskutesse. Ainuüksi 1915.—1916. aasta jooksul said 53 aktsiapanka 132,4 miljonit rubla puhaskasumit. Me ei räägi siin sellistest otsestest kuritarvitustest, nagu näiteks sõjaminister Suhhomlinovi puhul, kes, olles ise enda poolt asutatud uue aktsiaseltsi «Promet» peaaktsionär, andis oma tehastele kallihinnalisi sõjalisi tellimusi ja ehitas kahe aasta jooksul nende tellimuste arvel üles kolm uut tehast. Kasumite suurenemine oli osaliselt tingitud rahaväärtuse langusest, kuid ka kõigele sellele vaatamata oli kasumite kasv väga suur. Tööstusrid ise kinnitasid oma ametlikus häälekandjas «mõnede tööstusharude tunduvat rikastumist sõjaajal».[31]

4. Rahvamajanduse üldine laostumine

Tööstuse degradeerumine. Kõik valitsuse ja kodanluse eespool kirjeldatud abinõud, mis pidid kindlustama rahvamajanduse õige ja häireteta funktsioneerimise sõjaliste vajaduste teenindamisel, ei andnud siiski neid tulemusi, mida nõudis sõda. Kõigile pingutustele vaatamata ei suutnud rahvamajandus oma tootlikke jõude kuigi silmapaistvalt arendada ega suurendada. Ümberpöördult,

[30] Vt. «Сводные балансы акционерных обществ», в «Ежегоднике Министерства финансов», 1916 г., samuti ajakirja «Летопись» № 1, 1917 г., статья Арского «Военные прибыли», стр. 278—283, ja «Вестник финансов» № 21, 1917 г.

[31] «Промышленность и торговля» № 14—15, 1917 г.

kolme sõja-aasta jooksul ilmnes rahvamajanduse üha suurem väljakurnatus, degradeerumine ja langus. Sõjamajanduse plaanitu organiseerimine ja juhtimine, valitsuse poliitiline kokkuvarisemine, kodanluse poolt sõjaliste tellimuste täitmise teel saadavate kõrgete kasumite tagaajamine, mitte aga rahvamajandusele vajalike tööstusharude ratsionaalne arendamine, tööstuse ja põllumajanduse üldine mahajäämus — kõik see võis rahvamajandust ainult laostada. Kõik abinõud sõjamajanduse arendamiseks ja parandamiseks, milliseid niihästi sõjalis-riikliku kapitalismi asutustes kui ka kodanluse ühiskondlikes organisatsioonides logiseva riigiaparaadi abistamiseks rakendati, osutusid tsaari-Venemaa tingimustes katseteks kõlbmatute vahenditega.

Madal tehniline tase tööstuses, eriti masinate ja tööriistade tootmisel, ei võimaldanud uusi ettevõtteid vastavate seadmetega varustada, sest välismaalt enam masinaid sisse ei veetud. Sõja eel kaeti iga-aastasest tehniliste seadmete vajadusest kapitalistlikus tööstuses, mis moodustas umbes 720 miljonit rubla, ligikaudu 37% sisseveo arvel välismaalt, välismaiste masinate sissevedu tööstusele aga moodustas vajadusest umbes 58%. Lisaks sellele soodustasid ummiku tekkimist kvalifitseeritud tööliste terav puudus, transpordi kitsikus, kütusekriis, üha laialdasemalt kogu majanduslikku ja ühiskondlikku elu hõlmav üldine laostumine.

Selle tagajärjel läksid paljud ettevõtted likvideerimisele ja kuigi sõjaga seoses tekkisid uued tööstusettevõtted, oli likvideeritavate ettevõtete arv siiski uute ettevõtete arvust suurem. On arusaadav, et väiksed ettevõtted ei suutnud kütuse, tooraine ja tööjõu alal esineva sõjalise kriisiga kuigi suure eduga võidelda. Väiksed ettevõtted läksid sulgemisele, osteti ära suurte koondiste poolt, kes neid rekonstrueerisid.

Nii näiteks juba 1914. aastal suleti 356 ja asutati 215 uut ettevõtet, 1915. aastal suleti 573 ja asutati 187 uut ettevõtet, 1916. aastal suleti 298 ja avati 276 ettevõtet ning 1917. aastal suleti 541 ja asutati 264 ettevõtet. Tööstuse militariseerimise ja ettevõtete selektsiooni tulemuseks oli tööstuse üha suurem kontsentreerumine monopolistliku finantskapitali kätesse. Mõnesugust edu saavutati ka toodangu hulga suurendamises.

Sõjatööstuse harudes toodang 1916. aastaks mõnevõrra suurenes. Nii näiteks suurenes töösturite endi andmeil ühes peamises riigikaitseks töötavas piirkonnas — tööstusliku keskpiirkonna 15 kubermangus — tööliste arv 1916. aastaks sõjaeelsega võrreldes 19%. Sama piirkonna metallitööstuses suurenes tööliste arv 190%, ehkki peamiselt mittekvalifitseeritud tööliste värbamise arvel. Samasugune olukord oli ka Petrogradi piirkonnas ja Uraali metallitööstuses. Palju halvem oli olukord teistes, isegi sõjalisi tellimusi täitvates tööstusharudes. Nii näiteks vähenes keskpiirkonna puuvillatööstuses tööliste arv 391 000 tööliselt 1913. aastal kuni 322 000 tööliseni 1917. aastal. Tööstuse mobiliseerimisele vaatamata tööstusettevõtete üldarv vähenes. Nii näiteks oli vabrikuinspektsiooni and-

meil tema järelevalvele allutatud (s. o. suuremate) ettevõtete üldarv järgmine (ilma Varssavi ringkonnata ja Kuramaa kubermanguta, mis olid sakslaste poolt vallutatud):

Aastad	Ettevõtete arv	Kogutoodang (milj. rbl.)	Tööliste arv (tuhandetes)
1913	13 485	5621	1927
1914	13 858	5690	1926
1915	12 649	6390	1899
1916	12 492	6831	2094

Ettevõtete arvu vähenemine, kusjuures toodang mõnevõrra suurenes, näitas, et tootmisaparaat leidis tööstuses pingelist kasutamist, kuid eriliste tulemusteta. Toodang suurenes 1916. aastaks sõjaeelsega võrreldes üldse 21%, mida oli sõjalisteks eesmärkideks ilmselt vähe. Teisest küljest näitas tööliste arvu vähenemine 1915. aastal ja selle vähene suurenemine pärast tööstuse mobiliseerimist 1916. aastal pingelist olukorda tööstuses ka tööjõu osas. Pealegi toimus see tööliste arvu suurenemine peamiselt naiste, laste ja üldse mittekvalifitseeritud tööjõu arvel. Üheaegselt sellega hakkas avalduma ka tööpuudus.

Kui ulatuslik oli kvalifitseeritud meestööjõu asendamine naiste ja laste tööjõuga, nähtub järgmistest arvudest. Meestööliste osatähtsus protsentides tööliste üldarvust oli:

	1913. a.	1917. a. jaanuar
Kogu tööstus	68,8	59,0
Metallitööstus	94,9	80,2
Puuvillatööstus	43,5	30,0
Toiduainetetööstus	82,6	65,0

Selline tööjõu koosseisu muutumine (koos tootmistingimuste halvenemisega, nagu masinate kulumine jms.) pidi kajastuma töölise keskmise tööviljakuse alanemises. Seda näitavad järgmised andmed kogu tööstuse kohta Venemaal (NSV Liidu piirides):[32]

	1913. a.	1915. a.	1916. a.
Kogutoodang (miljonites rublades)	5621	6390	6831
Tööliste arv (tuhandetes)	2598	2641	2926
Toodang ühe töölise kohta (rublades)	2163	2419	2335

[32] Н. Я. Воробьев, Изменения в русской промышленности во время войны и революции, «Вестник статистики», кн. XIV.

Seega alanes ühe töölise keskmine tootlikkus 1916. aastal 1915. aastaga võrreldes 4%, üksikutes harudes aga oli see veelgi suurem. Lisaks sellele tuleb võtta arvesse, et 1913. aasta suhtes kuldrubla ostujõud langes, ehkki kokkuvõte on tehtud sõjaeelsetes rublades.

Metallurgiakriis. Üldise mahajäämuse ja maailmasõja nõudmistele mittevastavuse tõttu jätkus tööstustoodangu langus isegi sõjaliste eesmärkidega kõige tihedamalt seotud harudes. Esitame metallurgiatööstuse olukorda iseloomustavad arvud (ilma Poolata).

Tehaste ja töötavate kõrgahjude arv oli sõja-aastail, võrreldуna sõjaeelsete aastatega, järgmine:

Aastad	Tehaste arv		Töötavate kõrgahjude arv
	üldse	sellest tegevuses	
1913	255	165	151
1914	253	148	128
1915	223	139	120
1916	219	145	115

Toodang kõigis metallurgiatehastes kokku (ilma Poolata) oli järgmine (miljonites puudades):

Aastad	Malm	Pooltoode	Valmistoodang
1913	257,4	263,9	219,5
1914	249,3	272,4	222,7
1915	225,3	251,3	199,4
1916	231,9	260,9	205,9
1917. a. esimene pool	98,9	102,8	79,2

Siit nähtub, et suurim langus oli 1915. aastal. Kuid ka tootmise mõningane suurenemine 1916. aastal, pärast tööstuse mobiliseerimist, oli sedavõrd väike, et tootmise tase sõjaeelseni ei ulatunud, 1917. aasta esimesel poolel aga esines juba suur vähenemine.

Kuid veelgi katastroofilisemat mõju avaldas rahvamajandusele ja tema põhiliste tootlike jõudude laostumisele mitte niivõrd tootmise vähenemine, kuivõrd just tootmise eranditult sõjaline suund. Militariseeritud tööstus võttis maa majanduselust ära kõik: metalli, kütuse, rahalised vahendid, töölised. Sõjatööstuse Komitee andmeil määrati riigi vajaduste rahuldamiseks musta metalliga (mis enne sõda moodustas 305 miljonit puuda) 1915. aastal 241,3 miljoni puuda suuruse rauatoodangu juures 48 miljonit puuda eraturu ja 15,8 miljonit puuda tööstuse tarbeks. Teistest rauatööstuse laiatar-

betoodetest vähenes näiteks ehitusraua tootmine 41 miljonilt puudalt 15,7 miljoni puudani. Peamisele jaotavale sündikaadile «Prodametile» iga liiki rauatoodetele esitatavad tellimused vähenesid 1916. aastal kuni 79 miljoni puudani ja 1917. aastal kuni 49 miljoni puudani 148 miljoni puuda vastu 1913. aastal.

Kütusekriis. Sedasama tuleb öelda ka kütuse jaotamise kohta. Mis puutub kivisöesse, siis ei suutnud isegi tema toodangu suurenemine Donetsi basseinis, mis 1916. aastal esines, kogu tarbimist katta, sest Poola kivisöe piirkond oli ära langenud ja sissevedu välismaalt lakanud.

Kivisöe- ja naftatoodangut iseloomustavad järgmised arvud (miljonites puudades):

Aastad	Kivisüsi		Nafta
	üldse impeeriumis	sealhulgas Donetsi bassein	
1913	2199	1560	561
1914	2181	1684	550
1915	1919	1627	568
1916	2096	1751	602

Donetsi basseini toodangu mõnesugune suurenemine ei kompenseerinud Dombrowa kivisöebasseini väljalangemist. Viimane andis 1913. aastal 2199 miljoni puuda suurusest söe kogutoodangust kuni 426 miljonit puuda, 1916. aastal aga ulatus söe kogutoodang kõigest 2096 miljoni puudani. Vaatamata sellele, et Donetsi basseini kivisöetööstuses oli maksimaalsel arvul töölisi (1917. aasta jaanuaris oli seal 291 000 töölist 168 000 vastu 1913. aastal), langes töölise keskmine tööviljakus 1917. aasta jaanuariks kuni 534 puudani kuus 764 puuda suuruse kuutoodangu vastu 1913. aastal.

Nafta osas oli olukord mõnevõrra parem, kuid ka naftatoodangust ei piisanud. Naftarikkusi ekspluateeriti röövellikult. 1916. aastal naftatoodang suurenes, puurimistööde maht aga vähenes. 1917. aastal vähenes ekspluateeritavate puuraukude arv Bakuu piirkonnas 3600-lt 1500-ni, puurimistööd vähenesid tavalise mahuga võrreldes ühe kümnendikuni. Samasugune tendents esines ka teistes piirkondades — Groznõi ja Emba piirkondades.[33]

Sõjaga ja tööstuse mobiliseerimisega seoses pidi kütuse tarbimine tunduvalt suurenema ja seda enam, et mõned peamised tööstuspiirkonnad, mis varem töötasid sisseveetaval kivisöel, pidid nüüd üle minema kodumaisele söele. Kuid tööstusele oli hukatuslik mitte niivõrd kütuse defitsiitsus, kuivõrd selle jaotamise poliitika. Bürokraatliku Erilise Kütuse Nõupidamise loomine ja selle nõupidamise poliitika kütuse jaotamises, mis seisnes eesõigustatud tarbijate (eranditult sõjaga seotud tarbijad) ja eesõigusteta tarbijate

[33] Сборник «На новых путях», вып. III; «Промышленность», 1923, стр. 64.

(kõik ülejäänud) kategooriate loomises, süvendas kütusekriisi veelgi ja tekitas kogu riigis terava kütusepuuduse.

Puuvillatööstus. Puuvillatööstus ei kuulunud selliste eriliselt soodustatud tööstusharude hulka nagu metallurgia. Ta oli väga laostunud olukorras. Põhjuseks oli puuvillatööstuse sõltuvus välismaisest puuvillast, mille sissevedu oli sõja tõttu peaaegu lakanud. Samuti mõjus negatiivselt elanikkonna ostuvõime vähenemine, sest esimestel sõja-aastatel orienteerus puuvillatööstus suures osas (kuni 75%) siseturule. Lõpuks andis siin end tööjõu vähenemine tunda veelgi negatiivsemalt kui teistes tööstusharudes.

Välismaisel puuvillal töötavad Peterburi piirkonna ettevõtted hakkasid puuvilla sisseveo puudumise tõttu seisma jääma juba 1914. aastal. 1916. aastal ulatus kõigis ettevõtetes mittetöötavate kangastelgede protsent Peterburi piirkonnas juba 18,9-ni, Moskva piirkonnas — 21-ni ja muudes piirkondades — 41,9-ni. Sealjuures oli peamiseks seismajäämise põhjuseks tööjõu puudus.

Riidehindade peaaegu 200%-lise tõusu juures pidi tarbimine siseturul tunduvalt vähenema. Kuid lisaks sellele neelas sõjaline tarbimine sõja laienedes puuvillatööstuse toodangust järjest suurema osa. 1916. aastal läks juba kuni 80% kangaskaupade toodangust sõjaliste vajaduste katteks ja elanikkonnale jäi kõige rohkem 20—15%, kusjuures see oli madalama kvaliteediga.

Kriis ja degradatsioon põllumajanduses. Põllumajanduses kajastus sõda elanikkonna massiliste mobiliseerimiste tõttu vahetult ja kõige rohkem. Sõjaeelse armee asemel, mis koosnes 1 370 000 inimesest, mobiliseeriti sõja jooksul armeesse kuni 1917. aasta keskpaigani üle 15 miljoni inimese. Juba esimene aasta võttis rahvamajandusest ära kuni 7,4 miljonit peamiselt põllumajandusliku elanikkonna hulka kuuluvat täies tööeas olevat inimest. 1917. a. põllumajanduse loenduse andmeil oli Euroopa ja Aasia-Venemaa 50 kubermangust, mis olid vaenlase poolt vallutamata, 22,6% kõigist meestest ja 47,4% kõigist töövõimelistest meestest võetud armeesse. Ühe talumajandi kohta keskmiselt tulevast 1,3 töövõimelisest mehest võeti armeesse 0,6 meest. Mõnes kubermangus mobiliseeriti töövõimelistest meestest rohkem kui 50% (Akmolinski kubermangus — 60,6%, Taga-Baikali kubermangus — 54,8%, Amuuri kubermangus — 55,8%, Kurski kubermangus — 53,3%, Vologda kubermangus — 52,2%). Sõjaeelsete nekrutivõtmistega võrreldes suurendas 1914.—1917. aasta sõda (16 kubermangu andmeil) armeesse mobiliseeritud elanikkonna protsenti peaaegu 7—10 korda. Sellesama 1917. aasta loenduse andmeil jäi enamikus kubermangudes vähemalt kolmandik ja mõnedes kubermangudes kuni pool talumajandite üldarvust ilma töökäteta. Sõjavangide ja sõjapõgenike sundtöö parandas olukorda vähe niihästi nende vähese arvu kui ka juhusliku jaotamise tõttu ning kattis tööliste arvu vähenemisest mitte rohkem kui 10%.

Lisaks elava tööjõu äravõtmisele laostas sõda täielikult ka kõik tootmisvahendid põllumajanduses.

Eriti tugevasti kahjustas sõda peamist põllumajandusliku tootmisvahendi liiki — karja. Taluhobuste massiline mobilisatsioon, ilma et oleks arvesse võetud veojõu vajadust talumajanduses, viis selleni, et suur hulk majandeid jäid ilma hobuseta või vähese arvu hobustega. Üldse oli 1917. a. teiseks pooleks mobiliseeritud kuni 2,1 miljonit hobust ja tööhobuste üldarv vähenes Euroopa-Venemaa 50 kubermangus 17,9 miljonilt 1914. aastal 12,8 miljonini 1917. aastal. Peaaegu sama suurel arvul vähenes ka veiste ja eriti härgade arv, mida põhjustasid intensiivsed rekvisitsioonid ja loomade tapmine sõjaväe toitlustamiseks, milleks läks kuni 18 miljonit looma. Üldse aga, kui võtta arvesse karja vähenemist sakslaste poolt okupeeritud kubermangudes, moodustas karja üldine vähenemine esimese 19 sõjakuu jooksul kuni 26 miljonit looma ja isegi loomuliku juurdekasvu arvesse võtmisel moodustas absoluutne vähenemine siiski 16 miljonit looma. See kõik avaldas talumajandusele väga hukatuslikku mõju, sest viimane ei saanud töökarja taastada, ärakulunud inventari asendada ega töökäte puudust katta.

Eriti negatiivset mõju avaldas põllutööriistade ja -masinate tootmisele metallipuudus ning kütuse ja metalli jaotamise poliitika. Juba 1914. aasta lõpuks vähendasid kõige suuremad põllutöömasinate tehased masinate tootmise ühele kolmandikule sõjaeelsest toodangust, 1916. aastal aga moodustas 173 kõige suurema tehase toodang sõjaeelsest põllutöömasinate toodangust kõigest 25%. Enamus neist tehastest viidi üle sõjalisele tootmisele, ülejäänud tehastele anti vajaliku 15 miljoni puuda metalli asemel kõigest 1,3 miljonit puuda metalli. Kui juba suurtes tehastes oli selline olukord, siis väikeste remondi- ja muude töökodade ning küla sepikodade olukord oli otse katastroofiline. Metalli ja kütuse puudumise tõttu ning elanikkonna mobilisatsiooni tagajärjel lõpetasid nad põllumajandusliku inventari remontimise.

Lisaks sellele tuleb lõpuks mainida põllutöömasinate sisseveo peaaegu täielikku lakkamist. Enne sõda moodustas see iga aasta kuni 9,7 miljonit puuda ja kattis kogu riigi tarbimisest kuni 50%. 1915. aastal aga veeti põllutöömasinaid sisse kõigest 196 000 puuda ja 1916. aastal 391 000 puuda. Seega oma maa toodangu vähenemise tõttu kuni 20—25%-ni sõjaeelsest ja sisseveo vähenemise tõttu kuni 4%-ni sõjaeelsest võis põllumajandus oma masinate vajadusest rahuldada kõigest 8—9%. Selline põllutöömasinate kasutamise vähenemine, kusjuures ka tööjõud vähenes, avaldas põllumajanduses eriti laostavat mõju. Sõjamajandusliku poliitika mõnesugune muutmine aastail 1915—1917 (1917. aastal veeti sisse põllutöömasinaid 1 726 000 puuda 21,8 miljoni rubla väärtuses) oli juba hiljaks jäänud. Muidugi ei suutnud see olukorda enam päästa.

Teiseks väga tähtsaks momendiks, mis oli samuti oma maa toodangu ja sisseveo vähenemisega tihedalt seotud, oli mineraalväetiste tarbimine. Enne sõda ulatus väetiste tarbimine 42 miljoni puudani, millest omal maal toodeti ainult umbes 11 miljonit puuda, välismaalt, peamiselt Saksamaalt, aga veeti sisse 31 miljonit puuda.

Sisseveo vähenemisel peaaegu nullini vähenes ka oma maa toodang, mida tingis keemiatööstuse militariseerimine. Seetõttu võis turg 1916. aastal vajadustest rahuldada kõigest 8—9%. Sama nähtus esines sordiseemnetega varustamises, milliseid enne sõda veeti sisse välismaalt.

Sellisel olukorral võis olla ainult üks tulemus — iga liiki põllumajandustoodangu ja esmajoones kõige tähtsamate kaubatoodangu liikide ja teraviljatoodangu järsk vähenemine. Tähtsamate teraviljade külvipind vähenes 1917. aastaks 78 miljoni tiinuni 88,6 miljoni tiinu vastu 1914. aastal, s. o. peaaegu 10 miljoni tiinu võrra, kusjuures toiduteraviljade külvipind vähenes 51,2 miljonilt tiinult 45,1 miljoni tiinuni. Kõige rohkem vähenes külvipind peamistes kaubanduslikes ja tootmispiirkondades (Põhja-Kaukaasia, lõunapoolsed stepikubermangud) ja kõige hinnalisemate müügiteraviljade — nisu ja odra — osas. Vilja kogusaak vähenes saagikuse languse tõttu veelgi rohkem. Kõigi teraviljade ja kartulite kogusaak moodustas aastail 1909—1913 keskmiselt 7 miljardit puuda, 1914. aastal — 6,9 miljardit puuda, 1916. aastal langes kuni 5,1 miljardi puudani ja 1917. aastal 5 miljardi puudani. Sealhulgas toiduteraviljade saak vähenes sõjaeelse viie aasta keskmisest, mis oli 2,8 miljardit puuda, 2,2 miljardi puudani aastail 1916—1917 ja söödateraviljade (kaer ja oder) saak sõjaeelsest viie aasta keskmisest, mis oli 2,1 miljardit puuda, 1,1 miljardi puudani 1916. aastal.

Põllumajandussaaduste eksport lakkas peaaegu täielikult. Kuivõrd suur oli vähenemine, näitavad järgmised arvud ekspordi kohta aastail 1913 ja 1916.

	1913. a.	1916. a.
Teraviljad (miljonites puudades)	648,0	2,7
Lina (miljonites puudades)	18,6	7,4
Kanep (miljonites puudades)	3,3	1,2
Või (miljonites puudades)	4,8	0,6
Munad (miljardites tükkides)	3,6	0,1
Harjased (tuhandetes puudades)	158,7	0,4

Toitluskriis. Kui võtta arvesse, et enne sõda vähendas ainuüksi teraviljaeksport elanikkonnale minevate toiduainete hulka 600—750 miljoni puuda võrra, siis väljaveo täielikul lõppemisel poleks eespool nimetatud viljasaakide vähenemine tohtinud toitlustamises katastroofi tekitada. Kuid katastroof oli juba 1916. aastal käes. Selle põhjuseks ei olnud ainuüksi põllumajandustoodangu vähenemine, vaid seda tingis kogu majanduselu laostumine ja valitsuse poliitika toiduainetega varustamisel. Suunates kogu tööstusliku tootmise sõja vajaduste rahuldamisele, jättis valitsuse poliitika küla ilma niihästi tootliku kui ka isikliku tarbimise kaupadest. Küla ei lakanud üksnes külvamast, vaid loobus ka oma vilja müügist, eriti

kui paberraha intensiivsel väljalaskmisel hakkas selle väärtus langema. Juba 1915. aastal esines toitluskriis mitte ainult linnades, vaid andis end tunda ka sõjaväe varustamisel ja isegi külas.

Kuna tavaliste abinõudega ei saadud toiduainetega elanikkonna varustamisel esinevaid raskusi lahendada ega põllumajandust ja põllumajanduslikku turgu reguleerida, siis püüti asutada samasuguseid reguleerivaid organisatsioone, nagu neid esines tööstuses ja transpordis. 1915. aasta augustis asutati Eriline Toitlusnõupidamine. Sellel olid vormiliselt nõuandvad funktsioonid, kuid esimehel ja tema kohalikel «volinikel» — kuberneridel olid laiaulatuslikud, peaaegu diktaatorlikud volitused.

Sellest ajast alates läks elanikkonna jaoks toiduainete varumine (välja arvatud sõjavägi, kellele toiduainete varumine jäi sõjaväevõimude kätte) valitsuse ning osaliselt linna ja semstvo kohalike omavalitsuste kätte. Valitsuse tsentraliseeritud aparaat varus 1914/1915. aastal 305 miljonit puuda, 1915/1916. aastal 502 miljonit puuda ja 1916/1917. aastal 540 miljonit puuda toiduaineid. Teiste sõnadega, riikliku varumise teel võeti ära peaaegu kogu kaubaline teravili, mistõttu vaba viljaturgu ei saanud olla. Kuid selline olukord ei olnud veel kaugeltki toitluskriisi eduka likvideerumise tõendiks. Varumine baseerus kindlate hindade süsteemil, mis rahaväärtuse langemisel ja tööstuskaupade hindadest erinemise puhul kaugeltki ei rahuldanud tootjaid.

Pärast seda, kui ka osalised rekvisitsioonid enam ei aidanud, otsustati 1916. aasta detsembris sisse seada toitluskoormus, mille abil tuli koguda 772 miljonit puuda vilja. Kuid enne Veebruarirevolutsiooni seda abinõu ei rakendatud. Ajutise valitsuse esimese põllutööministri Šingarjovi tunnistuse järgi riigi käsutuses 1917. aastal mingisuguseid viljavarusid polnud ja 1917. aasta märtsi algul «oli minuteid, mil Petrogradis ja Moskvas jätkus vilja ainult mõneks päevaks, ja esines sadade tuhandete sõduritega rindelõike, kus viljavarusid oli ainult pooleks päevaks».[34]

Transpordikriis. Kolossaalne korralagedus hõlmas ka transpordi. Me juba näitasime, et töötamine sõja jaoks tõmbas peamised masinaehitus-, veduriehitus- ja metallurgiatehased, nagu Sormovo, Putilovi, Brjanski, Kolomna jt. tehased vedurite, vagunite, rööbaste jm. tootmisest kõrvale.

Raudtee jaoks seadmeid valmistavate tehaste tootlikkus langes süstemaatiliselt, kuigi vajadused sõja-aastail üha suurenesid. 1915. aastal andsid raudteed vene tehastele tellimusi 3170 veduri, 3430 reisi- ja 88 959 kaubavaguni ehitamiseks. Tellimuste täitmine edenes aeglaselt ja raudteetransport sai aastail 1914—1916 kõigest 2188 vedurit ehk keskmiselt 729 vedurit aastas, kusjuures 1916. aastal sai raudtee kõigest 576 vedurit. Vagunite toodang, mis aastail 1914—1915 ulatus 32 000-le, alanes 1916. aastal 21 000 vagunile ehk 47%-le tehaste üldisest tootlikkusest.

[34] «Известия по продовольственному делу» № 1, 1917.

Rööbaste toodang moodustas 1916. aasta jaanuaris kõigis kaheteistkümnes rööpavaltsimistehases kokku 1 364 000 puuda ja aprillis — 1 079 000 puuda, mis arvatavast vajadusest moodustas hädavaevalt poole.

Silmas pidades raudtee jaoks vajalike seadmete tootmise katastroofilist olukorda vene tehastes, võttis valitsus juba 1915. aasta algul vastu otsuse suure tellimuse andmiseks välismaale. Kuid lähtudes orjastavast Londoni kokkuleppest tegi Inglismaa tellimuse täitmise (ka teiste maade, nagu Ameerika Ühendriikide poolt) sõltuvaks kulla saatmisest Inglismaale. Inglise šailokid üldse ei kiirustanudki tellimuste täitmisega. Suurel hulgal vaguneid ja vedureid hakkas saabuma alles 1917. aastal, pärast seda kui transport oli Venemaal jõudnud vältimatu katastroofini ja tsaarivalitsus oli juba kukutatud.

Kuid juba 1915. aastal oli selge, et vene raudteed ei suuda täita sõja poolt esitatavaid nõudmisi. Üha pingelisemat transporditööd nõudsid mitte ainult otsesed sõjalised veod, vaid ka sõjapõgenike suurenev vool, evakueerimised, importseadmete ja varustuse veod, linnade ja sõjaväe toitlustamine jne. Vagunite ööpäevane laadimine suurenes kogu raudteedevõrgus 58 000 vagunilt 1913. a kuni 91 500 vagunini 1916. a. ja nende läbijooks ulatus kuni 3 miljardi vagun/verstani 1916. a. 1,9 miljardi vagun/versta vastu 1913. aastal.

Raudteed polnud võimelised neile langenud mittejõukohast ülesannet täitma, üha suurenevaid sõjalisi, toiduainete ja muid vedusid teostama. Olukorda ei parandanud ka Erilise Nõupidamise loomine vedude alal. See bürokraatlik organ ajas, nagu teisedki riikliku reguleerimise organid, mitmesuguste eesõigustatud «väljaspool järjekorda» olevate saadetistega olukorra veelgi segasemaks. Sealjuures ei kasutatud neid eesõigusi alati sihipäraselt, vaid kasutati ära spekulatsiooni otstarbel. Erilise Nõupidamise plaanide järgi veeti sõjalisi veoseid, intendantuuri varasid, metalli riigikaitseettevõtetele, rööpaid, kivisütt, naftat, ehitusmaterjale riigikaitseettevõtetele, toiduaineid pealinnadele ja tööstuskeskustele. Kuna aga üldist riiklikku plaani polnud, siis tohutu hulk veoseid transporditi ilma plaanita, altkäemaksu eest, muud vajalikud veosed aga vedelesid kuude viisi jaamades, kus nad riknesid või varastati ära.

Seoses Vene vägede suvise pealetungiga 1916. aastal pidid raudteed teostama tohutul hulgal sõjalisi vedusid. Seetõttu tagala majanduslike vajaduste teenindamine raudteetranspordi poolt ja viimase veovõime järsult halvenes. Vedude «plaanikindlust» hakati teostama rangemalt, milleks loodi eriline Korraldav Komitee. Kuid olukorda see ei parandanud. Kui Vladivostokki saabus Ameerika Ühendriikidest 10,2 miljonit puuda rööpaid, siis ei tulnud Siberi raudtee nende transportimisega ettenähtud tähtajaks toime. Väga raskeks kujunes lina ja nisu toimetamine Arhangelski sadamasse nende saatmiseks Inglis- ja Prantsusmaale. Sõjatehased kannatasid teravat metalli- ja kivisöepuudust, Korraldav Komitee aga oli sunnitud metalliveo norme vähendama. Lõuna- ja keskpiirkonna

raudteed ei suutnud Donetsi basseini jaamadesse kuhjunud sütt ära vedada. Samal ajal, kui pealinnade ja tööstuskeskuste elanikud nälgisid, riknes Uralskis, Kaspia mere ääres, Volgal ja Donil tohutul hulgal kala, liha ja vilja.

Transpordi katastroof süvenes. Seisma jäänud veoste ummik ulatus raudteedel juba 1916. aasta algul 150 000 vagunini, milledest 50 000 vagunit olid väljaspool järjekorda olevad veosed. 575 jaama olid laadimistöödeks üldse suletud. See kõik oli tõsiseks ohuks mitte ainult elanikkonna, vaid isegi sõjaväe varustamisele.

Seepärast, kui ilmnes transpordi paratamatu katastroof, sai selgeks ka üldise sõjalise katastroofi vältimatus. Ega muidu poleks sõjaväe tsensuur juba 1916. aasta algul keelanud igasugused teated ajakirjanduses ükskõik milliste korralageduse juhtude kohta transpordis.

Sõja finantseerimine ja korralagedus riigi rahanduses. Kolossaalseid kulusid, mida sõda nõudis, ei suudetud muidugi üldiste eelarveliste vahenditega katta. Langes ära ka korralise eelarve üks tähtsamaid tuluallikaid — viinamonopol —, mis viimaseil aastail andis kuni 900 miljonit rubla ehk kuni 28% kõigist tuludest. Töötavate rahvahulkade jõukus sõja tõttu langes, nende poolt mitmesuguste saaduste tarbimine vähenes, mistõttu kaudsete maksude laekumine alanes. Need aga moodustasid eelarve tuludest kuni 20%. Valitsus suurendas kaudseid makse, kavatsedes sellega viinamonopoli osas ärajäänud tulusid asendada, kuid maksude laekumine vähenes. Alles 1916. aasta teisel poolel tehti katseid sõjaajal rikastunud kodanlaste ja mõisnike lisakasumite maksustamiseks ja tulumaksu kehtestamiseks. Lisakasumite maksustamine andis tühise laekumise 55 miljoni rubla suuruses summas, tulumaksust saadav tulu aga projekteeriti 1917. aastaks 130 miljoni rubla suuruses summas. Korralise eelarve defitsiit üha suurenes. Tohutu suurte sõjaliste kulude katmiseks tuli leida muid allikaid.

Sõja-aastate eelarveliste tulude ja kulude üldsumma väljendus järgmistes arvudes (miljonites rublades):[35]

	1914. a.	1915. a.	1916. a.	1917. a.
Tulud kokku	4556	11 203	17 781	19 128
Sealhulgas:				
korralised	2898	2 828	3 974	5 700
erakorralised ilma laenudeta	8	196	327	680
laenudest	1595	8 143	13 449	12 718
Kulud kokku	5743	11 703	18 101	31 380
Sealhulgas:				
korralised	2927	2 643	2 922	4 800
erakorralised ilma sõjaliste kuludeta	276	194	230	580
sõjalised kulud	2540	8 818	14 573	25 200

[35] Г. Дементьев, Государственные доходы и расходы России и положение казначейства за время войны с Германией и Австро-Венгрией до конца 1917 г.

Seega ulatusid sõja läbi tekkinud kulud nelja aasta (1914—1917) jooksul 51 miljardi rublani, millest kuni 1917. aasta septembrini kulutati sõja otstarbeks ära 41,4 miljardit rubla. Sõjalised kulud ööpäeva kohta suurenesid 25,7 miljonilt rublalt 1915. aastal kuni 41,7 miljoni rublani 1916. aastal ja kuni 58,4 miljoni rublani 1917. aasta esimesel kaheksal kuul. Osaliselt põhjustas seda suurenemist rubla väärtuse langemine, kuid see suurendas eelarve reaalseid raskusi veelgi. Korraline eelarve suurenes maksude tõstmisest hoolimata nelja aasta jooksul üldse 2 korda — 2,96 miljardilt rublalt 1914. aastal kuni 6,41 miljardi rublani 1917. aastal ja andis korraliste tulude üldsummaks 16,8 miljardit rubla. Eelarve defitsiit ilma laenudeta ulatus nelja aasta jooksul 49 miljardi rublani.

Selleks, et sõjakulusid ja eelarve defitsiiti katta, tehti sõja-aastate jooksul, kuni 1917. aasta septembrini, 42,5 miljardi rubla suuruses laene, sealhulgas välislaene 8,5 miljardit rubla, pikaajalisi siselaene 11,6 miljardit rubla ja lühiajalisi siselaene 21,5 miljardit rubla. Neist laenudest laekus riigieelarvesse tegelikult 35,9 miljardit rubla, millest sõjaga seotud kulude katteks läks 23,9 miljardit rubla. Teiste sõnadega, laenudest umbes 60% läks otseselt sõjaliste kulude katteks, ülejäänud osa läks üldiste eelarveliste defitsiitide katteks. Selle tagajärjel suurenes Venemaa riigivõlg 8,8 miljardilt rublalt 1. jaanuaril 1914. aastal 43,9 miljardi rublani 1. juuliks 1916. aastal ja 60 miljardi rublani 1. jaanuariks 1917. aastal.

Siselaenud, eriti aga pikaajalised laenud, realiseerusid vaevaliselt. Suur osa nendest läks realiseerimis- ja tellimiskulude katteks pankadele, teine osa jäi realiseerimatult pankade portfellidesse. Peale pika- ja lühiajaliste laenude laskis valitsus välja niinimetatud «riigikassa lühiajalisi 5%-lisi võlakohustusi», «diskonteeris» need Riigipangas ja kasutas neid osaliselt nagu paberrahagi riiklike hangete eest tasumiseks. Selliseid lühiajalisi võlakohustusi tsirkuleeris 1. jaanuaril 1917. aastal 9,8 miljardi rubla suuruses summas, s. t. peaaegu sama palju kui paberrahagi.

Välislaene oli palju väiksemas summas kui siselaene. Kuid nad olid sõja pidamiseks väga tähtsad, olles otseselt seotud relvastuse ja sõjamoona — kahurite, mürskude, relvade, lõhkeainete ja intendandivarustuse — välistellimustega. Peale selle tasuti sõjaliste välislaenude abil endiste riigivõlgade intresse, kindlustati rubla kurssi ja teostati arveldusi vastavalt vene tööstusettevõtete ja pankade kohustustele. Seega suurendasid välislaenud tsaari-Venemaa sõltuvust liitlastest. Viimased andsid Venemaale laene ja krediiti ainult sel tingimusel, et see ostaks neilt sõja jätkamiseks vajalikku sõjavarustust, mis muutis niigi juba orjastavad laenutingimused veelgi raskemaks.

Vene kulda oli sõja algul, 10. juulil 1914. aastal, välismaal üldse 666,3 miljonit rubla, sellest prantsuse pankades — 463 miljonit, Saksamaal — 110,9 miljonit ja Inglismaal — 80,9 miljonit

rubla.[36] Peale selle oli hoiuseid erapankades ja muid kohustusi. Normaalsetes oludes oleks nendest summadest tavalisteks krediidi kindlustamise operatsioonideks, tööstusettevõtete ja pankade laenude ja erakohustuste intresside tasumiseks ning rubla kursi säilitamiseks piisanud kauaks ajaks.

Sõda aga kummutas kõik need arvestused. Välispangad kuulutasid sõja alates välja moratooriumi, Vene kullahoiused külmusid pikaks ajaks kinni, uue valuuta juurdevool aga lõppes. Venemaa vanade sõjaeelsete kohustuste järgi tasumises ja uute sõjaliste kulude katmises tekkis väga raske olukord. Nende hoiuste arvel hakkas Vene riigikassa välja andma lühiajalisi võlakohustusi. Prantsuse pank avas 500 miljoni frangi suuruse krediidi nende võlakohustuste diskonteerimiseks, kuid ainult vene tööstusettevõtete ja pangaasutuste vanade võlgade katmiseks. Inglise pank nõustus avama 20 miljoni naelsterlingi suurust krediiti, kuid nõudis selle summa arvel Inglismaale 8 miljoni naelsterlingi väärtuses kulla saatmist ning lühiajaliste kohustuste diskonteerimist ülejäänud 12 miljoni naelsterlingi ulatuses tingimusel, et krediite kasutatakse ainult Ühendatud Kuningriigis ja sõjalisi tellimusi antakse ainult Ühendatud Kuningriigile. Ameerika Ühendriikide pangad (Morgan ja National City Bank) keeldusid üldse riigikassa võlakohustusi diskonteerimast ja pakkusid ainult väikest lühiajalist krediiti rasketel tingimustel (koos kõigi kuludega kuni 7%).

Muide, juba esimesel sõja-aastal andis Venemaa välismaale tellimusi 375 miljoni rubla eest, sealhulgas Inglismaale 183 miljoni rubla ja Ameerika Ühendriikidele 155 miljoni rubla eest. Kuld saadeti Inglismaale, krediidid ammutati tühjaks, oli vaja uusi laene ja krediite.

Sellest ajast peale algasid pikaajalised rahanduslikud läbirääkimised ja nõupidamised Venemaa ja Inglismaa ning Venemaa ja Prantsusmaa vahel, vähemal määral aga ka Ameerika Ühendriikidega, Jaapaniga ja Itaaliaga, samuti aga ka läbirääkimised nende maade omavaheliste kombinatsioonide ja arvelduste kohta sõja finantseerimises ja sõjalaenude osas.[37] Vene valitsuse kõigile protestidele vaatamata ja hoolimata sellest, et Venemaa Riigipanga kullavarud olid otsa lõppemas, jäi Inglismaa kindlalt oma nõudmise juurde, et krediidi avamiseks tuleb temale Venemaalt saata kulda. Ja mida väiksemaks Vene kullavarud jäid ja mida suuremasse sõltuvusse Inglise pankadest Vene valitsus langes, seda rangemaks Inglise pankade nõudmised läksid. Inglismaa muutus Vene impeeriumi rahanduse täielikuks peremeheks ja korraldajaks, tõrjudes kõrvale Prantsusmaa, kes enne sõda oli selles suhtes olnud domineerival positsioonil.

---

[36] Nende ja edaspidiste arvude allikaks on — данные Особой канцелярии по кредитной части, отд. II, ст. 1, 1914 г., д. 2 и 3, архив НКФ.

[37] Pikemalt vt. selle kohta artiklis: А. Сидоров, Влияние империалистической войны на экономику России в «Очерках Октябрьской революции», т. I, samuti tema sama pealkirjaga doktori dissertatsioonis 1943. a.

Lisaks rasketele laenutingimustele püstitas Inglismaa väga ranged tingimused ka Venemaa jaoks sõjamoona ja relvastuse tootmise alal. Vene tellimuste ja nende finantseerimise tingimuste ühtlustamiseks ja reguleerimiseks loodi Londonis Inglise-Vene Riiklik Komitee. Kogu tellimuste täitmise, riiklike krediitide lubamise, tellitud esemetele Inglise valitsuselt väljaveolubade saamise, valuuta hankimise jne. protseduur oli niivõrd keerukas ja kohmakas, et vene eratehased Riikliku Komitee poole ei pöördunudki, vaid eelistasid tellimuste tavalist teed — komisjonäride kaudu —, ehkki see oli kallim. Kuid Vene valitsus oli sunnitud isegi riiklike tellimuste puhul Ameerika Ühendriikidele, kui see toimus Inglismaa vahendusel, kasutama seda keerukat ja kohmakat Inglise-Vene komitee protseduuri. Inglismaa hakkas ise Ameerika Ühendriikidest tellima mõnesuguseid tööpinke ja asutas selleks erilise keskorgani. Esinedes Vene tellimuste vahendajana Ameerika Ühendriikides, hakkas Inglismaa nõudma, et ka Vene tellimused läheksid selle Inglise-Vene Komitee kaudu. Kõik see tegi tellimused väga kalliks. Üks Petrogradi tehas tellis komitee kaudu lõhkamismasina, mis läks maksma tuhat naelsterlingit. Ameerikas aga maksis see masin koos saatekuludega Venemaale kaks tuhat dollarit, s. o. 2,5 korda vähem. Uraali Mäemetallurgiatehas tellis torusid aurukatlale, mis läksid komitee kaudu tellides maksma 330 naelsterlingit, neid tootva tehase poolt väljakuulutatud hinnaks aga oli 127 naelsterlingit. Lisakulude suurendamisel nõudis Inglismaa ka veel nende tasumist valuutas. Inglismaa, kasutades oma domineerivat positsiooni tsaari-Venemaa finantseerimises, muutus niiviisi Vene sõjaliste välistellimuste alal olukorra peremeheks.[38]

Hilisemail andmeil[39] moodustas Venemaa välismaiste sõjavõlgade üldsumma maailmasõja aastate eest, kui arvata maha see osa võlgadest, mis kustutati väljaveetud kullaga ja teiste kohustustega, 7,68 miljardit rubla, millest Inglismaale võlgneti 5,37 miljardit rubla, Prantsusmaale — 1,49 miljardit ja Ameerika Ühendriikidele — 553 miljonit rubla. Ehkki kõik need kulud sõja vajadusteks ei läinud, nõudsid seda tohutut summat Venemaalt koos kõrgete intressidega ja muid ebasoodsaid kitsendusi tehes tema liitlased. Nad hindasid Venemaa osavõttu sõjast mitte üldiste huvide seisukohalt, vaid lähtusid tellimustelt ja laenudelt kasumi saamise jõhkrast kaupmehelikust kaalutlusest. Liitlased varustasid Venemaad rahaga orjastavatel tingimustel selleks, et viimane ostaks nende käest sõjamoona ja jätkaks kurnavat sõda. Liitlased meenutasid seda küünilise avameelsusega kohe pärast Veebruarirevolutsiooni, rääkides, et annavad Venemaale laenu, kui vene sõjaväed edasi sõdivad.

[38] МОИА, ф. 336, Совет съездов представителей металлообрабатывающей промышленности, д. 1143, доклад главноуполномоченного в Лондоне.

[39] Л. Пасвольский и Г. П. Моультон, Русские долги и восстановление России, 1925, стр. 167.

See oli Esimese maailmasõja perioodil liitlaste suhetes väga iseloomulik joon. Kui aga Venemaal toimus sotsialistlik revolutsioon ja revolutsiooniline valitsus, täites rahva tahet, lahkus imperialistlikust verepulmast ja loobus tsaari võlgade tasumisest, siis hakkasid Inglismaa ja Prantsusmaa suhtuma Nõukogude vabariiki äärmiselt vaenulikult.

Teiseks sõjakulude katmise allikaks oli paberraha äärmiselt intensiivne väljalase ja kulla vastu vahetamise lõpetamine. Paberraha vahetamine kulla vastu lõpetati kohe sõja algul, 1914. aasta juulis (vana kalendri järgi). Paberraha emissiooni ja rööbiti sellega väärtuse langemist seoses kaubahindade tõusuga iseloomustavad järgmised arvud:

	Ringluses oleva paberraha hulk (miljonites rublades)	Kaubahindade kasvu indeks
1. juulil 1914 a.	1 530	100
1. jaanuaril 1915. a.	2 946	115
1. „ 1916. a.	5 617	238
1. „ 1917. a.	9 103	702
1. oktoobril 1917. a.	17 175	1171

Riigipanga kullafond, mis 1. juulil 1914. aastal moodustas 1744 miljonit rubla ja mis kattis ringluses olevat paberraha 98,2% ulatuses, vähenes paberraha emissiooni niivõrd kiire kasvu juures 1917. aasta 1. jaanuariks 1474 miljoni rublani ja 1917. aasta 1. oktoobriks kuni 1295 miljoni rublani, andes paberrahale katet kõigest 6,8% ulatuses. Kaotanud oma kulla aluse, hakkas paberraha väärtus defitsiidiga eelarve puhul ning tööstusliku tegevuse ja krediidi vähenemisel kiiresti langema, kaubahinnad aga hakkasid kiiresti tõusma, süvendades üldist katastroofilist olukorda veelgi.

Kaubanduse bilansi passiivsuse kasv. Häired rahasüsteemis ja rahaväärtuse langus avaldasid veelgi ebasoodsamat mõju seetõttu, et Venemaa eksport lakkas peaaegu täielikult ja kaubanduse bilanss (seda enam aga maksebilanss) muutus passiivseks. Nii näiteks oli Venemaa väliskaubanduse bilanss sõjaajal järgmine (kõikide piiride kaudu kulgev, miljonites rublades):

	Sissevedu	Väljavedu	Bilanss (+ või —)
Aastail 1913—1914 (kuni 1. juulini)	1470	1697	+227
1914. aasta juuli-detsember . .	297	228	—69
1915. aastal	1131	397	—734
1916. aastal	2675	579	—2096

Seega moodustas väliskaubanduse bilansi passiivsus kahe ja poole sõja-aasta jooksul 2,8 miljardit rubla, s. t. sõjaeelse aktiivse

bilansiga võrreldes ulatus vahe rohkem kui 1 miljardi rublani aastas. See halvendas rubla kurssi välisbörsidel veelgi ja suurendas erakorraliselt kasvanud välisvõlgnevuse tõttu kujunenud ebasoodsa maksebilansi survet.

Korratused krediidi alal. Rahanduses esinevad häired avaldasid ebasoodsat mõju ka krediidile, mida hakati tunduvalt piirama. Nii näiteks vähendas Riigipank lühiajalise kommertskrediidi üht kõige tähtsamat liiki — vekslite diskonteerimist — järgmises ulatuses: vekslite diskonto-operatsioonide bilansiline jääk moodustas 1. oktoobril 1914. aastal 709 miljonit rubla, 1. jaanuaril 1915. aastal — 619 miljonit rubla, 1. jaanuaril 1916. aastal — 382 miljonit rubla, 1. jaanuaril 1917. aastal — 251 miljonit rubla ja 1. aprillil 1917. aastal 211 miljonit rubla. Kärpinud selliselt tööstusele antavaid krediite, krediteeris Riigipank eriti intensiivselt oma peamist «võlgnikku» — riiki: riigi poolt väljalastavaid niinimetatud «riigikassa lühiajalisi võlakohustusi» (riiklikud «vekslid») diskonteeris pank tohutu suurtes summades. Nende võlakohustuste diskontosumma moodustas 1917. aasta 1. jaanuari bilansi järgi 6866 miljonit rubla ja sama aasta 1. oktoobri bilansi järgi — 14 098 miljonit rubla. Seega oli kõigi Riigipanga aktiivsete operatsioonide eesmärgiks riigi ja tema sõjaliste kulude krediteerimine.

Samal ajal esines niihästi Riigipangas kui ka erapankades hoiuste ja jooksvate arvete suur kasv. Nii näiteks olid hoiuste ja jooksvate arvete bilansilised jäägid kogu krediidisüsteemis (Riigipank, erakommertspangad, vastastikused krediidiühistud, linna- ja ühiskondlikud pangad ilma hoiukassadeta) järgmised (miljonites rublades):

	Riigipank	Erapangad ja teised krediidiasutused
1. jaanuaril 1914. aastal	235	3218
1. „ 1915. „	482	3535
1. „ 1916. „	960	4346
1. „ 1917. „	1652	7566

Samal ajal suurenesid hoiused ja säästud (koos protsendipaberitega) hoiukassades 2 miljardilt rublalt 1. jaanuaril 1914. aastal kuni 3,1 miljardi rublani 1. jaanuaril 1916. aastal, kuni 5,2 miljardi rublani 1. jaanuaril 1917. aastal ja kuni 6,9 miljardi rublani 1. oktoobril 1917. aastal.

Seega esines hoiuste ja säästusummade tunduv suurenemine krediidisüsteemis, eriti aga Riigipangas, kus hoiused ja jooksvad arved olid 1917. aastal sõjaeelsega võrreldes 7 korda suuremad. Kuid kui võtta arvesse raha ostujõu langust, siis selgub, et tegelikult oli see akumulatsioon fiktiivne. Veelgi suurem tähtsus oli sellel asjaolul, et Riigipank, kes intensiivselt tõmbas rahvamajandusest ära rahalisi vahendeid, kasutas neid üha suuremal hulgal

mitte tööstuses, põllumajanduses ja kaubanduses, vaid sõjaliste kulude krediteerimiseks. Seega tekkis sõjaajal «fiktiivse» rahakapitali liiga kiire suurenemine ja selle kapitali järjest suurenev kasutamine mittetootlikeks otstarveteks.

Elukalliduse tõus. Põllumajandusliku tootmise vähenemine, häired varustamises, siseturu jaoks kergetööstuse toodete väljalaskmise vähenemine, rubla ostujõu kiire alanemine — kõik see pidi avalduma ellukalliduse kiires tõusus kõigi tarbimisesemete, eriti aga toiduainete osas. Elukalliduse tõus avaldus selles, et rahapalga nominaalne kasv jäi eriti esimestel sõja-aastatel hindade tõusust tunduvalt maha. Selle peamiseks põhjuseks oli ringluses oleva paberraha hulga suurenemine ja väärtuse vähenemine.

Juba esimestel sõjakuudel, 1914. aasta detsembriks, tõusid toiduainete hinnad sõjaeelsega võrreldes 25%, muude kaupade hinnad — 11%. 1915. aasta kevadeks olid leivahinnad tõusnud juba 59%, tööstuskaupade hinnad — 35%. Teise sõja-aasta jooksul tõusid leivahinnad 122%, tööstuskaupade hinnad — 145%. Lõpuks, 1917. aastaks tõusid mitmesuguste kaupade hinnad ühe aasta jooksul 40—200%. Näiteks, kui võtta toiduainete hindade indeksiks 1916. aastal 100, siis 1917. aasta jaanuaris oli see: leival — 141, lihal — 249, köögiviljal — 328, piimal — 191, piimasaadustel — 238 jne. Toiduainete hindade kõige suurem tõus toimus tähtsamates tööstuskeskustes ja suurlinnades, nagu Petrogradis, Moskvas jm. Petrogradis tõusid hinnad 1916. aasta lõpuks 1914. aastaga võrreldes järgmiselt: piimal — 15%, saial — 500%, kooreõil — 830%, jalatsitel ja rõivastel — 400—600%.

Natsionaalse tulu ja rikkuse langus. Kirjeldatud olukord rahva- ja riigimajanduses ning tohutud sõjalised kulud avaldasid kogu rahva heaolule ja tema sissetulekutele äärmiselt negatiivset mõju. Prokopovitši kokkuvõtete järgi langes Venemaa «natsionaalne» tulu, mis sõja eel moodustas 16,4 miljardit rubla, sõjaaastate jooksul järgmiselt (miljardites rublades):

Aastad	Natsionaalne tulu	Elanikkonna tarbimine	Sõjalised kulud
1914—1915 . . .	15,8	11,5	4,3
1915—1916 . . .	13,9	8,7	5,7
1916—1917 . . .	12,2	7,3	7,1

Ehkki need arvud on ligikaudsed, iseloomustavad nad siiski küllaldaselt mitte üksinda rahvatulu üha suuremat äraneelamist sõjaliste kulude poolt, vaid ka aastail 1916—1917 esinenud absoluutset defitsiiti (ligikaudu 2 miljardit rubla), mida tuli katta juba mitte enam «rahva tulust», vaid riigi kapitalifondidest. Üldse neelas sõda esimesel sõja-aastal 27% ja kolmandal sõjategevuse aastal kuni 49,3%, s. t. peaaegu poole kogu rahvatulust. Seda saavutati äärmiselt ränga maksukoorma abil, eriti aga väär-

tust kaotava paberraha intensiivse emissiooni — selle kõige rängema, ruineerivama ja ebaühtlasema maksukoorma abil. Kuid esitatud ligikaudsete arvestuste alusel tuleb nähtavasti arvata, et sõjalised kulud ei neelanud juba kolmandal sõja-aastal mitte ainult kuni poole rahvatulust, vaid et neid kaeti ka maa kapitalifondide arvel, rahva säästusummade kulutamise arvel. Nendesamade ligikaudsete kokkuvõtete järgi moodustasid Venemaa sõjalised kulud ajavahemikul kuni 1917. aasta 1. augustini kuni 19,6% tema «rahva rikkusest», kuni 52% rahvatulust ja kuni 313% tema sõjaeelsetest säästusummadest.

Tööliste olukorra halvenemine. Tööliste olukord muutus sõja ajal, aastail 1914—1917, tunduvalt halvemaks, sest palgatase jäi hindade tõusust maha ning töötingimused halvenesid, kuna tööliste suhtes rakendati poliitilisi ja sõjalisi repressioone, eriti aga militariseeritud ettevõtetes. Reeglina peaaegu igal pool pikendati tööpäeva kohustuslike ületundidega, et täita sõjalisi tellimusi. Puhkepäevade arvu vähendati. Sanitaar-hügieenilised töötingimused ettevõtetes halvenesid, sest ettevõtted olid üle koormatud ja tootmine toimus pidevalt. Seetõttu tööliste haigus- ja õnnetusjuhtumite jms. arv suurenes. Tööliste mobiliseerimisega seoses hakkasid vabrikandid eriti laiaulatuslikult kasutama naiste ja laste tööd, mis oli küll vähemkvalifitseeritud, kuid odavam. Seepärast esines juba 1916. aastal tööpuuduse suurenemine mitte ainult sellistes tööstusharudes, nagu tekstiilitööstus, vaid ka metallurgiatööstuses, kuigi samal ajal tööstus ei tulnud toime tohutu suurte sõjaliste tellimustega. Petrogradis ja mõningates teistes suurtes keskustes organiseeriti 1915. aastal tööbörsid. Kuid nende tegevuse üheksa kuu jooksul võeti 313 900 oma tööd pakkuvast töölisest tööle ainult 237 900. Tööbörsidel tekkis kvalifitseeritud töötatööliste kaader.

Palk, mis sõja-aastail nominaalselt kasvas, jäi reaalselt hindade kasvust tugevasti maha. Nii näiteks oli Moskva tööstuspiirkonna tööliste keskmine aastapalk järgmine (rublades):[40]

Aastad	Kõigi tootmisharude keskmine	Metallitöölised	Tekstiilitöölised puuvilla alal
1913	218	384	210
1914	221	324	202
1915	248	445	221
1916	406	761	320

Nominaalpalk kasvas Moskva ringkonnas: kõigil töölistel — 86%, metallitöölistel — 98%, tekstiilitöölistel — 59,2%. Kaubahinnad aga kasvasid 1916. aasta lõpuks 1914. aastaga võrreldes

[40] «Статистика труда». № 5—7, 1919.

200—300%, kusjuures tööliste poolt esmajärjekorras tarbitavate kaupade hinnad tõusid 5—6 korda ja rohkemgi. Töölise büdžeti väljaminekud suurenesid 1. jaanuariks 1917. aastaks 1913-nda aastaga võrreldes 294% Venemaal keskmiselt ja 306% Moskvas.[41] Seega nominaalpalga suurenemisele vaatamata nälgisid töölised juba 1916. aastal. Katsed militariseeritud tööstuse tööliste üleviimiseks sõjaväelisele natuuras varustamisele ning tsarismi ja kodanluse muud abinõud «elukalliduse vastu võitlemises» mingeid tulemusi ei andnud. Töölised hakkasid varsti aru saama, et nende «toitlusküsimuse» lahendamise teeks on revolutsiooniline võitlus tsarismi ja imperialistliku kodanluse vastu.

Töölisliikumine sõjaajal. Sõjaline kriis ja kapitalistliku majanduse laostumine, mis muutusid üha rohkem üldiseks rahvamajanduslikuks, sotsiaalseks ja poliitiliseks kriisiks, teravdasid ja kiirendasid töölismasside revolutsioniseerumise protsessi üldse, eriti aga muidugi eesrindlike töölismasside osas. Nendele suurtele kvantitatiivsetele ja kvalitatiivsetele muutustele vaatamata, mida sõda töölisklassi koosseisus tekitas, oli sõda, nagu väljendas Lenin, selle revolutsioniseerumise protsessi «võimas kiirendaja».

15 miljoni talupoja ja töölise mobiliseerimine tõmbas otsekohe suure osa tööliskaadrist ja sealjuures kõige kvalifitseerituma osa tootmisest ära, keda mõnigi kord asendati poliitiliselt vähemteadliku elemendiga. Sel asjaolul aga oli väga suur poliitiline tähtsus: ta tõstis sõdurite revolutsioonilist meeleolu. Mõnest ettevõttest võtsid juba esimesed mobilisatsioonid ära kuni 40% tööliskaadrist. Vaatamata sellele, et valitsus ja kodanlus nägid tööliste mobiliseerimises revolutsiooniliste väljaastumiste vastast abinõu, nõudsid majanduslikud vajadused kvalifitseeritud tööliste töölejätmist, eriti aga sõja jaoks töötavates ettevõtetes, mida hakatigi rakendama pärast tööstuse militariseerimise süsteemi sisseseadmist. Eriti suur poliitiline tähtsus oli siinjuures sellel, et suurtehaste laiendamise ja uute suurtehaste ehitamise tõttu tööstuse kontsentratsioon sõjaajal suurenes. Nii näiteks töötas 1. jaanuaril 1915. aastal 2,5 miljonist töölisest 17,8% väike-ettevõtetes, kus tööliste arv oli alla 100 inimese (väike-ettevõtete arv moodustas 78,4% ettevõtete koguarvust). Suurettevõtetes aga, kus tööliste arv oli üle 500 inimese ja mis moodustasid 5,6% ettevõtete üldarvust, töötas 56,5%. Nendest, peamiselt metallitööstuse suurettevõtetest hakkasid välja kujunema revolutsiooni ettevalmistavad staabid.

Mobilisatsioon kutsus juba esimestel päevadel pärast sõja kuulutamist Peterburis esile suuri streike ja tööliste demonstratsioone. Kuid seoses sõjaaja režiimiga pidid töölisliikumine ja selle juhtkond välja töötama uue taktika. Seepärast algas juba alates sõja esimestest päevadest too propaganda- ja agitatsioonitöö,

[41] «Наемный труд России», под. ред. С. Г. Струмилина, вып. 1, стр. 52.

mille kohta ütles Lenin, et «...ta üksinda kannab sotsialistlikku vilja, revolutsiooni vilja».[42]

II Internatsionaali kuuluvad sotsiaaldemokraatlikud parteid reetsid töölisklassi. Sõja algusest peale kutsusid nad töölisklassi üles toetama «oma» valitsust, «kaitsma isamaad». Ainuüksi bolševikud eesotsas Leniniga tegid sihikindlat rahvusvahelist revolutsioonilist propagandat. Lenin paljastas väsimatult II Internatsionaali liidrite reeturlikkust, organiseeris revolutsioonilisi elemente võitluseks imperialismi ja sõja vastu. Vastukaaluks II Internatsionaali sotsiaalšovinistide üleskutsetele kodanliku isamaa kaitsest püstitas Lenin loosungi oma valitsuse lüüasaamisest imperialistlikus sõjas kui iga sotsiaaldemokraatliku partei võitlusloosungi ükskõik millisel imperialistlikul maal. Lenin luges tsaari-Venemaa sõjalist kaotust kõige väiksemaks paheks rahvale, sest sellega oleks kergenenud võit tsarismi üle. Vastukaaluks reeturlikele üleskutsetele kodurahust püstitas Lenin imperialistliku sõja kodusõjaks muutmise loosungi.

Elukalliduse tõus ja toitluskriis pidid kujunema revolutsioniseerivaks momendiks. Toitlusküsimuse poliitiline tähtsus töölisele oli üks teemadest, mis oli kõige arusaadavam isegi väheteadlikele rahvahulkadele. Sel pinnal tõmmati mees- ja naistööliste laiad hulgad kiiresti revolutsioonilisse liikumisse.

1915. aasta aprillis Petrogradis ja Moskvas alanud «toitlusrahutused» levisid järk-järgult paljudesse kohtadesse ja omandasid poliitilise iseloomu, valmistades ette pinda kodusõjaks. Lenin pidas juba siis vajalikuks kasutada toitlustamise alal esinevaid raskusi masside revolutsioniseerimiseks, et «selgitada massidele... et on olemas suurim ajalooline tõukejõud, milline sünnitab ennenähtamatu kriisi ja nälja ning äraarvamatuid viletsusi. Selleks tõukejõuks on sõda...».[43]

Kõik see, mida siin on räägitud töölisklassi ja üldse töötava rahva olukorrast esimestel sõja-aastatel, on selgituseks ka töölisliikumise iseloomule neil aastail. Arvulised andmed streigiliikumise kohta (vabrikuinspektsioonile alluvates ettevõtetes) sõja-aastail on esitatud järgmises tabelis:[44]

Aastad	Streikide arv	Streikivate tööliste arv (tuhandetes)
1914 (august—detsember)	68	34,7
1915	928	539,5
1916	1284	951,7
1917 (jaanuar-veebruar)	1300	676,3

[42] «Ленинский сборник» II, стр. 204.

[43] Sealsamas, stp. 354.

[44] «Рабочее движение в годы войны», сборник Центроархива; «Материалы по статистике труда», 1920 г. 1914. aasta kohta esitatud arvud on vabrikuinspektsiooni andmete järgi esitatud arvudest mõnevõrra erinevad. Vt. eespool lk. 346.

Esitatud arvud illustreerivad selgesti streigiliikumise kiiret kasvu. 1917. aasta esimesel kahel kuul esines streigiliikumise järsk tõus ning streikide arv oli suurem kui aastail 1915 ja 1916 kogu aasta jooksul.

Streigiliikumist alustasid tekstiilitöölised, lõppetappidel aga olid eesotsas metallitöölised. Streigiliikumise ja tema kõige selgemini väljendatud poliitiliste nõudmiste keskuseks kujunes Petrograd, kus juba alates 1915. aasta teisest poolest streigid omandasid tormilise iseloomu ning esines aktiivset relvastatud vastupanu politseile ja sõjaväele. Juba 1916. aasta septembris tegi Petrogradi sõjaväeringkonna ülem teatavaks, et kõik tööle mitteilmunud töölised antakse sõjakohtu kätte (s. t. kuuluvad tegelikult mahalaskmisele). Kuid ka need sõjalised surveabinõud ei suutnud liikumist peatada.

Alates 1916. aasta oktoobrikuust algab Petrogradi ja Moskva töölisliikumises poliitiliste ja revolutsiooniliste nõudmiste üldise ja massilise kasvu periood, toimudes vahetul «leninlikul põrandaalusel» juhtimisel ning bolševistlike loosungite ja agitatsiooni mõjutusel. 1917. aasta esimestel kuudel astub Piiteri proletariaat välja, olles juba täielikult ette valmistatud hävitava löögi andmiseks tsarismile ja seejärel kogu kapitalismi süsteemile Venemaal.

Petrogradis algas 18. veebruaril 1917. aastal Putilovi tehase tööliste streik. 22. veebruaril streikisid enamiku suurettevõtete töölised. 23. ja 24. veebruaril toimusid suured poliitilised demonstratsioonid ja streikis kuni 200 000 töölist. 25. ja 26. veebruaril haaras revolutsiooniline liikumine kogu Petrogradi tööliskonna ja demonstratsioonid hakkasid üle kasvama ülestõusukatseteks.

Teistes tööstuskeskustes ja isegi sellistes nagu Moskva domineerisid töölisliikumises algul puhtmajanduslikud nõudmised. Kuid ka siin saavutasid elukalliduse ja majanduslike nõudmiste pinnal tekkinud streigid bolševike poliitilise juhtimise ja tööliste poolt valitsuse sõjalistele repressioonidele vastupanu osutamise tõttu laialdase poliitilise tähtsuse. Sellisteks streikideks olid mahalaskmistega lõppenud streigid Kostromas ja Ivanovos 1915. aasta suvel, Tveri manufaktuuritehastes, Tuula ja Brjanski tehastes 1916. aastal, Nižni Novgorodi vabrikutes jm. Niisama intensiivselt hakkas töölisliikumine alates aastaist 1915—1916 arenema Lõunas, minnes siin samadel põhjustel majanduslikelt võitlusvormidelt üle poliitilistele nõudmistele ja politseile aktiivsele vastuhakkamisele. Sellisteks olid streigid Taganrogi metallurgiaettevõtetes, Mariupoli ja Doni ringkondade kaevandustes, Nikolajevi laevahitustehastes, Bahmuti ja Gorlovka rajoonide kaevandustes ja ettevõtetes, mis lõppesid veriste kokkupõrgetega, ning lõpuks Bakuu naftapiirkonnas jm. Kõigil neil streikidel, ehkki nad algasid majanduslikul pinnal ja ei lõppenud alati tööliste võiduga, oli väga suur tähtsus seetõttu, et nad valmistasid ette ääremaade töölismasse tsarismile koos Petrogradi töölistega purustava löögi andmiseks.

Tööliste revolutsiooniline võitlus leidis soldatite, sinelitesse pandud talupoegade, poolehoidu ja toetust. Nii näiteks tulistasid juba 1916. aasta oktoobris Petrogradis Louis Renault' autotehases streigi mahasurumiseks väljakutsutud soldatid mitte töölisi, vaid politseinikke.[45]

1917. aasta esimesed kaks kuud möödusid üha suureneva töölisliikumise, pidevate streikide tähe all. Streikijaid oli jaanuaris 244 000 ja veebruaris 432 000 inimest, sellest Petrogradis 200 000 ja Moskvas 161 000 inimest. Poliitilised streigid veebruaris üksnes ei domineeri, nagu see oli veel jaanuaris (66,4%), vaid nad moodustasid juba 95,6% kõigist streikidest. Streikide puhul poliitiliste motiivide ja nõudmiste kasvu tõttu muutus töölisliikumine otsesteks valitsusevastasteks poliitilisteks väljaastumisteks ja avalikuks poliitiliseks võitluseks isevalitsusega. Lähenes revolutsioon.

Veebruarirevolutsioon ja isevalitsuse kukutamine. 18. veebruaril algas Petrogradis streik Putilovi tehases, 22. veebruaril streikisid töölised enamikus Petrogradi suurtehastes. Rahvusvahelisel naistepäeval, 23. veebruaril (8. märtsil uue kalendri järgi), tulid töölised bolševike Petrogradi komitee üleskutsel tänavale demonstratsiooniks tsarismi, sõja ja nälja vastu. Streikivate tehaste töölised tõmbavad kaasa teisi töötavaid töölisi, korraldavad tehaste juures rohkearvulisi miitinguid, satuvad konflikti politseiga. Järgmisel päeval, 24. veebruaril, revolutsiooniline liikumine ja demonstratsioonid ei vähene, vaid suurenevad ja laienevad, tõmmates oma ridadesse juba sadu tuhandeid töölisi. Tööliste-demonstrantide suured mitmekümne tuhande inimese suurused salgad liiguvad mööda linna tänavaid, rutates kesklinna poole. Ilmub suur hulk lippe pealkirjadega: «maha isevalitsus», «maha sõda». Peatänavatel ja kesklinnas sagenevad kokkupõrked politseiga, kusjuures kohale kutsutud sõjavägede poolehoid kuulub ilmselt demonstrantidele.

25. veebruaril hõlmab poliitiline demonstratsioon kogu linna ja kogu töötavat elanikkonda. Kõik tehased, ka kõige mahajäänumad ja väiksemad, streigivad, kaubanduslikud asutused ei tööta, tramm seisab, telefoniühendus on katkenud. Linna üksikutes rajoonides tekkinud poliitilised streigid muutuvad kogu Petrogradi üldiseks poliitiliseks streigiks. 26. veebruaril areneb poliitiline demonstratsioon avalikeks relvastatud ülestõusu katseteks. Demonstrandid desarmeerivad politseid ja relvastuvad äravõetud relvadega, politseijaoskonnad rüüstatakse. Politsei avaldab veel vastupanu, «korratuste» mahasurumiseks väljakutsutud sõjaväeosad aga demonstrante ei takista ja mõnel juhul isegi abistavad neid.

Tsaarivalitsus otsustas liikumise mahasurumiseks ja «korratuste» lõpetamiseks rakendada energilisi abinõusid. 26. veebruaril ühines Pavlovi polgu tagavarapataljoni neljas kompanii, kes

[45] М. Палеолог, Царская Россия накануне революции, 1923, стр. 230.

oli saadetud rahvast tulistama, demonstrantidega ja tulistas politseid. Samal päeval andis bolševistliku partei Keskkomitee välja manifesti, milles kutsuti üles tsaari-isevalitsuse vastase relvastatud võitluse jätkamisele ja revolutsioonilise ajutise valitsuse loomisele. 27. veebruaril ühines juba rida sõjaväepolkusid (Volõõnia, Moskva, Semjonovi jt.) kas otseselt ülestõusuga või loobus selle mahasurumisest.

Soldatid, kelleks olid samad, ainult sinelitesse riietatud talupojad ja töölised, asusid eesrindlike tööliste juhtimisel ülestõusnute ridadesse. 27. veebruari hommikul oli ülestõusnud soldateid 10 000, õhtul — rohkem kui 60 000. Nikolai II telegramm Petrogradi sõjavägede juhatajale Habalovile, mis sisaldas nõudmist «korratuste lõpetamiseks», leidis Habalovi koos käputäie ohvitseridega, ilma sõjaväeta, ülestõusnutest ümberpiiratud Admiraliteedis. Lõpuks hõivati ülestõusnute poolt ka see viimne tsarismi kants ja seejärel ka Peeter-Pauli kindlus. Tulevahetus käis veel politsei ja sandarmitega, kes olid kuulipildujatega pugenud pööningutele redusse. Tsaariministrid ja sõjaväevõimud areteeriti. Revolutsioon oli Petrogradis võitnud. Sõjaväed läksid ülestõusnud rahva poole täielikult üle: 1. märtsi hommikul oli ülestõusnud soldateid 144 700, õhtuks 170 000.[46] Revolutsioonilise rahva võit tsarismi üle oli peaaegu veretu.

Lenin kirjutas, et revolutsioon võitis nii kergesti sellepärast, et temas sulasid ühte «t ä i e s t i e r i n e v a d v o o l u d, t ä i e s t i e r i l a a d i l i s e d klassihuvid, t ä i e s t i v a s t a n d l i k u d poliitilised ja sotsiaalsed taotlused».[47] Revolutsiooni eestvedajaks oli töölisklass kui revolutsiooni hegemoon. Tsarismi vastu võitlesid töölisklassi juhtimisel soldatisinelitesse riietatud miljonilised talupoegade hulgad. Kodanlus astus veebruaris Nikolai II ja tema valitsuse vastu välja, sest ta polnud rahul nende nõrkusega ja tahtis ennetada töölisrevolutsiooni. Liitlased tõukasid vene kodanlust sellele sammule, kartes samuti töölisrevolutsiooni ja Venemaa kui sõjalise liitlase kaotust. Nende «voolude» survel varises mõne päeva jooksul «kokku monarhia, mis oli püsinud sajandeid ja mis jäi kõigest hoolimata püsima aastail 1905—1907, kolm aastat kestnud ülisuurte, üldrahvalike klassilahingute jooksul . . .».[48]

---

[46] «Большевизация Петроградского гарнизона в 1917 г.», Сборник материалов и документов, 1932, стр. V—VI.

[47] V. I. L e n i n, Teosed, 23. kd., lk. 290.

[48] Sealsamas, lk. 285.

AJUTINE VALITSUS JA RAHVAMAJANDUSE LAOSTUMINE

Võimu organiseerimine. Isevalitsuse kukutamisega soldatite ja tööliste poolt kerkis kohe üles uue võimu loomise küsimus. Eesrindlike tööliste teadvuses elasid juba esimese, 1905.—1907. aasta revolutsiooni ajast peale tööliste saadikute nõukogud kui võiduka proletariaadi revolutsioonilise võimu organid.

Kui ülestõusnud töölised ja soldatid olid 27. veebruaril tsaarivalitsuse kukutanud ja poliitilised vangid vanglatest vabastanud, siis suundusid nad nendega koos Tauria paleesse. Koos sinna kogunenud ametiühingulise ja ühistegevusliku liikumise esindajatega ning duuma pahempoolsete sotsialistidest saadikutega moodustasid nad Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu. Tehased hakkasid saatma Nõukokku oma valitud esindajaid. Töölised vaatasid Nõukogule kui võidu saavutanud revolutsioonilise rahvavõimu organile, kes pärast organiseerimist viib ellu kõik rahva nõudmised ja revolutsiooni saavutused, esmajoones aga annab rahvale rahu, maad ja leiba.

Valiti Nõukogu Täitevkomitee. Kuid Nõukogu siiski ei vormistanud ennast võitjaks tulnud proletariaadi ja talupoegade ainsaks riigiorganiks.

Sellal tegid bolševikud tööd otseselt tööliste hulgas. Lenin oli emigreerunud, paljud tema kaasvõitlejad olid asumisel, menševikud ja esseerid aga olid vabaduses. Seepärast vallutasid menševikud ja esseerid, kes lugesid, et revolutsioon on lõppenud ja võim tuleb üle anda kodanlusele, Petrogradi Nõukogus ja tema Täitevkomitees enamiku kohti. Samasugune oli olukord ka teistes linnades.

Sellal otsustasid duuma liberaalsed kodanlikud ringkonnad, kes olid juba poliitilise kriisi kasvamisest peale võtnud elavalt osa kompromisskatsetest, et päästa monarhia revolutsioonist, võtta võim enda kätte, et mitte võimaldada revolutsiooni edasist arenemist. Juba enne esimese Tööliste ja Talupoegade Saadikute Nõukogu kokkutulekut, 27. veebruaril kell 2.30 päeval, kutsuti kokku riigiduuma liikmete nõupidamine (valitsus oli kuulutanud mõni päev enne seda riigiduuma laialisaadetuks), et salajasel kokkuleppel esseeride ja menševike liidritega moodustada Ajutine Komitee. Pärast pikaajalisi vaidlusi, kui saabus teade, et rahva ja sõjaväe ülestõus on saavutanud täieliku võidu, moodustati kell 5 p. l. kiiresti riigiduuma Ajutine Komitee, eesotsas mõisniku ja monarhisti Rodzjankoga, kui kodanluse üleminev võimuorgan kuni Ajutise Valitsuse valimiseni.

1. märtsil leppisid riigiduuma Ajutine Komitee ning Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu Täitevkomitee esseeridest ja menševikest liidrid salaja, bolševike teadmata kokku Ajutise Valitsuse moodustamiseks eesotsas vürst Lvoviga. Ajutises Valitsuses

oli kapitalistide esindajate — kadettide peamehe Miljukovi ja oktobristide peamehe Gutškovi — kõrval ka «demokraatia» esindaja esseer Kerenski.

Valitsuse poliitiline deklaratsioon kiideti heaks. 3. märtsil see kokkulepe sanktsioneeriti Nõukogu Pleenumi poolt ja valitsuse deklaratsioon koos väikeste parandustega avaldati ajakirjanduses. Seega oli loodud «kaksikvõim», omamoodi põiming kahest võimust: kodanluse diktatuurist Ajutise Valitsuse näol ning proletariaadi ja talurahva diktatuurist tööliste ja talupoegade nõukogude näol. Lenin kirjutas sel puhul, et meie revolutsiooni omapära selles just seisnebki, et «Ajutise Valitsuse, k o d a n l u s e valitsuse kõrvale on kujunenud alles nõrk, embrüonaalne, kuid siiski tegelikult kahtlemata olemasolev ja kasvav t e i n e v a l i t s u s: tööliste ja soldatite saadikute nõukogud».[1] Nende liidrid olid vabatahtlikult andnud võimu kodanluse ja kodanlustunud mõisnike esindajatest koosnevale valitsusele. Teise valitsuse «käes pole riigivõimu-organeid, kuid ta tugineb otseselt rahva ilmselt absoluutsele enamusele, relvastatud töölistele ja soldateile».[2]

Kodanliku Ajutise Valitsuse käes asus võimuaparaat, nõukogusid aga sundisid menševikud ja esseerid etendama kodanliku valitsuse autoriteedi tugevdaja osa. Millega seletada, et nõukogudes oli algul enamus menševike ja esseeride käes? Millega seletada, et võidu saavutanud töölised ja talupojad andsid võimu vabatahtlikult kodanlikule Ajutisele Valitsusele? Lenin seletas seda sellega, et Venemaa oli väikekodanlik maa, kõige teadlikum ja organiseeritum osa proletariaadist aga oli rindel. Seepärast haarati poliitikas kogenematud laiad massid kaasa väikekodanliku stiihia poolt, mis kergitas pealispinnale menševike ja esseeride väikekodanlikud parteid. Revolutsiooni esimesest edust joobunud laiad massid nõustusid menševike ja esseeride mõjul võimu kodanlusele jätma, arvates, et kodanlus ei hakka nõukogude tööd segama.

Ajutise Komitee ja seejärel ka Ajutise Valitsuse koosseisu kuulusid riigiduuma parempoolsete parteide esindajad — oktobristid, suuremalt osalt kadetid ja üks trudovik. Selline valitsuse koosseis garanteeris, et revolutsioonilise rahva ootused ja saavutused jäävad valitsuse poolt ellu viimata. Valitsuse ja Nõukogu poolt heakskiidetud deklaratsioonis oli muuhulgas mainitud ka poliitilist amnestiat, kodanikuvabadusi, rahvuslikku üheõigusliikkust, revolutsiooniliste sõjavägede Petrogradi jätmist jm., samuti aga ka Asutavat Kogu, kes pidi kindlaks määrama valitsemisvormi. Kuid need olid vaid lubadused, millede eesmärgiks oli rahvahulkade petmine ja kodanluse võimu tugevdamine.

Juba oma olemuselt polnud Ajutine Valitsus võimeline lahen-

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 24. kd., lk. 19.
[2] Sealsamas, lk. 41.

dama mitte ühtki riigi poliitilise ja majandusliku elu tähtsamat ja olulisemat küsimust.

Ajutine Valitsus tegi kohe katset monarhia ja rahva poolt vihatud dünastia säilitamiseks. Alles tööliste ja soldatite survel loobus ta monarhia taastamise katsetest. Ajutine Valitsus ei saanud lõpetada imperialistlikku sõda, sest ta oli üksnes imperialistlike läänеriikide agendiks ja nende tahte täitjaks ning taotles ka ise imperialistlikke eesmärke. Kuid oma imperialistlikke sõjalisi taotlusi maskeeris ta «demokraatlike» loosungitega, sisendades rahvamassidele, et pärast tsarismi kukutamist ei omavat sõda enam imperialistlikku iseloomu ja sõja ülesandeks olevat nüüd vabastatud kodumaa kaitsmine. Aktiivset abi osutasid kodanlusele selles menševikud ja esseerid, kellele järgnesid poliitikas kogenematud talurahva massid ja osaliselt ka töölised. Lenin näitas, et revolutsiooniline kaitsesõjapoliitika oli revolutsiooni edasise arenemise ja edu kõige õelam vaenlane.[3]

Ka Ajutise Valitsuse esimese koosseisu majanduslik ja sotsiaalne poliitika oli samasuguse reaktsioonilise ja rahvavastase iseloomuga. Ta ei saanud (ega tahtnudki) likvideerida korralagedust rahvamajanduses, sest just raske majanduslik olukord ja sõjatööstus andsid kapitalistidele lisakasumeid. Kodanlik valitsus ei saanud ega tahtnud töölisklassi olukorda parandada, tõsta palka ja sisse seada 8-tunnilist tööpäeva, sest see oleks vähendanud kapitalistide kasumeid. Kodanluse ja mõisnike valitsus ei saanud lahendada ka agraarküsimust, sest see riivas mõisnike ja ka kodanluse enda huve. Viimane oli ka maad omandanud ega võinud lubada sedaliiki eraomandi kaotamist, kartes, et kaotatakse ka eraomandi kõik muud liigid. Seepärast ei olnud valitsuse 2. märtsi deklaratsioonis ühtki sõna maa üleandmisest talurahvale, valitsuse edaspidiste korraldustega aga kirjutati ette talupoegade poolt igasuguste maa ülevõtmiste mahasurumine sõjalise jõu abil.

Mitte mingisuguseid olulisi muudatusi Ajutise Valitsuse poliitikasse ei toonud ka tema hilisemad reorganiseerimised mai- ja juunikuus, mil koalitsiooni alusel tulid valitsusse ka esseerid ja menševikud, sest ka see valitsus juhindus kodanlikust programmist ja püüdis iga hinna eest vältida sotsiaalset revolutsiooni. See kujutas endast menševike ja esseeride üleminekut kontrrevolutsioonilise kodanluse leeri. Revolutsiooni arenedes reaktsioon suurenes ja kontrrevolutsiooniline kodanlus püüdis likvideerida kõik revolutsiooni saavutused. Kodanlik valitsus, keda tema sotsiaal-majanduslikus poliitikas toetasid menševikud ja esseerid, asus avaliku kontrrevolutsiooni teele ja tõukas maa kodusõtta.

Neil tingimustel oli selge, et revolutsiooni esimesel etapil rahvamassides Ajutise Valitsuse ja «kaksikvõimu» suhtes kujunenud usalduslikule suhtumisele pidi vältimatult tulema kiire lõpp ning kogu võim pidi riigis koonduma kas Ajutise Valitsuse kätte, mis oleks tähendanud kontrrevolutsiooni, või nõukogude kui võiduka

[3] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 45.

rahva organite kätte, mis tähendas revolutsiooni edasist arenemist ja üleminekut kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile.

Kuid selleks oli vaja teha suurt ja kestvat tööd petetud rahvamasside vabastamiseks väikekodanlike parteide (menševike ja esseeride) mõju alt. Need parteid olid sobingus kodanlusega ja hoidsid ülal töötavate masside illusioone, et kodanlik Ajutine Valitsus annab rahvale rahu, vabaduse ja maa, ilma et revolutsioon süveneks, ilma et kogu revolutsiooniline võim läheks üle nõukogudele.

Seda tööd alustaski bolševike partei, kes pärast tsarismi kukutamist oli tulnud välja avalikule ja laialdasele poliitilisele areenile. Partei liikmete arv polnud tollal suur, kõigest 40—45 tuhat inimest, kuid need moodustasid võitluses karastatud, läbiproovitud revolutsioonilise kaadri. Bolševikud kutsusid otseselt tehastes, vabriku- ja tehasekomiteedes, ametiühingutes, miitingutel ja demonstratsioonidel töölismasse üles revolutsioonilisele võitlusele kodanliku imperialistliku valitsuse vastu, viimase poolt röövelliku sõja jätkamise vastu, paljastasid Ajutise Valitsuse klassi-iseloomu, valelikkuse ja lubaduste mittetäitmise, kutsusid proletariaati üles kindlustama ja arendama Nõukogude võimu kui võitnud rahva ainsat revolutsioonilist võimu.

Emigratsioonist tuli Petrogradi tagasi Lenin, kes võttis revolutsiooni edasise arenemise juhtimise enda kätte.

Lenini «Aprilliteesid» ja bolševike partei Aprillikonverents. Proletariaadi partei võitlusprogramm üleminekuks kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile esitati Lenini kuulsates «Aprilliteesides». Teesid andsid geniaalse teoreetiliselt põhjendatud konkreetse plaani sotsialistlikule revolutsioonile üleminemiseks. Lenin esitas teesid koosolekutel, hiljem aga arendati neid edasi bolševike Aprillikonverentsil 24.—29. aprillil 1917. aastal.

Lenin kutsus neis teesides üle minema revolutsiooni esimeselt etapilt, mis andis proletariaadi puuduliku teadlikkuse ja organiseerituse tõttu võimu kodanlusele, revolutsiooni teisele etapile, mis pidi andma võimu proletariaadi ja talurahva kõige kehvemate kihtide kätte. Mitte mingisugust toetust Ajutisele Valitsusele kui imperialistide ja kapitalistide valitsusele, kõneles Lenin, vastupidi, tuleb selgitada tema lubaduste valelikkust sõja eesmärkide suhtes, näidata, et kapitali ja imperialistliku sõja vahel on lahutamatu side ja et ilma kapitali kukutamiseta ei saa lõpetada sõda. Seoses sellega tuleb luua mitte parlamentlik vabariik, vaid tööliste, sulaste ja talupoegade saadikute nõukogude vabariik. Loosung «Kogu võim nõukogudele» tähendas üleskutset «kaksikvõimu» likvideerimiseks.

Majanduse alal esitati «Aprilliteesides» rida põhilisi nõudmisi. Agraarprogrammis oli kõigi mõisnike maade viivitamatu revolutsiooniline konfiskeerimine, kogu maa natsionaliseerimine ning

kohapealsete sulaste ja talupoegade saadikute nõukogude otsesesse korraldusse andmine. Üldmajanduslikul alal nähti ette kõigi pankade natsionaliseerimine ja nende liitmine üheks üldrahvalikuks, Nõukogu kontrolli all olevaks pangaks. «Mitte sotsialismi «sisseseadmine» kui meie o t s e n e ülesanne,» kriipsutas Lenin alla, «vaid ainult ühiskondliku tootmise ja saaduste jaotamise viivitamatu allutamine tööliste saadikute nõukogude k o n t r o l l i l e.»[4]

Lenin näitas «Aprilliteesides» ka, et bolševike parteil, kes oli tollal nõukogudes vähemuses, tuleb sinna jäädes teha selgitustööd ja kritiseerida nõukogude taktikalisi vigu, et võita seal enamus ja muuta nõukogude poliitikat, selle kaudu aga muuta valitsuse koosseisu ja poliitikat. Samal põhjusel luges Lenin ekslikuks mõnede parteiliikmete poolt esitatud loosungi «Maha Ajutine Valitsus» kui mitteõigeaegse ja väära, mis takistab parteil nõukogudes enamuse enda poole võitmist. See oli revolutsiooni rahuliku arenemise orientatsioon.

Lenini «Aprilliteesid» mõjusid menševikele lõhkeva pommina. Nad teatasid, et Lenin jääb üksinda «väljapoole revolutsiooni». Menševike järel, kes kinnitasid, et Venemaa pole sotsialistlikuks revolutsiooniks küps ja et siin on võimalik ainult kodanlik vabariik, esinesid konverentsil Kamenev ja Rõkov, kes kaitsesid menševike vaateid. Nad soovitasid piirduda Ajutise Valitsuse «kontrolliga», seega tegelikult nad kaitsesid kodanliku võimu säilitamist, kapitalismi säilitamist. Bolševike Aprillikonverents kiitis heaks kõik Lenini teeside poliitilised, majanduslikud ja taktikalised punktid ning võttis need oma tegevuse aluseks võitluses sotsialistliku revolutsiooni võidu eest.

Majanduse alal kinnitas konverents mõisamaade konfiskeerimise ja kogu maa viibimatu natsionaliseerimise vajadust kui kõige tugevamat lööki tootmisvahendite eraomandusele ja esimest sammu sotsialismi teel. Bolševikud kutsusid talurahva kõige vaesemaid kihte üles võitlema maa eest, sest revolutsiooni edasiarenemise seisukohalt ei pidanud Lenin Venemaa agraarsuhetes pärast veebruaripööret tekkinud uueks nähtuseks mitte proletariaadi ja kogu talurahva kui terviku ühiseid huvisid, vaid l õ h e t kehvtalurahva ja jõuka talurahva vahel, kelledest esimene, s. o. kehvtalurahvas, kaldus proletariaadi poole, teine aga, s. o. jõukas talurahvas, läks kaasa Ajutise Valitsusega. Bolševike partei nõudis kõigi pankade üle riikliku kontrolli kehtestamist ja nende ühendamist üheks keskpangaks, samuti aga ka kontrolli sisseseadmist kindlustusseltside ja sündikaatide üle. Edaspidi sai üheks bolševike majandusliku platvormi tähtsaks punktiks tootmise üle tööliskontrolli sisseseadmise nõue, kusjuures see pidi järk-järgult minema üle tootmise täielikuks reguleerimiseks.

Suur tähtsus oli Aprillikonverentsi otsusel rahvusküsimuses. Konverents otsustas, et «kõigil rahvustel, kes kuuluvad Venemaa

[4] V. I. L e n i n, Teosed, 24. kd., lk. 5.

koosseisu, peab olema õigus vabaks lahkulöömiseks ja iseseisva riigi asutamiseks».[5]

Aprillikonverentsi otsuste alusel tegi partei laialdast tööd töölismasside enda poole võitmiseks, selgitades töölismassidele partei nõudmiste ja poliitika olemust ning paljastades menševike ja esseeride kokkuleppepoliitikat nõukogudes. Selle töö tulemusena pooldas juba 1917. aasta juunis Petrogradi proletariaadi enamus bolševike poliitikat. Tohutu suurt tööd tehti ka sõjaväes, kus selgitati partei poliitikat ja paljastati sõja imperialistlikku iseloomu. Bolševike mõju kasvas ka küla proletaarsete kihtide hulgas.

Nõukogude I ülevenemaalisel kongressil 1917. aasta juunis, kus bolševikud olid ikka veel tunduvas vähemuses, hüüdis Lenin vastuseks Tsereteli avaldusele, et ei ole ühtki poliitilist parteid, mis sooviks kogu võimu enda kätte võtta, oma kuulsa repliigi — «on selline partei», pärast seda aga tegi kõnetoolilt teatavaks bolševike partei programmilised nõudmised. Juunidemonstratsioonil esinesid Petrogradi töölismassid juba bolševistlike loosungitega.

Ajutine Valitsus, toetatuna menševike ja esseeride poolt, hakkas valmistuma avaliku kontrrevolutsioonilise diktatuuri loomiseks. Repressioonid algasid eriti pärast tööliste juulikuu demonstratsiooni mahasurumist ja demonstratsiooni tulistamist junkrute poolt. Lõppes revolutsiooni «rahulik» arenemine. Kodanlus likvideeris «kaksikvõimu». Ta hoidis relvastatud jõu abil ainuvõimu enda käes, muutes Nõukogud imperialistliku kontrrevolutsioonilise Ajutise Valitsuse ripatsiks. Viimase eesmärgiks aga oli revolutsiooni purustamine.

Ajutise Valitsuse sotsiaal- ja majanduspoliitika. Ajutine Valitsus deklareeris 2. märtsil väga ebamäärastes joontes Asutavast Kogust, kodanlikest poliitilistest vabadustest — sõna-, trüki- jms. vabadusest. Kuid 2. märtsi deklaratsioonis ei räägitud mitte midagi põhiliste sotsiaal-majanduslike ülesannete täitmise programmist, mis oli esitanud revolutsioon ja rahvamassid, nagu maa üleandmisest talupoegadele, 8-tunnilisest tööpäevast, sõja poolt tekitatud laose likvideerimisest ja sõja enda lõpetamisest. Laiad rahvamassid nõudsid tungivalt kõikide nende küsimuste lahendamist, kuid kodanlus saboteeris seda. Et anda oma tegevusele näilist ilmet, nagu lahendataks neid küsimusi, püüdis valitsus, minister Nekrassovi sõnade järgi, «sotsiaalsete reformide väljatöötamise abil vältida sotsiaalset revolutsiooni» ja pidurdada tema arenemist.

«Sotsiaal- ja majanduspoliitika üldiste põhimõtete» väljatöötamiseks loodi terve rida kohmakaid ja vastutust mitte kandvaid asutusi, nagu Venemaa Tootlike Jõudude Arendamise Nõupidamine, Majandusnõukogu, Majanduse Peakomitee jt. Kõik need asutused olid surnult sündinud. Nad piirdusid üldsõnaliste arutlustega kapi-

[5] «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», 1953, ч. I, стр. 345.

talismi ja sotsialismi üldistest probleemidest, riiklikest sundkoondistest, tööstuse vabadusest, töötootlikkusest, nominaal- ja reaalpalga põhimõtetest jne. Suurkodanlus esitas tööstuse sünditseerimise ja trustimise intensiivistamise ning sõjalise riigikapitalismi tugevdamise projekte. Venemaa Tootlike Jõudude Arendamise Nõupidamise majandusprogramm ei rahuldanud mitte ainult revolutsioonilisi töörahva masse, vaid polnud vastuvõetav ka ühele osale kodanlusele, kes nõudis tagasipöördumist täieliku tööstusliku vabaduse vanade põhimõtete juurde.[6]

Seoses Majandusnõukogu ja Majanduse Peakomitee asutamisega 21. juunil 1917. aastal[7] Venemaa Tootlike Jõudude Arendamise Nõupidamine likvideeriti. Uus reorganiseeritud koalitsioonivalitsuse peaminister Kerenski tegi Majandusnõukogule ülesandeks välja töötada — nagu ta sõnades väljendas — «üldriiklik» majandus- ja finantsplaan, milles eramajanduslikud huvid oleksid «sotsialistlikult» allutatud riiklikele huvidele, teades tegelikult, et kodanlus kontrollile hoopiski ei allu. Ja kodanlus pani kõik rattad käima, et neist «plaanilistest» kavatsustest midagi välja ei tuleks. Kogu oma eksisteerimise aja jooksul ei koostanud Majandusnõukogu mitte mingisuguseid plaane ega programme, samuti ei võtnud ta vastu mingisuguseid praktilisi otsuseid. Kuid riigi majanduslikku kokkuvarisemise tõttu oli üha tungivamalt vaja otsustavaid abinõusid korralageduse likvideerimiseks ja läheneva nälja ärahoidmiseks.

Majanduse Peakomitee peale oli pandud konkreetsete majanduslike abinõude väljatöötamine nende üldiste põhimõtete alusel, millised pidi välja töötama Majandusnõukogu. Kuna selliseid põhimõtteid välja ei töötatud, siis hakkas Majanduse Peakomitee lahendama majanduspoliitilisi küsimusi, mis olid seotud toiduainete varumisega, riiklike tellimustega, materjalide, kütuse ja tööjõu jaotamisega ettevõtete vahel, üldriikliku varumisplaaniga, hindadega, omahinnaga jms. Kõige selle läbiviimiseks loodi Majanduse Peakomitee juures tohutu suurel arvul komisjone, nõupidamisi ja allkomisjone, sealhulgas rajoonikomiteesid ja vabrikunõupidamisi kohtadel. Majanduse Peakomitee nägi palju vaeva, et tema koosseisu ei satuks demokraatlike organisatsioonide esindajaid. Majanduse Peakomiteest ei saanudki praktilisi majanduspoliitilisi küsimusi lahendavat juhtivat keskust. Majandusnõukogu, Peakomitee ja muude organisatsioonide näol vormistas valitsus korniilovluse majanduslikke staape.

Ajutine Valitsus ei julgenud ega pidanud vajalikuks asuda vanade isevalitsusliku režiimi riigi- ja majandusasutuste lammutamisele. Kubernerid tagandati, kuid asendati semstvovalitsuse esimeestega. Kui loodigi uusi asutusi, siis sisuliselt olid need vanad

[6] Vt. «Стенографические отчёты заседаний Экономического совета» № 1—7, 1917 г.

[7] СУ, 1917 г., 21 июня, № 182, ст. 1015.

asutused, mida oli ainult veidi reformeeritud. See ilmnes eriti tööstuse ja kaubanduse, rahanduse ning põllumajanduse valitsustes ja ministeeriumides, samuti aga ka sõjaga seotud asutustes, «erinõupidamistes» kaitse, kütuse, metalli, vedude, toitlustuse jne. alal.

Tulnud võimule ja saanud tsarismilt kogu riigi- ja majandusaparaadi enda kätte, säilitas kodanlus selle peaegu täielikult ja võib-olla suurendas seal veelgi parallelismi, segadust ja virvarri. Kaubandusministeeriumis säilitati kõik sõjaperioodil suurel arvul eksisteerinud komiteed — puuvilla, villa, naha ja varumise alal — kõigi nende endiste funktsioonidega. Valitsuse püüded nende komiteede abil intensiivsemalt vahele segada tööstuslikku tegevusse, mis läksid kuni lina ja toornahkade monopolini või varutavatele saadustele hindade kehtestamiseni, ebaõnnestusid kõik kodanluse vastupanu tõttu.

Majanduse Peakomitee kui tegelikke majanduspoliitilisi ja sealhulgas ka sõjaga seotud küsimusi lahendav juhtiv organ täitis vägagi suurel määral paljusid Erilise Kaitsenõupidamise üldisi funktsioone. Kuid ka viimane jäi alles, kusjuures tema koosseisu täiendati tunduvalt mitmesuguste riiklike ja kodanluse ühiskondlike organisatsioonide esindajatega.

Erilise Kaitsenõupidamise ja Majanduse Peakomitee funktsioonide suure parallelismi tõttu tekkis tendents Erilise Kaitsenõupidamise muutmiseks sõjalis-tehniliseks organisatsiooniks, kes oleks juhtinud lahinguvarustuse tootmist sõjatehastes. Sel eesmärgil püüdis suurkodanlus koos kõrgema kontrrevolutsioonilise ohvitserkonnaga hoida sõjatööstuse juhtimist enda käes, nähes ette relvastatud võitlust revolutsiooniga. Sel eesmärgil viidi läbi mitmesuguseid reorganiseerimisi, asutati uusi komiteesid (Kaitsetellimuste Komitee, Välismaise Varustamise Komitee, Tööjõu Arvelevõtmise ja Jaotamise Komitee jt.). Ka muud tsaariaegsed sõjalised organid rekonstrueeriti — Rasmeko, Eriline Kütuse Nõupidamine ja Eriline Nõupidamine vedude alal. Neist kõigist said kodanluse organid, kuhu kodanlus puges redusse revolutsiooni eest, seda igati saboteerides.

Mineraalkütuse osas muutis kõige rohkem olukorda 1917. aasta augustis kehtestatud «riiklik monopol Donetsi basseini tahkele mineraalkütusele».[8] Monopoli põhimõtteid kavatseti laiendada ka teistele varustamise seisukohalt kõige tähtsamatele esemetele ja organitele. Kuid kõige tähtsama toote — musta metalli — osas monopoli ei rakendatud. Varustamise reguleerimise süsteem jäi endistele alustele, olles vormiliselt Rasmeko volinike käes, tegelikult aga oli «Prodameti» tugeva mõju all, kes pärast Veebruarirevolutsiooni kindlustas oma positsioone. Kuid ka pärast kütusemonopoli kehtestamist tööstusettevõtete varustamine kütusega ei paranenud. Suurkodanlus saboteeris kõiki temale mittekasulikke abinõusid.

[8] СУ, 1917 г., 31 июля, № 200, ст. 1240.

Päris elav töö toimus kohtadel, kus juba Veebruarirevolutsiooni esimestest päevadest alates asusid töölised vabrikutes ja tehastes vabriku- ja tehasekomiteede loomisele, mille eesmärgiks oli revolutsioonile võitlus kodanlusega kohtadel, aga ka juhtimisorganite loomine neis ettevõtetes, kus administratsioon oli ära põgenenud jne. Vabrikukomiteede tegevuse revolutsioonilise iseloomu tõttu püüdis Ajutine Valitsus seadusandlikul teel nende tööd piirata (1917. aasta 6. mai seadus), tunnistades vabrikukomiteede otsused «mittekohustuslikeks». Ettevõtjad pidasid vabrikukomiteede vastu ägedat võitlust, nõudes ettevõtete sulgemise ähvardusel nende laialisaatmist. Töölised ei arvestanud ei Ajutise Valitsuse seadusi ega kodanluse ähvardusi. Ümberpöördult, töökogemuste vahetamise vajaduse tõttu vabrikukomiteed ühinesid ja 1917. aasta juunis kutsuti kokku nende ülelinnaline konverents. Konverentsil võeti vastu bolševistlik resolutsioon tööliskontrolli kohta ja võimu ülemineku kohta Nõukogudele.

Korralagedus toitlustamise alal. Kohe pärast Veebruarirevolutsiooni oleks Ajutine Valitsus pidanud osutama peatähelepanu muidugi toitlustamise organiseerimisele, kus esinev korralagedus oli revolutsiooni alustamise kõige otsesemaks ajendiks. Eriliselt Toitlusnõupidamiselt asjaajamist üle võttes Ajutise Valitsuse põllutööminister Šingarjov veendus, et, nagu ta ütles, «näljatont kummitab laialdase Vene impeeriumi kohal» ja et mõnel rindel jätkub leiba kõigest pooleks päevaks, mõnes linnas aga pole üldse leiba. Juba esimesel päeval pärast revolutsiooni võitu, 27. veebruaril, loodi Tööliste Saadikute Nõukogu ja Riigiduuma Komitee juures Toitluskomisjon, Põllutööministeeriumi juurde aga organiseeriti 9. märtsil Erilise Nõupidamise asemel Üleriiklik Toitluskomitee.[9] Kuna vana kodanlik-tšinovniklik struktuur ja aparaat jäi alles, siis piirdus ümberkorraldus peamiselt ainult nimetuse muutmisega. Isegi pärast revolutsiooni säilis kahe toitlusorgani — Toitluskomitee ja Saadikute Nõukogu juures asuva Toitluskomisjoni — «kaksikvõim». Toitluskomitee jättis tihtipeale viimase korraldused täitmata.

Toitluskomitee esimeseks tööks oli seaduse väljatöötamine viljamonopoli kohta. Viljamonopol kinnitati 1917. aasta 25. märtsi seadusega.[10] Selle seaduse kohaselt võidi riigi poolt arvele võetud vilja müüa ainult riiklike toitlusorganite kaudu (art. 1.). Arvelevõtmine toimus andmete alusel, mis iga viljavaldaja oli kohustatud esitama oma viljatagavara, teravilja külvipinna tiinude, sööjate ja karja arvu kohta. Kogu teravili, mis ületas normide järgi isikliku tarbimise ja majapidamise vajadused, kuulus toitlusorganitele kindlatel tähtaegadel ja kindlate hindadega sundkorras üleandmisele.

Viljamonopoli ellurakendamine põhjustas kohalike organite,

[9] СУ, 1917 г., № 60, ст. 358.
[10] СУ, 1917 г., № 85, ст. 487.

volinike, inspektorite, instruktorite ja isegi talupoegadele teraviljamonopoli sisseseadmise tähtsust ja vajadust selgitavate agitaatorite laialdase võrgu loomise. Kuid kaupade puuduse, transpordi häirete ning mõisnike ja kulakute vastu suunatud otsustavate abinõude puudumise tõttu kohtas teraviljamonopoli ellurakendamine tõsiseid raskusi ning viljaomanike ägedat vastupanu. Kindlad hinnad olid turuhindadest märksa madalamad, polnud tootjatele ega viljaomanikele kasulikud ja enamikus kubermangudes neist kinni ei peetud.

Toitlusküsimus ei seisnud peamiselt mitte teravilja äärmises nappuses, vaid viljaomanikelt — tootjatelt, mõisnikelt, kulakutelt ja kaupmeestelt — vilja kättesaamise raskuses. Nagu me eespool näitasime, olid teravilja külvipind ja saak imperialistliku sõja kestel tunduvalt vähenenud. Osalt tingis seda ühe osa territooriumi, mis hõlmas kuni 8,7% kogu külvipinnast, okupeerimine saksa sõjavägede poolt, osalt aga põllumajanduse üldine laostumine. Külvipinnad olid kogu maa ulatuses 1917. aastaks vähenenud kuni 5,5 miljonit tiinu ehk 6,7%. Kõikide teraviljade saagid moodustasid aastail 1916—1917 kõigest 71—72% sõjaeelseist saakidest.

Kuid see kõik oli veel kaugel «näljast». 1915. ja 1916. aasta saagid olid keskmistest saakidest kõrgemad ja kohati isegi rikkalikud. Talumaade keskmine saak moodustas rukki osas 1915. aastal 72,3 puuda ja 1916. aastal 60,1 puuda tiinult (sõjaeelse viie aasta keskmiseks saagiks oli 53,9 puuda tiinult) ja talinisu osas — 1915. aastal 87,1 puuda ning 1916. aastal 71,7 puuda sõjaeelse 62,3 puuda asemel tiinult.[11] Seepärast oli paljudes viljakasvatuskubermangudes, eriti aga ida- ja kagupoolsetes, suuri viljatagavarasid veel 1915. ja 1916. aasta saakidest. Siberis oli eelmiste aastate viljajääke minimaalselt 145—150 miljonit puuda. Põhja-Kaukaasias olid tohutud viljaülejäägid — kuni 105 miljonit puuda. Kubani oblast üksinda võis toita mõlemaid pealinnu ja nälgivaid kubermange. Ukrainas oli viljaülejääke kuni 300 miljonit puuda.

Üldse oli viljakasvatuskubermangudes viljaülejääke 1917. aastal rohkem kui 600 miljonit puuda, kusjuures viljavajadus ikalduse all kannatavates ja tarbivates kubermangudes moodustas kokku kuni 180 miljonit puuda. Kuid need viljaülejäägid olid kulakute, kaupmeeste, spekulantide ja mõisnike aitades, kes ootasid hindade tõusu ega tahtnud kindlate hindadega müüa. Valitsus aga ei tahtnud mõisnike, kaupmeeste ja kulakute suhtes karme abinõusid rakendada.

Toitluskriisi lahendamiseks loodi 1917. aasta 5. mai seadusega[12] Toitlusministeerium. Sellele tehti ülesandeks mitte ainult olemasolevate varude arvelevõtmine, nende võõrandamine ja jaotamine, vaid ka kogu rahvamajanduse ulatuses abinõude rakendamine tera-

[11] Обзор деятельности Особого совещания по продовольствию, 1916, стр. 10 и след.

[12] СУ, 1917 г., № 103, ст. 574.

viljatoodangu suurendamiseks (tootjate varustamine seemnevilja ja põllutööriistadega, külvipinna arvelevõtmine ja organiseerimine), niihästi toiduainete kui ka tööstuskaupade (riide, naha, petrooleumi, metallesemete) varumine ja nendega elanikkonna varustamine ning lõpuks turukäibe tingimuste reguleerimine — hindade, raudtee veotariifide jm. kindlaksmääramine. Arusaadavalt polnud elanikkonna stabiilne varustamine tööstus- ja toidukaupadega ilma kõigi nende kaupade riikliku monopolita ja kindlate hindadeta võimalik. Kuid monopol ja tööstuskaupade kindlad hinnad kutsusid esile töösturite ägeda vastuseisu, kes samuti ei realiseerinud oma varusid, vaid hoidsid neid ladudes.

Kõigi vabrikuis toodetavate kangaste jaotamine pandi Toitlusministeeriumile. 9. septembri määrusega teatas valitsus, et pärast rinde riidevajaduse katmist jagatakse 60% ülejäänud kangaskaupadest ministeeriumi organite poolt ja ainult 40% jäetakse realiseerimiseks eraturul. Selline küsimuse poolik lahendus ei vastanud külaelanikkonna varustamises püstitatud eesmärkidele ja kutsus esile ohjeldamatu spekulatsiooni kangaskaupadega. Metalli ja põllutöömasinaid väljastati 1917. aasta 1. märtsist kuni 1. oktoobrini 5,1 miljonit puuda 1,1 miljoni puuda vastu, mis väljastati sama ajavahemiku jooksul 1916. aastal. Kuid see tühine kogus ei suutnud parandada põllumajanduse varustamist metalliga.

Häireid toiduainetega varustamises suurendas veelgi täielik korralagedus raudteetranspordis, mis ei suutnud varustada isegi selliseid keskusi nagu Petrograd. Enne revolutsiooni tarbis pealinn aastas kuni 37,6 miljonit puuda teravilja ja 3,8 miljonit puuda liha, mis tuli enamasti kaugetest ida- ja lõunapoolsetest kubermangudest. Lisaks sellele saadi lähemalasuvatest kohtadest veel 2,7 miljonit puuda piimasaadusi ja 6,6 miljonit puuda köögivilja. Kõigi nende toiduainete veoks vajati iga päev 120—140 vagunit. Kaardisüsteem, mis Petrogradis ja Moskvas kehtestati juba 1916. aasta suvel ja hiljem ka teistes linnades, tõi endaga kaasa tarbimise tunduva vähenemise, arvestatuna ühe inimese kohta, sest leiva ja teiste toiduainete norme edaspidi pidevalt vähendati.[13]

Ajutine Valitsus ei suutnud transpordi alal esinevat korralagedust likvideerida. Vilja sissevedu Peterburi kubermangu vähenes 65 miljonilt puudalt 1914. aastal kuni 57 miljoni puudani 1916. aastal ja 28,6 miljoni puudani 1917. aastal ning Moskva kubermangu — 66 miljonilt puudalt 64 miljoni puudani ja kuni 40 miljoni puudani 1917. aastal.[14] Moskvas oli leivasaaduste normiks 1917. aasta juulist kuni oktoobrini 20,9 naela inimese kohta kuus. Veelgi halvem oli olukord leivaga varustamises Petrogradis. Sõjaeelsega võrreldes moodustas tarbimisnorm 1917. aastal 64%. Vilja vedu pealinna ja elanikkonna varustamise normid langesid katastroofiliselt. Sel pinnal arenev kotikaubandus oli kasulik üksnes spekulan-

[13] СУ, 1917 г., № 100, ст. 553 и № 105, ст. 581.
[14] «Статистический сборник ЦСУ за 1913—1917 гг.», М. 1922 стр. 110.

tidele ja jõukatele inimestele ning desorganiseeris varustamist ja transporti veelgi rohkem.

Vilja varumine vähenes edasi. Varutud vilja hulk, mis 1917. aasta kevadkuudel suurenes (märtsis — 69 miljonit puuda, mais 77 miljonit puuda), hakkas seejärel langema. Juunis varuti 62 miljonit puuda, juulis aga ainult 28 miljonit ja augustis 19,7 miljonit puuda, mis moodustas vilja kokkuostu kuuplaanist ainult 16,9%.

Endiselt oli põhjuseks see, et suured viljakasvatajad — kulakud, viljakaupmehed ja mõisnikud —, peamised viljavaldajad, olid madalate hindade vastu. Maaomanike survel tõstis valitsus 1917. aasta 2. augusti seadusega[15] varumishinnad kahekordseks. Septembris varuti 46,7 miljonit puuda vilja (31,8% kuuplaanist). Kuid see oli ainult hooajaliseks tõusuks. Viljahindade kahekordistamine kujutas endast ju mitte ainult töötajate maksukoorma suurenemist, vaid tekitas katastroofilise olukorra ka varumise alal. Suured viljakasvatajad — kulakud ja mõisnikud — hakkasid vilja igati peitma, lootes, et valitsus tõstab viljahindu veelgi. Ajutise valitsuse poolt septembris välja antud ringkiri vilja rekvireerimise kohta oli suunatud töötava talurahva, mitte aga mõisnike vastu. Seega toitluskriis ei lahenenud, Ajutise Valitsuse sammud aga — kindlate hindade tõstmine ja viljamonopoli nurjaajamine — kiirendasid näljahäda saabumist.

1917. aasta sügisel, 14. septembril, kuulutati välja suhkrumonopol.[16] Suhkruvabrikandid pidid toodangu laskma toitlusorganitel arvele võtta, suhkru jaotamises aga säilitati eramajanduslik aparaat.

Ükski Ajutise Valitsuse abinõu ei suutnud linnades, tööstuskeskustes ja sõjaväes esinevat toitluskriisi kuidagiviisi lahendada. Viljahindade tõstmine aga oli kodanluse otseseks kallaletungiks revolutsioonile. See halvendas tööliste ja teenistujate majanduslikku olukorda linnades ja tööstuses, kuid ei rahuldanud ka talupoegi, kes kõrgendatud hindade juures ei suutnud tööstuskaupu osta. Vilja tootvate kubermangude talupojad keeldusid kategooriliselt vilja ära andmast ja linnadesse vedamast kuni turgudel pole küllaldasel hulgal tööstuskaupu.

1917. aasta sügiseks muutus toitluskriis tööliste ja kogu linnaelanikkonna hulgas tõeliseks näljahädaks. Pärast viljavarumise mõnesugust suurenemist 1917. aasta septembris varuti oktoobrikuus kõigest 27,4 miljonit puuda vilja ja täideti varumise kuuplaanist ainult 19%. Revolutsiooni ohu tõttu hakkas kodanlus teostama teadlikku nälja organiseerimise ja «nälja kondise käega» (Rjabušinski sõnad) revolutsiooni ärakägistamise poliitikat. Sama eesmärk oli ka tööstusettevõtete sulgemise ja lokautide poliitikal.

---

[15] СУ, 1917 г., № 213, ст. 1393.
[16] СУ, 1917 г., № 242, ст. 1695.

Ajutise Valitsuse tööstuspoliitika ja tööliskontroll. Ajutise Valitsuse tööstuspoliitikat määrasid tööstuskodanluse huvid. Oma mõjuvõimu valitsuses püüdis kodanlus kasutada selleks, et saada kogu maa tööstuselu korraldamises ja organiseerimises täielik vabadus ning tööliste elatustaseme alandamise arvel suurendada oma sõjalisi lisakasumeid. Sõjast tingitud kaootiline olukord varustamises, eriti metalli ja kütusega varustamises, ning korralagedus transpordi alal, süvendatuna spekulatsiooni, kodanluse altkäemaksude ja sabotaažiga, olid viinud tööstuse katastroofilisse olukorda.

Metallurgiatööstuses langes malmi tootmine 1917. aastal katastroofiliselt: esimesel poolaastal toodeti 98,9 miljonit puuda ja kogu aasta jooksul — 190,5 miljonit puuda malmi 282,9 miljoni puuda vastu 1913. aastal ja 231,9 miljoni puuda vastu 1916. aastal. Valmisrauda ja terast toodeti 155,5 miljonit puuda 246,5 miljoni puuda vastu 1913. aastal ja 205,8 miljoni puuda vastu 1916. aastal. Kivisöetoodang vähenes 1917. aastal kuni 1,74 miljardi puudani 2,2 miljardi puuda vastu 1913. aastal ja 1,95 miljardi puuda vastu 1916. aastal. Kivisöe kuutoodang vähenes 1917. aasta augustis kuni 115 miljoni puudani ja septembris 110 miljoni puudani 175 miljoni puuda vastu 1916. aastal. Naftatoodang langes 1917. aastal kuni 422 miljoni puudani 563 miljoni puuda vastu 1913. aastal ja 492 miljoni puuda vastu 1916. aastal.

Kõik see õõnestas sõjapidamise majanduslikku baasi, kuigi kodanlus kutsus üles sõja võidukale lõpuleviimisele. Tegelikult aga polnud tööstuse varustamises metalli, kivisöe ja naftaga esineva katastroofilise olukorra peamiseks põhjuseks mitte toodangu vähenemine, vaid ettevõtjate sabotaaž. Viimased varjasid varusid, sest nad ei soovinud kaupu kindlate hindadega realiseerida, vaid nõudsid hindade tõstmist jms. Nii näiteks esitasid suured naftafirmad valitsusele olemasolevate naftakoguste kohta sihilikult valeandmeid: Nobel teatas, et temal on naftat väljaveoks 82 miljonit puuda, tegelikult aga võis ta välja vedada 150 miljonit puuda; «Masuut», kellel oli 54 miljonit puuda, vedas välja 37 miljonit puuda. Samuti varjasid ja ei vedanud oma varusid välja söekaevanduste valdajad, nõudes hindade tõstmist. Valitsus tuli nende nõudmistele vastu ja tõstis kivisöe hinda juulis 7 kopikat ja septembris 14 kopikat puudalt. Kuid sellele vaatamata ettevõtete ja raudteede varustamine kivisöega ei paranenud. Mäetööstur nõudsid valitsuselt «julgeoleku ja korra kindlustamist» kaevandustes ja tehastes, ähvardasid lokautidega, ettevõtete üleüldise sulgemisega. Kuid tööstuses esinevale laosele vaatamata kapitalistide kasumid ei vähenenud.

Ajutise Valitsuse võimuperioodi iseloomustab pöörane börsispekulatsioon ja suure arvu aktsiaseltside asutamine. 1916. aasta 9 kuu jooksul organiseeriti 150 aktsiaseltsi, kapitaliga 209,53 miljonit rubla. 1917. aasta märtsist juunini asutati 52 aktsiaseltsi, kapitaliga 138,65 miljonit rubla, ja ainuüksi 1917. aasta augustikuul tekkis 62 aktsiaseltsi, kapitaliga 205,35 miljonit rubla. Septembris jõudis nende asutamine enneolematu arvuni: organiseeriti

303 kompaniid, kapitaliga 800 miljonit rubla. Erakapitali pakkumine oli tohutu... Kui arvestada, et 1917. aastal asutatud aktsiaseltside põhikapital oli 469,51 miljonit rubla, aktsiaid aga tahtsid nad välja lasta peaaegu 2 miljardi rubla väärtuses, siis selgub, milliseid grandioosseid spekulatsioone sepitsesid kapitalistid.

Seoses paberraha intensiivse väljalaskmisega, tema väärtuse langemisega ja kaupade kallinemisega langes reaalpalk 1917. aastal 1913. aasta tasemega võrreldes peaaegu pooleni (57,4%). Samal ajal aga hakkasid tööstarid, peamiselt repressiivse abinõuna ja tööliste «ohjeldamiseks» teostama ulatuslikke lokaute. Ettevõtjate häälekandja «Promõšlennost i torgovlja» («Tööstus ja Kaubandus») teadete kohaselt suleti 1917. aasta augustis ja septembris 231 ettevõtet ja vallandati 61 000 töölist. Niihästi Uraal (50% suletud tehaseid) kui ka Donetsi bassein olid täiesti desorganiseeritud.

Üheks esimeseks vormiks tööliste võitluses ettevõtjatega ja Ajutise Valitsuse poliitika vastu pärast Veebruarirevolutsiooni oli võitlus 8-tunnilise tööpäeva ja palga tõstmise eest. Juba Veebruarirevolutsiooni esimestel päevadel hakati 8-tunnilist tööpäeva paljudes Petrogradi tehastes (Neeva Laevaehitustehases, Prantsuse-Vene, Sestroretski, Ižorski, Esimese Mai ja teistes tehastes) tööle ilmumise korras sisse seadma. Samal ajal hakati 8-tunnilist tööpäeva sisse viima ka paljudes Moskva tehastes.

Petrogradi Nõukogu võttis revolutsiooniliste töölismasside survel 11. märtsil vastu üldise otsuse 8-tunnilise tööpäeva kohta. Petrogradi vabrikantide ühing nõustus vormiliselt selle otsusega, Ajutine Valitsus aga, protesteerimata Nõukogu otsuse vastu, ei kinnitanud seda seadusandliku aktiga, vaid tõlgendas seda kui «ajutist järeleandmist». 8-tunnilise tööpäeva ümber puhkes äge klassivõitlus. Vabrikantide ühingu, Uraali mäetöösturite, Kongresside Nõukogu jt. esindajad esitasid valitsusele märgukirja selle kohta, et 8-tunnilist tööpäeva ei saa kehtestada tootmise kahjutoovuse tõttu, ning ähvardasid 8-tunnilise tööpäeva korral sulgeda tehased ja kohati tõepoolest sulgesidki neid.

Vaatamata sellele seati 8-tunniline tööpäev tegelikult sisse kõigis suuremates tööstuskeskustes. See oli üheks esimeseks tööliste suuremaks saavutuseks nende võitluses kapitaliga. Selle saavutuse tähtsus nähtub sellest, et 1913. aastal töötasid vabriku- ja mäeinspektsioonile alluvate ettevõtete 2 218 000 mõlemast soost töölisest 8 ja vähem tundi üksnes 199 300 töölist, s. o. 9% üldarvust, ülejäänutest aga töötasid 1 351 000 töölist ehk 60,8% 10—11 ja rohkem tundi.[17]

Teiseks küsimuseks tööliste võitluses ettevõtjatega pärast Veebruarirevolutsiooni oli palga tõstmine. Kui aga 8-tunnilise tööpäeva küsimuses Nõukogud toetasid tööliste nõudmist ja ettevõtjad andsid vormiliselt järele, siis palga küsimuses menševistlikud Nõuko-

[17] «Статистический сборник за 1913—1917 гг.», вып. I, ЦСУ, стр. 93—107.

gud töölisi ei toetanud ja ettevõtjad avaldasid kõige ägedamat vastupanu. Töölistel tuli mitmel pool kasutada majanduslikke streike. Kuid ka selles püüdis Nõukogude menševistlik juhtkond töölisi igati tagasi hoida. Kuna tollal tööliste tähelepanu oli keskendunud rohkem poliitilistele kui majanduslikele nõudmistele, siis puhtmajanduslikud streigid suurt ei levinud. Kuid majanduslikul võitlusel oli suur tähtsus, sest ta tõmbas, esiteks, poliitiliselt mahajäänumaid töölisi kaasa töölisliikumisse, teiseks aga likvideeris menševike ja esseeride poliitilise prestiiži töölismasside hulgas lõplikult.

Lõpuks, kõige tähtsamaks ja põhimõtteliselt uueks küsimuseks töölisliikumises pärast Veebruarirevolutsiooni oli tööliskontroll ettevõtete üle. Selliste nähtuste, nagu massilised lokaudid, tootmise vähendamine, toorainete varjamine, ettevõtjate poolt rahaliste vahendite välismaale saatmine jms., esinemisel hakkasid töölised nõudma tööliskontrolli sisseseadmist tootmise, ettevõtete varustamise ja finantseerimise üle. Nagu eespool on mainitud, õpetas Lenin juba oma «Aprilliteesides», et kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile ülemineku perioodil on proletariaadi tähtsaimaks majanduslikuks ülesandeks kontrolli sisseseadmine ühiskondliku tootmise ja saaduste jaotamise üle, samuti aga ka pankade üle. Töölised võtsid need Lenini juhised omaks ja hakkasid neid omaalgatuslikus korras paljudes ettevõtetes rakendama.

1917. aasta juunis toimus Petrogradis vabrikukomiteede esimene konverents, mis nõudis kontrollkomisjonide viivitamatut loomist kõigis Petrogradi ettevõtetes. Lähemate kuude jooksul see kontroll tegelikult viidigi sisse mitte ainult Petrogradis, vaid ka teistes tööstuskeskustes. Tööliskontrolli ümber toimus äge võitlus. Vabrikuinspektorite ettekannetes Ajutisele Valitsusele märgiti, et töölised teostavad «vabrikute anastamist», vallandavad direktoreid ja administratsiooni, viivad tehased üle kollektiivsele juhtimisele, et «vabrikud kujutavad endast täielikku anarhiat»[18] jne.

Ettevõtjad astusid tööliskontrolli kui «sotsialistlike ideede elluviimise katse» vastu ägedalt välja, samuti aga olid nad ka tööliste muude nõudmiste, sealhulgas eriti 8-tunnilise tööpäeva, palga tõstmise jm. vastu. Tööstuse ja kaubanduse esindajate konverentsil 1.—2. juunil 1917. aastal võeti vastukaaluna tööliste nõudmistele vastu resolutsioon, et «olemasolevates tingimustes ... pole mingisugune muu majanduslik kord peale kapitalistliku Venemaal võimalik, ja et niihästi majandusliku konjunktuuri kui ka stiihiliselt väljakujunenud poliitiliste tingimuste tõttu pole tööstuse ja kaubanduse küsimuste lahendamine klassi seisukohast» (niiviisi nimetasid ettevõtjad tööliste nõudmisi) praegusel momendil hoopiski võimalik. «Sellepärast on igasugused üksikutes ettevõtetes sotsialistliku põhimõtte kas või osalisegi teostamise katsed asjatud ja

[18] «Красный архив» № 6, 1940 г.

absoluutselt kahjulikud.» Tööliste vahelesegamine «viib anarhiani» ja tuleb valitsuse poolt lõpetada. Vastasel juhul on tööstu rite arvates «vabrikute ja tehaste sulgemine, kas vabrikute ja tehaste omanikud seda soovivad või ei, täiesti vältimatu, sest rahalised vahendid lõpevad otsa, tootmine väheneb järsult, rahvamassid jäävad tööta ... Venemaa orjastatakse välisriikide poolt majanduslikult».[19]

Tööstuse Esindajate Kongresside Nõukogu analoogilise sisuga märgukirjas Ajutisele Valitsusele oli öeldud, et ettevõtetes valitseb «anarhia ja täielik laos» ja et tööliste palga tõstmise nõudmised on «liiga suured». Lõunapiirkonna metallurgiatööstu rid väitsid, et kui lähtuda tööliste nõudmistest, siis suurenevad kulud palkadele 228 miljonit rubla, üldkulud — 58 miljonit rubla, materjalide ostuks — 410 miljonit rubla, kokku 696 miljonit rubla, kasumiks aga kujuneks kogusummas 75 miljonit rubla. «Tagajärjeks on vabrikute sulgemine» — teatasid ettevõtjad. Töölistega võitlemiseks nõudsid ettevõtjad Ajutiselt Valitsuselt «võimsaid tegusid», et likvideerida «poliitiline avantüür, mille ohvriks on Venemaa langenud» ja et «taastada kord» vabrikutes.[20]

Oma huvide kaitsmiseks tööliste vastu tulid vabrikandid «isetegevuslikus» korras välja «tööstuse kaitseks» Tööstuse Esindajate Kongresside Nõukogust, Aktsiapankade Kongressist, vabrikantide komiteest, metalli-, mäe-, nafta-, metsa- ja teiste tööstusharude kongressidest koosneva «ühtse võimsa ettevõtjate keskuse» loomise projektiga.[21] Kuid kõige mõjuvamaks tööliste «taltsutamise» abinõuks pidasid vabrikandid vabrikute sulgemist.

Seoses sellega algas pärast vabrikukomiteede esimest ja eriti pärast teist konverentsi (8. augustil 1917. aastal) vabrikute massiline sulgemine. Märtsist kuni augustini suleti 568 ettevõtet 104 300 töölisega, mida motiveeriti «materjalide ja kütuse puudumisega ja tööliste liiga suurte nõudmistega».[22]

Selline olukord tekitas tööliste hulgas äärmiselt äreva meeleolu ja näitas, et kodanlusega on vaja võitlust jätkata. Kõigis ettevõtetes loodi ajavahemikus juunist kuni oktoobrini tööliskomiteed, kes hakkasid organiseeritult teostama tööliskontrolli. Sõltuvalt vabrikutes kujunenud töötingimustest võtsid töölised neid enda otsesele juhtimisele, vallandasid direktoreid, avastasid peidetud defitsiitseid materjale, tööpinke ja seadmeid, võtsid töölisi tööle jne. Selline oli olukord kõigis Petrogradi ettevõtetes (Putilovi, Šlüsselburgi, «Noblessneri», Siemens-Schuckerti, Baranovi, Thorntoni, Šteini jt. ettevõtetes), Uraalis (Nižni Tagili, Lunjevka, Bogoslovski jt. ettevõtetes), Donetsi basseinis, Moskvas jm.[23]

---

[19] МОИА, ф. Биржевого комитета, д. 1521.

[20] ЦГАНХ, ф. Общества фабрикантов и заводчиков, 1917 г., д. 458.

[21] Sealsamas.

[22] «Сведения о подчиненных фабричной инспекции промышленных предприятий России», 1917 г.

[23] «Красный архив» № 6, 1940 г. (документация).

Vastukaaluks bolševistlikule loosungile tööliskontrollist tuli kodanlik Ajutine Valitsus menševike ja esseeride toetusel välja ideega «riiklikust kontrollist», mis pidi toimuma riikliku vabrikuinspektsiooni organite kaudu kodanluse esindajatest koosneva Majanduse Kesknõukogu juhtimisel. Tööminister menševik Skobelev nõudis visalt «riikliku kontrolli» teostamist, kuid «eraomandi põhimõtet kõigutamata» ja ettevõtjaid kõrvaldamata. Valitsus mõistis teravalt hukka «omavolilise tegutsemise», propageeris lepituskodade loomist jne. Kuid kriis ja laos kestsid tööstuses edasi. Paljudel juhtudel tuli töölistel ettevõtjate poolt vabrikute seismajätmise ja sulgemise vältimiseks kontrollilt üle minna ettevõtete juhtimisele.

Ajutise Valitsuse agraarpoliitika. Veebruarirevolutsioon äratas kõikjal talurahva hulgas üles ammuaegsed lootused kogu mõisamaa äravõtmisest. Talurahva põhimass oli tollal veel väikekodanlike illusioonide mõju all ja lootis, et maa jaotatakse «võrdselt» kõigi talupoegade vahel. Kuid ei esseerid ega ka kadetid ja Ajutise Valitsuse koosseisu kuuluvad mõisnike ringkondade esindajad ei mõelnudki maaseaduse väljaandmisele ega talurahva vaimus ja huvides läbiviidavale maapoliitikale. Veel vähem tahtis valitsus lubada mõisamaade «omavolilist» ülevõtmist ja ümberjaotamist talupoegade poolt.

Ajutise Valitsuse esimeseks maaellu puutuvaks aktiks oli 9. märtsi korraldus «agraarkorratustest» osavõtu eest kriminaalkorras vastutusele võtmise kohta.[24] Seejärel avaldas valitsus 17. märtsil üleskutse rahvale, kus hoiatati maade ülevõtmise eest ja ähvardati võtta «omavolitsejad» kriminaalkorras vastutusele. Ühtlasi teatati, et maaküsimus lahendatakse «rahvaesinduse poolt vastuvõetava seadusega» ja et Ajutine Valitsus võib ainult valmistada ette materjale selle küsimuse lahendamiseks.

Tegelikult oli see väide «rahvaesindusele» üksnes lihtsaks ettekäändeks, sest mõisnikest koosnev Ajutine Valitsus polnud võimeline agraarküsimust lahendama. Kuid siiski oli valitsus sunnitud teatama, et kabineti- (12. märtsil) ja udellimaad (16. märtsil) võetakse riigile üle ja antakse Põllutööministeeriumi käsutusse.[25] See «reform» ei aidanud agraarküsimust mitte mingisuguselgi määral lahendada. Mis puutus aga eramaadesse, siis mõisamaade kaitsmise võttis Ajutine Valitsus enda peale. Ajutine Valitsus võitles mõisnike maaomandi konfiskeerimise nõudmise vastu, sest see rikkuvat mitte ainult mõisnike, vaid ka kodanluse huve. Suur osa mõisamaadest oli panditud pankades.

Ajutise Valitsuse minister Pereverzev ei söandanud isegi keelata mõisamaade ostu-müüki (milline pärast revolutsiooni suurenes).[26] Ta piirdus üksnes väikeste korraldustega maakorraldusko-

[24] СУ, 1917 г., № 189, ст. 1128.
[25] СУ, 1917 г., № 63, ст. 370.
[26] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 127.

misjonide töö poolelijätmise kohta maade piiristamise ja omandiks kinnistamise alal, saagikogumise korraldamise kohta jne. 1917. aasta 11. aprilli seadus «Külvide kaitsest»[27] kaitses sisuliselt mõisamaid ja neil olevaid külve ja tagas mõisnikele kõrgete rendimaksude saamise. Mõisnikud moodustasid oma huvide kaitseks maaomanike liidu, kulaklus aga — taluomanike liidu. Need organisatsioonid esinesid avalikult maa eraomanduse kaitsjatena.

Töötav talurahvas polnud siiski nõus ootama maaküsimuse lahendamist Asutava Kogu poolt. Selleks et kas või ajutiselt talurahvast «rahustada» ja summutada talurahva liikumine, asutas Ajutine Valitsus 21. aprillil Pea- ja kohalikud — kubermangu, maakonna ja valla — maakomiteed. Nendele tehti ülesandeks Asutava Kogu jaoks maaseaduse väljatöötamine.[28] Peakomitee ja kubermangukomiteede koosseisu enamiku moodustasid mõisnikud. Komiteed lähtusid oma «tegevuses» vanadest, stolõpinlikest seadustest ja kujutasid endast, eriti aga Peakomitee, mõisnike huvide kaitseorganeid.

Suur tähtsus talurahva liikumise arenemises oli vallakomiteedel. Kohe Veebruarirevolutsiooni esimestest kuudest alates sattusid Ajutise Valitsuse poolt valdades loodud maakomiteed kiiresti ja oma enamuses revolutsioonilise talurahva mõju alla. Juba Peakomitee teisel istungjärgul 1. ja 2. juulil teatasid talurahva saadikud, et talupojad ei soovi maade ümberjaotamisega Asutava Koguni «oodata». Nad tõid esile juhtumeid, kus talupojad olid hakanud mõisamaid üle võtma, ümber jaotama, neid omavoliliselt külvi alla võtma, metsi raiuma, samuti aga ka, kus kohalikud maakomiteed olid arvele võtnud mõisaid, mõisate aedu, sugulavasid, karja ja inventari, reguleerinud rendimaksu jne. Sel perioodil mõisate rüüstamisi peaaegu kusagil veel polnud. Kesktalupojad olid veel esseeride partei mõju all, kes kutsus talupoegi üles «kokkuleppimisele» mõisnikega, lubades valelikult, et maaküsimus lahendatakse peatselt Asutava Kogu poolt.

Suve lõpu poole, pärast saagi koristamist, kui üha laiemad talurahvakihid veendusid, et nende lootused Ajutise Valitsuse poolt maaküsimuses rakendatavate otsustavate abinõude suhtes on asjatud, algasid talupoegade avalikud väljaastumised mõisnike vastu, mõisate rüüstamine ja põletamine, mõisnike väljaajamine mõisatest, põllusaagi riisumine ja äravedamine, karja ja inventari ärajaotamine jne. Valitsus intensiivistas repressioone, saates küladesse karistusekspeditsioone (mustmulla-keskpiirkonnas ja Kesk-Volgamaal oli juulis-augustis 22 ülestõusu relvastatud mahasurumise juhust) ja vangistades maakomiteesid. Talurahvas tõusis üles. Ülestõusud hõlmasid mitte ainult mustmulla-keskkubermangusid, kus pärisorjuse igandid olid eriti suured, vaid ka lõunapoolseid ja Volga-taguseid põllumajanduslikke kubermangusid ning üht osa

[27] СУ, 1917 г., № 88, ст. 498.
[28] СУ, 1917 г., № 98, ст. 543.

tööstuslikest kubermangudest. Seal pöördus talurahvaliikumine mõisate kõrval ka «stolõpinlike mõisnike», vaimulike, kulakute jt. vastu.

Põllutööministeeriumi organite poolt läbiviidud registreerimise andmeil oli aprillis 205, mais 558, juunis 1122, juulis 691 ja augustis 630 agraarset väljaastumist. Septembris registreeris Põllutööministeerium 114 rüüstamist ja põletamist, oktoobris aga oli neid rohkem kui 200. Sügisel korraldasid neid väljaastumisi tihtipeale vallakomiteed, kusjuures maa, kari ja inventar jaotati ära talupoegade vahel, mõnikord aga võeti kogu mõis arvele, säilitati tervena ja lasti töötada komitee kontrolli all. Ajutine Valitsus vastas sellistele väljaastumistele karistusekspeditsioonidega. Augusti lõpul aga, kui liikumine omandas ülestõusu iseloomu,[29] korraldasid Ajutise Valitsuse «sotsialistidest ministrid» Tsereteli, Tšernov ja Pešehhonov karistusekspeditsioone eriti intensiivselt.

Selleks et «rahustada» talupoegi ja päästa mõisnikke, töötas uus esseeridest minister S. Maslov välja seaduseelnõu maakomitee poolt agraarsuhete reguleerimise kohta ja talupoegade kasutusse andmiseks mõisamaadest «rendimaade fondi» loomise kohta. Erinevalt esseeride agraarprogrammist, mis nägi ette mõisamaade tasuta konfiskeerimise, uus seadus mõisnike omandust ei likvideerinud, vaid tugevdas seda, andes ühe osa mõisamaadest talupoegadele rendile, kusjuures rendimaksu suurus pidi määratama «vastavalt puhastulule». Lenin kirjutas uuest seadusest, et «see on talupoegade kõige täielikum petmine».[30] Esseeride partei reetis talupojad, reetis talupoegade Nõukogud, läks üle mõisnike poole. Kuid ka järjekordne pettus ei saanud mõisnikke päästa. Lenin kirjutas oma artiklis «Kriis on küps», et septembri lõpp tõi meile tohutu suure murrangu Vene revolutsiooni ajaloos: talupoeglikul maal, kus on revolutsiooniline, vabariiklik valitsus, kasvab talurahva ülestõus. Valitsuse võit talurahva ülestõusu üle oleks nüüd revolutsiooni lõplikuks matuseks, korniilovluse lõplikuks võiduks.[31] Just sel ajal (29. septembril) näitas Lenin, et ülestõusu võit (kapitalistide ja mõisnike valitsuse üle) on nüüd bolševikele kindlustatud, sest nad said Venemaal enamuse tänu talurahva lahkulöömisele esseerlikust kodanlikust valitsusest.

Ajutise Valitsuse rahandus- ja maksupoliitika. Raha- ja finantsmajanduses ning krediidipoliitikas kasutas Ajutine Valitsus täielikult neidsamu meetodeid ja programme mis tsaarivalitsuski. Kohe pärast võimuletulekut teatas Ajutine Valitsus, et ta tunnistab kõiki isevalitsuse rahalisi kohustusi ja võlgu ning sealhulgas kõiki vanu ja uusi sõjalisi välislaene ja nendega seotud makseid.

---

[29] Труды Главного земельного комитета, 1—2 июля 1917 г. Sellised teated saabusid Novgorodi, Pensa, Tambovi, Poltaava, Orjoli, Tšernigovi, Tuula, Samaara, Harkovi, Jaroslavli ja paljudest teistest kubermangudest.

[30] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 203.

[31] Vt. sealsamas, lk. 53—60.

Tohutud sõjalised kulud, mis 1917. aastal ulatusid 22,6 miljardi rublani, sundisid Ajutist Valitsust defitsiidi katmiseks kasutama varem proovitud vahendeid ja esmajoones paberraha emissiooni, laenude tegemist, elanikkonna maksukoorma suurendamist peamiselt kaudsete maksudega jne.

1. märtsil 1917. aastal ulatus ringluses oleva paberraha hulk 9,5 miljardi rublani 1,6 miljardi rubla vastu 1. juulil 1914. aastal. Järgnevatel kuudel kasvas emissioon kiiresti ja 1. aprillil oli rahamärke ringluses 10,8 miljardit, 1. juulil — 12,9 miljardit, 1. oktoobril — 17,2 miljardit ja 1. novembril — 22,4 miljardit rubla, s. o. oli pärast Veebruarirevolutsiooni suurenenud 2,07 korda. 1917. aastal kattis paberraha väljalase juba 65,5% kõigist eelarvelistest kuludest, aastail 1914—1916 aga kattis ta neist kõigest 21,6%. Paberraha, kuulsaid 20- ja 40-rublaseid «kerenskeid», lasti välja ilma igasuguse arvestuseta, numbriteta, tervete lintidena. Need ujutasid maa niivõrd üle ja langesid niivõrd oma väärtuses, et arveid õiendati mitte rubladega ega üksikute rahamärkidega, vaid «kerenskiteks» trükitud paberi kaaluga.

Üldriiklike kulude katteks paberraha liiga suur väljalaskmine ja rubla väärtuse langus kutsusid esile kaubahindade ülemäära suure tõusu. Viimased hakkasid kasvama emissioonist kiiremini. 1917. aasta teisel poolel oli ringluses paberraha 8,2 korda rohkem kui enne sõda 1914. aasta esimesel poolel, kaubahinnad aga olid suurenenud 11,7 korda. 1917. aasta esimesel poolaastal ringluses olnud 11,2 miljardi rubla suuruse paberraha massi väärtuseks oli 1,6 miljardit kuldrubla, s. t. moodustas kõigest 68,8% sõja eel ringluses olnud raha hulgast, arvestatuna kullas. 1917. aasta teisel poolaastal ringluses olnud 19,5 miljardi rubla suuruse paberraha massi väärtuseks aga oli 1,7 miljardit kuldrubla ehk 70,8% sõja eel ringluses olnud raha hulgast, arvestatuna kullas.[32] Seega lasus paberraha emissioon kui sõjakulude katmise vahend samuti nagu teisedki katteallikad kaubahindade kiire tõusu tõttu töörahva õlgadel.

Teiseks üldeelarveliseks defitsiitide ja sõjaliste kulude katteallikaks oli maksustamine. Sel alal jätkas Ajutine Valitsus samuti tsaarivalitsuse poliitikat, suurendades peamiselt kaudseid makse. Peale kaudsete maksude üldise suurendamise seati sisse tubaka, tikkude ja petrooleumi riiklik monopol ning tõsteti nende hindu.

Puht demonstratiivne tähtsus oli töörahvamasside petmiseks 6. aprillil 1917. aastal vastu võetud seadusel sõjaajaks kapitalistide kasumite limiidi määramise kohta. Selle seaduse initsiaator, kaubanduse ja tööstuse minister Konovalov ise, omistas sellele seadusele ainult «moraalset tähtsust». See seadus pidi näitama, et ka tööstürid kannavad «ohvreid üldiseks heaoluks». Tööminister Skobelev omakorda andis demagoogilise lubaduse võtta jõukatelt

[32] «Денежное обращение и кредит», НКФ, II, 1922, стр. 25—27.

klassidelt täielikult («100-protsendiliselt») ära nende kasumid. Lenin paljastas selle «sotsialistidest ministrite» demagoogia.[33]

Väga väike reaalne finantsiline tulemus oli ka seadustel jõukate kihtide tulumaksu kahekordistamise[34] ja nende ühekordse lisamaksustamise[35] kohta ning kapitalistide lisakasumitelt võetaval maksul, mis kehtestati juba isevalitsuse ajal.

Majanduse kokkuvarisemine ja riigirahanduse kriis tõukasid maad peatamatult katastroofi poole. Olukorra lootusetust tunnistasid ka Ajutise Valitsuse liikmed ise. Oma võimuloleku päästmiseks otsustas kodanlus kasutada äärmisi abinõusid ja asus avaliku kontrrevolutsiooni teele. Revolutsiooni arenemisest eriti pärast juulisündmusi ära ehmunud Ajutine Valitsus kuulutas enda «revolutsiooni päästmise valitsuseks». Kuid tegelikult kaotas Ajutine Valitsus lõplikult oma viimase autoriteedi elanikkonnamasside hulgas. Valitsus püstitas järjekordse ülesandena revolutsiooni saavutuste täieliku likvideerimise ja revolutsioonieelse «tugeva võimu» taastamise. 12.—14. augustil toimunud riiklikul nõupidamisel kontrrevolutsioonilised jõud organiseerusid ja määrasid kontrrevolutsioonilise pöörde läbiviijaks kindral Kornilovi. Viimase kontrrevolutsiooniline väljaastumine ühendas töölismassid bolševike juhtimisel revolutsioonilise Petrogradi kaitseks. Kehvtalurahvas liitus samuti üha tihedamalt töölisklassi ümber ja hoidus bolševike poole. Samal ajal aga kulaklus toetas Ajutist Valitsust ja Kornilovit.

Kehvtalurahvas hakkas taipama, et ainult bolševike partei annab tõesti talupoegadele maad. Pärast Kornilovi mässu kasvas talupoegade agraarliikumine septembris ja oktoobris laialdasteks talurahva ülestõusudeks. Linnades toimus Nõukogude, ametiühingute ja vabrikukomiteede bolševiseerimine. Ajutises Valitsuses ja teda toetavates kokkuleppeparteides algas täielik lagunemine. Demokraatlik nõupidamine 1917. aasta septembris ja Eelparlament olid Ajutise Valitsuse lõpliku agoonia sümptoomideks ja läheneva proletaarse revolutsiooni ärahoidmise viimaseks katseks.

Kodanliku võimu kukutamine ja sotsialistliku revolutsiooni võit. Kui pärast juulikuu sündmusi «kaksikvõimu» enam polnud, kui Nõukogud, reedetuna menševike ja esseeride liidrite poolt, jäid võimuta ja kogu võim koondus kontrrevolutsioonilise Ajutise Valitsuse kätte, siis ei saanud revolutsioon enam rahulikult areneda. Et päästa maad ähvardavast katastroofist ja läbi viia sotsialistlik revolutsioon, püstitas partei VI kongress relvastatud ülestõusuks ettevalmistumise ülesande.

Aprillist juulini, kui partei VI kongress tuli kokku, toimusid klassijõudude vahekorras, tööliste ja talurahvamasside meeleolus, partei seisundis ning temasse tööliste ja talupoegade suhtumises

---

[33] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 391—396.
[34] СУ, 1917 г., № 147, ст. 812.
[35] Sealsamas, art. 813.

suured muutused. Parteiorganisatsioonide arv kasvas 78-lt 162-le, liikmete arv — 80 000-lt 240 000-le. Bolševikud saavutasid nõukogudes ja eriti algorganisatsioonides, suurlinnade nõukogudes, ametiühingutes, vabrikukomiteedes, noorsoo-organisatsioonides jm. suure mõju ja esikoha. Nad paljastasid kõikjal esseeride ja menševike reeturlikku taktikat ja Ajutise Valitsuse imperialistlikku iseloomu ning tõestasid, et kodanlik võim on vaja kukutada.

Partei asus veendunult sotsialistliku revolutsiooni läbiviimisele, kodanliku valitsuse kukutamisele.

Partei VI kongress, mis toimus Ajutise Valitsuse poolt teostatava eriti intensiivse terrori tingimustes 26. juulist kuni 3. augustini 1917. aastal, püstitas ja lahendas rea väga tähtsaid sotsialistliku revolutsiooni läbiviimise teoreetilisi ja taktikalisi küsimusi. Kongressil analüüsiti sügavalt kaasaegset poliitilist olukorda ja tõestati, et on vaja asuda ette valmistama relvastatud ülestõusu kodanliku valitsuse kukutamiseks ja sotsialistliku revolutsiooni läbiviimiseks.

See oli kongressil keskseks küsimuseks ja tekitas kõige rohkem vaidlusi, sest leidus inimesi, kes, olles kodanluse mõju all, astusid ka nüüd välja sotsialistliku revolutsiooni vastu. Need olid trotskist Preobraženski ja trotskistlikel seisukohtadel olev Buhharin.

Pärast kontrrevolutsioonilise kodanluse juulikuu pealetungi revolutsiooni rahuliku arenemise periood lõppes. Kogu võim läks Ajutise Valitsuse kätte. Nüüd võis võimu kontrrevolutsioonilise kodanluse käest ära kiskuda ainult jõuga. Endise loosungi asemel, mis nõudis võimu üleandmist nõukogudele, sai partei loosungiks nüüd kontrrevolutsioonilise kodanluse diktatuuri kukutamine proletariaadi poolt, toetatuna kehvtalurahvast, sotsialistliku revolutsiooni läbiviimine.

Kongress suunas partei relvastatud ülestõusule, sotsialistlikule revolutsioonile. Kongressi poolt avaldatud manifest kutsus üles töölisi, soldateid, kehvtalupoegi koguma oma jõude kodanluse võimu kukutamiseks.

Kongressil kinnitati ka bolševike majanduslik platvorm. See platvorm võttis aluseks Lenini õpetuse teoreetilised põhiteesid imperialismist kui sotsialistliku revolutsiooni eelõhtust, kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülekasvamisest proletaarseks revolutsiooniks ja sotsialismi ehitamise võimalikkusest ühel maal. Bolševike konkreetsed nõudmised formuleeris Lenin juba oma ajaloolistes «Aprilliteesides». Need andsid parteile ja proletariaadile selge revolutsioonilise joone kodanlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile üleminekuks, tema võidu kindlustamiseks ja sotsialismi edasiseks ülesehitamiseks. Majanduslik platvorm nõudis mõisamaade konfiskeerimist ja kogu maa natsionaliseerimist, pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimist, tööliskontrolli kehtestamist tootmise ja jaotamise üle.

Lenin, jälitatuna Ajutise Valitsuse poolt ja olles põranda all,

kongressil ei viibinud. Tegelikult aga juhtis ta kongressi oma lähemate kaasvõitlejate kaudu.

1917. aasta septembris kirjutas Lenin brošüüri «Ähvardav katastroof ja kuidas selle vastu võidelda». Selles brošüüris paljastas Lenin Ajutise Valitsuse tegevuse kontrrevolutsioonilist iseloomu ja põhjendas üksikasjaliselt bolševike oktoobrieelse majandusprogrammi tähtsamate abinõude revolutsioonilise teostamise vajalikkust: pankade ja sündikaatide natsionaliseerimise, ärisaladuse kaotamise, ettevõtjate sundusliku sünditseerimise, elanikkonna tarbijateühistutesse koondamise ja tarbimise reguleerimise vajalikkust. Kõik need abinõud koos imperialistlikust sõjast väljaastumisega, milleta ei saa võitu laosest ja katastroofist, olid sisuliselt sammuks sotsialismi poole, sotsialistliku revolutsiooni poole.

Lenin kirjutas: «Paigal seista ei saa — ajaloos üldse, sõja ajal aga eriti. Tuleb minna kas edasi või tagasi. Edasi minna XX sajandi Venemaal, kes on revolutsioonilisel teel kätte võitnud vabariigi ja demokratismi, ei saa, MINEMATA sotsialismi poole, astumata SAMME tema poole...

Imperialistlik sõda on sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu... monopolistlik riigikapitalism on kõige täielikum MATERIAALNE ettevalmistus sotsialismiks, on selle KÜNNIS...»[36]

Niiviisi võitlesid bolševikud kodanlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile ülemineku eest. Oktoobriks oli Nõukogude bolševiseerimine lõpetatud. Bolševikud lootsid 1917. aasta oktoobri teisel poolel toimuval II ülevenemaalisel nõukogude kongressil saada kindla enamuse. Kogu proletariaat sammus bolševistlike loosungite all, nõudes võimu ülevõtmist. Miljonid kehvtalupojad asusid samuti sotsialistliku revolutsiooni poolele. Bolševikud, keda toetas töörahva suur enamus, valmistusid ülestõusu organiseerimiseks, kodanliku Ajutise Valitsuse kukutamiseks ja sotsialistliku revolutsiooni läbiviimiseks.

Vaatamata kõigile kontrrevolutsioonilise Ajutise Valitsuse repressioonidele ja tagakiusamistele lõppes hoolikalt ettevalmistatud relvastatud ülestõus 7. novembril (25. oktoobril vana kalendri järgi) proletaarse sotsialistliku revolutsiooni võiduga.

Sotsialistliku revolutsiooni põhjused ja tõukejõud. Meil jääb siin peatuda veel viimasel küsimusel — põhjustel, miks mindi kodanlik-demokraatlikult revolutsioonilt võrdlemisi lühikese aja jooksul üle sotsialistlikule revolutsioonile, järelikult — sotsialistliku revolutsiooni tõukejõududel.

Vastuse sellele annab juba kõik see, mis eespool on öeldud kapitalismi ajaloost Venemaal, tema majanduslikest ja sotsiaalsetest iseärasustest, võrreldes imperialistlike läänemaadega, ja tema lagunemisest pärast Veebruarirevolutsiooni.

Vene kodanliku revolutsiooni omapära ja tema võrdlemisi lühikese aja jooksul proletaarseks revolutsiooniks ümberkasvamise

---

[36] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 334.

põhjused väljendusid selles, et keerukamates klassivõitluse tingimustes toimunud kodanlik revolutsioon tõstis esiplaanile revolutsioonilise proletariaadi, koondades tema ümber paljumiljonilise talurahva. Vene kodanluse poliitiline nõrkus on seletatav vene kapitalismi arenemise tingimustega tema kõrgemal, imperialistlikul staadiumil, millest sõltus vene kodanliku revolutsiooni omapära ja tema ümberkasvamine proletaarseks revolutsiooniks.

Vene tööstuse enneolematu kontsentratsioon revolutsiooni eelõhtul ja sellise revolutsioonilise partei olemasolu, nagu seda on bolševike partei, muutsid Venemaa tööliskiassi väga suureks jõuks riigi poliitilises elus.

Ekspluateerimise koletud vormid ettevõtteis ja tsaari opritšnikute talumatu politseirežiim muutsid iga tõsisema tööliste streigi määratu suureks poliitiliseks aktiks ja karastasid tööliskiassi kui revolutsioonilist jõudu.

Kõige koletumate ja talumatumate pärisorjuslike igandite esinemine külas, milledele lisandus mõisniku kõikvõimsus, revolutsioneeris talurahva.

Tsarism, mis rõhus kõike elavat ja oma omavoliga suurendas veelgi kapitalisti ja mõisniku survet, ühendas töölised ja talupojad ühiseks võitluseks.

Imperialistlik sõda liitis kõik need Venemaa poliitilise elu vastuolud sügavaks revolutsioonilisekс kriisiks ja andis revolutsioonile uskumatu löögijõu.

1914.—1918. aasta sõda tekkis kapitalistlike maade ebaühtlase arenemise ja tähtsamate suurriikide vahel tasakaalu kadumise tõttu, seetõttu, et imperialistidel oli vaja maailma sõja abil uuesti ümber jaotada ja luua uus jõudude tasakaal. Venemaa oli selles imperialistlike suurriikide ahelas oma sotsiaalpoliitilise, majandusliku ja tehnilise mahajäämuse tõttu kõige nõrgemaks lüliks. Sõja poolt tekitatud kolossaalne majanduslik kahju avaldas Venemaa rahvamajandusele äärmiselt hukatuslikku mõju.

Juba 1916.—1917. aastal viis sõda Venemaa rahvamajanduse katastroofilise laoseni ja tõi endaga kaasa tootlike jõudude languse. Vene kodanluse sotsiaalpoliitiline jõuetus ja «lodevus», tema nõrk tööstuslik, tehniline ja rahanduslik olukord ja vene kapitalismi sõltuvus Lääne-Euroopa riikide finantskapitalist põhjustasid seda, et sõjalise kriisi ajal sattus Vene kodanlus väliskapitali täielikku alluvusse niihästi rahaliselt, tehniliselt kui ka sõjaliselt, oli valmis ohverdama miljoneid inimelusid ja laostama kogu maa, et päästa oma kapitalid ja kasumid.

Kuid lisaks majanduslikele põhjustele oli Venemaa imperialistlike riikide ahela kõige nõrgemaks lüliks ka seetõttu, et roiskunud isevalitsuse ja selle liitlase — jõuetu ja lodeva kodanluse — vastas oli siin maailma kõige revolutsioonilisem proletariaat, kes liidus talurahvaga karastus 1905.—1907. aasta revolutsioonilistes võitlustes ja keda juhtis kõige eesrindlikum, leninlik partei.

Kõik see põhjustaski mitte üksinda vene kapitalismi riiklik-

poliitilise, vaid ka kogu sotsiaal-majandusliku süsteemi kiire ja täieliku krahhi, kodanliku revolutsiooni kiire ülekasvamise proletaarseks revolutsiooniks ja sotsialismi võidu Venemaal.

Pärast Veebruarirevolutsiooni ja tsarismi kukutamist «sai revolutsiooni põhiküsimuseks sõja likvideerimise küsimus...

Kuid sõjast pääsemiseks oli vaja kukutada Ajutine Valitsus, oli vaja kukutada kodanluse võim, oli vaja kukutada sotsialistide-revolutsionääride ja menševike võim, sest nemad ja ainult nemad venitasid sõda «võiduka lõpuni»...

See oli uus revolutsioon, proletaarne revolutsioon...»[37]

Ta võitis juba kaheksa kuu möödudes pärast isevalitsuse kukutamist ja kodanluse võimu kehtestamist.

Tähtsamad põhjused, mis tingisid sellise võrdlemisi kerge ja kiire sotsialistliku revolutsiooni võidu Venemaal, on järgmised.

Esiteks, revolutsiooni vastu oli selline võrdlemisi nõrk, halvasti organiseeritud, poliitiliselt vähe kogenud vaenlane, nagu vene kodanlus. Olles enne revolutsiooni majanduslikult sõltuv riiklikest tellimustest, otsis vene kodanlus kokkulepet tsaariga, kes kukutati Veebruarirevolutsiooni poolt, pärast võimule tulekut aga jätkas sisuliselt kõiges tsarismi peamist poliitikat: tahtis sõda «võidurikka lõpuni», seisis mõisnike omanduse säilitamise eest. Töölisklassi suhtes aga läks kodanlus oma vaenulikkuses tsaarist veelgi kaugemale. Ta püüdis kindlustada survet ja muuta see väljakannatamatuks, rakendades massiliselt lokaute.

Teiseks, revolutsiooni eesotsas seisis revolutsiooniline eelmiste revolutsioonide võitluses karastunud töölisklass, kel oli rahva hulgas rahu, vabaduse ja sotsialismi juhi autoriteet. Töölisklassil oli sotsialistlikus revolutsioonis selline liitlane nagu kehvalurahvas, kes veendus Veebruarirevolutsioonist möödunud kaheksa kuu jooksul, et ainult liidus töölisklassiga võib talurahvas purustada mõisnikud ja lõpuni viia võitluse rahu, vabaduse ja maa eest. Töölisklassi ja kehvalurahva liidust sõltus ka kesktalupoegade suhtumine, kes revolutsiooni arenedes ühinesid kehvalupoegadega.

Lõpuks, töölisklassi eesotsas seisis poliitilistes võitlustes karastatud bolševike partei, kes ühendas üldiseks revolutsioonililiseks vooluks mitmesugused revolutsioonilised liikumised: proletariaadi sotsialistliku liikumise kodanluse kukutamiseks ja proletariaadi diktatuuri kehtestamiseks, talupoegade liikumise mõisamaade ülevõtmiseks, rõhutud rahvaste rahvusliku vabadusliikumise, demokraatliku rahuliikumise.

Peale selle olid kodanlikud riigid sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni alustamise momendil sõjaga seotud ega saanud Oktoobrirevolutsioonile aktiivselt vastu astuda.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit Venemaal ja maailma lõhenemine kaheks süsteemiks: kapitalistlikuks ja sotsialistlikuks süsteemiks. Oleks siiski ekslik piirata Oktoobrirevolutsi-

[37] J. V. Stalin, Teosed, 6. kd., lk. 128.

ooni olemust ja tähtsust sellega, et ta likvideeris Venemaal kapitalismi ja alustas uue, sotsialistliku korra ülesehitamist.

Oktoobrirevolutsiooni võit tähendas põhjalikku pööret inimsoo ajaloos, põhjalikku pööret ülemaailmse kapitalismi ajaloo käigus, kogu kapitalistliku maailmamajanduse süsteemi kriisi ja lagunemise algust.

Kogu kapitalistliku maailmamajanduse süsteemi kriisid tekkisid monopolistliku kapitalismi tollel arenemisstaadiumil, mil maailmamajanduse kapitalistlik süsteem kujunes välja kui käputäiele kõige tugevamatele imperialistlikele maadele nõrgemate, ehkki iseseisvate riikide poliitilise, majandusliku ja finantsilise allutamise või sõltuvate koloniaalmaade otsese orjastamise ülemaailmne süsteem. Selles imperialistlike riikide süsteemis ulatuvad imperialistlike kiskjate vahelised vastuolud juba ümberjaotatud maailma taasjaotamise ja ülemaailmse ülevõimu pärast äärmuseni. Need vastuolud kujunevad sõjalisteks konfliktideks, maailmasõdadeks, millega väljendub «rahuliku režiimi» perioodidel ajutiselt saavutatud «tasakaalu» järsk rikkumine.

Esimene maailmasõda aastail 1914—1918 oli imperialismi vastuolude äärmise teravnemise tulemuseks. Need vastuolud ulatusid kriisini, mis hõlmas kogu kapitalistlikku maailmamajanduse süsteemi. Neis imperialistlike suurriikide vahelistes teravates vastuoludes ei olnud juba küsimus ainuüksi kaubanduslikus konkurentsis maailmaturul, kaubandussõjas, dumpingus ega muus, millega imperialistid leppisid «rahuliku režiimi» perioodil, vaid käis sõjaline võitlus maailma ümberjaotamise pärast, tooraineallikate ja asumaade pärast. Kuid Esimese maailmasõja algul oli kapitalism veel ainsaks maailmamajandust hõlmavaks süsteemiks. Sõda lõhestas ühesuguseid agressiivseid eesmärke omavad imperialistlikud riigid kaheks vaenulikuks leeriks, kes olid ühteviisi kõik süüdi sõja vallandamises. Ühtlasi näitasid sõja käik ja kõik surveabinõud, mida imperialistlike riikide reaktsioonilised valitsused rahvaste ja töölisklassi vastu rakendasid, selgesti, et imperialismi rüpes olid valminud eeldused proletaarseks revolutsiooniks, sotsialismiks. Algas juba kapitalistliku süsteemi ü l d k r i i s.

Alates Esimesest maailmasõjast ja proletaarse sotsialistliku revolutsiooni võidust Venemaal algab kapitalismi üldkriis, kogu kapitalistliku süsteemi kokkuvarisemise periood, proletaarsete revolutsioonide, vabadus- ja koloniaalsõdade periood, ülemaailmse kapitalismi süsteemist tervete suurte riikide väljalangemise, sotsialismi ülesehitamise teele asumise periood. Kapitalismi üldkriisi peamiseks tunnuseks on just see pärast Oktoobrirevolutsiooni toimunud kapitalistliku maailma lõhenemine kaheks süsteemiks, kapitalistlikuks ja sotsialistlikuks süsteemiks, ning võitlus nende vahel. Ühtlasi iseloomustavad kapitalismi üldkriisi veel teised tundemärgid: vastuolude suurenemine imperialistide vahel, tugevnev võitlus töö ja kapitali vahel, rõhutud ja asumaade rahvaste rahvusliku vabadusliikumise tõus, tootmisaparaadi krooniline ala-

koormatus, tööpuuduse suurenemine, uus võitlus turgude pärast, uued sõjad.

Nende kahe süsteemi olemasolu ja imperialistide leeri võitlus sotsialismimaade vastu annavad kogu maailma ajaloole pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni oma värvingu. Imperialistide võitlus sotsialismimaade vastu «elu ja surma peale» tingib kapitalismi nõrgenemist, «roiskumist» ja «väljasuremist» ning suurendab sotsialismi teele asuvate maade ja rahvaste arvu.

Kapitalistlikule maailmale on seda marksism-leninism ja eriti leninlik imperialismi ja proletaarse revolutsiooni teooria ennustanud juba ammugi.

Lenin, määrates imperialismi ajaloolist kohta, nimetab teda «surevaks kapitalismiks», «proletariaadi sotsialistliku revolutsiooni eelõhtuks». Imperialismi ajastul kapitalistlik rõhumine suureneb, revolutsioonilise plahvatuse elemendid rohkenevad kapitalistlikes maades enestes ning asumaades ja sõltuvates maades kasvab meelepaha imperialismi vastu. Imperialismi tingimustes arenemise ebaühtlus suureneb. Võitlus asumaade pärast, müügiturgude ja tooraineallikate pärast toob endaga vältimatult kaasa imperialistlikud sõjad maailma ümberjaotamiseks. Kui kapitalism laieneb käputäie «eesrindlike» maade poolt maakera rahvastiku suure enamiku koloniaalse rõhumise ja finantsilise lämmatamise ülemaailmseks süsteemiks ja kui need imperialistlikud maad alustavad saagi jagamise pärast maailmasõda, siis tingib vastuolude kasv nende vahel seda, et imperialismi ülemaailmne rinne muutub revolutsiooni suhtes eriti hellaks. Need pole enam kodanlikud revolutsioonid, millised minevikus lõppesid tavaliselt ühe ekspluateerijate rühma asendamisega riigitüüril teise ekspluateerijate rühmaga, vaid proletaarsed, sotsialistlikud revolutsioonid, mis vapustavad kogu kapitalistlikku maailmamajanduse süsteemi, imperialistlike kapitalismimaade kogu rinnet.

Selle rinde läbimurdmine muutub tõenäoliseks üksikutes maades ja just sellistes maades, kus imperialistlik rinne on kõige nõrgem ja kus sisemise majandusliku ja poliitilise rõhumise tõttu on revolutsioon kõige küpsem. Siit tulebki Lenin üldisele järeldusele, et sotsialismi üheaegne võit kõigis maades ei ole võimalik, sotsialismi võit ühel maal aga on võimalik, ehkki see maa on kapitalistlikult vähe arenenud. «Majandusliku ja poliitilise arenemise ebaühtlus,» ütleb Lenin, «on kapitalismi absoluutne seadus. Sellest järeldub, et on võimalik sotsialismi võit esialgu mõnedes maades või isegi ühel kapitalistlikul maal eraldi.»[38]

Oktoobrirevolutsioon kinnitas Lenini proletaarse revolutsiooni teooria õigsust täiel määral. Revolutsioon levis ajavahemikul 1917. aasta oktoobrist kuni 1918. aasta jaanuarini-veebruarini kogu maal niivõrd kiire tempoga, et Lenin nimetas revolutsiooni käiku nõukogude võimu «triumfimarsiks».

[38] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 308.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon murdis läbi ülemaailmse imperialismi rinde, kukutas imperialistliku kodanluse ühel kõige suuremal kapitalistlikul maal, tõi võimule proletariaadi ja avas sellega proletaarsete revolutsioonide ajastu. Ta lõi imperialismi kõikuma mitte ainult tema domineerimiskeskustes, «metropolides», vaid õõnestas tema ülevõimu ka asumaades ja sõltuvates maades. Omal maal aga, purustanud vana, kodanliku ühiskonna, hakkas Oktoobrirevolutsioon ehitama uut, sotsialistlikku ühiskonda. Sellega asetas Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon küsimärgi alla ülemaailmse kapitalismi olemasolu tervikuna ja andis temale sellise surmahoobi, millest kapitalism ei parane kunagi ega saavuta enam seda «tasakaalu» ja «stabiilsust», mis tal oli enne Oktoobrirevolutsiooni.

Inimsoo ajaloos algas uus ajastu, kommunistliku ühiskonna ülesehitamise ajastu.

TÄHTSAMATE MAJANDUSLIKE SÜNDMUSTE KRONOLOOGILINE LOETELU KAPITALISMI PERIOODIL (1861.—1917. a.)

I. Tööstuskapitalism (1861.—1900. a.)

1861 19. veebruari manifest «talurahva vabastamise» kohta.
1861 Riigitulude rentimise kaotamine.
1861 Petrovski Põllumajanduse Akadeemia asutamine Moskvas.
1861 Peterburi krediidiühistu organiseerimine, esimene linnas asuv krediidiühistu Venemaal.
1861 Riia—Dünaburgi raudtee avamine.
1861 Suured talurahvarahutused (registreeriti 1176 juhtu, sellest 337 rahutust suruti maha sõjavägede poolt). Ülestõus Bezdna külas Kaasani kubermangus.
1862 Linna- ja ühiskondlike pankade määrustik.
1862 Esimesed käsitööliste krediidiühistud (Odessas, Riias jm.).
1862 Määrustik kasakate asustamisest väljasaadetud Kaukaasia mägilastele kuulunud maadele.
1862 Eraisikuile kulla otsimiseks Altais lubade andmine.
1862 Riigieelarvete avalikukstegemise kehtestamine.
1862 Talurahvarahutused reas kubermangudes.
1863 Viinaaktsiisi sisseseadmine.
1863 Udelitalupoegade maa korraldamise määrustik.
1863 Seadlused «ajutiselt kohustuslike» suhete lõpetamisest ja väljaostule ülaminekust loode- ja edelakubermangudes.
1863 Majamaksu kehtestamine linna kinnisvaradele.
1863 Talurahvarahutused mitmetes kubermangudes.
1864 Venemaa semstvoasutuste määrustik.
1864 Kohtureform.
1864 Venemaa esimese vastastikuse krediidiühingu asutamine Peterburis.
1864 Venemaa esimese era-kommertsaktsiapanga asutamine Peterburis.
1864 Esimese vastastikuse maakrediitpanga asutamine (Hersonis).
1864 Esimene ühistegelik laenu- ja hoiuühisus (Kostroma kubermangus).
1864 13. oktoobril. Talurahvareform Tiflisi kubermangus.
1864 Talurahvarahutused mitmetes kubermangudes.
1865 Taškendi vallutamine.
1865 Esimene kaupmeeste kongress Moskvas.
1865 Altai ringkonda talupoegade väljarändamise lubamine.
1865 Talurahvareform Kutaisi kubermangus.
1865 Talurahvarahutused mitmetes kubermangudes.
1866 Riigitalupoegade maa korraldamise määrustik.
1866 Vene Tehnikaühingu asutamine.
1866 Moskva Kaupmeeste Aktsiapanga asutamine.
1866 Esimene kontsessioon, mis anti Voroneži semstvole raudtee ehitamiseks (Kozlov—Voronež).
1866 Talurahvareform Mingreelias (kuulutati välja 19. veebruaril 1867).
1866 Talurahvarahutused mitmetes kubermangudes.
1867 Alaska müümine Venemaa poolt Ameerika Ühendriikidele.
1867 Riia—Miitavi raudtee avamine.
1868 Mõõduka protektsionismi tollitariif.

1868 Samarkandi vallutamine.
1868 Buhhaara vallutamine.
1868 Talurahvarahutused mitmetes kubermangudes.
1868 Esimese martäänahju ehitamine Sormovo tehases.
1869 Ülevenemaalise valitsemiskorra sisseseadmine kirgiiside juures.
1869 Talurahvarahutused mitmetes kubermangudes.
1870 Uus linnaseadus.
1870 Juhised riiklike garantiide ja juurdemaksete kohta eraraudteede ehitamisel.
1870 Vene raudteede konsolideeritud obligatsioonide esimene väljalase (teine — 1871. a., kolmas — 1872. a., neljas — 1873. a., viies — 1875. a., kokku 427 miljoni rubla väärtuses).
1870—1871 Juzovka tehase rajamine ja töölerakendamine Donetsi basseinis.
1870 Alustati malmi sulatamist koksi abil lõunapiirkonna tehastes.
1870 Esimene ülevenemaaline vabrikantide kongress.
1870 Rahutused ja streigid Kroonlinnas, Voroneži raudteel, Neeva puuvillaketrusevabrikus Peterburis, suhkruvabrikus Moskvas.
1870 Siseministeeriumi ringkiri töölisliikumise vastu võitlemise tugevdamisest.
1870 Seadus talupoegade maa korraldamisest Abhaasias Erivani ja Semahha kubermangudes.
1871 Mustal merel sõjalaevastiku pidamise õiguse taastamine Venemaale.
1871 Esimese era-aktsiamaapanga asutamine (Harkovis).
1871 Bakuus nafta puuraukude puurimisel puurkangi kasutuselevõtmine.
1871 Laenu-hoiukassade ja Tööndusko operatiivide Komitee organiseerimine.
1871 Kuldža vallutamine.
1872 Esimene polütehniline näitus Moskvas.
1872 Ilmus K. Marxi «Kapitali» I köite venekeelne tõlge.
1872 Rendisüsteemi kaotamine Bakuu naftatööstuses.
1872 Tööliste streigid Tiflisis, Peterburis, Võšne Volotšokis jm.
1873 Hiiva vallutamine.
1873 Streigid Morozovi Bogorodski manufaktuuris Moskvas, Serpuhhovis, Nertšinski ringkonnas jm.
1873—1875 Tööstuskriis Venemaal.
1874 Üldise sõjaväekohustuse sisseseadmine.
1874 Lõuna-Venemaa mäetöösturite esimene kongress.
1874 Kontsessiooni väljaandmine India—Euroopa telegraafiliini ehitamiseks ja ekspluateerimiseks Venemaa piirides.
1874 Tööliste streik Nikolai raudteel Moskvas, Bogorodski kudumismanufaktuuris, Semjannikovi tehases Peterburis jm.
1874 Elektrihõõglambi leiutamine Ladõgini poolt.
1875 Leping Jaapaniga Kuriili saarte vahetamiseks Sahhalini saare lõunaosa vastu.
1875 Bessemeri menetluse kasutuselevõtmine Nižni Tagili tehases.
1875 Riikliku maamaksu sisseseadmine.
1875 «Lõuna-Venemaa Töölisühingu» moodustamine (Odessas).
1875 Tööliste streigid ja rahutused Peterburi tehastes, Vladimiri kubermangus ja mujal.
1875 «Jablotškovi küünla» leiutamine.
1876 Kokanda khaaniriigi (Fergana) vallutamine.
1876 Tööliste rahutused Peterburi vabrikutes ja esimene tööliste demonstratsioon (6. detsembril).
1876 Talurahvarahutused Mingreelias ja Svaneetias.
1876 Patendi väljaandmine «Jablotškovi küünla» leiutamise puhul.
1877 Tollimaksu võtmine kullas (tariifide tõstmine 40% võrra).
1877 Esimene statistiline maaloendus Venemaal.
1877—1878 Vene—Türgi sõda.
1878 San-Stefani leping ja Berliini kongress.
1878 Karsi oblasti, Batumi ja Ardahani ühendamine Venemaaga.
1878 «Põhja-Venemaa Töölisühingu» moodustamine Peterburis.
1878 Peterburi tekstiilitööliste streik.

1878 Maa rendile andmise eeskirjad Baškiirias.
1878 Talurahva ülestõus Kahheetias.
1879 Tööliste streigid ja rahutused puuvillaketrusvabrikutes Peterburis, Permi kahuritehastes Motovilihhas, Peterburi metallitehases jm.
1880 Soolamaksu kaotamine.
1880 Esimesed telefonid Venemaal.
1880 Tööliste streigid Moskvas, Kiievis jm.
1880 Talurahvarahutused Tšernigovi, Pihkva ja Tuula kubermangudes.
1881 Esimese elektrijaama ehitamine Venemaal (üks aasta varem kui Põhja-Ameerikas).
1881 Määrustik era-kullatööstuse kohta.
1881 Uus suhkru aktsiisisüsteem.
1881 Seadus talumaade kohustusliku väljaostu kohta.
1881 Tööliste streigid Nižni Novgorodi kubermangus, Rõbinskis jm.
1881 Talurahvarahutused Saraatovi, Samaara, Hersoni, Tambovi ja Voroneži kubermangudes.
1881—1882 Talurahva ülestõusud Guurias.
1881—1882 Tööstuskriis Venemaal.
1882 Tasuta ülemineva vara maksu sisseseadmine.
1882 Tubakamäärustik (aktsiisi sisseseadmine).
1882 Esimese riigiraudtee (Baskuntšaki raudtee) avamine.
1882 Vabrikuseadusandluse algus Venemaal, 1. juuni seadus alaealiste öötöö piiramise kohta.
1882 Vabrikuinspektsiooni asutamine.
1882 Tööliste streigid Peterburis (puuvillaketrusvabrikus, naelatehases), Sormovo tehases jm.
1882 Suured streigid Batumis.
1882 Talurahva Maapanga asutamine (avati 1883. a.).
1882 Pearaha kaotamine linnakodanikelt ja mõnedelt talupoegade kategooriatelt (alates 1883. aastast).
1882 Väljaostumaksude alandamine (12 miljoni rubla võrra).
1882 Ülevenemaaline näitus Moskvas.
1883 Taga-Kaukaasia raudtee (Bakuu—Batumi) avamine.
1883 Plehhanovi poolt esimese vene marksistliku rühma — «Töö vabastuse» rühma moodustamine Genfis.
1883 Tööliste streigid Voznessenski, Jaroslavli ja Suur-Kreenholmi manufaktuurides jm.
1883 Talurahvarahutused Ufaa kubermangus.
1884 Posti ja Telegraafi Peavalitsuse asutamine.
1884 Jekaterina riigiraudtee avamine.
1884 Tööliste streigid ja rahutused Peterburis (Smolenski kudumismanufaktuuris, Stieglitzi puuvillaketrusvabrikus jm.).
1884 Reaktsiooniline ülikoolide seadus.
1885 25. mai seadus pearaha kaotamise kohta talupoegadelt alates 1. jaanuarist 1886. a. ja kõigilt muudelt elanikkonna kategooriatelt kogu impeeriumis (peale Siberi) alates 1. jaanuarist 1887. a.
1885 Uue tööstus- ja kaubandusmaksu kehtestamine.
1885 Rahakapitalimaksu kehtestamine.
1885 Riigiraudtee avamine liinil Jekaterinburg—Tjumen.
1885 Aadli Maapanga asutamine.
1885 Seadus alaealiste ja naiste öötöö reguleerimise kohta.
1885 Streik Morozovi vabrikutes Orehhovo-Zujevos ja Ivanovo-Voznessenskis.
1885 Talurahvarahutused Kiievi, Tšernigovi, Hersoni, Podoolia, Jekaterinoslavi, Tauria, Kurski ja Voroneži kubermangudes, Doni oblastis jm.
1886 Kaspia-taguse raudtee avamine.
1886 Esimene naela- ja traaditehaste sündikaat.
1886 Seadus vabrikute järelevalve ja tööliste palkamise kohta.
1886 Tööliste streigid Demidovi Verhne-Serginski tehases jm.
1886 Seadus talumaade perekondliku tükeldamise keelamise kohta.

1886 Seadus väljaostu rakendamise kohta riigitalupoegade osas (alates 1. jaanuarist 1887. a.).
1887 Kokkulepe Inglismaaga Afganistani kohta.
1887 Suhkruvabrikantide sündikaadi moodustamine.
1887 Aktsiisisüsteemi sisseseadmine valgustuspetrooleumile.
1887 Teine maaomandi statistiline uurimine.
1887 Eeskirjad eramäetööstuse kohta.
1887 Kivisõe kaevandamise alustamine Tkvibulis.
1887 Siidikasvatusjaama organiseerimine Tiflisis.
1887 «Rauatööstarite Alatise Kontori» avamine.
1887 Tööliste streigid Tambovi kubermangu vabrikutes, Tveris, Tiflisi raudteetöökodades jm.
1888 Tollitariifide tõstmine 20% võrra.
1888 Aktsiisisüsteemi kehtestamine piiritusjookidele.
1888 Raudtee ehitamine Samarkandini.
1888 Riigiraudtee avamine liinil Samaara—Ufaa.
1888 4. aprilli määrustik metsade säilitamise kohta.
1888 Tööliste streigid Tveris, Šujas ja Piotrokowis.
1889 Raudteetariifide ja tariifisuutuste määrustik.
1889 Piirkondlike semstvoülemate määrustik.
1889 Uued eeskirjad talupoegade ümberasustamise kohta.
1889 Tööliste streigid Moskvas, Šujas, Tiflisis jm.
1890 Uus (reaktsiooniline) semstvo põhimäärus.
1890 Alaealiste ja naiste öötöö keelamise seaduste (1882.—1885. aasta seadused) kitsendamine.
1890 Esimene tehaseelektrijaam Permi kahuritehases.
1890 Manufaktuuritööstuse Täiustamise ja Arendamise Abistamise Seltsi asutamine.
1890 Pavlovi kodutööndajate artelli organiseerimine.
1890 Tööliste streigid Jaroslavlis, Jekaterinoslavi ja Olonetsi kubermangudes, Varssavis jm.
1890—1891 Maksu tõstmine suhkrult.
1891 Siberi raudteemagistraali ehituse alustamine
1891 Uus tollitariif (kaitsetollide).
1891 Esimene maipüha Peterburis.
1891 Tööliste streigid Uues Admiraliteedis Peteburis, Žirardowa manufaktuuris Varssavis jm.
1891—1892 Nälg Euroopa-Venemaa 21 kubermangus.
1892 Uus (reaktsiooniline) linnaseadus.
1892 Maksu tõstmine tikkudelt (100%), õlilelt (50%), naftalt (50%), tubaka patendilt (50%), kinnisvaradelt, kaubanduselt ja tööstuselt.
1892 Bakuu petrooleumitöösturite eksportsündikaadi moodustamine.
1892 Riigiraudtee avamine liinil Samaara—Zlatoust.
1892 Tööliste streigid Juzovkas, Makejevkas, Kamenkas, Tveris jm.
1893 «Tööstusmäärustik».
1893 Korterimaksu kehtestamine (1. jaanuarist 1894. a.).
1893 Seadus talupoegade hingemaade võõrandamatuse kohta.
1893 19. veebruari määruse paragrahv 165 (ennetähtaegse väljaostu kohta) tühistamine.
1893 Seadus kogukonnamaade üldise ümberjaotamise kitsendamise kohta.
1893 Kaubaladude, Kaupade Kindlustamise ja Transportimise Ida-aktsiaseltsi asutamine.
1893 Üldise raudteetariifi kehtestamine.
1893 Tollisõda Saksamaaga.
1893 Alustati nafta tööstuslikku tootmist Groznõis.
1893 Tööliste streigid Nižni Tagili tehases, Iževski relvatehases, Hludovi puuvillamanufaktuuris jm.
1893—1894 Konventsionaalsete kaubanduslepingute sõlmimine Prantsusmaaga (1893), Saksamaaga (1894) jt.
1894 Riigipanga uus põhikiri.

1894 Talurahvaseaduste üldine läbivaatamine.
1894 Riikliku viinamüügi seadus.
1894 Endise Venemaa Raudteede Peaseltsi raudteede äraostmine riigi poolt.
1894 Tööliste streigid Rostovis Doni ääres, Piotrokowi kubermangus, Siberi raudteel.
1894 Edelaraudteede ostmine riigile.
1894 Lääne-Siberi raudtee avamine.
1894 Lenini töö «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» ilmumine (hektografeeritud kujul).
1895 Lenini poolt Peterburi marksistlike töölisringide ühendamine «Töölisklassi Vabastusvõitluse Liiduks».
1895 Streik Peterburi sadamas.
1895 Streik Thorntoni vabrikus, Morozovi manufaktuuris, Putilovi tehases, mehhaanilises jalatsivabrikus, Prohhorovi Trjohgornaja manufaktuuris, Karzinkinite manufaktuuris Jaroslavlis jm.
1895 Traadita telegraafi leiutamine Popovi poolt.
1895 Täismetalse dirižaabli konstrueerimine Tsiolkovski poolt.
1895 8. mail. Tehingute lubamine kuldvaluutas.
1895 8. augustil. Fikseeriti kurss: 1 rubla kullas = 1 rubla 50 kopikat paberrahas.
1896 Ülevenemaaline tööstusnäitus Nižni Novgorodis ja esimene ülevenemaaline kaubanduse ja tööstuse kongress.
1896 Esimesed võimeistrite artellid Siberis (Kurgani maakonnas).
1896 Esimene krediidi- ja laenu-hoiuühistute liit (Berdjanskis).
1896 Moskva—Bresti raudtee ostmine riigile.
1896 Hiina—Ida raudtee kontsessioonaktsiaseltsi asutamine (raudtee avati 1903. aastal).
1896 Uraali riigiraudtee avamine.
1896 Streik Peterburi Voronini vabrikus, kangrute ja ketrajate üldstreik (võttis osa 30 000 inimest).
1896 Streigid Moskvas, Ivanovo-Voznessenskis, Orehhovo-Zujevos, Tveris, Uraalis.
1896—1899 Ussuuri raudtee ehitamine.
1897 Esimene üldine rahvaloendus Venemaal.
1897 Passimaksu tühistamine.
1897 Seadus tööaja kestuse ja jaotuse kohta vabrikutes (11 t. 30 min.).
1897—1898 Port Arturi hõivamine ja leping Hiinaga Kvantungi poolsaare kohta.
1897 3. jaanuar. Alustati 15-rublaste kuldimperiaalide müntimist.
1897 29. august. Riigipangale emissiooniõiguse andmine.
1897 14. november. 5-rublaste kuldrahade müntimine.
1898 VSDTP I kongress.
1898 27. märts. Kuldvaluuta lõplik kehtestamine.
1898 8. juuni. Uus tööstuse ja kaubanduse maksustamise seadus (1. jaanuarist 1899. a.).
1898 Pearaha tühistamine Siberis.
1898 Raudtee ehitamine Taškendini.
1898 Tööliste streigid Peterburis ja Ivanovo-Voznessenskis, raudteetööliste streik Tiflisis.
1899 Talurahvarahutused Tauria, Orjoli ja Minski kubermangudes.
1899 Ilmus Lenini raamat «Kapitalismi arenemine Venemaal».
1899 Anti välja määrus Vabrikute ja Mäetehaste Peaasutuse kohta.
1899 Uus mündimäärustik.
1899 Uus mõõtude ja kaalude määrustik.
1899 Asutati «keskpiirkonna vaesumise» komisjon.
1899 Avati polütehnikumid Kiievis ja Varssavis.
1899 Avati Kesk-Siberi raudtee.
1899 Avati Permi riigiraudtee.
1899 Tööliste streigid Sormovo tehases.
1899 Talurahvarahutused Gruusias, Samaara, Saraatovi ja Kiievi kubermangudes.

II. Imperialism ja sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu

(aastad 1900—1917, oktoober)

1900—1903 Tööstuskriis Venemaal.
1900 Tööliste streik Tiflisi raudteetöökodades.
1900 Alustati martääntootmise laialdast arendamist.
1900—1902 Venemaa laenud Pärsiale 32,5 miljoni rubla suuruses.
1900—1905 Alustati Tšiatura mangaaniademete ekspluateerimist.
1901 Töösturite massilised lokaudid.
1901 Raudteetööliste massilised streigid Saraatovis, Tiflisis ja mujal, tööliste streigid Jaroslavli manufaktuuris, Bodaibo ettevõtetes, Peterburis, Moskvas, Odessas, Saraatovis, Uraalis ja mujal (üldse 120 streiki). Esimese mai streik Obuhhovi sõjatehases (kokkupõrge sõjaväega), esimese mai demonstratsioon Tiflisis.
1901—1902 Talurahvarahutused Gruusias, Nižni Novgorodis ja Tveri kubermangudes.
1902 Ilmus Lenini töö «Mis teha?»
1902 «Zubaatovlus».
1902 Tööliste streik Rostovis Doni ääres.
1902 Esimene streik Mantaševi tehases Batumis.
1902 Moodustati sündikaat ferromangaanide müügi alal.
1902 Moodustati sündikaat «Truboprodaža».
1902 Moodustati sündikaat «Esimene Aktsiaselts Vene Metallurgiatehaste Toodete Müügiks» — «Prodamet».
1902 Witte poolt Erilise Põllumajandusliku Tööstuse Vajaduste Uurimise Nõupidamise asutamine.
1902 Talurahvarahutused Harkovi ja Poltaava kubermangudes.
1903 17. juuli. VSDTP II kongress.
1903 Seadused: 1) töölistele kahjutasu maksmise kohta õnnetusjuhtumite puhul; 2) töölisvanemate kohta.
1903 Esimene üldstreik Tiflisis ja massilised poliitilised streigid Bakuus, Tšiaturas, Batumis, Odessas, Kiievis, Jekaterinoslavis, Zlatoustis, Kostromas jm.
1903 Vene metsakontsessiooni asutamine Jaalu jõe piirkonnas Koreas.
1904 27. jaanuar. Algas Vene-Jaapani sõda.
1904 Ilmus Lenini töö «Üks samm edasi, kaks sammu tagasi».
1904 Teine üldstreik Tiflisis (ülevenemaalise streigiliikumise algus).
1904 Üldstreik Bakuus.
1904 Vene Vabrikutööliste Seltsi organiseerimine Gaponi poolt Peterburis.
1904 Konventsiooni «Uraali Mäetehaste Komitee» asutamine.
1904 Sündikaadi «Prodvagon» organiseerimine.
1904 Sündikaadi «Produgol» moodustamine.
1904 Määrus väikekrediidiasutuste kohta.
1904 Uus seadus talupoegade Siberisse ümberasumise kohta.
1905 3. jaanuar. Streik Putilovi tehases Peterburis (üldstreigi ja üldise revolutsioonilise liikumise algus).
1905 9. jaanuar. Tööliste demonstratsiooni tulistamine Talvepalee juures. Esimese revolutsiooni algus.
1905 Aprill. VSDTP III kongress Londonis.
1905 Mai. Esimese mai streigid kogu impeeriumis.
1905 Juuni. Tööliste relvastatud väljaastumine ja barrikaadid Lodzis.
1905 Pikaajaline (kaks ja pool kuud kestnud) tööliste streik Ivanovo-Voznessenskis; relvastatud kokkupõrked sõjaväega.
1905 Juuni. Ülestõus soomuslaeval «Potjomkin».
1905 Ilmus Lenini töö «Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis».
1905 7. august. Manifest «Bulõgini» (seaduseelnõusid läbiarutava) duuma kohta.

1905 23. august. Portsmouth'i rahulepingu sõlmimine Jaapaniga.
1905 September. Poliitilise streigi alustamine (Moskva trükitööliste poolt).
1905 Oktoober. Üldine ülevenemaaline streik.
1905 13. oktoober. Esimene tööliste saadikute nõukogu Peterburis.
1905 17. oktoober. Manifest «seadusandliku» riigiduuma kokkukutsumise ja «konstitutsiooniliste vabaduste» kohta.
1905 Oktoober-november. Revolutsioonilise võitluse ja ülestõusude levik kogu impeeriumis.
1905 3. november. Manifest talumaade väljaostumaksude tühistamise kohta, arvates 1. jaanuarist 1907. a.
1905 Detsembrikuu ülestõus Moskvas ja reas teistes linnades.
1905 Üldstreik Tiflisis, Tšiaturas, Kutaisis, Batumis jm.
1905 Talurahvarahutused (240 maakonnas).
1905 Kolmas statistiline maaloendus Venemaal.
1906 10. märts. Eeskirjad talupoegade «ümberasumise vabaduse» kohta.
1906 Aprill. VSDTP IV kongress Stokholmis.
1906 Juuni. I Riigiduuma laialiajamine ja karistusekspeditsioonid ülestõusurajoonidesse.
1906 Lepingu sõlmimine Prantsusmaaga 2,25 miljardi frangi suuruse laenu saamise kohta.
1906 9. november. Ukaas külakogukonnast lahkumise kohta — «stolõpinlik reform».
1906 15. november. Talurahva Pangale loa andmine laenude andmiseks hingemaade pantimise korral.
1906 Udelli- ja osa riigimaade üleandmine Talurahva Pangale nende müümiseks talupoegadele.
1906 Bakuu—Batumi naftajuhtme avamine.
1906 Orenburg—Taškendi raudtee avamine.
1906 Uraali rauatehaste poolt sündikaadi «Krovlja» organiseerimine.
1907 Veebruar—juuni. II Riigiduuma ja selle laialiajamine.
1907 Mai. VSDTP V kongress Londonis.
1907 3. juuni. Uus seadus III Riigiduuma valimiseks.
1907 Sündikaadi «Põllutöömasinate ja -riistade Vabrikantide Kongress» moodustamine.
1907 Kummitehaste sündikaadi «Treugolnik» organiseerimine.
1907 Sündikaadi «Tsemendikaubanduse Ühing Venemaal» organiseerimine.
1907 Sündikaadi «Med» organiseerimine.
1907 Sündikaadi «Prodarud» organiseerimine.
1907 Venemaa ja Inglismaa kokkulepe «mõjusfääride» jaotamise kohta Iraanis.
1908 Katse trusti «Metallurgiatehaste ja Kaevanduste Aktsiaselts» asutamiseks.
1908 Lodzi puuvillavabrikantide sündikaadi organiseerimine.
1908 Suurte streikide organiseerimine bolševike poolt Bakuus.
1909 Lenini töö «Materialism ja empiriokrititsism» ilmumine.
1909 Meretranspordi aktsiaseltside sündikaadi «Ropit» organiseerimine.
1909 Sündikaadi «Plaatina» organiseerimine.
1909 Esimesed elektriterase tootmise katsed (Obuhhovi tehases Peterburis).
1909 Alustati Maikopi nafta tööstuslikku tootmist.
1909 Ühistute tekkimine kartuli ümbertöötamiseks (Kostroma ja Jaroslavli kubermangudes).
1910 14. juuni. Riigiduuma poolt 1906. aasta 9. novembri ukaasi eeskirjade kinnitamine külakogukonnast lahkumise kohta.
1910—1916 Amuuri raudtee ehitamine.
1911 29. mai. Talupoegade hingemaade korraldamise seadus.
1911 Katsed Bakuus nafta turbiinpuurimiseks.
1912 Jaanuar. VSDTP Praha konverents.
1912 4. aprill. Leena veresaun. Streigi- ja revolutsioonilise liikumise uus tõus.
1912 Ülestõus Kabardiinias.

1912 Seadus «ajutiste kohustussuhete» ja orjuse tühistamise kohta Taga-Kaukaasias.
1912 Relvastatud väljaastumine Turkestani sõjavägedes.
1912 Sündikaadi «Vene Linatööstuse Aktsiaselts» organiseerimine.
1912—1913 Monopoolsete koondiste moodustamine naftatööstuses.
1914 Naftajuhtme Groznõi—Petrovsk ehitamine.
1914 Suur lokaut Peterburi tehastes.
1914 Streigiliikumise intensiivistumine (poole aasta jooksul 1 425 000 streikijat).
1914 Mai. Streik Bakuus.
1914 Juuli. Streik Putilovi tehases Peterburis ja teistes linnades.
1914 19. juuli. Maailmasõja algus.
1914 Lõpetatakse paberraha vahetamine kulla vastu.
1914 November. IV Riigiduuma bolševike fraktsiooni liikmete vangistamine ja väljasaatmine Siberisse.
1915 Aprill. «Toitlusrahutused» Petrogradis, Moskvas ja teistes linnades.
1915 Juuni-juuli. Sõjatööstuskomiteede ning ülevenemaaliste linna- ja semstvoliitude moodustamine.
1915 17. august. Eriliste nõupidamiste asutamine kaitse, toitlustamise, kütuse ja transpordi alal.
1915 Elanikkonna jaoks toiduainete riikliku varumise sisseseadmine.
1915—1917 Streigiliikumise kasv (Petrogradis, Moskvas, Kostromas, Ivanovo-Voznessenskis, Tveris, Tuula ja Brjanski tehastes, Bakuus, Donbassis jm.).
1916 Tsaarivalitsuse-vastane ülestõus Kasahstanis.
1916 Lenin kirjutas töö «Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium».
1917 Lokaudid Petrogradis, Donbassis, Uraalis jm.
1917 9. jaanuar. Streigid ja poliitilised demonstratsioonid Petrogradis, Moskvas ja teistes linnades.
1917 Tööliste ja soldatite saadikute nõukogude moodustamine.
1917 18. veebruar. Tööliste streik Putilovi tehases.
1917 25. veebruar. Üldstreik ja poliitilised demonstratsioonid Petrogradis.
1917 26. veebruar. Sõjavägede väljaastumine rahva poolel.
1917 27. veebruar. Kodanliku Veebruarirevolutsiooni võit. Tööliste ja soldatite saadikute nõukogude moodustamine. Riigiduuma Ajutise Komitee moodustamine.
1917 2. märts. Monarhia kukutamine ja Ajutise Valitsuse moodustamine.
1917 2. märts. Korraldus «agraarrahutuste» eest kohtu alla andmise kohta.
1917 10. märts. Petrogradi Nõukogu ning Vabrikantide Ühingu kokkulepe 8-tunnilise tööpäeva kehtestamise kohta.
1917 11. märts. Nõukogu määrus 8-tunnilise tööpäeva kohta ja Ajutise Valitsuse «seletus», et see on «ajutine järeleandmine».
1917 12.—16. märts. Kabineti- ja udellimaade äravõtmine.
1917 3. aprill. Lenini tagasitulek Venemaale.
1917 4. aprill. Lenini «Aprilliteesid».
1917 20.—21. aprill. Demonstratsioon sõja vastu ja nõukogude võimu eest.
1917 5. mai. Koalitsioonivalitsuse moodustamine.
1917 17. mai. Ajutise Valitsuse korraldus maa kohta tehingute sõlmimise keelamise kohta.
1917 3. juuni. I ülevenemaaline nõukogude kongress.
1917 18. juuni. Demonstratsioon bolševistlike loosungite all.
1917 21 juuni. Majandusnõukogu ja Majanduse Peakomitee asutamine Ajutise Valitsuse juurde.
1917 26. juuni. Tööminister Skobelevi üleskutse töölistele «omavoliaktide» keelamise kohta.
1917 3. juuli. Tööliste ja soldatite demonstratsioon.
1917 26. juuli — 3. august. Bolševike partei VI kongress. Loosung relvastatud ülestõusu ettevalmistamisest kui sotsialistliku revolutsiooni võidu tingimusest.
1917 12. august. Riiklik nõupidamine Moskvas.
1917 25. august. Kornilovi kontrrevolutsiooniline mäss.

1917 12. september. Ülevenemaaline demokraatlik nõupidamine, kus moodustati Eelparlament.
1917 23. september. Ülevenemaalise raudteelaste streigi väljakuulutamine.
1917 7. oktoober. Lenini tagasitulek põranda alt Petrogradi.
1917 10. oktoober. Partei Keskkomitee istung. Otsustati lähematel päevadel alustada relvastatud ülestõusu.
1917 13. oktoober. Sõjalis-revolutsioonilise Komitee loomine.
1917 19. oktoober. Vabrikukomiteede resolutsioon võimu üleminekust nõukogudele.
1917 23. oktoober. Moskva Tööliste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee dekreet nr. 1 «Tööliste töölevõtmisest ja vallandamisest vabrikukomiteede nõusolekul».
1917 24. oktoober. Lenini saabumine Smolnõisse ülestõusu juhtimiseks.
1917 25. oktoober (7. november uue kalendri järgi). Ajutise Valitsuse kukutamine ja Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit.

BIBLIOGRAAFIA[1]

I jagu

TÖÖSTUSKAPITALISM

Kapitalismi arenemise üldküsimused Venemaal: К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVII (письмо К. Маркса к В. Засулич 8 марта 1881 г.), т. XV (Энгельс, Социальные отношения в России). V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd.; Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatia vastu? Teosed, 1. kd., G. V. Plehhanov (N. Belto.v), Monistliku ajalookäsituse arengu küsimusest, Tallinn 1949; — Г. В. Плеханов, Наши разногласия, разные изд. — Волгин (Г. В. Плеханов), Обоснования народничества в трудах В. В., 1896.

Revolutsioonieelsed tööd ja kodanlike autorite üldised ülevaated tööstuskapitalismi perioodi kohta: В. П. Безобразов, Народное хозяйство России, Московская (центральная) промышленная область, ч. 1—3, Спб. 1882—1889. — Д. А. Тимирязев, Развитие главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности в России с 1850 по 1879 г. с указанием влияния последовавших за это время изменений в таможенном тарифе, Спб. 1881. — Е. М. Дементьев, Фабрика, что она даёт населению и что она у него берёт, изд. 2, испр. и доп., М. 1897. — Г. Шульце-Геверниц, Очерки общественного хозяйства и экономической политики России, Спб. 1901. — М. И. Туган-Барановский, Русская фабрика в прошлом и настоящем (несколько изданий). — С. С. Зак, Промышленный капитализм в России, М. 1908. — Kapitalismi arengu perioodi (aastad 1870—1913) konjunktuuri näitajate üldist kokkuvõtet vt. tabelitest teoses С. А. Первушин, Хозяйственная конъюнктура, М. 1925.

Sõjaeelsete aastate kohta vaata andmeid ka revolutsioonijärgsest tööst: С. Г. Струмилин, Проблема промышленного капитала в СССР, М. 1925.

Üksikute tööstusharude ajalugu: С. Г. Струмилин, Черная металлургия в России и в СССР, М. — Л. 1935. — И. Гливиц, Железная промышленность России, Спб. 1911. — К. А. Скальковский, Горнозаводская производительность России в 1876—1878—1879 гг., т. 1—3, Спб. 1878—1880. — П. И. Фомин, Горная и горнозаводская промышленность юга России, т. I, Харьков 1915. — В. А. Полетика, О железной промышленности в России, Спб. 1864. — В. Д. Белов, Исторический очерк уральских горных заводов,

[1] Käesoleva bibliograafia eesmärgiks ei ole esitada täielikku kirjanduse loetelu Venemaa majandusajaloo alal, vaid tal on üksnes abistav tähtsus — kergendada niihästi algajaile lugejaile ja üliõpilastele kui ka kõrgemate õppeasutuste õppejõududele ja kõigile majandusajalugu põhjalikumalt õppijaile üksikküsimuste mitmekülgsemat uurimist. Üldine ja eriküsimusi hõlmav bibliograafia on koostatud järgmiselt: eelkõige näidatakse ära marksismi-leninismi klassikute põhilised tööd, seejärel üld- ja faktiline kirjandus, samuti ka ametlikud materjalid, ajaloolised, statistilised jms. allikad aine põhjalikumaks läbitöötamiseks. Tekstis ja joonealustes märkustes esitatakse metodoloogilistel kaalutlustel vajalik täiendav kirjandus ja dokumentatsioon. Üld- ja faktilist kirjandust, mis on valdavas osas revolutsioonieelne, samuti ametlikke ja muid materjale tuleb käsitleda kriitiliselt.

Спб. 1896. — П. Туннер, Горнозаводская промышленность России и в особенности её железное производство, Спб. 1872. — С. П. Сигов, Очерки по истории горнозаводской промышленности Урала, Свердловск 1936. — Д. П. Ильинский, Очерк истории русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности, М. 1929. — Иосса, О влиянии постройки русских железных дорог на развитие отечественного железного производства, 1878. — Кеннен, Материалы по истории рельсового производства в России, 1899. — Материалы постоянной совещательной конторы железозаводчиков для истории и статистики железной промышленности России, 1896. — В. А. Ислави н, Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого кряжа, Спб. 1875. — А. И. Антипов, Обзор правительственных мероприятий по развитию в России металлической промышленности, Спб. 1879. — Металлургические заводы на территории СССР с XVII века до 1917 г. под ред. акад. Павлова, М.—Л. 1937. — В. Э. Ден, Каменноугольная и железоделательная промышленность, Спб. 1907. — Е. И. Рагозин, Железо и уголь на юге России, Спб. 1895. — А. Матвеев, Уральские металлы, Спб. 1898, 1901. — Его же, Железное дело России в 1898—1899 гг., ч. 1—2, М. — Спб. 1899—1900. — С. и Л. Першке, Русская нефтяная промышленность, её развитие и современное положение в статистических данных, Тифлис 1913. — Л. Б. Кафенгауз, Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины, Харьков 1910. — И. И. Левин, Наша сахарная промышленность, Спб. 1908. — К. Г. Воблый, Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР, т. I, М. 1928. — Н. Я. Масленников, К вопросу о развитии фабричной промышленности в России, рост хлопчатобумажного производства в период с 1866—1879 гг., Записки Географического общества по отделению статистики, т. VI, Спб. 1889. — Р. Люксембург, Промышленное развитие Польши, Спб. 1899. — И. И. Янжул, Исторический очерк развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском, М. 1887. — Баранов, Очерк развития текстильной промышленности, 1900. — Ч. М. Иоксимович, Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем, ч. I, М. 1915. — Б. И. Сыромятников, Очерк истории русской текстильной промышленности в связи с историей русского народного хозяйства, Иваново-Вознесенск 1925. — М. М. Цвибак, Из истории капитализма в России, Л. 1925. — В. Н. Сарабьянов, История русской промышленности, Харьков 1926.

Põhilised statistilised allikad tööstuse kohta kapitalismi perioodil: «Свод данных о фабрично-заводской промышленности России за 1867—1897 гг.», изд. департамента торговли и мануфактур, 1889—1900. — «Свод данных о фабрично-заводской промышленности России за 1885—1887 гг.», Спб. 1890—1894. — «Дополнения к своду данных за 1885—1887 гг. по отдельным отраслям промышленности (металлургической, керамической, деревообрабатывающей, животных продуктов и волокнистых веществ)», 1890. — «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. 1—3, Спб. 1862—1865, изд. министерства финансов, а также «Сведения о фабриках и заводах», 1866. — И. Бок, Материалы для статистики фабрично-заводской промышленности в Европейской России за 1868 г., «Статистический временник Российской империи», серия II, вып. 6, Спб. 1872. — «Материалы по статистике паровых двигателей», изд. Центрального статистического комитета, 1882. — «Материалы, собранные императорского русского технического общества комиссией для исследования положения в России машиностроения», Спб. 1875. — «Труды высочайше учреждённого съезда главных по машиностроительной промышленности деятелей», 1875. — П. А. Орлов, Указатель фабрик и заводов Европейской России, Спб. 1881, изд. 2, 1887, изд. 3, 1894. — Andmed selle perioodi kohta tööstu rite organite ja kongresside väljaannetest: «Труды высочайше учреждённого всероссийского торгово-промышленного съезда в Нижнем-Новгороде», т. 1—13, Спб. 1896—1897. — «Труды общества для содействия русской промышленности и торговли», 22 тома, Спб. 1873—1893. — «Ежегодники министерства финансов». — «Статистика производств, облагаемых акцизом», «Свод отчётов фабричной инспекции» за разные годы.

Aktsiaseltsidest: Н. Пушкин, Статистика акционерного дела

в России, Спб. 1897. — И. И. Левин, Акционерные коммерческие банки в России, т. I, Пгр. 1917. — «Акционерное дело в России», Спб. 1897, т. 2. — «Статистика акционерных предприятий», вып. I — Коммерческие банки — земельные банки. Страховые общества, 1897—1900. — «Статистика акционерного дела в России», под ред. Дитмара, вып. I, Харьков 1907. — «Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях», Спб. 1914. — Aktsiaseltside koondbilansid avaldati väljaannetes «Ежегодники министерства финансов»; vt. ka «Обзор деятельности акционерных предприятий России», «Вестник финансов», 1900.

Kodutööndusest: V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., ptk-d V—VI; samuti ka «1894/95. aasta kodutööndu se loendus Permi kubermangus ja «kodutööndu se» üldisi küsimusi», Teosed, 2. kd., lk. 313—407. Revolutsioonieelsed üldised tööd: А. Д. Погрузов, Кустарная промышленность в России, её значение, нужды и возможное будущее, т. I, Спб. 1901. — А. А. Исаев, Промыслы Московской губернии, т. 1—2, М. 1876—1877. — «Промыслы Владимирской губернии», вып. 1—5, М. 1882—1884. — М. А. Плотников, Кустарные промыслы Нижегородской губернии, Нижний-Новгород 1894. — А. А. Мещерский и К. Н. Модзалевский, Свод материалов по кустарной промышленности в России, Спб. 1874. Allikad: «Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России», 17 томов, Спб. 1879—1890. — «Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России», т. I—II, Спб. 1892—1905. — «Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге 1902 г.», Спб. 1902; «Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге 1910 г.», Спб. 1910.

Põllumajandusest tööstuskapitalismi perioodil aastail 1861—1900: V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., ptk-d II—IV. Vanematest töödest põllumajanduse seisukorra kohta pärast reformi ja aastail 1890—1900: Ю. Э. Янсон, Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, изд. 2, Спб. 1881 (reformi negatiivsete tulemuste esimene kirjeldus). — А. Н. Энгельгардт, . . Из деревни. 12 писем 1872—1887, М. 1937. — А. И. Васильчиков, Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах, т. I—II, Спб. 1876. — А. С. Ермолов, Современные сельскохозяйственные вопросы, этюды в области сельского хозяйства и статистики, М. 1891. — И. А. Гурвич, Экономическое положение русской деревни, М. 1896. — Б. Н. Книпович, К вопросу о дифференциации русского крестьянства, Спб. 1912. — Н. А. Каблуков, Об условиях развития крестьянского хозяйства в России, М. 1899. — П. П. Маслов, Аграрный вопрос в России, изд. 6, М.—Л. 1926. — Н. А. Карышев, Крестьянские вненадельные аренды. Дерпт, 1892. — П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции России, изд. 4, т. I, Л. 1925. — В. Е. Постников, Южнорусское крестьянское хозяйство, М. 1891. — «Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства», под ред. А. И. Чупрова и А. С. Посникова, т. 1—2, Спб. 1897. — П. Лохтин, Состояние сельского хозяйства в России сравнительно с другими странами, Спб. 1901. — П. А. Вихляев, Очерки из русской сельскохозяйственной действительности, Спб. 1901. — Spetsiaalselt põllumajandusliku kriisi küsimusest: И. А. Конюков, Европейский сельскохозяйственный кризис 70—80-х годов XIX века, М. 1925. — С. А. Короленко, О сельскохозяйственном кризисе в нечернозёмной полосе России, Спб. 1890. — П. И. Лященко, Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства, М. 1927.

Tähtsamatest statistilistest materjalidest põllumajanduse kohta aastail 1870—1900: Tohutu materjal mitmesuguste kubermangude kohta leidub semstvo mitmesugustes väljaannetes, nagu: «Сборники статистических сведений», «Материалы по оценке земель», «Подворные переписи» jm.; vt. Н. А. Благовещенский, Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям, т. I, М. 1893. — З. и Н. Свавицкие, Земские подворные переписи 1880—1913 гг., М. 1926. — Ametlikest materjalidest: «Год в сельскохозяйственном отношении», изд. министерства земледелия. — «Сельскохозяйственные и статистические сведения по материа-

лам, полученным от хозяев», вып. I—XI, Спб. 1894—1903. — «Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в.», вып. I—III, Спб. 1902. — «Материалы для изучения современного положения, землевладения и сельскохозяйственной промышленности в России», собранные по распоряжению министра гос. имуществ, вып. 1—2, Спб. 1880. — И. И. Кауфман, О задолженности землевладения в связи со статистическими данными о притоке капиталов к поместному землевладению со времени освобождения крестьян, Спб. 1888. — «Временник центрального статистического комитета министерства внутренних дел» № 2, Спб. 1888. — Ametlike komisjonide materjalidest põllumajanduse olukorra kohta: «Доклад высочайше учреждённой комиссии (под председательством Валуева) для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности России», 1873. — «Доклад высочайше учреждённой в 1888 г. комиссии по поводу падения цен на сельскохозяйственные произведения», 1892. — «Исследование экономического положения центрально-черноземных губерний. Труды Особого совещания 1899—1901 гг.», сост. А. Д. Поленов, М. 1901. — «Материалы высочайше учреждённой 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России», вып. I—XIII, 1903.

Tööstuskapitalismi siseturu kujunemise protsessist: V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3. kd., eriti VIII ptk., aga ka artikkel «Niinimetatud turgude küsimuse kohta», Teosed, 1. kd., lk. 59—105. — Kaubakäibest ja kaubandusest: П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции России, гл. VII—X, изд. 4, т. I, Л. 1925. — Viljakaubandusest: «Труды экспедиции, снаряжённой Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществом для исследования хлебной торговли и производительности России», 4 тома, Спб. 1868—1876. — П. И. Лященко, Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России, Спб. 1912. — Väliskaubandusest: «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», под ред. В. И. Покровского, Спб. 1902. — «Труды комиссии Вольного экономического общества по вопросу о внешней хлебной торговле», Спб. 1885.

Raudteedest, raudteede ehitamisest ja raudteede veokäibest: Куломзин, Наша железнодорожная политика, 1902. — А. А. Головачев, История железнодорожного дела в России, Спб. 1881. — В. Г. Михайловский, Развитие русской железнодорожной сети. «Труды Вольного экономического общества», № 2, 1898. — П. П. Мигулин, Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы, Харьков 1903. — А. И. Чупров, Железнодорожное хозяйство, т. 1—2, М. 1875—1878. — Н. П. Петров, Правительственные источники образования капиталов железных дорог, Спб. 1910. — И. С. Блиох. Влияние железных дорог на экономическое состояние России, т. 1—3, 5, Спб. 1878. — А. Д. Билимович, Товарное движение на русских железных дорогах, Киев 1902. — Raudteede ja raudteede veokäibe statistika ilmus järgmistes väljaannetes: «Статистические сборники» министерства путей сообщения и «Свободная статистика» министерства финансов; обработаны у Билимовича и Лященко. — Т. С. Хачатуров, Размещение транспорта в капиталистических странах и в СССР, М. 1939.

Tollipoliitikast: М. Н. Соболев, Таможенная политика России во второй половине XIX века, Томск 1911. — Ладыженский, История русского таможенного тарифа, 1886. — В. Витчевский, Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней, Спб. 1909. — Колосов, Таможенная политика 1850—1870 гг., 1890. — С. Короленко, О таможенных пошлинах на сельскохозяйственные машины, 1890. — Е. Кун, Развитие нашего таможенного обложения в последние десятилетия, Пгр. 1917. — Л. Литошенко, Таможенное обложение в России сельскохозяйственных машин и орудий и его значение для русского сельского хозяйства, Харьков 1910. — «Материалы к пересмотру общего таможенного тарифа Российской империи по европейской торговле. Работы тарифного комитета, учрежденного собранием выборных Москов. биржевого об-ва, 1889—

1890», M. 1890 и «Материалы к пересмотру торговых договоров», Пгр. 1914—1915. — «Сравнительное обозрение тарифов по европейской торговле 1868—1891 гг. и последовательных изменений тарифа 1891 по 1 января 1901 г.», Спб. 1901.

Maksu- ja rahanduspoliitikast 90-ndail aastail: П. Х. Шванебах, Наше податное дело, Спб. 1903. — И. Х. Озеров, Как расходуются народные деньги? М. 1907. — П. П. Мигулин, Русский государственный кредит, т. 1—3, Харьков 1899—1907. — Н. К. Бржесский, Государственные долги России, Спб. 1884. — М. И. Боголепов, Государственный долг, Спб. 1910. — Кошкаров, Финансовые итоги последнего десятилетия. 1892—1901 гг., 1903, — А. Н. Гурьев, Очерк развития кредитных учреждений в России, Спб. 1904. — С. С. Хрулев, Финансы России в связи с экономическим положением её населения, 2-е доп. изд., Спб. 1909.

Raharinge ajaloost Venemaal: И. И. Кауфман, Из истории бумажных денег в России, Спб. 1909. — Его же, Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX в., Спб. 1910. — Его же, Кредитные билеты, их упадок и восстановление, Спб. 1888. — А. Н. Гурьев, Денежное обращение в России в XIX столетии, Спб. 1903.

1897. aasta rahareformist: А. Н. Гурьев, Реформа денежного обращения, ч. 1—2, Спб. 1896. — П. П. Мигулин, Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис, Харьков 1902. — П. Х. Шванебах, Денежное преобразование и народное хозяйство, Спб. 1901. — «Доклады и прения в Вольном экономическом обществе по денежной реформе», 1896; vt. ka juubelikogumikku «Министерство финансов 1892—1902», Спб. 1902.

Tööliskласsi ja tööliskласsiliikumise ajaloost 90-ndail aastail: V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., eriti VI ptk., osad III—VII, ning VII ptk., osad II—V ja XII.; VIII ptk., osad II—IV. — Vanadest töödest ja ülevaadetest: В. В. Берви (Н. Флеровский), Положение рабочего класса в России, М. 1938, — Е. М. Дементьев, Фабрика, что она даёт населению и что она у него берёт, изд. 2-е, испр. и доп., М. 1897. — М. И. Туган-Барановский, Русская фабрика в прошлом и настоящем, несколько изданий. — И. И. Янжул, Фабричный быт Московской губернии, Спб. 1884. — П. А. Песков, Фабричный быт Владимирской губернии, Спб. 1884. — П. М. Шестаков, Рабочие на мануфактуре товарищества Эмиль Циндель в Москве, М. 1900. — К. А. Пажитнов, Положение рабочего класса в России, Спб. 1906. — С. Бернштейн-Коган, Численность, состав и положение петербургских рабочих, Спб. 1910. — И. М. Козьминых-Ланин, Девятилетний период (с 1 января 1901 г. по 1 января 1910 г.) фабрично-заводской промышленности Московской губернии, М. — К. М. Тахтарёв, Очерк петербургского рабочего движения 90-х годов, 1921. — В. Е. Варзар, Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг., Спб. 1905. — В. П. Литвинов-Фалинский, Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России, изд. 2, испр. и доп., Спб. 1904. — А. Г. Рашин, Формирование промышленного пролетариата в России, М. 1940. — Хроника революционного рабочего движения в Петербурге (1870—1904), под общ. ред. В. А. Быстрянского, т. I, Л. 1940.

II jagu

IMPERIALISM

Imperialismi olemusest ja iseärasustest Venemaal: V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd.; Sotsialism ja sõda, Teosed, 21. kd.; II Internatsionaali krahh, Teosed, 21. kd.; Marksismi karikatuurist ja «imperialistlikust ökonomismist», Teosed, 23. kd.; Imperialism ja sotsialismi lõhenemine, Teosed, 23. kd.; Partei programmi revideerimisest, Teosed, 26. kd.; vt. ka kolmandas osas näidatud artikleid rahvus- ja koloniaalküsimuse kohta. — J. V. Stalin, Leninismi alustest, «Leninismi küsimusi», 11. trükk, lk. 2—7, 40—46.

1900.—1903. aasta kriisist, 1905. a. revolutsioonist ja Venemaa majanduspoliitilisest olukorrast aastail 1904—1908: V. I. Lenin, Kriisi õppetunnid, Teosed, 5. kd.; Uued sündmused ja vanad küsimused, Teosed, 6. kd.; Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis, Teosed, 9. kd.; Venemaa praegune olukord ja töölispartei taktika, Teosed, 10. kd.; Ettekanne 1905. aasta revolutsioonist, Teosed, 23. kd. — Е. Д. Черменский, Буржуазия и царизм в революции 1905—1907 гг., М.—Л., 1939.

Kodanlikud autorid 1900.—1903. aasta tööstuskriisist ja sellele järgnenud depressioonist: Б. Ф. Брандт, Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России (1900—1901 гг.), т. I—II, Спб. 1902—1904. — Г. Е. Афанасьев, Денежный кризис, Одесса 1900. — П. П. Мигулин, Промышленный кризис в России, статья в «Народном хозяйстве», 1902, кн. 3. — М. И. Туган-Барановский, Современный промышленный кризис, статья в журнале «Мир божий», т. XI, ноябрь 1900. — Н. Штейнфельд, К вопросу о причинах кризиса, статья в «Народном хозяйстве», IV, 1902. — Его же, Политика казённых заказов, «Народное хозяйство», VIII, 1902.

Tööstuse kontsentratsioonist ja monopolidest imperialismi perioodil: V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd., eriti I osa. — Revolutsioonieelne kodanlik kirjandus monopolide küsimusest vene tööstuses XX sajandi algaastail: Г. В. Цыперович, Синдикаты и тресты в России, изд. 2, испр. и доп., М. 1919. — И. Гольдштейн, Синдикаты и тресты и современная экономическая политика, изд. 2, испр. и знач. доп., ч. I, М. 1912. — Л. Б. Кафенгауз, Синдикаты в русской железной промышленности, М. 1910. — И. И. Янжул, Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущ. в Соединенных Штатах Америки, Спб. 1895. — А. Н. Гурьев, Промышленные синдикаты, Спб. 1898—1899. — А. Л. Рафалович, Промышленные синдикаты за границей и в России, Спб. 1904. — Фармаковский, Синдикатские этюды, 1908. — А. Гушка (О. А. Ерманский), Представительные организации торгово-промышленного класса в России, Спб. 1912. — А. Д. Брейтерман, Медная промышленность СССР и мировой рынок, ч. III, Пгр. 1930.

Töölisklassi olukorrast ja töölisliikumisest tõusuperioodil: V. I. Lenin, Teosed, köited 16—20. — А. Л. Попов, К истории забастовочного движения в России накануне империалистической войны, Л. 1925. — «Ленские события 1912 года. Документы и материалы», М. 1925. — «Всеобщая стачка на юге России в 1903 г.», сборник документов, М. 1938. — А. В. Шестаков, Всеобщая стачка в октябре 1905 г., М.—Л. 1926. — «Царизм в борьбе с революцией 1905—1907 гг. Сборник документов», под ред. А. К. Дрезена, М. 1936. — В. Е. Варзар, Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за трехлетие 1906—1908 гг., Спб. 1910.

Statistilised allikad tööstuse olukorra kohta aastail 1900—1914: «Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1897 г.», 1900. — «Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, не обложенным акцизом за 1900 г.», под ред. В. Е. Варзара, Спб. 1903.— «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности за 1908 г.», под ред. В. Е. Варзара, Спб. 1912. — «Фабрично-заводская промышленность Европейской России в 1910—1912 гг.», вып. 1—12, Пгр. 1914—1915. — «Статистика производств, облагаемых акцизом, и гербовых знаков» за 1897 и 1898 гг., 1900—1902, 1905, 1912, 1913, Спб. 1900—1913. — «Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России». — «Материалы для статистики хлопчатобумажного производства в России», Спб. 1901. Nendest tähtsamate andmete koondkokkuvõte on avaldatud kogumikes «Ежегодники министерства финансов». — Hinnatavateks koondkokkuvõteteks ja ülevaadeteks 1907—1915-ndate aastate kohta on: «Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910—1912 гг.», т. 1—3, Спб. 1911—1913. — «Народное хозяйство России, 1913—1915 гг.», сборники, изд. министерства финансов. Väga tähtsaks allikaks on ka «Объяснительные записки» к государственным росписям министра финансов. — Tööstu rite üld-

majanduslikud ja statistilised väljaanded: «Промышленность и торговля», журнал Совета съездов промышленности. — «Железная промышленность Южной России» в 1900 г., Харьков 1901; в 1903 г., Харьков 1905; в 1904, Харьков 1905; в 1905, Харьков 1906; в 1907, Харьков 1908. — «Железорудная промышленность Южной России» в 1907, Харьков 1908. — «Обзор бакинской нефтяной промышленности» за 1906 г., т. I, Баку 1907; «Обзор бакинской нефтяной промышленности» за 1907 г., т. 1—2, Баку 1908. — «Статистика прядильного и ткацкого производства за 1909—1910 гг.», изд. Общества содействия мануфактурной промышленности. — «Труды съездов горнопромышленности юга России», за разные годy. — «Железная промышленность Южной России», Харьков 1901—1916. — П. И. Фомин, Краткий очерк истории съездов горнопромышленников юга России, 1-й съезд 1906 г., Харьков 1908. — Nende statistiliste andmete koondkokkuvõtted on ilmunud Tööstuse ja Kaubanduse Esindajate Kongresside Nõukogu väljaannetes: «Статистические ежегодники», под ред. Шарого.

Finantskapitalist vene tööstuses imperialismi ajajärgul: V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd., eriti II ja III osa. Faktilised revolutsioonijärgsed uurimused Venemaa finantskapitalist ja pankadest: Е. Л. Грановский, Монополистический капитализм в России, 1929. — И. Ф. Гиндин, Банки и промышленность в России (до 1917 г.), М.—Л. 1927. — Его же, Русские коммерческие банки, М. 1948. — С. Л. Роонин, Иностранный капитал и русские банки, М. 1926.

Väliskapitalist vene tööstuses: Б. Ф. Брандт, Иностранные капиталы, их влияние на экономическое развитие страны, т. I—II, Спб. 1898—1899. — А. Н. Зак, Немцы и немецкие капиталы в русской промышленности, Спб. 1914. — И. И. Левин, Германские капиталы в России, Спб. 1914. — Л. Воронов, Иностранные капиталы в России, М. 1901. — П. В. Оль, Иностранные капиталы в России, Пгр. 1922. — Его же, Иностранные капиталы в хозяйстве довоенной России, Л. 1925. — Л. Я. Эвентов, Иностранные капиталы в нефтяной промышленности, М.—Л. 1925. — В. С. Зив, Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях, вып. I, Германские капиталы, Пгр. 1915. — Его же, Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности, Пгр. 1917. — С. и Л. Першке, Русская нефтяная промышленность, её развитие и современное положение в статистических данных, Тифлис 1913. — П. П. Мигулин, Иностранный капитал в России, доклад общему собранию Русско-английской торговой палаты, «Новый экономист» № 12, 1913. — Л. Пасвольский и Г. Моультон, Русские долги и восстановление России, М. 1925. — Сборник материалов «Русские финансы и европейская биржа в 1904—1906 гг.», М.—Л. 1926. — С. Г. Струмилин, Проблема промышленного капитала в СССР, М. 1925.

Agraarküsimusest ja stolõpinlikust reformist XX sajandi algaastail: V. I. Lenin, Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul, Teosed, 15. kd.; Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud esimeses vene revolutsioonis, Teosed, 13. kd.; Uus agraarpoliitika, Teosed, 13. kd.; Kaks taktikat, Teosed, 8. kd.; Viimane ventiil, Teosed, 18. kd.; «Talurahvareform» ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon, Teosed, 17. kd.; Stolõpin ja revolutsioon, Teosed, 17. kd.; Maavaldus Euroopa-Venemaal, Teosed, 18. kd.; Stolõpini ja narodnikute agraarprogrammi võrdlus, Teosed, 18. kd. — 1910. a. seaduse teksti ametlik väljaanne kommentaaridega: «Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении», изд. министерства внутренних дел, 1910.

Kohalikud uurimused Stolõpini reformist: И. В. Мозжухин, Землеустройство в Богородицком уезде Тульской губернии. Формы крестьянского землевладения, М. 1917. — «Хуторское расселение на надельной земле Псковской губернии», 1909. — «Обследование землеустроенных хозяйств, произведенное в 12 уездах Европейской России в 1913 г.», изд. Главным управлением земледелия, 1915. — «Подворное и хуторское хозяйство Самарской губернии», 3 тома, 1909. — «Отчет по обследованию хуторского хозяйства в Верх-

неднепровском уезде», Верхнеднепровск 1908. — «Укрепление наделов в личную собственность в Казанской губернии», Казань 1911. — «Личное крестьянское землевладение в Московской губернии» в 1907—1912 гг., М. 1913. — «Хуторские хозяйства Киевской губернии». Результаты обследования 1908—1909 гг., т. 1—2, Киев 1911; vt. ka perioodilist ajakirjandust, eriti «Русское богатство», «Современный мир», «Вестник Европы», «Русская мысль» 1907—1912 гг.

Kogukonna olukorrast ja maakorraldusest: А. Е. Лосицкий, Распадение общины, Спб. 1912. — А. И. Чупров, По поводу указа 9 ноября 1906 г., М. 1908. — И. В. Чернышев, Крестьяне об общине накануне 9 ноября 1906 г., Спб. 1911. — Его же, Община после 9 ноября 1906 г., ч. 1—2, Пгр. 1917. — А. А. Кофод, Крестьянские хутора на надельной земле, т. I—II, Спб. 1905. — Его же, Русское землеустройство, изд. 2, Спб. 1914. — А. Д. Билимович, Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России, Киев 1907 (mõtemad viimati nimetatud autorid, eriti aga Kofod, on Stolõpini reformi ägedad kaitsjad); vt. ka П. Н. Першин, Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907—1916 гг. и судьба его во время революции (1917—1920 гг.), М. 1922. — Н. Карпов, Аграрная политика Столыпина, Л. 1925. — А. И. Тюменев, От революции к революции, Л. 1925. Ametlikest materjalidest: «Аграрный вопрос в совете министров» (1906), М.—Л. 1924.

Ümberasumine ja kolonisatsioonipoliitika: А. А. Кауфман, Переселение и колонизация, Спб. 1905. — В. В. Кирьяков, Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь, М. 1902. — И. Л. Ямзин, Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян, Киев 1912. — А. А. Исаев, Переселения в русском народном хозяйстве, Спб. 1891. — И. А. Гурвич, Переселения крестьян в Сибирь, М. 1889. — П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции России, т. 1—2, Спб. 1908—1917, т. 2. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, ч. II, 1917 г., гл. III. — Semstvo ja ametlikest uurimustest: Переселение в Сибирь из 8 губерний, входящих в состав южнорусской областной земской переселенческой организации за 1906—1912 гг., вып. I, Полтава 1913. — Переселения из Полтавской губ. с 1861 г. по 1 июля 1900 г., вып. I, Полтава 1900. — Переселения в Сибирь из Черниговской губ., Чернигов 1910. — В. Н. Григорьев, Переселения крестьян Рязанской губернии, М. 1885. — Сборник статистических сведений об экономическом положении переселенцев в Сибири. Зап. Сибирь. Вост. Сибирь, под ред. В. Кузнецова, вып. I, Спб. 1913. — «Сборник статистических сведений об экономическом положении переселенцев в Томской губ.», 1912. — «Переселение в Сибирь. Прямое и обратное движение семейных переселенцев, одиноких на заработки и ходоков», Спб. 1905.

Maavaldusest ja selle mobiliseerimisest Venemaal XX sajandi algaastail: В. В. Святловский, Мобилизация земельной собственности в России (1861—1908 гг.), изд. 2, пересм. и доп., Спб. 1911 (указатель литературы). — П. И. Лященко, Мобилизация землевладения в России и его статистика, 1905. — В. А. Косинский, Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы, ч. I, Киев. 1917. — Его же, К аграрному вопросу, вып. I, Одесса 1906. — «Материалы по статистике движения землевладения в России», вып. 1—25, Спб. 1896—1917. — «Статистика землевладения 1905 г.», вып. 1—45, Спб. 1907; vt. ka «Аграрное движение в России 1905—1906 гг.», ч. 1—2, Спб. 1908 (по анкете Вольного экономического общества).

Talurahva Pangast ja agraarpoliitikast: А. Н. Зак, Крестьянский поземельный банк в 1883—1910 гг., М. 1911 (подробный указатель литературы), — А. В. Красик, Крестьянский банк и его деятельность с 1883 по 1905 г., Юрьев 1910. — Д. А. Батуринский, Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк, М. 1925 (подробный указатель литературы).

Ametlikud materjalid talurahva küsimuse kohta XX sajandi algul: «Материалы высочайше учреждённой 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского насе-

ления среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России», 3 тома, 1904. — «Исследование экономического положения центрально-черноземных губерний. Труды Особого совещания 1899—1901 гг.», сост. А. Д. Поленов, М. 1901. Oma tohutu ulatuse tõttu raskelt ülevaadet võimaldav materjal on koondatud järgmistesse väljaannetesse: «Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности». — «Материалы, поступившие в Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности». — «Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности». — «Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности», т. 1—58, Спб. 1903 (по всем губерниям). — «Своды трудов местных комитетов» по отдельным вопросам (аренда, податной вопрос, мелкий кредит, землепользование и пр.). — Сокращённое изложение в 2 томах сборника «Нужды деревни» по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Сб. статей, т. 1—2, Спб. 1904. — «Труды I съезда уполномоченных дворянских обществ 29 губерний», Спб. 1910; vt. ka С. Ю. Витте, Записка по крестьянскому делу, Спб. 1905.

Koloniaalse välispoliitika kohta imperialismi perioodil: V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd., eriti V ja VI osa. — Üksikute maade faktilistest ülevaadetest: М. В. Грулев, Соперничество России и Англии в Средней Азии, Спб. 1909. — И. А. Зиновьев, Россия, Англия и Персия, Спб. 1912. — Лакоста, Россия и Англия в Центральной Азии, 1908. — Н. Н. Кротков, Русская мануфактура и её конкуренты на китайском рынке, Спб. 1914. — В. К. Лисенко, Ближний Восток как рынок сбыта русских товаров, Спб. 1913. — Руир, Англо-русское соперничество в Азии в XIX в., М. 1924. — А. Н. Шебунин, Россия на Ближнем Востоке, Л. 1926. — История XIX в., под ред. Лависса и Рамбо, т. VIII, М. 1939. — «Новая история колониальных и зависимых стран», т. I, Институт истории Академии наук, М. 1940. — Materjalid ja allikad Venemaa majandusliku olukorra kohta ja vene kapitali osast välisturgudel vt. «Сборники консульских донесений» за ряд лет, особенно за 1906—1914 гг.

III jagu

RAHVUSLIKE ÄÄREMAADE MAJANDUSLIK ARENEMINE XIX—XX SAJANDIL

Rahvuslike koloniaalsete ääremaade tähtsusest Venemaa kapitalistlikus arenemises: V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., VIII ptk., § V; К национальному вопросу, «Ленинский сборник» III; Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd.; Sotsialistlik revolutsioon ja rahvaste enesemääramise õigus, Teosed, 22. kd.; Kokkuvõte diskussioonist enesemääramise küsimuses, Teosed, 22. kd.; Imperialism ja sotsialismi lõhenemine, Teosed, 23. kd.; Euroopa Ühendriikide loosungist, Teosed, 21. kd.; Sotsialism ja sõda, Teosed, 21. kd.; Доклад комиссии по национальному и колониальному вопросам, Соч., т. XXV, изд. 3; Teesid Kommunistliku Internatsionaali teise kongressi põhiülesannetest, Teosed, 31. kd.

Ukraina kohta: В. Е. Постников, Южнорусское крестьянское хозяйство, М. 1891. — Т. И. Осадчий, Земля и земледелец в Юго-Западном крае, Киев 1899. — А. И. Ярошевич, Очерки экономической жизни Юго-Западного края, вып. I—V, 1908—1912. — «Россия». Полное географическое описание нашего отечества, под ред. В. П. Семёнова Тян-Шанского, т. VII, IX, XIV, Спб. 1903, 1905, 1910. — Ukraina küla olukorraga tutvumiseks mitmesugustes kubermangudes vt.: semstvo «Статистические сборники», «Материалы по оценке земель», «Памятные книжки» по разным губерниям.

Valgevene kohta: М. В. Довнар-Запольский, Народное хозяйство Белоруссии 1861—1914 гг., Минск 1926. — Н. П. Столпянский, Девять губерний Западнорусского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом, этнографическом, историческом отношениях, Спб. 1866. — П. Н. Батюшков, Белоруссия и Литва, Спб. 1890. — Мате-

риалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба, т. 1—25, Спб. 1859—1868. — «Россия». Полное географическое описание нашего отечества, под ред. В. П. Семёнова Тян-Шанского, т. XVIII, Спб. 1903.

Poola kohta: Р. Люксембург, Промышленное развитие Польши, Спб. 1899. — И. И. Янжул, Исторический очерк развития фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском, М. 1887; vt. ka «Труды Варшавского статистического комитета», 1889—1912.

Soome kohta: П. И. Майков, Финляндия. История и культура, её прошедшее и настоящее, Спб. 1911. — «Финляндия», сборник, под ред. Д. Протопопова, Спб. 1898. — В. А. Игельстром, Финляндия, М.—Л. 1925. — Е. Островский, Финляндия, М. 1930. — В. Крылов, Финляндия, М.—Л. 1931. — «Статистический ежегодник Финляндии», 1898—1899 гг. и новая серия, Гельсингфорс 1903—1919.

Volga-äärsed rahvused: И. Н. Смирнов, Мордва, Казань 1892.—Его же, Черемисы, Казань 1889. — Его же, Вотяки, Казань 1890. — Н. Н. Латышев, Удмурты накануне реформ. Первая половина и 60-е годы XIX в., Ижевск 1939. — В. А. Сбоев, Исследования об инородцах Казанской губернии, Казань 1856. — А. А. Клаус, Наши колонии, Спб. 1869.

Kasahstani, Kirgiisia ja Baškiiria kohta: По естественно-историческим условиям Казахстана многочисленные издания Академии наук СССР; Большой Алтай, т. I—II, М.—Л. 1934—1936. — Большой Джезказган, М.—Л. 1935. — Большая Эмба, т. I—II, М.—Л. 1937—1938. — Караганда — третья угольная база Союза, М.—Л. 1936. — Успехи геологического изучения Казахской ССР, 1942. — История Казахской ССР, изд. 2, под ред. Омарова и Панкратовой, М. 1949. — А. П. Чулошников, Очерки по истории козак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племён, ч. I, Оренбург 1924. — М. Вяткин, Очерки по истории Казахской ССР, т. I, М. 1941. — Его же, История Казахской ССР, 1943. — Т. Седельников, Борьба за землю в Киргизской степи, Спб. 1907. — «Восстание 1916 г. в Киргизстане». Документы и материалы, собранные Л. В. Лесной, М. 1937. — Ametlikud revolutsioonieelsed materjalid kirgiisi majanduse uurimise alalt: «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей», т. 1—13, Воронеж 1898—1909. — В. К. Кузнецов, Киргизское хозяйство в Акмолинской области, т. 1—5, Спб. 1909—1910. — «Материалы по Киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область...», Спб. 1905. — «Материалы по киргизскому землепользованию... Сыр-Дарьинская область», Ташкент 1910—1915. — «Материалы по киргизскому землепользованию... Тургайско-Уральск. переселенч. р-на», 1908—1915. — «Материалы по истории Казахской ССР (1785—1828)», М.—Л. 1940.

Siberi asustamisest ja majandusest kapitalismi perioodil: Н. М. Ядринцев, Сибирь как колония, изд. 2, Спб. 1892. — «Азиатская Россия», 3 тома, Спб. 1914. — «Сибирь и великая Сибирская железная дорога», изд. 2, Спб. 1896. — Крамер, Сибирь и значение великого Сибирского пути, Спб. 1900. — С. Б. Окунь, Очерки по истории колониальной политики царизма в Камчатском крае, Л. 1935. — Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом, Спб. 1900.

Revolutsioonieelsed ametlikud materjalid ja allikad Siberi kohta: «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян и инородцев Западной Сибири», 22 вып., Спб. 1888—1898. — «Материалы по исследованию землепользования и хозяйственного быта сельского населения Иркутской и Енисейской губерний», т. 1—4, М. 1889—1894. — Н. И. Разумов, Забайкалье. Свод материалов комиссии для исследования местного землевладения и землепользования, под ред. Куломзина, Спб. 1899. — А. Н. Куломзин, Всеподданнейший отчёт статс-секретаря Куломзина по поездке в Сибирь для ознакомления с положением переселенческого дела, Спб. 1896. — «Записка председателя совета министров и главноуправля-

ющего землеустройством и земледелием о поездке в Сибирь и Поволжье в 1910 г.». — «Памятные книжки» по разным губерниям и городам и «Статистические обзоры» местных губернских статистических комитетов.

Turkestanist ja Kesk-Aasiast kapitalismi ajastul: Л. Ф. Костенко, Средняя Азия, и водворение в ней русской гражданственности, Спб. 1870. — А. П. Субботин, Россия и Англия на среднеазиатских рынках, Спб. 1885. — М. П. Фёдоров, Хлопководство в Средней Азии, Спб. 1898. — К. К. Пален, Отчёт по ревизии Туркестанского края..., т. 1—19, Спб. 1909—1911, т. 7. — Орошение в Туркестане, Спб. 1910. — В. И. Юферов, Хозяйство сартов в Ферганской области, Ташкент 1911. — Кнопка, Туркестанский край, 1912. — С. Понятовский, Опыт изучения хлопководства в Туркестане и Закаспийской области, Спб. 1913. — В. И. Массальский, Туркестанский край в кн. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», под ред. В. П. Семёнова Тян-Шанского, Спб. 1913, т. XIX. — А. П. Демидов, Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности Туркестана, изд. 2, М. 1926. — Кушева, Среднеазиатский вопрос и русская буржуазия в 40-х годах XIX в., 1935. — В. Лаврентьев, Капитализм в Туркестане, Л. 1930.

Materjalid: К. К. Пален, Отчёт по ревизии Туркестанского края, произведённой по Высочайшему повелению сенатором..., Спб. 1909—1910. Vaata selle lisa: «Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане», ч. I, отд. I—II, 1911. — А. А. Половцев, Отчёт чиновника особых поручений при министерстве внутренних дел А. А. Половцева, командированного в 1896—1897 гг. для собирания сведений о положении переселенческого дела в Туркестанском крае, Спб. 1898. — «Материалы для статистического описания Ферганской области», вып. I—II, Скобелев 1897—1899. — Н. А. Гаврилов, Переселенческое дело в Туркестанском крае, Спб. 1911. — «Материалы по изучению хозяйства оседлого туземного населения в Туркестанском крае», Ташкент 1912. — «Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Аму-Дарьинском отделе Сыр-Дарьинской области», вып. 1—2, Ташкент 1915.

Kaukaasia rahvamajandus kapitalismi ajastul: V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., VIII ptk. — А. Олонецкий, Очерки по развитию капиталистических отношений в Абхазии, Сухум 1934. — В. Н. Худадов, Закавказье (историко-экономический очерк), М.—Л. 1926. — В. И. Массальский, Кавказ в сборнике «Окраины России Сибирь, Туркестан, Кавказ и полярная часть Европейской России...», под ред. Семёнова, Спб. 1900. — Гулишамбаров, Производительные силы Закавказья, 1895. — А. С. Пиралов, Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, изд. 2, Спб. 1913. — П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции России, т. 1—2, Спб. 1908—1917, т. 2, Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, 1913 (гл. IX—X, о крестьянской реформе в Закавказье). — О. Семин, Великая годовщина. Аграрный вопрос и крестьянская (крепостная) реформа на Кавказе, Киев 1911. — Гугушвили, Развитие фабрично-заводской промышленности в Закавказье (на грузинском языке), «Труды Тбилисского университета», 1940. — Дзокаев, Экономическое развитие осетинского крестьянства от пореформенного периода до 1940 г., 1949.

Materjalid, allikad ja ülevaated: «Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в 5 губерниях Закавказского края», 1899. — «Материалы по изучению быта государственных крестьян Закавказского края», т. I—VII, 1885—1887. — «Материалы для устройства летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе», 1887—1899. — «Сборник сведений о Кавказе», т. I—IX, Тифлис 1870—1885. — Статистический сборник (Грузия), 1909—1921, Тифлис. ЦСУ Грузии, 1923. — Kogu teosed ree aastate kohta: «Кавказский», «Терский», «Кубанский», «Дагестанский». — «Колониальная политика российского царизма в Азербайджане» в 20—60-х годах XIX в., изд. Академии наук, т. II, М.—Л. 1936.

IMPERIALISTLIK SÕDA

TSARISMI JA KAPITALISMI HUKKUMINE

Sõjamajandus aastail 1914—1917: V. I. Lenin, Imperialism kui kapitalismi kõrgeim staadium, Teosed, 22. kd., eriti osad VIII—X, aga ka artiklid ja esinemised aastail 1914—1917, Teosed, köited 20—26.

Ülevaade majandusest sõja-aastail 1914—1917: С. Н. Прокопович, Война и народное хозяйство, изд. 2, 1918. — Р. Клаус, Война и народное хозяйство России (1914—1917), М.—Л. 1926. — П. Шаров, Влияние экономики на исход мировой войны 1914—1918, М.—Л. 1928. — Н. А. Данилов, Влияние великой мировой войны на экономическое положение России, Пгр. 1922. — Я. Б. Рудой, Государственный капитализм в России во время империалистической войны, Л. 1925. — Я. А. Иоффе, Блокада и народное хозяйство в мировую войну, М.—Л. 1929. — Г. И. Шигалин, Подготовка промышленности к войне, М.—Л. 1928. — Statistiliste andmete üldkokkuvõtet rahvamajandusest sõja ajal ja sõjajärgsel perioodil vt. koguteosest «Россия в мировой войне», М. 1925.

Põllumajanduse ja toitlustuse olukorrast sõja-aastail: Г. С. Гордеев, Сельское хозяйство в войне и революции, М.—Л. 1925. — А. И. Хрящева, Крестьянство в войне и революции, М. 1921. — Е. Ф. Лискун, Мясной вопрос в современной хозяйственной обстановке, Пгр. 1917. — «Труды совещания по организации посевной площади», 1917. — «Трудовое посредничество», Всероссийское бюро труда, № 1—5, М. 1916. Perioodilisest kirjandusest: «Известия по продовольственному делу», журнал «Продовольствие и снабжение», изд. министерства земледелия и др.

Tööstuse olukorrast sõja-aastail: «Фабрично-заводская промышленность в период 1913—1918 гг.», М. 1926. — «Статистический сборник за 1913—1917 гг.», вып. I, М., изд. ЦСУ, 1921. — «Народное хозяйство в 1916—1917 гг.», Институт экономических исследований НКФ, 1921—1922. — «На новых путях», М. 1923, вып. III, «Промышленность», М. 1923. — А. Л. Сидоров, Эвакуация русской промышленности во время первой мировой войны, «Вопросы истории» № 6, 1947. — Его же, Железнодорожный транспорт России в первой мировой войне, «Исторические записки» № 26, 1948. — К. Сидоров, Рабочее движение в России в годы империалистической войны, в том же сборнике.

Riigimajandusest, finantsidest ja raharingest: М. И. Боголепов, Война, финансы и народное хозяйство, Пгр. 1914. — И. А. Михайлов, Война и наше денежное обращение, Пгр. 1916. — Его же, Государственные доходы и расходы во время войны, Пгр. 1917. — А. И. Шингарёв, Финансовое положение России, Пгр. 1917. — Шмелёв, Финансы России, «Вестник финансов» № 8, 1924. — Л. Пасвольский и Г. П. Моультон, Русские долги и восстановление России, М. 1925. — «Денежное обращение и кредит», т. I, Пгр. 1922. Perioodilisest kirjandusest: «Вестник финансов», «Новый экономист», «Промышленность и торговля».

Materjalid, ametlikud kokkuvõtted ja jooksev ajakirjandus: «Влияние войны на некоторые стороны экономической жизни России», 1916. — «Труды комиссии по изучению современной дороговизны», М., изд. Общества им. Чупрова, 1915—1916. — «Анкета о дороговизне», изд. Всероссийского союза городов, М. 1915. Laialdane materjal on olemas Sõjatööstuse Keskkomitee «Teadetes» ning semstvote ja linnade liitude «Teadetes», aga ka ajakirjades «Промышленность и торговля», «Вестник финансов», aastaraamatus «Народное хозяйство России», 1916 г. ning perioodilises ajakirjanduses: «Народное хозяйство», «Русское богатство», «Современный мир», «Новый экономист» jt.

TÄIENDAV KIRJANDUSE LOETELU*

Tööstuslik ja monopolistlik kapitalism: П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX вв., 1800—1917 гг., М. 1950. — А. Ф. Яковлев, Экономические кризисы в России, М. 1955. — «Историко-бытовые экспедиции 1951—1953», Материалы по истории пролетариата и крестьянства России конца XIX — начала XX века, под ред. акад. А. М. Панкратовой, М. 1953. — Н. Н. Кореневская, Бюджетные обследования крестьянских хозяйств в дореволюционной России, М. 1954. — «Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении», сборник архивных материалов, Ереван 1954. — А. П. Погребинский, Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX—XX), М. 1954. — И. Г. Будак, Развитие капитализма в сельском хозяйстве Бессарабии в пореформенный период, Кишинёв 1954. — А. Б. Турсунбаева, Из истории крестьянского переселения в Казахстан, Алма-Ата 1950. — А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в., М. 1954. — «Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX — начало XX в.)», Баку 1955. — Ф. Е. Лось, Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX — 1904 г.), Киев 1955. — Н. И. Павленко, О некоторых сторонах первоначального накопления в России (Материалы к обсуждению), М. 1955. — И. Маркон, Очерки по истории развития промышленности Латвии, Рига 1951. — В. Ф. Тиунов, Промышленное развитие западного Урала, Историко-экономический очерк, М. 1954. — Н. И. Фальковский, Москва в истории техники, М. 1950. — Г. Д. Бакулев, Чёрная металлургия Юга России, под ред. акад. С. Г. Струмилина, М. 1953. — «История Москвы», т. 5, Период империализма и буржуазно-демократических революций, М. 1955. — В. А. Золотов, Крестьянское движение на Дону в 1905—1907 гг., Ростов-на-Дону 1955. — «Всеобщая стачка Иваново-вознесенских рабочих в 1905 году», сборник документов и материалов, Иваново 1955. — «Рабочее движение в России в XIX в.», изд. 2, М. 1955. — Я. П. Крастынь, Революция 1905—1907 гг. в Латвии, М. 1952. — «Революционное движение в Казахстане в 1905—1907 гг.», сборник документов и материалов, Алма-Ата 1955. — «Революция 1905—1907 гг. в Прикамье», Документы и материалы, под ред. д-ра историч. наук. Ф. С. Горового и канд. историч. наук Ф. А. Александрова, М. 1955. — Р. М. Раимов, 1905 год в Башкирии, революционное движение в 1905—1907 гг., М.—Л. 1941. — И. Г. Антелева, Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце XIX века, Документы и материалы, Сухуми 1952. — Н. М. Дружинин, Генезис капитализма в России, Доклады советской делегации на X Международном конгрессе историков в Риме, М. 1955. — «Начало первой русской революции, январь—март 1905 года», под ред. Н. С. Трусовой, М. 1955. — «Очерки истории СССР», Первая русская буржуазно-демократическая революция 1905—1907 гг., под ред. А. М. Панкратовой, М. 1955.

---

* Koostatud P. I. Ljaštšenko «NSV Liidu rahvamajanduse ajaloo» 4. väljaande jaoks dotsent A. T. Mindarovi poolt.

MÄRKSÕNADE JA NIMEDE REGISTER

Aadli Maapank — 150, 299.
Agraarkriis 1875.—1895. a. — 72—74.
Agraarne ülerahvastus — 25.
Agraarpoliitika, Ajutise Valitsuse — 571—573.
Agraarseadusandlus aastail 1880—1890 — 75.
Agraarseadusandlus aastail 1900—1902 — 76.
Agraarseadusandlus aastail 1906—1910 — 219—229.
Agraarseadusandlus, Ajutise Valitsuse — 571—573.
Ajutine Valitsus 1917. aastal — 555—575.
Ajutine Valitsus, emissioon ja inflatsioon — 574—575.
Ajutine Valitsus, toitlustus — 563—566.
Ajutise Valitsuse agraarpoliitika — 571—573.
Ajutise Valitsuse agraarseadusandlus — 571—573.
Ajutise Valitsuse finantspoliitika — 573—575.
Ajutise Valitsuse Majanduse Peakomitee — 561—562.
Ajutise Valitsuse Majandusnõukogu — 561.
Ajutise Valitsuse majanduspoliitika — 560—575.
Ajutise Valitsuse maksupoliitika — 574—575.
Ajutise Valitsuse sotsiaal-majanduslik poliitika — 560—563.
Ajutise Valitsuse tööstuspoliitika ja tööliskontroll — 567—571.
Ajutise Valitsuse viljamonopol — 563—565.
Aktsia-kommertspankade asutamine Venemaal aastail 1870—1880 — 90—91, 148.
Aktsia-kommertspankade asutamine Venemaal 90-ndatel aastatel — 130.
Aktsia-kommertspankade asutamine Venemaal aastail 1900—1914 — 238, 299—302, 305—307.
Aktsia-kommertspankade asutamine Venemaal Esimese maailmasõja aastail — 529—531.
Aktsiapangad, kokkukasvamine tööstusega — 311—317.
Aktsiapangad, kontsentratsioon — 300—302.
Aktsiapangad Venemaal kui finantskapitali organid — 299—307.
Aktsiaseltside asutamine Venemaal aastail 1870—1880 — 15, 89—91, 148.
Aktsiaseltside asutamine Venemaal aastail 1890—1900 — 129—131.
Aktsiaseltside asutamine Venemaal kriisi- ja depressiooniperioodil aastail 1900—1908 — 191—192, 198—199, 336.
Aktsiaseltside asutamine Venemaal tõusuperioodil aastail 1914—1917 — 317—320, 341—342.
Aktsiaseltside asutamine Venemaal Esimese maailmasõja perioodil aastail 1914—1917 — 529, 567—568.
Ameerika Ühendriikide agressioon Venemaal Esimese maailmasõja eelsel perioodil — 482—483.
Aprillikonverents, bolševike — 558—560.
Aprilliteesid, Lenini — 558—559.
Armee revolutsioneerumine 1905. aastal — 211.
Autotööstus Venemaal — 172, 526.

Bagdadi raudtee — 485—486.
Balinite kaubamaja — 374.
Baltimaade rahvamajandus kapitalismi perioodil — 416—417.
Bardõginite kaubamaja — 375.
Baškiiria rahvamajanduse arenemine XIX sajandil — 426—428.
Baškiiride agraarsuhted — 426.

Baškiiride maade riisumine — 426—427.
Baškiiride üleminek paiksele põllundusele — 427—428.
Bessaraabia rahvamajanduse arenemine kapitalismi perioodil — 412—413.
Bolševike aprillikonverents — 558—560.
Bolševike partei VI kongress kontrrevolutsioonilise kodanluse diktatuuri kukutamisest ja relvastatud ülestõusust — 576.
Bukoviina rahvamajandus — 410—412.
Bunge, N. H. — 149—151.
Burjaadid — 449—450.

«Demokraatlik nõupidamine» (1917. a. septembris) — 575.

«Eelparlament» (1917. a. okt.) — 575.
Engels kapitalismi arenemisest Venemaal — 47.
Ennetähtaegse väljaostu tühistamine vastavalt väljaostu määrustiku art. 165-le — 75.
Eramaaomanike võlad pärast 1861. a. reformi — 71.
Eramaavaldus pärast 1861. a. reformi — 67—69, 71—72.
Erikultuurid põllumajanduses — 60—61.
Eriline Kaitsenõupidamine — 502—505.
Eriline Kütuse Nõupidamine — 506.
Eriline Põllumajandusliku Tööstuse Vajaduste Uurimise Nõupidamine 1902. aastal — 218.
Eriline Toitlusnõupidamine — 505—506.
Eriline Nõupidamine vedude alal — 506.
Vt. ka Rahvamajanduse riiklik reguleerimine.
Esialgne akumulatsioon Inglismaal — 6—7.
Esialgne akumulatsioon Venemaal — 6—15.
Esialgne akumulatsioon, favoritism — 10—11.
Esialgne akumulatsioon, koloniaalpoliitika — 9—10.
Esialgne akumulatsioon, maade riisumine — 7—9.
Esialgne akumulatsioon, riigitulude rentimine ja monopolid — 12—13.
Esialgne akumulatsioon, riiklik krediit — 12.
Esialgne akumulatsioon, sisekaubandus — 11—12.
Esialgne akumulatsioon, sõjad ja riiklikud hanked — 10.
Esialgne akumulatsioon, väliskaubandus — 11.
Esialgne akumulatsioon, väljaostuoperatsioon — 13—14.
Esialgse akumulatsiooni allikad Venemaal — 7—14.
Esimene maailmasõda aastail 1914—1917 — 479—575. Vt. ka Esimese maailmasõja ökonoomika, Lahinguvarustus, Venemaa tööstuse mobiliseerimine.
Esimese maailmasõja finantseerimine Venemaal — 542, 547.
Esimese maailmasõja ökonoomika — 497—549.
Esimese maailmasõja ökonoomika, elukalliduse tõus — 548.
Esimese maailmasõja ökonoomika, kaubandus- ja tööstuskriis sõja algul — 498.
Esimese maailmasõja ökonoomika, kütuse kriis — 536—537.
Esimese maailmasõja ökonoomika, metallurgiakriis — 535—536.
Esimese maailmasõja ökonoomika, natsionaalse tulu ja natsionaalse rikkuse vähenemine — 548—549.
Esimese maailmasõja ökonoomika, puuvillatööstuse kriis — 537.
Esimese maailmasõja ökonoomika, põllumajanduse degradeerumine — 537—539.
Esimese maailmasõja ökonoomika, riigi rahanduse, krediidi ja kaubandusbilansi korratus — 542—548.
Esimese maailmasõja ökonoomika, sõja finantseerimine — 542.
Esimese maailmasõja ökonoomika, toitluskriis — 539—540.
Esimese maailmasõja ökonoomika, transpordikriis — 540—542.
Esimese maailmasõja ökonoomika, tööstuse mobiliseerimine — 497—517.
Esimese maailmasõja ökonoomika, tööstuse üldine degradeerumine — 532—537.
Esimese maailmasõja ökonoomika, tööstusettevõtete sulgemine ja evakueerimine — 499—500.
Esimese mai streik, esimene, 1898. aastal — 143.

Finantskapital Esimese maailmasõja aastail — 527—532.
Finantskapital mitmesugustes Venemaa tööstusharudes — 308—310.
Finantskapital Moskva tööstuses — 387—389.
Finantskapital Venemaal — 185—187, 292—322.

Finantskapitali allikad Venemaal — 293—295.
Finantskapitali organisatsioonilised vormid — 307—311.
Finantsoligarhia — 302—304.
Finantspoliitika, Ajutise Valitsuse — 574.
Flerovski — 41.
Fondibörsid — 321—322.

Gründertum, tööstuslik — vt. Aktsiaseltside asutamine Venemaal, Tööstuslik gründertum.
«Gvozd», sündikaat — 267.
Gvozdev — 508.

Hingemaade kohustuslik väljaostmine mõisatalupoegade poolt 1881. a. seaduse põhjal — 150.
Hingemaade kohustuslik väljaostmine riigitalupoegade poolt 1886. a. seaduse põhjal — 150.
Hinnad ja monopolide hinnapoliitika — 251—252, 257—262, 269.

Imperialismi ajalooline koht — 180.
Imperialismi arenemise ebaühtlus — 181—182.
Imperialismi iseärasused Venemaal — 183—188. Vt. ka Finantskapital Venemaal, Monopolid Venemaal.
Imperialismi iseärasused, finantskapital — 186.
Imperialismi iseärasused, maailma ümberjaotamine — 187—188, 480—486.
Imperialismi iseärasused, monopolid — 185—186.
Imperialismi iseärasused, roiskumine — 187.
Imperialismi iseärasused, sõjalis-feodaalne iseloom — 183—185.
Imperialismi iseärasused, tööstuse kontsentratsioon — 185.
Imperialistlik sõda aastail 1914—1917 — 497—582.
Imperialistlik sõda, poliitiline ja majanduslik ettevalmistumine sõjaks — 479—496. Vt. ka Esimese maailmasõja ökonoomika, Lahinguvarustus.
Inglise-Vene 1907. aasta kokkulepe — 484—485.
Ipatjev, akadeemik, lõhkeainete tootmise organisatsioon Esimese maailmasõja ajal — 504, 525.
«Iskra», revolutsiooniliste marksistide häälekandja — 144.

Jakovlev, S. — 18.
Jakuudid — 450—451.
Juudi rahvuslik kapital vene kapitalismi süsteemis — 357.

«Kaksikvõim» Veebruarirevolutsiooni ajal Venemaal — 556—557.
Kapital, genees ja evolutsioon — 364—365, 367—368, 398—401.
Kapital, kaubanduskapital ja tema transformeerumine tööstuskapitaliks — 366—367.
Kapital, paiknemisrajoonid — 358—363.
Kapitali akumulatsioon Moskva manufaktuurikaubanduses — 374—375, 377.
Kapitali eksport — 186.
Kapitalismi arenemise probleem Vene majandusteaduslikus kirjanduses — 33—48.
Kapitalismi arenemise probleem Vene majandusteaduslikus kirjanduses, aadellik-pärisorjuslik suund — 35.
Kapitalismi arenemise probleem Vene majandusteaduslikus kirjanduses, kodanlik suund — 35—36.
Kapitalismi arenemise probleem Vene majandusteaduslikus kirjanduses, legaalne marksism — 39—41.
Kapitalismi arenemise probleem Vene majandusteaduslikus kirjanduses, legaalne narodniklus — 37—39.
Kapitalismi arenemise probleem Vene majandusteaduslikus kirjanduses, narodniklus 60—70-ndatel aastatel — 36—37.
Kapitalismi arenemise probleem Vene majandusteaduslikus kirjanduses, revolutsiooniline marksism — 42—48.
Kapitalistliku tööstuse paiknemine Venemaal — 131—135.
Kapitalistliku tööstuse turg seoses linnade ehitamisega — 103—104.
Kapitalistliku vabriku arenemine Venemaal — 77, 82—87, 125—126. Vt. ka Venemaa kapitalistliku tööstuse geograafiline paiknemine, Venemaa tööstus.
Karjala rahvamajanduse arenemine kapitalismi perioodil — 421—422.
Kasahstan, agraarsuhted ja loobumine rändmajandusest — 430—432.
Kasahstan, maade riisumine — 433—434.
Kasahstan, talupoegade ümberasumine — 432—434.
Kasahstan, tööstuse olukord — 434—435.
Kasahstan, tööstusproletariaat — 435—436.
Kasahstani rahvamajanduse arenemine XIX sajandil — 429—436.

Kaubalepingud Saksamaaga — 160—161, 329.
Kaubalisus põllu- ja teraviljamajanduses — 113—114, 231—235.
Kaubamajandus pärast 1891. a. reformi — 50—51.
Kaubaringlus Venemaa rahvamajanduses pärast 1861. a. reformi — 94—95, 107—109.
Kaukaasia, agraarsuhted ja pärisorjuse likvideerimine — 470—472.
Kaukaasia, kergetööstus — 474.
Kaukaasia, kivisöetööstus — 473—474.
Kaukaasia, kodutööndus — 474—475.
Kaukaasia, mangaanitööstus — 473.
Kaukaasia, naftatööstus — 472—473.
Kaukaasia, puuvillakasvatus — 468.
Kaukaasia, põllumajandus — 466—469.
Kaukaasia, rahvamajandus kapitalismi ajal — 465—478.
Kaukaasia, raudteede ehitamine — 472.
Kaukaasia, subtroopilised kultuurid — 468.
Kaukaasia, teraviljakasvatus — 467—468.
Kaukaasia, tööstusproletariaat — 477—478.
Kaukaasia, töötleva tööstuse arenemine — 472—477.
Kaukaasia, viinamarjakasvatus, aiandus — 468.
Kergetööstus aastail 1860—1880 — 84—86, 122—123.
Kergetööstus aastail 1890—1900 — 123, 135.
Kergetööstus aastail 1900—1914 — 338—339.
Kesk-Volgamaa rahvused — 422—424. Vt. ka Tatarlased, Tšuvašid, Udmurdid.
Kirgiisia rahvamajanduse arenemine — 429—436.
Knoop — 376—377.
Kodanliku võimu kukutamine ja sotsialistliku revolutsiooni võit — 575—577.
Kodutööndus, paiknemisrajoonid — 83—86.
Kodutööndus, seos kapitalistliku vabrikuga — 82—94.
Kodutööndus, seos käsitööga — 80.
Kodutööndus, seos pärisorjusliku majandusega — 80—81.
Kodutööndus, tekkimine — 79—82.
Kogukonnamaa ümberjaotamine 1893. a. seaduse põhjal — 75.
Kokovtsov, V. N. — 329—330.
Komitee valitsuse tellimuste jaotamiseks — 268.
Konšini kaubamaja — 375.
Kontsessioonid Mandžuurias ja Koreas — 206.
Konventsioonilised tollitariifid — 159—161.
Krestovnikov — 384, 388, 392, 397.
Kriis aastail 1900—1903 — 190—198.
Kriis aastail 1900—1903, iseärasused Venemaal — 191—192.
Kriis aastail 1900—1903, rahakriis — 192—193.
Kriis aastail 1900—1903, tagajärjed — 197—198.
Kriis aastail 1900—1903, tööstuses — 193—194.
Kriis aastail 1900—1903, üksikutes tööstusharudes — 194—197.
Kriis põllumajanduses aastail 1875—1895 — vt. Agraarkriis 1875.—1895. a.
Kriis tööstuses aastail 1873—1876 — 92—93.
Kriis tööstuses aastail 1881—1882 — 94.
«Krovlja», sündikaat — 247, 260—262.
Käsitööliste tsunftid 1893. a. seaduse põhjal — 144.
Külakogukond pärast 1861. a. reformi — 51—53.
Külvipinnad ja nende struktuuri muutumine — 59, 231—233.

Laevatehased, era-, sõjalaevade ehitamiseks Esimese maailmasõja eel — 491—492, 495.
Lahinguvarustus, kuulipildujad — 522.
Lahinguvarustus, lõhkeained — 524—525.
Lahinguvarustus, püssid — 521.
Lahinguvarustus, püssipadrunid — 521—522.
Lahinguvarustus, suurtükid — 513—524.
Lahinguvarustus, suurtükimürsud — 523—524.
Lahinguvarustus Vene armees Esimese maailmasõja aastail — 518—527.
Leedu rahvamajanduse arenemine kapitalismi perioodil — 413—416. Vt. ka Valgevene.
Legaalne marksism — 39—41. Vt. ka Flerovski, Šelgunov, Tugan-Baranovski.
Legaalne narodniklus — 37—39. Vt. ka V. V., Nikolai -on.
Leiutustegevus Venemaal — 30—33.
Lenin agraarkriisist — 74.
Lenin Ajutise Valitsuse agraarpoliitikast — 573.
Lenin bolševike platvormist «Aprilliteesides» — 558—559.

Lenin erikultuuridest põllumajanduses — 60—61.
Lenin feodaalsetest latifundiumidest — 68—69.
Lenin finantsoligarhiast — 192.
Lenin imperialismist kui «sotsialistliku revolutsiooni eelõhtust», tema olemusest ja ajaloolisest kohast — 180—182, 581.
Lenin jaotusmanufaktuurist — 77, 82.
Lenin kaksikvõimust — 556.
Lenin kapitalismi arenemise staadiumidest Venemaa tööstuses — 76—77.
Lenin kapitalismi arenemise tempost Venemaal — 177.
Lenin kapitalismi arenemisest Venemaa põllumajanduses — 74—75.
Lenin kapitalismilt imperialismile ülemineku ajast — 189.
Lenin kapitalistliku tööstuse arenemise tulemustest ja tööliste arvust 90-ndate aastate lõpul — 98—99.
Lenin kaubamajandusest põllumajanduses ja tema iseärasustest — 50—51, 94—95.
Lenin Kaukaasia majanduslikust vallutamisest — 465.
Lenin kodanlikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile üleminekust — 558.
Lenin kodutööndusest — 79—82.
Lenin kommunistlikust revolutsioonist — 48.
Lenin kriisist aastail 1900—1903 — 190.
Lenin legaalsest marksismist — 40, 44.
Lenin legaalsest narodniklusest — 39, 43—44.
Lenin linnaelanikkonnast ja tema kasvust — 97—98.
Lenin maailma ümberjaotamise eesmärgil peetavatest sõdadest — 182.
Lenin monopolidest Venemaal — 185—186.
Lenin partei otsesest ülesandest pärast Veebruarirevolutsiooni — 559.
Lenin põllumajanduse arenemisest Ukrainas — 404.
Lenin põllumajanduskriisist aastail 1875—1895 — 74.
Lenin revolutsioonilisest kaitsesõjapoliitikast — 557.
Lenin revolutsioonist aastail 1905—1907 — 212—213.
Lenin siseturust ja tema arenemisest «laiuti» ja «sügavuti» — 96.
Lenin sotsiaalsetest rühmitustest vene maavalduses — 68.
Lenin sotsialismi võidu võimalikkusest ühel maal eraldi — 581.
Lenin Stolõpini reformist — 217, 219, 222—224.
Lenin streikidest aastail 1902—1903 — 202—203.
Lenin suurriikide koloniaalsetest valdustest — 480—481.
Lenin talundite rahalistest eelarvetest — 64.
Lenin talurahva kihinemisest — 61—66.
Lenin tsarismi lüüasaamisest Vene-Jaapani sõjas — 208.
Lenin Tšernõševskist — 42.
Lenin tööliisklassi seosest külaga mitmesugustes tööstusharudes — 136.
Lenin tööliisklassi suurusest Venemaal — 87, 98—99.
Lenin töölisliikumise arenemise etappidest — 142.
Lenin töölisliikumisest Venemaal — 44—45, 209.
Lenin tööliste trahvimisest — 140—141.
Lenin tööstuskapitalismi siseturust — 94—96.
Lenin Veebruarirevolutsioonist — 554, 556.
Lenin vene imperialismi sõjalis-feodaalsest iseloomust — 183—185, 487.
Lenin Venemaa rahvastiku kutsealasest ja klassikoosseisust — 98—99.
Lenin ähvardavast katastroofist ja selle vastu võitlemise vahenditest — 577.
Lenin «ökonomismist» — 143—144.
Lennukitööstus Venemaal — 525—526.
Liberaalse kodanluse poliitiline platvorm 1905. a. revolutsiooni ajal — 205.
Linavabrikantide sündikaat — 287, 382.
Linn ja linnaelanikkond, kasv kapitalismi perioodil — 97—99.
Linnakäsitöö kapitalismi perioodil — 144—145.
Londoni komitee sõjaliste tellimuste jaotamiseks Esimese maailmasõja aastail — 545.
Lääne-Ukraina rahvamajandus — 410—413.

Maadeloendus 1877. aastal — 67—68.
Maadeloendus 1905. aastal — 68, 230—231.
Maade rentimine talupoegadele mittehingemaana — 70—71.
Maahinnad pärast 1861. a. reformi — 71—72.
Maareform Kutleri ja Migulini kava järgi — 219.

Maavalduse mobiliseerimine pärast 1861. a. reformi — 67—69.
Maaülemad — 75.
Majanduse Peakomitee, Ajutise Valitsuse — 561—562.
Majandusnõukogu, Ajutise Valitsuse — 561.
Majanduspoliitika, Ajutise Valitsuse — 560—575.
Majanduspoliitika imperialismi perioodil, aastail 1900—1914 — 324—330.
Majanduspoliitika tööstuskapitalismi perioodil, aastail 1860—1900 — 146—178.
Maksebilanss, Venemaa — 323—324.
Maksupoliitika, Ajutise Valitsuse — 574—575.
Maksupoliitika, tsaarivalitsuse, aastail 1860—1880 — 54—55, 148, 150—151.
Maksupoliitika, tsaarivalitsuse, aastail 1890—1900 — 157—158.
Maksupoliitika, tsaarivalitsuse, aastail 1900—1914 — 328.
«Malminälg» aastail 1911—1912 — 258—259, 266, 269.
Manufaktuuride Nõukogu — 20.
Manufaktuuritööstus, kapitalistlik, Venemaal — 82—86.
Marx kapitalismi arenemisest Venemaal — 46—47.
Marx kaupmehekapitali muundumisest tööstuskapitaliks — 365—367.
Masinaehitus Venemaal — 338.
«Med», sündikaat — 275—277.
Metallitööstus Venemaal — 104—105, 125—126, 131—132, 138.
Metallurgiatööstus Venemaal — 15, 18, 29—30, 79, 122, 126—127, 154—155, 177, 194—196, 241—244, 337—338, 535—536. Vt. ka «Krovlja», «Med», «Prodamet».
Mineraalväetised Venemaa põllumajanduses — 234.
Monopolid Venemaal — 185—186, 243—292.
Monopolistlikud koondised Moskva tekstiilitööstuses — 381—383.
Morozovid, kaubamaja — 19, 373—374.
Moskva kaubanduskapital, evolutsioon ja struktuur — 367—372.
Moskva kodanlus, genees ja evolutsioon — 372—375.
Moskva kodanlus, kultuur ja elu-olu — 389—391.
Moskva kodanlus, liit isevalitsusega — 396—397.
Moskva kodanlus, majanduslik programm — 391—394.
Moskva kodanlus, metallitööstus — 378—381.
Moskva kodanlus, võitlus töölisklassi vastu — 394—396.
Moskva kui finantskeskus — 386—389.
Moskva kui kaubanduslinn — 367—370.
Moskva kui manufaktuurikaubanduse linn — 370—372.
Moskva kui metallitööstuse linn — 378—381.
Moskva kui panganduskeskus — 383.
Moskva pangad — 383—389.
Mõisamajandus pärast 1861. a. reformi — 67—71.

Naftamonopolid Venemaal — 244—245, 286—287, 310—311.
Naftatööstus Venemaal — 30, 121—122, 196, 240—241, 338, 536.
Nikolai -on (Danielson) — 38.

Obuhhov, P. M. — 172.
Obuhhovi kaitse — 201.
Obuhhovi tehas — 173.
On call operatsioonid — 192.

Pankade süsteem Venemaal — 297—302.
Pearaha kaotamine 1883. a. seadusega — 150.
Perekondade mitmeksjaotamine talumajanduses 1888. a. seaduse põhjal — 75.
Peterburi kodanlus — 399—401.
Peterburi tööstuskapitali ja finantskodanluse tekkimine — 399—401.
Plehhanov — 42—43.
Poliitiline üldstreik 1905. a. revolutsiooni ajal — 209—210.
Poljakov, L. S. — 384—386.
Poljakovi pank — 385—386.
Poola põllumajandus — 418.
Poola rahvamajandus Venemaa kapitalismi süsteemis — 418—421.
Poola rahvuslik kapital Venemaa kapitalismi süsteemis — 357—358.
Poola vabrikutööstuse arenemine — 418—421.
«Prodamet», sündikaat — 246—247, 248—274.
«Produgol», sündikaat — 247, 266—268, 278—286.
Prohhorov, kaubamaja — 375—376.
Protektsionism, «kasvatav», 80-ndatel aastatel — 150.
Protektsionism, keelu-, 90-ndatel aastatel — 151, 159—161.
Protektsionism imperialismi perioodil aastail 1900—1914 — 328—330.
«Provoloka», sündikaat — 267.
Putilovi tehas — 493—495.

Puuvillatööstus — 28—29, 81—82, 84—85, 106—107, 196—197, 243—244, 537.
Põllumajanduse kapitaliseerumine aastail 1906—1913 — 230—235.
Põllumajanduse tehniline tase XX sajandil — 231—233.
Põllumajanduskriis aastail 1875—1895 — 72—74.
Põllumajandusmasinate kasutamine Venemaal — 233—234.
Põllumajandusmasinate tootmine — 69, 104—105.
Põllumajandusmasinate vabrikantide sündikaat — 270.
Põllumajandussaaduste eksport — 115—116, 236—237, 348—349.
Püssirohu tootmine — 173.

Rahakriis 1899. aastal — 192—193.
Rahareform 1897. aastal — 162—164.
Rahvamajanduse riiklik reguleerimine Venemaal Esimese maailmasõja ajal — 502—507. Vt. ka Erilised nõupidamised.
Rahvuslikud piirkonnad kapitalistliku tööstuse paiknemises — 352—364.
«Rahvuslikud ääremaad» Venemaa kapitalismi süsteemis — 352—358.
Rasmeko, komitee metallurgiatööstuses Esimese maailmasõja aastail — 505.
Raudteed, kaubaveod — 107—109, 110—113.
Raudteed, rauasulatus- ja metallitööstlemistööstuse toodangu tarbimine — 102—103.
Raudteed, tariifipoliitika — 109—110.
Raudteed, võrgu üldpikkus — 92, 100—102, 154.
Raudteed, väljaost riigi poolt — 150.
Raudteed, üldine tähtsus — 99—102, 147—148, 154.
Raudteede ehitamine 70—80-ndatel aastatel — 91—92, 147—148.
Raudteede ehitamine 90-ndatel aastatel — 101, 127—129, 154.
Raudteede ehitamine aastail 1900—1914 — 348—349.
Raudteede ehitamine, eraviisiline — 101, 147—148.
Raudteede ehitamine, riiklik — 101, 150.
Raudteekontsessioonid — 101, 147—149.
Raudteelaenud, konsolideeritud — 128, 148, 154.
Raudteelaenud, siselaenud — 128—129, 147.
Raudteelaenud, välislaenud — 128—129, 147—148, 165—166.
Reitern — 147—149.
Relvastatud ülestõus 7. novembril ja sotsialistliku revolutsiooni võit — 575—581.
Relvatööstus — 170—172, 175, 207, 521.
Revolutsioon aastail 1905—1907, tema olemus ja majanduslikud tagajärjed — 209—213, 215—216.
Riigieelarve 70-ndatel aastatel — 147.
Riigieelarve 80-ndatel aastatel — 150—151.
Riigieelarve 90-ndatel aastatel — 155—157.
Riigieelarve aastail 1900—1914 — 157, 327—329.
Riigieelarve Esimese maailmasõja perioodil — 542—543.
Riigikapitalism Venemaal — 152—155, 500—502.
Riigilaenud, siselaenud — 147, 156—157, 329, 543, 544.
Riigilaenud, välislaenud — 156—157, 165—166, 169, 247, 260—262, 329, 543, 544, 545.
Riigilaenude konversioonid — 151.
Riigimaad — 153.
Riigimajandus Venemaal 90-ndatel aastatel — 152—155.
Riigimajandus Venemaal imperialismi perioodil — 327—328.
Riigimajandus Venemaal, maafondid — 153.
Riigimajandus Venemaal, metsamajandus — 153.
Riigimajandus Venemaal, mäe-metallurgiatehased — 154—155.
Riigimajandus Venemaal, regaalid — 155.
Riigimajandus Venemaal, riigiraudteed — 154.
Riigipank — 90, 155, 163—164, 192, 297—299, 307.
Riigitulude rentimine — 12—13.
Riigivõlg — 156—157, 543.
«Riiklik kontroll» ettevõtete üle Ajutise Valitsuse perioodil — 569—571.
Riiklik metsamajandus — 153.
Riiklik nõupidamine 12.—14. augustil 1917. aastal — 575.
Riiklikud finantsid aastail 1870—1880 — 147.
Riiklikud finantsid aastail 1890—1900 — 155—157.
Riiklikud finantsid aastail 1900—1914 — 324—330.
Riiklikud finantsid Ajutise Valitsuse perioodil — 573—575.
Riiklikud finantsid Esimese maailmasõja perioodil — 542—546.

Riiklikud komiteed kalevi- ja linatööstuse alal Esimese maailmasõja aastail — 507.
Riiklikud rahvamajandust reguleerivad organid Esimese maailmasõja ajal — vt. Rahvamajanduse riiklik reguleerimine Venemaal Esimese maailmasõja ajal.
Riiklikud regaalid — 155.
Riiklikud tehased — 154—155, 488—490.
Riiklikud tellimused ja hanked — 161—162.
Rjabušinski (Stekolštšikov) — 387—388.
Rjabušinski pank — 387—388.
Rubla devalvatsioon — 151, 163.

Saksa asundused Venemaal — 164—169.
Saksamaa majanduslik agressioon Venemaal — 165—169.
Semstvote ja Linnade Liit Esimese maailmasõja ajal — 511.
«Semstvote Raualiit» — 271.
Siberi kaubandus — 447—448.
Siberi koloniseerimine ja ümberasumised — 438—441.
Siberi loomakasvatus — 443.
Siberi metsamajandus — 444—445.
Siberi piimandus ja piimanduskooperatsioon — 443—444.
Siberi põllundus — 441—443.
Siberi rahvad ja nende majanduslik kord — 448—453.
Siberi rahvamajandus kapitalismi perioodil — 436—448.
Siberi raudteed — 437—438.
Siberi tööstus — 446—447.
Siberisse ümberasunute majandid — 439—441.
Sieber — 41.
Siseturg, arenemine laiuti ja sügavuti — 96.
Siseturg, dünaamika ajavahemikul 1900.—1914. a. — 340—343.
Siseturg, kasv aastail 1870—1890 — 94—113.
Siseturg, kokkuvõtted kaubalisest kaubandusest a. 1890—1900 — 116—118.
Siseturg, kujunemine — 94.
Siseturg, langus kriisiperioodil aastail 1900—1903 — 193—199, 333—335.
Stolõpin — 216.
Stolõpini reaktsioon — 216.
Stolõpini reform — 219—224, 226—227.
Streigid aastail 1901—1903 — 200—202.
Streigiliikumine 1905. a. revolutsiooni ajal — 209—210.
Streik, esimene Esimese mai, 1898. aastal — 143.
Streik, üld-, poliitiline, 1905. a. revolutsiooni ajal — 209—210.
Suhkrutööstus Venemaal, arenemine — 61, 107.
Suhkrutööstus Venemaal, tarbimisnormid — 107.
Suhkruvabrikantide sündikaat — 107, 244.
Suurtükitehased Esimese maailmasõja eel — 488—489, 491—494, 522—524.
Suurtükkide tootmine Venemaal — 172—175, 207, 488—489.
Sõjalaevastiku ehitamine — 173—174, 176, 491—492, 495.
Sõjatööstus Venemaal, arenemine kapitalismi perioodil — 170—176.
Sõjatööstus Venemaal, Esimese maailmasõja eel — 487—496.
Sõjatööstus Venemaal, laevaehitustehased — 491—495.
Sõjatööstus Venemaal, riiklikud sõjatehased — 154—155, 488—490.
Sõjatööstus Venemaal, sõjavarustust tootvad eratehased — 490—494.
Sõjatööstus Venemaal, välismaised ettevõtted sõjatööstuses — 491—495.
Sõjatööstuse komiteed — 507—511.
Sõjaväe revolutsioniseerumine 1905. aastal — 211.
Söenälg, «Produgoli» poliitika — 269.
Sündikaadid Venemaal — 244. Vt. ka «Krovlja», «Med», «Prodamet», «Produgol».
Sündikaatlikud lepingud — 252—257.

Šelgunov — 40—41.

Zubaatovlus — 202.

Talumajandus pärast 1861. a. reformi — 53—56.
Talundite maksukoormus pärast reformi — 54—55.
Talundite maksuvõlad — 54—55.
Talupoegade hingemaa võõrandamatus 1893. a. seaduse põhjal — 75.
Talupoegade rahalised eelarved pärast 1861. a. reformi — 64.
Talurahva kihinemine 80—90-ndatel aastatel ja XX sajandi algaastatel — 61—66, 230—232.
Talurahva Maapank — 150, 224—227, 229.
Talurahvaliikumine Venemaal aastail 1902—1905 — 204—205.
Talurahvaliikumine Venemaal 1905.—1907. a. revolutsiooni ajal — 210—212.
Talurahvaliikumine Venemaal Ajutise Valitsuse perioodil — 572—573.

Talurahvaseadused, üldine läbivaatamine 1900-ndatel aastatel — 75—76.
Tatarlased — 422.
Tehnilised kultuurid põllumajanduses — 60—61, 232.
Tekstiilitööstus Venemaal — 84—85, 122—123, 196—197, 243—244.
Tekstiilitööstuse puuvillabaas Turkestanis — 393—394, 456—459.
Tekstiilivabrikantide sündikaat — 287—288.
Teoorjus reformijärgses põllumajanduses — 48—49.
Teorent põllumajanduses — 49—50.
Teravilja eksport Venemaal XIX ja XX sajandil — 115—116.
Teraviljamajandus aastail 1870—1890 — 56—60.
Teraviljamajandus, kaubalisuse suurenemine — 113—114.
Teraviljamajandus, külvipinnad — 58—60, 231—233.
Teraviljasaagid Venemaal — 59—60, 234.
Tollipoliitika aastail 1860—1870 — 146.
Tollipoliitika aastail 1870—1880 — 150—151.
Tollipoliitika aastail 1890—1900 — 159—160.
Tollipoliitika aastail 1900—1914 — 329—330.
Tollisõda Venemaa ja Saksamaa vahel — 160—161.
Tollitariif, 1891. aasta — 159.
Tooraine ja monopolide võitlus tooraine pärast — 266—268.
Tootmise piiramine monopolide poolt Venemaal — 265—266.
Transpordisündikaadid — 288—289.
«Truboprodaža», sündikaat — 247.
Trusti loomise katsed metallurgiatööstuses — 271—274.
Tsaarivalitsuse laevaehitusprogrammid Esimese maailmasõja eel — 491—495.
Tsaarivalitsuse maksupoliitika aastail 1860—1880 — 54—55, 148, 150—151.
Tsaarivalitsuse maksupoliitika aastail 1890—1900 — 157—158.
Tsaarivalitsuse maksupoliitika aastail 1900—1914 — 328.
Tsaari-Venemaa üldine majanduslik mahajäämus — 83—85, 95—96, 177—179, 242—244, 346—347.
Tsunftid, käsitööliste, 1893. a. seaduse põhjal — 144.
Tšuvašid — 422.
Tugan-Baranovski — 41.
Tunguusid — 445, 451.
Turg, massiline, kergetööstuse toodete — 106—107.
Turg, tööstuslik-kapitalistlik, raketööstuse toodete — 102—106.
Turkestan, agraarsuhted — 454—456.
Turkestan, kodutööndus — 460—461.
Turkestan, niisutusolud — 455—456.
Turkestan, puuvillakasvatus — 456—459.
Turkestan, puuvilla turustamine — 459—460.
Turkestan, rahvamajandus kapitalismi perioodil — 453—456.
Turkestan, raudteed — 461—462.
Turkestan, tööliskassi olukord — 464.
Turkestan, töötlev tööstus — 462—464.
Turkestan, väikekrediit — 461.
Tööliskass Venemaal — vt. Venemaa tööliskass.
«Tööliskassi Vabastusvõitluse Liit» — 142—143.
Tööliskontroll ja tööliste võitlus selle eest Ajutise Valitsuse perioodil — 569—571.
Töölisliikumine Venemaal aastail 1870—1880 — 89.
Töölisliikumine Venemaal aastail 1890—1900 — 141—143.
Töölisliikumine Venemaal aastail 1900—1903 — 200—203.
Töölisliikumine Venemaal aastail 1909—1913 — 344—346.
Töölisliikumine Venemaal Esimese imperialistliku sõja aastail — 550—553.
Töölisseadusandlus — 88, 140—141.
Tööpäev, 8-tunniline, tööliste võitlus Ajutise Valitsuse perioodil — 568—570.
Töösturite lisakasumid Esimese maailmasõja aastail — 531—532.
Tööstuse depressioon aastail 1903—1904 — 198—199.
Tööstuse kontsentratsioon Venemaal aastail 1890—1900 — 123—127.
Tööstuse kontsentratsioon Venemaal imperialismi perioodil — 185, 239—244.
Tööstusettevõtete saneerimine — 245.
Tööstuskapitalism, üldised eeldused — 3—6, 15.
Tööstuskodanluse tekkimine — 16.
Tööstuskodanluse rahvuslike ja kohalike rühmituste kujunemine — 20—21.
Tööstuslik gründertum Venemaa tööstuses 70-ndatel aastatel — 84, 89—92.
Tööstuslik gründertum Venemaa tööstuses 90-ndatel aastatel — 129—131.
Tööstuslik gründertum Venemaa tööstuses XX sajandi algaastail — 191—192, 317—318, 341.

Tööstuslik gründertum Venemaa tööstuses Esimese maailmasõja perioodil — 529, 567—568. Vt. ka Äktsiaseltside asutamine Venemaal.
Tööstuslik konjunktuur, arenemine üksikutes tööstusharudes — 337—339, 348—351.
Tööstuslik konjunktuur, arenemise iseärasused Venemaal — 342—344.
Tööstuslik konjunktuur, kriisi mõju aastail 1900—1903 — 193—198.
Tööstuslik konjunktuur, tõus aastail 1909—1913 — 337, 340—342.
Tööstuslik konjunktuur Vene-Jaapani sõja ajal — 198—199, 213—216.
Tööstuslik konjunktuur, üldine liikumine aastail 1900—1914 — 331—351.
Tööstuslik pööre Inglismaal — 27.
Tööstuslik pööre Venemaal — 26—30.
Tööstuslik pööre Venemaa metallurgiatööstuses — 29—30.
Tööstuslik pööre Venemaa puuvillatööstuses — 28—29.
Tööstuslik pööre Venemaa transpordis — 30.
Tööstuslik turg kapitalistlikule tööstusele — 104—107.
Tööstuslik tõus 90-ndatel aastatel, üldised tulemused — 119—120.
Tööstuslik tõus aastail 1909—1914 — 336—344.
Tööstuslik tõus, kontsentratsiooniprotsess — 123—124.
Tööstuslik tõus, raudteede ehitamise mõju — 127—129.
Tööstuslik tõus, üksikutes tööstusharudes — 120—123.
Tööstusmonopolide võitlus tooraine pärast — 266—268.
Tööstusproletariaat, koosseis — 136—137.
Tööstusproletariaat, kujunemine pärast 1861. a. reformi — 21—26.
Tööstusproletariaat, rahvuslikes piirkondades — 25.
Tööstusproletariaat, suurus — 83, 87, 98—99, 124, 135—136.
Tööstustoodete tarbimisnormid iga inimese kohta Venemaal — 105—107, 133—134, 242, 244.
Tööstustoodete tootmisnormid iga inimese kohta Venemaal — 105—107, 242—244.
«Töö Vabastus» — 42—43.

Udmurdid — 422.
Ukraina, maakorraldus pärast 1861. a. reformi — 402—404.
Ukraina metallurgia- ja kivisöetööstuse arenemine — 407—408.
Ukraina põllumajanduse arenemine — 403—405.
Ukraina rahvamajandus kapitalismi perioodil — 402—410.
Ukraina rahvuslik kapital Venemaa kapitalismi süsteemis — 357.
Ukraina, raudteede ehitamine — 407.
Ukraina, suhkrupeedikasvatuse arenemine — 405—406.
Ukraina tööstusproletariaadi tekkimine — 409—410.
Uraal kui vene tööstuskapitali piirkond — 18, 398—399.
Uraali kodanlus — 398—399.

Vabakaubanduspoliitika aastail 1860—1870 — 146—147, 158.
«Vabastusliit», kadettide — 205.
Vabrikuinspektsioon — 89, 150—151.
Valgevene, agraarsuhted — 413—414.
Valgevene põllumajandus — 413—414.
Valgevene rahvamajanduse arenemine kapitalismi perioodil — 413—416.
Valgevene, tööliste olukord — 414—416.
Valgevene vabrikutööstus — 414—415.
Valitsuse tellimused suurtööstusele 90-ndatel aastatel — 148, 161—162.
Valujevi komisjon põllumajanduse olukorrast 70-ndatel aastatel — 54—55.
Vankov, kindral, mürskude tootmise organisatsioon — 502.
Veebruarirevolutsioon ja isevalitsuse kukutamine — 553—554.
Veetransport, veod — 112.
Vene armee Esimese maailmasõja aastail — 518—520.
Vene armee, mobiliseerimine Esimese maailmasõja aastail — 518—520.
Vene armee suurus XX sajandi algul — 175.
Vene armee ümberrelvastamine 90-ndatel aastatel — 175—176.
Vene finantskapital Pärsias — 186.
Vene fondid Saksamaal, koteerimise keelamine 1887. aastal — 169.
Vene-Jaapani sõda — 206—209. Vt. ka Vene-Jaapani sõja ökonoomika.
Vene-Jaapani sõja ökonoomika, lüüasaamise majanduslikud põhjused — 208.
Vene-Jaapani sõja ökonoomika, majanduslik konjunktuur sõja ajal — 213—215.
Vene-Jaapani sõja ökonoomika, sõjaväe relvastus — 207—208.
Vene-Jaapani sõja ökonoomika, sõjaväe varustamine — 207—208.
Vene-Jaapani sõja ökonoomika, Venemaa sõjatööstuse potentsiaal — 206—207.

Vene kapitalism, arenemise iseärasused — 145—146, 177—179.
Vene rahvuslik kapital — 364—401.
Vene rahvuslik kapital, kaubanduskapital ja tema transformeerumine tööstuskapitaliks — 366—367.
Vene rahvusliku kapitali genees ja evolutsioon — 364—365, 367—368, 398—401.
Vene rahvusliku kapitali paiknemisrajoonid — 358—363.
Vene-Saksa tollisõda — 160—161.
Vene tööstuskodanluse kui klassi kujunemine — 16—21.
Venemaa autotööstus — 172, 526.
Venemaa kapitalismi paljurahvuseline süsteem — 352—364.
Venemaa kapitalistliku tööstuse geograafiline paiknemine — 131—133.
Venemaa kapitalistliku tööstuse paiknemine, kergetööstuse paiknemine — 135.
Venemaa kapitalistliku tööstuse paiknemine, kütusetööstuse paiknemine — 133—134.
Venemaa kapitalistliku tööstuse paiknemine, metallurgiatööstuse paiknemine — 134.
Venemaa kapitalistliku tööstuse paiknemine, värvilise metallurgia paiknemine — 134.
Venemaa koloniaalpoliitika — 482—487.
Venemaa krediidiasutused — 90—91.
Venemaa krediidisüsteem — 90—91.
Venemaa lennukitööstus — 525—526.
Venemaa majanduslikud huvid Lähis-Idas — 483—486.
Venemaa maksebilanss — 323—324.
Venemaa pangasüsteem — 297—302.
Venemaa põllumajandus pärast reformi — 48—50, 230—239.
Venemaa rahvastik, dünaamika ajavahemikul 1861.—1914. a. — 24, 97—98.
Venemaa rahvastik, kutsealane koosseis — 98—99.
Venemaa rahvastik, klassikoosseis — 98—99.
«Venemaa Raudteede Peaselts» — 91, 99—102.
Venemaa riiklikud finantsid aastail 1870—1880 — 147.
Venemaa riiklikud finantsid aastail 1890—1900 — 155—157.
Venemaa riiklikud finantsid aastail 1900—1914 — 324—330.
Venemaa riiklikud finantsid Ajutise Valitsuse perioodil — 573—575.
Venemaa riiklikud finantsid Esimese maailmasõja perioodil — 542—546.
Venemaa töölisklass, elukondlikud tingimused — 88, 138—140.
Venemaa töölisklass, koosseis — 136—137, 139—140.
Venemaa töölisklass, kontsentratsioon — 135—136.
Venemaa töölisklass, majanduslik olukord — 88—89, 137—138.
Venemaa töölisklass, palk — 88, 137—140.
Venemaa töölisklass, side külaga — 136—137.
Venemaa töölisklass, suurus — 83, 87, 98—99, 135—137.
Venemaa töölisklass, tööpäev — 138—140.
Venemaa tööstus, kapitalistliku vabriku arenemine 1890-ndatel aastatel — 86—87, 119—127.
Venemaa tööstus, kontsentratsioon ja monopolide arenemine XX sajandi algaastail — 239—248.
Venemaa tööstus, töötamine riigikaitseks Esimese maailmasõja aastail — 511—517, 532—537.
Venemaa tööstuse mobiliseerimine Esimese maailmasõja ajal — 497—517.
Venemaa tööstuse olukord kapitalismi ajastu algul 60—70-ndatel aastatel — 77—87.
Veod, raudteedel — 108, 110—112.
Veod, veeteedel — 112.
Vertikaalsed kombinaadid metallurgiatööstuses — 266—268.
Vickers, inglise firma, tegevus Venemaal Esimese maailmasõja aastail — 491, 492, 493, 495, 522.
Viljamonopol, Ajutise Valitsuse — 563—565.
Viinamonopol — 157.
Vtorov, A. F. — 371—372.
Vtorov, N. A. — 388.
V. V. (Vorontsov) — 38.
Väliskapital Moskva manufaktuuritööstuses ja -kaubanduses — 376—377.
Väliskapitalid Venemaal, üldine tähtsus — 15—16.
Väliskapitalid Venemaal ja Esimese maailmasõja finantseerimine — 543—545.
Väliskapitalid Venemaal ja pangad — 90—91, 165—166, 304—307.
Väliskapitalid Venemaal ja põllumajandussaaduste eksport — 114—116, 237—238.
Väliskapitalid Venemaal ja transport — 91—94, 320.

Väliskapitalid Venemaal ja tööstusmonopolid — 272—273, 275, 278—280, 286—288.
Väliskapitalide jagunemine natsionaalsuse järgi — 131, 165—166, 321.
Väliskapitalide paigutus tööstusse — 130—131, 317—318, 320—321.
Väliskaubandus, kokkuvõtted põllumajandussaaduste väljaveo kohta — 115—116.
Väliskaubandus, kokkuvõtted sisse- ja väljaveo kohta — 114—116.
Väljaostumaksete tühistamine 1905. a. 3. novembri seadusega — 219.
Väljaostuoperatsioon — 13—14.
Võrdsustav kogukonnamaa ümberjaotamine — 52—53.
Võšnegradski — 21, 151—152.
Värviline metallurgia — 134.
Witte, S. J. — 128, 152, 155—157, 328, 329.
Wogau kaubamaja — 275—277, 388.
Ühiskäenduse tühistamine 1883. a. seadusega — 150.
Üldstreik, poliitiline, 1905. a. revolutsiooni ajal — 209—210.
Üldstreik 1905. a. oktoobris — 212.
Ülerahvastus Venemaal, agraarne — 25.
Ümberasumine, talupoegade — 75.

SISUKORD

Esimene osa

TÖÖSTUSKAPITALISM

I peatükk. Tööstuskapitalismi arenemise eeldused ja üldine iseloom 3
1. Esialgne akumulatsioon Venemaal 6
2. Tööstuskodanluse kui klassi kujunemine . . . 16
3. Tööstusproletariaadi kujunemine 21
4. Tööstuslik pööre 26
5. Ühiskondlik mõte kapitalismi arenemisest Venemaal 33
II peatükk. Põllumajandus pärast reformi 48
III peatükk. Kapitalistlik manufaktuur ja vabrik pärast reformi . 76
IV peatükk. Siseturu kujunemine tööstuskapitalismile . . . 94
V peatükk. Tööstus ja tööstuslik tõus 90-ndatel aastatel . . 118
VI peatükk. Riigi majandus ja majanduspoliitika tööstuskapitalismi perioodil 145
1. Majanduspoliitika ja riigimajandus aastail 1860—1890 145
2. Välispoliitika ja sõjamajandus tööstuskapitalismi perioodil 164

Teine osa

IMPERIALISM

VII peatükk. Imperialismi üldine iseloomustus ja iseärasused Venemaal 180
VIII peatükk. 1900.—1903. aasta kriis ja 1903.—1905. aasta depressioon 190
IX peatükk. Tsarismi sotsiaal-poliitiline kriis Vene-Jaapani sõja ja 1905.—1907. aasta revolutsiooni perioodil . . . 199
X peatükk. Stolõpini reaktsioon ja küla kodanlik ümberkujundamine 216
XI peatükk. Tööstuse kontsentratsioon ja monopolid 239
1. Tööstuse kontsentratsioon ja sündikaatide tekkimine 239
2. Sündikaat «Prodamet» 248
3. Sündikaatlikud koondised teistes metallurgia- ja metallitööstuse harudes 274
4. Monopolistlikud koondised kütusetööstuses . . 278
5. Monopolistlikud koondised teistes rahvamajandusharudes 287
XII peatükk. Finantskapital ja vene tööstus 292
XIII peatükk. Tööstuslik tõus aastail 1909—1913 ja ülevaade tööstuse arenemisest imperialismi perioodil aastail 1900—1914 331

Kolmas osa

NSV LIIDU RAHVASTE MAJANDUSLIK ARENEMINE VENEMAA KAPITALISMI SÜSTEEMIS XIX—XX SAJANDIL

XIV peatükk. Venemaa kapitalismi paljurahvuseline süsteem ja rahvuslike ääremaade osa selles süsteemis . . . 352
XV peatükk. Vene rahvusliku kapitali genees ja evolutsioon Moskva kapitalistliku tööstuse uurimise valguses . 364
XVI peatükk. Euroopa-Venemaa rahvuslike piirkondade rahvamajandus kapitalismi perioodil 402
XVII peatükk. Baškiiria, Kasahstani ja Kirgiisia rahvamajandus kapitalismi perioodil 424
XVIII peatükk. Siberi ja siberi rahvaste majandus 436
XIX peatükk. Turkestani rahvamajandus 453
XX peatükk. Kaukaasia rahvaste majandus kapitalismi perioodil 465

Neljas osa

IMPERIALISTLIK SÕDA AASTAIL 1914—1917. TSARISMI JA KAPITALISMI HUKKUMINE

XXI peatükk. Venemaa poliitiline ja majanduslik ettevalmistumine Esimeseks maailmasõjaks 479
XXII peatükk. Rahvamajandus ja sõjamajandus Esimese maailmasõja ajal 496
1. Tööstuse mobiliseerimine ja sõjaline organiseerimine 497
2. Armee lahinguvarustus maailmasõjas . . . 518
3. Sõda ja finantskapital 527
4. Rahvamajanduse üldine laostumine 532
XXIII peatükk. Ajutine Valitsus ja rahvamajanduse laostumine . 555

LISAD

I. Tähtsamate majanduslike sündmuste kronoloogiline loetelu kapitalismi perioodil (1861.—1917. a.) 583
II. Bibliograafia 592
III. Märksõnade ja nimede register 605

П. И. Лященко

ИСТОРИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА СССР
Том II

Капитализм
Издание четвертое

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja A. Kadak

Kunstiline toimetaja R. Tungla

Tehniline toimetaja J. Pedari

Korrektorid A. Kalberg ja E. Toots

Ladumisele antud 29. VII 1960. Trükkimisele antud 18. I 1961. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 38,75. Arvutuspoognaid 47,9. Tiraaž 2500. Tell. nr. 6146. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk t. 2.

Hind rbl. 1.64

1—11

A-21849

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00388823 9